

Filosofian, historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos
Humanistinen tiedekunta
Helsingin yliopisto

YHTEINEN VIHOLLINEN, YHTEINEN ETU

Sotavankien luovutukset ja vaihdot Suomen ja Saksan välillä
jatkosodan aikana

Ida Suolahti

Väitöskirja

Esitetään Helsingin yliopiston humanistisen tiedekunnan suostumuksella
julkisesti tarkastettavaksi pienessä juhlasalissa perjantaina 22.1.2016 kello 12.

Helsinki 2015

Kannen kuva: SA-kuva. Alkuperäinen kuvateksti: Majuri Salis käymässä Hiihtolan sotavankileirillä, missä rintamaan ovat asettuneet eri "kansallisuudet": vas. Dargin Kaukasiasta, tatari, tshuvashi, ukrainalainen, kirgiisi, georgialainen, kasakka, kirgiisi, armenialainen ja kasanilainen. Hiitola 1942.07.30.

Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta 40

ISBN 978-951-51-1830-1 (nid.)

ISBN 978-951-51-1831-8 (PDF)

ISSN 2342-0138

Unigrafia
Helsinki 2015

Esipuhe

Kuulin sotavangeista ensimmäisen kerran vuonna 1981, kun isäni kertoi sotaretkestään neljävuotiaalle sovitetun version. Muiden muistojen ohella hän kertoi joukkoyksikössään olleesta sotavangista, joka oli toiminut tupapalvelijana. Isäni selostuksen perusteella pystyin kuvittelemaan miehen lattiaharja ja rikkalapio aseinaan, mutta sotavangin käsite oli vielä epäselvä. Siksi kysyin isältäni, minkälainen sotavanki oikein oli. Isäni vastasi: ”Hän oli hyvin sivistynyt ihminen”. Käsitys sotavangeista ihmisinä ja vieläpä tavallisina ihmisinä jäi osaksi maailmankuvaani jo tuolloin.

Tämän työn alku on hieman myöhemmässä ajassa, vuosina 2004–2008, jolloin työskentelin Suomi, sotavangit ja ihmisluvutukset 1939–1955 - tutkimushankkeessa. Alkaessani kerätä tutkimusaiheeseen liittyvää lähdeaineistoa kiinnitin nopeasti huomioni lähteiden näennäiseen epäjohdonmukaisuuteen, viranomaisten olemattomaan yhteistoimintaan ja suoranaiseen eripuraan suomalaistenkin viranomaisten välillä. Vähitellen huomasin tekeväni tutkimusta lähteiden keruun ohella. Ratkaiseva tekijä tutkimustyön aloittamisessa oli työni tuleva ohjaaja, dosentti Antti Kujala, joka kannusti minua, huonoa kahvia keittävää tutkimussihteeriä, tutkimuksen pariin.

Kiitän työni ohjaajia, dosentti Antti Kujalaa, joka on alusta asti antanut asiantuntevia neuvoja sekä työni sisällön että rakenteen suhteen. Hänen kannustava ja humanistinen asenteensa ovat auttaneet minua eteenpäin myös silloin, kun haasteet ovat tuntuneet ylivoimaisilta. Professori Markku Kuisma ja professori Panu Pulma ovat paitsi antaneet rakentavaa palautetta myös auttaneet luovimaan yliopistobyrokratian karikoissa. Kiitän myös tutkijaseminaarin vetäjinä toimineita professori Juha Siltalaa, professori Niklas Jensen-Erikseniä ja dosentti Anu Lahtista sekä koko seminaariryhmää ja erityisesti FM Sinikka Seliniä ja FM Aaro Saharia hyvistä keskusteluista ja asiantuntevasta palautteesta.

Väitöskirjan kirjoittamista ovat taloudellisesti tukeneet Suomen Kulttuurirahasto sekä aikuiskoulutussäätiö, joille esitän lämpimät kiitokseni. Työnantajani Helsingin kaupunginarkisto on antanut tukensa tutkimustyölleni myöntämällä auliisti tutkimusvapaata, mistä kiitän esimiestäni arkistotoimen päällikkö Jussi Jääskeläistä.

Työni esitarkastajat dosentti Heikki Roiko-Jokela ja professori Markku Jokisipilä ovat tehneet huolellista työtä. Heidän asiantuntevat huomautuksensa auttoivat käsikirjoituksen viimeistelyssä. Markku Jokisipilä lupautui ystävällisesti vastaväittäjäkseni, mistä myös kiitän häntä.

Lukuista henkilöt ovat edistäneet tutkimukseni laatimista tiedoilla, joita en muuten olisi osannut tai voinut hankkia. Kiitän nyt jo edesmennyttä kenraali Ermei Kannista, Leena Kannista, Muassäs Baibulatia, Cingiz Safiullaa, Eelis Turjanmaata, Carl-Fredrik Geustia, FT Toivo Flinkiä ja Pasi Pirttikoskea

ystävällisestä avusta. Suuri kiitos kuuluu Dr. Reinhard Ottolle, jonka asiantuntemus ja useista arkistoista hankkima lähdeaineisto ovat olleet arvokkaita apuja työssäni.

Olen saanut tutkimukseni tulosten kannalta merkittävää lähdeaineistoa Tmi Finnpoiskin Timo Laakson kautta, jonka innostava asenne ja asiantuntemus olivat verraton apu. Venäjän arkistojen aarteiden hankkimisen lisäksi hän onnistui luomaan luottamukselliset suhteet useiden sotavankien omaisiin Venäjällä ja Yhdysvalloissa. Kiitän Jelena Asinovskajaa, Larisa Polyakia, Kirsti Mäntylää, Jevgenija Shiskinaa ja Almira Tagirdcanovaa luottamuksesta.

Kiitän Suomi, sotavangit ja ihmisluovutukset 1939–1955 - tutkimushankkeen työntekijöitä innostavasta ja tasa-arvoisesta ilmapiiristä. Ilman dosentti Jukka Lindstedtin, dosentti Antti Kujalan, dosentti Juha Pohjosen, dosentti Oula Silvennoisen, VTT Sami Outisen, FT Mirkka Danielsbackan, FM Janne Hallikaisen ja FM Antti Miettunen-Nordströmin kannustusta ja apua en olisi edes aloittanut väitöskirjan kirjoittamista.

Tutkimukseni on tehty pääosin Kansallisarkistossa, joka tarjosi käyttööni tutkijakammion vuosina 2013-2015. Kiitän Kansallisarkiston, Oulun, Mikkelin ja Hämeenlinnan maakunta-arkistojen tutkijapalveluiden henkilökuntaa kaikesta avusta. Erytiskiitoksen ansaitsevat entiset työtoverini Kansallisarkistossa Ville Kontinen, Mikko Karjalainen, Pertti Vuorinen, Mare Raudalainen, Eija Penttinen, Seppo Peltonen, Petri Teerimäki, Sampo Kraft ja Heikki Halonen.

Hyvät ystävät ovat auttaneet minua monella tavalla tutkijan taipaleellani. Kielenhuollon ammattilainen FK Eeva-Maria Tuovinen on vaivaa säästämättä pannut välimerkkejä ojennukseen ja korjannut ohimennen asiavirheitä. HuK Taina Salmi on auttanut saksan ja venäjän kielten kummallisuuksien ymmärtämisessä. HuK Ilkka Niemi on uhrautuvaisesti antanut palautetta vaiheessa, jossa työ oli vasta hahmottumassa. Ph.D. Minna Vuohelainen, Ph.D. Emilia Palonen ja B.Des Tuuli Saarikoski ovat kannustaneet minua sekä tutkimuksen laatimisessa että näyttämällä esimerkkiä siitä, miten tavoitteensa voi saavuttaa.

Lämpimän kiitoksen kärsivällisyydestä ja avusta ansaitsevat kotijoukkoni, ehtymättömän optimistinen ja kannustava puolisoni Ville Kontinen sekä tiedonhaluinen poikani Viljami.

Helsingissä 7. joulukuuta 2015

Ida Suolahti

Tiivistelmä

Tutkin tässä työssä sotavankien luovutuksia ja vaihtoja Suomen ja Saksan välillä jatkosodan (1941–1944) aikana. Kaikkiaan suomalaiset sotilasviranomaiset luovuttivat saksalaisille viranomaisille noin 2 900 sotavankia ja vastaanottivat saksalaisilta noin 2 800 sotavankia. Sotavankiluovutusten taustalla oli Suomen ja Saksan liittolaisuussuhde, yhteinen sota yhteistä vihollista vastaan.

Konkreettisia luovutussyitä oli useita. Yhtäältä kyse oli sotavankien luovuttamisesta työvoimaksi Suomessa olleille saksalaisille joukko-osastoille. Toisaalta Suomessa vangittuja neuvostosotavankeja vaihdettiin Saksassa vangittuihin suomensukuisiin neuvostosotavankeihin, joilla oli tarkoitus asuttaa valloitettu Itä-Karjala. Kolmanneksi tavoitteena oli etnisten saksalaisten ja baltialaisten sotavankien palauttaminen etnisille alkuperäalueilleen. Neljänneksi sotavankeja luovutettiin puolin ja toisin tiedustelu- ja vakoiluntorjuntasyistä.

Näistä sotavankiluovutuksista suurin osa tapahtui sotavangin mielipidettä kysymättä. Yksittäisillä sotavangeilla oli kuitenkin mahdollisuus anoa luovutusta tai kieltäytyä siitä. Sotavankien luovuttamisen ei oletettu heikentävän luovutettavien asemaa. Sotavankien luovutuksesta ei ollut säädetty kansainvälisissä sopimuksissa, mutta Haagin sopimuksen nojalla suomalaisilla viranomaisilla oli vastuu sotavangeistaan.

Saksan turvallisuusviranomaisille luovutettujen sotavankien tiedettiin kuitenkin olevan saksalaisten määräysten mukaan vailla lain suojaa. Päämajan valvontaosasto luovutti Saksan siviilitiedustelupalvelun erikoiskomennuskunnalle (Einsatzkommando Finnland) 520 poliittisesti epäluotettavaa sotavankia vastineetta. Tämä viides luovutussy liittyy Suomen ja Saksan yhteiseen ideologiseen sotaan kommunismia vastaan. Juutalaisuus oli tekijä, joka vahvisti epäilyjä kommunistisuudesta. Päämajan valvontaosaston ei tiedetä saaneen luovutuksiin määräystä tai lupaa ylemmiltä tahoilta.

Väitöskirjassani osoitan, että sotavankien luovutusten tärkein syy oli hyödyn tavoittelu. Luovuttajan näkökulmasta sotavangit olivat resurssi, jota ei mielellään luovutettu vastineetta. Vastaanottajatahon sotavankien käyttöön liittyvät varsinaiset hyödyt liittyvät työvoiman tarpeeseen ja tiedustelunäkökohtiin. Sotavankien vaiheita luovutusten jälkeen ei kuitenkaan ole mahdollista ennakoida luovutussyyn perusteella, sillä saksalaiset arvioivat heille luovutettujen sotavankien luotettavuuden ja hyödyllisyyden uudelleen omista lähtökohdistaan.

English abstract

This study explores the handing-over and exchange of Soviet prisoners of war between Finland and Germany during the Continuation War (1941–1944) fought between Finland and the Soviet Union. The Finnish military authorities handed over 2,900 POWs to the German authorities and received around 2,800 prisoners of war. Co-belligerency in a common war against a common enemy resulted in co-operation in prisoner-of-war matters.

There were several motives for handing over POWs. First, POWs were handed over to the German troops in Finland as a work force. Second, POWs captured in Finland were exchanged for Finnish prisoners of war captured on the German fronts. They were meant as settlers in occupied Eastern Karelia. Third, ethnic Germans and Baltic POWs were to be resettled in their ethnic areas. Fourth, POWs were handed over for intelligence and counterintelligence reasons.

A POW's consent for being handed over was seldom requested, but there were occasions when some of them had the possibility to either apply for being handed over, or for refusing it. It was not automatically assumed that handing over POWs would deteriorate their status or existential conditions. The international treaties did not stipulate the handing over of POWs. According to the Hague Convention, the Finnish authorities were responsible for the prisoners of war captured by the Finns.

However, the Finnish surveillance authorities knew that POWs handed over to the German Security Service were being treated like criminals, rather than POWs, according to the German orders. The surveillance unit of the Finnish Headquarters (Päämajan valvontaosasto) handed over several hundred POWs to the special task force (*Einsatzkommando Finnland*) of the German Security Service (*Sicherheitsdienst und SD*). Altogether there were 520 POWs handed over for ideological reasons, for which there was no compensation given in return. This fifth category of handing over was a part of the joint ideological war. Jews in this category were handed over as suspected communists. The surveillance unit of the Finnish Headquarters did not receive orders or authorization for the handing over from any higher authorities.

This study shows that the main motive for handing over POWs was the expected profit for their exchange. The party on the giving end was keen to receive compensation, where POWs were seen as a resource. The receiving party was interested in contributing to the work force and collecting intelligence information. The Germans had their own criteria for the appraisal of the POWs. Thus, on the basis of motives for handing them over, it was not possible to foresee the fate of the POWs in German hands.

Sisällys

Johdanto.....	11
Sotavangit ja sotavankien luovutukset hyödyn näkökulmasta	13
Sotavankien vaihdon ja luovuttamisen historiaa.....	15
Aiempi tutkimus ja julkinen keskustelu	16
Tutkitut mutta tuntemattomat sotavankiluovutukset	19
Kansainvälinen tutkimus ja sen vaikutus Suomessa	22
Tutkimuksen rajaus, lähestymistapa ja tutkimuskysymykset	23
Aiheen rajaus ja tutkimuksen rakenne	26
Lähteet.....	28
Lähteiden hävittäminen ja salassapito.....	31
Osa I Suomi, Saksa ja sotavangit	35
Sotilaallisen yhteistyön suunnittelu ja sodanpäämäärät	35
Saksalainen sotavankihallinto ja vankileirit Suomessa	37
Suomalainen sotavankihallinto ja vankileirit	39
Yhteinen sotavankihallinto ja sotavankiluovutukset	44
Neuvostosotavangit	47
Vangiksi otetusta vihollisesta rekisteröidyksi sotavangiksi.....	53
Kokonaistilastot luovutetuista sotavangeista	55
Osa II Hyödylliset sotavangit.....	67
Sotavankien luovutukset työvoimasyistä	67
Työvoimaa suomalaisilta joukoilta saksalaisille	69
Tuontivankeja Saksasta suomalaisten siviilien sijasta	72
Lentokenttätyömaat	77
Sotavankien luovutukset etnisyyden perusteella	81

Kansallisuusjaottelu	82
Saksalainen käytäntö.....	85
”Neuvostoliittoon kuulumattomat sotavangit”	87
Saksan Norjan-armeijan varaslähtö.....	88
Baltialaisten sotavankien kotiuttaminen	95
Josif Stalin -aluksen vangit.....	100
Sotavankien vaihto.....	104
Matkalla Suur-Suomeen.....	108
Sotavankeja Suomen ja Saksan joukkoihin.....	115
Sotavangit inkeriläisten panttina	123
Luovutusten loppuminen ja tilastollinen katsaus.....	129
Yksityisten tahojen toiveet ja sotavankiluovutukset.....	131
Tiedustelu, vastavakoilu ja sotavankien luovutukset	142
Tiedustelu- ja vastavakoilusyistä luovutetut sotavangit	144
Kaukopartiot, agenttiedustelu ja sotavankien luovuttaminen ...	153
Vakoiluntorjuntayhteistyö.....	159
Partisaanintorjuntayhteistyö.....	166
Sotavankien vaiheet luovutuksen jälkeen.....	173
Saksalaisten töihin Suomessa luovutetut sotavangit	176
Etnisen alkuperän vuoksi luovutetut sotavangit.....	186
Vaihdon puitteissa ja omasta tahdostaan luovutetut sotavangit..	196
Tiedusteluosaston kautta luovutetut sotavangit	198
Suomeen siirretyt sotavangit.....	200
Heimosotavangit.....	202
Yhteenveto: Sotavankiluovutusten ja -vaihtojen hyöty.....	206
Osa III Epäilyksenalaiset sotavangit	209
Yhteistyökumppanit ja yhteistyöalue	210

Saksan sotavoimat	210
Saksan siviilitiedustelupalvelu ja Suomen valtiollinen poliisi.....	214
Einsatz-joukkojen organisaatio ja toimintaperiaatteet	217
Sonderkommandon toiminta Suomen Lapissa	220
Vallattavien alueiden hallinto ja valvonta.....	224
Epäilyksenalaiset – sotavangit ideologisen sodan vihollisina	228
Valvontaosaston sotavankiluovutukset tilastoina	230
Leiri erikoisen tarkasti valvottaville vangeille	238
Valvontaosaston käytännöt vankien valikoimisessa.....	243
Sotilasarvon, ammatin tai aatteen vuoksi epäilyksenalaiset	246
Vanhat viholliset: venäläiset ja kommunistit.....	246
Valvontaosaston viholliskuva.....	249
Politrukit ja komissaarit	251
Upseerit.....	261
NKVD:n toimihenkilöt ja vakoojat.....	266
Hallinnolliset johtohenkilöt, opettajat ja toimittajat, ”muut kiihkokommunistit, yllyttäjät ja kiihottajat”.....	271
Vallatulta alueelta tavatut siviilit	281
Etnisen taustan vuoksi epäilyksenalaiset	288
Juutalaiset sotavankeina Suomessa	289
Suomensukuiset sotavangit.....	312
Maailmankatsomuksellisen sodan aseveljet	325
Yhteinen vihollinen, yhteinen maailmankatsomus?	329
Palvelus aseveljelle vai oma etu?.....	336
Yhteistyön tulos	345
Osa IV Sotavankiluovutukset vastuun, seurausten ja lakien näkökulmasta	354
Sotavankiluovutusten vastuukysymykset.....	354

Valvontaosaston sotavankiluovutusten salassapito	359
Sotavankiluovutukset ja Suomen suhde Neuvostoliittoon	368
Oikeudellisia näkökohtia	375
Johtopäätökset	394
Liitteet.....	402
Lähteet ja kirjallisuus	408

Johdanto

Aikansa kansainvälisesti tunnetuimpiin virolaisiin kuulunut painin maailmanmestari ja olympiavoittaja Kristjan Palusalu mobilisoitiin Neuvostoliiton valloittamasta Virosta Neuvostoliittoon Krasnogorskin kaupunkiin lentokentän rakennustöihin kesällä 1941. Palusalu karkasi palatakseen kotiinsa, mutta jäi kiinni. Hänet tuomittiin Arkangelin sota-oikeudessa kuolemaan, mutta Moskovan ylisotaoikeus muutti rangaistusta ja määräsi Palusalun asepalvelukseen etulinjaan Suomen vastaiselle rintamalle.

Palusalu onnistui antautumaan suomalaisille 31.10.1941 yhdessä kahden muun virolaisen kanssa. Suomessa hän kohtasi kilpailumatkoilta ennestään tuttuja urheilumiehiä. Palusalun vanginneen 4. divisioonan esikunnassa hän kohtasi lääkärimajuri Heikki Savolaisen, joka oli ollut pronssia voittaneen suomalaisen voimistelujoukkueen jäsen Berliinin olympialaisissa vuonna 1936, samoissa olympialaisissa, joissa Palusalu voitti kaksi painin kultamitalia.

Mikkelin lääninvankilassa Palusalua kuulusteli päämajan sotavankikuulustelija, Kansainvälisen painiliiton puheenjohtaja Viktor Smeds. Smeds mainitsi pöytäkirjassaan tuntevansa henkilökohtaisesti sotavangin Kansainvälisen painiliiton kautta ja katsoi, että Palusalu on ”rehellinen ja totuutta rakastava henkilö, joten ei ole syytä epäillä hänen kertomuksensa asiallisuutta. Sv. anoo mahdollisuutta saadaksesen palata kotimaahansa”.

Palusalu luovutettiin saksalaisille sotilasviranomaisille uudenvuodenpäivänä 1942 Tallinnassa yhdessä 601 muun sotavangin kanssa. Viron lehdistö oli vastassa Palusalua, joka valokuvattiin Tallinnan satamassa yhdessä nuoren vaimonsa kanssa heti luovutuksen jälkeen. Hän viljeli perheensä maatilaa Järvamaalla sodan loppuun saakka.¹

Vepsäläinen majuri, maataistelulentorykmentin komentaja Stepan Filatovitsh Bamshin ja lentorykmentin huoltopäällikkö, kapteeni Sergej Iosifovitsh Voitshehovski jäivät suomalaisten vangiksi pakomatkan päätteeksi 16. tai 22.6.1943. Aunuksen kannaksen ilmatorjuntajoukot olivat ampuneet alas heidän Il-2-lentokoneensa Mäkriän suolla Syvärin pohjoispuolella 8.6.1943.

Konekivääriampujana toiminut Voitshehovski ei antanut kuulusteluissa mitään tietoja, mutta koneen lentäjänä toiminut Bamshin oli kuulustelut suorittaneen luutnantti Georg-Eric Strömbergin mukaan ”älykäs, sympaattinen ja rehellinen” mies. Hän osasi kertoa oman joukko-osastonsa lisäksi muistakin sodan kulkuun liittyneistä seikoista. Bamshin lupautui

¹ Usai 1993, s. 243–245; Kivine 2006, s. 89–91; Mikkelin lääninvankilan nimikirja, Ba 49, MMA; Palusalun kuulustelupöytäkirja: sotahistoriallinen toimisto, T19128, KA; Uusi Suomi 8.11.1941; Suomen urheilulehti 12.11.1941.

yhteistyöhön kuulustelijoidensa kanssa sillä ehdolla, että häntä ei luovutettaisi saksalaisille.

Suomalaiset sotilasviranomaiset tarjosivat Bamshinin konetta miehistöineen saksalaisille Mikkelissä päämajan yhteydessä toimineen Saksan ilmavoimien yhteysupseerin majuri Franz-Friedrich von Nordenskjöldin välityksellä. Saksalaiset sotilasviranomaiset noutivat Bamshinin ja Voitshehovskin Mikkelin lääninvankilasta 30.6.1943. Saksalaiset käyttivät miehiä omassa propagandassaan.²

Välskäri Ksenja Vasiljevna Molodetskaja (o.s. Feodorova) oli suomalaisten vangiksi joutuessaan vain kaksikymmenvuotias. Suomalaisen sotavankikuulustelija Igor Vahroksen mukaan Molodetskaja oli sympaattinen ja sivistynyt nuori rouva. Hän oli myös ilmeisen viehättävä ja joutui sotavankien järjestelypaikasta lähtien toistuvasti suomalaisten sotilaiden lähestymisyritysten kohteeksi.

Nuori välskäri oli isänmaallinen, muutenhan hän ei olisi lähtenyt vapaaehtoiseksi rintamalle. Isänmaallisuus ja neuvostokasvatus ilmenivät ”uhkamielisenä käytöksenä”, kuten sotavankileirin rangaistuspäiväkirjassa asia ilmaistiin. Molodetskaja siirrettiin poliittisesti epäluotettaville sotavangille tarkoitettulle sotavankileiri 3:lle syksyllä 1941 ja luovutettiin sieltä saksalaisille viranomaisille Sallassa syyskuussa 1942 yhdessä 49 muun sotavangin kanssa.

Syksyllä 1942 Ksenja Molodetskajalle lähetetty kirje ei tavoittanut vastaanottajaa. Mahdollisesti kirjoittaja oli suomalainen vartiomies, joka oli saanut kesällä 1942 kuuden kuukauden vankeustuomion annettuaan Molodetskajalle valokuvansa ja satunnaisesti leipää. Suomen sotavankihallinnon ristiriitaiset vastaukset kirjeitä välittäneelle Suomen Punaiselle Ristille käynnistivät selvittelyvyöhdin, jonka lopputuloksena selvisi, että Molodetskaja oli kuollut olleessaan saksalaisten hallussa. Kuolinpäivä ja luovutuspäivä olivat sama päivä, 22.9.1942.³

Neljä saksalaisille luovutettua sotavankia, neljä täysin erilaista ihmistä ja kohtaloa. Suomi luovutti Saksalle yhteensä noin 3000 neuvostosotavankia, joihin mikään määritelmä ei tahdo sopia – itse asiassa kaikki eivät alkujaan edes olleet sotavankeja, sillä joukkoon mahtuu myös siviilivankeja. He ovat

² Kotijoukkojen esikunnan kirjelmä nro 2492.Järj.1b.sal. SPR:n sotavankitoimistolle 8.7.1943, SPR, sotavankitoimisto, Ea 14, KA; Strömberg 1994, s. 61–63; Manninen 2001, s. 20. Strömbergin mielestä Bamshinia ei olisi pitänyt luovuttaa, sillä hänestä olisi ollut edelleen hyötyä Suomen tiedustelulle. Hänen tietojensa mukaan Bamshin teloitettiin sotavankeudesta palautuksen jälkeen, <http://www.virtualpilots.fi/hist/WW2History-GeorgEricStromberg.html#kuulusteluista>.

³ Saapunut kirjelmä nro 2370 / 1943, 5.6.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 7; Saapunut puhelinsanoma nro 2911/1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 9, KA; SPR:n sotavankitoimisto, kirjelmä nro 2356/ 1942 Päämajan järjestelyosastolle 30.9.1942, SPR, sotavankitoimisto, Da 4, KA; PM järjestelyosaston kirjelmä nro 848/Järj.4./sal. SPR:n sotavankitoimistolle 10.10.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 9, KA; saksalaisille luovutettujen sotavankien kortisto, T6863/28, KA; luovutuserittäinen kortisto, T19659/B17, KA; saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; Sotavankileiri 3:n kirjekonsepti nro 661/I/henk/sal 30.7.1942 liitteinen, T 6861/7,KA; Saimaan skp:n kenttäoikeus, T22305/18, KA; Porvali 2012, s. 129.

vain pieni osa suomalaisten vankina olleista yhteensä noin 67 000:sta puna-armeijalaisesta, mutta heidän kansallisuutensa, luovutusten syyt, luovutuksista vastuulliset ja luovutettujen myöhemmät vaiheet ovat herättäneet runsaasti huomiota niin kotimaassa kuin kansainvälisestikin.

Suomen maineen kannalta tärkein kysymys on se, miksi sotavangit luovutettiin? Oliko tavoitteena heidän asemansa tarkoituksellinen heikentäminen vai kohentaminen. Samalla se on vastaus kysymykseen, osallistuiko Suomi Saksan rinnalla tuhoamissotaan tai jopa holokaustiin. Mikä oli Suomen ja Saksan yhteistyön luonne sotavankiluovutusten valossa? Oliko se ”kansainvälisten normien mukaista, niin siistiä kuin sodankäynnin on mahdollista olla”, kuten Mauno Jokipii arvioi teoksessaan *Jatkosodan synty vuonna 1987*.⁴

Jos tutkimustehtävä olisi helppo, aihe olisi selvitetty perinpohjaisesti heti sodan jälkeen. Tähänastinen tutkimus on tuonut esiin erilaisia näkökulmia ja mielipiteitä, joihin on vastattu kunnollisen tutkimuksen puutteessa näkökulmilla ja mielipiteillä. Syynä on lähdetutkimuksen kapea-alaisuus, jonka vuoksi on tehty yleistäviä päätelmiä yksittäisten luovutustapahtumien ja lähteiden perusteella.

Tämän tutkimuksen lähtökohtana on ollut huolellinen ja laaja lähdeaineiston perustutkimus, jonka perusteella myös muiden tutkijoiden on jatkossa mahdollista luoda omia tulkintojaan. Laajan aineistopohjan ansiosta olen pystynyt analysoimaan sotavankien luovutuksia tarkasti ja useista eri näkökulmista.

Sotavangit ja sotavankien luovutukset hyödyn näkökulmasta

Nykyisin sotavanki on sodankäynnin sivutuote, vangitsijansa armoilla oleva vihollinen, jonka kohteluun vaikuttavat monet seikat. Käsitukset sotavankien asemasta ja kohtelusta ovat muuttuneet vuosisatojen kuluessa, mutta sotavankeihin on aina yhdistetty taloudellinen hyöty.

Vanhempina aikoina sodankäynnin yhtenä syynä oli orjatyövoiman hankkiminen. Keskiajan Euroopassa sotavangin asemaan vaikuttivat mahdollisuudet hyötyä hänestä taloudellisesti. Aatellisista sotavangeista saattoi saada lunnaita, palkkasotilaan saattoi vaatia vaihtamaan puolta, mutta sotilaksi värvätyt maaseudun ja kaupunkien asukkaat eivät olleet vangitsijalleen hyödyksi. Heidän kohtalonaan oli usein mielivaltainen teloitus. Muuten sotavangeista olisi voinut tulla vangitsijalleen taloudellinen taakka; pitihän sotavankeja vartioida ja ruokkia.⁵

Vasta 1700-luvulla sotavankien asemaan ja kohteluun alettiin kiinnittää huomiota. Myös vangiksi jääneiden sotilaiden hyödyntäminen muuttui. 1800-

⁴ Jokipii 1987, s. 398–399.

⁵ Scheipers 2010, s. 3–4, 8.

luvun alussa sotavankeja alettiin säilyttää vankileireillä. Aiemmin sotavankeus jäi yleensä lyhyeksi, sillä vangit joko sijoitettiin vangitsijamaan armeijaan, vaihdettiin omiin sotavankeihin vastustajan kanssa tai vapautettiin. Vapauttaminen tapahtui kunniasanaa vastaan tietynlaiseen ehdonalaiseen vapauteen, yleensä niin, että sotavangit jäivät vangitsijavaltiloon.

Kun sodat muuttuivat laajemmiksi ja tuhoisammiksi 1800-luvulla, rintamalla vangiksi jäävien omien kansalaisten ja heidän omaistensa suojelemiseksi sodan aikana tarvittiin säännöksiä. Myös yleinen asevelvollisuus yleistyi useissa Euroopan maissa. Tarvittiin kansainvälisiä säädöksiä sotavangeista ja sotavankeudesta, sodan lakeja. Niiden myötä sotavankien asema selkiytyi.⁶

Sotavankeudessa oleva vihollinen pysyy poissa rintamalta ja vähentää siten vihollisen hyökkäysvoimaa, mutta vangitusta vihollisesta tulee helposti myös resursseja sitova rasite. Siksi sotavankeja pyrittiin toisen maailmansodan aikanaikin hyödyntämään monin tavoin sekä Suomessa että muissa sotaa käyvissä maissa. Leirillä olevat sotavangit kävivät ensisijaisesti korvikkeeksi rintamalla olevasta omasta työvoimasta, mutta sotavangeista pyrittiin hyötymään myös muutoin.

Ensimmäistä maailmansotaa tutkinut skotlantilainen historioitsija Niall Ferguson on erotellut neljä sotavankien käyttötarkoitusta moderneissa sodissa: 1) Sotavangeilta saadaan tärkeitä tiedustelutietoja vihollisesta. 2) Sotavankeja voidaan käyttää työvoimana, kun omat miehet ovat rintamalla, sillä yleensä työvoimapula on sotaikäyvässä maassa suuri. 3) Sotavangit voivat toimia panttivankeina, sillä myös vihollisilla on yleensä sotavankeja ja tällöin voidaan säilyttää niin sanottu kauhun tasapaino käyttämällä vankeja potentiaalisina painostusvälineinä puolin ja toisin. 4) Sotavangit voivat olla esimerkkeinä omille tovereilleen: kohtelemalla sotavankeja hyvin voidaan saada toisetkin antautumaan.

Antti Kujala on lisännyt luetteloon viidennen kohdan, joka kiinnittää huomion pyrkimykseen käyttää sotavankeja heidän kotiuttamisensa jälkeen vihollismaan sisäpolitiikassa.⁷

Kuten Sybille Scheipers toteaa, sotavangin hyödyllisyys vangitsijalleen voi olla määräävä tekijä hänen selviytymisessään vankeudesta.⁸

Hyödyllisyys ei kuitenkaan ole ainoa sotavangin kohteluun vaikuttava tekijä. Vaikka sotavankeja käytettiin laajasti työvoimana toisen maailmansodan aikana, sotavankien kuolleisuus akselivalloissa, erityisesti Japanissa ja Saksassa, oli ennennäkemätön. Sotavankien kohteluun vaikuttivat ideologiset syyt, joiden valossa vihollinen ja sitä myötä vihollista edustavat sotavangit nähtiin vaarallisina, vähempiarvoisina tai molempina. Kansallisuuden lisäksi poliittinen kanta tai asema oman maan poliittisessa

⁶ Danielsbacka 2013, s. 34–35; Barker 1974, s. 8–18.

⁷ Ferguson 2003, s. 416–445; Kujala 2008, s. 151; Danielsbacka 2013, s. 35–36.

⁸ Scheipers 2010, s. 9–10.

järjestelmässä vaikuttivat sotavangin valikoimiseen työvoimana hyödynnettäväksi tai ei-toivottavana surmattavaksi, hyödyttömäksi.

Tutkijat ovat kiinnittäneet huomiota ideologisen tuhoamissodan vaatimusten ja työvoimapulan suhteeseen Saksassa. Ideologisin perustein valittujen sotavankien surmaaminen tarkoitti työvoiman surmaamista. Sen katsottiin kuitenkin olevan välttämätöntä Saksan ja sen väestön turvaamiseksi vaaralliselta aatteelliselta vaikutukselta. Kun työvoimapula paheni, työvoiman menetystä yritettiin korvata käyttämällä surmattavaksi valikoituja sotavankeja töissä, joiden tarkoituksena oli näännyttää heidät.⁹

Sotavankien vaihdon ja luovuttamisen historiaa

Sotavankien kotiuttaminen vihollisuuksien päätyttyä tai joissain tapauksessa sodan vielä kestäessä on ollut länsimaissa normaali käytäntö 30-vuotisen sodan päättymisestä lähtien. Viimeistään ensimmäinen maailmansota opetti, ettei asekuntoisia sotavankeja kannata palauttaa viholliselle vihollisuuksien vielä kestäessä.

Haagin vuoden 1907 sopimus salli haavoittuneiden sotavankien vaihdon. Saksan, Itävalta-Unkarin ja Venäjän välillä vaihdettiin vuosina 1915–1918 yhteensä yli 63 000 sairasta tai haavoittunutta sotavankia. Ranskalaiset ja saksalaiset vaihtoivat ensimmäisen maailmansodan aikana yli 18 000 sairasta tai haavoittunutta sotavankia.¹⁰

Sairaiden ja haavoittuneiden sotavankien sekä lääkintähenkilökunnan vaihtoja mies miestä vastaan tehtiin toisenkin maailmansodan aikana. Sodan vielä kestäessä vuosina 1943–1945 kotiutettiin yhteensä 4 249 brittiä ja amerikkalaista sekä 7 466 saksalaista.¹¹

Toisen maailmansodan aikana sotavankien luovutuksia kolmannelle osapuolelle tapahtui useiden eri maiden välillä sekä akselivaltojen että liittoutuneiden puolella.

Kesästä 1940 lähtien lähes kaikki Brittein saarille päätyneet saksalaiset sotavangit siirrettiin edelleen Brittiläiseen kansanyhteisöön kuuluvaan Kanadaan. Siirron synä oli pelko siitä, että vankien Brittein saarilla säilyttäminen aiheuttaisi vaaraa yleiselle turvallisuudelle. Huoltosyistä myös suurin osa brittien Afrikassa ottamista italialaisista sotavangeista siirrettiin kansanyhteisöön kuuluviin Intiaan, Keniaan ja Etelä-Afrikkaan vuonna 1941. Vasta Brittein saarilla vallinnut työvoimapula lopetti sotavankien siirrot dominioihin kesällä 1941. Voidaan tosin ajatella, että kyseessä ei ollut varsinainen kolmannelle osapuolelle luovuttaminen, kun kyse oli muodollisesti saman hallitsijan alaisuudessa olleista valtioista.

⁹ Otto 1998, s. 270–271.

¹⁰ Rosen 2002, s 151–154; Timo Soikkasen artikkeli Haamuarmeijan paluu, <http://www.enenjanant.net/2013/12/haamuarmeijan-paluu/>.

¹¹ Barker 1974, s. 7–17, 181, 184; Wylie 2010, s. 162–170, 214–215.

Toukokuussa 1940 Englanti oli kiistatta kolmantena osapuolena. Tällöin hollantilaiset laivasivat noin 1 200 saksalaista sotavankia Englantiin juuri ennen kuin Alankomaat antautui 14.5.1940. Englantiin saavuttuaan sotavangit olivat Yhdistyneitten Kuningaskuntien vastuulla, ja heitä kohdeltiin samoin kuin brittien tai liittoutuneiden vangitsemissa sotavankeja. Suurin osa heistä siirrettiin edellä kuvatusti edelleen Kanadaan.¹²

Suomen ja Saksan väliset sotavankien luovutukset ja vaihdot ovat poikkeuksellisia, sillä yleensä Saksan ja sen liittolaisten yhteiset operaatiot johtivat yhteiseen sotavankihallintoon eivätkä varsinaisesti sotavankien luovuttamiseen tai vaihtoon.

Saksan liittolaisista Kroatian, Romanian, Unkarin, Italian ja Slovakian joukkoja taisteli itärintamalla saksalaisessa komennossa. Näiden joukkojen saamat sotavangit päätyivät saksalaisille sotavankileireille, sillä liittolaisilla ei ollut itärintamalla omaa sotavankihallintoa. Kyse ei siis ollut sotavankien valikoimisesta luovutettavaksi, vaikka vangitsijataho luovuttikin sotavankinsa yhteiselle sotavankihallinnolle.

Tapa ei koskenut vain rintama-aluetta. Kroatiassa ja Romaniassa vuosina 1941–1945 vangiksi jääneet englantilaiset ja yhdysvaltalaiset lentäjät luovutettiin saksalaisille, osa ennen kuin heidät oli rekisteröity sotavangiksi.¹³

Yhteisistä operaatioista johtuneet sotavankien siirrot kanssasotijalle eivät olleet vieraita liittoutuneillekaan. Pohjois-Afrikassa suurin osa brittien vangiksi jääneistä akselivaltojen sotilaista jäi Yhdysvaltojen huostaan vuonna 1943. Normandian maihinnousun jälkeen yhdysvaltalaiset ja brittiläiset joukot jakoivat saamansa vangit puolet ja puolet -periaatteella riippumatta siitä, kumpi taho oli ottanut vangit.¹⁴ Tilanteesta teki vielä sekavamman se, että Saksan tappion jälkeen Yhdysvallat siirsi 740 000 saksalaista sotavankia ranskalaisten, siis kolmannen osapuolen, vastuulle.¹⁵ Italian antautumisen jälkeen sen joukkojen vangitsemat saksalaiset sotavangit siirrettiin kesästä 1944 lähtien kuulustelujen jälkeen ”liittoutuneiden”, käytännössä Iso-Britannian tai Yhdysvaltojen sotavankileireille.¹⁶

Aiempi tutkimus ja julkinen keskustelu

Varhaisimmat selvitykset sotavankien vaihdoista ja luovutuksista Suomen ja Saksan välillä tehtiin heti jatkosodan päätyttyä Liittoutuneiden valvontakomissiota varten. Sodan jälkeen suomalaiset viranomaiset pyrkivät esittämään kaikki sotavankien luovutukset saksalaisille sotavankien vaihdon

¹² Moore 1996, s. 22–34.

¹³ Tomasevich 2001, s. 272–274.

¹⁴ Moore 1996, s. 36; Wylie 2010, s. 166.

¹⁵ Moore 2010, s. 120–121.

¹⁶ Niglia 2011, s. 2–3.

toisena puolena.¹⁷ Virallinen selitys pysyi pääpiirteissään samana, vaikka asiaa selvitetiin sisäisesti aivan toisista lähtökohdista.¹⁸

Sotahistorian tutkijat katsoivatkin pitkään, että sotavankiluovutuksissa ei ollut enempää tutkimista, olihan asia selvitetty heti sodan jälkeen. Vielä 2000-luvun puolivälissä osa historian tutkijoista oli sitä mieltä, että luovutuksia oli tutkittu ja niistä oli julkaistu suurelle yleisöllekin riittävästi tietoa Jatkosodan historiassa.¹⁹

Kuusiosaisessa kirjasarjassa sotavankiluovutukset kuitattiin kahdella virkkeellä: ”Heimosotavankeja tuotiin Suomeen myös saksalaisten leireiltä Tallinnan ja Danzigin kautta joulukuussa 1942 ja huhtikuussa 1943, yhteensä 2 048 miestä. Vastaavasti Saksaan toimitettiin 2 661 vankia – lähinnä vähemmistökansallisuuksia, komentajia ja poliittista henkilökuntaa.”²⁰

Kuten Jouni Tilli toteaa, se, mikä on tutkimukselle ja tutkijoille selvää ja niin sanottua vanhaa tietoa, ei välttämättä ole sitä kansallisen historiakäsityksen näkökulmasta.²¹ Valvontakomission kiinnostuksen laannuttua sotavankien luovutukset ja vaihdot jäivät unholaan vuosikymmeniksi.

Kun Elina Sanan teos *Luovutetut. Suomen ihmislouvatukset Gestapolle* julkaistiin vuonna 2003, sotavankiluovutukset tulivat suurelle yleisölle aivan uutena asiana. Sanan teoksesta kävi ilmi, että Suomi luovutti jatkosodan aikana muutamia tuhansia sotavankeja saksalaisille. Tieto ylitti uutiskynnyksen ulkomaillakin paljolti siksi, että luovutetuista viitisenkymmentä oli Neuvostoliiton juutalaisia. Suomen maine toisesta maailmansodasta puhtaalla omatunnolla selvinneenä maana sai kovan kolauksen.²²

Elina Sanan teoksen aiheuttamasta julkisesta keskustelusta on laadittu kaksi pro gradu -tutkielmaa²³, joten käsittelen julkista keskustelua vain siltä osin kuin sillä on merkitystä tämän tutkimuksen kannalta. Sanan teos oli ilmestyessään perusteellisin selvitys sotavankien luovutuksista, mutta kuten

¹⁷ Puolustusvoimien pääesikunnan yhteysosasto, kirjelmä KD nro 380/3 a ulkoasiainministeriölle 2.1.1945, T19663/F1, KA; Eversti Matti Roposen selostus eräitten sotavankien luovutuksesta saksalaisille 3.1.1945, T19499/37, KA.

¹⁸ Puolustusvoimain pääesikunnan yhteysosasto, KD nro 2702/15 31.5.1945, T19663/F6, KA; Harald Öhquistin kalenterimerkintä 2.6.1945, Pk 1205/17, KA.

¹⁹ Hannu Rautkallio ja Ohto Manninen katsoivat, että Sanan kirjalla ei ollut uutuusarvoa, koska luovutuksia oli tutkittu ja niistä oli julkaistu aiemmin. Martti Turtolan mukaan luovutukset olivat tutkijoille entuudestaan tuttuja, Tilli 2005, s. 117–119.

²⁰ Manninen 1994b, s. 282.

²¹ Tilli 2005, s. 119.

²² Yhdysvalloissa toimiva Simon Wiesenthal Center tiedusteli Suomen tasavallan presidentiltä, selvittäisikö Suomi asiaa edelleen. Kyseessä ei ollut mikään virallinen taho, vaan poliittista vaikuttamistyötä tekevä organisaatio, joka keskittyy holokaustin muiston vaalimisen ohella juutalaisten oikeuksien maailmanlaajuiseen puolustamiseen ja Israelin politiikan tukemiseen. Luovutuksista uutisoitiin laajasti kansainvälisessä mediassa, tosin osin virheellisesti. Esim. Süddeutsche Zeitung 7.11.2003; Savolainen 2011, s. 18–23, 39–42.

²³ Tilli 2005; Savolainen 2011.

Jukka Lindstedt toteaa, varsinkin väittämät tietojen uutuudesta ovat lähinnä sensaationhakuisen markkinoinnin tulosta.²⁴

Sanan teoksen uutuusarvoa pohdittaessa on myönnettävä, että painetussa kirjallisuudessa sotavankiluovutuksia oli sivuttu yhden tai kahden virkkeen verran. Aulis Blinnikan teoksessa *Valvontakomission aika* vuodelta 1969 sotavankiluovutuksia saksalaisille sivuttiin jatkosodan neuvostosotavankien Neuvostoliittoon palauttamisen yhteydessä.²⁵ Jukka Rislakin vakoilua Suomessa käsittelevässä teoksessa *Erittäin salaista* vuodelta 1982 mainitaan, että ”kuulustelupöytäkirjojen lisäksi Suomi lähetti [sota]vankejakin jatkokuulusteluihin Saksaan”. Rislakki myös liittää sotavankiluovutukset valtiollisen poliisin toimintaan. Käsitys on elänyt sitkeästi tutkimuksessa.²⁶

Eino Pietolan vuonna 1987 ilmestyneessä teoksessa *Sotavangit Suomessa 1941–1944* mainitaan sotavankien luovutus ja vaihto, samoin Niilo Lappalaisen vuonna 1987 ilmestyneessä teoksessa *Hankoniemi toisessa maailmansodassa*.²⁷ Tarkempi tutkimus sotavankien vaihdosta ja sotavankihallinnosta Suomessa on paljolti opinnäytteiden varassa.²⁸

Sotavankien vaihdon toinen puoli, suomensukuisten sotavankien siirtäminen Suomeen, on ollut vain vähän julkisuudessa, vaikka sitä on tutkittu perusteellisemmin.

Antti Laineen väitöskirjassa *Suur-Suomen kahdet kasvot: Itä-Karjalan siviiliväestön asema suomalaisessa miehityshallinnossa* käsitellään sotavankivaihtoja ensisijaisesti Suomeen tuotujen heimosotavankien kannalta. Pentti Syrjän teoksessa *Isänmaattomat: Heimosoturit jatkosodassa 1941–1944* selvitetään heimosotavankien siirtoa Suomeen lähinnä haastattelutietojen pohjalta sikäli kun aihe liittyy Heimopataljoona 3:n. Suomensukuisten sotavankien siirto Saksasta Suomeen on huomioitu myös Vilho Helasen elämänuraa selvittävässä artikkelissa teoksessa *Etelän tien kulkija – Vilho Helanen 1899–1952*.²⁹

Sotavankien siirrot Suomesta ja Suomeen liittyvät osin toteutumatta jääneisiin Suur-Suomi -suunnitelmiin ja osin Saksan Kolmannen valtakunnan valloittamallaan alueilla suunnittelemaan ja paljolti suunnitelma-asteelle jääneeseen väestöpolitiikkaan. Pekka Nevalaisen ja Keijo K. Kulhan tutkimuksissa inkeriläisten siirroista Suomeen sivutaan myös sotavankien

²⁴ Lindstedt 2004a, s. 111. Elina Sana onnistuikin hankkimaan Luovutetut-teokselle julkisuutta jo ennen kuin se oli julkaistu, mikä selittää osaltaan kirjan saaman laajan julkisuuden, Savolainen 2011, s. 15–17.

²⁵ Blinnikka 1969, s. 36–37.

²⁶ Rislakki 1982, s. 195, 246–247; Sana 2003, s. 303–309; Pimiä 2007, s. 214.

²⁷ Pietola 1987, s. 82, 217, 229; Lappalainen 1987, s. 239; Laine 1982, s. 145–156.

²⁸ Timo Mikkolan vuonna 1976 valmistunut pro gradu -tutkielma on edelleen mittavin yleisesitys Suomen sotavankihallinnosta. Myös Pirkka Mikkolan pro gradu -työssä ja Juha Kujansuun pro gradu- ja lisensiaattitöissä on mainintoja sotavankiluovutuksista. Suomensukuisten sotavankien siirtämistä Suomeen on sivuttu Veli Ojalan pro gradu -työssä, jossa tosin on keskitytty ensisijaisesti heimopataljoonan vaiheisiin Suomessa; Mikkola 1976; Mikkola 2000; Kujansuu 1995, s. 50–53; Kujansuu 1999, s. 61–65; Hallikainen 2000; Ojala 1974.

²⁹ Syrjä 1991; Ojala 1974; Laine 1982; Laine 1997; Roiko-Jokela 1997; Myös Tenho Pimiä sivuaa asiaa: Pimiä 2007, s. 214.

vaihtoja.³⁰ Kun käytännössä kaikki Suomeen siirretyt sotavangit luovutettiin sodan jälkeen Neuvostoliittoon, sotavankien siirto Suomeen on asiana jäänyt Neuvostoliittoon palautuksen varjoon.

Elina Sanan vuonna 2003 esille tuoma juutalaisten sotavankien luovutus saksalaisille oli aihe, jota oli käsitelty jo aiemmin. Serah Beizer esitti artikkelissaan Helsingin juutalaisen seurakunnan julkaisemassa HaKehila-lehdessä 2001, että Suomi olisi luovuttanut 74 juutalaista sotavankia saksalaisille. Useissa päivälehdissä samana vuonna julkaistuissa Semy Kahanin artikkeleissa enimmäkseen referoidaan Serah Beizerin tutkimustuloksia. Myös Rony Smolar sivusi sotavankien, erityisesti juutalaisten sotavankien luovutusta Abraham Stilleristä kertovassa kirjassaan.³¹

Jukka Lindstedtin kuolemanrangaistuksia Suomessa toisen maailmansodan aikana käsittelevässä väitöskirjassa mainitaan, että sotavankileiri 3:lta luovutettiin saksalaisille 351 vankia, joista ainakin osa oli nimistä päätellen juutalaisia.³² Myös Raija Hanskin oikeushistorian alan tutkimuksissa juutalaisten sotavankien luovutusten oikeudellinen ongelmallisuus tuli esiin. Niissä arvioitiin myös sotavankien kohtelua luovutuksen jälkeen.³³

Tutkitut mutta tuntemattomat sotavankiluovutukset

Sotavankien luovutukset ovat siis asia, josta on tehty tutkimusta vuosikymmenien ajan. Miksi Elina Sanan teos aiheutti kohun, jonka seurauksena valtioneuvosto päätti luovutusten tutkimisesta budjettivaroin?

Hannu Savolainen tulkitsee, että syynä oli vallinneen historiakuvan ristiriita verrattuna Elina Sanan teoksessa kerrottuihin asioihin. Ammattihistorioitsijoita lukuun ottamatta harva oli edes kuullut sotavankien luovutuksista ennen Sanan kirjaa. Monissa puheenvuoroissa lehtien pääkirjoituksia myöten nousi esille näkemys, että historian tutkijat eivät olleet hoitaneet sitä sarkaa, joka heidän vastuulleen oli annettu. Akateemisten tutkijoiden epäiltiin jopa tietoisesti jättäneen kertomatta luovutuksista.³⁴

Laajalti omaksuttu käsitys erillissodasta oli tuudittanut monet suomalaiset uskomaan, että yhteistyö saksalaisten kanssa oli vähäistä mutta välttämätöntä. Sanan kirja toi esille sotavankiluovutukset tavalla, joka horjutti vakiintunutta käsitystä tästä yhteistyöstä. Samalla syntyi käsitys, että vallitseva historiakuva jatkosodasta oli puutteellinen. Yleisönosastokeskusteluissa yllättävän harva syytti Sanaa Suomen maineen

³⁰ Kulha 1967; Nevalainen 1990.

³¹ Beizer 2001, s. 10–11; Semy Kahan: Finland utlämnade många judar, Hufvudstadsbladet 24.11.2001; Smolar 2003, s. 171–173.

³² Lindstedt 1999, s. 283.

³³ Hanski 1990, 131–139; Hanski 1992, s. 65–66, 76, 83–84.

³⁴ Savolainen 2011, s. 21, 31–33, 94.

pilaamisesta, vaikka päinvastaisia käsityksiä sotavankien kohtelusta esiintyi paljonkin.³⁵

Myrskyisin julkinen keskustelu syntyi akateemisella rintamalla. Kritiikin keskeisellä sijalla oli Sanan esittämien tietojen uutuuden kyseenalaistaminen. Historioitsijat halusivat osoittaa, että olivat kyllä tutkineet asioita, mutta Sana oli tietoisesti sivuuttanut aiemman tutkimuksen.³⁶

Sanan tutkimusta oli vaikea syyttää kokonaan virheelliseksi, sillä se oli ilmestyessään perusteellisin selvitys aiheesta. Sana onnistui luomaan yleiskuvan luovutusten volyymistä ja esittämään teorian luovutusten syistä ja seurauksista. Teoksen poleemisuus lienee kuitenkin vaikuttanut aiheen uutisointiin enemmän kuin tietojen uutuus tai oikeellisuus.³⁷

Luovutetut-teoksesta saa käsityksen, että suomalaiset viranomaiset tekivät tietoisia, aktiivisia päätöksiä luovutuksista yhteistyössä saksalaisten turvallisuusviranomaisten kanssa ja luovuttivat kommunisteja ja juutalaisia täysin tietoisena siitä, mikä heidän kohtalonsa Saksassa olisi. Sana itse totesi, että tutkimuksen edetessä hänen käsityksensä luovutusten syistä siirtyi antisemitismistä kommunisminvastaisuuteen.³⁸

Ulkomainen huomio sai myös suomalaiset päättäjät ymmärtämään asian selvittämisen tärkeyden. Valtioneuvoston kanslia nimesi professori Heikki Ylikankaan laatimaan selvityksen mahdollisista jatkotoimenpiteistä. Ylikankaan esittämien vaihtoehtojen pohjalta Kansallisarkiston alaisuuteen perustettiin Suomi, sotavangit ja ihmisluovutukset 1939–1955 - tutkimushanke, joka toimi vuosina 2004–2008.

Tutkimushankkeen keskeisenä tavoitteena oli selvittää suomalaisten viranomaisten toimintaa aiheeseen liittyen. Historiantutkimusta pidettiin

³⁵ Savolainen 2011, s. 110–117.

³⁶ Sanan kirjasta käydyn keskustelun myötä osa historiantutkijoista puolustautui kertaamalla ja esittelemällä omien tutkimustensa antia Sanan tutkimuksen arvostelun tueksi. Muun muassa Hannu Rautkallio ja Sampo Ahto kiirehtivät leimaamaan Sanan teoksen lähdeviitteiltään puutteelliseksi, taustoiltaan virheelliseksi, sensaatiohakuiseksi ja journalistiseksi. Rautkallio esitti, että sotavankien vaihtoa saksalaisten kanssa ei ollut siihenastisessa tutkimuksessa pidetty problemaattisena asiana. Ikään kuin varmistuksena hän totesi, että Liittoutuneiden valvontakomissiokaan ei ollut erityisen kiinnostunut luovutuksista. Sen paremmin Rautkallio kuin Ahto eivät kiistä Sanan tietoja sotavankiluovutuksista, mutta näkökulmaa ja juutalaisten luovutettujen korostamista moititaan. Pikemmin olisi pitänyt nimetä sotavankiluovutukset kommunisti- tai politrukkisotavankien luovuttamiseksi, Rautkallio 2004, s. 33–34; Ahto 2004, s. 46–47. Lukija jää miettimään, oliko kommunistien tai politrukkien luovuttaminen saksalaisille Rautkallion näkökulmasta sallittua tai seurauksiltaan vähemmän vakavaa kuin juutalaisten luovuttaminen. Molemmat ryhmät olivat Saksassa tunnetusti vainottuja. – Myös Sanan kirjan sisältö on kyseenalaistettu ja sen tietoja on pidetty jopa ”harhaisina”, Antero Leitzingerin Agricola-historiasivustolle laatima kirja-arvostelu ”Suomi ja holokaustin kriteerit” 12.4.2014, <http://agricola.utu.fi/julkaisut/kirja-arvostelut/index.php?id=3508>, ISSN 1796-704X.

³⁷ Tilli 2006, s. 117–120; Sana syytti aiempia tutkijoita aiheen vääristelystä, Savolainen 2011, s. 91–98; Sanan esittämästä kritiikistä muuta tutkimusta kohtaan esimerkiksi Sana 2003, s. 336.

³⁸ Oma käsitykseni on, että Elina Sana päätyy pääosin oikeisiin johtopäätöksiin hatarin perustein. Varsinkin teoksen tilasto-osuus olisi parantunut toimittamisella ja kriittisellä tarkastelulla. Kirjasta kuitenkin näkee, että Elina Sana on käynyt läpi laajoja lähdeaineistoja. Niiden tarkka dokumentointi olisi mahdollistanut myös terävämpien johtopäätösten teon. Akateemisen tutkimuksen näköinen teos laajoina mutta hatarine lähdeluetteloinen saa lukijan pitämään teosta tarkkana tutkimuksena, vaikka se Elina Sanan omien sanojenkin mukaan on ymmärrettävä journalistiseksi teokseksi. Keskustelun herättäjänä se onnistui yli odotusten. Tilli 2013, s. 155–158; Sana 2003, passim.

parhaana ratkaisuna menneisyyden kipupisteiden selvittämisessä. Monet tahot pitivät menettelytapaa hyvänä, sillä totuuskomissiot ja oikeudenkäynnit nähtiin soveltumattomiksi luovutusten selvittelytapana jo pelkästään tapahtumista kuluneen pitkän ajan vuoksi.³⁹ Jo ennen tutkimushankkeen perustamista ilmestyi Jukka Lindstedtin artikkeli juutalaisten sotavankien luovutuksesta, jossa käsitellään laajasti myös oikeus- ja vastuukysymyksiä.⁴⁰

Tutkimushankkeen toiminnan tuloksena julkaistiin useita sotavankeja ja sotavankiluovutuksia sivuavia tutkimuksia, jotka auttavat jatkosodan aikaisen sotavankipolitiikan kokonaiskuvan luomisessa. Antti Kujalan *Vankisurmat* selvitti sotavankien laittomia surmia sekä rintamalla että kotialueella. Lars Westerlund taas keskittyi sotavankien kuolleisuuteen teoksessaan *Sotavankien ja siviili-internoitujen sodanaikainen kuolleisuus Suomessa* ja saksalaisten sotavankihallintoon Suomessa kirjassaan *Saksalaisten vankileirit Suomessa*. Jukka Lindstedtin siirryttyä toisiin tehtäviin sotavankiluovutukset Saksaan jäivät tutkijan puutteessa muiden tutkimusaiheiden varjoon. Kaksi luovutuksia koskevaa artikkelia ilmestyi vuonna 2008.⁴¹

Tutkimushankkeen päätyttyä sotavankiluovutusten selvittämättä jääminen jäi Oula Silvennoisen väitöskirjassa *Salaiset aseveljet* esitettyjen, vallitsevaa historiakuvaava muuttaneiden tutkimustulosten varjoon.⁴² Tutkimuksessa kartoitetaan Suomen ja Saksan turvallisuuspoliisiyhteistyötä 1930-luvulta jatkosodan loppuun saakka. Väitöskirjan tiedot saksalaisen *Einsatzkommando Finnlandin* toiminnasta sotavankien seulonnassa Suomen Lapissa ovat vallitsevaa käsitystä muuttavia. Vain muutamaa vuotta aiemmin arvioitiin yleisesti, että saksalaiset eivät olisi halunneet toteuttaa sotavankien seulontaa Suomessa ja että ajatus tuhoamisleiristä Suomessa oli utopistinen.⁴³

Silvennoisen tutkimus on tärkeä pohja sotavankiluovutusten tutkimukselle, sillä hän osoittaa, että aiemmassa tutkimuksessa⁴⁴ tehdyt havainnot Suomessa levitetystä saksalaisten seulontakäskyistä ja suomalaisten ja saksalaisten sopimuksista valloitettavan alueen väestön

³⁹ Ylikangas 2004, s. 36–41; Hentilä 2005; ”Ihmislouvatusten rikosvastuu”, Vieraskynä, Jukka Lindstedt, HS 11.12.2003.

⁴⁰ Myös Heikki Ylikankaan selvitys edelsi tutkimushanketta. Se käsittää kattavan yhteenvedon aiemmasta sotavankiluovutusten ja läheisten aihepiirien tutkimuksesta. Ylikangas 2004; Lindstedt 2004.

⁴¹ Tilastotietoihin keskittyvä artikkelini POW Transfers During the Continuation War ilmestyi teoksessa *Prisoners of War Deaths and People Handed over to Germany and the Soviet Union in 1939–55. A Research Report by the Finnish National Archives*. Samassa artikkelikirjassa on myös Pekka Kauppalan artikkeli *Sent, Returned and Repatriated from Finland to the Soviet Union: The Logic, Tragedy and Humanities of Fate*. Näiden kahden artikkelin anti on kuitenkin vaatimaton.

⁴² Silvennoinen, Oula: *Salaiset aseveljet*. Suomen ja Saksan turvallisuuspoliisiyhteistyö 1933–1944, Otava 2008. Historiakuvan muutos näkyy konkreettisesti suomalaisessa uudessa kaunokirjallisuudessa kuten Katja Ketun romaanissa *Kättilö* (WSOY 2011) ja Heidi Könkään romaanissa *Dora, Dora!* (Otava 2012).

⁴³ Lindstedt 2004, s. 154; Raula 2003, s. 183.

⁴⁴ Korpi 1996, s. 111–114.

poliittisesta valvonnasta eivät olleet vain suunnitelmia. Samanaikainen ulkomainen tutkimus vahvistaa Silvennoisen käsitystä.⁴⁵

Silvennoisen väitöskirja sai kiitoksen lisäksi myös runsaasti kritiikkiä osakseen. Rintamalinja asettui erillissotateetin kannattajien ja liittolaissuhdekäsityksen suosijoiden väliin.⁴⁶

Kansainvälinen tutkimus ja sen vaikutus Suomessa

Sotavankien luovutukset ja vaihdot Suomen ja Saksan välillä eivät ole vain kansallisen historian tutkimuksen kohde. Aihe liittyy laajemmin Saksan sotavankipolitiikkaan ja sodanpäämääriin.

Saksassa on tehty laajoja sotavankeja ja valloitetun väestön valvontaa koskevia tutkimuksia toisen maailmansodan päättymisestä lähtien. Lähteiden hajanaisuudesta johtuen ne ovat olleet valtaosin sotavankihallinnon ja sotavankien kohteluun liittyvien käskyjen tutkimuksia.⁴⁷

Venäjänsä arkistoissa olevien Saksan sotavanki- ja valloituspolitiikkaa koskevien aineistojen hyödyntäminen 1990-luvulta lähtien on aiheuttanut saksalaisen sotahistorian ja sotavankitutkimuksen uuden aallon. Vallitseva käsitys siitä, miten käskyjä käytännössä sovellettiin eri rintama-alueilla ja valloitetuilla alueilla sekä Saksassa olleilla sotavankileireillä, on muuttunut, kun tutkimusta on alettu tehdä joukko-osastotasolla. Felix Römerin tutkimus *Der Kommissarbefehl. Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42* osoittaa, että sotavankien seulontaan oli valmius myös Saksan Norjan-armeijan alaisuudessa.⁴⁸

Englantilainen ja yhdysvaltalainen tutkimus Saksan sodanpäämääristä ja muiden maiden sotavankipolitiikasta tarjoaa vertailukohdan kansallisille historiakäsityksille. Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen puna-armeija on noussut myös sosiaalishistorian tutkimuksen kohteeksi. Roger R. Reesen puna-armeijan rakennetta ja taistelumotivaatiota koskevat tutkimukset tuovat esiin puna-armeijalaisten heterogeenisuuden.⁴⁹ Catherine Merridalen *Ivan's War* tuo esiin puna-armeijan sotilaat yksilöinä ja ryhmänsä jäseninä, mutta ennen kaikkea oman maansa ja siellä vallinneen yhteiskuntajärjestelmän kasvatteina.⁵⁰

Kotimaassa Mirkka Danielsbackan sotavankien kohtelua laajemmin käsittelevässä väitöskirjassa *Vankien vartijat. Ihmislajin psykologia,*

⁴⁵ Otto 2008; Römer 2008.

⁴⁶ Kainulainen 2013, s. 60–67.

⁴⁷ Jacobsen 1965; Streim 1981; Streit 1978.

⁴⁸ Suomen ja Norjan Lapissa olleita saksalaisten sotavankeja ja heidän olojaan on tutkittu viimeisten kymmenen vuoden aikana myös Norjassa, Saksassa ja Suomessa, Neerland Soleim 2004 ja 2005; Otto 2008; Westerlund 2008a ja b; Otto 1991; Römer 2008; Overmans 2005; Hartmann 2010.

⁴⁹ Reese 2005; Reese 2011.

⁵⁰ Merridale, Catherine. *Ivan's War. Life and Death in the Red Army, 1939–1945.* Faber and Faber, London 2005.

neuvostosotavangit ja Suomi 1941–1944 työvoimanäkökohdat korostuvat sotavankiluovutusten syynä. Sen sisältämä, kansainväliseen tutkimukseen perustuva katsaus sotavankeuden historiasta on kattava.⁵¹

Muussa kotimaisessa tutkimuksessa ei ole juuri huomioitu kansainvälisen tutkimuksen edistymistä.⁵² Tämä näkyy Miika Kallatsan Tampereen yliopistossa laatimassa lisensiaatintyössä. Oman työni aiheen osalta osin rinnakkainen lisensiaatintyö keskittyy toistamaan sodanjälkeisissä selvityksissä esitettyä sotavankien luovutusta sotavankien vaihtotarkoituksessa.

Vaikka Kallatsa selvittää erikseen poliittisten sotavankien luovutuksia, hän ei juuri käsittele luovutusten taustalla olevia viranomaisia. Sinänsä perusteellinen työ jättää lisäksi käsittelemättä luovutusten toisen puolen, sotavankien luovutukset Saksasta Suomeen. Koska Kallatsa käyttää lähes yksinomaan jo aiemmassa tutkimuksessa käytettyjä lähteitä, luovutusten kuva ei monipuolistu, vaikka tarkentuukin kiitettävästi.⁵³

Pekka Kauppalan sekä Saksaan että Neuvostoliittoon luovutettujen sotavankien vaiheita luovutuksen jälkeen Neuvostoliitossa selvittävä teos *Paluu vankileirien teille* ilmestyi vuonna 2011. Se keskittyy paljolti Neuvostoliittoon luovutettuihin sotavankeihin eikä anna kokonaiskuvaa itse sotavankiluovutuksista saksalaisille.⁵⁴ Siitä syystä päätelmät sotavankiluovutusten systistä jäävät hypoteesin tasolle.

Tutkimuksen rajaus, lähestymistapa ja tutkimuskysymykset

Tämän tutkimuksen pääkysymys on miksi sotavangit luovutettiin? Mitä luovuttavat ja vastaanottavat tahot ajattelivat hyötyvänsä sotavankien luovutuksesta ja vastaanotosta? Oliko tavoitteena heidän asemansa tarkoituksellinen heikentäminen vai parantaminen? Kärjistäen voidaan kysyä, osallistuiko Suomi Saksan rinnalla tuhoamissotaan tai jopa holokaustiin?

Etsin vastausta näihin ydinkysymyksiin selvittämällä Suomen ja Saksan välisen sotavankiluovutusten koko kirjon.

Tutkimuskysymyksiä ovat: Mitkä tahot päättivät luovutuksista? Mitkä olivat luovuttava ja vastaanottava viranomainen? Miten luovutukset pantiin toimeen? Missä luovutukset tapahtuivat? Kuinka monta sotavankia luovutettiin? Mikä on luovutettujen kansallisuusjakauma, miten luovutetut jakautuvat sotilasarvojen, ammatin tai poliittisen vakaumuksen mukaan? Mitä luovutetuille tapahtui luovutuksen jälkeen? Miksi sotavankiluovutusten

⁵¹ Danielsbacka 2013, s. 189–190.

⁵² Kalle Korven vuonna 2010 ilmestyneessä tutkimuksessa (Korpi 2010) käydään laajasti läpi Saksan Norjan-armeijan sotavankihallintoa, sotavankityövoiman käyttöä ja sotavankien oloja alkuperäislähteiden perusteella, mutta tietojen suhteuttaminen aiempaan tutkimukseen on vähäistä.

⁵³ Kallatsa 2009.

⁵⁴ Kauppala 2011.

selvittäminen sodan päätyttyä jäi vähiin? Miksi kaikki osapuolet vaikenivat tapahtumista sodan jälkeen?

Osaltaan selvitän saksalaisten ottamien sotavankien luovuttamista suomalaisille viranomaisille. Kerron sotavankien vaihdoista osana sotavankiluovutuksia. Myös nimeltä tuntemattomien sotavankien luovutukset kuuluvat tämän tutkimuksen piiriin. Kokonaiskuvan saamiseksi tutkin myös toteutumattomia luovutus suunnitelmia ja vertaan Suomen ja Saksan välisiä sotavankiluovutuksia Suomen sotavankiluovutuksiin muihin maihin jatkosodan aikana.

Itse luovutustapahtumien kuvaaminen auttaa ymmärtämään eri viranomaisten toimintaa ja yhteistyötä. Sitä kautta voidaan hahmottaa myös osapuolten motiiveja vaihtoihin ja luovutuksiin liittyen. Sotavankiluovutuksista ei sovittu ”Saksan kanssa” yleensä, vaan kukin suomalainen viranomaistaho sopi luovutuksista oman saksalaisen yhteistyötahonsa kanssa pyytämättä lupaa Suomen päämajan sotavankihallinnolta. Sotavankiluovutusten toteutumisen takana ei ollut korkean tason periaatesopimus, vaikka sellainenkin sotavankien vaihdoista tehtiin. Luovutuksia toimeenpanneiden viranomaistahojen ja niiden välisten yhteyksien selvittäminen auttaa ymmärtämään luovutusten moninaisuutta. Se antaa myös osittaisen vastauksen siihen, miksi sotavankiluovutuksia on tutkittu niin vähän.

Vaikka viranomaisnäkökulma on oleellinen, itse sotavangit eivät ole tutkimuksen sivuhenkilöitä vaan sen pääkohde. Luovutettujen sotavankien lukumäärän selvittämisen lisäksi käsittelen tilastollisesti luovutettujen etnistä taustaa, sotilasarvoja ja eräitä muita mitattavia seikkoja.

Sotavankiluovutuksista kirjoitettaessa keskitytään helposti aktiivisiin toimijoihin, viranomaisiin, ja unohdetaan luovutusten kohteet, joita kuvataan vain numeroina. Lähdeaineistoon sisältyvien kuulustelu-pöytäkirjojen ja kirjeiden kautta pyrin tuomaan esiin myös sotavankien näkökulman. Sotavankien ominaisuuksilla ja aiemmilla vaiheilla oli merkitystä luovutettavia sotavankeja valikoitaessa, vaikka sotavangit pystyivät itse vaikuttamaan luovutukseensa vain harvoin.

Tärkeä tekijä on suomalaisten ja saksalaisten viranomaisten sotavankikuva. Sotavankiluovutusten tarkasteleminen tarjoaa yhden näkökulman sotavankihallintoon ja sen suhtautumiseen sotavankeihin. Sotavankiluovutukset ovat yksi lähestymistapa sotavankien kohtelua pohdittaessa. Viranomaisten näkemys sotavankien hyödyllisyydestä, heidän kansallisuudestaan ja heidän poliittisesta luotettavuudestaan vaikutti luovutettavien sotavankien valintaan.

Sotavankien ja heidän vangitsijoidensa erilainen maailmankuva välittyi sotavankien omien kertomusten ja heidän kuulustelijoidensa lausuntojen kautta. Samalla Suomen osallisuus ja vastuullisuus juutalaisten sotavankien luovutuksiin tulee arvioitua osana kontekstia. Suomalaisen ja saksalaisten turvallisuus- ja valvontaviranomaisten maailmankatsomuksellisten

tavoitteiden kartoittaminen auttaa ymmärtämään yhteistyön syitä ja seurauksia.

Juutalaisten sotavankien luovutussyyt ovat osa laajempaa kysymystä siitä, osallistuiko Suomi Saksan rinnalla samaan maailmankatsomukselliseen sotaan vai kävikö Suomi omaa aatteellista erillissotaansa. Luovutusten tarkasteleminen vain siitä näkökulmasta, olivatko suomalaiset viranomaiset tietoisia saksalaisten sotavankipolitiikasta vai eivät, johtaa helposti sotavankiluovutusten taustojen yksinkertaistamiseen.

Julkisessa keskustelussa ja välillä tutkimuksessakin sotavankiluovutusten näkyvimpänä kysymyksenä on ollut se, osallistuiko Suomi juutalaisten joukkotuhoon, holokaustiin. Päivälehdet ja osa tutkijoista yhdistivät kaikki sotavankien luovutukset luovutuksiin Saksan salaiselle poliisille, *Gestapolle*.⁵⁵

Metodisena lähtökohtanani on alkuperäislähteiden laaja käyttö. Suurin este Suomen ja Saksan välisten sotavankiluovutusten arvioimiseksi osana sotavankien kohtelun kansainvälistä kontekstia on tähän asti ollut alkuperäislähteille perustuvan tutkimuksen puute.

Lähteiden tulkinnessa lähtökohtanani on käsitykseni menneisyyden tapahtumista menneisyyden ihmisten oman logiikan mukaan järkevänä ja tavoitteellisena toimintana. Sotavankiluovutusten tarkastelu pelkästään idelogisista lähtökohdista, eettisesti oikean tai väärän näkökulmasta estää näkemästä sotavankien erottelun konkreettisia syitä ja tavoitteita.

Kysymys siitä, mitä sotavankiluovutusten osapuolet tavoittelivat sotavankiluovutuksilla, johtaa pohtimaan hyötynäkökohtia. Suomessa sotavankeja hyödynnettiin monella tapaa, laajimmin työvoimana. Sotavankien luovutuksissa ja vaihdoissa oli kyse ennen kaikkea molemminpuolisesta hyödyn tavoittelusta. Sotavankien luovutukset sitoivat resursseja, kuten kuljetuskalustoa ja vartiomiehiä, joten luovutusten tavoitteena täytyi olla ajatus hyötymisestä, joka ylitti luovutusten aiheuttaman vaivan.

Sotavankeja valikoitiin myös ideologisin perustein erillään säilytettäväksi, koska heidän katsottiin vaikuttavan haitallisesti muihin sotavankeihin. Heitä ei käytetty työvoimana heidän vaarallisuutensa vuoksi. Työkykyisiä ja -kuntoisia sotavankeja luovutettiin saksalaisille vastineetta, vaikka sotavankiluovutusten ja -vaihtojen perusteina käytettiin jatkosodan ajan Suomessa hyötynäkökohtia.

Sotavankiluovutuksia kokonaisuudessaan tarkastelemalla on mahdollista myös saada jonkinlainen vastaus siihen, mikä sotavankien kohtalo luovutuksen jälkeen oli. Luovutettujen vaiheiden yksityiskohtainen selvittäminen luovutuksen jälkeen ei kuitenkaan ole tämän tutkimuksen päätavoite eikä yhden tutkijan resursseilla edes mahdollista. Sotavankiluovutusten systemaattinen tutkimus antaa kuitenkin viitteitä sotavankien vaiheista luovutuksen jälkeen.

⁵⁵ Sanan Luovutetut-teoksen aiheuttamasta keskustelusta ja vastaanotosta tarkemmin Tilli 2006, s. 98–146; Kauppala 2011, s. 149.

Tämän tutkimuksen perusteella luovutus- ja vastaanottajataho vaikuttivat ratkaisevasti sotavankien vaiheisiin luovutuksen jälkeen. Tutkittaessa luovutusten syitä ja tavoitteita sekä luovutettujen vaiheita luovutuksen jälkeen on varottava tekemästä anakronistisia päätelmiä.

Ennen kuin luovutusten eettistä taustaa on mahdollista edes pohtia, ilmiö on asetettava osaksi historiallista kontekstiaan.⁵⁶ Sotavankien luovutukset, kuten muukin Suomen ja Saksan välinen toiminta sodan aikana, heijastelevat maiden ja niitä edustavien paikallistason toimijoiden suhteissa tapahtuneita muutoksia, joiden takana oli sotamenestyksen lisäksi myös taloudellisia ja työvoimapoliittisia seikkoja. Sotavankien luovutukset liittyvät osin toisen maailmansodan aikaiseen väestöpolitiikkaan Suomessa ja Saksassa. Suomen ja Saksan sodan aikana suunnitteleminen ja toteutuneiden väestönsiirtojen tarkasteleminen sotavankiluovutuksiin sidoksissa olleina tekijöinä selittää osaltaan sotavankiluovutusten ja -vaihtojen kulkua.

Käsittelen sotavankiluovutusten laillisuutta ja niihin liittyvää oikeudenkäyttöä jatkosodan aikana voimassa olleiden säästöjen noudattamisen näkökulmasta. Olennainen kysymys on luovutuksiin tavalla tai toisella osallistuneiden tai niistä tietoisina olleiden henkilöiden käsitys luovutusten laillisuudesta.

Tähän kysymykseen liittyvät myös luovutettujen sotavankien mahdollisuudet vaikuttaa luovutukseensa: tiesivätkö he etukäteen luovutuksesta ja sen tarkoituksesta tai kohteesta ja oliko heillä mahdollisuus kieltäytyä siitä. Erityisesti Saksan turvallisuusviranomaisille (*Sicherheitsdienst und SD*) luovutettujen sotavankien kohdalla kysymys laillisuudesta valottaa suomalaisten toimijoiden tavoitteita.

Aiheen rajaus ja tutkimuksen rakenne

Tässä tutkimuksessa käsitellään neuvostoliittolaisten sotavankien, desanttien, partisaanien ja siviilivankien luovutuksia Suomen puolustushallinnon alaisilta yksiköiltä saksalaisille viranomaisille. Yhteistä kaikille tässä tutkimuksessa käsitellyille siirretyille, luovutetuille ja vaihdetuille on se, että heitä kohdeltiin Suomessa sotavankeina.

Esimerkiksi desantit eivät olleet kansainvälisen oikeuden perusteella oikeutettuja sotavangin asemaan, jos heitä ei erikseen julistettu oikeuden päätöksellä sotavangeiksi. Suomessa osa desanteista kuitenkin katsottiin sotavankien ryhmään kuuluvaksi myös ilman oikeuskäsittelyä.

Luovutetut olivat yleensä Neuvostoliiton tai sen miehittämien maiden kansalaisia kuten virolaisia. Joukkoon mahtuu myös sotavankeja, jotka ainakin oman ilmoituksensa mukaan olivat muiden maiden kansalaisia. Osana sotavankiluovutuksia käsittelen myös suomalaisten viranomaisten

⁵⁶ Vihavainen 2004, s. 78–80.

Espanjan viranomaisille luovuttamia Espanjan kansalaisia, jotka jäivät suomalaisten vangiksi puna-armeijan sotilaina.

Suomalaisten siviiliviranomaisten kautta saksalaisille viranomaisille luovutetut henkilöt, olivatpa he sotavankeja tai siviilejä, rajautuvat tämän tutkimuksen ulkopuolelle, sillä tutkija Oula Silvennoinen on laatinut laajan tutkimuksen aiheesta. Suomalaisten sotilasviranomaisten saksalaisille sotilasviranomaisille luovuttamat siviilihenkilöt sen sijaan kuuluvat tämän tutkimuksen aihepiiriin.

Luovutuksissa kyse ei välttämättä ole maasta poistamisesta, sillä kaikkia saksalaisille luovutettuja sotavankeja ei siirretty pois Suomesta Saksaan tai sen miehittämille alueille. Osa sotavangeista jäi Suomeen saksalaisten sotilasviranomaisten hallintaan.

Luovutuksella ei tässä yhteydessä tarkoiteta luovutusta rikosoikeudellisessa mielessä eli oikeuden päätöksen perusteella, sillä yhtäkään sotavankia ei luovutettu oikeuden määräyksellä.

Tutkimukseni luonnollisena aikarajauksena on jatkosota, jonka aikana kaikki sotavankiluovutukset tapahtuivat. Talvisodan aikana sotavankeja ei luovutettu edelleen muihin maihin, vaikka eräiden ryhmien suhteen sitä suunniteltiin. Yksi jatkosodan aikana luovutetuista sotavangeista tosin oli talvisodan sotavanki, yksi niistä 24:stä talvisodan sotavangista, jotka jäivät sodan päätyttyä omasta toiveestaan Suomeen.⁵⁷

Suomen ja Neuvostoliiton välisen sodan päätyttyä syksyllä 1944 suomalaiset luovuttivat Neuvostoliittoon lähes 44 000 neuvostokansalaista. Heidän lisäksi ja joukossaan Neuvostoliittoon luovutettiin myös erilaisia yksittäisiä henkilöryhmiä, jotka edustivat useita eri kansalaisuuksia, muun muassa Belgian, Hollannin ja Suomen kansalaisia. Nämä sodanjälkeiset luovutukset tapahtuivat välirauhansopimuksen nojalla tai ainakin Liittoutuneiden valvontakomission vaatimuksesta ja rajautuvat kokonaisuudessaan tutkimukseni ulkopuolelle, koska aiheesta on tehty useita tutkimuksia.⁵⁸

Tutkimukseni jäsentyy luovutusyyden perusteella. Ensimmäisessä osassa kerron luovutusten osapuolista eli Suomen ja Saksan sotavankihallinnosta ja neuvostosotavangeista.

Toisessa osassa käsitelen hyödyllisten sotavankien luovutuksia. Ensin kuvaan puhtaasti työvoimasyistä luovutettuja sotavankeja, toiseksi sotavankien luovutusta etnisen alkuperän perusteella, kolmanneksi sotavankien vaihtoa, neljänneksi yksityisiä pyrkimyksiä sotavankien luovuttamiseksi ja viidenneksi tiedustelusyistä luovutettuja sotavankeja. Kerron myös sen vähän, mitä on saatu tietää sotavankien vaiheista luovutuksen jälkeen. Samalla piirtyy kuva tavanomaisesta yhteistyöstä suomalaisten ja saksalaisten viranomaisten välillä.

Kolmannen osan muodostavat normaalin yhteistyön rajat ylittävän toiminnan selvittäminen ja sen syiden pohtiminen. Siinä kuvataan

⁵⁷ Valpo KD 7733/44 vuodelta 1947, KA; Westerlund 2009, s. 85–86.

⁵⁸ Nevalainen 1990; Roiko-Jokela 2001; Pekkarinen ja Pohjonen 2005; Pohjonen 2011.

suomalaisille hyödyttömiä eli poliittisesti epäilyksenalaisia sotavankeja ja heidän luovutuksiaan. Neljänneksi pohdin sotavankiluovutusten oikeus- ja vastuukysymyksiä sekä syitä luovutusten salassapitoon.

Käsittelen saksalaisten viranomaisten suomalaisille luovuttamia sotavankeja samoin jaoteltuna.

Luovutusten tarkasteleminen luovutussyittäin sekä luovutettujen ryhmien vertaaminen toisiinsa selkeyttävät erityyppisten luovutusten taustoja ja tavoitteita. Samalla on mahdollista tarkastella suomalaisen sotilashallinnon suhtautumista eri kansallisuuksiin ja pohtia, mitä ryssävihan tai antisemitismin taustalla oli. Tällä tavoin pääsen käsiksi luovuttajatahon motiiveihin ja hyötynäkökohtiin.

Lähteet

Sotavankiluovutuksiin liittyviä kirjallisia määräyksiä ja ohjeita on alkujaankin ollut melko vähän. Olen joutunut keräämään lähdeaineistoa monista lähteistä.

Päämajan järjestelyosastojen ja vuodesta 1943 lähtien myös sotavankikomentajan esikunnan arkistoissa on luovutuksiin ja vaihtoihin liittyvää kirjeenvaihtoa koti- ja ulkomaisten viranomaisten kesken. Kirjeenvaihtoa on myös sotavankien rekisteröinnistä ja sotavankileirien hallinnosta vuosina 1941–1943 huolehtineen kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimiston arkistossa.

Myös Rovaniemellä toimineiden suomalaisten sotilasviranomaisten ja Pohjois-Suomessa olleiden saksalaisten joukkojen välisiä yhteyksiä hoitaneen yhteysesikunta Roi:n arkistossa on luovutuksiin liittyviä asiakirjoja.

Sotavankileirien arkistoissa on jonkin verran sotavankivaihtoihin ja -luovutuksiin liittyviä, lähinnä käytännön järjestelyjä kuten sotavankipassituksia koskevia asiakirjoja. Leirien arkistoissa on kuitenkin aukkoja useista syistä. Sotavankikomentajan esikunnan kaikki arkaluonteiset asiakirjat poltettiin.⁵⁹

Lähes kaikista tiedossa olevista luovutustapauksista on jäänyt useampi kuin yksi lähdefragmentti. Vaikka palapelistä jää puuttumaan palasia, kokonaiskuva hahmottuu olemassa olevien lähteiden kautta. Koska luovutusten syistä ja luovutettujen valikoitumisesta on vain vähän lähteitä, harvat säilyneet sotavankien kuulustelupöytäkirjat ja muut luovutettujen vaiheita sotaa edeltävänä aikana valottavat lähteet ovat olleet arvokkaita lisäniukka lähdepohtaan. Tiedonmurusia löytyy 1900-luvun sotahistorian

⁵⁹ Kesällä 1944 Neuvostoliiton suurhyökkäyksen vuoksi länteen evakuoitujen sotavankileirien arkistot, esimerkiksi sotavankileiri 6:n arkisto, tuhoutuivat osin. Sodan loppuvaiheessa sotavankileirit polttivat rintamakuulustelukortit päämajan tiedusteluosaston määräyksestä. Samalla leirit polttivat myös muita asiakirjoja, mm. saksalaisille luovutettujen kortistoja ja luetteloita arkistoista, Puolustusvoimain pääesikunnan sotavankikomentajan esikunnan selvityselin, kirjelmä nro 590/Sv.1/sal. Puolustusvoimain Pääesikunnan yhteysosastolle 17.1.1945, T 19663/F1, KA.

tutkimuksen kannalta normaalisti marginaalisista lähteistä, kuten tilikirjoista ja väestöluetteloista.

Epätavallinen lähdeaineisto aiheuttaa kuitenkin ongelmia, sillä esimerkiksi kuulustelupöytäkirjoja ei laadittu sotavankien luovuttamista silmällä pitäen eikä sotavangin valikoitumisella luovutettavaksi ole välttämättä ollut mitään tekemistä hänen kuulusteluissa kertomiensa tietojen kanssa. Kuulustelupöytäkirja kertoo sen, mitä kuulustelija osasi kysyä ja kuulusteltava halusi vastata, ei suinkaan tyhjentävää selvitystä sotavangin menneisyydestä tai asemasta puna-armeijassa.

Toisaalta pöytäkirjoihin liittyvät tiedustelu- ja valvontaviranomaisten lyhyet, usein vain virkkeen pituiset lähetteet ja pöytäkirjoihin tehdyt punakynämerkinnät antavat ainutlaatuisen mahdollisuuden arvioida näiden viranomaisten suhtautumista sotavankeihin. Asiakirjan proveniensi, jakelu ja ajoitus mielessäni olen joutunut arvioimaan, onko luovutus päätöksen tehneellä taholla ollut käytössään samat tiedot sotavangista kuin tutkijalla nyt.

Palapelin kokoamisessa auttavat osaltaan muiden viranomaisten arkistot ja yksityisarkistot. Ulkoasiainministeriön arkistossa on sotavankien vaihtoa sivuavia asiakirjoja. Koska sotavankien luovutukset ja vaihdot olivat lähes kokonaan puolustusvoimien järjestämiä ja päätäntävaltaan kuuluneita asioita, kyse on lähinnä tiedoksi tulleista asiakirjoista. Yksittäisiä mainintoja valvontaosaston toiminnasta on Korkeimman oikeuden sotavankien kohteluun liittyvien oikeusjuttujen asiakirjoissa vuosilta 1945–1946.

Yksityisarkistoista antoisimmaksi osoittautui Akateemisen Karjala Seuran arkisto, joka sisältää sotavankeja Suomeen noutaneen luutnantti, FT Vilho Helasen päiväkirjoja sota-ajalta. Helanen kuvaa tarkasti saksalaisten vangiksi jääneiden suomensukuisten puna-armeijan sotilaiden suomalaisen vastaanottokomitean matkoja Saksaan ja Tallinnaan. Päiväkirjasta saa myös arvokkaan aikalaisnäkökulman suomalais-saksalaisista suhteista ja käytännöistä sotavankivaihtoihin liittyen. Muissa yksityisarkistoissa, muun muassa Gustaf Mannerheimin kokoelmassa ja päämajan tiedusteluosastossa jatkosodan aikana palvelleen kapteeni Martti Eklundin arkistoissa, on satunnaisia aiheita sivuavia mainintoja.

Muuten päämajassa määräävässä asemassa toimineiden upseerien yksityisarkistoissa on olemattoman vähän tietoja sotavankien luovutuksista. Esimerkiksi sotavankikommentajana vuosina 1943–1944 toimineen eversti Sulo Malmin kokoelmissa ei ole mainintoja sotavankien luovutuksista tai vaihdoista, vaikka hän virkansa puolesta hoiti sotavankivaihtoihin liittyviä asioita. Yleisesikunnan päällikkönä vuosina 1942–1944 toimeen kenraali Erik Heinrichsin yksityisarkistossa ei ole tietoja sotavankien luovutuksista, vaikka hänen tehtäviinsä kuului yhteydenpito Saksan sotavoimien edustajaan Suomen päämajassa, ja hänen kuittauksensa on useissa sotavankiluovutuksia koskevilla asiakirjoilla.

Ulkomaisten arkistojen aineistoa käytettäessä provenienssin selvittäminen on erityisen tärkeää, sillä toisen maailmansodan loppuselvittelyissä sotavankeihin liittyviä saksalaisia arkistoja tai niiden osia päätyi sotasaaiksi

Neuvostoliittoon. Tästä syystä suuri osa saksalaisten laatimista sotavankikorteista päätyi Venäjän arkistoihin eikä niitä siten voikaan löytää Saksasta.

Venäjän arkistoista – lähinnä Venäjän puolustushallinnon arkistosta Podolskissa – saadut puna-armeijan kantakortit luovutetuista sotavangeista ovat osin vahvistaneet ja osin muuttaneet käsitystä eräiden luovutettujen sotavankien, lähinnä poliittisten upseerien ja juutalaisten, taustoista. Tutkijalla on kiusaus jälleen tulkita sotavankien valikoituminen luovutettavaksi näiden lähteiden perusteella, vaikka luovutuksista päättäneet taho ei ole voinut olla tietoinen sotavangin todellisesta sotilasarvosta, kansallisuudesta tai muista vastaavista seikoista. Viron ja Saksan arkistoissa on arvokkaita hajatietoja sotavankien luovutuksista.

Toisen maailmansodan kaoottisina loppuaikoina suuri osa Saksan puolustusvoimien lähdeaineistosta tuhottiin tai tuhoutui, joten saksalaisille luovutettujen vaiheet luovutuksen jälkeen jäivät suurelta osin epäselviksi. Siksi luovutettujen sotavankien vaiheiden seuraaminen luovutuksen jälkeen on vaikeaa.⁶⁰

Ei kuitenkaan pidä mennä merta edemmäs kalaan. Erityisesti Saksan siviilitiedustelun toimintaa on aivan viime vuosina kartoitettu laajoin lähdejulkaisuin. Lähdejulkaisujen hakemistojen avulla on mahdollista päästä käsiksi muutoin mahdottoman työn takana oleviin lähteisiin.

Myös alkuperäislähteiden suhteen tilanne on vähintään kohtuullinen, sillä Suomen Kansallisarkistossa on mikrofilmikopioina keskeinen saksalainen lähdeaineisto eli saksalaisten Suomessa toimineiden joukko-osastojen sotapäiväkirjat liitteineen. Kalle Korpea lukuun ottamatta⁶¹ suomalaiset tutkijat eivät juuri ole hyödyntäneet niitä sotavankien tutkimuksessa.⁶²

Olen käyttänyt pääosin kirjallisia lähteitä tutkimusta tehdessäni. Sotavankiluovutuksista on saatavilla jonkin verran muistitietoa, mutta tapahtumahistorian lähteenä muistitietoa olisi hyvä voida verrata muihin lähteisiin. Ihmisen muisti on altis vaikutuksille, ja sodan jälkeiset tapahtumat

⁶⁰ Lähdeaineistoa saksalaisille siirrettyjä sotavankeja vastaanottaneiden leirien, Stalag 309:n Suomen Sallassa, Stalag 381:n (huhtikuusta 1943 Dulag 110) Viron Tapassa ja sen alaleirin Tallinnassa sekä Stalag 1D:n Liettuan Heydekrugissa toiminnasta ei juuri ole säilynyt: Bestandssignatur und Bestandsbezeichnung, RH 49, Kriegsgefangeneneinrichtungen, BA-MA; Maripuu 2006, s. 739; Neerland-Soleim 2004, s. 54–55.

⁶¹ Korpi 2010.

⁶² Koska mikrofilmattu aineisto on uudelleen luetteloitu ja sarjamerkitty sen Länsi-Saksaan palauttamisen jälkeen, saksalaisessa tutkimuksessa mainitut Suomea koskevat lähdeviitteet poikkeavat täysin mikrofilmien viitteistä. Tilannetta ei mitenkään helpota se, että sekä entisestä Sota-arkistosta Kansallisarkistoon siirretyt mikrofilmit että Oulun yliopiston historian laitoksen kokoelmassa olevat mikrofilmit on numeroitu säilyttäjälaitoksessa uudestaan. Jotta tutkijoilla olisi jatkossa hieman paremmat edellytykset saman aineiston eri kopioista eri paikoissa tehtyjen tutkimusten vertailuun, olen maininnut Saksan Sota-arkistossa säilytettävien alkuperäisten asiakirjojen signumin tai Kansallisarkistossa säilytettävän mikrofilmiaineiston mahdollisimman tarkan tunnuksen.

ja niitä koskeva julkinen keskustelu ovat vaikuttaneet muistitietoon myös luovutusten osalta.⁶³

Lähteiden hävittäminen ja salassapito

Sotavankien luovutuksen tutkimuksen suurin ongelma on lähteiden vähäisyys ja hajanaisuus. Lähdeaineiston aukollisuus houkuttelee päättelemään, että luovutuksia olisi tietoisesti salailtu ja kaikki jäljet olisi pyritty hävittämään.

Tällaisesta salamyhkäisyydestä on selviä merkkejä. Salailua on hyvästä syystä pidettävä osoituksena siitä, että kaikkia sotavankiluovutuksia ei pidetty yleisesti hyväksyttävänä toimintana. Se, että suuri osa luovutuksia koskevasta sodanaikaisesta puolustushallinnon lähdeaineistosta on varustettu salainenleimalla, ei kuitenkaan viittaa erityiseen peittely-yritykseen. Sotaoloissa juuri mikään puolustuslaitoksen operatiivinen toiminta ei ole julkista. Arkisimmillaan salaisuus oli sitä, mitä nykyisin kutsutaan tietoturvaksi.⁶⁴

Sodan aikana tavanomaisiin sotavankihallinnon suostumuksella tapahtuneisiin sotavankien luovutuksiin liittyviä asiakirjoja ei ollut syytä erityisesti peitellä. Jatkosodan viimeisinä kuukausina asiakirjoja hävitettiin sotavankien oman edun nimissä varsinkin silloin, kun sotavangit olivat olleet yhteistyössä suomalaisten tiedustelu- ja valvontaviranomaisten kanssa. Syynä oli lähinnä myötätunto, sillä tiedettiin, että yhteistyöhön ryhtyneitä tai heidän omaisiaan ei Neuvostoliitossa säällittäisi.⁶⁵

Luovutuksiin liittyvien asiakirjojen käytön pitäisi olla tänä päivänä vapaata rajoituksista, sillä salailuun ei lainsäädännön näkökulmasta ole enää perusteita. Kaikki olemassaoleva luovutuksiin liittyvä puolustushallinnon asiakirja-aineisto ei silti ole ollut käytettävissäni. Pääesikunta ei ole voinut antaa käyttöni aiemmassa tutkimuksessa käytettyä pääesikunnan tutkintaosaston arkistoon kuuluvaa, valvontaosaston sodanaikaista aineistoa, koska asiakirjat eivät ole käytettävissä olevien tietojen perusteella erotettavissa tai edes löydettävissä. Jotkut tutkijat ovat kuitenkin saaneet luvan näiden asiakirjojen käyttöön ja ainakin yksi tutkija on jopa käyttänyt tätä aineistoa omassa tutkimuksessaan.⁶⁶

⁶³ Ks. viite 374 liittyen suomalaisen henkilön muistelman juutalaisten sotavankien luovuttamisesta; myös julkinen keskustelu teoksesta Valvojana naisten erityistyöleirillä. Saara Tuukkasen muistelmat 1943–1944, toim. Risto Joutjärvi, Minerva kustannus 2015; mm. http://yle.fi/uutiset/nakokulma_heinaveden_leiri_oli_vain_yksi_monista/7949312, http://yle.fi/uutiset/sotatutkijan_kiistama_naisten_tyoleiri_loytyi_sittenkin_vlen_jutun_ansiosta_leiri_on_tunnettu_taalla_aina/7947491?ref=leiki-uu.

⁶⁴ Porvali 2010, s. 54.

⁶⁵ Porvali 2010, s. 177–178.

⁶⁶ Panschin 2001, Juha Pohjosen suullinen tiedonanto 15.10.2015, pääesikunnan tiedusteluosaston osastopäällikön everstiluutnantti Pekka Turusen sähköpostiviesti 20.11.2015. Herää myös kysymys, onko Panschinin käyttämä viittaustekniikka paras mahdollinen, jos hänen tutkimuksensa lähdeviitteiden perusteella lähteitä ei voi löytää.

Tahallisen salailun asemesta ongelmana on puolustushallinnon arkistojen puutteellinen järjestäminen. Entisen sota-arkiston aineiston erittäin tarpeellinen uudelleen järjestäminen ja ennen kaikkea luettelointi on mahdollistanut arkistojen hyödyntämisen aiempaa tarkemmin.⁶⁷

Tilanne on toinen päämajan valvontaosaston luovuttamien sotavankien suhteen. Heidän luovutuksiaan salailtiin päämajan sisälläkin jo sodan aikana tavalla, josta kerron lähemmin luvussa *Valvontaosaston sotavankiluovutusten salassapito*.

Sotavankiluovutusten tutkiminen tai kattavan kokonaiskuvan saaminen ei ole kaikesta huolimatta mitenkään mahdotonta, vaikka kirjallisuudessa korostetaan aineiston tietoista hävittämistä.⁶⁸ Jokisipilä ja Könönen epäilevät, että olisi pyritty hävittämään ne sodanaikaiset lähteet, jotka osoittaisivat asiakirjan laatijalla olleen selkeän käsityksen juutalaisten kohtalosta saksalaisten käsissä.⁶⁹

Tästä en löytänyt merkkejä, joita kuitenkin osittain säilyneissä viranomaisarkistoissa pitäisi olla ainakin diaareissa. Pikemmin vaikuttaa siltä, että tieto juutalaisten joukkotuhosta on saatu suullisesti eikä minkään virallisen asiakirjan myötä.

Yksittäiset, kontekstistaan irronneet ja provenienssiltaan epämääräiset lähteet houkuttelevat pitkälle vietyihin tulkintoihin, joiden todenperäisyyttä on vaikea tarkistaa. Kaikista luovutuksiin liittyvistä seikoista ei ole koskaan ollutkaan kirjallisia lähteitä, sillä asioista tiedetään sovitun osin suullisesti.⁷⁰

Yleisesti ottaen voidaan todeta, että luovutuksiin liittyvien asiakirjojen kaikkien kopioiden hävittäminen on onnistunut yllättävän heikosti, koska tarkoituksena ei ole ollut hävittää nimenomaisesti sotavankiluovutuksiin liittyviä asiakirjoja. Sodan aikana ja heti sen jälkeen tiedettiin kyllä, että raskauttavien tietojen hävittäminen onnistuu vain hävittämällä kokonainen asiakirjasarja tai arkisto.

Keskeisen lähdeaineiston eli päämajan valvontaosaston arkiston tuhoutuminen – valvontaosaston arkiston pääosa tuhottiin syyskuussa 1944⁷¹

⁶⁷ Puolustusministeriön kustantaman järjestämishankkeen ansiosta noin 18 kilometriä entisen Sota-arkiston aineistoa kunnostetaan vuosina 2008–2015. Vaikka hanke parantaa aineiston käytettävyyttä, uudelleenkansioimisen vuoksi suurin osa alkuperäisistä kansionumeroista on kunnostamisen jälkeen paikkansapitämättömiä. Tässä tutkimuksessa käytetyistä T-sarjan kansionumeroista osa on ajalta ennen, osa ajalta jälkeen aineiston kunnostamisen.

⁶⁸ Jokisipilä ja Könönen 2013, s. 490–491; Sana 2003, s. 304–305.

⁶⁹ Jokisipilä ja Könönen 2013, s. 490–491.

⁷⁰ Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimiston kirjelmä nro 3577/Järj.1b7sal. 20.12.1941, KotijE svstso, Fa 6, KA; Puolustusvoimien pääesikunnan yhteysosasto, kirjelmä KD nro 380/3 a. 2.1.1945, T19663/F1, KA; Puolustusvoimain pääesikunta, sotavankikomentajan esikunnan selvityselin, kirjelmä nro 1479/Sv.1 LVK:lle 8.6.1945; T19663/F6, KA. Esimerkiksi espanjalaisten sotavankien suhteen väittämä siitä, ettei kirjeenvaihtoa ollut, vaan kaikki oli tapahtunut suullisten sopimusten mukaan, on kuitenkin virheellinen. Sikäli ilmoitus piti paikkaansa, että kirjeenvaihtoa ei ollut puolustushallinnolla, mutta kylläkin ulkoasiainministeriöllä.

⁷¹ Lindstedt 1999, s. 580–582. – Valtiollisen poliisin tiedottaja E. Mustala kertoi vuonna 1945 valvontaosaston arkiston hävittämisestä, jossa hän itsekin oli mukana V Armeijakunnan alatoimiston arkistoa polttamassa. Hänen mukaansa osa valvontaosaston arkistosta, todennäköisesti valvontaosaston ja Gestapon välinen kirjeenvaihto, tiedot Suomen ja Neuvostoliiton rauhan ja ystävyyyden seuran

–hankaloittaa kuitenkin aiheen tutkimista merkittävästi. Arkiston hävittämisen syyksi on arvioitu muun muassa sitä, että sen sisältämät tiedot olisivat saattaneet altistaa valvontaosaston henkilöstön syytteisiin sotarikoksista.⁷²

Varmaa on se, että arkistossa oli Liittoutuneiden valvontakomissiota kiinnostavia tietoja, joiden ei haluttu päätyvän valvontakomission käsiin. Valvontakomissio oli kiinnostunut päämajan valvontaosaston kanssa yhteistyössä olleiden henkilöiden tiedoista, ja valvontaosaston entinen päällikkö sai käydä useaan otteeseen hotelli Tornissa tekemässä tiliä sodanaikaisesta vastavakoilusta valvontakomissiolle.⁷³

Asiaa tuntevalle vähissäkin valvontaosaston arkistosta säästetyissä asiakirjoissa on viittauksia sotavankien luovutuksiin.

Valvontaosaston asiakirjojen kopioita on toki päätynyt muiden tahojen arkistoihin, mutta kyse on vain yksittäisistä asiakirjoista. Puolustusvoimain pääesikunnan sotavankikomendantin esikunnan selvityselimen arkistossa on suhteellisen paljon valvontaosaston laatimia sotavankivaihtoihin ja -luovutuksiin liittyviä asiakirjoja, jotka on siirretty muiden arkistonmuodostajien arkistoihin. Vaikka samaan asiaan liittyviä asiakirjoja on koottu käytännöllisesti samaan kansioon, asiakirjojen lähdearvo on saattanut heikentyä, esimerkiksi provenienssi kadota, kun ne on irrotettu kontekstistaan.

Valvontaosaston jatkosodan aikainen henkilökunta joutui antamaan Liittoutuneiden valvontakomissiolle sodan päätyttyä runsaasti selontekoja myös sotavankiluovutuksista, mutta niitä leimaa järjestään vakuuttelu siitä, että kaikki määräykset tulivat jostakin ylempää eikä saksalaisten kanssa neuvotelleita henkilöitä voitu enää tavoittaa.⁷⁴ Sodan aikaisia ja sen jälkeisiä lähteitä verrattaessa voisi luulla, että varsinkin valvontaosastolla luovutuksia hoitaneet henkilöt kärsivät sodan jälkeen vakavasta muistinmenetyksestä.

Siviilipuolen valvontaviranomainen valtiollinen poliisi tuhosi omassa arkistossaan olleet sodanaikaista vakoilua ja vastavakoilua koskeneet mapit kesällä 1944.⁷⁵ Diaarien perusteella luovutuksien tutkimuksessa oleellista

jäsenistä, luettelot SS-miehistä, luettelot Saksassa koulutetuista Gestapon miehistä, jotka olivat enimmäkseen IKL:n jäseniä, luettelot Suomen asiamiehistä Venäjällä, luettelot vakoojina käytetyistä inkeriläisistä, Rytin, Linkomiehen ja Tannerin valvontaosastolle lähettämät kirjeet ja käskyt, valokuvakokoelma, luettelot venäläisistä tiedustelijoista sekä ohjeita venäläisten käyttämistä koulutusmenetelmistä ja koulutuspaikoista olisi ensin kätkeyty Kärkölan hautausmaalle. Tiedottajan käsityksen mukaan valvontaosaston päällikön veli kapteeni Leo Ropponen olisi hakenut kätkeyty asiakirjat ja kuljettanut ne ”hyvään talteen”, Valpo, ilmoitus nro 1325/31.12.1945, KA. Tiedon todenperäisyyttä voi epäillä, mutta jotakin aineistoa jäi todella hävittämättä syksyllä 1944, sillä valvontaosaston päällikön Matti Ropposen poika Ilkka Ropponen on kertonut joitakin papereita poltetun vielä vuosia myöhemmin saunan uunissa, Ilkka Ropposen haastattelu 6.7.1999. Tiedottajan mainitsemassa mitassa aineiston kätkemiseen tuskin pystyttiin, mutta luettelo antaa osviittaa siitä, minkälaista aineistoa valvontaosaston arkistossa oli.

⁷² Käkönen 1970, s. 166.

⁷³ Panschin 2000, s. 92–97.

⁷⁴ Esimerkiksi Puolustusvoimain pääesikunnan yhteysosasto ulkoasiainministeriölle 2.1.1945 KD 380/3a, salainen, T19663/F1, KA.

⁷⁵ Silvennoinen 2008, s. 356–360.

aineistoa on hävinnyt tai hävitetty todennäköisesti jo aikaisemmin. Siitä huolimatta valtiollisen poliisin arkistossa on säilynyt sekä sen itse tuottamaa että muilta viranomaisilta saapunutta aineistoa, joka valottaa luovutuksia. Arkistojen aukollisuuden vuoksi normaali virkatien seuraaminen asiakirjan lähettäjä–vastaanottaja -reittiä ei useinkaan johda tuloksiin.⁷⁶

⁷⁶ Sen sijaan etsitty asiakirja saattaa löytyä jonkin toisen joukko-osaston arkistosta sillä perusteella, että asiakirja on lähetetty tiedoksi useammalle taholle. Tästä syystä esimerkiksi Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnan alaisten yksikköjen arkistot ovat olleet yllättävän mielenkiintoisia. Lisäksi olen löytänyt tietoja luovutuksista sellaisten joukko-osastojen arkistoista, joissa on säilynyt tiedustelutoimintaan liittyviä asiakirjasarjoja tai sotavankeihin liittyviä asiakirjoja vuosilta 1941–1942.

Osa I Suomi, Saksa ja sotavangit

Sotilaallisen yhteistyön suunnittelu ja sodanpäämäärät

Sotavankien luovuttaminen saksalaisille on seurausta Suomen ja Saksan liittolaissuhteesta, jota kotimainen historiantutkimus on halunnut kutsua aseveljeydeksi.⁷⁷ Suomen ja Saksan välisissä neuvotteluissa vuosina 1940–1941 suunniteltiin sotilaallista yhteistyötä siinä tapauksessa, että Neuvostoliitto julistaisi sodan Suomelle. Yhteistyö näkyi Saksan ja Suomen välisenä kauttakulkusopimuksena, joka solmittiin elokuussa 1940. Tällöin Suomi salli Saksan Pohjois-Norjassa olleiden joukkojen kauttakulun Suomen läpi. Siitä lähtien Suomen alueelle oli sijoitettuna saksalaisia joukkoja, sodan aikana enimmillään yli 200 000 henkilöä.⁷⁸

Saksan strategisena päämääränä pohjoisessa oli joulukuussa 1940 laaditun Barbarossa-suunnitelman mukaan Volga-Arkangeli -linja. Tammikuussa 1941 laadittiin yksityiskohtaisempi Silberfuchs-suunnitelma, jossa tarkoituksena oli, että Norjassa olevat saksalaiset joukot huolehtisivat rintamasta Pohjois-Suomessa yhdessä suomalaisten joukkojen kanssa. Saksalaisten joukkojen painopistealueena piti olla Sallan-Kantalahden-suunta, josta jatkettaisiin kohti Muurmanskia. Petsamon miehittäminen oli toinen keskeinen tehtävä, jotta Muurmanskin valloitus olisi mahdollinen.

Keväällä 1941 Suomen ja Saksan välillä käytiin epävirallisia neuvotteluja Pohjois-Suomen suunnan sotilasyhteistyön yksityiskohdista, mutta vasta kesäkuun alussa lyötiin lukkoon, että Pohjois-Suomi Oulu-Sorokka -linjan pohjoispuolelta jäisi sotilaallisesti saksalaisten joukkojen vastuulle. Suomalaisen V armeijakunnan 6. divisioonaa piti alistaa saksalaisille Sallan-Kantalahden suunnalla. Saksalaisia joukkoja alettiin siirtää Lappiin kesäkuussa 1941.⁷⁹

Saksalaisille oli alusta asti selvää, että sekä omien että suomalaisten joukkojen johto Lapissa olisi saksalaisilla ja suomalainen V armeijakunta olisi alistettu saksalaisille. Samalla kuitenkin suunniteltiin, että joukkojen ylipäällikkyyks olisi myös Lapissa Suomen ylipäälliköllä, vaikka joukot olisivat paikallistasolla saksalaisten komennossa. Suomalaiset eivät tätä ratkaisua halunneet. Jos Mannerheim olisi johtanut myös Suomessa olleita saksalaisia joukkoja, Suomen puolustusvoimat olisi käytännössä joutunut alistaiseksi Saksan puolustusvoimien ylijohdolle.⁸⁰

Näistä suunnitelmista johtuen myös sotavankiasioiden alistussuhteet suunniteltiin aluksi saman mallin mukaan. Huhtikuussa 1941 saksalaiset ehdottivat, että mahdollisen sotilaallisen yhteistoiminnan aikana saksalaisten

⁷⁷ Erillissotakeskustelusta tarkemmin ks. Kainulainen 2013.

⁷⁸ Jokipii 1987, s. 113–118; Jatkosodan historia 5, s. 363.

⁷⁹ Jatkosodan pikkujättiläinen, s. 253–257.

⁸⁰ Jokipii 1987, s. 155–161, 357–360, 398.

joukkojen saamat sotavangit luovutettaisiin paikallisille suomalaisille sotilasviranomaisille.⁸¹

Kun sodan odotettiin päättyvän ennen talvea, oli turha rakentaa erillisiä sotavankileirejä saksalaisten saamia vankeja varten. Sotavankien kokoamispaikkoja täytyisi tietysti perustaa, mutta vankien siirtäminen suomalaisille vankileireille vähentäisi saksalaisilta varsinaisen vankileirin perustamisen vaatiman työvoiman ja huollon. Sodan päätyttyä vangit palautettaisiin joka tapauksessa Neuvostoliittoon. Hitlerin salamasotastrategian mukaan sodan piti kestää vain lyhyen ajan.⁸²

Taustalla oli myös saksalaisten suhtautuminen sotavankien ottamiseen. Hitlerin mukaan sotavankikysymys oli tarpeeton, sillä Saksa aikoi tuhota mahdollisimman nopeasti koko juutalais-bolsevistisen valtion.⁸³

Saksa aloitti operaatio Barbarossan eli hyökkäyksen Neuvostoliittoon 22.6.1941. Suomi liittyi sotaan 25.6.1941, kun Neuvostoliiton pommitukset antoivat siihen hyvän syyn. Saksalaisten tavoitteena oli ensi alkuun Leningradin valloitus.

Suomen virallinen sodanpäämäärä oli aluksi talvisodassa menetettyjen alueiden takaisinvaltaaminen. Kyse oli kuitenkin hyökkäyssodasta, jossa pyrittiin valloittamaan Itä-Karjala ja saavuttamaan strategisesti merkitykselliset rajat. Sodan alussa sodanjohdon hyökkäyssuunnitelmat tähtäsivät kauemmaksi kuin ”kolmen kannaksen rajalle”. Suomalaiselle oikeistolle sota näytti mahdollisuudelta bolsevismin kukistamiseen ja Suur-Suomeen. Kuola tuntui olevan käden ulottuvilla, jos vain saksalaiset eivät itse sitä haluaisi.⁸⁴

Saksalaiset joukot Lapissa aloittivat hyökkäyksen Petsamon suunnalla 29.6. ja Sallasta käsin 1.7.1941 apunaan suomalainen 6. divisioona. Suomalainen III armeijakunta oli alistettu saksalaisille sodan alusta. Petsamon suunnalla saksalaisille paljon miestappioita aiheuttanut hyökkäys keskeytettiin 22.9.1941, Kantalahden suunnalla samoin pahoja menetyksiä kärsinyt III armeijakunta siirtyi puolustuskannalle Kiestingin suunnalla marraskuussa 1941. Saksalaiset joukot jäivät Suomeen, ja yhteistyö laajeni uusille alueille.⁸⁵

Saksalaisten joukkojen sijoittaminen Suomen Lappiin vaati Suomen ja Saksan viranomaisilta tiivistä käytännön yhteistyötä. Sen hoitamista varten perustettiin kesäkuussa 1941 Kauttakulkuliikenteen järjestelytoimisto, jonka nimi muutettiin marraskuussa Yhteysesikunta Roi:ksi. Se oli sijoitettu Pohjois-Suomessa olevien saksalaisten joukkojen esikunnan yhteyteen Rovaniemelle. Saksalaisissa yksiköissä toimi yhteensä 99 suomalaista

⁸¹ Jokipii 1987, s. 155–161, 357–360, 398; Korpi 1996, s. 48–94; PM järjestelyosasto nro 958/Järj.2/sal Yleisesikunnan päällikön adjutantille 23.8.1941 liitteinen, T15712/11, KA; OKW, WFSt/Abt. L IV./Qu Nr. 44903/41 g.K. Chefs. 10.6.1941, liite 6, T-78, Roll 359, otokset 31924–319433, KA; Otto 2008, 65.

⁸² Danielsbacka 2013, s. 51; Megargee 2006, s. 26.

⁸³ Kujala 2008, s. 154–158.

⁸⁴ Manninen 1980, s. 312; Jokipii 1987, s. 603–628; Karjalainen 2009, s. 145–147, 158–161.

⁸⁵ Jatkosodan historia 4, s. 19–28.

yhteysupseeria, jotka hoitivat käytännön yhteistyötä – ja raportoivat saksalaisten toiminnasta.⁸⁶

Vastaavasti saksalaisilla oli Saksan sotavoimien esikunnan (OKW) alainen Yhteysesikunta Nord (*Verbindungsstab Nord*), jonka tehtävänä oli pitää yhteyttä Suomen päämajaan. Sen päällikkönä toimi kenraali Waldemar Erfurth asemapaikkanaan Mikkeli.⁸⁷

Saksalainen sotavankihallinto ja vankileirit Suomessa

Saksalaisten suunnitelmat kaikkien sotavankien luovuttamisesta suomalaisille muuttuivat jo ennen sodan alkua. Huhtikuun lopulla 1941 alettiin suunnitella kahden miehistösotavankileirin (*Stalag*, lyhenne termistä *Kriegsgefangenen-Mannschafts-Stammlager*) perustamista Saksan Norjan-armeijan (*AOK Norwegen*) alueelle. Toukokuun alussa määrättiin, että Stalag 322 toimisi Vuoristoarmeijan (*Gebirgskorps*) järjestelyleirinä ja Stalag 309 XXXVI armeijakunnan järjestelyleirinä.

Myös suomalaisen 6. divisioonan ottamat sotavangit piti siirtää Stalag 309:lle. Sieltä vangit piti sijoittaa työvoimaksi rautatierakennusjoukoille, rakennusjoukoille ja huoltojoukoille, jotka myös huolehtisivat vankien vartioinnista. Sotavankien luovuttamista suomalaisille ei enää suunniteltu käytännön tasolla, vaikka Saksan Norjan-armeijan ja Saksan sotavoimien esikunnan välisessä sopimuksessa kirjattiin vielä 10.6.1941, että sotavangit luovutettaisiin heti suomalaisille joukoille.⁸⁸

Sotavankileirien sijoituspaikoista päätettiin hyvissä ajoin ennen sodan alkua. Stalag 309 perustettaisiin Suomen Sallaan ja Stalag 322 Norjan Kirkkoniemien Elvenesiin. Ensimmäiset saksalaisten saamat vangit siirrettiin Stalag 322:lle muutama viikko Saksan ja Neuvostoliiton välisen sodan alkamisen jälkeen. Stalag 309:lle Suomen Sallaan siirrettiin ensimmäiset sotavangit heinäkuun alkupuolella 1941. Elokuussa 1941 perustettiin vielä Stalag 330 Norjan Altaan. Nämä leirit oli tarkoitettu miehistöä ja alipäällystä varten. Stalag 309:n vankiluku nousi noin 2 500:aan vuoden 1941 lopussa, minkä jälkeen uusia sotavankeja saatiin vain vähän.⁸⁹

Saksan sotavankihallinnon ylin johto oli Saksan sotavoimien esikunnan yleisen osaston sotavankitoimistossa (*Allgemeines Wehrmachtsamt, Abteilung Kriegsgefangenenwesen*), mutta sen toiminta-alue ei ylettynyt

⁸⁶ Westerlund 2008a, s. 18–19.

⁸⁷ Laukkanen 2003, s. 173–192.

⁸⁸ Otto 2008, s. 65–68; Jokipii 1987, s. 397–398; alkuperäinen sopimus ”Besondere Anordnung für die auf Finnischen Hoheitsgebiet untergebrachten Deutschen Truppen, mf T-78/359, KA.

⁸⁹ Neerland Soleim 2005, s. 93–94; Westerlundin mukaan Stalag 309:n vankiluvut olivat 31.7.1941 745, 31.8.1941 1 398, 30.9.1941 2 142, 31.10.1941 2 093, 30.11.1941 2 272 ja 31.12.1941 2 460. Westerlund 2008a, s. 34; Bruno Kivikosken mukaan Sallan vankileirillä oli 5.7.1941 kolme vankia ja samana päivänä saapui vielä 11 yliloikkaria, Ministeri Kivikosken muistiinpanoja Rovaniemeltä 10.7.1941, Fb 110 A6, UM.

rintamalle.⁹⁰ Rintama-alue ja sen sotavankihallinto oli Saksan maavoimien ylijohdon (*Oberkommando des Heeres, OKH*) alainen. Sotavankileirit olivat suoraan armeijakuntien alaisia. Tästä syystä sotavankihallinto jäi kehittymättömäksi ja sotavankien työpisteet väliaikaisiksi. Stalagien alaisuudessa oli itsenäisiä alaleirejä, joilla oli omat johtajansa.

Kun sotavankeja oli Lapin rintamalla vain muutamia tuhansia syksyllä 1941, suunniteltua sotavankikomendantin (*Kommandeur der Kriegsgefangene*) tointa ei perustettu. Vasta syyskuussa 1942 perustettiin erillinen alueellisen sotavankikomendantin (*Kriegsgefangenen-Bezirkskommandant*) toimi. Sotavankikomendantia eversti Arthur Buchwiserin alaisuudessaan olivat kaikki 20. vuoristoarmeijan ja Suomessa olleiden Saksan ilmavoimien (*Luftflotte 5 Finnland*) alaiset sotavangit. Buchwiser organisoivat laajalle alueelle levittäytyvien alaleirien ja työpisteiden sotavankityövoiman käytön.

Alueellisen sotavankikomendantin toimi lakkautettiin säästösyistä maaliskuun alussa 1944 ja korvattiin sotavankilaitoksen valtuutetun (*Beauftragter für das Kriegsgefangenenwesen*) toimella.⁹¹

Sotavangit rekisteröitiin Stalageilla saapumisjärjestyksessä. Heistä laadittiin numeroidut henkilökortit, joihin liitettiin valokuva tai sormenjälki. Henkilökortti sisälsi pitkälle samat tiedot kuin suomalainen sotavankikortti. Vangit saivat metalliset tuntolevyt, joihin oli merkitty sotavankinumero ja vankileirin numero. Tuntolevyä kannettiin kaulassa. Sotavangin vankinumero säilyi periaatteessa koko sotavankeuden ajan. Jos vanki kuoli, tuntolevyn yläosa jäi ruumiin yhteyteen ja alaosa yhdessä henkilökohtaisen omaisuuden kanssa lähetettiin sotavankitoimistoon (*Wehrmachtauskunftsstelle für Kriegsverluste und Kriegsgefangene*).

Stalag 309:llä rekisteröitiin sodan aikana noin 13 600 sotavankia, Stalag 322:lla noin 4 600. Vuodesta 1942 lähtien rekisteröidyt olivat lähinnä muilla rintamilla, usein Ukrainassa, otettuja vankeja. Heitä ei ollut ehditty rekisteröidä ennen kuljetusta Lappiin.⁹²

Molemmat osapuolet tiesivät, että sotavankeja koskevissa määräyksissä oli jo lakien ja asetusten tasolla eroavaisuuksia. Saksan sotavoimien esikunnan kesäkuussa 1941 antaman määräyksen mukaan suomalaisille luovutetut sotavangit olisivat suomalaisten lakien alaisia. Saksalaisten hallussa Suomen alueella olleet sotavangit sen sijaan olivat Saksan sotalakien alaisia.⁹³

Niinpä päämajan sotavankitarkastajaksi nimetty eversti Maximilian Spåre kävi sodan jo alettua Saksan Helsingissä olevan sotilasasiamiehen eversti Horst Rössingin luona saadakseen lisätietoja saksalaisten sotavankihallinnon käytännöistä.

⁹⁰ Megargee 2006, s. 39.

⁹¹ Otto 2008, s. 72–79; Westerlund 2008a, s. 27–29. Westerlund olettaa, että myös Norjan puolella olisi ollut erillinen sotavankikomendantin toimi.

⁹² Otto 2008, s. 83–84.

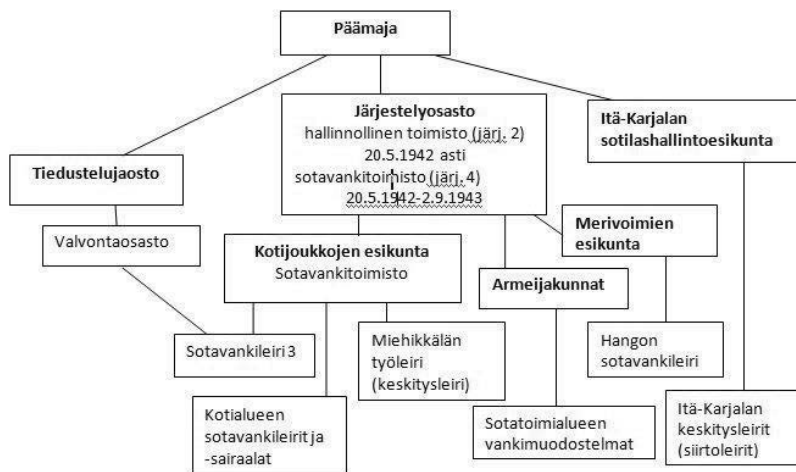
⁹³ OKW, WFSt/Abt. L IV./Qu Nr. 44903/41 g.K. Chefs. 10.6.1941, liite 1, T-78, Roll 359, otokset 31924–319433, KA.

Saksalaiset esittivät neuvottelun kuluessa: ”[...]koska taistellaan samaa vihollista vastaan, on toivottavaa, että sotavankien kohtelu on yhdenmukaista.”⁹⁴ Saksan lähetystö totesi, että maavoimien päämajasta annettaisiin tärkeimmät ohjeet. Saksan sotilasasiamies lupasi hankkia Berliinistä lisää tietoja sotavankien kohtelusta.

Saksalaisten sotilasviranomaisten laatima selvitys sotavankien kohtelusta lähetettiin alkujaan puolustusministerille, joka lähetti sen edelleen Kotijoukkojen esikunnalle syyskuun puolivälissä. Saksan sotavoimien esikunnan antamissa ohjeissa kehoitettiin pitämään Geneven sopimusta ohjenuorana muutamien poikkeuksin huolimatta siitä, että Neuvostoliitto ei ollut tunnustanut sopimusta.⁹⁵

Suomalainen sotavankihallinto ja vankileirit

Jatkosodan aikana Suomen sotavankihallinnon ylin johto oli päämajassa, jonka järjestelyosastolla sotavankiasioita aluksi hoidettiin. Vaikka organisaatio muuttui, samat henkilöt hoitivat sotavankiasioita siirtyen aina uuteen organisaatioon.

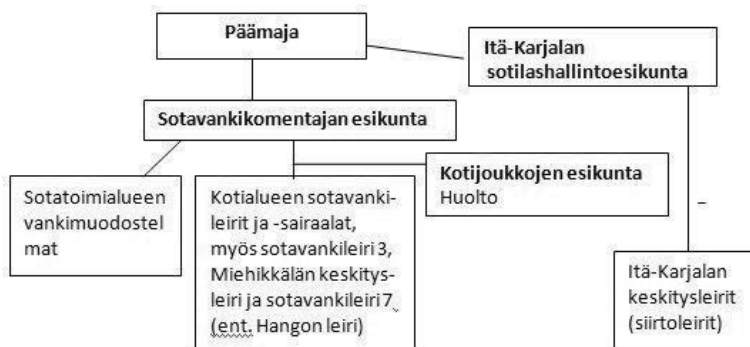
Kuva 1 Suomen päämajan alainen siviili- ja sotavankileiriorganisaatio jatkosodan alusta 2.9.1943 asti, mukaellen Danielsbacka 2013, s. 303.

⁹⁴ [Sotavankitarkastaja eversti Spåren] P.M. N 2, T17763/1, KA.

⁹⁵ Deutsche Gesandtschaft, Militärattache, Tgb – nr 379/41 geh Suomen puolustusministerille 30.8.1941, KotijE sv.tsto, Fa 6, KA.

Sodan alusta sotavankiasiat olivat päämajan järjestelyosaston hallinnollisessa toimistossa (järj.2) toimistoupseerin eli kapteeni, myöhemmin majuri, Voitto Vähälän vastuulla.

Toukokuussa 1942 päämajaan perustettiin erillinen sotavankitoimisto (järj.4), jonka päälliköksi määrättiin eversti Sulo Malm. Hän ehti toimia sotavankitoimiston päällikkönä vain hetken. Hän siirtyi päämajan järjestelyosaston päälliköksi 16.6.1942, jolloin sotavankitoimiston päälliköksi siirtyi majuri Voitto Vähälä. Hän toimi tehtävässä 17.9.1943 saakka, jolloin päämajaan yleisesikunnan päällikön alaisuuteen perustettiin sotavankikomentajan esikunta. Ylipäällikkö määräsi sotavankikomentajaksi eversti Malmin. Hänen esikuntapäällikkönään oli kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimiston entinen päällikkö everstiluutnantti Woldemar Fabricius. Päämajan sotavankitoimistosta tuli osa sotavankikomentajan esikuntaa ja Vähälästä sen toimistopäällikkö.

Kuva 2 Suomen päämajan alainen siviili- ja sotavankileiriorganisaatio 2.9.1943 alkaen sodan loppuun saakka, mukaellen Danielsbacka 2013, s. 303.

Sotavankiasioiden käytännön järjestely oli heti sodan alussa annettu suojeluskuntien yliesikunnasta muodostetulle kotijoukkojen esikunnalle, johon perustettiin sotavankitoimisto. Sen vastuulla olivat kotialueen vankileirien ja sotavankimuodostelmien hallinto, vartiointi ja vankien siirto.

Kotialueen leirien huolto taas oli kotijoukkojen esikunnan huolto-osaston vastuulla, oikeudelliset asiat käsiteltiin kotijoukkojen esikunnan hallinnollisella osastolla ja lääkintähuollon johtoa ja valvontaa hoiti lääkintäosasto.

Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimiston päällikkö oli majuri Eero Rydman 26.11.1941 saakka. Hänen jälkeensä päälliköksi tuli kapteeni Eljas Erkko, joka luovutti toimen Woldemar Fabriciukselle 26.6.1942.

Fabricius toimi tehtävässä sotavankikommentajan esikunnan perustamiseen 17.9.1943 saakka. Siitä eteenpäin kotialueen sotavankileirit toimivat suoraan sotavankikommentajan alaisuudessa, joten kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimiston toiminta päättyi ja sen tehtävät siirtyivät sotavankikommentajan esikuntaan.⁹⁶

Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimiston ja päämajan sotavankitoimiston tehtävät olivat osin päällekkäiset, vaikka ylin päätäntävalta oli koko ajan päämajan sotavankitoimistolla. Mirkka Danielsbacka pitää päällekkäisyyden aiheuttamaa sekavuutta yhtenä syynä ongelmiin vastuukysymyksissä ja sotavankien huollon järjestämisessä.⁹⁷ Se myös osaltaan selittää sotavankiluovutusten selvittelyn vaikeutta. Päällekkäisen järjestelmän purkaminen keskitti sotavankiasioiden hoidon yhdelle taholle ja vähensi byrokratiaa.

Sotavankikommentajan toimen perustamisessa on ilmeisesti otettu mallia saksalaisilta, sillä saksalaisessa sotavankihallinnossa sotavangit olivat paikallisten sotavankikommentajien alaisia. Suomalaiset olivat jatkosodan alusta alkaen saaneet tietoja saksalaisten tavasta hoitaa sotavankihallintoaan. Saksalaisten selostukset eri kansallisuuksien erilaisesta, kunkin kansallisuuden mieltymysten mukaisesta kohtelusta ja sotavankityövoiman hyödyntämisestä saivat sotavankitarkastaja eversti Spåren lausumaan, että Saksassa "[...]sotavankien huoltoa ja hyödylliseen työhön käyttöä koskeva järjestely on kehitetty huippuunsa".⁹⁸

Saksalaiset korostivat myös noudattavansa kansainvälisiä sopimuksia. Ulkomaalaisille tarkkailijoille Saksan sotavankihallinto esitteli mallileirejä, joilla oli lähinnä läntisiä kansallisuuksia. Suomensukuaisia sotavankeja Suomeen sodan aikana noutaneet sotavankihallinnon edustajat pääsivät näkemään vain muutaman saksalaisen sotavankileirin vuosina 1942–1944. Päällimmäiseksi vaikutelmaksi niistä jäi sotavankien hyvä kohtelu, vaikka leirien väliset erot kyllä havaittiin. Suomalaisen sotavankikomission johtaja Vilho Helanen kehui Stalag 1 A:n oloja, mutta piti Tallinnan vankileiriä oloiltaan vähintään yhtä huonona kuin Suomen sotavankileirejä talvella 1941–1942.⁹⁹

⁹⁶ Danielsbacka 2013, s. 68–69.

⁹⁷ Danielsbacka 2013, s. 42.

⁹⁸ (sotavankitarkastaja M. H. A. Spåren) PM nro 2, 9.7.1941, T17763/1, KA

⁹⁹ Kertomus suomenheimoisten sotavankien vastaanottoa varten Saksaan lähetetyn komissionin toiminnasta, päivätty 31.7.1942, T19654/F5, KA; Kertomus suomenheimoisten sotavankien vastaanottoa varten Saksaan marraskuussa 1942 lähetetyn komissionin toiminnasta, päivätty 8.1.1943, laatunut komissionin johtaja Vilho Helanen, T19654/F8, KA; Kertomus III:n Saksaan lähetetyn sotavankien vastaanottokomissionin matkasta ja toiminnasta, liitteineen T19654/F8, KA; Vilho Helasen päiväkirja 11.7.1942, AKS:n arkisto, KA; Danielsbacka 2013, s. 64–67.

Talvisodan aikana sotavankeja oli säilytetty oikeusministeriön vankeinhoito-osaston alaisissa vankiloissa. Samoin meneteltiin jatkosodan alussakin, jolloin perustettiin neljä varsinaista sotavankileiriä talvisodan tapaan siviilivankiloiden yhteyteen Köyliöön, Karviaan, Huittisiin ja Pelsoon. Lisäksi perustettiin kaksi järjestelyleiriä.

Näiden sotavankileirien vastaanottokyky todettiin pian riittämättömäksi, minkä vuoksi jo elokuussa 1941 jouduttiin perustamaan uusia sotavankileirejä ja laajentamaan vanhoja. Sotavankileirien sijainti ja perustaminen olivat pitkälti sidoksissa paikalliseen työvoimantarpeeseen, sillä vuosina 1942–1944 suuri osa suomalaisilla vankileireillä olleista neuvostosotavangeista oli sijoitettu työhön sotavankileirien ulkopuolelle.

Sotavankileireillä saattoi olla sodan kuluessa jopa kymmeniä alaleirejä ja työpisteitä maantieteellisesti laajalla alueella. Esimerkiksi Kemissä sijainneen sotavankileiri 9:n alaleirejä oli syksyllä 1941 muun muassa Kilpisjärvellä, Enontekiöllä, Karigasniemellä ja Sallassa.

Jatkosodan aikana toimi kaiken kaikkiaan 35 sotavankileiriä, joista osa vain lyhyen aikaa ja osa taas eri nimillä ja usean eri tahon alaisuudessa. ”Tavallisten” sotavankileirien ja järjestelyleirien lisäksi kotialueella oli useita erikoisleirejä eri vankiryhmille. Sotavankileiri 1 Köyliössä oli tarkoitettu upseerivangeille, sotavankileiri 3 Ruokolahdella neuvostoarmeijan poliittiselle henkilöstölle ja muuten poliittisesti epäilyttäville vangeille, sotavankileiri 21 Aholahdessa suomensukuisille heimosotavangeille ja sotavankileiri 24 Kerimäellä niskureille ja karkureille. Kotialueella toimineiden vankileirien lisäksi sotatoimialueelle perustettiin armeijakuntien alaisia sotavankileirejä.¹⁰⁰

Päämajan järjestelyosaston tai kotijoukkojen esikunnan valta ei yltänyt sotatoimialueelle tai Itä-Karjalaan. Sotatoimialueella sotavankiasioiden hallinto oli ryhmien hallinnollisilla toimistoilla. Käytännössä sotavankiasioita hoitivat armeijakuntien hallinnolliset toimistot sotavankileirien ja sotavankien järjestelypaikkojen osalta ja linnoitusosaston osasto 4 sotavankikomppanioiden osalta. Sotavankikomppanioita käytettiin lähinnä metsätöihin, teiden rakentamiseen ja vastaavaan urakaluontoiseen työhön, jonkin verran myös pysyväisluonteisiin työtehtäviin esimerkiksi autovarikoilla ja pesuloissa.

Sotavankien kokoamispaikkojen hallinto oli divisioonien esikuntien hallinnollisella osastolla. Sotatoimiyhtymien alaisen sotavankihallinnon uudelleenjärjestely tapahtui keväällä 1943, jolloin linnoitusosaston perustamat sotavankikomppaniat lakkautettiin 1.5.1943 mennessä ja sotavankihallinto siirtyi kokonaisuudessaan armeijakuntien hallinnollisille toimistoille.¹⁰¹

¹⁰⁰ Westerlund 2008b; Nuorteva 1987, s. 117–118; Mikkola T 1976, s. 31–41, 44–54; Sotavankileirikäsikirja; sotavankileiri 9:n päiväkäsky nro 10/1941, Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa 3, KA.

¹⁰¹ Selostus sv.asioiden hoidosta, T19664/F16, KA; Mikkola T 1976, s. 20–25, 30, 41–54.

Valloitetun alueen väestön leirit

Vangiksi otetulle siviiliväestölle tarkoitetut leirit olivat kahden eri organisaation alaisia. Itä-Karjalan alueen siviiliväestön siirtäminen leireille tapahtui ylipäällikön 8.7.1941 antaman käskyn nojalla. Suomalaisten valloitettua alueen ei-kansallinen, siis muu kuin suomensukuinen, väestö siirrettiin keskitysleireille vuoden 1941 aikana. Keskitysleirit eli siirtoleirit olivat aluksi armeijakuntien alaisia ja siirtyivät sittemmin Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan alaisuuteen. Nimitystä keskitysleiri käytettiin vuoteen 1942 asti ja siirtoleiri-nimitystä siitä eteenpäin.

Takaisinvaltatulla alueella olleet, armeijakunnan alaiset keskitysleirit lakkautettiin syksyllä 1941, ja niiden väestö siirrettiin Miehikkälän keskitysleirille.¹⁰² Miehikkälän keskitysleiri oli näistä ainoa kotialueella sijainnut ja kotijoukkojen esikunnan alainen leiri, muut leirit sijaitsivat Itä-Karjalassa ja Aunuksessa ja olivat Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan alaisia.

Keskitysleireille siirrettiin myös poliittisesti epäluotettavat henkilöt kansallisuuteen katsomatta sekä poikkeustapauksissa muitakin henkilöitä. Kaikkiaan leireillä oli noin 25 000 henkilöä, joista suuri osa naisia, lapsia ja vanhuksia. Siviilivankien olot olivat kaikkea muuta kuin hyvät, mutta ruokaa oli saatavilla hieman enemmän kuin sotavankileireillä ja kuolleisuus sen myötä hiukan vähäisempi kuin sotavankileireillä.¹⁰³

Sotavankihallintoon liittyy kiinteästi Suomen Punainen Risti, joka puolueettomana ja ulkopuolisena toimijana piti yllä sotavankirekisteriä ja välitti tietoja sotavangeista. Suomen Punaisen Ristin keskuskansliaan kuulunut sotavankitoimisto huolehti sotavankien henkilötietojen ja sijoituspaikkojen kirjaamisesta kuuden henkilön voimin. Suomen Punainen Risti myös lähetti Kansainvälisen Punaisen Ristin Geneven-keskustoimistolle yhteenvetoluettelot sotavangeista. Keskustoimisto ei kuitenkaan lähettänyt listoja edelleen Neuvostoliittoon, sillä sotavankitietojen vaihdosta ei saatu koko sodan aikana minkäänlaista sopimusta aikaiseksi.

Suomen Punaisen Ristin toinen merkittävä tehtävä oli kirjeiden ja pakettien toimittaminen sotavangeille heitä avustavilta omaisilta tai muilta tahoilta. Sillä ei ollut valtuuksia valvoa sotavankien oloja ja kohtelua, vaikka sotavankien rekisteröinnistä huolehtiminen epäsuorasti vaikutti sotavankien asemaan. Punainen Risti vaatikin pikkutarkasti tietoja sotavankien siirroista leiriltä toiselle ja esimerkiksi kuolintodistuksia.¹⁰⁴

¹⁰² Mikkola T 1976, s. 41–54; Laine 1984, s. 115–125.

¹⁰³ Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan hallinnollisen osaston väestötoimiston muistio ”Keskitysleiri-nimityksen muuttaminen” 5.10.1942, T 2870/14, KA; Mikkola T 1976, s. 211–213; Laine 1982, s. 116–120. Sotavankien kuolleisuus oli 30 % luokkaa, siviilivankien 18 %; Mikkola 1976 T, s. 4; Laine 1984, s. 247.

¹⁰⁴ Rosen 2002, s. 348–350, 511–513.

Kansainvälisen Punaisen Ristin osuutta sotavankien kohtelun valvonnassa ei kannata korostaa, sillä Kansainvälisen Punaisen Ristin edustajat päästettiin vain tietyille leireille. Vierailuja valvoi aina suomalaisviranomainen.¹⁰⁵

Yhteinen sotavankihallinto ja sotavankiluovutukset

Ensimmäiset sotavankiluovutukset johtuivat käytännön syistä, ja niistä päätettiin joukkoyksikkötasolla. Saksan armeijalla oli sotavankileirejä saksalaisten rintamavastuualueilla Pohjois-Suomessa, mutta Koillis-Suomessa tai merialueilla leirejä ei ollut. Näillä alueilla saksalaisten joukkojen vangiksi ottamat sotavangit siirrettiin suomalaisten haltuun ilman suurempia muodollisuuksia. Kun yhteistä vihollista vastaan kerran taisteltiin, myös vangiksi jääneet vihollissotilaat olivat yhteisiä.

Kaikista tapauksista ei ehkä ole olemassa lähteitä, mutta olemassa olevien tietojen perusteella tällaiset sotavankien luovutukset jäivät vähäisiksi. Merialueelta tiedetään, että Saksan merivoimat luovutti suomalaiselle 1. rannikkoprikaatille 23 merellä vangiksi ottamaansa sotavankia 13.8.1941. Vangit jäivät Suomen merivoimille ja siirrettiin aikanaan suomalaisille kotijoukkojen esikunnan alaisille sotavankileireille.

Somerin meritaistelussa heinäkuussa 1942 suomalaiset ja saksalaiset joukot ottivat yhteistoiminnassa ainakin 60 sotavankia, jotka siirrettiin taistelun päätyttyä saksalaiseen alukseen. Toisen lähteen mukaan vangit tosin siirrettiin suomalaiseen alukseen edelleen mantereelle toimitettavaksi. Varmaa on, että Suomen merivoimat luovutti 31.8.1942 saksalaisille 25 Somerin taistelussa vangiksi jäänyttä punalaivaston miehistön jäsentä.¹⁰⁶

Koska Saksan Norjan-armeijan alaisuuteen ei ollut perustettu erillistä upseerileiriä, saksalaiset sopivat heinäkuussa 1941, että heidän vangitsemansa upseerit siirrettäisiin suomalaiselle upseerileirille. Sodan oletettiin päättyvän pian ja saksalaiset perustelivat käytäntöä sillä, että ”upseerileirin perustaminen armeijakunnan alueelle ei kannattaisi”.¹⁰⁷

Saksalaiset luovuttivat yhteensä 54 upseerivankia suomalaiselle sotavankileiri 1:lle pienissä erissä heinä-joulukuussa 1941. Suurin osa vangeista tuli Sallassa sijainneesta Stalag 309:stä, mutta muutama lähetettiin

¹⁰⁵ Danielsbacka 2013, s. 240.

¹⁰⁶ 1. Rannikkoprikaatin esikunta, KD nro 1.111./I/17/sal. Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimistolle 18.8.1941, KotijE, svstso, Fa 2, KA; Uudenmaan rannikkoprikaatin esikunta KD 204/VI/2.sal Merivoimien esikunnalle 7.11.1942 T15889/1487a, KA; Uudenmaan Rannikkoprikaatin meripoliisitoimiston sotapäiväkirja 13., 14. ja 20.8.1941, Spk 24370, KA; Päämaja, sotavankikomendantin esikunta, nro 7317/Sv.1 Suomen Punaisen Ristin sotavankitoimistolle 23.10.1944, liite 2, T19659/B18, KA; Somerin taistelun sotapäiväkirja 9.7.1942, Merivoimien esikunta, Spk 18711, KA; Jatkosodan historia 6, s. 9. Suomalaisille 13.8.1941 luovutetut vangit olivat saksalaisten yksin vangitsemia. Heistä 16 oli haavoittuneita, yksi niin pahoin, että hän kuoli tajuuhinsa tulematta Suomenlinnan sotasairaalassa. Suomalaiset sotilasviranomaiset pyrkivät selvittämään hänenkin henkilöllisyytensä vankitovereidien avulla.

¹⁰⁷ RH 20–20/36, KTB AOK Norwegen, Anlagen, BA–MA.

Norjan puolella Elvenesissä sijainneesta Stalag 322:sta.¹⁰⁸ Vankien joukossa ei ollut poliittisia upseereita.

Vielä kesällä 1942 saksalaiset luovuttivat seitsemän upseerisotavankia suomalaisille ”Päämajan tiedusteluosaston Lapin alatoimiston välityspyynnön mukaisesti”. Vangeista viisi oli ollut Rovaniemen saksalaisella alaleirillä (ilmeisesti Stalag 309:n alaleiri M), ja kaksi siirrettiin Sallan saksalaiselta leiriltä.

Saksalaiset eivät koskaan perustaneet erillistä upseerileiriä Suomeen tai Norjaan. Useita venäläisiä upseerisotavankeja tosin sijoitettiin Stalag 303:n yhteyteen Etelä-Norjaan, mutta leiri oli saksalaisen työvelvollisuusorganisaation Organisation Todtin alainen ja upseereja käytettiin työvoimana.¹⁰⁹

Tammikuussa 1943 Vuoristoarmeijan päämaja tarjosi suomalaisille 23 venäläistä upseerivankia. Tällöin päämajan järjestelyosaston kanta oli se, että vastaan otetaan vain heimosotavankeja. Suomalaisten kieltäytyttyä vastaanottamasta saksalaisten upseerisotavankeja heidät piti lähettää Saksaan upseerileiri XIII D:lle Hammelburgiin.¹¹⁰

Sotavankien luovuttaminen oman sotatoimiyhtymän ulkopuolelle ilman päämajan lupaa kiellettiin päämajan määräyksellä jo 27.9.1941. Tällöin yhtymiä vaadittiin pyytämään luovuttamiensa sotavankien palauttamista.

Joissakin joukko-osastoissa sotavankihallinto oli saksalaisten kanssa yhteinen, joten määräyksen ei ajateltu koskevan niitä. Saksalaisen SS-divisioonan Nordin ja suomalaisen III armeijakunnan ottamat sotavangit sijoitettiin vuonna 1941 samaan sotavankien kokoamispaikkaan Kiestingissä. Käytäntö lienee saanut alkunsa jo heinäkuussa 1941, jolloin kohti Kiestinkiä edettiin III armeijakunnan alaisen Ryhmä J:n ja SS-divisioonan Nordin yhteisvoimin.¹¹¹

Aluksi suomalaisten Kiestingin suunnalla ottamat vangit siirrettiin sotavankien kokoamis- tai järjestelypaikasta Kemin suomalaiselle sotavankileirille (sotavankileiri 9). Kun III armeijakunnan alaisuuteen perustettiin 11.9.1941 sotavankileiri 15 Suomussalmelle, Kiestingin

¹⁰⁸ KotijE nro 3454/järj.1b/sal. svl 1:n päällikölle 15.12.1941, KotijE, svstto, Fa 8, KA: sotavankileiri 1:n sotavankitilanneilmoitukset nro:t 1–20/1941, T7536/48, KA; saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; Korven mukaan 6.9.1941 mennessä suomalaisille luovutettiin 28 upseerisotavankia, Korpi 2010, s. 113.

¹⁰⁹ Neerland Soleim 2005, s. 137; Sv.leiri nro 9 KD nro 956///Iq Sv.leiri nro 1:n päällikölle 1.7.1942 liitteineen, T7699/54, KA. Römerin mukaan saksalaiset joukot saivat syyskuun puoliväliin mennessä vuonna 1941 40 upseeria, Römer 2008, s. 378.

¹¹⁰ Ukrainalainen aliluutnantti Ivan Danilovitsh Bulgakov saapui Saksaan Stalag XIII C:lle 26.4.1943; sotavankikortti, Ivan Danilovitsh Bulgakov, s. 31.8.1919, Podolsk, osasto 11, upseerikortisto, Tsamo; Otto 1998, s. 164–165; saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta (Bolgakov Ivan Danilovitsh, s. 31.8.1919), KA. Kiitän Reinhard Ottoa Bulgakovia koskevasta tiedoista. 5701:n [Yhteysesikunta Roi] lennätinsanoma nro 41/X 9.1.1943 ja PM:n järjestelyosaston lennätinsanoma nro 3699/16/järj.4 10.1.1943, T 5857/12, KA: RH 20–20/233, Oberkommando der 20. (Gebirgs)Armee Qu.2, Tätigkeitsbericht 10.2.1942 BA–MA. Kyse saattoi olla Oflag XIII B:stä, sillä Oflag XIII D ei sijainnut Hammelburgissa vaan Nürnbergissä.

¹¹¹ Jatkosodan historia 4, s. 53, 81–82, 107; Päämajan järjestelyosaston kirjelmä nro 1393/Järj.2/sal. 27.9.1941, T2061/10, KA.

sotavankien kokoamispaikan vankeja alettiin siirtää sinne. SS-divisioona Nord perusti oman sotavankien kokoamispaikkansa vasta joulukuussa 1941. Tarvetta ei aiemmin ollut verraten pienten vankimäärien vuoksi.¹¹²

Käytäntö johti siihen, että saksalaisten vangiksi ottamia sotavankeja joutui suomalaisiin sotavankimuodostelmiin. Suurin osa jäi pysyvästi suomalaisten vangiksi, mutta poikkeuksiakin oli.

Saratovin alueella vuonna 1918 syntynyt etninen saksalainen sotamies Sigismund Degenhardt jättäytyi vapaaehtoisesti SS-divisioonalaisten vangiksi Kiestingissä 22.9.1941. Saksalaiset ehtivät kuulustella häntä ja muita ylliloikkareita, mutta Degenhardt päätyi suomalaiseen L95-sotavankikomppaniaan. Siitä tyytymättömänä hän kirjoitti osoitteella "Volgansaksalaisten divisioonanpäällikkö Kiestingissä" ja pyysi päästä saksalaiselle vankileirille. Pyyntöään hän perusteli sillä, että oli etninen saksalainen (Volksdeutsche) eikä halunnut taistella omaa vertaan olevia vastaan vaan vapautua kommunisteista ja juutalaisista. Hän kertoi kaipaavansa kulttuuriseen kotimaahansa ja tietävänsä, että voisi vasta Saksan valtakunnassa (im Reich) hengittää vapaasti. Hän liitti anomukseensa vielä elämäkertansa, josta käy ilmi, että apteekkariperheen poikana hän oli joutunut kärsimään karkotuksesta ja tuomittu 17-vuotiaana neljäksi vuodeksi pakkotyölaitokseen. Degenhardtin kirje päätyi Saksan Lapin-armeijan esikunnalle, joka pyysi maaliskuussa 1942 Degenhardtin luovuttamista saksalaiselle sotavankileirille. Huhtikuun lopulla hänet luovutettiin saksalaisille sotilasviranomaisille Kuusamossa.¹¹³

Vielä helmikuussa 1942 III armeijakunnan sotavankien järjestelypaikka nro 1 Kuusamon kirkonkylän lähellä Korpihovissa otti vastaan myös saksalaisten lähettämiä sotavankeja. Sen kirjoissa olleita sotavankeja käytettiin työkomennuksilla kauempana. Järjestelypaikassa helmikuun alussa 1942 olleista 122 sotavangista oli saksalaisten käytössä 54, ja työkomennuksella olleista 221 sotavangista saksalaisten työssä Vienen puolessa Korpijärvellä oli 46 sotavankia.¹¹⁴ Näiden sotavankien henkilöllisyydestä tai myöhemmistä vaiheista ei ole tietoja.

¹¹² Generalkommando III A.K.:., Gefechtestand, den 20.9.1941. T17991/14, KA; III armeijakunnan esikunnan kirje nro 223/hall./X/1/kom.p. koskien sotavankien luovuttamista Divisioona J:lle ja SS-divisioona "Nord"ille 1.12.1941, T10544/9, KA. Hajatietona tiedetään, että 9.7.–20.9.1941 Ryhmä J:n haltuun siirtyi 552 sotavankia. Suomalaiset joukko-osastot toimittivat Divisioona J:ksi muuttuneeseen entiseen Ryhmä J:n sotavankien kokoamispaikkaan 528 sotavankia ja saksalaiset joukot 22 sotavankia 1.–13.11.1941; luettelo divisioonan sotavankien kokoamispaikkaan tuoduista sotavangeista 1.11.1941 alkaen, T9556/6, KA; jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA.

¹¹³ AOK Laplandin kirjelmä nro 393/42 an den deutschen Verbindungsoffizier beim II. finn. A.K. 6.3.1942 liitteineen, T19659/B18, KA, Sigismund Degenhardtin sotavankikortti, SPR, sotavankitoimisto, Bb 54, KA; Degenhardtin kuulustelupöytäkirja 22.9.1941, T 17791/13, KA.

¹¹⁴ Martti Eklundin muistiinpanoja keväältä 1942, Martti Albin Eklundin kokoelma, Pk-2159/16, KA.

Laatokan pohjoispuolella yhdessä saksalaisen 163. divisioonan kanssa edennyt Ryhmä Oinonen kuulusteli ja toimitti edelleen suomalaisille sotavankileireille myös saksalaisten vangitsemia puna-armeijalaisia sen kuukauden aikana, jolloin Ryhmä O oli alistettuna saksalaiselle 163. divisioonalle.¹¹⁵ Järjestely johtui käytännön syistä, sillä näin etelästä vankien kuljettaminen Sallan vankileirille olisi ollut muutoinkin ylikuormitetun kuljetuskaluston tuhlausta ja sitä paitsi sitonut miehistöä turhaan saattovartioksi.

Yhteisen sotavankihallinnon käytäntö säilyi pitkään, sillä saksalaisille alistetun, Kuusamon suunnalla rintamavastuussa olleen 6. divisioonan esikunta ilmoitti vielä lokakuussa 1942 Suomen päämajalle, että suurin osa sen ottamista sotavangeista oli heti vangiksi joutumisensa jälkeen luovutettu saksalaiselle kenttäantarmille.¹¹⁶

Neuvostosotavangit

Aivan viime vuosikymmeniä lukuun ottamatta sotavankitutkimus on rajoittunut vain sotavankihallinnon tai sotavankien olojen selvittämiseen. Muutamissa dokumenttiohjelmissa on kuvattu neuvostosotavankeja Suomessa yksilöinä,¹¹⁷ mutta tutkimuksessa sotavangit jäävät helposti pelkiksi numeroiksi. Osasyynä on se, että heistä yksilötasolla kertovat kuulustelupöytäkirjat hävitettiin sodan loppuvaiheessa lähes täysin.

Löytämieni kuulustelupöytäkirjojen ja kirjallisuuden perusteella voin esittää neuvostosotavangin muotokuvan – tai ainakin ryhmäkuvan. Sodan jälkeisten laskelmien mukaan suomalaiset ottivat jatkosodan aikana noin 64 000 neuvostosotavankia. Luvun ulkopuolelle jäävät sotavangit, joita ei ehditty rekisteröidä ennen kuin he menehtyivät, karkasivat tai tulivat luovutetuiksi saksalaisille. Kaiken kaikkiaan sotavankeja lienee siis ollut muutama tuhat enemmän, noin 67 000.¹¹⁸

Tarkan lukumäärän selvittämistä vaikeuttaa se, että sotavangit rekisteröitiin päiviä, joskus jopa kuukausia vangitsemisen jälkeen. Suomalaisten vangiksi jääneet sotavangit olivat pienen pieni osa niistä kaikkiaan 34,5 miljoonasta neuvostokansalaisesta, jotka taistelivat vuosina 1939–1945 Neuvostoliiton puolella. Sodan loppuun mennessä noin 5,7 miljoonaa puna-armeijalaista jäi vangiksi. Heistäkin suomalaisten vankina olleiden osuus on vain 1,2 prosenttia.¹¹⁹

¹¹⁵ Ryhmä O:n sotavankien rintamakuulustelukortit, T4013/23, KA.

¹¹⁶ 6. divisioonan esikunta, kirjelmä nro 1008/I/7/1067 päämajan järjestelyosastolle 4.11.1942, T19654/F5, KA.

¹¹⁷ Uudemmaa tutkimusta mm. Syrjä 1991; Sairila 2002; Turunen 2005; Roiko-Jokela (toim.) 2004; Kujansuu 1999; Syrjämäki 2000. Dokumenttielokuvia mm. Lisa Hovinheimon Vankileirien paratiisi vuodelta 1994 ja Ville Suhosen jäämarssi vuodelta 2011.

¹¹⁸ Mikkola T 1976, s. 114, 196, 208, 210; Sotavankikommentajan esikunnan selvityselin, tilasto toukokuulta 1953, T19661/B 60, KA; Kujala 2008, s. 307–311; Danielsbacka 2013, s. 89.

¹¹⁹ Merridale 2006, s. 4; Danielsbacka 2013, s. 89.

Sotavankeus ei ollut kovin monen puna-armeijalaisen tavoitteena, vaikka yliloikkaamisiakin tapahtui. Sodan alussa vastapuolen propaganda sai jotkut puna-armeijalaiset epäilemään, että sotavankeus voisi olla parempi vaihtoehto kuin rintamapalvelus. Vasta myöhemmin linjojen läpi tihkui tietoja saksalaisten suhtautumisesta sotavankeihin ja vankien huonosta kohtelusta.

Stalinin elokuussa 1941 antaman määräyksen mukaan sotavangin, yliloikkarin tai kadonneen perhe saattoi joutua pidätetyksi tai jäädä vaille opiskelupaikkaa tai eläkettä. Kaikkiin sotavankeihin tämä pelote ei vaikuttanut, sillä lähes 45 % Neuvostoliiton asukkaista joutui sodan vuoksi Saksan valloittamalle alueelle. Yliloikkareista monet olivatkin kotoisin Saksan jo valtaamilta alueilta.

Kotimaassaan puna-armeijalaisia peloteltiin vangiksi jäämisestä ja siitä, miten suomalaiset silpovat sotavangeilta jäseniä. Senkin vuoksi oli siis parempi kuolla kuin jäädä fasistien vangiksi. Pieni osa puna-armeijalaisista surmasi itsensä ennen vangiksi jäämistä. Rintamakarkuruus ei ollut vaihtoehto, koska rintaman takana oli joukkoja ottamassa kiinni tai suoraan ampumassa karkureita ja harhailijoita.

Jotkut yrittivät päästä pois rintamalta haavoittamalla itseään tai ehdottoman luotettavaa toveriaan olkapäähän, käsivarsiin tai pohkeisiin. Ilmi tullut tahallinen itsensä haavoittaminen oli ankarasti kiellettyä ja aiheutti kuolemanrangaistuksen. Tulokset olivat vaihtelevia myös siksi, että nopeasti liikkuvan rintamalinjan vuoksi haavoittuneita ei aina saatu evakuoitua selustaan. Etninen saksalainen sotamies Vasili Shejerman onnistui ampumaan itseään kiväärillä, mutta jäi samana päivänä suomalaisten vangiksi.¹²⁰

Suomalaisten suhtautuminen sotavankeihin liittyi uuden kohtaamiseen. Jo ennen vallankumousta tai sen jälkeen Suomeen muuttaneita venäläisiä asui monilla paikkakunnilla, mutta neuvostosotavangit olivat heihin verrattuna varsin kirjava joukko, jo pelkästään siksi, että he edustivat kymmeniä Neuvostoliiton vähemmistökansallisuuksia.

Selkeyden vuoksi käytän isovenäläisistä tarkoittaessani etnisiä venäläisiä, sillä sodanaikaisessa kielenkäytössä nimitys venäläinen (tai halventavan sivumerkityksen sisältävä ryssä) tarkoitti lähes aina Neuvostoliiton kansalaista riippumatta henkilön kansallisuudesta.

Samasta syystä käytän sotavankeina olleista saksalaista syntyperää olleista Neuvostoliiton kansalaisista nimitystä etninen saksalainen, nimitettiinpä heitä alkuperäislähteissä volgansaksalaisiksi (*Volgadeutsche*), baltiansaksalaisiksi tai ylipäänsä saksalaisiksi vailla Saksan kansalaisuutta (*Volksdeutsche*).

Suomensukuisilla sotavangeilla tarkoitetaan tässä sekä Suomesta lähtöisin olleita että inkeriläisiä, karjalaisia ja vepsäläisiä sotavankeja, ei siis pelkästään "etnisiä suomalaisia". Suomalaisten viranomaisten näkökulmasta

¹²⁰ Kujala 2008, s. 154–156; Merridale 2006, s. 113, 117–118, 124; Reese 2011, s. 161–164, 195–196; Hallikainen 2000, s. 39; Vasili Shejermanin sotavankikortti, SPR, sotavankitoimisto, KA; saksalaisille luovutettujen sotavankien kortisto, Vasili Matvejevitch Iljinin vankikuulustelupöytäkirja, T19128, KA.

heimokansalaisuutta tärkeämpi tekijä oli kieli, joten määritelmän ulkopuolelle jäävät etäisempiä sukukieliä puhuneet sotavangit kuten mordvalaiset.

Toisen maailmansodan alla isovenäläisiä oli alle puolet Neuvostoliiton asukkaista. Asevelvollisuus koski kuitenkin kaikkia Neuvostoliiton kansalaisia asuinpaikkaan katsomatta. Myös hiljan Neuvostoliittoon liitetyn lueen väestö–baltit, bessarabialaiset, Länsi-Ukrainan ja Valko-Venäjän länsiosien väestö–kuuluivat asevelvollisten piiriin. Sodan alussa palvelukseen kutsutut kuuluivat paljolti Neuvostoliiton vähemmistökansallisuuksiin.

Siten isovenäläisten osuus puna-armeijalaista laski sodan alussa, vaikka he olivat tietysti enemmistönä muodostaen noin 60 % puna-armeijan vahvuudesta. Lars Westerlundin mukaan Suomessa rekisteröidyistä sotavangeista 67 % oli isovenäläisiä. Toiseksi suurin etninen ryhmä olivat ukrainalaiset, joiden osuus oli 10 % sotavangeista.¹²¹ Edustettuna oli kymmeniä muita kansallisuuksia.

Neuvostoliiton vähemmistökansallisuuksiin kuuluneet sotavangit saattoivat identifioida itsensä kansallisuuden tai kotialueen mukaan, joten he ilmoittivat kansallisuudekseen yhtä hyvin ”lakialainen”, ”saksalaispuolalainen” tai ”romanialainen” kuin ”kaukasialainen”, ”moldivalainen” tai ”bessarabialainen”.¹²²

Suurin osa sotavangeista – eivät kuitenkaan kaikki Neuvostoliiton vähemmistökansallisuuksien edustajat – puhui venäjää, mutta kontaktit eri kansallisuusryhmien välillä jäivät vähiin, siihen kun ei puna-armeijassa kannustettu. Varsinaisia kansallisuuteen perustuvia joukko-osastoja ei sodan alussa ollut, sillä aiemmat kansalliset joukko-osastot oli hajotettu vuonna 1938. Kansallisia joukko-osastoja alettiin taas perustaa syksyllä 1941.¹²³

Moni oli aivan omillaan, sillä oman joukko-osaston miehiä ei välttämättä osunut samalle vankileirille. Joidenkin miesten sotaretki oli ollut niin lyhyt, että he eivät olleet ehtineet oppia asetovereidensa, tuskin edes joukko-osastonsa nimeä. Puna-armeijassa ei muutenkaan kannustettu ystävyysuhteisiin, sillä niiden pelättiin mahdollistavan salaliittojen muodostamisen. Yhteenkuuluvuuden tunteen piti syntyä yhteisen aatteen kautta. Vuonna 1906 syntynyt tšuvassi, sotamies Ignati Jagoljevits Jakoljev kertoi, että hänen ”heimolaisiaan [oli] pidetty erikoisen epäluotettavina ja hajoitettu yksi kuhunkin ryhmään komppaniassa”.¹²⁴

Kutsuntaikää laskettiin Neuvostoliitossa 19 vuoteen vuonna 1939, mikä lisäsi asevelvollisten määrää ja muutti puna-armeijan ikärakennetta. Lokakuussa 1941 kaikki 16–50 -vuotiaat määrättiin palvelusvelvollisiksi joko rintamalla tai sotateollisuudessa. Vanhimmat suomalaisten vankina olleet puna-armeijalaiset olivat syntyneet 1880-luvulla, nuorimmat vuonna 1925

¹²¹ Reese 2011, s. 96; Merridale 2006, s. 14; Westerlund 2008b, s. 128; Smith 2010, s. 215, 226.

¹²² Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

¹²³ Smith 2010, s. 227–228.

¹²⁴ Merridale 2006, s. 78; Reese 2011, s. 225–226; Ignati Jagoljevits Jakoljeffin rintamakuulustelukortti, T 4013/23, KA.

(vuonna 1941 vangiksi jääneet) ja vuonna 1926 (vuonna 1944 vangiksi jääneet).¹²⁵

Vaikka Neuvostoliitto oli kaupungistunut kovaa vauhtia, lähes kolme neljäsosaa puna-armeijan jalkaväestä oli lähtöisin maaseudulta. Osa puna-armeijalaisista oli kotoisin tietämien taipaleiden takaa vuoristosta tai aroilta. Osa ei ollut aiemmin nähnyt sähkövaloa, ja osa oli lukutaidottomia, mutta joukossa oli myös insinöörejä ja yliopisto-opettajia.

Sotavankien ilmoittamat ammatit vaihtelivat paimenesta ruhtinaaseen ja urheiluvalmentajasta professoriin. Tehdastyöläiset ja opiskelijat hakivat ja usein saivatkin lykkäystä tai lyhennystä palvelusaikaan, toisin kuin maatyöläiset, joten maaseudun väestön osuus puna-armeijalaisista kasvoi sodan alussa.¹²⁶

Kaikille sotavangeille uutta olivat Suomi ja suomalaiset. ”Muu maailma on heille kuin outo satumaa, salaperäinen ja tutkimaton, mielenkiintoinen, mutta pelottava”, kuvasi luutnantti A. Karvonen heimosotavankien suhtautumista Neuvostoliiton ulkopuoliseen maailmaan.¹²⁷ Koska Neuvostoliitto oli suljettu yhteiskunta, vain aivan yksittäisillä sotavangeilla oli aiempia kokemuksia ulkomailta.

Sota laajensi sotavankien elämänpiiriä monessa mielessä, sillä vangitsijamaan erilainen yhteiskuntajärjestelmä heijastui sotavankien elämään vankileirien ankeudessakin. Toiset kaipasivat neuvostojärjestelmää, toiset huomasivat mahdollisuuden sosiaaliseen nousuun jopa vankileirillä. Sotavangit joutuivat arvioimaan suhdettaan kotimaahansa Neuvostoliittoon, vangitsijamaahansa Suomeen ja sen liittolaiseen Saksaan.

Asevelvollisten lisäksi riveihin kuului vapaaehtoisia. Suurin osa vapaaehtoisista oli nuoria kaupunkilaisia, useimmiten isovenäläisiä, tehtaantyyöläisiä ja kommunististen nuorisojärjestöjen edustajia.

Suomalaisille erikoisin vapaaehtoisjoukko olivat naiset. Sodan alkaessa puna-armeijassa palveli vain tuhatkunta naista, mutta vapaaehtoisten naisten lukumäärä moninkertaistui lyhyessä ajassa. Sodan loppuun mennessä ainakin 800 000 naista oli liittynyt puna-armeijaan.¹²⁸

Toisin kuin useimpia naisia, kaikkia vapaaehtoisia ei kuitenkaan motivoinut maanpuolustustahto vaan toive paremmasta elintasosta. Kodittomiksi jääneet nuoret pakenivat tehtaiden pitkiä työpäiviä. Suomalaisen vangiksi syksyllä 1941 jääneet sotavangit Justo (s. vuonna 1924) ja Palacin (s. vuonna 1924) kertoivat, että he liittyivät vapaaehtoisina puna-

¹²⁵ Kuolleiden ja saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokannat, KA; Merridale 2006, s. 14–15, 21; Reese 2011, s. 121.

¹²⁶ Reese 2011, s. 96; kuolleiden ja saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokannat, KA.

¹²⁷ P.M., Itä-Karjalan vapausliikkeen johdon muodostaman neuvottelukunnan jäsen A. Karvonen..., päiväämätön, vuodelta 1941, T19653/F5-6, KA.

¹²⁸ Reese 2011, s. 277–278, 283, 292–302; Pennington 2010, s. 98–99; Sairila 2002, s. 9. Neuvostoliitossa suhtautuminen puna-armeijan naiseen vaihteli, mutta useimmat saivat kokea ennakkoluuloja, vähättelyä ja kiusantekoa.

armeijaan, koska he ajattelivat saavansa sotapalveluksessa enemmän leipää kuin kotona Leningradissa.¹²⁹

Vapaaehtoiseksi ilmoittautumalla kansanvihollisen poika, kulakin jälkeläinen tai kansallisuudeltaan suomalainen, virolainen, latvialainen, puolalainen, saksalainen, bulgarialainen, turkkilainen tai kreikkalainen saattoi parantaa yhteiskunnallista asemaansa. Aluksi, vuodesta 1938 alkaen, heidät sijoitettiin aseettomaan palvelukseen rakennuspataljooniin, mutta vuodesta 1942 alkaen heitä käytettiin myös rintamalla.

Suurten kaupunkien puolustukseksi muodostettiin vapaaehtoisista koostuvia Narodnoje opoltshenie -joukkoja, ”kansannostoväkeä”. Suomalaisten vangiksi jäänyt sotavanki Recarey kertoi, että hänet, teknillisen opiston opiskelija, kutsuttiin Leningradissa kansannostoväkeen ”järjestyksen ylläpitämiseksi kaupungissa”. Muutaman viikon koulutuksen jälkeen nostoväki määrättiin siirtymään junalla kohti tuntematonta määränpäättäjä-Karjalan rintamaa.¹³⁰

Rintaman lähellä, muun muassa Karjalassa, muodostettiin 23.6.1941 alkaen hävityspataljoonia (istrebitelni batalon). Hävityspataljoonat olivat noin 100 henkilön vahvuisia. Ne muodostettiin puolueen ja Komsomolin jäsenistä ja muista yhteiskunnassa aktiivisista, korkeakoulutetuista tai tehtaantöläisistä. Heidän piti vastustaa ”sisäisiä vihollisia” eli karkureita, paniikkimieliälään tai huhujen levittämiseen kiihottavia ja vakoojia. Käytännössä tehtävänä oli paljolti vartiointi. Heillä oli käytössään vain vähän aseita. Kun tilanne rintamalla paheni, myös nämä vapaaehtoisyksiköt siirrettiin rintamalle.¹³¹

Näin kävi myös Aunuksessa muodostetulle hävityspataljoonalle, joka vietiin välillä muutamaksi päiväksi Nurmoilaan rintamalle, mutta palautettiin sitten Aunuksen kaupunkiin. Kun suomalaiset lähestyivät, hävityspataljoonalaiset pantiin yhdessä siviilien ja varsinaisten puna-armeijalaisten kanssa kaivamaan ampumahautoja.¹³²

Toista ääripäätä edustivat liki miljoona vankileireillä (gulag) ollutta vankia, jotka sodan aikana siirtyivät puna-armeijan palvelukseen. Lukuun sisältyy joitakin tuhansia puna-armeijan puhdistuksissa 1930-luvulla vangittuja upseereita, mutta suurin osa oli tavallisia rikosvankeja. Valkovenäläinen sotamies Mihail Ivanovitsh Mamai kertoi, että hänet ja 600 muuta miestä oli siirretty rintamalle suoraan vankilasta 16.8.1941. Mamai itse jäi suomalaisten vangiksi 19.8.1941.¹³³

Heidän kohdallaan vapaaehtoisuus oli kyseenalaista, mutta kesästä 1942 alkaen rangaistusvangit saattoivat muuntaa rangaistuksensa rintamapalvelukseksi kuripataljoonissa (štrafnoi batalon). Yli kymmenen

¹²⁹ Reese 2011, s. 96, 104–105, 126: Fb 110 A 2 b, Ad 128/359 KD 1941, UM.

¹³⁰ Päämajan ulkomaosasto, ulkomaatoimisto, nro 1558/Ulk.1.sal Ulkoasiainministeriölle 15.6.1942 liitteineen, Fb 110 A 2 b, UM.

¹³¹ Reese 2011, s. 113–114; Kilian 2012, s. 512.

¹³² Valpo KD 1711/1687 vuodelta 1941, KA.

¹³³ Mamain rintamakuulustelukortti, T4013/23, KA.

vuoden tuomiota ei voinut tällä tavoin muuntaa, joten poliittisista syistä vangittuja ei rangaistuspataljooniin yleensä siirtynyt.¹³⁴ Suomessa sotavankina olleista osa ilmoittikin sotilasarvokseen ”pakkotyövanki”, ”siviilivanki”, ”vanki” tai ”rangaistusvanki”.

Olot puna-armeijassa eivät aina olleet kehuttavat, ja myös puna-armeija kärsi jatkuvista huolto-ongelmista.¹³⁵ Siihenkin verrattuna neuvostosotavankien olot suomalaisilla sotavankileireillä olivat todella karut. Suomalaisten vankileirien olot olivat järkyttävät, vaikka puna-armeijalaiset eivät olleet tottuneet ylellisyyteen. Nälkä, kylmä ja täit olivat entuudestaan tuttuja sotavangeille omasta armeijasta, osalle jo ensimmäisestä maailmansodasta tai Neuvostoliitossa vallinneiden nälänhätien vuoksi lapsuudesta.¹³⁶

Mirkka Danielsbacka on väitöskirjassaan selvittänyt perusteellisesti sotavankien kohtelua, sen syitä ja seurauksia. Varsinkaan vuosina 1941–1942 suomalaiset sotilasviranomaiset eivät olleet kiinnostuneita sotavankien hyvinvoinnista. Erityisesti vuonna 1941 sotavankien huolto oli riittämätön ja asumisolot kurjat.

Kun sotavankien lukumäärä kasvoi jatkuvasti, pelkästään kunnollisista majoitustiloista oli huutava pula. Uusia vankileirejä perustettiin tarpeen mukaan, mutta tilanahtaus järjestelyleireillä oli melkoinen. Alkujaan oli varauduttu vain kesäsotaan eikä talvimajoitusta ollut järjestetty lainkaan. Samoin oli laita varusteiden suhteen: kesäpuvussa vangitut puna-armeijalaiset tarvitsivat välttämättä talvivarusteita, mutta maassa vallitsi vaate- ja raaka-ainepula ja omienkin sotilaiden varusteet olivat puutteellisia. Sotavangeille liikenä vain rättejä ja lumppuja.¹³⁷

Koko maassa vallitsi ankara elintarvikepula, jonka seurauksista raskasta työtä tekevät ja niukoilla muona-annoksilla olevat sotavangit kärsivät ryhmänä eniten. Muita elintarvikkeiden jakelupolitiikan häviäjiä olivat laitoshoidossa olleet mielisairaajat ja vanhukset, siis Suomen kansalaiset. Näillä ryhmillä ei ollut mahdollisuutta hankkia itse lisäravintoa mustasta pörsistä tai kotitarveviljelyllä.

Sotavankien kuolleisuus oli suurinta talvella 1941–1942, jolloin tapahtui 95 % sotavankikuolemista. Sotavankien kokonaiskuolleisuus suomalaisissa sotavankimuodostelmissa oli lähes 30 % vuosina 1941–1944. Sotavankien olot paranivat ja sen myötä kuolleisuus väheni tuntuvasti sodan loppua kohden.¹³⁸

¹³⁴ Reese 2011, s. 140, 162–167.

¹³⁵ Reese 2011, s. 213.

¹³⁶ Merridale 2006, s. 21–22, 38–39.

¹³⁷ Danielsbacka 2013, s. 87–91, 209–222.

¹³⁸ Danielsbacka 2013, s. 37–38, 117–119, 292–303; Hanski 1990, s. 51–55, 57–60, 67–77; Mikkola T 1976, s. 55–66, 74–77, 99–101 103–115; Hallikainen 2000, s. 29.

Vangiksi otetusta vihollisesta rekisteröidyksi sotavangiksi

Sotavangin tie rintamalla vangiksi otetusta vihollisesta rekisteröidyksi sotavangiksi vankileirillä oli pitkä.

Rintamalla vangitut sotavangit toimitettiin divisioonien esikuntien yhteydessä olleisiin sotavankien kokoamispaikkoihin. Siellä laadittiin kolmena kappaleena luettelo, johon merkittiin sotavangin nimi, syntymäaika, sotilasarvo, joukko-osasto, vangitsemispaikka ja -aika. Vangit lähetettiin edelleen armeijakuntien sotavankien järjestelypaikkoihin, joissa heitä kuulusteltiin sen verran, että operatiiviselta kannalta olennaiset seikat vihollisen joukoista selvisivät. Sekä henkilötiedot että tiedot vihollisen toiminnasta merkittiin rintamakuulustelukortteihin, jotka lähetettiin vankien mukana edelleen.

Kuulustelutietojen perusteella vangit jaettiin viiteen jatkossa erillään pidettävään ryhmään. Nämä ryhmät olivat 1) upseerit ja heihin rinnastettavat, 2) poliittinen henkilöstö arvosta ja asemasta riippumatta, 3) alipäällystö ja siihen verrattava henkilökunta, 4) miehistö ja siihen verrattava henkilökunta ja 5) Suomelle myötämielinen vähemmistökansallisuuksiin kuulunut miehistö ja alipäällystö.

Sotatoimiyhtymien alaisista järjestelypaikoista sotavangit lähetettiin kotijoukkojen alaisiin järjestelyleireihin ja sotavankisairaaloihin, joissa suurin osa sotavangeista rekisteröitiin. Rekisteröinnin suorittaneelle leirille tai sairaalalle jäi yksi kappale sotavankikortista.

Karanteeniajan jälkeen ryhmään 1 (upseerit) kuuluvat lähetettiin järjestelyleiriltä sotavankileiri 1:lle eli upseerileirille ja ryhmään 2 (poliittinen henkilöstö) kuuluvat marraskuusta 1941 lähtien sotavankileiri 3:lle. Sitä ennen myös poliittinen henkilöstö oli sijoitettu sotavankileiri 1:lle. Ryhmiin 3, 4 ja 5 kuuluvat vangit (alipäällystö, miehistö, myötämieliset vähemmistökansallisuudet) lähetettiin aluksi tavallisille sotavankileireille. Marraskuusta 1941 lähtien ryhmään 5 kuuluvat suomensukuiset toimitettiin sotavankileiri 21:lle, ellei heitä tarvittu muualla tulkkeina.

Käytännössä järjestelmä ontui varsinkin kesällä ja syksyllä 1941. Kaikki suomalaisten vangiksi jääneet neuvostosotavangit eivät koskaan päätyneet sotavankileirille. Moni menehtyi haavoihinsa tai muista syistä matkalla sotavankileirille. Sotavankien järjestelypaikoissa oli tungosta, eikä vankeja saatu kovin nopeasti lähetettyä eteenpäin. Kuljetusorganisaatiolla oli monia tärkeämpiä tehtäviä. Kun omilla joukoilla oli kiire edetä, valloitetun alueen sotasaalissadon korjuuseen ja muihin töihin oli saatava työvoimaa.

Rintamalta saapuneita rekisteröimättömiä sotavankeja pidettiin viikkoja rintaman selustassa töissä. Järjestelyleireillä kuulustelija- ja tulkkipasiteetti ei riittänyt alkuunkaan, vaan sotavangit saattoivat viipyä järjestelyleireillä viikkoja ennen rekisteröintiä.

Suman purkamiseksi sotavankeja saatettiin siirtää järjestelypaikoista suoraan vankileireille käyttämättä heitä järjestelyleirien kautta. Näin tapahtui esimerkiksi Viipurin suunnalla, jossa sotavankileiri 6 toimi sekä sotavankien järjestelypaikkana, järjestelyleirinä että sotavankileirinä Sommeen motin purkamisen jälkeen. Leirillä olikin syksyllä 1941 yli 6 000 sotavankia.

Sotavankileireilläkään ei ollut riittävästi henkilökuntaa sotavankien kuulustelemiseen, ja sotavankien sijoittaminen töihin haittasi kuulusteluita, joten sotavangin kiinniottamispäivän ja rekisteröintipäivän välillä saattoi kulua kuukausia.

Vankeja siirrettiin edelleen uusille leireille työvoimatarpeen mukaan muistamatta ilmoittaa asiasta Suomen Punaiselle Ristille. Vangit vaihtoivat joskus tunnuslaattojaan, mitä ei välttämättä huomattu ennen kuin vanki oli siirretty leiriltä toiselle tai kolmannelle tai kuollut.¹³⁹

Oma lukunsa ovat ne sotavangit, jotka syystä tai toisesta menehtyivät ennen kuin heidät kirjattiin Suomen Punaisen Ristin sotavankikortistoon. Sotavankitarkastajat neuvoivat pitämään ennen kesää 1942 linnoitusrakennusosaston alaisissa sotavankikomppanioissa kuolleita sotavankeja taisteluissa kaatuneina, jotta heidät voitaisiin suoraan poistaa vahvuudesta. Heistä ei siis laadittu kuolintodistuksia tai ilmoitettu kuolinsyitä eteenpäin. Nämä sotavankikomppanioiden vangit olivat rekisteröimättömiä. Heidä koskevat epätäydelliset luettelot hävitettiin sodan lopussa.¹⁴⁰

Vihollisen vangitsemisen ja sotavangin rekisteröinnin välillä on lyhyt mutta sitäkin kriittisempi ajanjakso, jona vangittu vihollinen on täysin vangitsijansa armoilla.¹⁴¹ Tämä välitila päättyy vasta kun sotavanki rekisteröidään sotavankiluetteloihin, sillä sitä ennen ainoastaan hänen vangitsijansa voi tietää, onko hän vangittu vai kaatunut taistelussa.

Vaikka vangitun vihollisen tie rekisteröidyksi sotavangiksi saattoi olla pitkä, rekisteröinnin jälkeen sotavanki ei hevin kadonnut kirjoista ja kansista.

Sotavankien kokoamispaikkojen sotavankiluetteloista jäi yksi kopio sotatoimiyhtymälle, yksi lähetettiin sotavankien mukana sotavankien järjestelypaikkaan ja yksi kappale päämajan tiedusteluosastolle.

Sotavankien rekisterikortit laadittiin kolmena kappaleena. Varsinaisena rekisterinpitäjänä toimineella Suomen Punaisen Ristin sotavankitoimistolla oli yksi kopio sotavankikortista, johon lisättiin tieto kaikista siirroista leiriltä toiselle tai vangin kuolemasta. Toinen kopio sotavankikortista seurasi vankia leiriltä leirille ja kolmas kappale jäi sotavangin rekisteröineen leirin haltuun.

Ideana oli, että Suomen Punaisella Ristillä oli jatkuvasti tiedossaan kunkin sotavangin sijaintipaikka. Lisäksi Suomen Punaisella Ristillä oli vielä vankinumerojärjestyksessä laaditut luettelot kultakin leiriltä ja vuodesta 1943

¹³⁹ Rosen 2002, s. 511–512, 518; Mikkola T 1976, s. 29–31; Mikkola 2000, s. 29–32; Danielsbacka 2013, s. 82–85. Tunnuksien vaihtumisesta esim. Fliegerhorstkommandantur Pori, nro 77/42 S.P.R.:n sotavankitoimistolle 2.6.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 7, KA; kuolleeksi oli ensin ilmoitettu väärä sotavanki, koska hänellä oli ollut toisen sotavangin tunnuslevy.

¹⁴⁰ Kujala 2008, s. 273.

¹⁴¹ Scheipers 2010, s. 9; Moore 2010, s. 117–118.

lähtien kaikkien leirien vankien tiedot käsittävä aakkosellinen hakemistokortisto, joihin vankien siirrot leiriltä toiselle merkittiin.

Suomen Punainen Risti vaati lisäksi lääkärin allekirjoittaman kuolintodistuksen jokaisesta kuolleeksi ilmoitetusta sotavangista, joten sotavankeja ei voitu merkitä kuolleiksi perusteetta. Sodan jälkeisten sotavankipalautusten yhteydessä Suomen Punaisen Ristin kortistoon tehtiin vielä merkinnät Neuvostoliittoon palanneista sotavangeista. Epäselviä tapauksia toki jäi, mutta enimmäkseen kyse oli kaksoiskirjauksista tai karkureista.¹⁴²

Kokonaistilastot luovutetuista sotavangeista

Seuraavissa luvuissa käsittelen luovutettuja sotavankeja tarkemmin erillisinä luovutussyihin perustuvina ryhminä. Sitä ennen on paikallaan luoda yleiskuva sotavankiluovutusten volyymistä. Luovutettujen tarkan lukumäärän todentaminen on yksi tutkimukseni päätehtävistä.¹⁴³

Suomi, sotavangit ja ihmisluovutukset 1939–1955 -tutkimushankkeessa laadittiin luovutettujen sotavankien tietokanta, johon tallennettiin Suomen Punaisen Ristin sotavankikortiston saksalaisille luovutettujen sotavankien tiedot, yhteensä 1 895 sotavangin tiedot. Se on yksittäistä vankia koskevien tietojen osalta yksityiskohtaisin mahdollinen lähde, mutta luovutusajankohtien suhteen siinä on runsaasti virheitä. Kortisto sisältää myös muutaman sellaisen sotavangin tiedot, jotka palautettiin sodan jälkeen Neuvostoliittoon ja joiden luovuttamista saksalaisille ei ole voitu muista lähteistä todentaa sekä yhden suomalaisten sotavankina kuolleen tiedot. Kortistossa on muutama kaksoiskirjaus.

Sodan jälkeen sotavankivaihtoja ja -luovutuksia selviteltiin puolustusvoimain pääesikunnan sotavankikomentajan esikunnan selvityselimessä, joka laati erilaisia laskelmia saksalaisille luovutettujen lukumäärästä. Se laati lopulta myös kortiston saksalaisille luovutetuista. Tässä luovutusajankohdan mukaan järjestetyssä sotavangin nimen, syntymäajan ja sotavankinumeron käsittävässä kortistossa on 2 076 luovutetun sotavangin tiedot. Sen tiedot on lisätty tietokantaan. Tähänkin kortistoon merkityt luovutusajankohdat ovat suurelta osin virheellisiä. Kortistosta puuttuu tietoja yksittäisistä luovutetuista sotavangeista sekä sotatoimiyhtymien saksalaisille luovuttamista rekisteröimättömistä sotavangeista.

¹⁴² Selostus sv. asioiden hoidosta, T19664/F16, KA: Merivoimien esikunnan komento-osasto, kirjelmä nro 175/Kom.2/sal. 30.4.1942, T15889/1487a, KA; Mikkola T 1976, s. 29–30; Rosen 2002, s. 511–512, 518. Pientenkin vankimäärien rekisteröinti saattaa olla ongelmallista, kuten Englannissa vuonna 1939, jolloin maahan kuljetetuista vangaista 200 saksalaisesta sotavangista ainakin yksi sotasairaalassa ollut jäi rekisteröimättä viiden viikon ajaksi; Moore 1996, s. 21.

¹⁴³ Ylikankaan valtioneuvostolle laatimassa selvityksessä sitä pidetään yhtenä keskeisimmistä tutkimuskysymyksistä. Kuten Ylikangas selvityksessään totesi, olennaista on selvittää, keitä luovutettiin, miksi heidät luovutettiin, miltä leireiltä luovutukset tapahtuivat ja miten luovutettavat valikoituivat, Ylikangas 2004, s. 36–39.

Koska kortisto tehtiin ensisijaisesti Neuvostoliiton kansalaisten palauttamisesta kiinnostunutta Liittoutuneiden valvontakomissiota varten, siinä on tietoja ainoastaan niistä sotavangeista, jotka jäivät saksalaisille. Siksi kortistosta puuttuu suurin osa Porin ja Kemin lentokentille saksalaisille keväällä 1942 luovutetuista sotavangeista, jotka palautettiin joulukuussa 1942 suomalaisille ja edelleen Neuvostoliittoon syksyllä 1944.

Myös ”lainavangit” eli saksalaisille luovutetut mutta suomalaisille myöhemmin palautetut sotavangit ja niihin liittyvät luovutustapahtumat kuuluvat tämän tutkimuksen aihepiiriin. Nämä sotavangit on vaihtelevasti laskettu mukaan luovutettujen lukumäärälaskelmiin sekä sodan jälkeisissä selvityksissä että historian tutkimuksessa. Heitä koskevat tiedot on jouduttu poimimaan muista lähteistä.¹⁴⁴

Tietokannan avulla on ollut mahdollista laatia tilastoja luovutettujen lukumäärän lisäksi muun muassa heidän etnisestä alkuperästään tarkemmin kuin aiemmassa tutkimuksessa on voitu tehdä. Näin aiemmassa tutkimuksessa esiintyneitä virheitä ja puutteita on voitu oikaista. Tietokanta on mahdollistanut yksittäisten saksalaisille luovutettujen sotavankien henkilö- ja luovutustietojen kokoamisen hyvin erilaisista lähteistä.

Suomen Punaisen Ristin saksalaisille luovutettujen sotavankien ja selvityselimen kortistoista puuttuu kokonaan henkilöitä, joiden luovuttamisesta on löytynyt tietoja sodanjälkeisistä pääesikunnan yhteysosaston ja sotavankikomentajan esikunnan selvityselimen asiakirjoista, lähinnä valvontakomissiota varten laadituista selvityksistä tai kirjeenvaihdosta. Näin on laita lähes kaikkien päämajan tiedusteluosaston kautta saksalaisille luovutettujen sotavankien tietojen.

Merkintöjä yksittäisistä luovutetuista sotavangeista on lisäksi Suomen Punaisen Ristin aakkosellisen hakukortiston ns. epäselvien tapausten koteloissa ja Suomen Punaisen Ristin laajassa kirjeenvaihdossa puolustusvoimien eri yksiköiden, erityisesti sotavankileirien kanssa. Samoista lähteistä ja valtiollisen poliisin pääosaston arkiston henkilökortistosta ja kirjeasiakirjoista on löytynyt runsaasti tietokantaa tarkentavia tietoja.¹⁴⁵

Lukumäärä

Luovutettujen sotavankien lukumäärä on yksi tähänastisen tutkimuksen ja siitä käydyn keskustelun pääkysymyksistä. Lähteiden perusteella esitettyjen

¹⁴⁴ Ensisijaisesti luettelot: Sotavankijärjestelyleiri 1:n kirje KD nro 1011/III Porin lentokentän työmaalle 11.4.1942, T8981/19, KA: Sotavankijärjestelyleiri 2:n kirje nro 410/I/10, päivätty 7.2.1942, ja siihen tehdyt merkinnät, Kotijoukkojen Esikunnan sotavankitoimisto, Fa 13, KA. Lisäksi kunkin sotavangin kortti SPR:n sotavankitoimiston (KA) arkistossa.

¹⁴⁵ Tilastojen laatimiseen on käytetty näiden kortistojen ja tietokantojen lisäksi tietoja seuraavista asiakirjasarjoista tai säilytysyksiköistä: T19503/7, KA: SPR, sotavankitoimisto, Bc-sarja, Bh 1 ja Ea-sarja, KA; Valpon henkilökortisto ja KD-asiakirjasarja, KA; Rovaniemen nimismiespiiri, JAVIa11–12, OMA.

luovutettujen lukumääräarvioiden on vuoroin epäilty olevan ehdoton minimi ja vuoroin ehdoton maksimi. Yksittäisillä tutkijoilla tai 1940–1950-luvuilla toimineilla viranomaisilla ei ole ollut mahdollisuutta laatia luovutettujen henkilötiedot sisältävää tietokantaa, joten tarkimmatkin laskelmat ovat pakosta epätarkkoja.

Tähänastisessa tutkimuksessa saksalaisille luovutettujen sotavankien lukumäärä on perustunut erilaisten sodanaikaisten tai heti sodan jälkeen tehtyjen tilastojen yhdistelemiselle. Suurin osa tutkijoista on luottanut sodan jälkeisiin yhteenvetolaskelmiin tai alkuperäislähteitä mainitsematta suoraan Timo Mikkolan pro gradu -työhön *Sotavankikysymys Suomessa vuosina 1941–1944* vuodelta 1976. Mikkola mainitsee, että luovutusluetteloiden perusteella sotavankia luovutettiin 2 661 ja vastaanotettiin 2 181 sotavankia. Mikkola viittaa tässä puolustusvoimain pääesikunnan yhteysosaston Liittoutuneiden valvontakomissiota varten laatimaan selvitykseen vuodelta 1945.

Kuten Raija Hanski toteaa, myöhemmissä viranomaislaskelmissa luovutettujen lukumäärä on pienempi: keväällä 1945 sotavankikomentajan esikunnan selvityselimessä kortistoititiin 2 076 sotavangin luovutustiedot. Vuonna 1953 tehdyssä selvityksessä luovutettujen lukumäärä oli pudonnut 2 048 sotavankiin.¹⁴⁶

Ylikankaan mukaan luovutettujen lukumäärän pieneneminen viittaa siihen, että korkein viranomaislähteissä mainittu lukumäärä, 2 661, on pikemmin liian pieni kuin liian suuri. Hän esittää erilaisia syitä lukumäärän vähenemiseen, yhtenä muun muassa halun esittää luovutukset mies miestä vastaan -vaihtoina.¹⁴⁷

Elina Sana toteaa, että yksittäisiin lähdesarjoihin perustuvat laskelmat ovat pakosta vajavaisia. Hän ei kuitenkaan huomii erityyppisten lähteiden päällekkäisyyttä, vaan päätyy toteamaan, että luovutettujen lukumäärä on todennäköisesti vieläkin korkeampi kuin luovutuserien perusteella laskettu 2 891 sotavankia. Hänen laskelmansa perustuu ajatukseen, että Liittoutuneiden valvontakomissiolle ei olisi ilmoitettu päämajan valvontaosaston luovuttamia 522 sotavankia, minkä takia luku 522 tulee lisätä luovutuslaskelmiin.¹⁴⁸ Koska viranomaisten laatimat luettelot ja laskelmat on tehty ja järjestetty eri perustein, niiden yhdistäminen sellaisenaan kattavaksi tilastoksi on mahdotonta.

Tästä syystä Sanan 2 891 luovutetusta vangista täytyy poistaa marraskuun alussa 1941 sotavankileiri 19:n kautta luovutetuista sotavangeista kaksoiskirjauksina 83 ja 2.7.1942 luovutetuiksi merkityt 557 sotavankia.

¹⁴⁶ Puolustusvoimain pääesikunnan yhteysosaston kirje KD 380/3a, salainen, ulkoasiainministeriölle 2.1.1945, T19663/F1, kopio T19659/B17, KA; Sotavankikomentajan esikunnan selvityselimen laatima tilasto toukokuulta 1953, T19661/B60, KA; Mikkola 1976, s. 193 ja 208; Sana 2003, s. 353–354; Hanski 1990, s. 132–133; Hanski 1992, s. 65–66,76, 83–84; Blinnikka 1969, s. 37; Kallatsa 2009, s. 202–210 ja liitteet 1–7.

¹⁴⁷ Ylikangas 2004, s. 29.

¹⁴⁸ Sana 2003, s. 350–355.

Sanan tieto perustuu 1.1.1942 luovutetuista sotavangeista käytyyn kirjeenvaihtoon ja on siis tavallaan kaksoiskirjaus.

Nämä selvät virheet poistamalla Sanan mainitsemien luovutettujen kokonaislukumäärä jää 2189 sotavankiin. Sanan tilastoista kansallisuuksittain jaoteltu on tehty suoraan sotavankikomendantin esikunnan selvityselimen kansallisuuksittain jaotellusta tilastosta, jossa virheen aiheuttavat III armeijakunnan saksalaisille luovuttamat 344 sotavankia.¹⁴⁹ Nämä sotavangit palautettiin kesään 1942 mennessä III armeijakunnalle.

Lars Westerlund laskee, että suomalaiset luovuttivat saksalaisille 2 369 sotavankia vuosina 1941–1944 ja saksalaiset siirsivät suomalaisille 1 418 sotavankia vuosina 1941–1943.¹⁵⁰

Miika Kallatsan lisensiaatintyössä on perusteellinen selvitys aiemmassa tutkimuksessa esitetyistä laskelmista ja varsin hyvä laskelma luovutettujen kokonaislukumäärästä. Hän päätyy siihen tulokseen, että saksalaisille luovutettiin pysyvästi 2 158 sotavankia. Henkilötiedot löytyvät 2 080 sotavangin osalta.¹⁵¹

Monenlaisille ja eri perustein tehdyille laskelmille on syynsä. Ensimmäiset selvitykset luovutettujen sotavankien lukumäärästä tehtiin syyskuun alussa 1944 välittömästi aselevon solmimisen jälkeen. Liittoutuneiden valvontakomissiolle tehdyissä selvityksissä laskelmia laadittiin useaan eri otteeseen ja eri perustein – luovutuserittäin, luovutuspaikoittain, kansallisuuksittain. Laskelmien liitteenä oli vaihteleva määrä alkuperäisiä luovutusluetteloja ja luovutuskuittauksia.

Sotavankikomendantin esikunnan selvityselin oli hankalan tehtävän edessä, sillä luovutuksista ei sodan aikana pidetty yhtenäistä luetteloa. Luovutusluettelot jouduttiin sodan jälkeen poimimaan päämajan ja kotijoukkojen esikunnan arkistoista, joissa ei ollut omaa asiaryhmäänsä sotavankien luovutuksille. Suomen Punaisen Ristin sotavankitoimiston kortistoon sisältyy jo sodan aikana muodostettu saksalaisille luovutettujen sotavankien kortisto, mutta kuten edellä on kerrottu, se on puutteellinen.¹⁵²

Laskettiinpa sotavankien kokonaislukumäärä palautetut sotavangit huomioiden tai vain pysyvät luovutukset tilastoiden, saksalaisille luovutetut sotavangit edustavat 3–4 prosenttia Suomessa jatkosodan aikana olleiden sotavankien kokonaismäärästä. Varsinkin yksittäisistä luovutuksista on jäänyt niukasti jälkiä eikä kaikkien luovutettujen täydellisiä henkilötietoja ole etsittäessä löytynyt. Myös luovutuksen ajankohta ja paikka sekä luovuttava taho jäävät joissain tapauksissa selvittämättä.

Elina Sanan mukaan luovutettujen sotavankien lukumäärä olisi todellisuudessa suurempi ja lähteitä jopa suurten sotavankierien

¹⁴⁹ Sana 2003, s. 354; Saksan sotilasviranomaisille luovutetut sotavangit, kansallisuuksittain jaoteltu tilasto vailla päiväystä, T19659/B18, KA.

¹⁵⁰ Westerlund 2008a, s. 97–102.

¹⁵¹ Kallatsa 2009, s. 206.

¹⁵² Puolustusvoimain pääesikunta, Yhteysosasto, K.D.N:o 380/3 a Ulkoasiainministeriölle 2.1.1945, T19663/F1, KA.

luovuttamisesta olisi onnistuttu hävittämään.¹⁵³ *Liitteessä 1* mainittuihin luovutuseriin sisältyy noin sata sotavankia, joista on hyvin puutteelliset tiedot. Suurelta osin kyse on suomalaisten ja saksalaisten tiedustelu- ja vastavakoiluyhteistyön vuoksi luovutetuista sotavangeista, joita ei koskaan rekisteröity suomalaisten sotavangeiksi. Tietojen puuttumisen syynä ei siten ole lähdeaineiston systemaattinen hävittäminen.

Kaikkien tietojen hävittäminen sotavankileirille asti päätyneistä sotavangeista olisi tuskin onnistunut keneltäkään, ei edes päämajan tiedusteluosastolta, jonka intresseissä oli jo sodan aikana hävittää esimerkiksi vakoojaksi Neuvostoliittoon lähetettyjen sotavankien tiedot. Suomen Punainen Risti puolueettomana ja puolustusvoimien ulkopuolisena sotavankirekisterin pitäjänä huolehti siitä, etteivät rekisteröidyt sotavangit päässeet katoamaan rekistereistä.

Pikemmin voidaan kysyä, onko saksalaisille luovutettujen sotavankien lukumäärää tarkoituksella pyritty kasvattamaan todellista suuremmaksi. Sodan jälkeen saksalaisille luovutettuja käytettiin myös peittämään yhteistyössä suomalaisten kanssa olleita, ulkomaille autettuja tai ehkä salanimen turvin Suomeen jääneitä sotavankeja sekä Äänislinnan tiedustelukoulussa olleita sotavankeja.

Ainakin kymmenen Vainikkalan kautta Neuvostoliittoon syksyllä 1944 palautetun sotavangin sotavankikortti on saksalaisille luovutettujen sotavankien kortistossa. Näistä sotavangeista kuusi oli varmasti päämajan tiedusteluosaston kaukopartioinnista vastanneiden yksiköiden, joko osasto Paatsalon tai osasto Raskin, käytössä sodan aikana. Yksi näistä kymmenestä oli todella luovutettu saksalaisille, mutta hän karkasi syyskuussa 1944 saksalaisten puolelta suomalaisten puolelle.¹⁵⁴ Näissä tapauksissa kyse voi olla inhimillisestä virheestä.

Syystä voidaan silti epäillä, että suomalaiset sotilasviranomaiset saattoivat ilmoittaa useampia tiedusteluyhteistyössä olleita sotavankeja saksalaisille luovutetuiksi Liittoutuneiden valvontakomissiolle tekemissään selvityksissä. Näin ei muiden lähteiden perusteella kuitenkaan voida todeta tapahtuneen muissa kuin yhdessä tapauksessa.

Ivan Petrovin (s. 2.6.1914 Petroskoi) kohdalla luettelossa "Päämajan Tiedusteluosaston sodan 1941–1944 aikana kuulustelemista ja erikoiskäytössä olleista Neuvostoliiton kansalaisista" löytyy maininta "luov. saksalaisille v. 1943". Kyseessä on itse asiassa aliluutnantti Eugen Kotov, joka pudotettiin 7.6.1942 Nurmijärvelle, Sääksjärven eteläpuolelle ja pidätettiin Hyvinkäällä 14.6.1942 yhdessä radistinsa "Juho Kiiskan" eli Aleksanteri Kuortin kanssa. Suomalaiset olivat osanneet odottaa Kotovia, sillä hänen tiedettiin olleen laskuvarjomieskurssilla elokuussa 1941. Luultavasti juuri päämajan

¹⁵³ Sana 2003, s. 355.

¹⁵⁴ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; Luettelo Päämajan Tiedusteluosaston sodan 1941–1944 aikana kuulustelemista ja erikoiskäytössä olleista Neuvostoliiton kansalaisista, T 19503/7, KA.

laskuvarjomiesluettelon perusteella Ivan Petrovin kuulusteluissa antamat tiedot yhdistettiin luettelossa mainittuun 170–173 cm pitkään, solakkaan, tummaan ja kiharatukkaiseen mieheen, jonka etunimi oli Eugen ja joka puhui suomea ja venäjää.

Kotovilla oli hyvät edellytykset yhteistyöhön, sillä hän oli puoliksi suomalainen; Kotovin äiti oli suomalainen Lyyli Veijola. Kotov oli yhteistyössä radioharhautuksessa suomalaisten kanssa 5.2.1944 saakka peräti 335 sanoman vaihdon verran. Kotov oli tehnyt aiemmin kaksi onnistunutta vakoilumatkaa Suomeen, joten neuvostovakoilun luotto häneen oli lähes rajaton. Otto Kumeniuksen vahvasti väritetty ja vain osin totuudenmukainen kirja kertoo, että Kotov pääsi sodan jälkeen Yhdysvaltoihin. Kotovin radisti Aleksanteri Kuortti siirtyi sodan jälkeen Ruotsiin, joten voi olla, että myös Kotov päätyi sinne Yhdysvaltojen sijasta. Varmaa on se, että Kotovia ei rekisteröity Suomessa sotavangiksi.¹⁵⁵

Liitteessä 1 esitän luovutettujen sotavankien lukumäärän luovutuserittäin luovutuspäivämäärän mukaan eriteltynä. Yksittäisten sotavankien luovutukset on niputettu samaan laskelmaan, sillä yksittäisten sotavankien luovutuksia käsitellään erikseen muissa luvuissa. Laskelmassa mukana mutta asteriskilla merkittynä ovat sotavankien luovutuserät, joihin kuuluneet sotavangit palautettiin takaisin luovuttajataholle.

Tässä ryhmässä ongelman muodostavat vastaanottajan hallussa, siis ”lainassa” kuolleet sotavangit. Olen laskenut heidätkin pysyvästi luovutettuihin, vaikka esimerkiksi Miika Kallatsa pitää käytäntöä virheellisenä.¹⁵⁶ Tällä tavoin laskettuna korkein luovutettujen sotavankien lukumäärä on 2 897. Tähän lukuun sisältyvät 2 261 pysyvästi luovutettua, Porin ja Kemin lentokenttätömaille luovutetut ja siellä kuolleet tai suomalaisille palautetut 238 vankia ja sotatoimiyhtymien luovuttamat 401 rekisteröimätöntä sotavankia, joita vastaava määrä mutta ilmeisesti vain osin samat henkilöt palautettiin suomalaisille. Luovutetuista nimeltä tunnetaan 2 496 henkilöä.

Saksalaiset luovuttivat suomalaisille viranomaisille jatkosodan aikana yhteensä 2 791 sotavankia, joista ainakin 500 oli rekisteröimättömiä. *Liitteessä 2* on selvitetty luovutuserät saksalaisilta suomalaisille viranomaisille.

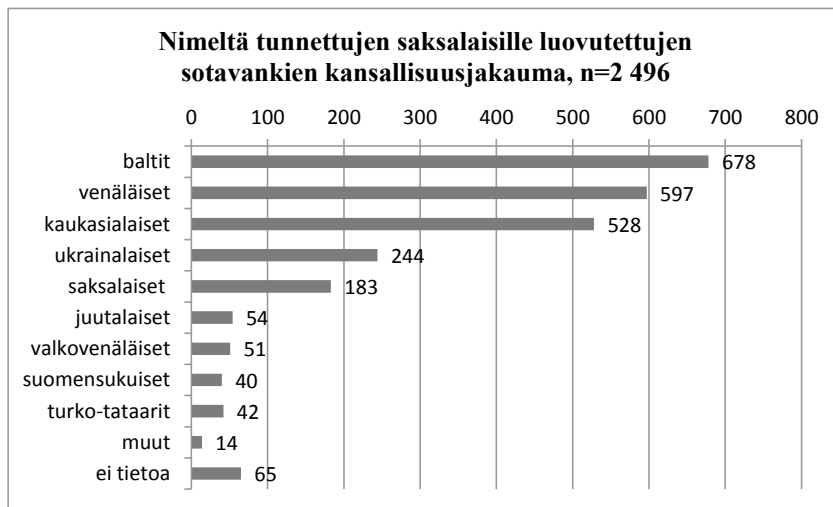
¹⁵⁵ Vanhala, s. 136–137; Luettelo Päämajan Tiedusteluosaston sodan 1941–1944 aikana kuulustelemista ja erikoiskäytössä olleista Neuvostoliiton kansalaisista, T19053/7, KA: Panschin 2000, s. 53; Kumenius 1969, s. 50–58; Valpon pääosaston kortti Kotoff, Eugen, KA; on tehty ilmeisesti sotasaalis- tai kuulustelutietojen perusteella. Kotov oli siviilissä toimessa Solomannin sahan kirjanpitiäjänä, vaikka oli käynyt piirustuskoulun Leningradissa. Hän haavoittui talvisodassa käteen, valpo, valvontakortisto, ”Eugen”. Olen kiitollinen Pasi Pirttikoskelle, Timo Laaksolle ja Juha Pohjoselle Kotovia koskevista vihjeistä.

¹⁵⁶ Kallatsa 2009, s. 207–208, erityisesti alaviite 722.

Kansallisuusjakauma, luovutussyyt ja sotilasarvot

Luovutettujen sotavankien kansallisuusjakauma on yksi sotavankiluovutuksista käydyn julkisen keskustelun pääkohdista. Varsinaista tilastoa ei aiemmin ole voitu laatia, sillä kansallisuudet on merkitty sotavankikortteihin, joita ei ole käytetty tilastojen lähteenä tätä ennen. Sodanjälkeiset laskelmat ja myöhemmän tutkimuksen laskelmat perustuvat kansallisuuden perusteella luovutettujen ryhmien luovutusluetteloihin. Muista syistä luovutettujen sotavankierien kansallisuudeksi on merkitty ”sekalaisia”.

Rekisteröimättömien sotavankien osalta kansallisuusjaottelua ei voi tehdä, joten tilasto käsittää vain nimeltä tunnetut sotavangit. Heistäkin noin 350 on varsinaisesti rekisteröimättömiä, vailla omaa sotavankitunnusta, vaikka heitä oli ehditty kuulustella ainakin nimen ja kotipaikan verran.

Kuvio 1 Nimeltä tunnettujen saksalaisille luovutettujen sotavankien kansallisuusjakauma.
Lähde: Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

Jo nyt on syytä todeta, että kansallisuuksiin perustuva kokonaistilasto ei vastaa luovutussyyyn mukaan tehtyä tilastoa. Tämä kansallisuuksiin perustuva tilasto on laadittu sotavankikorttiin merkityn kansallisuuden mukaan. Luovutussyytilaston kansallisuuksien mukaan luovutettujen osuus on laskettu luovutusluetteloiden otsikoinnin mukaan.

Eri tilastointitavat ovat perusteltuja, sillä suomalaisten sotilasviranomaisten tiedossa oli, että kaikki etnisinä saksalaisina luovutetut eivät välttämättä olleet kansallisuudeltaan saksalaisia. Heillä saattoi olla saksalaisia sukujuuria kauempana ja sotavankikorttiin merkitty ensisijainen

kansallisuus jokin aivan muu. Siitä huolimatta heidät luovutettiin etnisten saksalaisten ryhmässä.

Kansallisuusjaottelu noudattaa kotijoukkojen esikunnan vuonna 1942 voimaan tullutta kansallisuusjaottelua, jossa mainittiin 85 eri kansallisuutta.¹⁵⁷ Luovutetut sotavangit edustavat kuitenkin vain 53 kansallisuutta. Lisäksi muutama sotavanki on ilmoittanut kuuluvansa kahteen kansallisuuteen, kuten adygei-tsherkessi ja puolalais-saksalainen. Bessarabialainen kuvaa pikemmin kotialuetta kuin etnistä alkuperää.

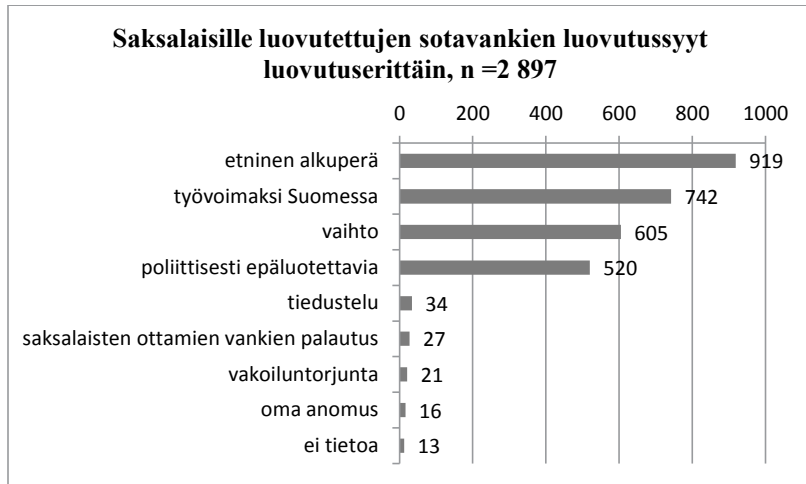
Jaottelu kaukasialaisiin (georgialaiset, lesgiinit, abhasialaiset, azerbaidzhanilaiset, adygeit, armenialaiset, avaarit, balkarialaiset, dagestanilaiset, dargiinit, inguusit, kabardiinit, karatshait, lakialaiset, mingrelit, osseetit, tsherkessit, tshetsheenit, tabaraani), turko-tataareihin (tataarit, kumukki, kazakki, tshuvassit, tunguusit, uzbekit, turkkilaiset) ja suomalais-ugrilaisiin (suomalaiset, inkeriläiset, karjalaiset, tverin- ja vienankarjalaiset, besermjan, komi, mordvalainen, tsheremissi, vepsäläiset) on tehty saman kotijoukkojen esikunnan vuoden 1942 kansallisuusjaottelun mukaan.

Sen mukaan juutalaiset, saksalaiset ja baltit kuuluisivat erillisten kansallisuuksien ryhmään samoin kuin puolalaiset, romanialaiset, tshekki, hollantilainen ja bulgarialainen. Ukrainalaiset ja valkovenäläiset olen erottanut omiksi ryhmikseen slaavilaisten ryhmästä, koska tarkempi jaottelu palvelee aiheen käsittelyä jatkossa.

Baltit (virolaiset, latvialaiset eli lätiläiset ja liettualaiset) on niputettu samaan siksi, että 313 baltialaisen kohdalle ei ole merkitty kansallisuutta. Suurin osa heistä on syntynyt Virossa, Latviassa tai Liettuassa. Kyse on Hangossa vangiksi jääneiden, sinne Virosta kuljetettujen työvelvollisten ryhmästä, joiden kaikkien kotipaikka tai lähimmän omaisen kotipaikka oli Virossa, Latviassa tai Liettuassa. Tämä tilastointitapa ei ole täysin vailla virhemahdollisuutta, mutta se jää pieneksi – vain 23 tähän ryhmään kuuluvan syntymäpaikka on muualla kuin Baltiassa, ja hekin ovat ilmoittaneet kotiosoitteekseen tai lähimmän omaisensa osoitteeksi Baltian.

Luovutusperusteen mukaan laadittu tilasto johdattelee tutkimukseni rakenteeseen. Tähän tilastoon sisältyvät sekä nimeltä tunnetut että vain ryhmänä mainitut sotavangit.

¹⁵⁷ Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 7275/Järj.1b/sal, päämajan järjestelyosastolle 5.11.1942, T19654/3-4, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 2697/Järj.1b/sal Päämajan järjestelyosastolle 20.4.1942, Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa 14, KA.

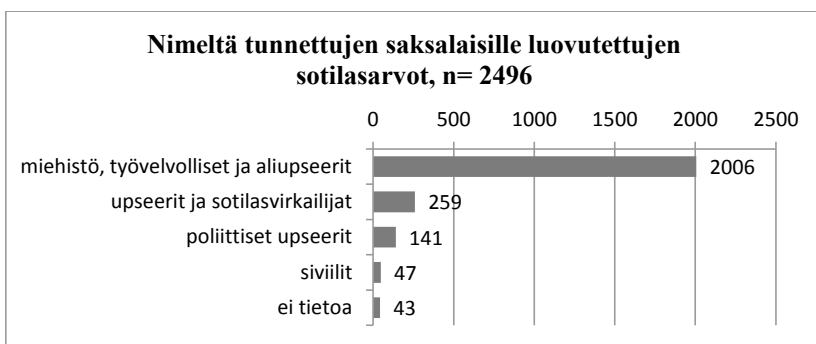

Kuvio 2 Saksalaisille luovutettujen sotavankien luovutussyyt luovutuserittäin. Lähde: T19659/B18, KA; Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

Sotavankien vaihdon yhteydessä luovutettiin myös itse luovuttamistaan anoneita tai omaisten anomuksen perusteella luovutettuja. Heidän tarkka lukumääränsä ei ole tiedossa, sillä heidät on osin luetteloitu samoihin luovutusluetteloihin sotavankien vaihdossa luovutettujen kanssa. Kyse on alle 50 sotavangin ryhmästä. Suomen sotavankihallinto laski heidät vaihdon puitteissa luovutettujen kiintiöön. Tässä tilastossa oman anomuksensa perusteella luovutettuihin on laskettu vain vaihtokuljetusten ulkopuolella luovutetut, itse luovutustaan anoneet sotavangit.

Kaikkien nimeltä tunnettujen luovutettujen sotavankien sotilasarvot voidaan esittää tilastona, vaikka sotilasarvoltaan tuntemattomien osuus on suhteellisen suuri, 23 %. Heistä suurin osa eli 461 henkilöä on Hangossa vangiksi jääneitä työvelvollisia, jotka voidaan lukea samaan ryhmään miehistön ja aliupseerien kanssa, koska heidät oli pakko-otettu puna-armeijaan yleisen palvelusvelvollisuuslain nojalla. Näin korjattuna tilasto antaa melko tarkan kuvan luovutettujen sotilasarvoista.

Henkilöistä, joiden sotilasarvo ei ole tiedossa, 12 on pidätetty vakoojana tai partisaanina, kaksi oli saksalaisten omia vankeja ja viisi tiedusteluosaston kautta luovutettuja, joiden sotavankikortit on ilmeisesti hävitetty. Loppujen 27 henkilön sotilasarvo on joko jäänyt kirjaamatta sotavankikorttiin (seitsemän varmaa tapausta, joissa joukko-osasto mainitaan) tai he eivät ole olleet puna-armeijalaisia vaan esimerkiksi rintamalle siirrettyjen kodinturvajoukkojen (hävittäjäpataljoona) jäseniä.

Kuvio 3 Nimeltä tunnettujen saksalaisille luovutettujen sotilasarvot. Lähde: Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

Sotavankiluovutusten ajallinen jakauma sotavankien lukumäärän mukaan jaoteltuna ja luovutustapahtumien mukaan jaoteltuna kertovat lähinnä sitä, että vuodet 1941 ja 1942 olivat vilkkaita sekä luovutustapahtumien lukumäärän että luovutettujen sotavankien lukumäärän perusteella. Luovutettujen sotavankien lukumäärä jäi vuonna 1944 vähäiseksi, mutta luovutustapahtumien määrä ei laskenut yhtä paljon.

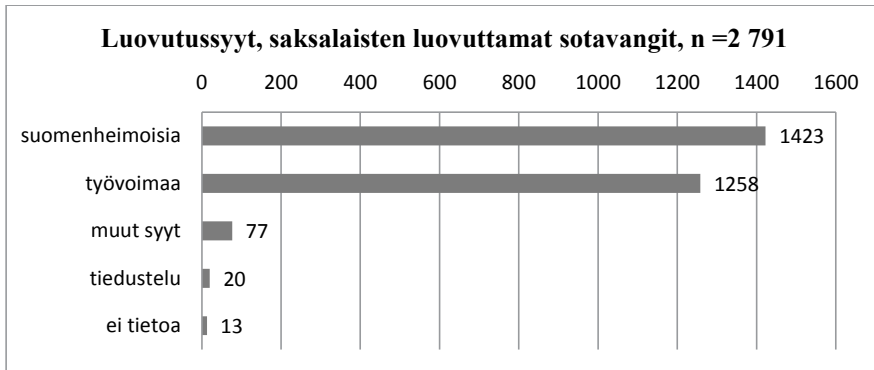
Luovutustapahtumien ja luovutettujen lukumäärä vuosittain

vuosi	luovutustapahtumia	luovutettuja sotavangeja
1941	13	701
1942	39	1552
1943	15	628
1944	10	10
ei tietoa		
ajankohdasta	0	6
yhteensä	77	2897

Taulukko 1. Luovutustapahtumien ja luovutettujen lukumäärä vuosittain. Lähde: T19659/B18, KA; Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

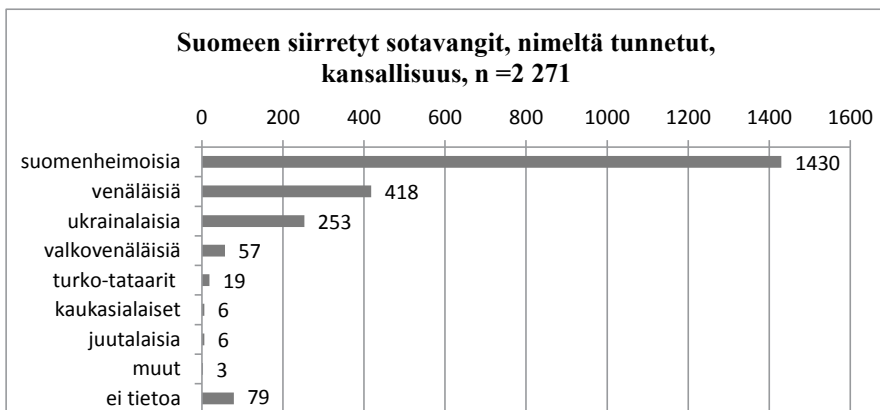
Muut kokonaistilastot sotavankien luovutuksesta johtavat helposti väärin johtopäätöksiin, sillä sotavankien luovutuksia toimeenpanivat useat eri viranomaiset Suomessa ja Saksassa useista eri syistä.

Sekaannusten välttämiseksi kaikkien luovutettujen sotavankien tarkempi tilastollinen yhteisanalyysi on tässä jätetty tekemättä ja sen sijaan analysoitu erikseen eri viranomaisten luovuttamia ryhmiä kunkin ryhmän käsittelyn yhteydessä.

Kuvio 4 Luovutussyyt, saksalaisten luovuttamat. Lähde: T19659/B18, KA.

En ole laatinut tietokantaa saksalaisten Suomelle luovuttamista sotavangeista, koska alkuperäislähteet ja sodan jälkeen laaditut tilastot antavat riittävän kuvan luovutuksista ja luovutetuista. Sotilasarvoja ei ole tosin ole mahdollista tilastoida laatimatta tietokantaa, mutta sotilasarvolla ei lähdeaineiston perusteella ollut merkitystä sotavankien Suomeen siirrossa.

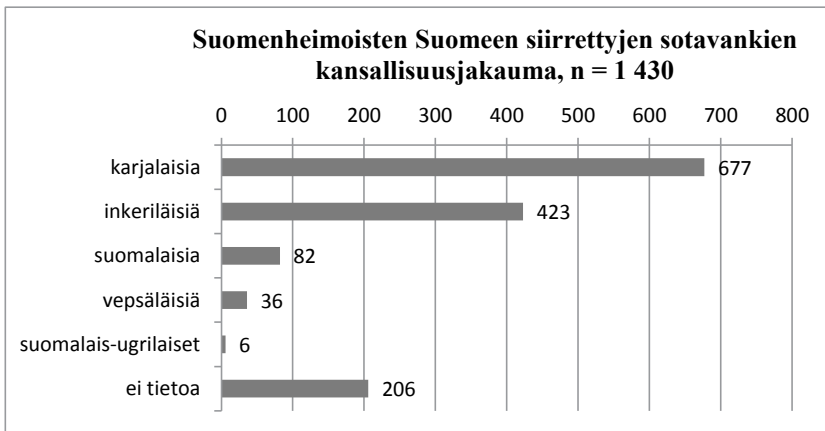
Kuvio 5 Suomeen siirretyt sotavangit, nimeltä tunnetut, kansallisuus. Ryhmään muut kuuluu yksi saksalainen, yksi puolalainen ja yksi virolainen. Lähde: T19659/B18, KA; Rannikkotykistörykmentti 11, Esikunta KD nro 2109/II/sal Merivoimien esikunnalle 2.10.1942, T15889/1487a, KA.

Luovutettujen lukumäärä on helppo todentaa luovutusluetteloista, mutta niissä kaikissa on mainittu luovutettujen henkilötiedoista vain nimi ja vaihtelevasti kansallisuus, sotilasarvo tai syntymäaika. Useimmissa luetteloissa on myös suomalaisen sotavankikortin numero. Osa sotavangeista

menehtyi Suomessa, joten heidän sotavankikorttinsa ovat kuolleiden sotavankien kortistossa.

Kaikkien luovutettujen täydellisiä henkilötietoja ei tälläkään tavalla löydy, sillä Suomen armeijaan liittyneiden heimosotavankien sotavankikortit on hävitetty tai siirretty päämajan vapaaehtoistoimiston arkistoon.

Tarkkaa kuvaa suomalaisten vastaanottamien suomenheimoisien sotavankien etnisestä alkuperästä ei ole saatavissa, sillä tarkempi tieto kansallisuudesta puuttuu luovutuslistoista ja valmiista tilastoista 206 suomensukuisen sotavangin osalta. Ei ole mitään syytä olettaa, että heidän kansallisuusjakaumansa poikkeaisi tässä kuvatussa.¹⁵⁸

Kuvio 6 Suomenheimoisien Suomeen siirrettyjen sotavankien kansallisuusjakauma. Lähde: T19659/B18, KA; Rannikkotyöstörykmentti 11, Esikunta KD nro 2109/II/sal Merivoimien esikunnalle 2.10.1942, T15889/1487a, KA; Luettelo Pvm:llä 22.12.1942 Tallinnasta Sv. järj. leiri 2:een saapuneista heimosotavangeista, SPR, sotavankitoimisto, Bh 1, KA; Liste der finnischen und Karelischer Kriegsgefangenen die am 29.12.1942 zwecks Entlassung nach Finnland gesetzt werden, SPR, sotavankitoimisto, Bh 1, KA; Die finnischen Kriegsgefangenen, die gleich nach Finnland transportiert werden, SPR, sotavankitoimisto, Bh 1, KA.

¹⁵⁸ Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunta, väestötoimisto 11.9.1942, Tilastollinen selvitys suomenheimoisista sotavangeista, T2870/14, KA.

Osa II Hyödylliset sotavangit

Tämä osa käsittelee sotavankeja, joiden luovutuksesta tai vastaanotosta oli hyötyä jommallekummalle tai molemmille osapuolille. Aina hyöty ei liittynyt sotavankien käyttöön vaan luovutuksen hyödyllisyyteen. Samalla piiryy kuva sotavankien arvostuksen muutoksesta. Käytännöt kehittyivät olosuhteiden aiheuttamista vastikkeettomista luovutuksista sotavankien varaamiseen monimutkaisen diplomaattisen kaupankäynnin välikappaleeksi.

Sotavankien luovutukset työvoimasyistä

Jatkosodan alussa Suomessa oli merkittävä työvoimapula. Yli 15 % kokonaisväestöstä ja yli 30 % miespuolisesta väestöstä eli 660 000 miestä oli mobilisoitu. Sota itsessään loi lisäksi uusia työpaikkoja ja siten työvoiman tarvetta.¹⁵⁹ Varsinkin kesällä ja alkusyksystä 1941 rintaman selustassa tarvittiin työvoimaa sadonkorjuuseen ja rakennustöihin.

Sotavankityövoiman käyttö oli ainoa mahdollisuus, sillä omia sotilaita ei voitu irrottaa rintamalta. Sotavankityövoima oli määrällisesti merkittävä työvoimaresurssi, sillä esimerkiksi syyskuun loppupuolella 1941 pelkästään VII armeijakunnalla oli 1 200 sotavankia sadonkorjuussa Itä-Karjalassa Prääsän, Vieljärven, Veskelyksen ja Kolatselän alueella.¹⁶⁰ Sotavangit olivat jo paikalla, joten he eivät rasittaneet kuljetuskapasiteettia.

Helpoin tapa hankkia lisää työvoimaa oli sotavankien "lainaaminen" aseveljeltä. Niinpä elokuun alussa 1941 suomalaisilla oli Sallassa käytössään muun muassa heinäkorjuussa 100 saksalaisten luovuttamaa sotavankia.¹⁶¹

Saksalaisten sotavangit joutivat vielä kesällä 1941 suomalaisten töihin, sillä heitä ei voitu siirtää Saksaan. Alkuperäisten suunnitelmien mukaan sotavangit, joita saksalaiset joukot eivät tarvinneet työvoimaksi rintamalla, oli tarkoitus siirtää rintama-alueiden järjestelyleireiltä Saksan sotavoimien alaisille sotavankileireille mahdollisimman nopeasti.

Heinäkuun puolivälissä 1941 Saksan alueelle siirrettävien sotavankien lukumäärä rajoitettiin 12 000 mieheen osin siksi, ettei vastaanottavilla leireillä ollut tilaa useammille vangeille, ja osin siksi, että sodan ajateltiin päättyvän ennen talven tuloa. Sotavankien siirto Saksan alueelle keskeytettiin kokonaan elokuun alussa 1941. Syyinä oli myös se, että sotavankeja ei haluttu siirtää Saksaan ideologisista syistä – slaavilaiset kansat katsottiin sopimattomiksi Saksan kotialueelle. Ranskalaiset, puolalaiset ja belgialaiset sotavangit oli kyllä sijoitettu töihin Saksassa heti vuosina 1939–1940.

¹⁵⁹ Jatkosodan historia 4, s. 141–142; Danielsbacka 2013, s. 128.

¹⁶⁰ VII Armeijakunnan esikunta, kirjelmä nro 260/Vall.A.järj.tsto 25.9.1941, T2061/10, KA.

¹⁶¹ Bruno Kivikosken kirje ulkoasiainministeriön kansliapäällikkö Aaro Pakaslahdelle 4.8.1941, Fb 110 A6, UM; Korpi 2010, s. 41.

Neuvostosotavankeja tuli käyttää työvoimana vain leireillä ja Saksan sotavoimien omissa töissä.¹⁶²

Syyskuun lopulla 1941 puoli miljoonaa sotavankia päätettiin siirtää kotialueelle kauemmas rintamasta, koska pelättiin rintaman selusta-alueen sotavankien joukkopakoja. Samoihin aikoihin oli huomattu, että Saksassa kärsittiin työvoimapulasta, joka haittasi muun muassa sotateollisuutta.

Neuvostosotavankeja oli aiemmin pidetty liian vaarallisina käytettäväksi työvoimana teollisuudessa Saksan alueella, mutta Hitlerin 31.10.1941 antaman määräyksen perusteella neuvostosotavankeja sai tarpeen mukaan käyttää sotateollisuuden palveluksessa. Se johti uusiin sotavankien siirtoihin Saksan alueelle.¹⁶³

Toisin kuin muualla itärintamalla, Suomen Lapissa vangiksi jääneitä puna-armeijalaisia ei juuri kuljetettu Saksaan, sillä heitä tarvittiin työvoimaksi paikan päällä. Yksittäisiä sotavankeja toki siirrettiin Saksaankin. Koska Norjassa tarvittiin paljon työvoimaa muun muassa teiden rakentamiseen, muualta Itärintamalta lähetettiin vuosina 1941–1945 arviolta lähes 100 000 sotavankia työvoimaksi Norjaan. Lapin rintamilla vangiksi saadut sotavangit eivät riittäneet näin suuriin hankkeisiin.¹⁶⁴

Saksalaisten alkaessa valmistautua talvisodankäyntiin Muurmanskin rintamalla saksalaisten sotavankityövoiman tarve kasvoi myös Suomessa. Työvoimaa tarvittiin muun muassa Jäämerentien ylläpitoon ja parantamiseen. Suomen Lapissa sijainneilla saksalaisilla sotavankileireillä oli lähes 4 000 sotavankia syyskuun lopussa 1941, mutta vankimäärä ei ollut riittävä kaikkiin suunniteltuihin rakennusprojekteihin ja tietöihin.

Jäämerentien rakentamisessa käytettävät noin 3 000 sotavankia oli tarkoitus tuottaa Saksasta, ja siksi Jäämerentien varrelle perustettiin useita vankileirejä syksyllä 1941. Syyskuun lopussa saksalaiset arvioivat, että Rovaniemen-Petsamon -radan rakentamiseen tarvittaisiin 10 000–12 000 sotavankia vuonna 1942. Norjasta vankeja ei voitu siirtää, sillä sielläkin armeija tarvitsi vankityövoimaa muun muassa huoltotehtäviin.¹⁶⁵

Saksan Norjan-armeija anoi Saksan sotavoimien sotavankitoimistolta 6 000 sotavankia talveen varustautumista varten, mutta sotavankitoimisto ei suostunut pyyntöön. Lokakuussa Saksan Norjan-armeija laski anottujen sotavankien lukumäärän 4 000 vankiin. Tällöin sotavankitoimisto suostui periaatteessa sotavankien siirtoon, mutta kuljetusvaikeudet estivät siirron syksyllä 1941.¹⁶⁶

Saksalaisten työvoimantarve ja muuttuva suhtautuminen sotavankityövoiman käyttöön heijastui myös suomalaisten töissä olleisiin saksalaisten ottamiin sotavankeihin. Vielä 23.9.1941 viisisataa saksalaisten

¹⁶² Megargee 2006, s. 39–41, 91–92, 117–119.

¹⁶³ Keller 2011, s. 150–153, 425–426; Megargee 2006, s. 39–41, 91–92, 117–119.

¹⁶⁴ Otto 2008, s. 66–67; Westerlund 2008a, s. 96.

¹⁶⁵ Korpi 1996, s. 242–246; Korpi 2010, s. 42–44.

¹⁶⁶ Otto 2008, s. 68–69; Römerin mukaan saksalaiset joukot saivat noin 3 700 vankia syyskuun puoliväliin mennessä: Römer 2008, s. 378.

ottamaa sotavankia oli Sallassa suomalaisten töissä, mutta jo tällöin saksalaiset ilmoittivat ottavansa vangit pian omaan käyttöön Petsamon rautatien rakentamiseen.¹⁶⁷

Työvoimaa suomalaisilta joukoilta saksalaisille

Saksalaisilla joukoilla Suomessa oli merkittävä työvoimantarve, jota yritettiin paikata suomalaisten vankina olleilla sotavangeilla.

Suomalaisen III armeijakunnan esikunta ilmoitti Suomen päämajalle 17.11.1941 luovuttavansa saksalaisille joukoille Lapissa 300 sotavankia polttopuiden hankintaan ja lumen luomiseen. Saksan Norjan-armeijan Suomen-komentopaikan (*Befehlstelle Finland*) kautta sekä III armeijakunnalle että SS-divisioonan Nordille esitettyssä pyynnössä toivottiin tosin ”500 viime päivien taisteluissa saatua työkykyistä vankia”, mutta III armeijakunnan komentaja kenraalimajuri Hjalmar Siilasvuo päätti, että saksalaisille riittää pienempikin määrä. Vangit piti kuljettaa Sallan sotavankileiristä SS-divisioonan tyhjäkolonnilla Joutsijärvelle, jossa saksalaiset ottaisivat vangit huostaansa.¹⁶⁸

III armeijakunta luovutti joulukuun alussa 1941 vielä sata sotavankia SS-divisioonan Nordille. Vangit olivat olleet jo aiemmin saksalaisilla joukoilla työpalveluksessa. SS-divisioonan Nordilla on ilmeisesti ollut akuutti pula sotavankityövoimasta, sillä SS-divisioonan esitti myös 8.12.1941 pyynnön vielä 50 sotavangin siirtämisestä SS-divisioonan 4. konekivääripataljoonan käyttöön. Tähän pyyntöön suomalaiset eivät kuitenkaan enää suostuneet.¹⁶⁹

Myös Suomessa vallitsi työvoimapula, ja siksi mistään työvoimasta ei voinut noin vain luopua. Koska rintamakuulustelukortteihin merkittiin vangin ottanut joukko-osasto, molempien osapuolien ottamat vangit oli periaatteessa helppo erotella myöhemminkin.

Helmikuussa 1942 III armeijakunta kyseli 154 saksalaisille luovuttamansa sotavangin perään. Näistä 108 oli Kiestingissä ja 46 Ahvenlammella SS-divisioonan Nordin käytössä. III armeijakunta halusi käyttöönsä 60 sotavankia perustettavaa tienparannusryhmää varten. SS-divisioonan Nord, jolla ei ollut mitään sotavankien palauttamista vastaan, pyysi Saksan Lapin-armeijan

¹⁶⁷ Maaherra Hillilän raportti ulkoasiainministeriön kansliapäällikkö Aaro Pakaslahdelle 24.9.1941, Fb 110 A6, UM.

¹⁶⁸ III Armeijakunnan esikunta Päämajan hallinnolliselle toimistolle 17.11.1941, no 1390/x/3/sal, T19653/5–6, KA.

¹⁶⁹ III armeijakunnan esikunta nro 223/hall./X/1/kom.p. koskien sotavankien luovuttamista Divisioonan J:lle ja SS-divisioonan ”Nord”ille 1.12.1941, T 10544/9, KA. III AKE tosin ilmoitti päämajalle 5.8.1942 luovuttaneensa SS-divisioonan Nordille sata sotavankia marraskuussa 1941, T19653/7–8, KA. Kyseessä lienee kuitenkin sama erä, jonka luovuttamisesta mainitaan 1.12.1941 päivätyssä kirjeessä. RH 20 – 20/206, KTB AOK Norwegen Qu2, Befehlstelle Finnland, Anlagen, BA-MA; SS-divisioonan Nordin kirje III armeijakunnan esikunnalle 8.12.1941 ja siihen käsin tehtyt huomautukset, T 10544/12, KA.

esikunnalta (*AOK Lappland*) vahvistusta siitä, että sotavangit voitaisiin luovuttaa. Näin tapahtuikin.¹⁷⁰

Tässä vaiheessa III armeijakunta oli siis luovuttanut saksalaisille joukoille ainakin edellä esitetyissä tapauksissa mainitut 400 sotavankia, joista ainakin 60 tiedetään palautetun. Suurin osa III armeijakunnan saksalaisten käyttöön antamista sotavangeista lienee palautunut suomalaisille joukoille keväällä 1942.

Sotavankikomentajan esikunnassa sodan jälkeen tehdyssä kansallisuuksittain jaotellussa laskelmassa saksalaisille luovutetuista sotavangeista tosin on laskettu III armeijakunnan luovuttaneen saksalaisille sotilasviranomaisille 344 "sekalaisia" kansallisuuksia edustavaa sotavankia 1.5.1942 mennessä.¹⁷¹ Muissa laskelmissa III armeijakunnan luovuttamia sotavankeja ei kuitenkaan mainita. Saksalaisille luovutettujen sotavankien palautuminen III armeijakunnalle on varmistettavissa kesällä 1942 käydyin kirjeenvaihdon perusteella.

Kesäkuussa 1942 alettiin suunnitella Kiestingin suunnan rintamavastuun siirtämistä suomalaiselta III armeijakunnalta saksalaisille joukoille, ja 3.7.1942 saksalainen XVIII vuoristoarmeija siirtyi suomalaisten tilalle.¹⁷² Pian sen jälkeen saksalaiset pysyivät III armeijakunnalta takaisin 156 SS-divisioonaa Nordin ottamaa sotavankia, jotka oli pilkkukuumevaaran vuoksi siirretty suomalaisten hallinnassa olevalle Kiestingin sotavankileirille. Suomalaiset ilmoittivat, että sotavankeja ei voitu luovuttaa, sillä heidät oli siirretty pilkkukuumeen ja vihollisen hyökkäyksen vuoksi Kiestingistä edelleen selustaan. Osa oli sijoitettu saksalaisten kenttäsairaalaan Kananaiseen, osa toipumisleirille ja osa suomalaisiin linnoitusosaston alaisiin sotavankikomppanioihin.

Päämajan järjestelyosaston päällikön sijaisena eversti Malm antoi salomonintuomion, jonka mukaan III armeijakunta joutui luopumaan saksalaisten palauttamatta jättämistä 44 sotavangista ja lisäksi luovuttamaan SS-divisioonalle 12 sotavankia, joiden tuli, jos mahdollista, olla SS-divisioonan ottamiin 56 vankiin kuuluvia.¹⁷³

Miten tahansa laskien lopputuloksena on se, että saksalaisten ottamia vankeja jäi III armeijakunnalle ainakin 44 ja SS-divisioonaa Nordille jäi ainakin 44 suomalaisten sille luovuttamaa sotavankia. Teknisesti ottaen kyseessä on sotavankien vaihto. Käytännössä kyse oli lähinnä tilastojen korjaamisesta molempia osapuolia tyydyttäväksi, sillä olennaista oli kummankin hallussa

¹⁷⁰ Yhteysesikunta Roin kirje KD nro 768/42/3 e AOK Lapplandille 28.2.1942 ja AOK Lappland, Qu 2, nro 362/42 SS-divisioonaa Nordille 28.2.1942, T 5857/12, KA.

¹⁷¹ Saksan sotilasviranomaisille luovutetut sotavangit, päiväämätön tilasto kansallisuuksittain jaoteltuna, T19659/B18, KA.

¹⁷² Jatkosodan historia 4, s. 190–192.

¹⁷³ Saksalaisten uudistaessa vaatimuksensa III Armeijakunnan komentaja kenraaliluutnantti Siilasvuo alisti asian päämajan ratkaistavaksi mainiten samalla, että vangeista vain 56 itse asiassa oli SS-divisioonaa Nordin ottamia ja loput 100 marraskuussa 1941 SS-divisioonaa Nordin käyttöön luovutettuja. Siilasvuo ilmoitti samalla, että SS-divisioonaa Nordilta oli pyynnöistä huolimatta jäänyt lisäksi palauttamatta 44 sotavankia, Päämajan järjestelyosaston kirje nro 474/järj.4/sal III armeijakunnan esikunnalle 12.8.1942 liitteineen, T 19653/7–8., KA

olleiden sotavankien lukumäärä, ei sotavangin henkilöllisyys tai se, kumpi taho oli sotavangin alkujaan ottanut.

Edellä esitetyissä tapauksissa kyse oli rekisteröimättömistä sotavangeista, joista ei voinut olla kovin tarkkoja tietoja. Sotavankien kokoamispaikoissa vangeilta piti kysyä nimen ja syntymäajan lisäksi sotilasarvo ja joukko-osasto. Molemmilla osapuolilla oli nimiluettelot luovuttamista vangeista, sillä saksalaiset lähettivät luovutuspyyntönsä tueksi nimilistan niistä vangeista, jotka he esittivät omikseen.

Saksalaiset perustelivat luovutuspyyntöä sillä, että suomalaisilla olleet vangit piti saada saksalaisen sotavankileirin, Stalag 309:n, kirjoihin. Vaikuttaa siltä, että saksalaisten vangit olivat olleet ainakin marraskuusta 1941 asti kunnolla rekisteröimättä. Tilanne lienee ollut sama saksalaisten töissä olleiden suomalaisten ottamien vankien suhteen, sillä Kiestingissä marraskuussa 1941 vangittuja puna-armeijalaisia rekisteröitiin kotialueen vankileireillä vielä maaliskokuussa 1942.¹⁷⁴ Näiden rekisteröimättömien sotavankien luovutuksen syynä oli vastaanottajan työvoimapula. Sotavangit olivat miehistöä tai aliupseereja ja edustivat kaikkia mahdollisia Neuvostoliiton kansallisuuksia.

Sekä suomalaisten että saksalaisten määräysten mukaan upseerien käyttö työvoimana oli kielletty ja poliittinen henkilöstö piti eristää muista vangeista. Tästä syystä upseerit ja poliittinen henkilöstö erotettiin miehistöstä ja aliupseereista ja vielä suomensukuiset sotavangit muista sotavangeista jo sotavankien järjestelypaikoissa.

Työvoimaksi luovutettuja sotavankeja ei siis vaihdettu siksi, että toisella osapuolella olisi ollut hallussaan toista osapuolta ominaisuuksiltaan enemmän miellyttäviä tai toiselle tarpeellisempia sotavankeja.

Ainoa tunnettu poikkeus on sanitäärisotavanki Aleksei Kabanov. SS-divisioona Nord pyysi 24.12.1941 III armeijakunnan esikunnalta venäläistä sanitäärisotavankia ”sotavankien terveydentilan seuraamiseksi”. Neljä päivää myöhemmin suomalainen Divisioona J luovutti SS-divisioona Nordille sotavanki Aleksei Kabanovin ja sai vastineeksi saksalaisilta sotavanki Nikolai Nesferovin.¹⁷⁵

¹⁷⁴ Päämajan järjestelyosaston kirje nro 474/järj.4/sal III armeijakunnan esikunnalle 12.8.1942 liitteineen, T 19653/7–8, KA; esimerkiksi Pjotr Malaitshukin ja Jakov Vusatijn sotavankikortit, SPR, sotavankitoimisto, Bb 80 ja 91, KA. Suurin osa suomalaisten Kiestingissä marraskuussa 1941 ottamista sotavangeista rekisteröitiin ”vain” muutaman kuukauden viiveellä.

¹⁷⁵ Selostus sv. asioiden hoidosta, T19664/F16, KA; Mikkola T 1976, s. 29–30; SS-divisioona Nord III AK:n esikunnalle 26.12.1941 ja kirjeeseen käsin merkityt tiedot, T 10544/9, KA. Ilmeisesti kyseessä on Aleksei Pavlovitsh Kabanov, s. 1.4.1920 Smolenskin alue. Hän jäi suomalaisten vangiksi 4.11.1941. Hänet palautettiin suomalaisille viimeistään 8.4.1942 III Armeijakunnan sotavankien järjestelypaikkaan. Kabanov oli siviiliammatiltaan välskärei ja sotilasarvoltaan lääkintämies, SPR, sotavankitoimisto, KA.

Tuontivankeja Saksasta suomalaisten siviilien sijasta

Sotavankien lainailu ei ratkaissut saksalaisten työvoimapulaa. Reinhard Otton tietojen mukaan saksalaiset siirsivät vuosina 1941–1942 Suomeen noin 21 000 sotavankia Saksasta. Kun Lapin rintamalla otettiin enintään 10 000 sotavankia, saksalaisten sotavankien kokonaislukumääräksi Lapissa tulee noin 30 000 sotavankia. Westerlund toteaa, että noin 14 000 vangin siirrosta Suomeen on tietoja, mutta vankilukuilmoituksissa on jatkuvasti huomattavasti suuremmat luvut.¹⁷⁶

Westerlundin mukaan Suomi olisi voinut kansainvälisen oikeuden nojalla antaa saksalaisille sotilasviranomaisille määräyksen siitä, että neuvostosotavankien ja saksalaisten rangaistusvankien tuonti Suomeen olisi ollut luvanvaraista. Suomi olisi myös voinut kieltää koko tuonnin. Suomalaisten näkökulmasta saksalaisten ottamien sotavankien siirtäminen muualta Suomeen saksalaisten töihin oli kuitenkin suotavaa, sillä omaa siviilitai sotavankityövoimaa ei haluttu antaa saksalaisten käyttöön yhtään enempää jo muutenkin työvoimapulasta kärsivässä maassa.¹⁷⁷

Suomalaisten siviilien kiinnostusta saksalaisten töitä kohtaan lisäsi työvoimapulan aiheuttama palkkojen nousu, joka hidastui vasta kesällä 1942. Tällöin myös suomalaisen työvoiman käyttö väheni.¹⁷⁸ Suomalaisten intresseissä oli luovuttaa saksalaisille sotavankityövoimaa metsätöihin, sillä toinen vaihtoehto olisi ollut kotimaisen työvoiman käytön salliminen tai sen hakeutuminen tunnetusti hyvin maksettuihin saksalaisten töihin, mikä olisi taas lisännyt omaa työvoimapulaa entisestään.

Saksalaisten työvoiman tuontiin liittyviin ongelmiin kiinnitettiin huomiota vasta vuoden 1942 lopulla, kun yli kolmensadan puolalaisen metsätöyläisen ryhmän Suomeen siirtäminen aiheutti kielteistä huomiota kansainvälisesti. Kyse oli puolalaisista siviileistä, jotka saksalaiset siirsivät Suomeen suomalaisille metsähallituksen, Veitsiluoto Oy:n, Kemi Oy:n, Oulu Oy:n ja Kajaanin Puu Oy:n työmaille. Suomalaiset viranomaiset olivat suostuneet tähän, koska Suomen työvoimapula oli estänyt saksalaisille luvattu puutavaran toimittamisen. Pian kävi ilmi, että puolalaiset olivatkin pakkotyöläisiä, joiden värväys oli päässyt kansainvälisen lehdistön tietoon.¹⁷⁹

Suomalaiset käyttivät omia sotavankejaan vain rajoitetusti työvoimana kesällä 1941, sillä yksittäisiä vankeja ei aluksi uskallettu antaa yksityisille työnantajille. Siksi sotavankeja annettiin työvoimalautakuntien kautta työvoimaksi vähintään 50 vangin erissä. Suuri osa vasta vangituista sotavangeista oli rintaman takana huoltotehtävissä tai vallatulla alueella

¹⁷⁶ Neerland Soleim 2005, s. 46–48, 50–57; Otto 2008, s. 70–71; Westerlund 2008a, s. 93–94.

¹⁷⁷ Westerlund 2008a, s. 251–253.

¹⁷⁸ Kaarlo Hillilän kirje ministeri Aaro Pakaslahdelle 5.12.1941, Fb 110 A 6 7, UM; Kaarlo Hillilän kirje sisäasiainministeri Toivo Horellille 30.6.1942, Fb 110 A 6 7, UM.

¹⁷⁹ UM:n kirje Päämajalle 19.11.1942, Fb 110 A 7b, UM; Päämajan ulkomaosaston, Ulkomaatoimisto, nro 3392/Ulk. 1/sal. Ulkoasianministeriölle 28.11.1942, Fb 110 A 7 b, UM; Jussi Pekkarisen ja Juha-Pekka Tuomipuun artikkeli Pakkotyössä Suomessa, HS 24.12.1999.

sadonkorjuussa, mutta kaikkia sotavankileireille asti toimitettuja vankeja ei saatu heti leirien ulkopuolelle töihin.

Sotavankien luovuttaminen työvoimaksi saksalaisille kevensi omaa huoltotaakkaa, kun saksalaiset hoitivat töissään olleiden sotavankien huollon. Jo syksyllä 1941 sotavankeja sijoitettiin suuryritysten, valtion ja kuntien työvoimaksi. Työnantajat vastasivat yleensä sotavankien huollosta ja maksoivat vielä korvausta työvoimasta puolustusvoimille.¹⁸⁰ Koska sotavankien työllään tuottamat tulot olivat suuremmat kuin heidän huollostaan aiheutuneet kulut, kotijoukkojen esikunta antoi huhtikuussa 1943 määräyksen kaikkien työkykyisten sotavankien asettamisesta tuottavaan työhön.¹⁸¹

Sodan jälkeen sotavankikomentaja totesi, että ”sotavankien työ oli huomattavaksi hyödyksi valtakunnalle suuren työvoimapulan aikana, samoin kuin sotavangeille itselleenkin”.¹⁸²

Sotavankikomentajan ajatukset eivät olleet mitenkään uusia, sillä sotavankityövoima on ollut tärkeä resurssi koko ihmiskunnan historian ajan. Joskus sotavankien hankkiminen orjatyövoimaksi on ollut jopa sodan aloittamisen perusteena. Sotavankien työpanoksesta muodostui tärkeä taloudellinen tekijä myös 1800- ja 1900-luvuilla, jolloin pitkään vankileireillä säilytettyjen sotavankien työpanos toimi vastineena sotavangin aiheuttamista kustannuksista vangitsijavaltiolle.

Sotavankien työllistäminen koettiin tärkeäksi myös muista syistä. Ensimmäisen maailmansodan alussa saksalaiset katsoivat kovan työn auttavan ylläpitämään kuria ja järjestystä yllä sotavankileireillä.¹⁸³

Työvoimantarve oli yhtenä syynä sotavankien kohtelun paranemiselle Saksassa ja sen valloittamilla alueilla toisen maailmansodan aikana. Lokakuussa 1941 kansallissosialistisen puolueen kanslian johtaja Martin Bormann totesi, että sotavankien työllistäminen oli välttämätöntä, sillä heidän säilyttämisenä leireillä hyödyttöminä ruokittavina olisi järjetöntä.¹⁸⁴

Vastapuolen näkökulma oli sama. Stalin näki Neuvostoliitossa sotavankeina olleet saksalaiset ensisijaisesti työvoimana. Jälleenrakennuksen vaatima työvoiman tarve viivästytti saksalaisten sotavankien palautusta kotimaahansa sodan päätyttyä. Neuvostoliiton lisäksi myös Ranska oli haluton luopumaan sotavankityövoimasta sodan jälkeen.¹⁸⁵

Lapissa saksalaisten sotavankityövoiman tarpeeseen vaikutti yleinen huoltotilanne. Kun tilanne esimerkiksi lomien vuoksi vaati huoltotehtävissä

¹⁸⁰ Rosen 2002, s. 518, 522; Raula 2003, s. 174; Junila 2000, s. 318–319.

¹⁸¹ Syrjämäki 2000, s. 105.

¹⁸² Evesti Malm 15.11.1944, Huomioita ..., T19657/F26, KA; Myllymäki 2013, s. 168.

¹⁸³ Scheipers 2010, s. 3–4; Kramer 2010, s. 78; Danielsbacka 2013, s. 129–130.

¹⁸⁴ Keller 2011, s. 215; Overmans 2010, s. 135–136.

¹⁸⁵ Overmans 2010, s. 131–132.

toimivien sotilaiden siirtoa taistelutehtäviin, pyrittiin huoltotehtäviin hankkimaan tilalle sotavankeja.

Saksalaiset tarvitsivat sotavankityövoimaa myös Norjan-armeijan päivittäishuollon ja talvikuukausien materiaalivarastoinnin turvaamiseen. Se pyrittiin lokakuun alussa 1941 laaditun suunnitelman mukaan hoitamaan lähinnä Jäämeren kautta Kirkkoniemien ja osin Liinahamarin ja Trifonan satamien kautta. Suomen puolella olleiden saksalaisten joukkojen huolto piti hoitaa Pohjanlahden satamien kautta jäiden tuloon asti ja sen jälkeen rautateitse Pohjois-Ruotsin kautta.

Pohjois-Suomen rautatiekuljetukset olivat vaikeuksissa kalustopulan ja pakkasen vuoksi lokakuusta lähtien. Jo syyskuusta lähtien saksalaisten joukkojen huolto oli jatkuvin vaikeuksissa merisodankäynnin vuoksi – rahtilaivojen odotettiin kärsivän 20 % tappioita Jäämerellä. Myös purkauskapasiteetin vähyys aiheutti ongelmia molempien merien satamissa.

Talvella Jäämeren satamien huoltokuljetuksien purkamisen odotettiin olevan entistä vaikeampaa lumen ja pimeyden vuoksi. Tarkoituksena oli saada talvivarastointi päätökseen ennen Pohjanlahden satamien jäätymistä, käytännössä ennen joulukuun puoliväliä, mutta marraskuun puolivälissä varastoista oli koottu vasta noin puolet.¹⁸⁶ Kuljetusvaikeudet näkyvät myös työvoiman tarpeessa: lokakuun alussa Saksan Norjan-armeijan esikunta pyysi suomalaisilta neljäkymmentä venäläistä sotavankia, joiden siviiliammatti olisi auton asentaja.¹⁸⁷

Sodan alussa saksalaisilla oli Rovaniemelle sijoitettuna talousesikunta (*Wirtschaftskommando*) Hela, jonka piti huolehtia talouden ja teollisuuden organisoimisesta Muurmannin alueelta Sorokkaan asti. Kun Muurmanniin ei päästy, esikunta siirrettiin ensin Helsinkiin odottamaan Leningradin valtausta ja lopulta Stettiniin lokakuun alussa 1941. Esikunnasta jäi Rovaniemelle muutama upseeri ja sotilasvirkamies päällikkönään majuri Schulz. Saksan Norjan-armeijalle alistettuna osaston nimeksi tuli IV Wi. Se keskittyi hankinta-asioihin, etupäässä halkojen hankintaan.¹⁸⁸

Sotatalveen valmistautuessaan Saksan Norjan-armeijan esikunta neuvotteli Suomen metsähallituksen kanssa 27.9.1941 jopa 3 000 suomalaisten vangitseman sotavangin luovuttamisesta saksalaisille työvoimaksi polttopuun hankintaa varten. Hanke ei kuitenkaan toteutunut.

Saksalaisia kiinnosti suomalainen puutavara, ja jo elokuussa 1941 metsähallituksen edustajat olivat olleet tiiviissä yhteistyössä saksalaisten

¹⁸⁶ Korpi 1996, s. 248–249, 254–255, 300–306; Maschinengewehrbataillon (mot) 4, abteilung 1 SS-divisioona Nordille 4.12.1941, T 10544/12, KA.

¹⁸⁷ Vastaus ei ole säilynyt, mutta yksittäisiä ammattimiehiä luovutettiin saksalaisille. Marraskuussa 1942 saksalaisille luovutettiin neljä suomalaisen sotavankileiri 16:n kirjoissa ollutta sotavankia, joista kaksi oli siviiliammatiltaan viilaria, yksi lukkoseppä ja yksi mekaanikko. Sotavangit vastaanotti saksalaisen 163. jalkaväkidivisioonan alaisen pienen kuorma-autokolonna (*kleine Kraftwagenkolonne*) 234:n johtaja, jolle ammattimiehistä oli varmasti hyötyä kaluston huollossa. Sv.leiri nro 16, KD nro 1217 Kotijoukkojen Esikunnan järj. 1 b:lle 12.11.1942, T19659/B18, KA; AOK Norwegen, Befehlsstelle Finnland, H.mot. Kauttakulkuliikenteen järjestelytoimistolle 2.10.1941, Kotijoukkojen esikunta, sotavankitoimisto, Fa 9, KA.

¹⁸⁸ Kaarlo Hillilän raportti ulkoasiainministeriölle 25.11.1941, Fb 110 A6, UM.

kanssa. Saksalaisille joukoille myytiin jatkosodan aikana merkittävä määrä puuta. Pelkästään metsähallituksen Perä-Pohjolan piirikonttori ehti jatkosodan aikana saada tuloja Saksan puolustusvoimille myydyistä puista yli 46 miljoonan markan (nykyrahassa n. 7,5 miljoonaa euroa) arvosta, vaikka saksalaisilta jäi maksamatta viitisentoista miljoonaa markkaa. Suuri osa puusta myytiin pystymyyntinä, jolloin metsätöihin tarvittavan työvoiman hankinta jäi saksalaisten vastuulle.¹⁸⁹

Lokakuussa 1941 suomalaiset sotilasviranomaiset luovuttivat majuri Schulzin käyttöön saksalaisille joukoille Lapissa yhteensä sata suomalaisten hallussa ollutta sotavankia polttopuiden hakkuuta varten. Nämä sotavangit olivat sotavankileiri 9:n kirjoissa olleita ja sieltä saksalaisten töihin siirrettyjä. Vankeja ei tällöin luovutettu pysyvästi saksalaisille vaan he olivat sotavankileiri 9:n kirjoissa ja nimellisesti Yhteysesikunta Roi:n edeltäjän, Kauttakulkuliikenteen järjestelytoimiston käytössä, "lainassa". Käytännössä oli sovittu, että suomalaiset huolehtisivat työnjohdosta ja saksalaiset muonittamisesta sekä sotavankien vartioinnista.¹⁹⁰

Syyskuussa 1941 Kemin Ajossaarella sijainneen sotavankileiri 9:n vankivahvuus oli lähes 1 400 vankia. Vankimäärä nousi yli 2 000 marraskuun puoliväliin mennessä. Vangeista suurin osa oli alaleireillä tai työpisteissä, joita oli eri puolilla Lappia. Syyskuussa sotavankileiri 9:ltä siirrettiin sotavankeja muun muassa rautatiehallituksen ja metsähallituksen töihin. Samanaikaisesti perustettiin useita uusia alaleirejä muun muassa tietyömaiden tarpeisiin. Sinänsä sotavankien siirtämisessä sotavankileiri 9:ltä muualle töihin ei siis ollut mitään ihmeellistä. Sata sotavankia oli vain murto-osa sotavankileiri 9:n kokonaisvankimäärästä.

Suomalaisten saksalaisille luovuttamat sata vankia eivät kuitenkaan riittäneet saksalaisten työvoimantarpeeseen, vaan saksalaiset ilmoittivat irrrottavansa ensin neljäsataa ja myöhemmin merkittävästi enemmänkin omia sotavankejaan puunhakkuuseen.¹⁹¹

Työvoiman puute Jäämeren satamissa lienee ollut syynä siihen, että saksalaiset siirsivät edellä mainitut 100 suomalaisten luovuttamaa sotavankia Kirkkoniemeen Norjaan 19.11.1941 ilmoittamatta asiasta suomalaiselle sotavankihallinnolle. Kun vankien olinpaikkaa ryhdyttiin selvittämään, saksalainen esikunta ilmoitti, että sotavankeja oli kohdeltu niin huonosti, että he olivat Palkisojan hakkuiden päättyessä täysin työkyvyttömiä. Osa oli menehtynyt jo Palkisojalla ja loput olivat niin huonossa kunnossa, että heidät oli viety Norjan Elvenesissä sijaitsevaan sotavankisairaalaan. Samalla

¹⁸⁹ Saksan armeijan puunhankinta-asiakirjat, Metsähallituksen arkisto, Hka 1–10, KA; Bruno Kivikosken kirje ulkoasiainministeriön kansliapäällikkö Aaro Pakaslahdelle 4.8.1941, Fb 110 A6, UM; AOK Norwegen, Befehlstelle Finland, Qu.2, sopimus: T17944–17946, 17951/96, KA.

¹⁹⁰ Sotavankileiri 9:n kirje KD 943/I/a Kotijoukkojen esikunnalle 3.12.1941, T19653/5–6, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 3286/Järj.1b/sal päämajan järjestelyosastolle 9.12.1941, T 19653/5–6, KA; PM järjestelyosaston kirje nro 142/järj.4/sal Yhteysesikunta Roille kesäkuussa 1942 liitteineen, T19654/F1, KA. Osassa lähteistä tosin mainitaan puuta tarvittavan lumiaitoja varten.

¹⁹¹ Sotavankileiri 9:n päiväkäsky nro 10/1941, KotijE svststo, Fa 3, KA; AOK Norwegen, Befehlstelle Finland, Qu.2, sopimus 6.10.1941: T17944–17946, 17951/96, KA.

saksalaiset ehdottivat, että sotavangit saisivat jäädä Vuoristoarmeijan haltuun, kun heidän kuljettamisensa takaisin Kemiin olisi pakkasen ja kuljetusvaikeuksien takia hankalaa ja vankien työkyvyttömyyden vuoksi epätarkoituksenmukaista.

Sinänsä asiallisia perusteluja vesittää hiukan kirjeen alussa esitetty toteamus siitä, että kyse on sadasta sotavangista, jotka ovat kaikki mitä saksalaiset saivat suomalaisten alkujaan varmasti lupaamista 3 000 sotavangista, joiden luovuttaminen saksalaisten käyttöön oli saksalaisille tuntemattomasta syystä peruttu.

Suomalaisten näkemyksen mukaan sotavangit oli luovutettu ainoastaan metsäneuvos Arvid Räsänen johtamaa polttopuunhankintaa varten eikä saksalaisille joukoille yleensä. Saksan Norjan-armeijan esikunnan allekirjoittamassa sopimuksessa saksalaiset olivat suostuneet siihen, että eivät siirrä sotavankeja työpaikoistaan. Palkisojan suomalaisen linnoitusrakennuspataljoonan johtajan mukaan saksalaiset olivat siirtäneet Palkisojalla töissä olleet sotavangit pois ilmoittaen, että vangit viedään muutamaksi viikoksi komennukselle lastaus- ja purkaustöihin Kirkkoniemeen, minkä jälkeen heidät palautetaan takaisin.¹⁹²

Työvoimakysymys hiersi saksalaisten ja suomalaisten suhteita Lapissa loppuvuodesta 1941 muutenkin. Syyinä oli sekä sotatilanteen aiheuttama työvoimapula että saksalaisten maksamien korkeiden palkkojen aiheuttama työvoiman siirtyminen saksalaisten töihin.

Joulukuussa 1941 oli sovittu, että saksalaiset käyttäisivät pääsääntöisesti omaa työvoimaansa ja palkkaisivat suomalaisia työntekijöitä vain suomalaisten yritysten kautta. Siitä huolimatta suomalaisten määrä saksalaisten töissä kasvoi. Helmikuussa 1942 saksalaisten töissä oli ainakin 5 000 suomalaista, saman vuoden heinäkuussa jopa 10 000.¹⁹³

Osin työvoimapulasta johtuen suomalaiset sotilasviranomaiset eivät olleet halukkaita luopumaan Palkisojan vangeista. Kyseessä oli myös suomalaisten maine ja kunnia, sillä saksalaiset olivat esittäneet raskaita syytöksiä sotavankien kaltointohtelusta Palkisojan suomalaista linnoitusrakennuspataljoonaa kohtaan. Sen henkilöstöä kuulusteltiin perusteellisesti joulukuussa 1941, mutta sotavangit Kirkkoniemeen siirtäneen saksalaisen vartiokomennuskunnan päällikkö ehti saada siirron muualle ennen kuin häntä ennätettiin kuulustella, joten asian selvittäminen venyi seuraavaan kesään. Tällöin lopulta päädyttiin siihen, että sotavangit jäävät saksalaisille.¹⁹⁴

¹⁹² Yhteysesikunta Roi:n rikosasia nro 10B, T5856/25, sopimus 6.10.1941: T17944–17946, 17951/96, KA.

¹⁹³ Junila 2000, s. 310–313; Korpi 2010, s. 130–131.

¹⁹⁴ Yhteysesikunta Roi:n rikosasia nro 10B, T5856/25, sopimus 6.10.1941: T17944–17946, 17951/96, KA.

Lentokenttätömaat

Epäselvyydet saksalaisten työvoimaksi luovutettujen sotavankien palauttamisessa eivät estäneet uusien sotavankierien luovuttamista, jos vaihtoehtona oli suomalaisen työvoiman luovuttaminen saksalaisten käyttöön ja jos kyseessä oli yhteinen etu. Sekä Porin että Kemlin lentokenttätömailla oli suomalaisten ottamia sotavankeja saksalaisten töissä.

Porin ja Kemlin kentät olivat jatkosodan aikana vain saksalaisten käytössä, mutta niiden laajentaminen oli myös suomalaisten etu. Porin lentokentän rakentaminen oli aloitettu vuonna 1938. Sen neljä kiitotietä valmistuivat vasta vuonna 1941, vaikka kenttä oli ollut käytössä jo talvisodan aikana. Jatkosodan alussa kentän merkitys kasvoi, sillä venäläiset pommittivat Turun lentokentän tilapäisesti käyttökelvottomaksi heti sodan alettua eikä Malmin kenttää voitu pommitusuhan vuoksi käyttää. Tilanne normalisoitui muutamassa kuukaudessa, minkä jälkeen siviililennot Tukholmaan ja Petsamoon voitiin suorittaa tavalliseen tapaan muilta kentiltä.

Suomen puolustusvoimien käyttötarve oli vähäinen kentän sijainnista johtuen. Saksalaisia taas kiinnosti kaukana rintamasta sijainnut kenttä, jonka lähellä oli hyvä syväsatama Mäntyluoto ja josta oli rautatieyhteys Rovaniemelle. Lentokenttä luovutettiin saksalaisille joukoille neuvottelujen jälkeen 21.10.1941.

Maalis–huhtikuussa 1942, kun jäät estivät laivaliikenteen, Porin lentokentältä oli päivittäinen lentoyhteys Saksaan. Koska kenttää käytettiin Saksan ilmavoimien (*Luftwaffe*) koneiden huoltokenttänä, liikenne oli välillä hyvinkin vilkasta, parhaimmillaan sata nousevaa ja laskeutuvaa konetta päivässä. Taistelulentoja kentältä ei tehty, mutta sitä käytettiin koulutuskenttänä. Porissa koulutettiin myös suomalaisia lentäjiä. Porin kautta toimitettiin varaosia Suomen puolustusvoimien saksalaisvalmisteisiin koneisiin.

Saksalaiset aloittivat lentokenttäalueen laajennustyöt yhteistyössä Suomen tie- ja vesirakennushallituksen kanssa syksyllä 1941. Pääkiitotie saatiin laajennettua 850-metrisestä 1 400-metriseksi kesällä 1942. Suurin osa siitä päällystettiin tervasepelillä sotavankityövoiman avulla. Suuret urakat tehtiin muuten etupäässä suomalaisen työvoiman voimin. Esimerkiksi elokuussa 1942 kentällä työskenteli noin 1 000 siviiliä.¹⁹⁵

Suomalaisten hallussa olleen sotavankityövoiman luovuttamisesta saksalaisille Porin lentokenttätömaalle ei löydy kirjallista sopimusta. Aluksi kyse oli lakkautetun sotavankileiri 22:n sotavankien sijoituksesta. Marraskuun lopulla 1941 perustettu sotavankileiri 22 Porin Mäntyluodossa oli toiminut Werner Hacklin Oy:n työvoimantuottajana ahtaustöissä Mäntyluodon satamassa. Kun työnantaja ei sataman sulkeuduttua ja siviilityöväen hyvän saatavuuden vuoksi tammikuun lopussa 1942 enää tarvinnut sotavankityövoimaa, leiri päätettiin lakkauttaa. Osasyynä saattoivat

¹⁹⁵ Ruoho 1993, s. 40–54; Raula 2003, s. 68, 76, 80.

olla leirin liian vapaat olot, sillä sotavangit olivat syys–lokakuussa saaneet ruokapaketteja paikallisilta siviileiltä. Myös seurustelua vartiomiesten kanssa oli esiintynyt.¹⁹⁶

Leirin lakkauttamisen yhteydessä 2.2.1942 kaikki muut paitsi inkeriläiset sotavangit luovutettiin saksalaisten käyttöön Porin lentokentän rakennustöihin. Viimeisen viikkoilmoituksen mukaan sotavankileirillä oli ollutkin yhteensä vain 82 sotavankia, joista inkeriläisiä kuusi. Inkeriläiset siirrettiin heimosotavankileiri 21:lle Aholahteen.¹⁹⁷

Muut vangit eli 76 ukrainalaista sotavankia luovutettiin saksalaisille myös virallisesti, sillä kotijoukkojen esikunta vaati sotavankijärjestelyleiri 1:tä poistamaan sotavangit määrävahvuudesta maaliskuussa 1942.¹⁹⁸ Sotavankijärjestelyleiri 1 luovutti sotavankien omaisuuden, kuulustelupöytäkirjat ja sotavankikortit lentokentän työmaalle saksalaisen lentokentän esikunnan (*Fliegerhorstkommandantur*) suomalaiselle yhteysupseerille 11.4.1942.¹⁹⁹

Sotavankijärjestelyleiri 2:sta lähetettiin 128 sotavankia saksalaisten työvoimaksi Porin lentokentälle 7.2.1942.²⁰⁰ Suomalaiset luovuttivat saksalaisten töihin Porin lentokentälle siis yhteensä 204 sotavankia. Luovutukseen sisältyi kuolleita sieluja, sillä kaikki saksalaisille luovutetut sotavangit eivät koskaan ehtineet lentokenttätöyömaalle. Sotavankijärjestelyleiri 2:sta lähetetyistä sotavangeista kolme ehti kuolla ennen kuin sotavankierä pääsi perille Poriin illansuussa 9.2.1942. Mäntyluodon leiriltä luovutetuksi on merkitty myös karkurina 22.1.1942 ammuttu sotavanki.²⁰¹

Sotavankikorttien perusteella moni Porin lentokenttätöyömaalle luovutetuista sotavangeista oli vangittu haavoittuneena, osa vaikeasti haavoittuneena. Rintamalta suoraan suomalaisiin sotasairaaloihin oli päätynyt ainakin 78 sotavankia. Vaikka heitä oli hoidettu sotasairaaloissa, osa ei luultavasti ollut täysin työkykyisiä Porin lentokenttätöyömaalle päätyessään.²⁰²

¹⁹⁶ Sotavankileirikäsikirja, s. 107-108; Päiväämätön ja otsikoimaton asiakirja ”Mäntyluodon satamatöissä on syys-lokakuussa havaittu seuraavaa”, Ga 1, Eljas Erkon julkisten tehtävien hoito, PLA.

¹⁹⁷ Kotijoukkojen esikunta, kirje nro 815/Järj.1b/sal. 2.2.1942, sotavankileiri 22:n viikkoilmoitus 31.1.1942, Sotavankileiri 22:n kirjekonsepti KD nro 87/sal. Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimistolle sine dato (30.1.1942 tai sen jälkeen), Perus10114/3, KA.

¹⁹⁸ Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 1597/Järj.1b sotavankijärjestelyleiri 1:n päällikölle 7.3.1942 ja sen liitteenä oleva luovutus-pöytäkirja, laadittu 4.2.1942, Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa 11, KA.

¹⁹⁹ Sotavankijärjestelyleiri 1:n kirje KD nro 1011/III Porin lentokentän työmaalle 11.4.1942, T8981/19, KA.

²⁰⁰ Sotavankijärjestelyleiri 2:n kirje nro 410/I/10, päivätty 7.2.1942, ja siihen tehdyt merkinnät, Kotijoukkojen Esikunnan sotavankitoimisto, Fa 13, KA.

²⁰¹ Karkurina ammutun sotavanki Vladimir Grantshakin (Sj-171) sotavankikortti kuolleiden sotavankien kortistossa, Sotavankijärjestelyleiri 2:n kirje nro 410/I/10, päivätty 7.2.1942, ja siihen tehdyt merkinnät, Kotijoukkojen Esikunnan sotavankitoimisto, Fa 13, KA; Kotijoukkojen Esikunnan kirje nro 2359/Järj.1b SPR:n sotavankitoimistolle 8.4.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 6, KA.

²⁰² Järj.leiri N:o 1, Luettelo A) Sv.Jäj.leiri N:o 1:stä Saksan sotilasviranomaisille Porin lentokentän työmaalle pvm:illä 11.4.1942 siirretyistä sotavangeista 9.9.1944, T 19659/B18, KA; luettelossa

Suomalainen yhdysupseeri lähetti Suomen Punaiselle Ristille tietoja ensimmäisistä lentokenttätöyrymaalla tapahtuneista sotavankikuolemista helmikuun lopulla 1942. Tällöin lentokenttätöyrymaalla oli kuollut yhdeksän sotavankia, kuolinsyinä punatauti, paleltuminen, tuberkuloosi, keuhkokuume ja kitarisatulehdus.²⁰³

Suuri kuolleisuus kiinnitti myös yhteysupseerin huomiota huhtikuussa 1942. Hän ilmoitti todennäköisesti omasta aloitteestaan Suomen Punaiselle Ristille, että Mäntyluodosta siirretyt sotavankileiri 22:n vangit olivat olleet luovutettaessa hyvässä kunnossa ja heistä oli kuollut "vain" noin kymmenen prosenttia. Naarajärveltä sotavankijärjestelyleiri 2:lta tulleista vangeista suuri osa oli "aivan kurjassa kunnossa", ja heistä oli kuollut noin puolet. Yhteysupseerin mukaan vangeilla oli hyvä ruoka ja muutenkin hyvät olot.²⁰⁴

Yhteysupseerin selvityksen taustalla oli selvästi huoli siitä, että sotavangit siirrettäisiin muualle, sillä hän pyysi esittämään näkökohtansa myös kotijoukkojen esikunnalle. Tilanne kehittyi kuitenkin toiseen suuntaan, sillä Suomen päämaja päätti huhtikuussa 1942 Porin lentokenttätöyrymaalla olleiden sotavankien poistamisesta puolustusvoimien sotavankiluetteloista sillä perusteella, että työt lentokenttätöyrymaalla näyttivät jatkuvan vielä pitkään.²⁰⁵

Talvella 1941–1942 suomalaisen sotavankihallinnon alaiset sotavangit olivat yksinomaan kotijoukkojen esikunnan huollossa. Sotavankien kuolleisuus saavutti huippunsa riittämättömän ravinnon ja raskaan työn yhteisvaikutuksesta.²⁰⁶ Siksi on ymmärrettävää, että huonokuntoiset sotavangit saattoi yhtä hyvin jättää saksalaisten huollettaviksi.

Kun kotimaisen työvoiman käyttöä alettiin säännöstellä elokuussa 1942, saksalaiset tuottivat saksalaisia ammattimiehiä muun muassa putkitöihin Porin lentokentälle. Sotavankityövoimaa olisi ehkä haluttu käyttää enemmänkin, mutta sitä rajoitti vartiointin järjestäminen eri työkohteisiin.²⁰⁷ Lisäksi työmaalla oli suomalaisia siviilityöntekijöitä, joiden työskentely samalla työmaalla sotavankien kanssa aiheutti närää paikallisessa työvoimalautakunnassa.²⁰⁸

Keväällä 1942 uuden työvelvollisuuslainsäädännön tultua voimaan saksalaisten palveluksessa olevien suomalaisten lukumäärää alettiin selvittää, jotta olisi voitu määrittää jonkinlainen kiintiö jatkoa ajatellen. Paitsi että saksalaisten hajautettu hallinto vaikeutti täsmällisten tietojen saamista,

mainittujen sotavankien sotavankikortit SPR, sotavankitoimisto, KA; Porin lentokenttätöyrymaalla kuolleiden sotavankien tietokanta, KA..

²⁰³ Porin lentokentän yhdysupseeri Ilmoni SPR:n sotavankitoimistolle 26.2.1942, SPR,

sotavankitoimisto, Ea 5, KA; SPR, sotavankitoimisto, kuolleiden sotavankien kortisto, KA.

²⁰⁴ Fliegerhorstkommandatur Porin yhdysupseerin kirje nro 33/42 SPR:n sotavankitoimistolle 12.4.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 6, KA.

²⁰⁵ Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 2568/Järj.1b/sal. PM järjestelyosastolle 15.4.1942, KotijE, svtsto, Fa 14, KA; Päämajan järjestelyosaston kirje nro 1473/järj.2/sal. Kotijoukkojen esikunnalle 17.4.1942, KotijE, svtsto, Fa 14, KA.

²⁰⁶ Danielsbacka 2013, s. 159, 292.

²⁰⁷ Ruoho 1993, s. 40–54; Raula 2003, s. 68, 76, 80.

²⁰⁸ Yhteysesikunta Roi, kirje KD nro 2855/XI/25 kenraalimajuri Menschille 3.7.1942, T5857/12, KA.

saksalaiset olivat haluttomia selvittämään asiaa. Loppukesällä 1942 suomalaista työvoimaa pyrittiin irrottamaan saksalaisten palveluksesta ja uusista töistä luovuttiin. Saksalaisten töissä olleita suomalaisia miehiä pyrittiin vaihtamaan naistyövoimaan. Myös Porin lentokenttätöyömaan suomalaista työvoimaa piti vähentää yli 500 työntekijällä.²⁰⁹

Marraskuussa 1942 kotijoukkojen esikunta ehdotti päämajan järjestelyosastolle ”hygieenisiin olosuhteisiin” vedoten, että saksalaisten töissä Porissa olevat sotavangit pitäisi ottaa saksalaisilta pois. Porin lentokentältä oli toimitettu hoitoon suomalaiseen 28. sotasairaalaan Kokkolassa suomalaisten saksalaisille luovuttamia vankeja, joissa jokaisessa oli täitä. Saksalaiset nimittäin katsoivat, että suomalaisilta saadut vangit saattoi lähettää hoitoon suomalaiseen sairaalaan, vaikka muita Porin saksalaisen lentokenttätöyömaan vankeja hoidatettiin Lapissa saksalaisten sairaaloissa.

Perusteluiksi vankien siirtämisestä pois lentokentän työmaalta esitettiin myös työpisteen hoidon muita vaikeuksia, muun muassa varusteiden hankkimista, ja sitä, että ilmoitukset kuolleista, sairastuneista ja karanneista sotavangeista tehtiin satunnaisesti. Kotijoukkojen esikunta motivoi sotavankien palauttamista lisäksi sotavankipataljoonien perustamisella (ks. lähemmin luku *Toinen sotavankikomissio*), mikä aiheuttaisi työvoimavajausta erityisesti puunhakkuussa.²¹⁰

Selitys sotavanki-ilmoitusten satunnaisuudesta tuntuu ontuvalta, sillä kuolleista sotavangeista tehtiin ilmoitus Suomen Punaiselle Ristille kerran kuussa. Sotavangit oli virallisestikin poistettu puolustusvoimain sotavankiluetteloista, joten ilmoituksia ei olisi pitänytkaan tehdä kotijoukkojen esikunnalle.

Näyttääkin siltä, että oma työvoimapula oli sotavankien kohtelua olennaisempi vaikutin sotavankien palauttamisessa. Syksyllä 1942 suuri osa kotijoukkojen esikunnan alaisista sotavangeista oli sitä paitsi maataloustöissä yksityisillä työnantajilla työnantajien muonissa, joten Porin lentokenttätöyömaalta palautuvat sotavangit oli mahdollista sijoittaa suomalaisten työvoimaksi sen lisäämättä kotijoukkojen esikunnan huoltotaakkaa.²¹¹

Lopulta Porin lentokentän työmaalta palautettiin yhtä vankia lukuun ottamatta kaikki eloon jääneet kotijoukkojen esikunnan saksalaisille luovuttamat vangit, satakunta miestä, joulukuussa 1942.

Palautettujen sotavankien täsmällistä lukumäärää on vaikea määritellä, sillä palautusluetteloihin on merkitty myös saksalaisten huostassa kuolleet sotavangit. Palautusluettelossa mainitaan 110 todella palautetun lisäksi myös muita sotavankia, joiden luovutuksesta saksalaisille viranomaisille ei muuten

²⁰⁹ Junila 2000, s. 318–327; Raula 2003, s. 174, 258–260.

²¹⁰ KotijE no 4531/Lääk./11/37 sal. Puolustusvoimain Hygieenikolle 26.10.1942, T 19654/F1, KA; KotijE kirje No 7213. Järj1b .sal Päämajan järjestely 4:lle 3.11.1942, T 19654/F1, KA.

²¹¹ Danielsbacka 2013, s. 236–237.

löydy mitään merkintöjä. Todennäköisesti he olivat vain saksalaisten joukkojen käytössä, eivät hallinnollisesti saksalaisille luovutettuja.

Samoihin aikoihin saksalaiset toivat Saksasta korvaavaa sotavankityövoimaa lentokenttätöyömaalle. Suomalaisten viranomaisten huoli saksalaisten töissä olevien sotavankien asemasta ei kestänyt kauaa, sillä 25.12.1942 kirjattiin 34 sotavangin siirto sotavankijärjestelyleiri 1:ltä Kemin lentokenttätöyömaalle saksalaisten töihin. Heistä yksi jäi pysyvästi saksalaisille, mutta muut sotavangit palautettiin Kemin suomalaiselle sotavankileirille 1.10.1943 mennessä.²¹²

Sotavankien luovutukset etnisyyden perusteella

Sotavankien luovuttaminen etnisyyden perusteella on ymmärrettävissä useista hyötynäkökohdista, joista vain osa liittyy sotavangin itsensä hyödyntämiseen.

Suomalaisen sotavankihallinnon näkökulmasta tarkoituksena oli vähentää omaa huoltotaakkaa ja samalla taata ”länsimaisille” sotavangeille paremmat olot saksalaisten huostassa. Osin ajatuksena oli sodan jälkeisen maailman järjestäminen, sillä tarkoituksena oli siirtää sotavangit etnisen alkuperänsä mukaiselle alueelle tai ainakin oman kansansa pariin. Samaa suunniteltiin myös valloitetulle alueelle Itä-Karjalaan jääneen siviiliväestön osalta. Sotavankien luovuttamisen tarkoituksena oli myös Suomi-kuvan kiillottaminen ulkomaiden ja erityisesti Saksan silmissä.

Sotavangeista saatava hyöty oli siis enemmän välillistä, ja siksi alettiin jo varhain suunnitella sotavankien vaihtoa luovuttamisen sijasta. Sodan alussa humanitaariset näkökohdat tai halu keventää omaa huoltotaakkaa painoivat enemmän kuin hyöty, ja siksi sotavankien luovutukset etnisyyden perusteella edelsivät sotavankien vaihtoja.

Nykykatsannossa eri kansallisuuksia edustavien sotavankien pitäminen toisistaan erillään on helppo tulkita rasismiksi, mutta Geneven vuoden 1929 sopimus suorastaan kehotti erottelemaan vangit eri kansallisuuksiin. Sen 9. artiklassa kehoitettiin välttämään eri rotuihin ja kansallisuuksiin kuuluvien vankien sijoittamista samoille leireille.²¹³

Kansainvälisen oikeuden mukaan kansallisuuden ei pitänyt vaikuttaa sotavangin kohteluun, mutta käytännössä eri kansallisuuksien erotteleminen aiheutti eroavaisuuksia eri etnisten vankiryhmien kohtelussa. Sotavankien kansallisuusjaottelu ja siihen perustuva kohtelu auttaa ymmärtämään sekä suomalaisten että saksalaisten jatkosodan aikaista maailmankuvaa. Kansallisuusjaottelun perusta on kuitenkin kauempana historiassa.

²¹² Sv.Järj.leiri N:o 1, luettelo A) Sv.Järj.leiri N:o 1:stä Saksan sotilasviranomaisille - Porin Lentokentän..., päivätty 9.9.1944, T19659/B18, KA.

²¹³ Rosén 2002, s. 521; Myllymäki 2013, s. 101; Geneven sopimus 1929, artikla 9.

Kansallisuusjaottelu

Suomessa eri kansallisuuksiin kuuluvien sotavankien toisistaan poikkeavalle kohtelulle luotiin perusta jo talvisodan aikana. Tuolloin päämajan propagandaosasto esitti kotijoukkojen esikunnalle, että yksi sotavankileiri annettaisiin vähemmistökansallisuuksiin kuuluvien sotavankien käyttöön "sotavankeihin kohdistuvan ja heitä hyväksi käyttäen viholliseen kohdistetun propagandatyön" mahdollistamiseksi.

Vähemmistökansallisuudet piti jakaa kolmeen erikseen säilytettävään ryhmään: inkeriläiset ja karjalaiset samassa ryhmässä, ukrainalaiset omassaan ja muut vähemmistökansallisuudet yhdessä ryhmässä.

Vain viikkoa myöhemmin päämajan tiedusteluosaston päällikkö lähestyi samassa asiassa päämajaa. Syynä vähemmistökansallisuuksiin kuuluvien sotavankien erottamiseen tosin olivat valistusnäkökohdat. Muina syinä esitettiin, että vähemmistökansallisuuksien sotavankileireiltä oli maailmansodan–siis ensimmäisen maailmansodan–kokemusten perusteella saatu myös "arvokkaita toimihenkilöitä erikoistehtäviin".

Koska ukrainalaisten sotavankien keskuudessa oli ilmennyt "suoranaista toiminnanhalua venäläisiä vastaan maansa vapauttamiseksi", arveltiin, että heitä voitaisiin käyttää sopivan hetken tullen rintaman takaiseen työhön kotimaassaan ja kansalaistensa keskuudessa.

Päämaja antoikin kotijoukkojen esikunnalle tehtäväksi selvittää, olisiko tällainen leiri mahdollista perustaa. Suunnitelma ei kuitenkaan koskaan toteutunut sellaisenaan, arvatenkin sotavankien vähäisen lukumäärän ja sodan lyhyen keston vuoksi.²¹⁴

Jatkosodan alussa heinäkuussa 1941 päämajan tiedusteluosasto lähetti kotijoukkojen esikunnalle sen pyynnöstä ehdotuksen sotavankien kansallisuusjaotteluksi. Siinä todettiin, että vuosien 1939–1940 sodan aikana saadut kokemukset osoittivat, että Neuvostoliiton vähemmistökansallisuuksia edustavat sotavangit olisi eristettävä isovenäläisistä vangeista paitsi valistus- ja propagandanäkökohtien, myös tiedustelun tulosten vuoksi. Näin vähemmistökansallisuuksien edustajat kertoisivat vapaammin tietämistään asioista ja olisivat vastaanottavaisempia valistustyölle.

Jaottelussa mainittiin neljään pääryhmään: slaavilaisiin, turkkilais-tataarilaisiin, suomalais-ugrilaisiin ja kaukasialaisiin, jaoteltuna 13 eri kansallisuusryhmää. Juutalaiset piti sijoittaa samaan isovenäläisten kanssa, kun taas volgansaksalaisia tuli kohdella myötämielisenä vähemmistökansallisuutena.²¹⁵ Kansallisten vähemmistöjen tunnistaminen ja niiden suhteen määrittäminen neuvostohallintoon oli tärkeää, sillä

²¹⁴ Päämajan propaganda-osaston kirjelmä nro 365/Prop.1/40sal. Kotijoukkojen esikunnalle 7.2.1940, KotijE komento-osasto, Fc 2, KA; Päämajan tiedusteluosaston kirjelmä nro 1472/Tied.1/40/sal. Päämajan jaosto I:n päällikölle 14.2.1940, KotijE komento-osasto, Fc 2, KA; Päämajan jaosto I:n kirjelmä nro 556/Hall.2/sal. 19.2.1940, KotijE komento-osasto, Fc 2, KA.

²¹⁵ PM tiedusteluosasto, kirje nro 611/Tied.1/sal. Kotijoukkojen esikunnalle 17.7.1941, Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa, KA, kopio T 9916/131, KA.

Neuvostoliiton heikkoutena pidettiin sitä, että se koostui useista eri kansoista.²¹⁶

Neuvoa kysyttiin myös Saksasta. Saksan sotilasasiamies eversti Horst Rössing kirjoitti Suomen puolustusministeriölle 30.8.1941 vastauksena kyselyyn venäläisten sotavankien kohtelusta, että Saksassa venäläisistä sotavangeista eroteltiin lähinnä seuraavat vähemmistökansallisuudet: saksalaiset, ukrainalaiset, valkovenäläiset, puolalaiset, liettualaiset, latvialaiset, virolaiset, suomalaiset ja romanialaiset. Erottelulla ei ollut toistaiseksi ollut vaikutusta vankien kohteluun. Samalla ilmoitettiin, että lisää neuvoja annettaisiin mielellään.²¹⁷

Rotuajattelu oli arkipäivää Suomessa, eikä Saksasta saatua esimerkkiä pidä liikaa korostaa. Kansallisuuteen perustuva jaottelu aiheutti samanlaisia piirteitä Suomen ja Saksan sotavankipolitiikassa. Yhteneväisyyttä Suomen ja Saksan sotavankien jaotteluperiaatteisiin toi myös yhteinen vihollinen.²¹⁸

On kuitenkin huomattava, että rotuajattelu ei ollut määräävä tekijä vain akselivaltojen sotavankipolitiikassa. Myös Britanniassa italialaisten ja saksalaisten sotavankien kohtelu poikkesi toisistaan. Italialaisia pidettiin poliittisesti vaarattomampina kuin saksalaisia ja heitä kohdeltiin sen mukaisesti.²¹⁹

Sotavangin etninen alkuperä vaikutti hänen kohteluunsa myös jatkosodan aikana Suomessa. Sotavankien kansallisuuden määrittely tapahtui heidän oman ilmoituksena perusteella. Siitä huolimatta luokittelussa pyrittiin eksaktiin tieteellisyyteen varsinkin suomalais-ugrialaisten sotavankien osalta, ja kotijoukkojen esikunnan laatima sotavankien kansallisuusjaottelu kehittyi sitä mukaa kun uusia sotavangeja rekisteröitiin ja tiedot vankien kotipaikoista tarkentuivat.

Kansallisuusjaotteluun tuli tarkennuksia muun muassa lokakuussa 1941, kun "arabiankieltä täydellisesti hallitseva muhamettilainen sotavanki" oli yhdessä sotavankijärjestelyleiri 1:n adjutanttin, filosofian tohtori Huurin kanssa tarkentanut kansallisuusjaottelua – Huuri oli orientalistina kääntänyt sotavangin laatiman arabiankielisen luettelon suomeksi.²²⁰

Myöhemmin kansallisuusjaottelua tarkennettiin käsittämään vielä "erillisten kansallisuuksien" pääryhmän. Tähän ryhmään kuuluivat virolaiset, latvialaiset, liettualaiset, saksalaiset, espanjalaiset, juutalaiset, bulgarialaiset ja yhtenä ryhmänä tshekkiläiset, romanialaiset ja kreikkalaiset.

²¹⁶ Porvali 2012, s. 56.

²¹⁷ Saksan sotilasasiamies Suomen puolustusministeriölle 30.8.1941, KotijE, svstso, Fa 6, KA.

²¹⁸ Danielsbacka 2013, s. 87.

²¹⁹ Moore 1996, s. 38–39.

²²⁰ Sotavankijärjestelyleiri 1:n sotavankien lukumääräilmoitus 26.10.1941 liite KotijE svstso, Ec 1, KA. Valter Kalervo Huuri (s. 12.4.1908 Viipuri) oli väitellyt samana vuonna aiheenaan keskiaikainen asetekniikka itämaisissä lähteissä (Zur Geschichte des mittelalterlichen Geschützwesens aus orientalischen Quellen). Hän haavoittui Sallassa 6.11.1941 ja kuoli samana päivänä, Havu 1993, s. 40–41.

Vuonna 1942 voimaan tuli sodan loppuun käytössä ollut kansallisuusjaottelu, jossa mainittiin 85 eri kansallisuutta.²²¹ Sekään ei ollut riittävä tarkkuus, sillä sotavankikorteissa on useita virallisesta kansallisuusjaottelusta puuttuvia kansallisuuksia, muun muassa besermjanni (kirjoitettu busurmanni), tarabaani, assyrialainen ja bessarabialainen.²²² Suomalaisten soveltama kansallisuusjaottelu oli siis kotoperäinen eikä vastannut saksalaista jaottelua.

Käytännössä eri kansallisuuksien kohtelussa ei ollut suuria eroja suomensukuisia sotavankeja lukuun ottamatta. Heidät sijoitettiin syyskuusta 1941 lähtien omalle leirilleen, sotavankileiri 21:lle, jossa heidän olonsa olivat paremmat kuin sotavankien yleensä. Suomen tai karjalan kielen taito oli hallitseva kriteeri kansallisuusmäärittelyssä, eikä rodullista sukulaisuutta korostettu samalla tavalla.²²³

Myös juutalaiset ja puolalaiset sotavangit sekä kasakat keskitettiin vuosina 1942–1943 tietyille leirille, mutta heistä vain puolalaisia sotavankeja tuli kohdella muista sotavangeista poikkeavasti. Puolalaisten sotavankien viihtyisyydestä tuli huolehtia ja sijoittaa heidät ”sopiviin” töihin. Vastaavasti tietyille leirille keskitettiin myös invalidisotavangit ja naissotavangit.²²⁴

Ukrainalaiset sotavangit eivät olleet muutoin erityisasemassa, mutta sotavankihallinto julkaisi heitä varten erillistä ukrainankielistä sotavankilehteä. Ukrainan tiedotustoimiston julkaisemaa Ukrainalainen Suomessa -lehteä jaettiin vain ukrainalaisille sotavangeille, sillä se oli leimallisesti venäläisvastainen. Ulkomaiset tahot avustivat ukrainalaisia ja puolalaisia sekä esimerkiksi roomalaiskatolisia sotavankeja lähettämällä heille muun muassa kirjallisuutta.²²⁵

Jos eri kansallisuuksia edustavien sotavankien erilainen kohtelu oli ollut resurssien puolesta mahdollista, eri kansallisuudet olisi todennäköisesti eritelty omille leireilleen. Mahdollisesti ajatuksena oli varautua sodan jälkeiseen tilanteeseen, jossa Neuvostovallan hajoaminen mahdollistaisi lukuisten eri kansallisuuksien itsemääräämisoikeuden. Sotavangit olisi helpompi palauttaa, kun heidät olisi jo aluksi sijoitettu leireille kotialueidensa mukaisesti. Eri kansallisuuksia edustavien sotavankien erottelulla pyrittiin myös välttämään mahdollisia kansallisuuksien välisiä kiistoja.²²⁶

Suomalaisten miehittämässä Itä-Karjalassa toteutettiin siviiliväestön etniseen alkuperään perustuva jaottelu. Vapaaksi väestöksi jäivät vain

²²¹ Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 7275/Järj.1b/sal, päämajan järjestelyosastolle 5.11.1942, T19654/3–4, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 2697/Järj.1b/sal Päämajan järjestelyosastolle 20.4.1942, Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa 14, KA.

²²² Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA.

²²³ Laine 1982, s. 21–22.

²²⁴ Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 6618/järj.1b.sal. 1.10.1942, Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa 20, KA; Sotavankileiri 6:n kirje KD nro 34/III/215/sal. 9.2.1942, T5619/25, KA; Päämajan järjestelyosasto, kirjelmä nro 144/Järj.4/sal. Kotijoukkojen esikunnalle 22.1.1943, T19654/F7, KA; Sairila 2002, s. 56–61.

²²⁵ Kujansuu 1995, s. 83–84, 91–92.

²²⁶ Danielsbacka 2013, s. 84; Pimiä 2007, s. 212–213.

suomensukuisista kansallisuuksista suomalaiset, karjalaiset, inkeriläiset ja vepsäläiset. Heidät oli tarkoitus liittää Suomen kansaan.

Muu väestö suljettiin siirtoleireille, joita perustettaessa pyrittiin erottelemaan isovenäläisistä sekä läntiset eurooppalaiset kansallisuudet että Neuvostoliiton vähemmistökansallisuudet. Kesäkuussa 1942 Itä-Karjalan sotilashallintoalueelle perustettiin erillinen leiri puolalaisia, latvialaisia, saksalaisia ynnä muita läntisiä kansallisuuksia varten. Myös ukrainalaiset siirrettiin omaan leiriinsä. Syksyllä 1942 ukrainalaisten leiri purettiin ja he saivat jäädä asumaan leiripaikalle vapaaseen väestöön kuuluvina.

Itä-Karjalassa kansallisuusjaottelu vaikutti liikkumisvapauteen, elintarvikkeiden jakeluun, työpalkkoihin ja muihinkin elinoloihin. Kansallisuutta määriteltäessä määräävä tekijä oli syntyperä ja toissijainen tekijä kieli. Tarkoituksena oli puhdistaa väestö vieraista aineksista, jolloin jäljelle jäänyt väestö voitaisiin lukea kuuluvaksi Suomen kansaan.

"Epäkansallisesta väestöstä" ainakin isovenäläiset oli tarkoitus siirtää rauhanteon jälkeen joko saksalaisten idästä valtaamille alueille tai Neuvostoliittoon; siitä siis nimitys siirtoleirit.²²⁷

Saksalainen käytäntö

Saksalaiset suhtautuivat eri kansallisuuksia edustaviin sotavankeihin hyvin eri tavalla. Alankomaalaiset, kreikkalaiset, norjalaiset ja tanskalaiset sotavangit vapautettiin sotavankeudesta, samoin belgialaisista muut paitsi vallonit ja jugoslaaveista muut paitsi serbit. Ranskalaisia ei vapautettu, ei myöskään brittejä tai yhdysvaltalaisia.

Sotavankeihin sovellettu kansallisuuspolitiikka ei noudatellut täysin kolmannen valtakunnan poliittiseen ideologiaan sisältyvää rotuoppia, jonka mukaan pohjoista rotua edustaneet tanskalaiset, norjalaiset, alankomaalaiset ja flaamit olivat ylitse muiden. Hierarkiassa alenevassa järjestyksessä olivat anglosaksit, romaaniset kansat, slaavit ja lopulta juutalaiset.

Saksalaisen sotavankitutkija Rüdiger Overmansin mukaan sotavankien kansallisuusjaottelu heijasteli saksalaisten ensimmäisen maailmansodan aikana harjoittamaa kansallisuuspolitiikkaa. Ideana oli, että sen aikaisten vihollismaiden sotavangit jäivät vankileireille kun taas vanhojen liittolaisten tai ystävällismielisten maiden kansalaisiin kuuluvat sotavangit vapautettiin. Tästä huolimatta yhdysvaltalaisien ja brittisotavankien (ja harvojen vankeuteen jääneiden alankomaalaisten, norjalaisten ja tanskalaisten) kohtelu oli selvästi parempaa kuin muita kansallisuuksia edustaneiden sotavankien.²²⁸

Ranskalaisia, belgialaisia, jugoslaaveja, kreikkalaisia ja puolalaisia kohdeltiin paremmin kuin italialaisia. Osasyynä britti- ja

²²⁷ Laine 1982, s. 104–106, 119–121.

²²⁸ Overmans 2005, s. 806–807, 868–875.

yhdysvaltalaisotavankien parempaan kohteluun oli ajatus brittien ja yhdysvaltalaisien hallussa olevien saksalaisten sotavankien vastavuoroisesta kohtelusta.²²⁹ Syksyllä 1944 internoituja suomalaisia merimiehiä kohdeltiin Saksan keskitysleireillä selvästi paremmin kuin useita muita kansallisuusryhmiä. Suomalaiset rinnastettiin kohtelultaan norjalaisiin.²³⁰

Huonoimmin kohdeltiin neuvostosotavankeja, mutta heidänkin kohtelussaan oli kansallisuudesta johtuvia eroja. Heinäkuusta 1941 lähtien sotavankileireillä olleet baltit, romanialaiset, etniset saksalaiset ja suomalaiset sekä marraskuun alkupuolelle 1941 asti myös ukrainalaiset ja valkovenäläiset vangit piti vapauttaa sotavankeudesta. Viimeistään loppuvuodesta 1941 lähtien työvoimantarve esti sotavankien vapauttamisen.

Sodan jatkuessa kehittyi tiettyjä kansallisuuksia suosiva käytäntö, jossa baltit, etniset saksalaiset ja muslimit, jälkimmäisistä erityisesti Kaukasuksen alueelta kotoisin olevat, olivat suosituimmuusasemassa, ukrainalaiset hierarkian keskivaiheilla ja isovenäläiset hierarkian häntäpäässä.

Osasyynä eri kansallisuuksien erilaiseen kohteluun oli heidän asemansa Neuvostoliitossa. Etniset saksalaiset, Krimin tataarit, balkaarit, kalmukit, karatshait, tshetsheenit, inguusit ja meshkeetit olivat jo ennen toista maailmansotaa joutuneet Neuvostoliiton sisäisten karkotusten uhreiksi. Heidän asenteensa Neuvostoliittoa kohtaan oli heidän kohtelunsa leimaama, joten heidän värväämisensä yhteistoimintaan saksalaisten kanssa oli loogista.

Overmansin mukaan isovenäläisten aseman olisi pitänyt olla puhtaan rotuteoreettisin perustein likimain sama kuin kaukasialaisten, joten neuvostosotavankien kohdalla rotuoppi ei selitä kaikkia eroja kohtelussa. Juutalaisia vainottiin Saksassa ja sen valtaamilla alueilla, ja sotavangeista piti vangitsemisen yhteydessä seuloa juutalaiset surmattaviksi. Tämä koski nimenomaan neuvostosotavankeja, sillä juutalaisia sotavangiksi jääneitä Yhdysvaltain tai Britannian kansalaisia ei juuri surmattu.²³¹

Saksa ei käytännössä soveltanut lainkaan vuoden 1929 Geneven sopimusta slaavilaisperäisten sotavankien kohtelussa, toisin kuin länsiliittoutuneiden sotavankien kohtelussa.²³²

Saksan Norjan-armeija määritteli sotavangin kansallisuuden kuulustelutietojen perusteella.²³³ Sodan alussa vain valkovenäläiset ja ukrainalaiset sotavangit eroteltiin Sallan vankileirillä. Syynä oli osin se, että leirillä ei ollut edes parakkeja. Sotavankien jaotteleminen turvemajamajoituksessa ei olisi käynyt päinsä.²³⁴ Saksalaisilla sotavankileireillä Suomessa ja Norjassa sotavangit oli syksyyn 1942 mennessä

²²⁹ Megargee 2006, s. 39–41.

²³⁰ Kontinen 2006, 56–57.

²³¹ Overmans 2005, s. 806–807, 868–875; Streit 1978, s. 69–70, 72; Smith 2010, s. 229–234; Danielsbacka 2013, s. 85–86.

²³² Neerland Soleim 2004, s. 174; Westerlund 2008a, s. 277, 288, 290–291.

²³³ Saksalaisten joukko-osastojen kuulustelupöytäkirjakopioita vuodelta 1943, T10587/12, KA.

²³⁴ Korpi 2010, s. 42.

jaettu kansallisuuksien perusteella komppanioihin, ja niihin kuuluvat sotavangit asuivat eri parakeissa.²³⁵

Suomen Lapissa olleista noin 30 000 sotavangista kuitenkin vain noin 9 000 oli Lapissa vangiksi jääneitä ja loput Suomeen laivattuja. Norjaan ja Suomeen tuodut neuvostosotavangit oli tarkoitettu työvoimaksi, ja heidät oli valikoitu siten, että huonokuntoinen ja myös poliittisesti epäilyttävä aines oli seulottu pois ennen kuljetusta pohjoiseen. Suomeen ei edes tuotu juutalaisia tai läntisiä kansallisuuksia serbialaisia ja jugoslavialaisia rangaistusvankeja lukuun ottamatta.²³⁶

”Neuvostoliittoon kuulumattomat sotavangit”

Kotijoukkojen esikunta tiedusteli päämajan ulkomaaosastolta syyskuun alussa 1941, suostuisivatko saksalaiset viranomaiset baltialaisten ja etnisten saksalaisten sotavankien siirtämiseen saksalaisten miehittämille alueille. Kirjeessä on ”Koskee”-kohdassa merkintä ”Neuvostoliittoon kuulumattomia sotavankkeja”.²³⁷

Päämajassa oli pohdittu samaa asiaa jo aiemmin, sillä päämajan järjestelyosasto ilmoitti ulkomaaosastolle päivää aiemmin eli 19.9.1941, että suomalaisilla sotavankileireillä oli muutamia Volgan saksalaisia ja latvialaisia ja jopa yksi tšhekkiläinen ja yksi romanialainen sotavanki. Ulkomaaosastoa kehoitettiin tiedottamaan asiasta saksalaisia, koska sotavankien ajateltiin kiinnostavan saksalaisia sotilasviranomaisia.²³⁸

Tässä vaiheessa kotijoukkojen esikunta oli jo saanut ohjeita eri kansallisuuksiin kuuluvien sotavankien kohtelusta Mikkelissä päämajan yhteydessä toimineen Yhteysesikunta Nordin kautta. Yhteysesikunta Nord lähetti Suomen päämajalle lisäyksen aiemmin lähettämäänsä ehdotukseen venäläisten sotavankien kohtelusta 8.9.1941. Aiemmin lähetetty ehdotus ei ole säilynyt, mutta siinä on selvästi ollut ohjeita eri kansallisuuksia edustavien sotavankien erilaisesta kohtelusta. Lisäyksessä keskitytään vain valkoruteenien vapauttamiseen.²³⁹

Suomalaiset viranomaiset tiedustelivat vielä erikseen ohjeita etnisten saksalaisten sotavankien käsittelyyn, mihin Saksan sotavoimien edustaja Suomen päämajassa, kenraali Waldemar Erfurth antoi lisäohjeita 27.9.1941. Hänen mukaansa saksalaisten vangiksi jääneet ”kansallisuudeltaan saksalaisiin, liittolais- tai ystävällismielisiin kansallisuuksiin kuuluvat ja virolaiset, latvialaiset, liettualaiset, ukrainalaiset ja valkovenäläiset sotavangit” oli suunniteltu eroteltaviksi saksalaisten muista sotavangeista ja käytettäväksi työvoimana tai turvaamistehtävissä. Heidän vapauttamisestaan

²³⁵ Westerlund 2008a, s. 40–41, 147; Korpi 2010, s. 116.

²³⁶ Neerland Soleim 2004, s. 174; Westerlund 2008a, s. 277, 288, 290–291; Otto 2008, s. 109–110.

²³⁷ KotijE:n kirje nro 1107/Järj.1b/sal Päämajan ulkomaaosastolle 9.9.1941, Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa 4, KA.

²³⁸ PM järjestelyosasto Ulkomaaosastolle 19.9.1941, no 1317/Järj.2.sal, T 19653/5–6, KA.

²³⁹ Verbindungsstab Nord, kirje Suomen Päämajaan eversti Roosille 8.9.1941, T2553/7, KA.

sotavankeudesta ja kotiuttamisestaan oli jouduttu kuitenkin toistaiseksi luopumaan. Saksan sotavoimien esikunta pyysi käyttämään tällaisia sotavankeja jatkossakin Suomessa työvoimana. Yhteysesikunta Nord ilmoittaisi Suomen päämajalle niin pian kuin vankien kuljettaminen Saksaan olisi mahdollista. Vastaavasti oli sovittu toimittavan myös Saksan Norjan-armeijan hallussa olevien sotavankien kanssa. Norjan-armeija voisi käyttää heitä työvoimana toistaiseksi heidän siirtoon odoteltaessa.²⁴⁰

Saksan Norjan-armeijan varaslähtö

Suomen päämajan ja Saksan sotavoimien johdon keskinäisissä neuvotteluissa oli, kuten edellä on kerrottu, syyskuun lopussa 1941 päädytty siihen, että Suomessa olevia ”liittolais- ja ystävällismielisiin kansallisuuksiin kuuluvia” sotavankeja ei luovutettaisi saksalaisille, ennen kuin suomalaiset saisivat Yhteysesikunta Nordin kautta tiedon siitä, että heidät voitaisiin palauttaa kotimaahansa. Sen paremmin Suomen sotavankihallinnon alaisia sotavankeja kuin Saksan Norjan-armeijan alaisia sotavankeja ei voitu kuljettaa Manner-Eurooppaan, koska saksalaiset eivät halunneet siirtää venäläisiä sotavankeja Saksan alueelle heidän aiheuttamansa turvallisuusuhan vuoksi.

Suomen pääesikunta ei halunnut luovuttaa näitä kansallisuuksia edustavia vankeja saksalaisten joukkojen käyttöön Suomessa, koska työvoimapulasta kärsivässä maassa sotavangitkin olivat potentiaalista työvoimaa.

Näistä periaatteellisista sopimuksista huolimatta suomensukuisten ja etnisten saksalaisten sotavankien vaihdosta sovittiin Saksan Norjan-armeijan esikunnan ja suomalaisten sotilasviranomaisten kesken viimeistään lokakuun alussa 1941, sillä kotijoukkojen esikunta määräsi 9.10.1941, että kotialueen sotavankileirien tuli lähettää ensi tilassa kaikki hallussaan olevat etniset saksalaiset sotavangit sotavankileiri 19:lle Ouluun.²⁴¹ Määräyksen tavoitteena oli siirtää sotavangit samalle leirille saksalaisille joukoille luovuttamista varten.

Kyse oli nimenomaan vaihdosta, sillä Suomessa olevien saksalaisten joukkojen esikunta pyysi marraskuun alussa 1941 Yhteysesikunta Roi:n kautta, että suomalaisilla sotavankileireillä olevat etniset saksalaiset sotavangit toimitettaisiin saksalaisten Rovaniemen vankileirille. Syyksi mainittiin, että saksalaiset olivat nyt luovuttaneet kaikki hallussaan olleet karjalaiset sotavangit suomalaiselle vankileirille.

Suomalainen yhdysupseeri, joka ei selvästi tiennyt, mikä kotimainen taho oli asiaa hoitanut, siirsi asian päämajan järjestelyosastolle. Sen hallinnollisen toimiston sotavankiasioista vastannut majuri Voitto Vähälä selvitteli asiaa ja sai kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimiston päälliköltä kapteeni Eljas

²⁴⁰ Verbindungsstab Nord, abt. Qu. Nr. 242/41 geh. Suomen päämajan ulkomaaosastolle 27.9.1941, KotijE, Fa 9, KA.

²⁴¹ Kotijoukkojen esikunnan kirjelmä nro 1540/Järj.1b/sal. 9.10.1941, KotijE svstto, Fa 9, KA.

Erkolta 7.11.1941 tiedon, että noin 80 saksalaista sotavankia oli lähetetty Rovaniemelle saksalaisille luovutettaviksi pari päivää aikaisemmin.²⁴²

Vaikka käsky etnisten saksalaisten sotavankien siirtämisestä Ouluun tapahtui kotijoukkojen esikunnan aloitteesta, siitä tiedotettiin myös päämajaa. Kotijoukkojen esikunta onkin ollut lähinnä käytännön järjestelyjä toteuttava taho, ja sotavankien vaihdosta Saksan Norjan-armeijan esikunnan kanssa lienee sopinut päämajan järjestelyosasto.

Sotavankien vaihto ei ole ollut mikään salaisuus, sillä saksalaisten esikunnassa yhdysupseerina toiminut suomalainen everstiluutnantti Rothe raportoi päämajalle ja saman tien muun muassa Lapin läänin maaherralle etnisten saksalaisten sotavankien luovutuksesta raporteissaan 12. ja 13.11.1941.²⁴³

Seuraavan kerran etnisiä saksalaisia sotavankeja luovutettiin saksalaisille 21.11.1941, jolloin kolme etnistä saksalaista sotavankia luovutettiin saksalaisille Rovaniemellä. Nämä vangit luovutettiin samoin sotavankileiri 19:n kautta,²⁴⁴ joten luovutuksen takana lienee ollut aiemmin tehty sopimus. Todennäköisesti nämä sotavangit on huomattu saksalaisiksi niin myöhään, että he eivät enää ehtineet 8.11.1941 luovutuserään.

Saksalaiset joukot Suomessa luovuttivat lokakuun 1941 loppuun mennessä Sallan suomalaiselle sotavankileirille (sotavankileiri 9:n alaleirille) kahdeksan suomensukuista sotavankia vastineeksi etnisistä saksalaisista. Saksalaiset lupasivat luovuttaa lisäksi ”kymmenenkunta” sotavankia marraskuun puolimaissa.

Karjalaisten sotavankien luovuttaminen suomalaisille ei ole johtunut saksalaisten erityisestä huolesta suomensukuisten sotavankien hyvinvoinnista eikä myöskään siitä, että suomalaiset olisivat erityisesti tarvinneet suomensukuisia sotavankeja. Heitä käytettiin yhdessä muita kansallisuuksia edustaneiden sotavankien kanssa raivaus- ja halonhakuutöissä Sallassa.²⁴⁵

Tammikuussa 1942 Saksan Norjan-armeija nimettiin sen toiminta-alueetta paremmin vastaavasti Saksan Lapin-armeijaksi. Se siirtyi hallinnollisesti Saksan sotavoimien esikunnan alaisuudesta Saksan maavoimien ylijohdon alaisuuteen.²⁴⁶ Pohjois-Suomessa olevat saksalaiset joukot olivat edelleen kiinnostuneita etnisistä saksalaisista sotavangeista.

Maaliskuussa Saksan Lapin-armeijan esikunta tiedusteli ”lukuisten suullisten keskustelujen ja kirjallisten pyyntöjen ” johdosta, milloin suomalaisilla leireillä yhä olevat etniset saksalaiset sotavangit luovutettaisiin sille.²⁴⁷

²⁴² AOK Norwegen, Befehlstelle Finnland, Qu.2 suomalaiselle yhdysupseeri Ahoelle 4.11.1941, T 19653/5-6, KA.

²⁴³ Hillilän kirje Aaro Pakaslahdelle 14.11.1941, Fb 110 A6, kotelo 7, UM.

²⁴⁴ RH 20 – 20/206, KTB AOK Norwegen Qu2, Befehlstelle Finnland, Anlagen, BA-MA; T19659/B17, KA.

²⁴⁵ AOK:n yhteysupseerin kirje KD nro 1162/41 Päämajan järjestelyosastolle 6.11.1941, KotijE, svstso, Fa 6, KA; Hillilän kirje Aaro Pakaslahdelle 14.11.1941, Fb 110 A6, kotelo 7, UM.

²⁴⁶ Korpi 2010, s. 127; Jatkosodan historia 4, s. 28.

²⁴⁷ AOK Lappland, Qu. 2, kirje nro 565/42 yhteysesikunta Roille 20.3.1942, T5857/12, KA.

Suomalaiset olisivatkin luovuttaneet saksalaisille etniset saksalaiset sotavangit maaliskuussa 1942 muut sotavankien siirrot estävästä pilkkukuumevaarasta huolimatta, jos vain saksalaiset olisivat niin halunneet.²⁴⁸ Saksalaiset eivät kuitenkaan halunneet pilkkukuumetartuntaa ja myönsivät, ettei sotavankeja voitu siirtää.

Sen sijaan he pyysivät luetteloa kaikista suomalaisilla sotavankileireillä olevista sotavangeista, jotka olivat 1) epäilyksettä saksalaista syntyperää, 2) saksalaisen nimen vuoksi todennäköisesti saksalaisista vanhemmista tai isovanhemmista periytyviä vaikka eivät saksaa puhuisikaan ja 3) sotavangeista, jotka vaikuttivat saksalaista syntyperää olevilta, vaikkei siitä olisi mitään todisteita.²⁴⁹

Saksan Lapin-armeijan esikunta yritti vauhdittaa etnisten saksalaisten sotavankien luovuttamista vielä viikkoa myöhemmin, jolloin se ilmoitti Saksan maavoimien päämajan määränneen 30.3.1942, että kaikki saksalaissyntyiset neuvostosotavangit oli vapautettava sotavankeudesta. Samalla pyydettiin uudelleen toimittamaan etniset saksalaiset sotavangit ensi tilassa Sallan tai Rovaniemen saksalaisille sotavankileireille, tai edes luettelo heistä, mikäli tartuntataudit estäisivät luovutuksen.²⁵⁰

Toukokuussa 1942 saksalaisille luovutettiin 26 ”saksalaissyntyistä” sotavankia Rovaniemellä.²⁵¹ Suomalaisten sotavankikorttien mukaan eli sotavankien oman alkuperäisen ilmoituksen mukaan tosin vain 15 heistä olisi ollut kansallisuudeltaan saksalaisia.²⁵² Pilkkukuumevaara esti tällöinkin joidenkin suomalaisilla sotavankileireillä olleiden saksalaissyntyisten sotavankien luovuttamisen.

Seuraava suurempi erä, yhteensä 95 saksalaissyntyistä sotavankia, luovutettiin vasta 8.10.1942 Rovaniemellä. Näistäkin sotavangeista vain 25 oli sotavankikorttien merkintöjen mukaan saksalaisia. Luovutusluettelon mukaan heistä suurin osa oli saksalaisista vanhemmista ja isovanhemmista polveutuvia mutta saksan kieltä taitamattomia. Samassa yhteydessä luovutettiin internoitu saksalaissyntyinen siviilihenkilö, joka oli suostunut luovuttamiseensa.²⁵³

Saksalaissyntyisiä sotavankeja jäi edelleen suomalaisille vankileireille, sillä sairaita sotavankeja ei tälläkään kertaa luovutettu saksalaisille.

Sotavangit ymmärsivät saksalaisen syntyperän edullisuuden verrattain nopeasti. Marraskuussa 1941 desanttina vangittu, vuonna 1911 syntynyt I luokan insinööri-tekniikko Ivan Vasiljevitch Mezin kertoi heti vangiksi jäätyään suomalaisen 15. divisioonan esikunnan kuulusteluissa avoimesti

²⁴⁸ PM järjestelyosaston kirje nro 1198/Järj.2/sal Yhteysesikunta Roille 26.3.1942, T 5857/12, KA.

²⁴⁹ AOK Lappland, Qu.2, nro 708/42 Verbindungsstab Roille 11.4.1942, T 5857/12, KA.

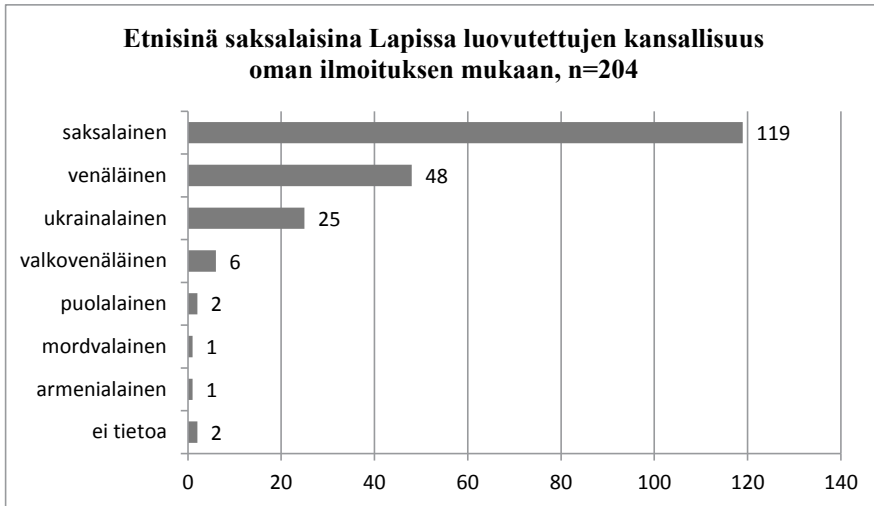
²⁵⁰ AOK Lappland, Qu.2, kirje nro 770/42 Yhteysesikunta Roille 18.4.1942, T19653/7–8, KA.

²⁵¹ Kotijoukkojen esikunta, sotavankitoimisto, kirje nro 3936.järj.1b. SPR:n sotavankitoimistolle 5.6.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 7, KA.

²⁵² SPR, sotavankitoimisto, Bb 54–56, KA.

²⁵³ PM järjestelyosaston kirje nro 822/Järj.4./sal. Kotijoukkojen esikunnalle 28.9.1942, T 19654/F3–4, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 6605. Järj.1b.sal. sotavankileiri nro 7:n päällikölle 1.10.1942, KotijE, sotavankitoimisto, Fa 20, KA.

menneisyydestään ja BMW-moottoripyöristä johtuvasta saksalaismielisyydestään mutta ei hiiskahtanutkaan saksalaisesta syntyperästään. Helmikuussa 1942 sotavankileiri 6:lla hän sen sijaan kertoi olevansa venäjänsaksalainen, vaikka hänen isänsä Feodor Müller oli kuollut vallankumouksen aikana ja hän oli siitä lähtien käyttänyt kasvatti-isänsä sukunimeä ja patronyymiä.²⁵⁴

Kuvio 7 Etnisinä saksalaisina Lapissa luovutettujen kansallisuus oman ilmoituksen mukaan. Lähde: Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; T19659/B18, KA.

Huhtikuussa 1942 suoritetun kyselyn perusteella vielä 89 sotavankileiri 6:lla ollutta sotavankia ilmoittautui saksalaista syntyperää olevaksi, vaikka asiasta ei ollut muita todisteita kuin heidän oma ilmoituksensa ja vaikka sotavankileiri 6 oli luovuttanut kaikki saksalaista syntyperää olevat sotavangit eteenpäin jo marraskuussa 1941.²⁵⁵

Kesällä 1942 päämajan järjestelyosaston päällikkö arvelikin, että monet sotavangit olivat ilmoittautuneet saksalaisiksi olojen muutoksen toivossa.²⁵⁶ Osa tällöin listatuista ainoastaan oman ilmoituksensa perusteella

²⁵⁴ Valpo KD 504/1434 vuodelta 1942, KA; Päämaja, tiedusteluosasto, Vnk. ptk. nro 1387, Ivan Vasiljevitch Mezin, Shist. tsto, T19128, KA; PM valv. Os pidätettyjen luettelo nro 23 ajalta 1.12.–15.12.1941, Valpo amp XXA7a2, KA.

²⁵⁵ Sotavankileiri 6:n kirje KD nro 90/III/674/sal. kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimistolle 20.5.1942 liitteineen, KotijE sotavankitoimisto, Fa 16, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 3662 järj.1b.sal Päämajan järjestelyosastolle 23.5.1942, KotijE sotavankitoimisto, Fa 16, KA.

²⁵⁶ Päämajan järjestelyosasto, kirje nro 151/järj.4/sal. ulkomaaosastolle 22.6.1942, T 19654/F3–4, KA.

saksalaissyntyiseksi todetuista kuitenkin luovutettiin myöhemmin saksalaisille etnisenä saksalaisena.²⁵⁷ Vielä vuonna 1943 muutama aiemmissa sotavankikuulusteluissa isovenäläiseksi ilmoittautunut sotavanki ilmoittautui saksalaista syntyperää olevaksi.²⁵⁸

Saksalaisille joukoille Suomessa luovutettiin myös yksittäisiä etnisiä saksalaisia sotavankkeja. Muutamien luovutusten takana on ollut sotavangin oma pyyntö päästä saksalaiselle sotavankileirille.²⁵⁹ Kyselyjä tuli myös vankien omaisilta. Ainakin kahden vangin isät Saksasta pyysivät vapauttamaan poikansa ja toimittamaan nämä Saksaan.²⁶⁰

Tammikuussa 1942 neljä sotavankileiri 13:lla ollutta etnistä saksalaista sotavankia, nuorempi luutnantti Anatoli Josifovitsh Wrabel (s. 1912), sotamies Aleksandr Ivanovitsh Seitz (s. 1896), sotamies Wilhelm Genrihovitsh Schmidt (s. 1909) ja Henrik Genrikovitsh Reitz (s. 1918), valitti olevansa ”ylen heikolla muonalla ja raskaissa ahdistavissa oloissa” suomalaisella vankileirillä ja pyysi mahdollisimman pikaista lähettämistä saksalaiseen vankileiriin. Schmidt oli huonoissa oloissa sairastunut. Näille sotavangeille oli ilmoitettu, että heidät luovutettaisiin saksalaisille vain siinä tapauksessa, että heitä kertyisi noin 10 miehen joukko.²⁶¹

Miesten luovutus viivästyi maaliskuun puolivälissä 1942 ilmenneiden pilkkukuumetapausten vuoksi. Osa sotavankileireistä oli pilkkukuumekaranteenissa ja sotavankien siirrot oli siksi kielletty.²⁶²

Sotavangit tekivät kaikkensa päästäkseen olettamuksensa mukaan parempiin oloihin. Nastolaan sotavankijärjestelyleiri 1:n invalidiosastolle siirretty Aleksandr Seitz oli tavannut leirillä saksalaisen lehtimiehen, jonka kautta hän sai välitettyä tiedon halustaan siirtyä saksalaisten vankeuteen Yhteysesikunta Nordille. Seitz kertoi olleensa vuoteen 1915 asti Saksan kansalainen.

Yhteysesikunta lähestyi päämajan ulkomaaosastoa todeten, että Seitz kelpaisi kyllä Saksan Lapin-armeijalle tulkiksi. Suomen päämajassa todettiin,

²⁵⁷ Esim. Ivan Butnik, sotavankikortin mukaan ukrainalainen, Vasili Barmaschhoff, sotavankikortin mukaan venäläinen; SPR, sotavankitoimisto, saksalaisille luovutettujen kortisto, KA.

²⁵⁸ Zaitsevin tiedot: SPR, sotavankitoimisto, saksalaisille luovutettujen kortisto, KA; PM järjestelyosaston kirje nro 426/järj.4/sal. SPR:n sotavankitoimistolle liitteineen 19.3.1943, T 196594/F6, KA. Hundriser: SPR, sotavankitoimisto, saksalaisille luovutettujen kortisto, KA; anomus, Kotijoukkojen Esikunnan rovastintoimiston kreikkalaiskatolisen kenttäpappin kirje 64. Sotasairaalan päällikölle liitteineen 11.1.1943, T 19654/F7, KA.

²⁵⁹ Esimerkiksi Linder: PM järjestelyosasto, kirje nro 655/järj.4/sal. Kotijoukkojen Esikunnalle 3.5.1943, T 19654/F6, KA; Jurk: AOK Norwegen, Befehlstelle Finnland, Qu.2 AOK:n suomalaiselle yhdysupseerille 4.11.1941, Kotijoukkojen esikunta, sotavankitoimisto, Fa 8, KA.

²⁶⁰ Zaitsev: PM järjestelyosaston kirje nro 426/järj.4/sal. SPR:n sotavankitoimistolle liitteineen 19.3.1943 T 19654/F6, KA; Makarenko: Suomen sotilasiamies Berliinissä, kirje nro 2060/4 e Ulkomaosaston päällikölle 15.12.1942, T19654/F3-4, KA; Deutsches Rotes Kreuz, kirje nro VII/3 GrI/bb SPR:lle 8.8.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 9, KA.

²⁶¹ Reitzin sotilasarvoa ei löydy käytetyistä lähteistä. Kotijoukkojen Esikunnan sotavankitoimisto, kirje nro 2911/järj.1b.sal Päämajan järjestely 2:lle 7.5.1942, T19653/7-8, KA.

²⁶² Laurent 2006, s. 38-40, 44.

että pilkkukuumekaranteenin vuoksi luovutus olisi mahdollinen aikaisintaan 1.5.1942.²⁶³

Etnisten saksalaisten sotavankien luovutuksesta Lapissa oleville saksalaisille joukoille sovittiin ainakin aluksi yhteysesikunta Roi:n kautta Suomessa olleiden saksalaisten joukkojen esikunnan kanssa eikä niistä tiedotettu ainakaan suoraan Yhteysesikunta Nordia. Toukokuun alussa 1942 Yhteysesikunta Nord pyysi luovuttamaan sotavankeja Lapissa olevien saksalaisten joukkojen esikunnalle,²⁶⁴ joten viimeistään tällöin sotavankien luovuttamiselle oli myös Yhteysesikunta Nordin hyväksyntä.

Sotavankien luovuttaminen Suomessa olleille joukoille Saksaan siirtämisen sijasta lienee johtunut osin saksalaisen hierarkkisen virkakoneiston ja virallisen reitin hitaudesta, josta on useita esimerkkejä.

Toisena syynä on ollut suomalaisten sotilasviranomaisten sotavankeihin kohdistunut kansallisuuspolitiikka. Etnisten saksalaisten sotavankien siirtämistä kansallisuuttaan vastaaville seuduille tai ainakin omiensa pariin on pidetty tärkeänä. Tästä ovat hyvänä esimerkkinä etnisten saksalaisten sotavankien siirtoanomukset, joihin suhtauduttiin vakavasti, vaikka ne aiheuttivat paljon vaivaa suomalaisille viranomaisille.

Heidän kohdallaan saksalaisen virkakoneiston jäykkyys konkretisoitui. Jo syksyllä 1941 muutama kansallisuudeltaan saksalainen sotavanki oli anonut kotimaahansa palauttamista ja vapauttamista. Suomalaisilla sotilasviranomaisilla tai ylipäälliköllä, jolle asia alistettiin, ei ollut mitään tätä vastaan. Anomukset toimitettiin Yhteysesikunta Nordin kautta Saksan sotavoimien esikunnalle, jonka päättäväksi asia jäi. Yhteysesikunta Nordin piti ilmoittaa Suomen päämajalle, kun sotavangit voitaisiin siirtää Saksaan.²⁶⁵

Suomalaiset viranomaiset huomasivat hyvin nopeasti, että asioiden hoitaminen virallista tietä Saksan päämajan kanssa ei johtanut tuloksiin. He alkoivat etsiä vaihtoehtoisia toimintatapoja.

Sotavanki Grigori Manuilovitsh Guzov (s.1919) väitti häntä kuulusteltaessa tammikuussa 1942, että hänen isänsä oli ollut Saksan sotilastiedustelun palveluksessa ja palvelut kenraaliluutnanttina Saksan armeijassa. Saatuaan tammikuun lopulla 1942 kuulustelupöytäkirjan kopion valtiollisen poliisin apulaispäällikkö Bruno Aaltonen totesi, että Berliiniin olisi mutkikasta kirjoittaa. Hän ehdotti, että asiasta kerrottaisiin suullisesti Saksan sotavoimien tiedustelupalvelun tšekäläiselle edustajalle Blockille.²⁶⁶ Ei ole tiedossa, etenikö asia tätä kautta mitenkään.

²⁶³ Päämajan ulkomaosasto, nro 833/Ulk.1./sal. Järjestelyosastolle 10.4.1942 liitteinen, T19653/7-8, KA.

²⁶⁴ Päämajan järjestelyosaston kirjelmä nro 1767/Järj.2.sal Kotijoukkojen esikunnalle 7.5.1942, liite, T19653/7-8, KA.

²⁶⁵ Verbindungsstab Nord, abt. Qu. Nr. 242/41 geh. Suomen päämajan ulkomaosastolle 27.9.1941, KotijE, Fa 9, KA.

²⁶⁶ Valpo KD 144/1376 vuodelta 1942 liitteinen, KA.

Maaliskuun lopulla kävi ilmi, että Suomen päämajan ulkomaaosasto oli tehnyt samanaikaisesti omia tiedustelujaan Grigori Guzovin tapauksessa. Saksalainen yhteistyötaho, Yhteysesikunta Nord kuitenkin vastasi ulkomaaosastolle, että sotavangin kertomus ei voinut pitää paikkaansa eikä tämän isää ollut voitu jäljittää.²⁶⁷ Lopulta sotavanki Guzov luovutettiin Suomessa oleville saksalaisille joukoille yhdessä muiden etnisten saksalaisten sotavankien kanssa Rovaniemellä 6.10.1942.²⁶⁸

Suomessa olleet saksalaiset joukot ottivat mielellään vastaan sotavangeja, joita edes epäiltiin etnisiksi saksalaisiksi. Lopulta kävikin niin, että Saksaan tai sen miehittämille alueille Manner-Euroopassa luovutettiin vain pieni osa saksalaissyntyisistä sotavangeista. Heistä valtaosa, 40 sotavankia, siirrettiin Tallinnaan baltialaisten sotavankien luovutuksen yhteydessä, joten virallisen vaihdon puitteissa ei käytännössä luovutettu etnisiä saksalaisia sotavangeja.

Saksalaisten päällimmäinen motiivi saksalaissyntyisten sotavankien vastaanottamiseen oli kielitaitoisen työvoiman tarve. Syksyllä 1941 saksalaissyntyisten sotavankien luovutuspyynnön yhteydessä Saksan Norjan-armeijan edustaja kirjoitti, että jos volgansaksalaisia sotavangeja ei ollut luovuttaa, saksalaiset tarvitsisivat 15–20 saksankielentaitoista venäläistä sotavankia sotavankileirin käyttöön tulkeiksi.²⁶⁹

Etnisinä saksalaisina luovutetuista sotavangeista suurin osa oli työläisiä tai maataloustyöläisiä. Reilu 10 % oli henkisen työn tekijöitä tai taiteilijoita. Valtaosa, 190 henkilöä eli noin 92 %, oli sotamiehiä ja aliupseereita. Upseereja ja sotilasvirkamiehiä oli joukossa kymmenen. Kuusi luovutetuista oli siviilivankeja.²⁷⁰

Etnisten saksalaisten sotavankien luovuttaminen saksalaisille joukoille Lapissa perustui ajatukseen etnisten saksalaisten ja suomensukuisten sotavankien vaihdosta, vaikka siitä ei tehty kirjallista sopimusta. Talvella 1941–1942 saksalaissyntyisten sotavankien luovutusta kiirehtiessään saksalaiset vetosivat siihen, että saksalaiset luovuttivat jatkuvasti kaikki Lapissa olevilla sotavankileireillään olleet suomalaista ja karjalaista syntyperää olevat sotavangit suomalaisille.²⁷¹

Muurmannin rintamalla vangittujen ja yliolikkareiden lisäksi Saksan Lapin-armeija luovutti suomalaisille myös sellaisia suomensukuisia sotavangeja, jotka oli saatu vangiksi itärintaman eteläosissa ja tuotu Suomeen saksalaisten työvoimaksi. Osa heistä oli Suomesta Neuvostoliittoon loikanneita tai Neuvostoliittoon siirtyneitä amerikansuomalaisia, joita virallisessa sotavankien vaihdossa ei olisi kelpuutettu Suomeen. Siitä

²⁶⁷ Verbindungsstab Nord, kirje Abt. Qu. Nr. 212/42 geh. Suomen päämajan ulkomaaosastolle 19.3.1942, Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa 13, KA.

²⁶⁸ T19659/B17, KA.

²⁶⁹ AOK Norwegen, Befehlstelle Finnland, Qu.2 suomalaiselle yhdysupseeri Ahoselle 4.11.1941, T 19653/5–6, KA.

²⁷⁰ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

²⁷¹ AOK Lappland, Qu.2, nro 708/42 Verbindungsstab Roille 11.4.1942, T 5857/12, KA.

huolimatta heidät siirrettiin suomalaisille vankileireille ja osa sieltä edelleen heimosotavankileiri 21:lle, josta jokunen hyväksyttiin vapaaehtoiseksi Suomen puolustusvoimiin.²⁷²

Etnisten saksalaisten luovutuksissa kyse oli suosituimmuusasemassa olevien etnisten sotavankien vaihdosta. Vaihto oli lähinnä periaatteellista, sillä luovutukset eivät toteutuneet eikä niitä vaadittu toteutettavaksi mies miestä vastaan. Etnisiä saksalaisia sotavankeja luovutettiin suuremmissa erissä, mikä sai osan suomalaisille leireille jääneistä sotavangeista epäilemään, ettei heitä aiottukaan luovuttaa saksalaisille. Toisaalta myöskään suomensukuisten sotavankien luovuttaminen suomalaisille ei ollut automaattista.²⁷³

Enää syksyllä 1942 päämaja ei automaattisesti hyväksynyt suomensukuisten sotavankien siirtoa suomalaisille sotavankileireille, sillä Yhteysesikunta Roi:n sotavankiasiainhoitaja joutui erikseen kysymään päämajalta, voitiinko eräs suomea puhuva karjalainen sotavanki ottaa vastaan saksalaisilta.²⁷⁴ Marraskuussa 1942 kotijoukkojen esikunta ilmoitti kotialueen sotavankileireille ja -sairaaloille, että sotavankien vastaanottaminen suoraan saksalaisilta ei ole sallittua ilman kotijoukkojen esikunnan lupaa.²⁷⁵

Baltialaisten sotavankien kotiuttaminen

Etniset saksalaiset eivät olleet sotavankien joukossa ainoa kansallisuusryhmä, jota ei Suomessa laskettu tavallisiksi neuvostosotavangeiksi. Suomalaisten vangiksi jäi vuonna 1941 useita satoja virolaisia, sekä puna-armeijaan pakko-otettuja entisiä itsenäisen Viron kansalaisia että Virosta kotoisin olevia Neuvostoliiton alueella ennen sotaa asuneita Neuvostoliiton kansalaisia, jotka oli otettu tavallisina rivimiehinä puna-armeijaan. Myös yhteensä joitakin satoja latvialaisia ja liettualaisia jäi suomalaisten vangiksi. Vielä heinäkuun jälkipuoliskolla vuonna 1941 virolaisia ei huomioitu sotavankien kansallisuusjaottelussa lainkaan,²⁷⁶ mutta elokuun lopussa virolaisia oli jo

²⁷² Yhteysesikunta Roi, toimisto X, KD nro 4389/X/21, passitus 5.9.1943, T5857/12, KA; Päämajan valvontaosaston Lapin alatoimiston kirje nro 2181/Lap.56/46/43/sal. yhteysesikunta Roille 15.10.1943, T5857/12, KA; Heikki Makaran Valpon pääosaston henkilökortti, KA; Fredi Salosen Valpon pääosaston henkilökortti, KA; Valpo KD-asiakirja nro 123/917 vuodelta 1944, KA.

²⁷³ Suomalaisten yhteysupseeri majuri von Haartman Kiestingissä raportoi kuulleensa lokakuussa 1942 kenraalimajuri Kleinheisterkampilta, että saksalaisten hallussa olleiden sotavankien joukossa oli ollut suomalainen nimeltään Jukka Antinpoika Porali, syntynyt 31.12.1919 Leningradin piirissä. Siten Porali olisi mahdollisesti ollut kansallisuudeltaan inkeriläinen eikä suomalainen. Sotavanki oli useampaan otteeseen pyytänyt, että hänet lähetettäisiin Suomeen, mutta kun tätä pyyntöä ei huomioitu, hän lähti karkumatkalle. Karkumatkallaan Porali kuitenkin osui miinaan ja haavoittui käteen. Jouduttuaan haavoittuneena uudestaan saksalaisten vangiksi hänet hirtettiin. Yhteysupseerin selostus 9.10.1942 (majuri von Haartmann), T5471/1, KA.

²⁷⁴ 5701:n [Yhteysesikunta Roi:n] lennätinsanoma päämajan sotavankitoimistolle 3.9.1942 ja Frontstalag 309, Kommandantur, Abt.Hauptkartei, nro 677/42 Yhteysesikunta Roille 5.10.1942, 5857/12, KA.

²⁷⁵ Kotijoukkojen esikunnan kirjelmä nro 7790, Järj.1b.sal. 25.11.1942, KotijE hall.tsto, Fa 15, KA.

²⁷⁶ PM tiedusteluosaston kirje nro 611/Tied.1/sal. Kotijoukkojen esikunnalle 17.7.1941, Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa 1, KA; kopio T 9916/131, KA.

jäänyt sotavangiksi. Tällöin heitä kehoitettiin käsittelemään tavallisina sotavankeina.²⁷⁷

Pian kuitenkin todettiin, että virolaisia ja latvialaisia sotavankeja ”ei voitane kohdella tavallisina sotavankeina vaan joutuvat erikoisasemaan”.²⁷⁸ Vain kymmenen päivää aiemmin saksalaiset olivat ilmoittaneet, että heidän hallussaan olevien baltialaisten sotavankien kohtelu ei toistaiseksi poikkea muiden sotavankien kohtelusta.²⁷⁹ Päätelmä baltialaisten sotavankien erikoisasemasta oli siis kotoperäinen.

Suunnitelmat virolaisten sotavankien vaihtamisesta suomensukuisiin sotavankeihin ovat saattaneet saada alkunsa samanaikaisesti useammalta eri taholta.

Aloite Saksassa olevien sukulaiskansoihin kuuluvien sotavankien kokoamisesta tehtiin Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan väestötoimistossa samaan aikaan kuin heimosotavankileirin perustamisesta annettiin määräys, siis syyskuun puolivälin jälkeen 1941. Tavoitteena oli Itä-Karjalan asuttaminen. Myös puolustusvoimien ylipäällikkö oli syksyllä 1941 yhteydessä Saksan sotavoimiin inkeriläisten ja itäkarjalaisten sotavankien siirtämiseksi Suomeen.²⁸⁰

Aloite saksalaisten vankina olleiden suomensukuisten sotavankien siirtämisestä Suomeen tuli samoihin aikoihin myös Suomen Saksansuurlähettiläänä toimineelta ministeri Toivo Kivimäeltä. Hän tiedusteli 10.10.1941 ulkoasiainministeriöltä, olisiko syytä ryhtyä toimenpiteisiin saksalaisten vankina olevien suomenheimoisten sotavankien luovuttamiseksi Suomeen tai ainakin siirtämiseksi Viroon, jossa elintarvikkeista ei ollut puutetta. Asiasta oli neuvoteltu päämajan kanssa, joka suhtautui ajatukseen epäillen, sillä sotavankien ajateltiin olevan suurelta osin ”kommunismiin saastuttamia”. ”Marsalkka oli epäilevällä kannalla”, todettiin vielä.

Tämä ja eräät muut jäljempänä käsiteltävät sotavankien siirtoasiat olivat ulkoasiainministeriön mielestä kysymyksiä, jotka olisi kannattanut ottaa esille päämajan ja hallituksen yhteisessä neuvottelukokouksessa marraskuussa 1941. Ulkoasiainministeriön muistio sotavankiasioineen lähetettiin valtioneuvoston kansliasta tiedoksi eri ministeriöille, joten sotavankien vaihtokysymys on tullut laajalti tunnetuksi, vaikka itse kokouksessa käytiin lopulta läpi lähinnä takaisinvaltatun alueen järjestelyä.²⁸¹

Kivimäki kävi vielä 24.10.1941 puhumassa ylipäällikkö Mannerheimille sekä Suomen että Saksan vankileireillä olevien itäkarjalaisten ja

²⁷⁷ Merivoimien esikunnan komento-osaston kirje nro 234/Kom.2.sal 31.8.1941, T 15889/1487a, KA.

²⁷⁸ Kotijoukkojen esikunnan kirje KD nro 1107/Järj.1b/sal. Päämajan ulkomaosastolle 9.9.1941, KotijE, sv.tsto, Fa 4, KA.

²⁷⁹ Deutsche Gesandtschaft, Militärattaché, Tgb – nr 379/41 geh Suomen puolustusministerille 30.8.1941, KotijE sv.tsto, Fa 6, KA.

²⁸⁰ Laine 1982, s. 147; Manninen 1980, s. 192-193.

²⁸¹ Valtioneuvoston kanslian kirjelmä nro 917/5.11.1941 liitteineen, Fb 110: A.3.C, kotelo 4, UM; Kotijoukkojen esikunnan kirjelmä nro 2697/Järj.1b/sal. Yleisesikunnan päällikölle 17.11.1941, T20774/3, KA; Laine 1982, s. 147; Silvennoinen 2013, s. 37-38.

suomenheimoisten sotavankien siirtämisestä vankileireiltä Raja-Karjalaan. Mannerheim suhtautui asiaan tällä kertaa suopeasti.²⁸²

Suomen päämaja esitti syyskuussa 1941 Yhteysesikunta Nordille, että virolaiset sotavangit voitaisiin palauttaa kotimaahansa. Yhteysesikunta Nord lupasi neuvotella asiasta Virossa olevien viranomaisten kanssa. Se esitti toivomuksenaan, että sillä välin suomalaisten vankina olevat virolaiset sotavangit eristettäisiin muista kansallisuuksista ja heitä kohdeltaisiin muita paremmin. Luovutusta odoteltaessa heille piti lisäksi järjestää työtä Suomessa.²⁸³

Päämaja asettui odottavalle kannalle sotavankiluovutusten suhteen. Aikaa kului, sillä Yhteysesikunta Nord eteni virkatietä pitkin. Sitä paitsi laivaliikenne oli syksyllä 1941 pitkään pysähdyksissä miinavaaran vuoksi.²⁸⁴

Suomen päämajassa päätettiin, että asian käsittelyn nopeuttamiseksi on syytä kääntyä suoraan Virossa toimivien saksalaisten viranomaisten puoleen. Näin tapahtuikin, ja päämaja sai 18.11.1941 vastauksen, jonka mukaan Tallinnaan koottaisiin "ensi eränä" 2 062 suomalaista tai suomensukuista sotavankia vaihdettavaksi Suomessa otettuihin sotavankeihin. Ainakin kotimaassa asiasta päätettiin korkealla taholla, sillä määräys on ylipäällikön allekirjoittama. Sen mukaan vaihdon tuli tapahtua mies miestä vastaan, paitsi kun kyseessä olivat työhön kykenemättömät vangit, joista voitiin luopua ilman vaihtoa.²⁸⁵

Saksalaisten puolelta asiaa hoiti Saksan pohjoisen armeijaryhmän selustaluueiden C-piirin sotavankikomentaja, mutta jää epäselväksi, oliko asiasta sovittu myös jonkin ylemmän tahon kanssa. Ainakin kirjelmä meni tiedoksi Saksan päämajan sotavankitoimistolle (*OKW, Abt. Kriegsgef. I BG*).²⁸⁶

Suomalaiset sotilasviranomaiset alkoivat valmistella sotavankien vaihtoa käytännössä. Pian päätettiin, että saksalaisille luovutettaisiin Helsingin sataman kautta ensin tuhat sotavankia suoraan vankileireiltä ja myöhemmin vielä 800 ukrainalaista ja 200 baltialaista sotavankia, jotka majoitettaisiin Talin ratsumaneesiin ja Malmille kuljetusta odottamaan.²⁸⁷

Ensin siirrettävien tuhannen sotavangin kansallisuutta ei ole mainittu, mutta oletettavasti aikomuksena oli siirtää etupäässä kaukasialaisia sotavankeja.²⁸⁸ Marraskuun lopussa Helsingin suojeluskuntapiirin alaiselle

²⁸² Manninen 1980, s. 192-193.

²⁸³ PM:n ulkomaosasto, ulkomaatoimisto, kirje nro 877/Ulk.1/sal. PM:n järjestelyosastolle 22.9.1941, T19653/5-6, KA; von Blücherin muistio Auswärtiges Amtille Suomessa olevia sotavankeja koskien 20.6.1942, P 70-5-64, lehti 25, LVVA.

²⁸⁴ Silvennoinen 2008, s. 238.

²⁸⁵ Päämajan kirje nro 2138/Järj.2/sal. Kotijoukkojen komentajalle 21.11.1941, Fb 110 A 7b, UM.

²⁸⁶ Kommandeur der Kriegsgefangenen Bezirk C beim Befehlshaber des Rückwärtigen Heeresgebietes Nord, Verbindungsstab Nord, Abt. Qu. nro 450/41 geh. koskien sotavankien vaihtoa 18.12.1941, T19653/5-6, KA.

²⁸⁷ Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 2747/Järj.Ib/sal. Helsingin Suojeluskuntapiirin komentajalle 21.11.1941, asiaryhmä 40, T1110, KA.

²⁸⁸ Päämajan ulkomaosaston kirje nro 1303/Ulk.1/sal. Järjestelyosastolle 17.11.1941 ja päämajan järjestelyosaston hallinnollisen toimiston sotavankiasioista vastaavan majuri Vähälän kirjeeseen käsin tekemä merkintä, T 19653/5-6, KA.

Malmin leirille olikin saapunut nelisensataa sotavankia, joista 157 oli ukrainalaisia ja valkovenäläisiä ja loput baltteja.²⁸⁹

Kotijoukkojen esikunta oli ilmoittanut 21.11.1941, että sotavankien vaihto tapahtuisi ”aivan lähpäivinä”.²⁹⁰ Näin ei kuitenkaan tapahtunut, sillä ne saksalaiset viranomaiset, joihin kotijoukkojen esikunta oli ollut yhteydessä, eivät olleet saaneet tarkempia ohjeita asiasta. Saksalaiset olivat päinvastoin ilmoittaneet, ettei sotavankien vastaanotto Tallinnassa olisi lainkaan mahdollista talvimajoitusongelmien vuoksi.

Saksalaiset viranomaiset ilmoittivat sotavankien vaihdon keskeytyneeksi 13.12.1941. Tämän jälkeen Helsinkiin vaihtoa varten kootut sotavangit päätettiin siirtää työleireihin muualle, sillä tilanahtaus Malmin ja Talin leireillä oli huomattava. Helsinkiin jäi noin 300 balttia, lähinnä virolaisia sotavankia, jotka haluttiin luovuttaa saksalaisille heti kun kuljetus Viroon voitaisiin saksalaisten taholta järjestää. Osasyynä olivat huolto-ongelmat, sillä elintarvikepulan vuoksi virolaisten sotavankien muonitus oli yhtä keho kuin muidenkin sotavankien.

Vuonna 1911 Saarenmaan Kuressaarella syntynyt Paltisk-hinaajan konemestari Dmitri Koppel valitti joulukuun alussa 1941, että oli Suomessa vankeudessa ollessaan joutunut niin huonoon kuntoon, ettei olisi heti työkykyinen, vaikka hänet vapautettaisiin Virossa. Koppel oli jäänyt siviilihenkilönä suomalaisten vangiksi Suomenlahdella 29.8.1941. Hän kertoi tullessaan Suomeen vapaaehtoisesti, tuoneensa mukanaan kymmenen miljoonan markan arvosta kalustoa ja tuhonneensa 26 neuvostosotilasta. Siitä huolimatta hänet oli julistettu sotavangiksi ja siirretty samalle sotavankileirille venäläisten kanssa. Koppel kertoi, ettei häntä ollut edes kunnolla kuulusteltu ja epäili, että Virossa häntä odottaisivat samanlaiset vankileirit. Sekä pääesikunnassa että kotijoukkojen esikunnassa Koppelin anomuksesta todettiin, ettei se aiheuta toimenpiteitä, sillä ”hänet muutenkin siirretään Viroon, jossa saksalaiset vapauttavat hänet”.²⁹¹

Kotijoukkojen esikunta halusi lähettää ainakin baltialaiset sotavangit edelleen ennen meren jäätymistä. Yleisesikunnan päällikön ratkaisun mukaan baltialaiset saatettiin luovuttaa vaihdon ulkopuolellakin, jos saksalaiset vastaanottaisivat vangit ja järjestäisivät kuljetuksen.²⁹² Luovutusta varten

²⁸⁹ Helsingin suojeluskuntapiirin päiväamätön kirje Kotijoukkojen Esikunnalle liitteineen., asiaryhmä 40, T1110, KA; jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA.

²⁹⁰ Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 2747/Järj.Ib/sal. Helsingin Suojeluskuntapiirin komentajalle 21.11.1941, asiaryhmä 40, T1110, KA.

²⁹¹ Mahdollisesti Dmitri Koppel oli siviili-internoitu, mutta se ei näytä vaikuttaneen hänen kohteluunsa; sotavanki Dmitri Koppelin kirje Pääesikunnalle 4.12.1941 ja siihen käsin tehty huomautus, KotijE, svtsto, Fa 7, KA.

²⁹² Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 3124/järj.1b/sal päämajan järjestelyosastolle 10.12.1941, T19653/5-6, KA; PM järjestelyosaston kirje nro 2348/Järj.2/sal 13.12.1941 PM ulkomaosastolle, T19653/5-6, KA.

Helsinkiin siirretyt ukrainalaiset ja valkovenäläiset palautettiin sotavankijärjestelyleireille.²⁹³

Saksalaisille luovutettavien balttien lukumäärä taas kasvoi vielä muutamaa päivää myöhemmin, kun Suomen merivoimien esikunta esitti päämajalle, että loput Hangossa merivoimien vangiksi jääneistä virolaisista sotavangeista voitaisiin lähettää ensi tilassa kotimaahansa. Merivoimat oli saanut Hangossa vangiksi kaikkiaan 287 virolaista puna-armeijaan pakko-otettua, joista 69:n palauttamisesta oli jo aiemmin sovittu saksalaisten, todennäköisesti Saksan merivoimien, kanssa. Suurin osa venäläisten Hankoon työpalvelukseen tuomista virolaisista oli siirretty Russarölle jo ennen Hangon valtausta. He jäivät suomalaisten vangiksi 3.12.1941 ja heidät siirrettiin 5.12.1941 edelleen Karjaan vankileirille.

Päämaja suostui myös Hangon rintamalla vangittujen virolaisten luovutukseen, joten virolaiset siirrettiin edelleen Malmin leirille 14.12.1941 luovutusta odottamaan. 20.12.1941 Malmin leirillä oli jo 525 balttilaista sotavankia.²⁹⁴

Tässä vaiheessa Yhteysesikunta Nord sai selville, että sotavankien vaihdosta oli sovittu sen selän takana suoraan Saksan maavoimien tai Saksan sotavoimien alaisten paikallistason viranomaisten kanssa Virossa. Tieto asiasta oli kulkeutunut Mikkelissä olevaan yhteysesikuntaan Saksan sotavoimien tiedustelupalvelun Suomen-osaston kautta, joka taas oli saanut tiedon Riassa sijaitsevasta tiedustelupalvelun toimipisteestä.

Syrjäytetyksi joutunut Yhteysesikunta Nord ilmoitti Saksan pohjoisen armeijaryhmän selusta-alueiden C-piirin sotavankikomentajalle, että sotavankien vaihtoa valmistellaan Suomessa Suomen päämajan kanssa, vaikka sotavankikomentaja on mennyt hoitamaan asiaa itsenäisesti. Varmuuden vuoksi sekä Suomen päämajalle että Saksan päämajan sotavankiosastolle tiedoksi lähetetty kirje pyrki palauttamaan asianosaiset ruotuun mutta ei estämään virolaisten sotavankien luovutusta. Yhteysesikunta Nord pyysi saksalaista sotavankikomentajaa ilmoittamaan, milloin virolaiset sotavangit voitaisiin ottaa vastaan.

Suomalaisten viranomaisten taholta Yhteysesikunta Nordin asiaan puuttuminen koettiin lähinnä tuskastuttavana, sillä kotijoukkojen esikunnan toimistopäällikkö Eljas Erkko oli jo ehtinyt sopia suullisesti sotavankien

²⁹³ Ukrainalaisia oli yhteensä 157, mutta heistä kuoli 15 jo Malmin ja Talin leireillä ja vielä 80 ennen sodan päättymistä; takaisin vankileireille siirrettyjä ukrainalaisia ja valkovenäläisiä ei koskaan luovutettu saksalaisille, jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA.

²⁹⁴ Merivoimien Esikunnan kaukokirjoitinsanoma nro 1601/OP./15.12.1941 PM:n järjestelyosastolle, T 19653/5–6, KA; Leirin olosuhteet olivat huonot, sillä peseytymistiloja ei ollut ja parakit olivat kylmiä. Virolaiset sijoitettiin eri parakkiin kuin isovenäläiset, joiden olot olivat vieläkin huonommat. Venäläisiä vankeja kuoli päivittäin. Sotavangeille jaettiin niukasti ruokaa. Malmin leirillä oli myös kotimaahansa palautusta odottavia internoituja virolaisia merimiehiä. Heidän olonsa olivat paremmat kuin sotavankien, sillä he saivat käydä kanttiniissa ostoksilla, Trett 1989, s. 130–135.

luovutuksesta saksalaisten merivoimien yhteysosaston päällikön, amiraali Reimar von Boninin kanssa.²⁹⁵

Yhteysesikunta Nordin asiaan puuttuminen aiheutti joka tapauksessa sen, että sotavankien luovutukseen tuli vauhtia. Kotijoukkojen esikunta otti nöyrästi yhteyttä päämajan ulkomaosastoon, jolta se pyysi toimenpiteitä Malmilla olleiden 525 baltialaisen sotavangin luovutuksen suhteen. Samalla kotijoukkojen esikunta pyysi ilmoittamaan Yhteysesikunta Nordille, että myös suomalaisilla sotavankileireillä säilytettävät saksalaista kansallisuutta olevat sotavangit voitaisiin luovuttaa saksalaisille sotilasviranomaisille.

Luovutusta kiirehdyttiin jälleen, ja perusteluna esitettiin, että kuljetus tuskin tuottaisi sen enempää vaikeuksia kuin äskettäin Virossa Hankoon tuotujen vankien kuljettaminen. Joulun jälkeen kotijoukkojen esikunta antoiikin Helsingin suojeluskuntapiirille määräyksen, että 528 tai mahdollisesti 568 sotavankia voitaisiin kuljettaa Tallinnaan saksalaisella kuljetusaluksella 30.12.1941.²⁹⁶

Lopulta Helsingistä lähti 602 sotavankia saksalaisella s/s Hohenhörnellä kohti Tallinnaa 1.1.1942 klo 8.30. Laiva saapui perille samana päivänä klo 20.00. Näistä vangeista suurin osa oli virolaisia, osa muita balteja ja 40 etnisiä saksalaisia.²⁹⁷

Koska kaikkia sotavankeja ei ollut ehditty kuulustella Suomessa, on mahdotonta tehdä tarkempia tilastoja vankien kansallisuudesta, sotilasarvoista tai ammateista. Hangossa vangiksi jääneiltä oli kielitaitoisen kuulustelijan puuttuessa kysytty vain nimi, syntymäaika ja syntymäpaikka, mutta joidenkin kohdalla sekin oli jäänyt kirjaamatta. Kaikkien kohdalla kyse ei ollut kotiutuksesta vaan etniseen alkuperämaahan palauttamisesta.

Josif Stalin -aluksen vangit

Sotavankien saattokomennuskunnan palatessa Tallinnasta sen johtajalle ilmoitettiin, että komennuskunnan tuli vastaanottaa 250 venäläistä sotavankia Suomeen vietäväksi. Komennuskunta ei tiennyt tehtävästä ennalta mitään.²⁹⁸

²⁹⁵ Verbindungsstab Nord, Abt. Qu. nro 450/41 geh. koskien sotavankien vaihtoa 18.12.1941, T19653/5-6, KA; Kotijoukkojen Esikunnan 20.12.1941 PM:n ulkomaosastolle, no 3577/Järj.1b/sal KotijE svtsto Fa 6, KA.

²⁹⁶ Kotijoukkojen Esikunnan kirjelmä nro 1488/Int.1/1. sal. Helsingin Suojeluskuntapiirin esikunnalle 29.12.1941, KotijE svtsto, Fa 8, KA; Kotijoukkojen Esikunnan 20.12.1941 PM:n ulkomaosastolle, no 3577/Järj.1b/sal KotijE svtsto Fa 6, KA.

²⁹⁷ Kotijoukkojen esikunnan kirje päämajan järjestelyosastolle 2.1.1942 ja Helsingin suojeluskuntapiirin esikunnan kirje KD nro 17/II.40.211 Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimistolle 7.1.1942, T19653/7-8, KA.

²⁹⁸ Helsingin suojeluskuntapiirin esikunta KD nro 17/II.40.sal Kotijoukkojen esikunnalle 7.1.1942, T 19653/7-8, KA.

Koko sodan ajan päämajan periaatteena oli, että vain suomensukuisia sotavankeja siirrettäisiin saksalaisten hallinnoimilta alueilta Suomeen.²⁹⁹ Tämä päämajan määräys ei kuitenkaan ollut ehtinyt tavoittaa kaikkia tahoja, sillä Suomen merivoimien komentaja oli joulukuun alussa 1941 saanut yleisesikunnan päällikön sijaisen, kenraaliluutnantti Edvard Hanellin, suostumaan myös muita kansallisuuksia edustavien sotavankien siirtoon Suomeen.³⁰⁰

Nämä vangit oli saatu Hankoa evakuoineesta venäläisestä Josif Stalin -aluksesta, joka ajoi Suomenlahdella miinaan 2. ja 3.12.1941 välisenä yönä mukanaan 6 000 Hangosta evakuoitua puna-armeijalaista. Aluksesta pelastettiin muihin punalaivaston aluksiin yli 1 700 miestä, mutta loput ajelehtivat vaurioituneessa aluksessa Tallinnan edustalle. Siellä henkiin jääneet otettiin saksalaisten vangiksi ja kuljetettiin Viljandiin sotavankileirille.³⁰¹

Heistä noin puolet, yhteensä 758 vankia, kuljetettiin Hankoon kahdessa erässä, noin 500 henkeä joulukuussa 1941 ja 250 tammikuun 3. päivänä 1942. Merivoimien sotavankileirin päällikkö Berndt Aminoff oli komennuskuntineen vastaanottamassa tammikuussa 1942 Suomeen siirrettäviä sotavankeja.³⁰² Koska sotavangit oli tarkoitettu nimenomaan Suomen merivoimien käyttöön, heitä varten perustettiin merivoimien alainen Hangon sotavankileiri, joka sittemmin siirtyi kotijoukkojen esikunnan alaiseksi nimellä sotavankileiri nro 7.³⁰³

Vankien Suomeen siirron syynä oli se, että vuokra-alueen raivaustyössä katsottiin olevan tarkoituksenmukaisempaa käyttää juuri Hangon alueella olleita vankeja kuin idässä vangiksi otettuja. Vankien Suomeen lähettämisen syynä oli nimenomaan Hangon alueen tuntemus ja ilmeisesti riittävän hyvä terveydentila. Muilla perusteilla vankeja ei ollut valikoitu, sillä vangit edustivat puna-armeijan normaalia kansallisuuskirjoa ja sotilasarvoja. Mukana oli muutama juutalainen sotavanki ja useampi poliittinen upseeri.³⁰⁴

Tiedotuskatkos oli Suomen merivoimien esikunnan syytä, sillä se ei ollut ilmoittanut asiasta Suomen päämajalle tai kotijoukkojen esikunnalle. Merivoimien esikunta oli sopinut Hangosta paenneiden mutta saksalaisten

²⁹⁹ Päämajan kirje nro 2138/Järj.2/sal. Kotijoukkojen komentajalle 21.11.1941, Fb 110, A 7b, UM.

³⁰⁰ Merivoimien esikunnan komento-osaston kirje nro 84/Kom.2 sal Päämajan järjestelyosaston päällikölle 26.2.1942, T 15889/1487a, KA.

³⁰¹ Lappalainen 1987, s. 186-190; Maripuu 2006, s. 743. Sotavankierän mukana Suomeen siirretty Aleksi Tirkeltaub kertoi, että Virossa eloonjääneistä puolet olisi lähetetty Suomeen ja puolet olisi jäänyt saksalaisille, Sana 2003.

³⁰² Merivoimien esikunta, Komento-osasto, Nro 84/Kom.2 sal. Päämajan järjestelyosaston päällikölle 26.2.1942, T15889/1487a, KA; Sana 2003, s. 330.

³⁰³ Merivoimien esikunnan komento-osaston kirje nro 84/Kom.2 sal Päämajan järjestelyosaston päällikölle 26.2.1942, T 15889/1487a, KA: Kertomus tarkastuksesta, joka suoritettiin 5.6.1942 Hangon sotavankileirillä, T19654/F5, KA; Rannikotykistörykmentti 11:n esikunnan kirjelmä KD nro 2109/II/sal. Merivoimien esikunnalle 2.10.1942 liitteineen, T15889/1487a, KA; Mikkola 1976, s. 35.

³⁰⁴ Merivoimat halusi juuri heidät raivaamaan miinoitettua Hangon aluetta, joten Kallatsan tulkinta siitä, että suomalaiset olisivat tässä yhteydessä mieluummin vastaanottaneet suomenheimoisia sotavankeja, on virheellinen, vrt. Kallatsa 2009, s. 48.

vangiksi Tallinnan edustalla jääneiden venäläisten sotavankien siirrosta Suomeen saksalaisten viranomaisten kanssa ja lähettänyt Tallinnaan muuta tietä oman komennuskuntansa vastaanottamaan vankeja. Päämaja sai tiedon sotavankien siirrosta Suomeen vasta helmikuussa 1942.³⁰⁵

Sotavankien luovuttaminen saksalaisille Tallinnassa uudenvuodenpäivänä 1942 ei ollut osa varsinaista sotavankien vaihtoa, kuten Yhteysesikunta Nord vakuutti. Se johti kuitenkin jonkinlaiseen sopimukseen virolaisten sotavankien palauttamisesta kotimaahansa myös jatkossa.

Helmikuussa 1942 virolaisia sotavankeja alettiin siirtää sotavankijärjestelyleiri 1:lle kotimaahansa palauttamista varten. Virolaisten sotavankien kokoaminen keskeytyi maaliskuussa 1942, kun sotavankien siirrot kiellettiin sotavankileireiltä, joissa ilmeni pilkkukuumetta.³⁰⁶ Huhtikuun puolivälissä kotijoukkojen esikunnan alaisilla vankileireillä ja sotavankisairaaloissa oli 50 virolaista sotavankia, mikä oli 0,15 % näillä leireillä olleiden sotavankien kokonaislukumäärästä. Työleireillä oli 20 virolaista siviilihenkilöä.³⁰⁷

Viimein toukokuussa 1942 pilkkukuumevaara hellitti. Kotijoukkojen esikunta pyysi virolaisten sotavankien henkilötiedot niiltä alaisiltaan sotavankileireiltä, joilla virolaisia oli ilmoitettu olleen 20.5.1942. Kotijoukkojen esikunta antoi 28.5.1942 sotavankileireille määräyksen, että virolaiset, latvialaiset ja liettualaiset sotavangit tuli siirtää heti Nastolaan sotavankijärjestelyleiri 1:lle saksalaisille sotilasviranomaisille luovuttamista varten. Luovutettavat virolaiset sotavangit lähetettiin sotavankijärjestelyleiri 1:ltä edelleen Helsingin suojeluskuntapiirille Malmille, josta heidät kuljetettiin Tallinnaan 4.6.1942.³⁰⁸

Luovutettavista sotavangeista laaditun luettelon kopio luovutettiin Saksan sotavoimien tiedustelupalvelun Helsingin toimipisteelle Büro Cellariukselle, mutta käytännön järjestelyistä oli sovittu Helsingissä olleen saksalaisten joukkojen kuljetuksista huolehtineen viranomaisen (*Heimatstab Übersee*) edustajan *Hauptmann* Beckin kanssa.³⁰⁹

³⁰⁵ Päämajan järjestelyosaston kirje nro 670/Järj.2/sal. Merivoimien esikunnalle 17.2.1942 ja Merivoimien esikunnan Komento-osaston kirje nro 84/Kom.2/sal. Päämajan järjestelyosaston päällikölle 26.2.1942, T15889/1487a, KA. Kirjeessä mainitaan ”*Marinebefehlstelle Ostland*”, mutta tällaista viranomaista ei ole ollut.

³⁰⁶ Sotavankijärjestelyleiri 1:n kirje KD 470/I/1560 sal. Kotijoukkojen esikunnalle 28.5.1942 liitteineen, Kotijoukkojen Esikunta, svstso, Fa 16, KA; PM järjestelyosasto kirje nro 1198/Järj.2/sal. Yhteysesikunta Roille 26.3.1942, T 5857/12, KA.

³⁰⁷ Kotijoukkojen Esikunnan kirje nro 2697/Järj.1b/sal. Päämajan järjestelyosastolle 20.5.1942 liitteineen, KotijE, svstso, Fa 14, KA.

³⁰⁸ Helsingin suojeluskuntapiirin esikunnan kirje Kotijoukkojen esikunnalle 12.2.1942, selostus eestilaisten vankien kuljetuksesta Eestiin, Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa 18, KA.

³⁰⁹ PM järjestelyosasto Kotijoukkojen esikunnalle 3.6.1942, no 7/järj.4./sal, T19654/F3-4, KA.

Virolaisten sotavankien luovuttaminen tapahtui lyhyellä varoitusajalla eikä kaikkia virolaisia saatu siksi luovutettua.³¹⁰ Myös pilkkukuume rajoitti sotavankien siirtoja leiriltä toiselle. Osa leireistä oli edelleen karanteenissa.³¹¹

Kesäkuun 1942 luovutuksen jälkeen Suomeen jäi vain 12 virolaista sotavankia sekä parikymmentä työleireillä olevaa virolaista siviiliä. Saksalaiset suunnittelivat loppujen virolaisten sotavankien ja siviilien siirtämistä Viroon kesällä 1942 mahdollisimman pian.³¹² Näyttää siltä, että baltialaisten sotavankien luovutuksista saksalaisille piti tulla automaatio. Päämaja antoi kesällä 1942 määräyksen, että joukko-osastojen hallussa olevat ja vastaisuudessa saadut baltialaiset ja saksalaiset sotavangit tuli lääkinnällisen karanteenin jälkeen siirtää kotijoukkojen esikunnan alaisille sotavankileireille.³¹³

Lokakuussa 1942 saksalaisille luovutettiin vielä 57 baltialaista sotavankia, jotka saksalaiset luokittelivat baltialaisiin vähemmistökansallisuuksiin (baltische Minderheiten) kuuluviksi.³¹⁴ Vielä vuotta myöhemmin, 19.9.1943, neljä virolaista sotavankia luovutettiin saksalaisille 71 muun sotavangin luovutuksen yhteydessä.³¹⁵

Kaikkia virolaisia sotavankeja ei kuitenkaan siirretty Viroon heidän omasta pyynnöstään huolimatta. Tällöin esteenä oli saksalaisten haluttomuus vastaanottaa vankeja. Suomalaiset olisivat kyllä luovuttaneet kaikki virolaiset, mutta kesällä 1943 työstä kieltäytymisestä rangaistu virolainen naissotavanki ei kelvannut saksalaisille.³¹⁶ Myöskään Heimopataljoona 3:n liittyneen virolaisen ratsumestari Aleksandr Elsonin anomukseen päästä ”virolaiseen armeijaan” ei suostuttu, vaikka Suomen päämajan ulkomaosasto lähetti Elsonin saksannetun anomuksen Yhteysesikunta Nordille maaliskuussa 1943.³¹⁷

Baltisotavankien luovutusten loppumiseen ei vaikuttanut sodan yleistilanne tai analyysit miehitetyn Viron tilanteesta ja virolaisten sotavankien oloista saksalaisten alaisuudessa.³¹⁸ Vuoteen 1943 mennessä

³¹⁰ Kotijoukkojen esikunnassa todettiin toukokuun lopussa, että leireiltä oli löytynyt tarkistuksessa vielä 6 virolaista, jotka aiottiin lähettää Nastolaan 1.6.1942. Nämä vangit eivät kuitenkaan ehtineet 4.6.1942 luovutukseen, vaan he jäivät Nastolaan odottamaan uutta kuljetusta, KotijE, svstso, Fa 16, KA.

³¹¹ PM järjestelyosasto, nro 7/järj.4/sal Kotijoukkojen esikunnalle 3.6.1942, T19654/F3-4, KA; Laurent 2006, s. 44-45.

³¹² von Blücherin muistio Auswärtiges Amtille koskien virolaisia sotavankeja 20.6.1942, P 70-5-62, lehti 25, LVVA.

³¹³ Päämajan järjestelyosaston kirje nro 191/järj. 4/sal., päivätty 27.6.1942, T 15889/1487a, KA.

³¹⁴ Stalag 381:n kirje 11.11.1942 ja Stalag 351:n kirje 29.12.1942, T 19659/B18, KA. Kahden vangin puuttuminen selittyy sillä, että he olivat ilmoittaneet eri sukunimen saksalaisille ja saksalaiset olivat sitä mieltä, että vankeja ei löydy, vaikka olivat kuitanneet vastaanotetuiksi 57 vankia, T19658/B17, KA.

³¹⁵ T19659/B17, KA; Klaos, Kerrä, Peterson, Luptov: SPR, sotavankitoimisto, Bb 55, KA.; Kerrä, Peterson, Luptov.

³¹⁶ Päämajan sotavankikomentajan esikunnan kirje nro 1338/Sv.1./sal. Sv. järjestelyleiri 2:n päällikölle 10.11.1943 liitteineen, T19656/F2, KA.

³¹⁷ Hauptquartier, Auslandsabteilung, Nr. 998/Ulk. 1./sal. An den Stab des Deutschen Generals beim Oberkommando der Finnischen Wehrmacht, T19654/F6, KA.

³¹⁸ Kallatsa 2009, s. 183.

suomalaiset sotavankileirit oli yksinkertaisesti tyhjennetty virolaisista sotavangeista hyvin huonokuntoisia vankeja lukuun ottamatta. Vuoden 1942 lopussa virolaisia sotavankeja oli kotijoukkojen alaisilla leireillä enää seitsemän.³¹⁹

Sotavankien vaihto

Vuodenvaihteessa 1941–1942 sotavankien vaihtosuunnitelmat (ks. luku *Baltialaisten sotavankien kotiuttaminen*) olivat hautautuneet jonnekin saksalaisen virkatien varrelle, vaikka etnisiä saksalaisia sekä virolaisia sotavankeja luovutettiin olosuhteiden salliessa ja suomalaisten ja saksalaisten viranomaisyhteistyö toimi paikallistasolla.

Vaihtosuunnitelmista neuvoteltiin seuraavan kerran toukokuussa 1942, jolloin sotavankien vaihto otettiin esille varsin korkealla tasolla. SS:n eli Saksan kansallissosialistisen puolueen alaisen puolisoitilaallisen organisaation johtaja Heinrich Himmler otti asian esiin yhteisellä lounaalla Suomen puolustusvoimien edustajan Saksan päämajassa, kenraali Paavo Talvelan, kanssa.

Keskustelun aiheena oli Venäjän kansallisuuskysymys yleensä, minkä yhteydessä Himmler otti esiin inkeriläiset ja kertoi kysyneensä, oliko Suomi kiinnostunut inkeriläisistä. Hän oletti kieltävän vastauksen johtuvan elintarviketilanteesta ja totesi, että Suomi ottaa myöhemmin vastaan kaikki heimokansalaisensa, joita tarvitaan Suur-Suomea asuttamaan. Talvela vahvisti, että hän oli saanut saman käsityksen asiasta keskusteluissaan puolustusministerin ja tasavallan presidentin kanssa.

Himmler mainitsi hankkivansa tietoja kaikista Venäjällä olevista etnisistä saksalaisista ja tarjoutui samalla ottamaan selvää sekä saksalaisten sotavankina olevista että Saksan valtaamilla alueilla olevista suomalaisista. Keskustelun aikana kehittyi ajatus muodostaa saksalaisten hallussa olevista suomensukuisista miehistä vastaavia joukko-osastoja kuin mitä saksalaiset olivat kokoamassa Venäjän vähemmistökansallisuuksista. Himmler tiedusteli, oliko Suomi kiinnostunut näistä joukko-osastoista, mutta kun Talvela ei uskaltanut ottaa asiaan kantaa ylipäällikön puolesta, hän ehdotti, että suomensukuisista muodostettuja joukko-osastoja käytettäisiin aluksi Saksan armeijassa. Suomella olisi kuitenkin mahdollisuus myöhemmin saada joukko-osastot käyttöönsä.

Menettely sopi Himmlerille, ja hän kehotti esikuntapäällikköään ryhtymään heti toimenpiteisiin suomensukuisten luettelointiseksi. Saksalaisten puolelta asiaa pidettiin sovittuna, vaikka Suomen ylipäällikkö ei

³¹⁹ Kotijoukkojen esikunnan vähemmistökansallisuusjaottelu 31.12.1942, T19661/B60, KA.

ollut ilmoittanut kantaansa. Vihdoin 27.5.1942 Talvela sai ylipäälliköltä ohjeet Venäjällä olevia suomalaisia ja suomensukuisia kansoja koskien.³²⁰

Mannerheimin ohjeet eivät ole säilyneet, mutta on selvää, että sotavankien vaihto oli edelleen suunnitelmissa toukokuussa 1942. Päämajan sotavankitoimistoa perustettaessa toukokuussa 1942 sen tehtäviin kuuluvaksi määrättiin muun muassa sotavankien luovuttamiset valtakunnan alueen ulkopuolelle sekä vankien vaihdot yhteistoiminnassa ulkomaaosaston kanssa.³²¹

Vaikka sotavankien vaihto oli keskeytynyt joulukuussa 1941 ennen kuin sotavankia oli ehditty siirtää vaihtotarkoituksessa maasta toiseen, aiemmat vaihtosuunnitelmat olivat perustuneet juuri suomensukuisten sotavankien saamiseen vastineeksi. Kaikkien suomalaisten sotilasviranomaisten suhtautuminen sotavankivaihtoon ei ollut varauksettoman innostunut, sillä epäiltiin, että vaihdossa saatavat sotavangit olisivat ”kommunismin saastuttamia”.

Suomensukuisten sotavankien siirrolla oli kuitenkin Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan vankka tuki. Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnassa ajateltiin, että vaihdossa saatavia sotavankia olisi mahdollista käyttää Itä-Karjalan asuttamisessa ja työvoimana ”asianmukaisia valistus- ja kasvatusmenetelmiä soveltamalla”.³²²

Saksan Itäministeriön päällikön Alfred Rosenbergin kesäkuun lopulle 1941 ajoittuvissa suunnitelmissa Saksan suojaksi tuli perustaa neljä aluetta, joista yhtenä olisi ollut Suur-Suomi. Uusien rajojen määrittelyssä oli huomioitava myös kansallisuusolot.³²³

Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta oli neuvotellut asiasta saksalaisten viranomaisten kanssa jo syksyllä 1941, jolloin Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan lainopillinen avustaja Veli Merikoski oli vierailut Saksan hallitsemilla alueilla Riiassa Saksan Itäministeriön (*Ostministerium*) ja valloitetujen itäalueiden siviilihallinnon, Valtakunnankomissariaatti Ostlandin (*Reichskommissariat Ostland*) vieraana. Hän neuvotteli päämajasta saamiensa ohjeiden mukaisesti Itäministeriössä ja Valtakunnankomissariaatissa Itä-Karjalaan jääneen venäläisen siviiliväestön siirtämisestä Saksaan.

Molemmat neuvottelutahot suhtautuivat suopeasti siihen, että Itä-Karjalan venäläinen siviiliväestö vaihdettaisiin Saksan valtaamalla alueilla olleeseen suomalaiseen väestöön. Merikoski jäi käsitykseen, että asia tulisi ajankohtaiseksi vasta, kun Laatokan eteläpuolinen maantie avautuisi liikenteelle, käytännössä siis Leningradin valtauksen jälkeen. Asiaa luvattiin

³²⁰ Suomen armeijan edustaja Saksan päämajassa, raportit sotamarsalkalle 7., 12. ja 27.5.1942, T19932/19, KA; Der Reichsführer-SS, Tgb. Nr. 1207/42 An den Chef der Sicherheitspolizei und des SD 11.5.1942, mf F 13/126, otokset 2651899–2651901, KA.

³²¹ PM, järjestelyosaston kirje nro 1116/Järj.1/2/sal, 20.5.1942, T15889/1487a, KA.

³²² Laine 1982, s. 142, 146–147; PM eräistä Ulkoasiainministeriössä vireillä olevista asioista, jotka kiinnostavat myös päämajaa, lähetelehti päivätty 15.11.1941, Fb 110: A.3.c, UM.

³²³ Manninen 1980, s. 24.

kuitenkin valmistella Riian valtakunnankomissariaatin alueella erottelemalla suomensukuiset omaksi ryhmäkseen väestöluetteloissa.³²⁴

Myös saksalaisten sotavankien kotiuttaminen liittyi SS:n saksalaistamispolitiikkaan. Sodan alettua kesäkuussa 1941 Alfred Rosenbergin johtama Itäministeriö alkoi kehittää laajempaa suunnitelmaa, *Generalplan Ostia*. Sen mukaan ”Idän uhkaa” piti torjua asuttamalla Euroopassa valloitetut alueet saksalaisilla maanpuolustustalonpojilla (*Wehrbauer*). Heidän piti maanviljelyyn lisäksi puolustaa asuttamaansa aluetta. Lopullisesti *Generalplan Ost* valmistui vuonna 1942.

Osana Saksan väestöpolitiikkaa Itä-Puolasta siirrettiin jo vuosina 1939–1940 noin 130 000 etnistä saksalaista (*Volksdeutsche*) Saksaan Neuvostoliiton kanssa tehdyn sopimuksen perusteella. Samaan aikaan 120 000 Baltian saksalaista siirrettiin Saksaan Baltian maiden kanssa tehtyjen sopimusten nojalla. Romaniasta siirrettiin noin 80 000 etnistä saksalaista Saksaan. Suunnitelmissa oli myös Afrikkaan ja Aasiaan muuttaneiden saksalaisten kotiuttaminen Eurooppaan.

Puolassa saksalaistamispolitiikkaa ehdittiin soveltaa ja sitä ennen tyhjentää alue muusta väestöstä osin väestönsiirron ja suurelta osin tuhoamalla alkuperäisväestöön kuuluneet juutalaiset.³²⁵

Vastaavia laajoja väestönsiirtoja suunniteltiin Itä-Karjalan asuttamiseksi osin saksalaisen mallin inspiroimana. Itä-Karjalaa asuttamaan suunniteltiin heimosotavankien lisäksi heimopakolaisia, suomalaisia rintamamiehiä, sotainvalideja ja sotaorpoja, evakuoituja itäkarjalaisia, myös muita Venäjällä asuvia suomensukuisia kuin sotavankeja sekä ulkosuomalaisista USA:n ja Kanadan siirtolaisia. Kenraali Paavo Talvela suunnitteli rajaseudun asuttamista maanpuolustustalonpojilla saksalaisen mallin mukaan.³²⁶

Jalmari Jaakkolan juuri ennen sotaa laatimassa muistiossa Itä-Karjalan väestökysymyksen ratkaisuksi oli esitetty Itä-Karjalan väestön vaihtamista siten, että Suomi saisi Neuvostoliitosta Itä-Karjalaan jääneen suomensukuisen väestön ja Neuvostoliitto taas ottaisi vastaan siellä asuvan ”vieraan väestön”. Perusteena oli, että luotiin uutta järjestystä, joka pohjautui ”kansojen elämänoikeuden toteuttamiseen”.³²⁷

Ajatus kansansirpaleiden palauttamisesta ”kotiseuduilleen” oli ajankohtainen vielä sodan jälkeen, kun kolttasaamelaisten asuttamista pohdittiin. Tuolloin sisäasiainministerinä ollut Kaarlo Hillilä esitti, että ”kansatieteellisesti ainutlaatuisena ihmisryhmänä” koltat oli saatava palaamaan vanhoille asuinsijoilleen Neuvostoliitossa jatkamaan totuttuja

³²⁴ Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnan lainopillisen avustajan Veli Merikosken Kertomus matkasta, jonka tarkoituksena oli tutustuminen Saksan idässä valtaamien alueitten hallinnon järjestelyyn, päivätty 1.12.1941, T2870/1, KA.

³²⁵ Tooze 2007, s. 463–476; Huovinen 2011, s. 35–36, 67–68; Manninen 1980, s. 23, 165–166.

³²⁶ Manninen 1980, s. 191–192.

³²⁷ Manninen 1980, s. 113–114.

elämäntapojaan.³²⁸ Vastaavia ehdotuksia ei sodan jälkeen tehty muiden Suomen kansalaisten osalta.

Mahdollisesti Merikosken neuvottelujen tuloksena Saksan Suomen-lähettiläs ilmoitti joulukuussa 1941 Suomen ulkoministeriölle, että Saksan valtaamalla alueella Leningradin eteläpuolella Lugaan tienoilla oli 1 328 Suomen kansalaista, jotka oli erotettu venäläisistä pakolaisista. Saksan sotavoimien näkemyksen mukaan oli tärkeää, että tämä ryhmä siirrettäisiin Suomeen. Sekä juna- että rautatiekuljetus olisi ollut mahdollista järjestää viipymättä.³²⁹ Asia raukesi, sillä kyse ei ollut Suomen vaan Neuvostoliiton kansalaisista, luultavasti lähinnä inkeriläisistä.

Itä-Karjalan sotilashallinnossa eläteltiin pitkään toiveita väestönsiirroista. Kun Riian ”*Volkshilfe*” Saksan Punaisen Ristin edustajana tiedusteli Suomen Punaisen Ristin kautta maaliskuussa 1942, onko Itä-Karjalassa Latvian kansalaisia, Itä-Karjalan sotilashallinnossa oletettiin, että kyselyn takana oli saksalaisten kiinnostus väestön siirtoon saksalaisten hallitsemalle alueelle.

Itä-Karjalan sotilashallintokomentaja esitti Itä-Karjalassa vallitsevaan työvoimapulaan vedoten, että latvialaiset vaihdettaisiin saksalaisten alueella olevaan suomenheimoiseen väestöön. Samalla ilmoitettiin, että Itä-Karjalassa oli noin 2 300 vähemmistökansallisuuksien edustajaa, jotka saattaisivat kiinnostaa saksalaisia ja jotka voitaisiin ehkä vaihtaa. Asia eteni virkatietä, mutta Saksan ulkoasiainministeriö ilmoitti kesällä 1942, etteivät saksalaiset ”suuret vaikeudet huomioon ottaen” olleet kiinnostuneita Suomessa olevien vieraisiin kansallisuuksiin kuuluvien siviilien palauttamisesta asuinsijoilleen Saksan valloittamalla alueella.

Siitä huolimatta päämajassa eläteltiin toiveita Miehikkälän siviilivankien leirillä olevien noin 20 virolaisen siirtämisestä Viroon seuraavan baltialaisten sotavankien luovutuksen yhteydessä. Tämäkään aie ei toteutunut saksalaisten viranomaisten torjuvan suhtautumisen vuoksi. Asiasta ilmoitti Saksan sotavoimien edustaja Suomen päämajassa, kenraali Valdemar Erfurth. Viron kerrottiin olevan sotatoimialuetta, joten valvontasyistä siviilihenkilöitä ei haluttu sinne lisää.³³⁰ Syynä suurten väestönsiirtojen toteutumattomuuteen oli poliittinen tilanne ja erityisesti se, että rintama katkaisi maatien Itä-Karjalasta Saksan valloittamaan Inkeriin.³³¹

Itä-Karjalassa olevan siviiliväestön siirto Saksan hallitsemille alueille ei siis monista suunnitelmista huolimatta toteutunut. Jatkosodan aikana vain muutama miehitetyllä alueella Itä-Karjalassa asunut ukrainalainen tai

³²⁸ Lehtola 2009, s. 458.

³²⁹ Ulkoasiainministeriön kirjekonsepti sisäasianministeriölle 4.12.1941, Fb 110 A 7b, UM. Todennäköisesti kyse oli siviilipakolaisista, mutta Lugaan kaupungin lähellä olleella sotavankileirillä oli tällöin myös suomensukuista sotavankeja. Heidät siirrettiin huhtikuun alussa 1942 Viroon ja edelleen heinäkuussa 1942 Helsinkiin. Valpo KD 2527/2055 vuodelta 1942, liite, KA.

³³⁰ SPR:n kirje nro 809 Itä-KarSE:lle 30.3.1942, Itä-KarSE:n kirje nro 534/hall.3/a/3281/sal. Päämajan komentoesikunnan päällikölle 20.5.1942, T 2870/12, KA; PM ulkomaosaston kirje nro 1860/Ulk.1.sal Päämajan järjestelyosastolle 11.7.1942, T 19654/F4, KA; Päämajan ulkomaosaston ulkomaatoimiston kirjelmä nro 545/Ulk.1/sal. Päämajan järjestelyosastolle 14.12.1942, T19654/F4, KA.

³³¹ Rosen-Parkkari 2004, s. 125–126, 262–264; Geneven IV sopimus, 41–46 artikla.

ukrainansaksalainen siviilihenkilö muutti syksyllä 1943 Saksaan tai Saksan valloittamalle Krimille Simferopoliin. Ainakin osa heistä halusi liittyä Vlasovin armeijaan, mutta todennäköisesti heidät aiottiin sijoittaa työvoimaksi, sillä Saksan suurlähetystö myönsi yksin tein muuttoluvan myös heidän perheilleen.³³²

Asiaa hoidettiin ulkoasiainministeriön ja Saksan ulkoasiainministeriön kesken. Siirtolaiset saivat Suomen valtiolliselta poliisilta Suomesta poistumiseen oikeuttavan henkilöllisyystodistuksen. Saksan viranomaiset taas antoivat heille muuttoluvan Saksan hallitsemille alueille ja ilmaisen matkan Helsingistä eteenpäin.³³³

Matkalla Suur-Suomeen

Suomensukuisten sotavankien siirtäminen Saksasta Suomeen käynnistyi pitkän valmistelun jälkeen kesäkuussa 1942. Päämajan järjestelyosasto antoi 19.6.1942 määräyksen komission perustamisesta kotijoukkojen esikunnan alaisuuteen. Sen tehtävänä oli vastaanottaa ne noin 400 suomenheimoista sotavankia, jotka saksalaiset olivat lupautuneet luovuttamaan suomalaisille. Sotavankien noutamisen käytännön järjestelyt olivat kotijoukkojen esikunnan vastuulla, vaikka päämaja oli päättänyt komission jäsenistä. Kolmijäsenisen komission piti aloittaa matkajärjestelyt kotimaassa ottamalla yhteyttä Saksan Helsingissä olevaan attaseaan. Määränpäänä oli Itä-Preussissa sijaitseva Stablackin sotavankileiri.³³⁴

Vaikka komission toiminnasta laadittiin pian sen Suomeen paluun jälkeen perusteellinen matkakertomus, sotavankien vaihtoon liittyvät yksityiskohdat ja ennen kaikkea sen taustat olisivat jääneet historian hämärään, ellei käytettävissä olisi komission johtajaksi määrätyn Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosaston johtajan, luutnantti Vilho Helasen pitämää yksityiskohtaista päiväkirjaa.³³⁵ Siitä paistaa läpi Helasen ideologinen maailmankatsomus: Helanen oli heimoaateen mies henkeen ja vereen. Päiväkirja on arvokas kuvaus vallinneesta ajatusmaailmasta ja asenteista. Tapahtumien puolesta päiväkirjan tiedot käyvät täysin yksin Helasen johtamien komissioiden matkakertomuksien kanssa.

Helasen ideologisesta taustasta johtuen komission tehtäväksi muotoutui Saksassa olevien suomensukuisten sotavankien olojen parantaminen pelkän suomea taitavan sotavankityövoiman hankkimisen sijasta. Sotavankien kohtelusta päättäviä tahoja etsiessään Helanen onnistui samalla selvittämään,

³³² T19656/F20, KA; Valpo KD 2253/1634 vuodelta 1943 liitteinen, KA; Äänislinnan väestökirjaote, kuolleet, muuttaneet ja siirretyt, Tshigidin ja Shill, T5353/6, KA.

³³³ Valpo KD nrot 726/1424, 1791/1563 ja 2253/1634 vuodelta 1943 liitteinen, KA.

³³⁴ Päämajan järjestelyosaston kirjelmä nro 125/Järj.4/sal. Kotijoukkojen komentajalle 19.6.1942, Fb 110 A 7 B, UM; Laine 1982, s. 148–149.

³³⁵ Vilho Veikko Päiviö Helanen (vuoteen 1905 Helander, 24. marraskuuta 1899 Oulu – 8. kesäkuuta 1952 Frankfurt, Saksa) oli suomalainen kirjailija, tiedemies, poliitikko, AKS:n puheenjohtaja ja lehtimies.

mitkä tahot olivat asiasta sopineet ja mistä aloite oli alkujaan tullut. Se kun ei ollut komission jäsenille selvää vielä heidän lähtiessään Saksaan.

Vielä matkaa valmisteltaessa sotavankien Suomeen siirron toteutuminen ja toteuttaminen oli yllätys monille tahoille. Jo Suomessa Helanen havaitsi nopeasti, että Suomen päämaja ei ollut juurikaan tiedottanut komission tehtävistä antamassaan käskyssä mainittuja yhteistyötahoja. Päämajan valvontaosasto tuntui olevan jotenkin perillä tehtävän laadusta, mutta kun Helanen kävi Ratakadulla tapaamassa valtiollisen poliisin edustajaksi komissioon määrättyä sotilasvirkailija Kaarlo Stendahlia, kävi ilmi, että valtiollisen poliisin johtajan Arno Anthonin tiedot komission tehtävästä olivat vähäiset.

Saksan sotilasasiamies, Saksan suurlähetystö Suomessa tai Yhteysesikunta Nord eivät olleet edes kuulleet suomensukuisten sotavankien noutamisesta ennen kuin komissio otti yhteyttä Saksan sotilasasiamieheen matkan järjestelyjen vuoksi. Kotijoukkojen esikunta tiesi komission tehtävistä tasan päämajan määräyksen verran. Mikään taho ei tiennyt käytännön yksityiskohdista, kuten siitä, milloin komission tuli lähteä Saksaan tai pitkö sen varautua ottamaan sotavangit mukaansa palatessaan Suomeen.

Sama epätietoisuus kohtasi komissiota Saksassa, minne se oli lennätetty juhannuspäivänä 1942 suomalaisella sotilaskoneella. Vaikka komissio otettiin ystävällisesti vastaan Königsbergissä ja kuljetettiin sieltä Stablackin sotavankileirille, sikkäläisen sotavankilaitoksen edustajan ratsumestari von Eylerin tiedot komission tehtävästä eivät olleet kovin tarkat. Itä-Preussin piiriesikunnasta osattiin kuitenkin kertoa, että Stablackin sotavankileirille oli jo koottu sotavankilaitoksen eri työmailla Itä-Preussin alueella olleet suomensukuiset sotavangit, yhteensä noin 700 vankia.

Saksalaiset olivat yllättyneitä kuullessaan, että komissio oli saanut määräyksen ottaa mukaansa vain 400 sotavankia ja että sotavankien valikointi veisi useamman viikon. Saksalaiset olivat olettaneet, että valinta vie vain muutaman päivän.

Komission jo aloitettua työnsä se sai viestin, jonka mukaan Berliinistä, oletettavasti siis Saksan päämajasta ja tarkemmin sotavankilaitoksen pääesikunnasta, oli tullut määräys kerätä Tallinnan vankileiriin kaikki sen lähistöllä olevat suomensukuiset sotavangit komission tutkittaviksi. Komissio joutui siten matkustamaan Stablackista vielä Tallinnaan valikoimaan siellä olevia suomensukuisia sotavankeja Suomeen siirrettäväksi.³³⁶

³³⁶ Vilho Helasen päiväkirja 21–25.6 ja 27.6.1942, AKS:n arkisto, KA; Kertomus suomenheimosten sotavankien vastaanottoa varten Saksaan lähetetyn komissionin toiminnasta, päivätty 31.7.1942, T19654/F5, KA.

Siirrettävien vankien valikoiminen

Päämajan valvontaosaston antamien ohjeiden mukaan komission tuli kuulustella sotavangit ja valikoida heistä Suomeen siirrettäväksi sopivat. Sotavankikomissio oli saanut määräyksen siitä, että Suomeen voitaisiin kuljettaa itäkarjalaisia, inkeriläisiä, vepsäläisiä sekä Tverin ja Novgorodin karjalaisia.

Myös suomalaisia, lukuun ottamatta salatein tai yliolikkareina Neuvostoliittoon menneitä, voitiin hyväksyä. Luultavasti tästä syystä Stablackin leirille jätettiin esimerkiksi amerikansuomalainen, Michiganin Marquettessa noin vuonna 1920 syntynyt Sulo Oskarinpoika Autio. Aution valtiollisen poliisin henkilökortista käy ilmi, että hän oli asunut ennen sotaa Kalevalassa Uhtualla. Poliittinen epäluotettavuus – siis kommunismi – oli pätevä hylkäysperuste.

Saksalaisilla oli jo valmiina nimi-, syntymäaika- ja kotipaikkatiedot sekä sotilasarvon sisältävät luettelot suomensukuisista sotavangeista, joista suomalaiselle komissiolle luovutettiin oma kappale. Saksalaiset olivat selvästi valikoineet suomensukuisia sotavankeja myös muutoin kuin kansallisuuden perusteella, sillä ainakin osasta oli saksalaisten luotettavuuslausunto. Vaikka suurin osa suomensukuisista vangeista oli miehistöä, joukkoon mahtui useampi upseeri.³³⁷

Suomalainen komissio piti edes jonkinlaista suomen kielen taitoa rotusukulaisuutta tärkeämpänä. Vajavaisen kielitaidon vuoksi Stablackin leirille jätettiin 72 "rodullisesti suomensukuisiin luettavaa" sotavankia. Poikkeuksiakin tehtiin, kuten Sergei Kallinin kohdalla.

Sergei Kallin oli Sortavalassa syntyneen suomalaisen miehen poika. Kallinin isä oli vangittu Neuvostoliitossa vuonna 1924 poliittisista syistä. Kun perheessä oli viisi lasta eikä äiti kyennyt huoltamaan kaikkia, Sergei joutui Petroskoin venäläiseen lastenkotiin. Helasen mukaan hän oli "aivan puhdas suomalainen tyyppi, vaikuttaen hyvin miellyttävältä ja vilpittömältä." Kallin oli kirjoittanut suomea taitavalla vankitoverillaan komissiolle kirjeen, jossa hän pyysi päästä muiden mukana Suomeen ja lupasi: "...minä panen kaikki voimat siihen, jotta täydellisesti omata äidinkieli ja panen viimeiset voimat ja jos tarvii, niin elämänkin sitä varten, jotta tuoda hyötyä Suomen kansalle ja Armejalle bolscheviikkein kukistamisessa Karjalassa ja koko Venäjällä."³³⁸

³³⁷ Kertomus suomenheimosten sotavankien vastaanottoa varten Saksaan lähetetyn komissionin toiminnasta, päivätty 31.7.1942, T19654/F5, KA, Vilho Helasen päiväkirja 21.–26.6 ja 6.–7.7.1942, AKS:n arkisto, KA; Laine 1982, s. 146, 149. Sevander mainitsee virheellisesti Aution saksalaisille luovutetuksi, Sevander 2000, s. 235. Venäjän valtion merisotalaivaston keskusarkiston lopullisten tappioiden kortiston, laatikko 5, kortti 21, mukaan Autio kuului Pohjoisen Itämeren laivastoon laivastosotilaana Tallinnan komendantin alaisuudessa ja katosi syyskuussa 1941. Kiitän Timo Laaksoa tästä tiedosta. Mikään ei viittaa siihen, että hän olisi koskaan ollut suomalaisten vankina.

³³⁸ Vilho Helasen päiväkirja 21–27.6.1942, AKS:n arkisto, KA.

Muitakin valintaperusteita jouduttiin käyttämään. Komission kolmas edustaja, lääkintäkapteeni Erkki Klemola kotijoukkojen esikunnasta, totesi varsinkin Virossa tutkittujen vankien olevan varsin heikossa kunnossa. Siellä haastateltujen heimovankien mukaan ehkä kolmannes tai jopa puolet suomenheimoisista vangeista oli kuollut aliravitsemuksen tai sairauksien vuoksi jo ennen kuin komissio kävi leirillä. Tallinnan vankileirillä olleet vangit olivat selvästi huonommassa kunnossa kuin Stablackin "mallileirillä", jossa oli suomensukuisten lisäksi lähinnä ranskalaisia ja belgialaisia sotavankeja.³³⁹

Vaikka kaikki suomensukuiset sotavangit oli määrätty kerättäväksi Stablackiin tai Tallinnaan, kaikki suomensukuiset sotavangit eivät kuitenkaan ehtineet saapua näille leireille ennen suomalaisen komission työn päättymistä. Suomensukuisia sotavankeja koottiin sekä "taistelevilta joukoilta" että leireiltä ympäri Saksan valloittamia alueita Ukrainasta, Puolasta, Venäjältä, Itävallasta, Liettuasta, Latviasta ja tietysti Saksasta. Suomensukuisten sotavankien kokoamista sovittiin edelleen jatkettavan. Saksalaisten käsitykset suomensukuisista kansoista poikkesivat tosin komission käsityksistä, sillä ainakaan vepsäläisiä sotavankeja ei ollut ennen komission matkaa luettu suomensukuisiin.³⁴⁰

Vilho Helanen kävi välillä Berliinissä Suomen suurlähetystössä kertomassa sotavankien siirrosta ja soittamassa Suomeen saadakseen ohjeita käytännön asioista. Kävi ilmi, että siirrosta oli neuvotellut Suomen ilmailuasiamies majuri Helmer Helenius Suomen suurlähetystön puolelta Saksan sotavankilaitoksen kanssa. Heleniuksen mukaan komissio oli lähetetty matkaan kiireellä, kun Saksaan suuntaavassa lentokoneessa sattui olemaan tilaa sille. Helenius tilasi Helaselle audienssin Saksan sotavankilaitoksesta, jossa *Hauptmann* Duyckers sopi Helasen kanssa, että suomensukuisten sotavankien siirrosta Stablackiin ja Tallinnaan ilmoitettaisiin jatkossa Saksan Helsingissä olevalle sotilasasiamiehelle, joka puolestaan ilmoittaisi tilanteesta suomalaisille sotilasviranomaisille.

Ajatus vaihtotaseesta ja vaihdon vastineet

Kapteeni Duyckers totesi Helaselle, että alusta alkaen oli neuvoteltu nimenomaan sotavankien vaihdosta ukrainalaisiin, joita saksalaisten, kaukasialaisten ja georgialaisten tavoin voitaisiin ottaa vastaan Saksassa kuinka paljon tahansa. Helanen puolestaan ilmoitti, että Suomen työvoimapulan vuoksi vain vaihto mies miestä vastaan tuli kysymykseen. Duyckers vakuutti luottavansa suomalaisten arvostelukykyyn Saksaan

³³⁹ Vilho Helasen päiväkirja 24.6.1942, AKS:n arkisto, KA; Laine 1982, s.149.

³⁴⁰ Namentliche Liste der finnischen Minderheiten unter den sowjetischen Kriegsgefangenen, SPR, sotavankitoimisto, Bh 1, KA; Vilho Helasen päiväkirja 2.7.1942, AKS:n arkisto, KA.

lähetettävien sotavankien suhteen, joten saksalaisten ei tarvitsisi lähettää vastaanottokomissiota noutamaan sotavankeja Suomesta.³⁴¹

Lopulta Suomeen siirrettävien sotavankien määrää korotettiin vastaamaan paremmin saksalaisilla leireillä olevien suomensukuisten sotavankien määrää. Saksalaiset olisivat ilomielin luovuttaneet kaikki leireillään olleet suomensukuiset sotavangit, mutta kampoja rattaisiin pani kotijoukkojen esikunta, joka ilmoitti, ettei Suomen sotavankileireillä ollut millään tilaa enemmälle kuin 700 sotavangille. Osasyynä saattoi olla elintarviketilanne ja erityisesti se, että Helanen oli esittänyt kotijoukkojen esikunnalle, että suomensukuisille sotavangeille jaettaisiin Suomessa isompi muona-annos kuin muille sotavangeille.³⁴²

Monien mutkien jälkeen Danzigista Suomeen kuljetettiin 526 sotavankia saksalaisella kuljetusaluksella samalla kertaa Porin lentokenttätyömaalle kuljetettavien saksalaisten omien sotavankien kanssa. Turkuun saavuttiin 28.7.1942, ja sieltä suomensukuiset sotavangit siirrettiin edelleen sotavankijärjestelyleiri 2:lle. Tallinnan sotavankileireillä olleet kuljetusta ajatellen riittävän terveet suomensukuiset sotavangit, kaikkiaan 285 miestä, kuljetettiin Suomeen samoin saksalaisella laivalla 22.7.1942.³⁴³

Suomensukuisten sotavankien Suomeen siirron edellytyksenä oli alusta alkaen siis ollut vastaavan sotavankimäärän luovuttaminen saksalaisille. Kun Helanen Saksan sotavankihallinnon kanssa asiasta neuvoteltuaan kysyi vaihdon toisesta puolesta kotijoukkojen esikunnasta, sen uusi toimistopäällikkö Voldemar Fabricius totesi, että saksalaiset olivat jo saaneet paljon sotavankeja eikä uusia voitu karanteenisyistä toistaiseksi luovuttaa.

Saksalaisten näkemyksen kuultuaan Helanen epäili, että saksalaiset olisivat voineet kieltää suomensukuisten sotavankien Suomeen lähdön, jos heille olisi ilmoitettu vaihdon vastineen jäävän lähettämättä Saksaan. Niinpä hän pyysi ja sai luvan ilmoittaa saksalaisille, että ”vastalahja” suomensukuisista sotavangeista annettaisiin vasta sitten, kun se käytännöllisistä syistä olisi mahdollista. Kotijoukkojen esikunta lupasi esittää samanlaisen version totuudesta Saksan sotilasasiamiehelle.³⁴⁴

Sotavankien vaihdosta suomalaisten ja saksalaisten viranomaisten välillä käytyä kirjeenvaihtoa ja suomalaisia lähteitä ylipäänsä leimaa suomalaisten suorasanaisesti saksalaisillekin välittämä käsitys siitä, että suomalaisilla oli alusta asti ”saatavia” saksalaisilta. Käsitys Suomen ”saatavista” Saksalta syntyi, koska balttien ja mahdollisesti myös etnisten saksalaisten sotavankien luovuttamisen ajateltiin olevan osa sotavankien vaihtoa. Sodan jälkeen

³⁴¹ Vilho Helasen päiväkirja 1. ja 2.7.1942, AKS:n arkisto, KA. Helenius hoiti sotilasasiamiehen tehtäviä eversti Hornin poissa ollessa; ItäKar.SE, Lainopillinen avustaja, 1.12.1941, Kertomus matkasta, jonka tarkoituksena oli tutustuminen Saksan idässä valtaamien alueitten hallinnon järjestelyyn, T 2870/1, KA.

³⁴² Vilho Helasen päiväkirja 27.6., 2.7., 11. ja 14.7.1942, AKS:n arkisto, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirje järj.4:lle 15.7.1942, no 4830/järj.1b.sal, T 19654/F1-2, KA.

³⁴³ Vilho Helasen päiväkirja 16., 22. ja 28.7.1942, AKS:n arkisto, KA; Päämajan järjestelyosaston kirjelmä nro 396/Järj.4/sal. 29.7.1942, T19654/F3-4.

³⁴⁴ Vilho Helasen päiväkirja 4.7.1942, AKS:n arkisto, KA.

pitäydyttiin näkemyksessä, että saksalaiset olisivat jääneet "velkaa" eli suomalaiset olisivat luovuttaneet enemmän sotavankeja kuin mitä saivat vastineeksi, ja vaihto oli tästä syystä päättynyt.³⁴⁵

Jos tarkastellaan puhtaasti vaihdon puitteissa luovutettuja sotavankeja, väittämä ei pidä paikkansa. Suomalaiset saivat saksalaisen sotavankihallinnon kautta Saksasta tai sen miehittämiltä alueilta 1 400 sotavankia ja luovuttivat Saksaan 1 321 sotavankia suoraan Saksan sotavoimien tai Saksan armeijan maavoimien esikunnan alaiselle sotavankihallinnolle.³⁴⁶

Saksalaiset halusivat vastineeksi suomensukuisista sotavangeista ensisijaisesti saksalaisia, kaukasialaisia, georgialaisia ja ukrainalaisia sotavankeja mainitussa järjestyksessä. Saksan päämajan sotavankitoimistossa asiaa hoitanut kapteeni Duyckers totesi, että saksalaiset vastaanottaisivat näitä sotavankeja "miten paljon tahansa".³⁴⁷

Kaukasialaisten sotavankien luovuttaminen saksalaisille vastineeksi suomensukuisista sotavangeista ei suomalaisten sotilasviranomaisten näkökulmasta ollut lainkaan keho ajatus, sillä kotijoukkojen esikunta oli pyrkinyt pääsemään eroon kaukasialaisista sotavangeista jo marraskuussa 1941. Tällöin se tiedusteli päämajalta, olisiko mahdollista saada Saksan sotavoimien ylijohdo suostumaan siihen, että yli kuusisataa kaukasialaista sotavankia siirrettäisiin Etelä-Venäjälle.

Luovutusta perusteltiin sillä, että vangit olivat kotoisin Etelä-Venäjältä eivätkä kestäneet Suomen ilmanalaa, vaan "kuolleisuus ja ennen kaikkea sairaus heidän keskuudessaan" oli suhteettoman suuri. Sotavankitoimisto valitti, että näiden sotavankien huolto maksoi liikaa ja vangit täyttivät työvankileirien tilat.³⁴⁸

Siirtosuunnitelmien taustalla oli kustannussyiden lisäksi humanitaarisia näkökohtia, sillä Eljas Erkkö kirjoittaa päiväkirjassaan 11.11.1941 ehdottaneensa gruusialaisten, ukrainalaisten ja muiden ilmasto kestämättömien sotavankien lähettämistä Saksaan. Samassa päiväkirjamerkinnässä Erkkö toteaa sotavankien heikosta muonituksesta: "On sääli, kun tällä tavoin ollaan pakoitettuja kohtelevaan jopa sellaisia [sotavankeja], joista pitäisi tehdä ystäviä (jos he jäävät henkiin)".³⁴⁹

Tilastojen valossa kaukasialaisten sotavankien kuolleisuus vuosina 1941–1943 oli lopulta keskiarvoa vähäisempi, sillä kaikkiaan noin 700:sta kotijoukkojen alaisissa vankimuodostelmissa olleesta kaukasialaisista sotavangista kuoli noin 13 prosenttia.³⁵⁰

³⁴⁵ Puolustusvoimien pääesikunnan yhteysosasto, kirjelmä KD nro 380/3 a ulkoasiainministeriölle 2.1.1945, T19663/F1, KA; eversti Matti Roposen selostus eräitten sotavankien luovutuksesta saksalaisille 3.1.1945, T19499/37, KA.

³⁴⁶ Vilho Helasen päiväkirja 15.7.1942, AKS:n arkisto, KA; Suomen armeijan edustaja Saksan päämajassa 12.6.1943, T5634/8, KA.

³⁴⁷ Vilho Helasen päiväkirja 2.7.1942, s. 137–138, 3.7.1942, s. 5a–6a, AKS:n arkisto, KA.

³⁴⁸ Kotijoukkojen Esikunnan aloite Päämajan järjestelyosastolle 10.11.1941, no 2011/järj.1b/sal, KotijE, svtsto, Fa 6, KA.

³⁴⁹ Eljas Erkon päiväkirja 11.11.1941, Aa 4, PLAS.

³⁵⁰ Jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA; kotijoukkojen esikunnan vähemmistökansallisuusjaottelu 31.12.1942, T19661/B60, KA.

Omasta mielestään aivan riittävästi sotavankeja saksalaisille luovuttaneen suomalaisen sotavankihallinnon oli jotenkin selitettävä se, miksi heinäkuussa 1942 Suomeen tuotujen suomensukuisten vastineeksi ei heti luovutettu sotavankeja saksalaisille.

Päämaja hankki aikalisää ilmoittamalla saksalaisille viranomaisille jo ennen suomensukuisten sotavankien saapumista kesällä 1942, että kaukasialaisia sotavankeja ei voitu luovuttaa heti, vaan vasta elonkorjuun päätyttyä Suomessa eli aikaisintaan 1.10.1942. Samalla vakuutettiin, että Suomen puolustusvoimat oli halukas luovuttamaan saksalaisille hallussaan olevat noin 4 000 ukrainalaista ja kaukasialaista sotavankia, mikäli saksalaiset järjestäisivät laivauksen. Luovutuksen piti edelleen tapahtua vaihdon puitteissa, sillä saksalaisia pyydettiin luovuttamaan samanaikaisesti loput hallussa olevat itäkarjalaiset ja inkeriläiset sotavangit.³⁵¹

Mitään suunnitelmia kaukasialaisten sotavankien siirtämisestä Saksaan vielä lokakuussa 1942 ei ole havaittavissa. Suomalaiset luovuttivat tosin lokakuussa 1942 kaksi pienempää erää sotavankeja saksalaisille vaihdon ulkopuolella. Yhteensä 95 saksalaista ja ukrainalaista sotavankia luovutettiin Saksan Vuoristoarmeijalle Rovaniemellä 6.10.1942 ja 55 baltialaista sotavankia Hangossa sijainneen sotavankileiri 7:n kautta 19.10.1942 Viroon.³⁵²

Kaukasialaisten sotavankien luovuttamista alettiin toden teolla edistää vasta marraskuun alussa 1942, jolloin kotijoukkojen esikunta antoi, ilmeisesti päämajan järjestelyosaston käskystä, määräyksen kaukasialaisten sotavankien siirrostä kotialueen sotavankileireiltä ja -sairaaloista sotavankileiri 7:lle Hankoon.³⁵³

Viimein 5.1.1943 Saksaan lähetettiin 500 kaukasialaista ja kaksi ukrainalaista sotavankia saksalaisella aluksella, joka oli tuonut suomensukuisia sotavankeja Saksasta Suomeen joulun jälkeen. Kun laiva lähti Danzigista, saksalaiset sotilasviranomaiset ilmoittivat, ettei laivassa ollut tilaa kuin 300 sotavangille. Suomessa laivaan sen sijaan saatiin mahtumaan 500 kaukasialaista ja kaksi ukrainalaista sotavankia.³⁵⁴

³⁵¹ Päämajan järjestelyosasto, kirje nro 291/järj.4/sal. Päämajan ulkomaosastolle 16.7.1942, T19654/F3-4, KA.

³⁵² T19659/B17 ja PM järjestelyosaston kirjelmä nro 817/Järj.4/sal. Ulkomaosastolle 26.9.1942, T19654/F 3-4, KA; kotijoukkojen esikunnan kirjelmä nro 6889.Järj.1b.sal PM järjestelyosastolle 29.10.1942, KotijE svtsto, Fa 20, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirjelmä nro 7225.Järj.1b/sal. Deutsche Kommandanturille Helsingissä 28.10.1942, KotijE svtsto, Fa 21, KA.

³⁵³ Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, kirjelmä nro 6446/järj.1b/sal. 2.11.1942, KotijE svtsto, Fa 20, KA.

³⁵⁴ Kertomus suomenheimoiosten sotavankien vastaanottoa varten Saksaan marraskuussa 1942 lähetetyn komissionin toiminnasta, päivätty 8.1.1943, laatinut komissionin johtaja Vilho Helanen, T19654/F8, KA; Kriegsgefangenenlager 7, kirjelmä nro 13/III/4 4.1.1943, KotijE svtsto, Fa 23, KA.

Sotavankeja Suomen ja Saksan joukkoihin

Erityisesti Kaukasuksen alueelta kotoisin olevat muslimisotavangit olivat suosituimmuusasemassa saksalaisessa sotavankihallinnossa. Saksalaiset tarvitsivat kaukasialaisia sotavankeja työvoiman lisäksi myös Itäjoukkoihin (*Ostlegionen*). Saksassa perustettiin vuosina 1941–1942 useita joukko-osastoja Neuvostoliiton vähemmistökansallisuuksista, lähinnä kaukasialaisista, turkestanilaisista, georgialaisista, armenialaisista ja volgansuomalaisista sotavangeista.

Aluksi niitä käytettiin selustan turvaamiseen, mutta sotatilanteen muututtua Itäjoukkoja alettiin siirtää rintamalle. Kaikkiaan Itäjoukkoihin kuului koko sodan aikana arviolta 250 000 miestä. Itäjoukot kuuluivat Saksan sotavoimiin.

Tuhannet isovenäläiset taistelivat vuosina 1941–1944 Saksan riveissä eri joukko-osastoihin siroteltuna, mutta varsinaisesti isovenäläisistä sotavangeista muodostettiin joukko-osastoja vasta vuonna 1944. Syynä oli Hitlerin torjuva suhtautuminen venäläiseen poliittiseen vapautusliikkeeseen.

Saksalaisten vangiksi heinäkuussa 1942 jääneen puna-armeijan kenraali Vlasovin pyrkimyksillä muodostaa Venäjän vapautusarmeija ROA (*Russkaja Osvoboditel'naja Armija*) vapauttamaan Venäjä Stalinin vallasta oli kuitenkin saksalaisille valtava propaganda-arvo. Vuoden 1945 puolella sen ensimmäinen divisioona siirrettiin rintamalle Saksan sotavoimista erillisenä yksikkönä. Kaikkiaan siihen kuului noin 100 000 miestä.³⁵⁵

Saksalaiset pudottivat Vlasovin armeijasta kertovia lentolehtisiä vihollisen puolelle myös Sallan ja Muurmannin suunnalla houkutellakseen puna-armeijalaisia loikkaamaan saksalaisten puolelle. Suomalaiset sotilasviranomaiset käyttivät kenraali Vlasovia hyödyksi omassa propagandassaan, ja kun saksalaisten saamien vankien kuulustelupöytäkirjat toimitettiin tiedoksi suomalaisille, myös puna-armeijalaisten kiinnostus Vlasovin armeijaa kohtaan tuli suomalaisille selväksi.

Maaliskuussa 1943 suomalaisille sotavankileireille jaetussa sotavankilehti Severnoje Slovoissa julkaistiin useita Suomessa sotavankina olevien upseerien kirjeitä, jossa vangit vakuuttivat haluavansa liittyä Vlasovin armeijaan.

Ainakin Itämeren laivaston luutnantin, ukrainalaisen Konstantin Rjabshevskin kirje lienee ollut aito, sillä hän kertoi halustaan liittyä taisteluun bolševismia vastaan jo edellisenä syksynä kirjeessään Suomen Punaiselle Ristille.³⁵⁶ Valtiollisen poliisin Rovaniemen alaosasto kiinnitti kesällä 1943 huomiota siihen, että saksalaiset olivat jopa hankkineet Lappiin yksitoista Vlasovin armeijaan kuuluvaa kouluttajaryhmää muka kouluttamaan "ukrainalaisia ja muita luottamusvankeja" Vlasovin armeijaa varten, vaikka

³⁵⁵ Hoffmann 1984, s. 12–20, 24–28, 33, 77–92, 152–157, 172, 152–157; Andreyev 1987, s. 3, 29, 34–37, 59–60.

³⁵⁶ Esim. Gen.Kdo.XXXVI. (Geb.)A.K. Abt.Ic, Gefangenenvernehmung Nr. 252 22.7.1943, T10587/12, KA; Severnoje Slovo nro 12/1943 (27.3.1943), KA; 7 Kpk:n [Päämajan tiedostusosasto] kirjelmä KD nro 1225/1942 SPR:lle 17.11.1942 liitteineen, SPR svtsto, Ea 10, KA.

tosiasiassa ryhmien tehtävänä oli toimia urkkijoina muun muassa yliloikkarien keskuudessa.³⁵⁷

Toisen maailmansodan voittivat lopulta ne osapuolet, joilla oli eniten resursseja – sekä tuotantoa että sotilaita. Sotaan osallistuneissa maissa rintamasotilaiden määrää koetettiin nostaa eri keinoin. Suomen 3,5 miljoonasta asukkaasta saatiin mobilisoitua kaikkiaan 530 000 miestä. Neuvostoliitolla taas oli käytettävissään 35 miljoonaa sotilasta. Saksan asevoimissa taisteli noin 18 miljoonaa miestä.³⁵⁸

Kun lähes koko Suomen väestö irtolaisia ja alaikäisiä myöten valjastettiin tekemään työtä tai taistelemaan Suomen puolesta, ei ole mikään ihme, että myös sotavankien hyödyntämistä suunniteltiin monilla eri tahoilla. Kansainvälisen oikeuden näkökulmasta vapaaehtoisten sotavankien rekrytointi oli ongelmatonta. Haagin sopimuksen 23. artiklan nojalla vain sotavankien pakottaminen sotimaan omaa maataan vastaan oli kiellettyä.³⁵⁹

Ajatus sotavankien käyttämisestä joukko-osastoja koottaessa tuli esiin jo talvisodan aikana. Aloitteet liittyivät valkoisten emigranttien pyrkimyksiin taistella Neuvostoliittoa vastaan. Yhteydenottoja tuli useilta tahoilta, muun muassa Pavel Skoropadskilta, Ukrainaa vuonna 1918 saksalaisten tuella hallinneelta sotilaskomentajalta (hetmanni).³⁶⁰

Lopulta vain Stalinin entinen sihteeri Boris Bažanov sai Suomen johdon suostumaan sotavankien käyttämiseen osana Suomen armeijaa. Noin 150 puhtaasti venäläistä sotavankia siirrettiin Huittisiin perustetulle uudelle sotavankileirille helmikuun lopulla 1940. Ainakin osa heistä lähetettiin rintamalle 26.2.1940 – bussilla, jotta venäjää puhuvat sotilaat eivät olisi herättäneet huomiota. Mahdollisesti osastoa tosiaan käytettiin propagandatehtävissä rintamalinjoilla, sillä Bažanov väittää muistelmissaan, että propaganda aiheutti 300 neuvostosotilaan loikkaamisen suomalaisten puolelle.³⁶¹

Talvisodan sotavankivapaaehtoisten kokoamisella oli vaikutuksia vielä jatkosodan lopulla. Keväällä 1944 Boris Bažanov ehdotti ylipäällikölle vlasovilaisista sotavangeista kootun joukko-osaston siirtämistä Suomeen. Hänen mukaansa parisataatuhatta sotavankia taistelisi mieluummin suomalaisten kuin saksalaisten rinnalla Stalinia vastaan. Mannerheim vastasi vaaralliselta tuntuvaan ehdotukseen 13.4.1944 kohteliaan kielteisesti. Idealla ei ollut toteuttamisedellytyksiä.³⁶²

³⁵⁷ Rovaniemen osaston tilannekatsaus kesäkuulta 1943, KD 304/947 vuodelta 1943, Valpo I amp XXIX 41d, KA.

³⁵⁸ Knopp 2009, s. 7; Merridale 2006, s. 4.

³⁵⁹ Hanski 1990, s. 96–98.

³⁶⁰ Genèvessä olevan lähetystön raportti nro 2, 10.1.1940, laatinut ministeri Rudolf Holsti, T 7743/11, KA.

³⁶¹ Resa till och vistelse under 5 dagar i Pello krigsfångläger, 12.2.1940, W. Gräsbeck, T 7743/11, KA; Westerlund 2008, s. 213–214; Manninen 1994, s. 259–265; Manninen 1993, s. 560–562; Manninen 1994, s. 267; Manninen 2002, s. 58–59; Päämajan jaosto I:n kirjelmä nro 556/Hall.2/sal. 19.2.1940, KotijE komento-osasto, Fc 2, KA. Frolovin mukaan neuvostolähteissä mainitaan 152 vapaaehtoista; Frolov 2000, s. 187.

³⁶² Manninen 1994, s. 269; Westerlund 2008, s. 217.

Jatkosodan alussa elokuussa 1941 sotavankijoukko-osastoihin palattiin taas. Venäläisistä sotavangeista muodostetun joukko-osaston käyttämistä ehdotti ylipäällikölle Venäjän yleissotilaallisen liiton (ROVS) Suomen edustaja kapteeni Feodor Schulgin.

Suomalaisten viranomaisten näkökulmasta esteenä oli sotavankien venäläisyys. Jo aiemmin kesällä 1941 päätettiin, että muita kuin heimokansalaisista koostuvia kansallisuusperustaisia joukko-osastoja ei ylipäänsä perustettaisi. Silloin esitettiin Vienan, Aunuksen ja Inkerin heimosoturipataljoonan lisäksi virolaisen pataljoonan ja "Prometheus-joukon" eli eri kansallisuuksista, muun muassa turkkilaisista, koostuvan yksikön perustamista. Suunnitelman taustalla oli suomalaisia, joilla oli yhteyksiä kansainväliseen antibolsevistiseen kattojärjestykseen "Prometheukseen". Suomalaiseen "Prometheus-kerhoon" kuuluivat muun muassa Herman Gummerus, Paavo Talvela ja Eero Kuussaari.³⁶³

Suunnitelmasta toteutui vain Heimosoturiprikaati, joka muodostettiin 23.6.1941 nimellä prikaati Kuussaari. Se koostui itäkarjalais- ja inkeriläissyntyisistä kansalaisuuteen katsomatta. Prikaatin perustamista puuhasivat lähinnä Karjalan ja Inkerin heimosodissa 1918–1921 taistelleet miehet. Sen molempia komppanioita ei saatu koottua itäkarjalaisista, inkeriläisistä ja vienankarjalaisista, joten myös vapaaehtoisia karjalaisia ja muita otettiin mukaan.

Vaikka joukko-osaston johtaja teki päämajalle ehdotuksen sotavankileireillä olevien itäkarjalais- ja inkeriläissyntyisten sotavankien liittämiseen prikaatin vahvuuteen, joukko-osastoon ei koskaan liitetty sotavankeja.³⁶⁴

Muutama heimosotavanki onnistui livahtamaan puolustusvoimien palvelukseen vuonna 1941, mutta ylipäällikön päätöksen nojalla heimosotavankeja ei hyväksytty vapaaehtoisiksi Suomen armeijaan ennen vuoden 1942 loppua.³⁶⁵

Ensimmäisen sotavuoden aikana sodan arveltiin loppuvan pian eikä sotavankivapaaehtoisia siksi ajateltu tarvittavan. Heimosotavankeja suunniteltiin ensisijaisesti Itä-Karjalaa asuttamaan–riittävän asennekasvatuksen jälkeen.³⁶⁶ Torjuva suhtautuminen sotavankien käyttöön oman maan puolustuksessa syksyyn 1942 asti on ymmärrettävää turvallisuusnäkökohdista.

³⁶³ Mainio 2015, s. 293–294. Herman Gummerus (1877-1948), antiikintutkija ja diplomaatti, Paavo Talvela (1897-1973), jääkäriupseeri ja poliitikko, Eero Kuussaari (1891-1978), jääkäriupseeri ja heimosoturi.

³⁶⁴ Kallioniemi 1992, s. 40–41, 55, 63–64; Syrjä 1991, s. 47.

³⁶⁵ Kujansuu 1999, s. 168.

³⁶⁶ Ojala 1974, s. 17; Itä-Karjalan sotilashallintoelimen väestötoimisto, Selostus komennusmatkalla sv.leiri 21:lle tehdyistä huomioista 22.5.1942, T2875/8, KA.

Toteutumattomia suunnitelmia

Suomen sodanjohdon suhtautuminen sotavangeista muodostettavien joukko-osastojen perustamiseen muuttui vähitellen. Muita kansallisuuksia kuin heimokansoja edustavien sotavankien käyttö osana Suomen armeijaa jäi silti pitkällisen pohdinnan asteelle.

Tämä koskee muun muassa ukrainalaislegioonan muodostamista. Suomalaiset viranomaiset suhtautuivat hankkeeseen skeptisesti. Yleisesikunnan päällikkö totesi kesällä 1942 Suomen ulkoasiainministeriölle, että ukrainalaisen legioonan perustaminen "ei sotilaallisena eikä sotilaspoliittisena kysymyksenä kiinnosta puolustusvoimien johtoa". Selityksenä todettiin, että ukrainalaisten itsenäisyysliike oli saksalaisten oma asia, jonka suhteen oli syytä osoittaa pidättyväisyyttä.³⁶⁷

Ukrainalaisista sotavangeista muodostettava joukko-osasto oli kuitenkin harkinnan asteella vuosina 1942–1943, ikään kuin reservissä. Suunnitelma ei koskaan realisoitunut, vaikka keväällä 1943 puolustusvoimien yksiköt määrättiin luetteloimaan kirjoissaan olevat vapaaehtoisiksi puolustusvoimien palvelukseen ilmoittautuvat ukrainalaiset sotavangit ja hankkimaan lääkärin lausunto sotavangin palveluskelpoisuusluokasta.³⁶⁸

Toteutumattomat suunnitelmat jäivät elämään sotavankien mielikuvissa. Neuvostoliittoon palautettujen sotavankien kuulustelutietojen perusteella neuvostotiedustelu kuvitteli vielä sodan jälkeen, että ukrainalaispataljoonan runko olisi perustettu vuodenvaihteessa 1941–1942 Köyliön upseerileirillä. Pataljoona piti lähettää Ukraina taistelemaan neuvostopartisaaneja vastaan. Valvontakomissio kovisteli suomalaisia myös ukrainalaislegioonan osallistumisesta taisteluihin neuvostoarmeijaa vastaan Viipurin lähistöllä, mutta mitään ei voitu näyttää toteen.³⁶⁹

Suunnitelmat ukrainalaispataljoonan perustamisesta vaikuttivat myös ukrainalaisten sotavankien luovuttamiseen saksalaisille. Jatkosodan alussa ukrainalaiset sotavangit kuuluivat suomalaisten ensisijaisesti luovutettavien sotavankien ryhmään, ja saksalaiset ilmoittivat ottavansa mielellään vastaan ukrainalaisia sotavankeja.³⁷⁰

Kuitenkin vain muutamia ukrainalaiseksi merkittyjä sotavankeja luovutettiin saksalaisille vaihdon puitteissa ja tällöin muita kansallisuuksia edustavien sotavankien luovutusten yhteydessä. Näiden luovutusten syynä oli sotavangin tai hänen omaistensa pyyntö siirtyä Saksaan tai sen valloittamille alueille. Etnisinä saksalaisina luovutettiin muutamia kymmeniä ukrainalaisia, näistä 20 saksalaisille joukoille Lapissa lokakuussa 1942.³⁷¹

³⁶⁷ Yleisesikunnan päällikön kirje nro 674/V./sal. Ulkoasiainministeriölle 6.3.1942, T20117/33, KA.

³⁶⁸ 14. Divisioonan esikunnan kirje Dnro 1033/Hall/125 h./L. 4046 PM:n sotavankitoimistolle 15.3.1943 ja siihen käsin kirjoitetut merkinnät, Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa 30, KA; Maaselän ryhmän esikunnan osasto 4, kirjelmä nro 3529/2m./sal. 2.4.1943, T11492/3, KA; kopio T19659/B17, KA.

³⁶⁹ Westerlund 2008a s. 218, 238–239; Kujansuu 1999, s. 172.

³⁷⁰ Päämajan kirje nro 2138/järj.2/sal Kotijoukkojen komentajalle 21.11.1941, Fb110 A7b, UM.

³⁷¹ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

Suurin osa ukrainalaisista sotavangeista jäi Suomeen reserviksi, jota ei koskaan käytetty. Tämä käy ilmi päämajan sotavankitoimiston suhtautumisesta vapaaehtoiseksi Saksan armeijaan pyrkineen sotavangin anomukseen. Anomus kuitattiin aluksi merkinnällä "Huomioidaan mahdollisen ukrainalaisen j. os:n perustamisen yhteydessä". Myöhemmin merkintä yliviivattiin ja korvattiin toteamuksella "Luovutetaan Saksaan sotavankien vaihdossa", mikä sitten tehtiinkin syyskuussa 1943.³⁷²

Ensimmäiset konkreettiset toimenpiteet sotavankien käyttämiseksi osana Suomen armeijaa koskivat kaikkia sotavankeja kansallisuuteen katsomatta. Päämajan järjestelyosasto määräsi sotatoimiyhtymät ja kotijoukkojen esikunnan kysymään alaisiltaan sotavangeilta lokakuussa 1942, haluavatko he liittyä Suomen armeijaan vapaaehtoisina. Kyselyyn liittyi lupaus, että vapaaehtoisiksi ryhtyvät sotavangit vapautettaisiin sotavankeudesta ja heille annettaisiin suomalaisen sotilaan asepuke, muona, tupakka ja päiväraha. Käskyssä ei tehdä eroa eri kansallisuuksia edustavien sotavankien suhteen.³⁷³

Tarjous tuli yllättäen sekä sotavangeille että heidän vartijoilleen. Suomen puolustusvoimissa ilmeni epäilyjä sotavangeista muodostettavaa joukko-osastoa kohtaan. Rannikkotykistörykmentti 11:n komentaja everstiluutnantti Norman Simonen välitti ylemmille tahoille havaintojaan sotavankien vapaaehtoisiksi ilmoittautumisen syistä ja yllättävän tarjouksen aiheuttamasta vastakaiusta.

Hän kertoi kirjeessään merivoimien esikunnalle, että valinta on ollut monille vangeille vaikea muutoinkin kuin lyhyen harkinta-ajan vuoksi. Saksalaisten valtaamilta alueilta kotoisin olleet ja ei-venäläiset olivat ilmoittautuneet innokkaimmin vapaaehtoisiksi. Motiivina vapaaehtoiseksi ilmoittautumiseen oli useimmin toive saada vaihtelua vankeusaikaan sekä toive paremmasta muonasta ja tupakasta.

Simosen mukaan vaikutti siltä, että vankien mielestä on samantekevää, kenen puolesta taistelee, kunhan vain pääsee pois vankileiriltä. Vankien usko Suomen voittoon oli vähäinen ja moni mietti, miten heidän käy sodan loputtua.³⁷⁴

³⁷² 14. Divisioonan esikunnan kirje Dnro 1033/Hall/125 h./L. 4046 PM:n sotavankitoimistolle 15.3.1943 ja siihen käsin kirjoitetut merkinnät, Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa 30, KA Maaselän ryhmän esikunnan osasto 4, kirjelmä nro 3529/2m./sal. 2.4.1943, T11492/3, KA; kopio T19659/B17, KA.

³⁷³ Päämajan järjestelyosaston kirje nro 893/järj.4/sal, päivätty 10.10.1942, T 15889/1487a, KA.

³⁷⁴ Rannikkotykistörykmentti 11:n komentajan kirje KD 3377/II/42/sal. Merivoimien esikunnalle 19.10.1942, T15889/1487a, KA. Suomessa sotavankina ollut Shimon Yantovsky muisteli, että sotavangeilta kysyttiin yksitellen, haluavatko he liittyä sotavangeista muodostettuun joukko-osastoon. Heille luvattiin univormu, lisäruokaa ja muita etuja. Yantovskyn mukaan hän oli ryhmänsä ainoa, joka kieltäytyi liittymästä. Yantovsky 2000, s. 29. – Muistitiedossa sotavankien siirto Saksaan ja heidän ilmoittautumisensa vapaaehtoiseksi Suomen armeijaan sekoittuvat. Boris Grünsteinin muistelmien mukaan RTR 11:lle tuli alkukesällä 1943 Hankoon saksankieliset ohjeet, joiden mukaan Hangon sotavankileirien vangeilta oli tiedusteltava halukkuutta ilmoittautua vapaaehtoiseksi saksalaiseen muukalaispataljoona Vikingiin. Ainoastaan ”vajaa kourallinen” neuvostosotavankeja ilmoittautui, allekirjoitti anomuksen, vapautui sotavankeudesta ja kuljetettiin Saksaan. Lähteneisiin kuului myös juutalainen neuvostosotavanki, joka Grünsteinin varoitteluista huolimatta liittyi vapaaehtoisein.

Vaikka Norman Simonen suhtautui epäillen sotavankien vapaaehtoisuuteen, pelkästään rannikkotykistörykmentti 11:n alaisista sotavangeista lopulta noin 390 ilmoittautui vapaaehtoisiksi.³⁷⁵ Sotavangeille taisteleviin joukkoihin liittyminen tarkoitti parannusta verrattuna leirien oloihin. Varsinkin Neuvostoliitossa valtiiovallan taholta syrjityksi joutuneet kokivat oman kotialueen ja perheen tärkeämmiksi kuin uskollisuuden isänmaalle.³⁷⁶

Kotijoukkojen esikunnan alaisilta sotavankileireiltä ilmoittautui vapaaehtoisiksi yhteensä yli 10 000 sotavankia ja joitakin upseerivankeja. Kotijoukkojen esikunnan alaisten vankileirien ja sairaaloiden kokonaisvahvuus oli tuolloin lähes 28 000 sotavankia, joten yli kolmasosa kotijoukkojen esikunnan alaisista sotavangeista piti Suomen armeijaa sotavankeutta parempana vaihtoehtona.

Suomensukuisten sukulaiskansojen edustajista (suomalaiset, inkeriläiset, itäkarjalaiset, vepsäläiset, aunukselaiset, vionalaiset ja Tverin karjalaiset) 586 sotavankia ilmoittautui vapaaehtoisiksi. Kun huhtikuussa 1942 kotialueen sotavankileireillä oli ollut yli 1 200 näihin lähisukulaiskansoihin kuuluvaa sotavankia ja kesällä Suomeen oli tuotu noin 800 lisää, heistä likimain kolmannes oli kiinnostunut Suomen armeijaan liittymisestä. Prosenttiosuus ei ole sen suurempi kuin muita kansallisuuksia edustavien sotavankien kohdalla.

Kuriositeettina mainittakoon, että myös seitsemän juutalaista sotavankia olisi ollut valmiita liittymään Suomen armeijaan. Ukrainalaisista sotavangeista – joita oli kotijoukkojen alaisilla sotavankileireillä ja sairaaloissa vielä toukokuussa 1942 yli 3000 – vain 342 sotavankia ilmoittautui vapaaehtoisiksi.³⁷⁷

Tuontivankeja Heimopataljoonaan

Suunnitelmat heimosotavankien käyttämisestä osana Suomen armeijaa kehittyivät vuoden 1942 jälkimmäisellä puoliskolla, siis vasta sen jälkeen, kun ensimmäinen erä suomensukuisia sotavankeja oli tuotettu Saksasta Suomeen.

Aloite tuli päämajan sisältä, kun sotavankitarkastajana toiminut eversti Maximilian Spåre teki päämajalle esityksen sotavankien kokoamisesta itsenäiseksi joukko-osastoksi elokuussa 1942. Perusteluina olivat sotavankien vapaaehtoisilmoittautumisten suuri määrä ja saksalaisten myönteiset

Grünstein 1989, s. 89–90; Westerlund 2008a, s. 209–210. Tällaista sotavankiluovutusta ei tapahtunut, joten Grünsteinin muistikuvat liittyvät todennäköisesti Suomen päämajan kyselyyn.

³⁷⁵ Rannikkotykistörykmentti 11:n esikunnan kirje KD nro 3411/II/sal Merivoimien esikunnalle 23.10.1942, T 15889/1487a, KA.

³⁷⁶ Reese 2011, s. 103–104, 106–107, 184.

³⁷⁷ Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 7275/Järj.1b./sal. Päämajan järjestelyosastolle 5.11.1942, KotijE svstso, Fa 22, KA; Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimiston kirje nro 1597.järj.1b SPR:n sotavankitoimistolle 4.5.1943, KotijE, svstso, Fa 27, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirjelmä nro 2697/järj.1b/sal. 20.4.1942, KotijE svstso, Fa 14, KA.

kokemukset sotavankijoukkojen käytöstä Ukrainassa. Tuolloin päämaja lupasi harkita asiaa.³⁷⁸

Saksalaisten kokemukset sotavankien käyttämisestä armeijassa luultavasti vaikuttivat päämajan päätökseen sotavankijoukko-osaston perustamisesta. Suomen armeijan edustaja Saksan päämajassa kenraali Talvela kirjoitti päämajan ulkomaaosaston päällikölle eversti Aladár Paasoselle marraskuun puolivälissä 1942 seuraavasti: "[...]sotavankijoukko-osastoilla täällä jo hyvinkin vaativia taistelutehtäviä. Mielestäni kannattaisi meilläkin asiaa yrittää. Saksalaisten kokemukset olisivat tällöin arvokkaana pohjana toiminnalle." Samalla Talvela lähetti laajan selostuksen saksalaisten kokemuksista sotavangeista muodostetuista joukkoyksiköistä.

Selostus lähetettiin edelleen päämajan järjestelyosastolle, jossa eversti Sulo Malm totesi 27.11.1942, että kun ensimmäisen sotavangeista kokoonpantavan pataljoonan perustaminen oli suunnitteilla ja siihen oli valmius 10.12.1942, "yksityiskohtaisemmat tiedot saksalaisten kokemuksista henkilökohtaisten neuvottelujen ja kyselyiden muodossa olisivat nyt sängen suotavat".³⁷⁹

Osasyynä sotavankien kelpuuttamiseen Suomen armeijaan oli saksalaisten sotamenestyksen hiipuminen. Suomen johdon usko Neuvostoliiton häviöön väheni hiljalleen.³⁸⁰ Vasta Stalingradin tappion jälkeen helmikuun alussa vuonna 1943 Suomen sodanjohto arvioi Suomen tuskin selviävän sodasta menettämättä Itä-Karjalaa.³⁸¹

Heimopataljoona 3 perustettiin tilanteessa, jossa Saksa oli vielä voitolla, mutta sodan ei enää ajateltu päättyvän pian. Sotilaita tarvittiin enemmän kuin valloitetun alueen, Itä-Karjalan, asuttajia.

Ylipäällikkö hyväksyi heimosotavangeista koostuvan joukko-osaston, Heimopataljoona 3:n, perustamisen 12.11.1942, ja käsky siitä annettiin 16.11.1942.³⁸² Pataljoonan määrävahvuus oli 1 070 miestä³⁸³, mutta vain 586 suomenheimoista vapaaehtoista oli ilmoittautunut marraskuun 1942 puoliväliin mennessä. Suomalaisilla sotavankileireillä oli tuolloin yli 2 000 heimosotavankia, mutta läheskään kaikki heistä eivät olleet sopivia eivätkä halukkaita taistelemaan Neuvostoliittoa vastaan.³⁸⁴

Into kasvoi, kun kysyttiin halukkuutta taistella Heimopataljoonan riveissä. Vuoden 1942 loppuun mennessä Heimopataljoonaan haki 1478 sotavankia eli noin 60 % Suomessa sotavankina olleista suomensukuisista.³⁸⁵

³⁷⁸ Tässä tarkoitettaneen yksittäisten sotavankien anomuksia, Syrjä 1991, s. 50.

³⁷⁹ Suomen armeijan edustaja Saksan päämajassa, kirjelmä Ulkomaaosaston päällikölle 13.11.1942 liitteineen ja käsikirjoitettuine merkintöineen, T19654/F1, KA.

³⁸⁰ Silvennoinen 2008, s. 287–289, erityisesti viitteet 791 ja 792.

³⁸¹ Jokisipilä 2004, s. 62–63.

³⁸² Ojala 1974, s. 22.

³⁸³ Ojala 1974, s. 30.

³⁸⁴ Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 7275/Järj.1b./sal. Päämajan järjestelyosastolle 5.11.1942, KotijE svstto, Fa 22, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirjelmä nro 2697/järj.1b./sal. 20.4.1942, KotijE svstto, Fa 14, KA.

³⁸⁵ Ojala 1974, s. 18–22.

Heimopataljoonan perustamispäätöksen jälkeen saksalaisilta vankileireiltä haluttiin mahdollisimman pian lisää suomensukuisia sotavankeja joko Heimopataljoonan täydennykseksi tai siihen liittyvien sotavankien aiheuttamaa työvoimapulaa paikkaamaan. Koska Heimopataljoonan koulutus aloitettiin heti, sotavankien kuljetuksella Suomeen on ollut kiire. Meren jäätyminen olisi aiheuttanut kuukausien viiveen sotavankien Suomeen laivaamiselle. Päämajan järjestelyosasto antoi 12.11.1942 määräyksen uuden sotavankikomission lähettämisestä Saksaan ja Tallinnaan hakemaan siellä olleita noin kuuttasataa suomensukuista sotavankia.³⁸⁶

Vilho Helanen johti myös tätä toista sotavankikomissiota. Tällä kertaa komissio oli hiukan paremmin valmistautunut tehtäväänsä, sillä se oli saanut valtiolliselta poliisilta käyttöönsä punaupseeri- ja Lännen vähemmistökansallisuuksien yliopisto-oppilaslueletot. Edellisessä erässä Suomeen tuoduista sotavangeista verraten moni oli Suomessa todettu poliittisesti epäluotettavaksi, joten suomalaiset valvontaviranomaiset halusivat tehostaa sotavankiaineksen valikointia.³⁸⁷

Helasen mukaan tälläkin kertaa kysyttiin kaikilta sotavangeilta suostumusta Suomeen siirron suhteen. Tieto pitänee paikkaansa, sillä Helanen kertoo erikseen eräästä Helsingissä venäläisistä vanhemmista syntyneestä sotavangista, joka oli kesällä 1942 halunnut mieluummin jäädä Saksaan ja nytkin ilmoitti mieluummin jäävänsä, koska ei osannut lainkaan suomea, vain venäjää ja saksaa. Mies sai jäädä Saksaan, ja Helanen puhui taidekoulun Neuvostoliitossa käyneen sotavangin puolesta Saksan sotavankilaitoksessa—saadakseen miehen Saksassa taidealalle.

Isovenäläiseksi todetut ja sillä perusteella komission hylkäämät sotavangit siirrettiin pääsääntöisesti oman etnisen ryhmänsä joukkoon saksalaisilla leireillä. Vaikka etniset ja kielelliset perusteet painoivat valinnassa, sotavangin persoonalla oli suuri merkitys. Suomeen siirrettäväksi valittiin myös eräs "avoimen ja rehdin vaikutuksen" tehnyt luutnantti, joka ei osannut suomea.³⁸⁸

Komissio kohtasi tälläkin matkallaan vaikeuksia. Saksan sotavankilaitos ei enää ollut kovin innokas luovuttamaan sotavankeja Suomeen. Kapteeni Duyckers totesi, että Tallinnan vankileiriltä, joka oli Saksan maavoimien alainen, ei olisi pitänyt saada lainkaan sotavankeja, sillä maavoimilla oli työvoimapula. Saksan sotilasasiamies oli Duyckersin mukaan ylittänyt valtuutensa antaessaan suomalaiselle komissiolle Tallinnan vankileirille

³⁸⁶ Päämajan järjestelyosaston kirjelmä nro 1118/Järj.47sal. Kotijoukkojen komentajalle 12.11.1942, Fb 110 A 7 B, UM; Deutsches Rotes Kreuz, Präsidium, Führungsstab, kirjelmä nro VII/3 GrI/bb. Suomen Punaiselle Ristille 12.11.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 10, KA; Vilho Helasen päiväkirja 24.11.1942, AKS:n arkisto, KA.

³⁸⁷ Ilmoitus nro 2307/24.11.1942, Valpo I amp XXIX 41 d, KA; Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta, hallinnollinen toimisto, kirjelmä nro 94/B/Valv.1/sal. PM:n järjestelyosaston päällikölle 19.8.1942, T19654/F3-4, KA.

³⁸⁸ Vilho Helasen päiväkirja 27.-28.11., 3.12. ja 11.12.1942, AKS:n arkisto, KA; kertomus suomenheimosten sotavankien vastaanottoa varten Saksaan marraskuussa 1942 lähetetyn komission toiminnasta, T19654/F8, KA.

pääsyyn oikeuttavan paperin. Neuvottelut sotavankien vaihdosta saksalaisten kanssa oli tällä kertaa hoitanut Saksan sotilasasiamies Helsingissä.

Lopulta Saksan sotavankilaitos sai suostuteltua maavoimien esikunnan Tallinnassa olevien suomensukuisten sotavankien luovuttamiseen työvoimaa vastaan. Asiasta piti kuitenkin saada vahvistus käymällä Pihkovassa Saksan maavoimien alaisen Pohjoisen Armeijaryhmän sotavankikomentajan puheilla.³⁸⁹

Komissio joutui tinkimään valintakriteereissään saadakseen Suomeen edes likimain käskyn mukaiset 600 suomensukuista sotavankia. Stablackista saatiin vain 290 lähisukuisiin heimoihin kuuluvaa, joiden lisäksi otettiin mukaan kymmenen kaukaisempaa heimolaista (mordvia, udmurtteja ja yksi komi). Tallinnasta Suomeen siirrettäväksi saatiin valittua 93 sotavankia, vaikka oli tiedossa, että osa heistä saattoi olla pilkkukuumeen oireettomia kantajia.

Lopulta sotavangit laivattiin Suomeen kahdessa erässä, Tallinnasta valitut erikseen Helsinkiin 21.12.1942 ja Stablackin vangit Danzigista Hankoon 4.1.1943.³⁹⁰

Päämajan saama tieto siitä, että suomensukuisia sotavankeja olisi ollut saksalaisilla sotavankileireillä ainakin 500, perustui Saksan Punaisen Ristin vanhentuneisiin tietoihin, sillä listaan merkityistä sotavangeista suuri osa oli lähetetty jo kesällä 1942 Suomeen.³⁹¹

Sotavangit inkeriläisten panttina

Sotavankijoukko-osastojen muodostamisessa ja sotavankien luovuttamisessa saksalaisten käyttöön sotilaiksi on selvästi nähtävissä, että sotavangit nähtiin resursseina tai ”vaihtotavarana”, joista tuli saada vähintään yhtä paljon hyötyä kuin mitä vastapuoli sai. Sotavangeista ei kannattanut luopua vastineetta.

Aiemmassa tutkimuksessa on pohdittu sitä mahdollisuutta, että Suomi olisi luovuttanut juutalaisia siviilipakolaisia saksalaisille osin siksi, että Heinrich Himmler olisi vaatinut sitä vastineena viljan- ja öljyntoimituksista.³⁹²

Aikalaisten käsityksen mukaan Suomen ja Saksan kauppasuhte oli erillinen muista Suomen ja Saksan välisistä sopimuksista, kuten ministeri Henrik Ramsay korosti valtion tiedostuslaitoksen tiedotustilaisuudessa 20.11.1942 pitämässään puheessa. Hänen mukaansa kauppaneuvotteluissa Saksan kanssa ei vielä koskaan ollut ollut kysymys tavaravaihdon

³⁸⁹ Vilho Helasen päiväkirja 4.–5., 8. ja 16.12.1942, AKS:n arkisto, KA.

³⁹⁰ Kertomus suomenheimoihin sotavankien vastaanottoa varten Saksaan marraskuussa 1942 lähetetyn komission toiminnasta liitteinen, T19654/F8, KA; Laine 1982, s. 152. Toisin kuin Laine mainitsee, vaihdon puitteissa suomenheimoisia sotavankeja ei kuljetettu Poriin 5.1.1943.

³⁹¹ Vilho Helasen päiväkirja 2. ja 8.12.1942, AKS:n arkisto, KA.

³⁹² Ylikangas 2004, s. 34. Aiheesta myös Smolar 2003, s. 258–260; Beizer 1995, 20–22.

ulkopuolella olevista vastapalveluksista, ei poliittisista eikä sotilaallisista.³⁹³ Tätä kuvaa vahvistaa se, että sotavankien vaihdossa tai inkeriläisten siviilihenkilöiden siirrossa Suomeen vastineeksi tarjottiin toistuvasti vain muita henkilöryhmiä, ei aineellisia resursseja.

Uudesta sotavankien luovutuserästä saksalaisille vaihdon puitteissa ei ole mainintoja ennen kesää 1943. Vuoden 1943 ensimmäisellä puoliskolla sotavangit varattiin inkeriläisten Suomeen siirron pantiksi. Keväästä 1942 lähtien suunniteltu inkeriläisten siviilien siirtäminen Suomeen saatiin sovittua saksalaisten kanssa, kun Saksan ulkoasiainministeriö hyväksyi 12 000 inkeriläisen siirron Suomeen 23.1.1943.

Päätöksen taustalla oli halu tukea Suomen ulkoasiainministeri Rolf Wittingiä hallitusneuvotteluissa. Sen perusteluissa ei mainita työvoimanäkökohtia. Se oli saksalaisten näkökulmasta kuitenkin olennainen seikka, sillä Saksan maavoimat ilmoitti ulkoasiainministeriölleen kolme viikkoa aiemmin, että inkeriläiset ”antibolsevistisena väestönä” ovat hyödyllisiä työvoimana rintaman selustassa. Saksan valtakunnanhallitus päätti inkeriläisten siirrosta Suomeen lopullisesti 5.2.1943.³⁹⁴

Saksan ulkoasiainministeriö ilmoitti Saksan Pohjoiselle Armeijaryhmälle, että 8 000 Suomeen siirrettävän inkeriläisen tilalle tulisi sotavankeja muilta Saksan miehittämiltä alueilta. Siirron käynnistyttyä maaliskuun lopussa 1943 saksalaiset myöntivät siihen, että siirrettävistä 8 000 hengen piti olla työkykyisiä. Koska periaatteena oli, että perheitä ei siirrossa hajotettaisi, oli alusta alkaen selvää, että työkuntoista väestöä ei muuten saataisi siirrettyä Suomeen riittävästi. Jotta 8 000 työkykyisen inkeriläisen siirto Suomeen varmistuisi, päämaja oli valmis luovuttamaan saksalaisille korviketyövoimana venäläisiä sotavankeja aina 10 000 vankiin saakka.

Sotavankien työpanosta oli opittu arvostamaan Suomessakin. Siksi vaihtoon käytettävät sotavangit oli kulkulaitosten ja yleisten töiden ministeriön ohjeen mukaan pyrittävä ottamaan puolustusvoimain käytössä olleista heikkokuntoisista sotavangeista. Ensisijaisesti tarkoituksena oli tosin tarjota inkeriläisten vastineeksi Itä-Karjalan siirtoleireillä olevia muihin kuin suomensukuisiin kansoihin lukeutuvia siviilejä, mutta kansainvälisen oikeuden kannalta Itä-Karjalan väestön laajamittaista siirtämistä saksalaisten miehittämille alueille pidettiin arveluttavana. Siten Itä-Karjalaan jäi sodan loppuun asti 194 virolaista ja 21 saksalaista siviilihenkilöä.³⁹⁵

Alkuvuodesta 1943 suunniteltiin myös Saksassa työvelvollisina olleiden yli 2 000 inkeriläisen siirtoa Suomeen. Operaatio sai alkunsa Suomen Berliin-suurlähetystön aloitteesta, sillä Saksassa maataloihin töihin sijoitettujen inkeriläisten olot olivat osin varsin kurjat. Keväällä 1943 asiaa puuhasivat sekä

³⁹³ Valtion tiedotuslaitos, Tiedotuksia Nro 2 30.11.1942, dnro 393/Jaosto 1, T2553/10, KA.

³⁹⁴ OKH an das AA 5.1.1943, F33, T545 roll 94, frames 180–181, KA; Nevalainen 1990, s. 44–45.

³⁹⁵ Erik Castrenin 30.3.1943 päivätty muistio Siviiliväestön siirto vallatulta alueelta kansainvälisioikeudelliselta näkökulmalta arvosteltuna, Fb 110 A 3 C, UM ; Kulkulaitosten ja yleisten töiden ministeriön väestönsiirtoasian keskustoimiston kirjelmä nro 553 UM:lle 15.4.1943, T19654/F8, KA; Kulha 1967, s. 238–239; Mikkola T 1976, s. 162–163; Nevalainen 1990, s. 48; Laine 1982, s. 106.

ulkoasiainministeriö että kulkulaitosten ja yleisten töiden ministeriön alainen väestönsiirtovaltuuskunta. Inkeriläisten siirtoon oli saatu Saksan ulkoministeriön jonkinlainen puolto, mutta Suomessa epäiltiin, että asia kuului pikemmin Itäministeriölle.

Vaikka Suomessa tarvittiin työvoimaa, kyse oli osaltaan myös heimosympatioista: siirtopäätöstä odotettaessa haluttiin saada inkeriläiset parempiin oloihin. Ulkoasiainministeriön Itä-Preussiin inkeriläisten asemaa tutkimaan ja neuvotteluja hoitamaan lähettämä varatuomari Harry Brotherus neuvotteli asiasta useiden tahojen kanssa, jotka kaikki periaatteessa suhtautuivat positiivisesti inkeriläisten Suomeen siirtoon, kunhan se ei vain vähentäisi saksalaisten käytössä ollutta työvoimaa.

Ministeri Toivo Kivimäki halusi toukokuun alussa 1943 Saksassa olevien inkeriläisten siirron kytkettäväksi Suomessa vielä olevien noin 150 kaukasialaisen sotavangin siirtoon Saksaan. Kun inkeriläisten siirrosta sitten tehtiin sopimus toukokuun loppupuolella 1943 saksalaisen työvoima-asiain päävaltuutetun (*Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz, GBA*) kanssa, sotavangeja ei tarvittu vastineeksi. Saksalaisille riitti toive siitä, että Saksasta siirrettävät inkeriläiset vapauttaisivat Suomessa miestyövoimaa metsäteollisuuteen.³⁹⁶

Saksan maavoimien alaisen Pohjoisen Armeijaryhmän edustajat Virossa ja Inkerissä eivät olleet kiinnostuneet sotavankikompensoitiosta, sillä heidän näkökulmastaan venäläisten sotavankien työpanos maataloudessa ei voisi olla yhtä hyvä kuin inkeriläisten siviilien. Heidän mukaansa maata viljelevät ja omistavat inkeriläiset perheet olivat kokonaisuudessaan tehokkaita työyksiköitä, joten työikäisten siviilien korvaaminen sotavangeilla ei olisi kannattavaa. Kun inkeriläisten luovutuksesta neuvoteltiin Suomen ulkoasiainministeriön ja Saksan ulkoministeriön välillä, jotka myös asiasta päättivät, sotavankien siirto kompensoitona hylättiin.³⁹⁷

Heinäkuun puolivälissä 1943 Saksan ulkoministeriö ilmoitti Suomen ulkoasiainministeriölle, ettei inkeriläisten siirtoa ollut mahdollista laajentaa, mutta se voisi jatkua pienimuotoisena rintamaseuduilta vapaaehtoisuuden pohjalta. Sen varmistuttua ulkoasiainministeriö perui virallisesti tarjouksensa sotavangeista inkeriläisten vastineeksi 5.8.1943.³⁹⁸

Saksalaisten aiempi kokemus erityyppisen työvoiman hyödyntämisestä ja työvoiman vaihtokaupoista saattoi vaikuttaa kieltäytymiseen sotavangeista inkeriläisten vastineeksi. Keväällä 1940 vangiksi jääneet ranskalaiset työllistettiin Saksassa maatyövoimana, mutta tilaisuuden tullen ryhdyttiin neuvotteluihin Vichyn hallituksen kanssa heidän vaihtamisestaan

³⁹⁶ Kulha 1967, s. 236–237, 243–244; Brotherus 1966, s. 141–189; Nevalainen 1990, s. 59.

³⁹⁷ Nevalainen 1990, s. 50–51, R 65–1–29, (Riigiarhiiv 60–68), lehdet 69–73, ERA.

³⁹⁸ Suomen sotilasasiamies Berliinissä, kirjelmä nro 1134/2d Ulkomaosaston päällikölle 18.6.1943 ja Ulkomaosaston lähete kirje nro 2700/Ulk.1.sal Päämajan järjestelyosastolle 23.6.1943 käsin tehtyine merkintöineen, T19654/F7–8, KA; Nevalainen 1990, s. 51.

ranskalaisin teollisuuden ammattityöläisiin, joita tarvittiin vielä kipeämmin.³⁹⁹

Kolmas sotavankikomissio

Inkeriläisten siirtoasian selvittyä sotavankien vaihdolle ei ollut mitään estettä. Kesäkuussa 1943 Suomen armeijan edustaja Saksan päämajassa kenraali Talvela neuvotteli Saksan maavoimien päämajan edustajan kanssa siitä, olisiko Suomi halukas luovuttamaan sotavankejaan Saksalle vapaaehtoisista venäläisistä koostuvaan ns. Vlasovin armeijaan.

Kysyttyään virallista kantaa yleisesikunnan päälliköltä kenraali Heinrichilta Talvela ilmoitti, että vaihdon puitteissa sotavankien luovuttaminen Vlasovin armeijaan kävisi kyllä Suomelle – korostaen kuitenkin sitä, että Suomen vaikean työvoimatilanteen takia vastineeksi tuli saada vastaava määrä suomensukuista sotavankeja.⁴⁰⁰

Saksan armeijan maavoimien päämajan vastaus oli se, että Suomen päämajan kannattaisi lähettää komissio noutamaan sotavankeja Stalag I A:sta eli Stablackista.⁴⁰¹

Heinäkuussa 1943 kolmas komissio johtajanaan kapteeni Niilo Järvilehto Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnasta lähetettiin noutamaan sotavankeja Saksasta. Vilho Helanen oli siirtynyt johtamaan inkeriläisten siviilien väestönsiirtoa Virosta.⁴⁰²

Komissio valitsi Suomeen lähetettäviä sotavankeja myös Puolassa Hohensteinin lähellä sijaitsevalta Stalag I B:lta, jossa muutama suomensukuinen sotavanki vielä oli. Heistäkin osa oli aiempien sotavankikomissioiden hylkäämiä. Tämän komission tarkoituksena oli hankkia täydennystä heimopataljoonaan, mutta kotijoukkojen esikunnan kanssa oli ollut puhetta myös työvoiman hankkimista kaukaisemmista sukulaiskansoista kuten mordvalaisista ja udmurteista, "mikäli tarjolla oleva aines osoittautuisi kansallisuudestaan tietoiseksi, ryssistä erottuvaksi ja fyysillisesti kelvolliseksi sekä hyväksi työvoimaksi". Suomen päämaja ei kuitenkaan tähän suostunut.

Suomeen lähetettäväksi valittiin lopulta 170 suomensukuista sotavankia ja "varasijoille" yksitoista mordvalaista, jotka toivottiin voitavan korvata karjalaisilla ennen sotavankien kuljetusta Suomeen. Mordvalaisista kolme ehti korvautua Saksan armeijassa aiemmin palvelleilla vapaaehtoisilla suomensukuisilla sotavangeilla. Yksi Suomeen siirrettäväksi valituista oli karannut juuri ennen kuin sotavangit siirrettiin Suomeen. Saksalaisten

³⁹⁹ Moore 2010, s. 115.

⁴⁰⁰ Der Vertreter der Finnischen Wehrmacht beim OKH, kirjekonsepti 12.6.1943, T5634/8, KA.

⁴⁰¹ Attachéabteilung (V) im Generalstab des Heeres, Nro 1384/43 g v.m., Nro 1184/43 An den Herrn Finnischen Militärattaché 21.7.1943, T5634/8, KA.

⁴⁰² Nevalainen 1990, s. 46-47.

kuljetusongelmien vuoksi 179 sotavankia laivattiin saksalaisella Neidenfels-laivalla Danzigista Turkuun vasta 13.–15.9.1943.⁴⁰³

Vastineeksi suomalaiset sotilasviranomaiset luovuttivat viimeiset kaukasialaiset saksalaisille 19.9.1943 paluukuljetuksella. Alkuperäisten suunnitelmien mukaan kaukasialaiset sotavangit piti luovuttaa saksalaiselle vartiomiehistöille Turussa, mutta saksalaiset ilmoittivat 17.9.1943, että kuljetus tapahtuukin Hangon kautta.⁴⁰⁴

Luovutetuista vain noin puolet oli kaukasialaisia ja puolet muiden kansallisuuksien edustajia, joukossa muun muassa yksi bulgarialainen ja yksi hollantilainen sotavanki. Suuri osa tässä erässä luovutetuista muista kuin kaukasialaisista oli luovutusta itse erikseen anoneita (ks. luku *Yksityisten tahojen toiveet ja sotavankiluovutukset*).⁴⁰⁵

Vain kuukautta myöhemmin, 20.10.1943, päämajan sotavankikomentajan esikunta luovutti ulkomaaosaston kautta omalta osaltaan viimeisen sotavankierän saksalaisille. Kyse oli 29 sotavangista, jotka sotavankikorttien perusteella ovat ukrainalaisia. Heistä yksitoista on kuitenkin toisessa lähteessä merkitty puolalaisiksi ja yksi valkovenäläiseksi. Siirron syynä lieneekin ollut lähinnä edellisestä luovutuserästä 19.9.1943 jääneiden sotavankien luovuttaminen, mahdollisesti oman anomuksensa perusteella, sillä näin pienen sotavankierän luovuttaminen vaihdon puitteissa olisi tuskin muuten tullut kysymykseen.⁴⁰⁶

Lokakuussa 1943 inkeriläisten siirto Suomeen muuttui luonteeltaan evakuoinniksi, kun vetäytyvä Saksan armeija tyhjensi perääntyessään Inkerinmaata. Saksan Pohjoisen armeijaryhmä vastasi 18.9.1943 alkaneesta Fall Blau -nimellä kulkeneesta operaatiosta, jonka tarkoituksena oli tyhjentää koko alue siviiliväestöstä. Saksalaiset halusivat varmistaa, ettei selustaan jätetty väestö pääsisi kosketuksiin puna-armeijan kanssa. Alueen suomensukuinen väestö evakuoitiin Suomeen 4.11.1943 tehdyn sopimuksen nojalla.

Tässä tilanteessa Saksan maavoimien esikunta ei vaatinut vastinetta inkeriläisistä. Sopimus tosin koski vain Pohjoisen armeijaryhmän alueella olevia inkeriläisiä eikä Organisation Todtissa tai rautateillä työskenteleviä inkeriläisiä. Näitä saksalaiset eivät halunneet luovuttaa, vaikka suomalaiset viranomaiset tarjosivat jälleen sotavankeja tilalle.⁴⁰⁷

⁴⁰³ Kertomus suomenheimoiosten sotavankien vastaanottoa varten Saksaan marraskuussa 1942 lähetetyn komission toiminnasta liitteinen ja Kertomus III:n Saksaan lähetetyn sotavankien vastaanottokomissionin matkasta ja toiminnasta, molemmat T19654/F8, KA.

⁴⁰⁴ Matkakertomus, liittyy III sotavankienvastaanottokomissionin matkakertomukseen, päivätty 18.9.1943, T19656/F2, KA.

⁴⁰⁵ T19659/B17, KA; SPR, sotavankitoimisto, saksalaisille luovutettujen sotavankien kortisto, KA.

⁴⁰⁶ T19659/B17, KA; SPR, sotavankitoimisto, Bb 54–56, KA; Päämajan Sotavankikomentajan esikunnan kirjelmä nro 344/Sv.1/sal. Päämajan ulkomaaosastolle 13.10.1943 liitteinen, T19656/F2, KA; Päämajan Sotavankikomentajan esikunnan kirjelmä nro 3181/Sv.1/sal. Päämajan ulkomaaosastolle 16.5.1944 liitteinen, T19656/F20, KA.

⁴⁰⁷ Nevalainen 1990, s. 52–54; Kulha 1967, s. 246–247.

Samalla saatiin sovittua vapaaehtoisista inkeriläisistä koostuneen *Ostbataillon 664:n* Suomeen siirtämisestä. Saksalaisten miehittämissä Inkerissä ja Virossa asuneista inkeriläisistä oli perustettu helmikuussa 1942 osasto nimeltä *Finnische Sicherungsgruppe 187*. Osaston nimi muutettiin myöhemmin *Ost-Bataillon 664:ksi*. Sen siirtämisestä Suomeen neuvoteltiin elokuusta 1943 alkaen. Siirtoa perusteltiin sillä, että monen sen sotilaan omaiset oli jo siirretty Suomeen. Joulukuussa 1943 yli 600 miestä siirrettiinkin Suomeen. Heistä muodostettiin Er.P.B. (Breitholz), helmikuusta 1944 alkaen nimellä Erillinen Pataljoona 6, joka liitettiin omana joukko-osastonaan Suomen armeijaan.⁴⁰⁸

Siitä vastineeksi luvattut Vlasovin armeijaan ilmoittautuneet tai muutoin kansallisuutensa puolesta "taisteluun bolshevismia vastaan" kelpaavat sotavangit jäivät kuitenkin suomalaisilta luovuttamatta. Vuoden 1944 puolella Saksan armeijan edustaja Suomen päämajassa kyseli uudemman kerran mahdollisuutta suomalaisten hallussa olevien ukrainalaisten sotavankien luovuttamiseen, mutta ehdotus torjuttiin hyvin nopeasti työvoimakysymyksiin vedoten. Ukrainalaisia sotavankeja tarvittiin Suomessa muun muassa puutavaran hankintaan, ja heidän työpanoksestaan riippui huomattavalla tavalla, "miten Suomi voi täyttää sitoumuksensa Saksaan nähden".⁴⁰⁹

Työvoimapula ei estänyt sotavankien vastaanottoa saksalaisilta. Viimeiset yhdeksäntoista suomensukuista sotavankia siirrettiin Suomeen 25.5.1944. Sotavankeja oli jo alustavasti kuulusteltu Tallinnassa 6.2.1944, jolloin kaksi sotavankia todettiin sopimattomiksi siirtoa ajatellen. Valituista sotavangeista pyydettiin lausuntoa siirtoväen huollon keskukselta ja valtiolliselta poliisilta, joista ensimmäinen pyysi lausunnon inkeriläisten siviilien Suomeen siirtämisestä huolehtineen suomalaisen siirtokomission johtajalta Vilho Helaselta.

Määräys sotavankien noutamiseksi oli annettu jo 22.4.1944, mutta sekä sotavankeja noutamaan lähetetyn vänrikki Georg Seron matkaan lähtö että sotavankien siirto Suomeen viivästyi muun muassa siksi, ettei saksalaisilla ollut antaa kuljetuskalustoa käytettäväksi. Nämä 19 sotavankia kuljetettiin Hankoon poikkeuksellisesti suomalaisella aluksella, inkeriläisen siirtokomission käytössä olevalla höyrylaiva Arandalla.

Osin sotavankien siirto viivästyi siksi, että Tallinnan sotavankileirin päällikkö sai määräyksen, jonka mukaan suomensukuiset sotavangit sai luovuttaa vain Saksan maavoimien esikunnan antamaa luovutusmääräystä vastaan. Sero joutui matkustamaan Latviassa sijaitsevaan Saksan maavoimien alaisen Pohjoisen Armeijaryhmän sotavankikomentajan esikuntaan tätä

⁴⁰⁸ Nevalainen 1990, s. 58; Mutanen 1999, s. 45–46, 57–58, 65–68, 102–105, 107–126.

⁴⁰⁹ PM ulkomaaosaston kirjelmä nro 3664/Ulk.4/sal. 6.8.1943 liitteineen, T5634/8, KA; Päämajan ulkomaaosaston kirjelmä nro 4801/Ulk.1/sal. Päämajan komento-osastolle 27.9.1943, T5635/6, KA; Pm järjestelyosaston kirjelmä nro 1426/Järj.1/1 sal. 25.11.1943, T5653/6, KA; Päämajan ulkomaatoimiston kirjelmä nro 680/Ulk.1/sal. Sotavankikomentajan esikunnalle 1.3.1944 ja siihen liittyvät kirjelmät, T19656/F20, KA.

määräystä hakemaan. Kyseessä oli pelkkä muodollisuus, ja määräys annettiin ongelmitta.⁴¹⁰

Luovutusten loppuminen ja tilastollinen katsaus

Vielä heinäkuussa 1944 Saksan armeijan edustaja Suomen päämajassa otti esiin Stablackin leirillä olevien 129 siirrettäväksi sopivan suomensukuisen sotavangin siirtämisen Suomeen. Saksalaiset kysyivät, lähetettäisiinkö sotavankeja noutamaan suomalainen komissio ja jos lähetettäisiin, niin milloin. Tässä vaiheessa Suomessa tiedettiin jo, että sota päättyy pian, ja saksalaisille ilmoitettiin, ettei sotavankikomentajan esikunta voinut nykytilanteessa lähettää komissiota Saksaan. "Asiaan palataan uudelleen mikäli tilanne myöhemmin sen sallii", luvattiin.⁴¹¹

Vielä kesällä 1944 suomalaiset ja saksalaiset kuitenkin suorittivat Rovaniemellä mies miestä vastaan -vaihdon sotavankikomentajan esikunnan suostumuksella.⁴¹²

Suomen sotavankiluovutukset lopuivat hiljalleen sotatilanteen muuttuessa. Sotavankien asema muuttui muutoinkin kesällä 1944, kun rauhan solmimisen tiedettiin olevan enää vain ajan kysymys.

Lars Westerlund kytkee sotavankien vaihdon supistumisen saksalaisten sotavankien huonoihin oloihin ja siitä saatuun tietoon.⁴¹³ En ole lainkaan vakuuttunut siitä, että saksalaisten sotavankien huonoista oloista oli saatu tietoa tai että se olisi vaikuttanut päätöksentekoon; haettiinhan saksalaisilta esimerkkiä sotavankien korkeammiksi muona-annoksiksi vielä syyskuussa 1942.⁴¹⁴

Yleisen poliittisen tilanteen lisäksi sotavankien luovutusten loppumiseen vaikuttivat sotavankien kieltäytymiset ja suomalaisten haluttomuus luovuttaa sotavankeja saksalaisille edes vastineeksi saksalaisilta saatavista heimosotavangeista. Sotavangit olivat resurssi, jota käytettiin paljolti reservinä, kuten muista kuin heimosotavangeista koottavaa sotavankipataljoonaa, tai vaihdon välikappaleena neuvotteluissa inkeriläisten siirrosta Suomeen.

⁴¹⁰ Matkakertomus, koskee allekirjoittaneen vääpeli Georg Seron Päämajan Sotavankikomentajan käskystä ajalla 4–17.5.44 sekä 20–25.5.44 suorittamaa komennusmatkaa Tallinnaan, T19656/F20, KA; Päämajan yhteysupseeri Tallinnassa, kirjelmä nro 53/I/a/henk. Ulkomaosaston päällikölle 7.2.1944, T19656/F20, KA; Sisäasiainministeriön siirtoväen huollon keskuksen kirjelmä nro 1407 18.2.1943, T19656/F20, KA; Suomalaisen siirtokomission johtajan kirjelmä nro 1587 29.3.1944, T19656/F20, KA.

⁴¹¹ Saksan armeijan edustaja Suomen päämajassa, osasto Ic, kirjelmä 22.7.1944, T19656/F20, KA; Päämajan sotavankikomentajan esikunnan kirjelmä nro 4769/Sv.1 25.7.1944, T19656/F20, KA.

⁴¹² Yhteysesikunta Roin kirje KD nro 1925/X/sv.1/12 PM:n sotavankikomentajan esikunnalle 18.5.1944, T5857/12, KA; Sotavankikomentajan esikunnan kirje nro 3310/Sv.1 Yhteysesikunta Roille 23.5.1944 käsin kirjoitettuine merkintöineen, T5857/12, KA; Stalag 309:n IIb(Hpk.) kirje nro 1252/44 Yhteysesikunta Roille 10.7.1944, T5857/12, KA.

⁴¹³ Westerlund 2008a, s. 258.

⁴¹⁴ Danielsbacka 2013, s. 244.

Kuvio 8 Vaihdon puitteissa luovutettujen sotavankien kansallisuuskajauma. Lähde: Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

Sotavankien vaihdon puitteissa luovutetuista suurin osa oli kansallisuudeltaan kaukasialaisia. Vaihdon puitteissa luovutettujen joukkoon sisältyy siis myös itse luovutustaan anoneita ja sotavankeja, joiden omaiset anoivat heidän siirtoon Saksaan. Luovutuserään kuuluneet läntiset kansallisuudet, bulgarialainen, tshekki, saksalaiset, romanialaiset ja baltit olivat juuri näitä Saksan valtaamille alueille kotiutettavia sotavankeja.

Vaihdon puitteissa luovutetut olivat enimmäkseen maatyöläisiä (n. 40 %) ja muita työläisiä tai käsityöläisiä (36 %). Työläisistä ja käsityöläisistäkin osa oli selvästi maaseudulta, kuten traktoreihin liittyvän ammatin harjoittajat tai kotikutoja. Kaupungistuneita ja moderneja ammatteja edustivat muun muassa raitiovaunun kuljettaja ja urheiluvalmentaja. Noin kahdeksan prosenttia luovutetuista oli koululaisia tai opiskelijoita. Alat vaihtelivat sepän oppilaasta lääketieteen ylioppilaaseen. Olennaista määritelmässä on se, että he eivät vielä toimineet varsinaisessa ammatissa. Myös opettajia oli paljon, 37 eli kuusi prosenttia vaihdon puitteissa luovutetuista.

”Henkisen työn tekijöiksi” olen laskenut konttoristit, kirjurit ja virkailijat, kirjanpitäjät, insinöörit ja yliopisto-opiskelua edellyttävän ammatin harjoittajat kuten hammaslääkärin ja geologin. Heitä oli vain 24 eli nelisen prosenttia luovutetuista. Harva luovutetuista oli johtavassa asemassa. Joukkoon mahtui myös muutama tanssitaiteilija sekä hankalasti kategorioitavia ammatteja kuten ”ruhtinas”, jonka vuonna 1911 syntynyt azerbaidzhanilainen sotamies ilmoitti ammatikseen.

Vaihdon puitteissa luovutetuista valtaosa, 582 henkilöä eli 96 %, oli miehistöä tai aliupseereita. Upseereita oli kaksi prosenttia eli 15 henkilöä. Upseerien lukumäärää nostavat itse luovuttamistaan anoneet upseerisotavangit, joista kerrotaan enemmän luvussa *Yksityisten tahojen toiveet ja sotavankiluovutukset*. Yhdeksän luovutetun sotilasarvo ei ole tiedossa.

Yksityisten tahojen toiveet ja sotavankiluovutukset

Sotavankien vaihtoon liittyy myös omasta tai omaisensa anomuksesta luovutettujen sotavankien ryhmä, sillä suomalaiset sotilasviranomaiset luovuttivat heidät pääosin osana sotavankien vaihtoa.

Sotavankiluovutuksia koskevassa tutkimuksessa luovutettuja käsitellään paljolti passiivisina toimijoina, ikään kuin shakkinappuloina, joiden kohtalosta Suomen ja Saksan viranomaiset päättivät. Käsitys pitää toki pitkäli paikkaansa, mutta se sivuuttaa sotavankien omat pyrkimykset vaikuttaa luovuttamiseensa tai luovuttamatta jättämiseen. Sotavankien anomukset tulla luovutetuiksi saksalaisille kertovat sotavangeista aktiivisina toimijoina, ei pelkkinä sotavankihallinnon kohteina, kuten neuvostosotavankeja yleensä on totuttu ajattelemaan.

Suomalaisille vankileireille päätyi muutamia sellaisia kansallisuuksia edustavia sotavankeja, jotka suomalaisviranomaisten näkökulmasta eivät kuuluneet Neuvostoliittoon tai Saksan miehittämille alueille. Osa näistä sotavangeista ymmärsi etnisen taustansa tuomat mahdollisuudet sotavankeudesta vapautumiseen. Kesästä 1941 lähtien yksittäiset sotavangit toimittivat eri tahoille anomuksia päästäkseen siirtymään saksalaisten sotavankeuteen, siis tullakseen luovutetuksi saksalaisille. Suuri osa heistä oli etnisiä saksalaisia, jotka motivoivat luovutuspyyntöjään kansallistunteella tai halulla taistella Saksan puolella.

Osa sotavangeista vetosi sukulaisuussuhteisiinsa, saksalaisten valloittamilla alueilla asuviin omaisiinsa tai jo edesmenneisiin vanhempiinsa, jotka olivat olleet Saksan kansalaisia. Varsinkin neuvostovallan sortamaksi joutuneet talonpojat, pakkosiirretyt Volgan saksalaiset ja tsaarin aikana hyvässä asemassa olleiden henkilöiden lapset olivat valmiita hylkäämään Neuvostoliiton ja siirtymään saksalaisten palvelukseen tai edes vangiksi. Kurjuus suomalaisilla sotavankileireillä haluttiin vaihtaa johonkin muuhun.

Sotavangeista olivat kiinnostuneet myös kansalliset etujärjestöt. Jatkosodan aikana ulkomaiset järjestöt toimivat ukrainalaisten, georgialaisten, armenialaisten, azerbaidzhanilaisten ja muiden kaukasialaisten sotavankien siirtämiseksi joko kansalliseen joukko-osastoon Saksaan tai Saksan armeijan käyttöön Saksassa. Suomalaiset viranomaiset suhtautuivat hankkeisiin nihkeästi, sillä sotavankien vaihdon koettiin kuuluvan vain Saksan sotilasviranomaisille.⁴¹⁵

Vaikka sotavankihallinto ei sinänsä kuulunut siviiliviranomaisille, myös Suomen ulkoasiainministeriö toimi aktiiviseksi kotiuttaakseen sotavankeja. Tällöin aloitteen tekijänä oli sotavanki itse tai sotavangin kotimaan lähetystö, joka oli saanut tiedon oman maansa kansalaisen sotavankeudesta.

Varsinkin sodan alussa sotavangit pyrkivät aktiivisesti etnisiin kotimaihinsa. Muun muassa kolme kansallisuudeltaan turkkilaista sotavankia anoi pääsyä Turkkiin. Turkin viranomaisten kantaa asiaa tiedusteltiin

⁴¹⁵ Ulkoasiainministeriön kirje nro 20177 Päämajalle 3.3.1942 liitteinen, T 20117/33, KA.

ulkoasiainministeriön kautta marraskuussa 1941, mutta anomus ei johtanut tuloksiin.⁴¹⁶

Samoin kävi neuvotteluissa Romanian kanssa romanialaisten sotavankien kotiutuksesta. Suomen ulkoasiainministeriö neuvotteli asiasta sitkeästi Romanian lähetystön kanssa. Suurin osa hakemuksista hylättiin, erät jopa useampaan otteeseen.⁴¹⁷ Suurimpana esteenä oli Romanian viranomaisten suhtautuminen kotimaahansa pääsyä anoneisiin sotavankeihin.

Seitsemän romanialaista sotavankia luovutettiin syksyllä 1943 Hangon kautta saksalaisille sotilasviranomaisille päämajan sotavankikomentajan luvalla. Samana päivänä luovutettiin myös useita muita kansallisuuksia edustaneita kotimaahansa pääsyä anoneita sotavankveja, kuten Alankomaiden kansalaiseksi itseään väittänyt, Pietarissa syntynyt Juri Oskarovitsh Nikamp.⁴¹⁸

Luovutuksesta kuultuaan Suomen ulkoasiainministeriö tiedusteli vasta perustetulta sotavankikomentajan esikunnalta, oliko sotavanki Nikamp luovutettu saksalaisille sotilasviranomaisille kotiseudulle Hollantiin lähettämistä varten vai mahdollisesti jotakin muuta tarkoitusta varten. Sotavankikomentajan esikunta vastasi, että luovutus oli tehty siksi, että saksalaisilla sotilasviranomaisilla oli paremmat mahdollisuudet järjestää sotavangin siirto Hollantiin.⁴¹⁹

Espanjalaisten sotavankien kohdalla kyse ei ollut aseveljen toiveisiin vastaamisesta vaan puhtaasta diplomatiasta toisen valtion kanssa. Kaikkiaan 22 kansallisuudeltaan ja kansalaisuudeltaan espanjalaista sotavankia jäi suomalaisten vangiksi Aunuksessa ja Syvärillä syksyllä 1941. He olivat

⁴¹⁶ Kotijoukkojen Esikunnan sotavankitoimisto, kirjelmä nro 2491/järj.1b/sal. UM:lle 10.11.1941, KotijE, svsto, Fa 6, KA.

⁴¹⁷ Päämajan ulkomaosaston kirje nro 1300/Ulk.1.sal Ulkoasiainministeriölle 18.11.1941, Fb 110 A.2.b, UM; Romanian suurlähetystön verbaalinootti nro 159 Suomen ulkoasiainministeriölle 19.3.1942, Fb 110 A.2.b, UM; Romanian suurlähetystön verbaalinootti nro 259 Suomen ulkoasiainministeriölle 22.5.1943, Fb 110 A.2.b, UM; Romanian suurlähetystön verbaalinootti nro 108 Suomen ulkoasiainministeriölle 5.2.1944, Fb 110 A.2.b, UM.

⁴¹⁸ Päämajan ulkomaosaston kirje nro 1107/Ulk.1.sal. Ulkoasiainministeriölle 5.5.1942 Fb 110 A.2.b, UM; Päämajan ulkomaosaston kirje nro 1300/Ulk.1.sal Ulkoasiainministeriölle 18.11.1941, Fb 110 A.2.b, UM. Päämajan järjestelyosaston kirje nro 532/järj.4/sal. Ulkomaosastolle 9.4.1943 liitteineen, T19654/F6, KA; kopio T19659/B17, KA; SPR:n sotavankikorteissa sotavankien kansallisuudet poikkeavat, tästä esimerkkinä hollantilainen Nikamp.

⁴¹⁹ Ulkoasiainministeriön kirje nro 19158 (KD 73/2544) Kotijoukkojen esikunnalle 13.5.1943 liitteineen, T19656/F2, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirje KD nro 1768/järj.1b. Päämajan järjestelyosastolle 5.6.1943, T19656/F2, KA; Päämajan järjestelyosaston kirje nro 865/järj.4/sal. Ulkoasiainministeriölle 7.6.1943, T19656/F2, KA; Suomen Berliinissä olevan suurlähetystön kirjeet nro 3715/1287/43 ja 4057/1397/43 Ulkoasiainministeriölle 10.6.1943 ja 20.7.1943, T19656/F2, KA; Ulkoasiainministeriön kirje nro 21685 Kotijoukkojen esikunnalle 29.7.1943, T19656/F2, KA; Ulkoasiainministeriön kirje nro 23091 Kotijoukkojen Esikunnalle 13.9.1943, T19656/F2, KA; sotavankileiri 7:n kirje nro 794/II/4 Sotavankikomentajan esikunnalle 25.9.1943, T19656/F2, KA; Ulkoasiainministeriön kirje nro 23684 Sotavankikomentajan Esikunnalle 30.9.1943 T19656/F2, KA; Sotavankikomentajan Esikunnan kirje nro 255/sv.1/sal. Ulkoasiainministeriölle 4.10.1943, T19656/F2, KA; Sotavankikomentajan Esikunnan kirje nro 1835/Sv.1/sal. PM Ulkomaatoimistolle 31.3.1944, T19656/F20, KA. Sotavanki Nikampin myöhemmistä vaiheista ei ole saatu selvyyttä, mutta sotavankierää noutanut saattokomennuskunta oli Stalag I A:sta eli Stablackista, joten sotavanki lienee päätenyt ainakin aluksi tälle "mallileirille".

tasavaltalaisten lapsia, jotka oli evakuoitu Bilbaosta juuri ennen sen kukistumista. Heidät kuljetettiin Ranskan kautta laivalla Neuvostoliittoon vuonna 1937.

Jatkosodan syttyä osa nuorukaisista oli määrätty vapaaehtoisiksi rintamalle, kuten Luciano Linares, joka yhdessä muiden konerakennuskoulunsa heikompien oppilaiden kanssa lähetettiin etulinjaan vailla mitään sotilaskoulutusta. Osa oli liittynyt sodan alettua vapaaehtoisesti puna-armeijaan, kuten Fransisco Justo, joka toivoi saavansa sotapalveluksessa enemmän leipää kuin kotona Leningradissa. Kaikkiaan Leningradin rintamalle päätyi noin 330 espanjalaista "sotalasta".⁴²⁰

Suomen ulkoasiainministeriön näkemyksen mukaan "tällaisten ystävällisissä suhteissa Suomeen olevien maiden kansallisuutta alun perin olevien sotavankien palauttaminen, sikäli kuin näiden maiden viranomaiset ovat asiasta kiinnostuneita ja huolehtivat kotimatkan järjestelystä ja kustannuksista, voisi propagandasyistä olla Suomelle merkityksellistä."⁴²¹

Espanjalaisten sotavankien kotiuttaminen osoittaa, että sotavangin oma aktiivisuus vaikutti luovuttamiseen. Ensimmäinen espanjalainen sotavanki, Celestino Fernandez, pääsi lopulta palaamaan kotimaahansa joulukuussa 1942 Espanjan viranomaisten "toimesta ja kustannuksella". Hän oli pyytänyt saada yhteyden Espanjan lähettiläiseen jo rintamakuulustelussa. Loput 19 sotavankia kotiutettiin vuosina 1943–1944.⁴²²

Espanjassa asia koettiin kiusalliseksi sotavankien taustan vuoksi ja toivottiin, ettei heidän paluuseensa kiinnitettäisi huomiota.⁴²³ Suomesta kotiutetut saattoivat saada samanlaisen kohtelun kuin saksalaisten vangiksi elokuussa 1942 Krasnoarmeiskissa jääneet 15 espanjalaista nuorukaista. He päätyivät joulukuussa 1942 tapahtuneen kotiuttamisensa jälkeen Francon propagandakoneiston käyttöön.⁴²⁴

Vuosina 1942–1944 erityisesti ukrainalaiset, romanialaiset ja valkovenäläiset sotavangit toimivat aktiivisesti päästäkseen palaamaan koteihinsa. Kotiutumishaluja lisäsi se, että useat sotavangit saivat Kansainvälisen Punaisen Ristin kautta yhteyden saksalaisten valloittamilla alueilla asuviin omaisiinsa.

⁴²⁰ Celestino Fernandezin sotavankikuulustelukortin kopio, Fb 110 A.2.b, UM.

⁴²¹ Valtioneuvoston kanslian kirjelmä nro 917/5.11.1941 liitteineen, Fb 110: A.3.C, kotelo 4, UM; Kotijoukkojen esikunnan kirjelmä nro 2697/Järj.1b/sal. Yleisesikunnan päällikölle 17.11.1941, T20774/3, KA.

⁴²² Ryhmä espanjalaiset sotavangit, Fb 110 A.2.b UM; SPR, sotavankitoimisto, sotavankikortit, KA, Valpo II Ilmoitus nro 1111/1948 liitteineen, KA.

⁴²³ Ulkoasiainministeriön salasähke Suomen Madridin suurlähetystölle 3.2.1943 ja Suomen Madridin lähetystön salasähke Suomen ulkoasiainministeriölle 5.2.1943, Fb 110 A.b3, kansio 3b, UM.

⁴²⁴ César Vidalin artikkeli, La Vanguardia 14.6.1998.

Omasta vai omaisten toiveista?

Toive sotavangin kotiuttamisesta konkretisoitui sekä sotavankien että heidän omaistensa anomuksissa. Molempia saapui kymmenittäin vuosien 1942–1944 aikana. Omaisten anomuksiin oli usein hankittu paikallisviranomaisten suosituksia. Monissa anomuksissa vedottiin työvoimapulaan tai kotiin jääneiden vanhempien huonoon kuntoon ja avutarpeeseen. Huolimatta vanhempiensa tai sisarustensa anomuksista jotkut sotavangit kieltäytyivät siirtymästä Saksaan.

Sodan loppua kohden suomalaiset viranomaiset suostuivat yksittäisiin luovutuksiin aiempaa helpommin, mikäli sotavanki itse antoi suostumuksensa luovutukseen. Valkovenäläisen Theodor Kazbierowiczin sisaren anottua sotavangin vapauttamista sotavankikomentaja ilmoitti huhtikuussa 1944, että sotavanki voidaan luovuttaa, jos hän itse sitä haluaa. Sotavankia luovutettaessa tämän kirjallinen suostumus piti pyytää kahtena kappaleena ja toimittaa sotavankikomentajan esikuntaan. Suostumus oli lyhykäisyydessään seuraava: ”*Minä allekirjoittanut sotavanki Kazbirowitz Teodor haluan tulla luovutetuksi saksalaisille päästäkseni hoitamaan kotitöitäni.*”⁴²⁵

Saksan Punaisen Ristin kautta tuli runsaasti kyselyjä sotavankien vapauttamista sotavankeudesta, mutta päämajan linjana oli, että sotavankeja ei Suomessa vapautettu sotavankeudesta. Sen sijaan sotavanki voitiin luovuttaa saksalaisille sotilasviranomaisille, joiden ratkaistavaksi vangin vapauttaminen tällöin jäi.⁴²⁶ Edes heimosotavankeja ei vapautettu sotavankeudesta muutoin kuin Heimopataljoonaan liittymistä varten aivan muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta.⁴²⁷

Suomen päämaja heräsi miettimään luovutusten oikeudellista perustaa loppuvuodesta 1943. Tällöin yleisesikunnan päällikkö kenraali Heinrichs pohti, salliko Geneven sopimus sotavankien luovutuksen maksuna työkykyisistä inkeriläisistä. Sittemmin oikeustieteen professorina toimineen luutnantti Reino Ellilän antaman selvityksen mukaan kansainvälisten sopimusten perusajatuksen mukaista ei ollut luovuttaa oman armeijan ottamia sotavankeja toiselle valtiolle. Vain siinä tapauksessa, että sotavangit itse todistettavasti halusivat tulla luovutetuiksi saksalaisille, asia oli toinen. Siinäkin tapauksessa kultakin vangilta oli otettava kirjallinen todistus anomuksesta.⁴²⁸

Elina Sana on tulkinnut Ellilän muistion vaikuttaneen sotavankien luovutusten loppumiseen, muistion laatimisajankohdan jälkeen kun

⁴²⁵ Päämajan ulkomaatoimiston kirje nro 1579/Ulk.1 liitteeseen Sotavankikomentajan esikunnalle 12.4.1944 ja Sotavankikomentajan esikunnan kirje nro 2857/Sv.1/sal. sotavankileiri 16:n päällikölle 5.5.1944, T19656/F20, KA. Sotavankien kotiuttamisanomuksia on SPR:n sotavankitoimiston Ea-sarjassa lähes joka kansiossa vuodesta 1942 lähtien.

⁴²⁶ PM kirje no 871/Järj.4./sal. 9.10.1942, viitataan alkuperäiseen Päämajan kirjeeseen no 733/järj.4./sal/27.9.1942 SPR:lle, T 19654/F3–4, KA.

⁴²⁷ Turunen 2006, s. 62–65.

⁴²⁸ Heinrichs Malmille 11.11.1943, T19655/E3, KA; Luutnantti Ellilän PM 15.11.1943, T19655/E3, KA; ks. myös Mikkola T 1976, s.163.

luovutuksia oli vain 12.⁴²⁹ Sotavankiluovutusten hiipumisen takana on kylläkin ennen muuta yleispoliittinen tilanne, mutta yksittäisten sotavankien luovutuksiin pohdinnat sotavankiluovutusten oikeudellisista perusteluista saattoivat vaikuttaa. Kaukasialaisten vaihdon puitteissa luovutettavien sotavankien kanssa piti 19.9.1943 luovuttaa yli neljäkymmentä muuta sotavankia, nimistä päätellen pääasiassa kaukasialaisia, mutta he kieltäytyivät luovutuksesta ja vahvistivat kieltäytymisensä nimikirjoituksellaan alkuperäiseen nimiluetteloon D- ja E- ryhmiin (eli kaukasialaisiin ja erillisiin kansallisuuksiin) kuuluvista sotavangeista, jotka eivät halua tulla luovutetuiksi saksalaisille sotilasviranomaisille.⁴³⁰

Joku tai jotkut tahot olivat kiinnittäneet huomiota sotavankien luovuttamisen oikeudellisiin ongelmiin jo kesällä 1942, sillä suomensukuisia sotavangeja kesällä 1942 noutaneelle komissiolle oli etukäteen ilmoitettu "...olevan toivottavaa, että Saksasta Suomeen siirtyviltä sotavangeilta tavalla tai toisella saataisiin hyväksyminen Suomeen siirtymiseen." Niinpä komissio hyväksyi vain ne suomensukuiset sotavangit, jotka olivat ilmoittaneet siirtyvänsä vapaaehtoisesti Suomeen.⁴³¹

Ainakin yksi Saksassa sotavangeudessa olleista suomensukuisista sotavangeista pyrki itse aktiivisesti siirtymään Suomeen. Suomen päämaja jätti hänenkin Suomeen siirtonsa saksalaisten viranomaisten päätettäväksi.⁴³²

Luovutettavaksi ehdotetuilla sotavangeilla oli vuosina 1943–1944 mahdollisuus ilmaista mielipiteensä luovutuksesta. Kaikki eivät halunneet siirtyä saksalaisten vangiksi ja useimmiten heidän tahtoaan kunnioitettiin.

Muutamissa tapauksissa jää epäselväksi, estikö sotavangin kielteinen kanta luovutuksen. Georgialainen vuonna 1917 syntynyt sotamies Nikolos Milyadovitsh Abzianidze varmensi puumerkillään, ettei halunnut tulla luovutetuksi saksalaisille sotilasviranomaisille samoin kuin 45 muuta 19.9.1943 luovutettavaksi suunniteltua sotavankia. Siitä huolimatta hänet luovutettiin saksalaisille sotilasviranomaisille Turun saksalaisessa täydennyskeskuksessa (*Frontleitstelle*) 9.2.1944. On tietysti mahdollista, että Abzianidze muutti mieltään.

Luovutus päätökseen saattoi vaikuttaa myös Saksan sotilasasiamies Suomessa. Tämä pyysi sotavangin vapauttamista 10.1.1944 siitä syystä, että saksalaiset viranomaiset halusivat Abzianidzen syntyperäisenä georgialaisena saksalaiseen legioonaan. Samaan aikaan Abzianidzen kanssa Saksaan siirtämisestä oli kieltäytynyt eräs aiemmin itse luovuttamistaan anonut etninen saksalainen sotavanki, Voldemar Feyerabend, jonka kieltäytymisestä

⁴²⁹ Sana 2003, s. 356–358. Sana päättyy lukuun 11, luovutettujen sotavankien tietokannan perusteella kuitenkin 12.

⁴³⁰ Sotavankileiri 7:n kirje KD nro 393/II/sal. Päämajan sotavankikomentajan esikunnalle 7.12.1943, T19659/B18, KA.

⁴³¹ Kertomus suomenheimoiosten sotavankien vastaanottoa varten Saksaan lähetetyn komissionin toiminnasta, päivätty 31.7.1942, T19654/F5, KA.

⁴³² Päämajan järjestelyosaston kirjelmä nro 920/Järj.2/sal. 9.3.1942, T19653/7–8, KA.

oli sotavankikomentajan esikunnassa todettu, ettei vankia näin ollen voitu luovuttaa.⁴³³ Feyerabendin tapauksessa sotavangin tahtoa on kunnioitettu.

Luovuttamistaan vastustava sotavanki on joissain tapauksissa saanut jäädä Suomeen myös silloin, kun saksalaiset viranomaiset ovat pyytäneet sotavangin siirtämistä Saksaan.⁴³⁴ Näissä tapauksissa on tosin vaikea tietää, onko kyseessä saksalaisten viranomaisten oma aloite vai ainoastaan omaisten toiveen välittäminen.

Päätös siirtyä saksalaisten puolelle saattoi olla vaikea monista syistä, kuten Ahmed Bigejevin tapauksessa.

Maaliskuussa 1943 tuolloin 30-vuotias tataarisotavanki Ahmed Musovitsh Bigejev lähestyi Suomen hallitusta ja puolustusvoimain ylipäällikköä pitkällä anomuksella saada toimia Suomen tai Saksan hyväksi. Tämä 61. lentoprikaatiin kuulunut kapteeni tai insinöörimajuri lupasi suorittaa "minkä hyvänsä Suomen tai Saksan sotilasjohdon antaman tehtävän, kunhan tämä edes auttaisi bolshevikkien poliittista tai sotilaallista häviötä ja sen kautta johtaisi muhamettilaisten vapautumiseen".

Bigejev oli pidätetty Valkeasaassa Mustajoella 15.6.1942 vakoilijaksi epäiltynä, vaikka hän väitti antautuneensa vapaaehtoisesti. Häntä oli kuulusteltu useamman kuukauden aikana perusteellisesti Mikkelissä ennen kuin hänet siirrettiin upseereille tarkoitettulle sotavankileiri 1:lle. Vaikka Bigejev ei ollut lentäjä, hän oli kertonut pystyvänsä komentamaan lentorykmenttiä ja tuntevasa erityisen hyvin "NKVD:n järjestelyn ja käytännöllisen toiminnan". Hän kertoi jo antaneensa "Suomen ja Saksan sotavoimien tilauksesta" tietoja Neuvostoliiton sotakoneistosta ja teollisuudesta. Ainakin säilynyt 24-sivuinen kirjoitus puna-armeijan ja punalaivaston sotilasarvoista on varsin seikkaperäinen.

Bigejev kertoi olleensa Neuvostoliitossa kuusi vuotta vankeudessa ja NKVD:n painostuksen alaisena. Bigejevin isä Musa Dzharulla Bigi(jev) oli paennut Neuvostoliitosta ulkomaille vuonna 1929 panislamismiin liittyvän toimintansa vuoksi. Tämä merkittävä islamin tuntija, teologi ja tiedemies lähetti Punaisen Ristin kautta anomuksen, jotta hänen poikansa vapautettaisiin sotavankeudesta. Musa Bigi(jev) asui sodan aikana Saksassa. Saksaan siirtyminen ja ajatus saksalaisten hyväksi toimimisesta ei ollut Ahmed Bigejevillä hänen taustansa vuoksi mikään pähänpisto.

⁴³³ Sotavankileiri 7:n kirje KD nro 393/II/sal. Päämajan sotavankikomentajan esikunnalle 7.12.1943, T 19659/B18, KA ; Päämajan ulkomaosaston kirje nro 83/Ulk.2/sal. Sotavankikomentajalle 10.1.1944, T 19659/B18, KA; sotavankileiri 7:n kirje nro 15/II/sal. Sotavankikomentajan esikunnalle 15.2.1944, T 19659/B18, KA.

⁴³⁴ PM ulkomaatoimiston kirje nro 2085/Ulk.1/sal. Sotavankikomentajan esikunnalle 11.5.1944, T19656/F20, KA; PM sotavankikomentajan esikunta, kirje nro 3104/sv.1/sal. ulkomaatoimistolle 24.5.1944, T19656/F20, KA ; PM ulkomaatoimiston kirje nro 3006/Ulk.1/sal. sotavankikomentajan esikunnalle 27.6.1944, T19656/F20, KA; PM sotavankikomentajan esikunta, kirje nro 4111/sv.1/sal. PM ulkomaosastolle 7.7.1944, T19656/F20, KA.

Päämajan järjestelyosasto pyysi ulkomaaosastoa ilmoittamaan Saksan sotilasviranomaisille, että Bigejev voitaisiin luovuttaa saksalaisille, mikäli saksalaiset olisivat halukkaita kuljettamaan hänet Saksaan tai Neuvostoliitolta vallatulle alueelle. Ulkomaaosasto lähetti muutamaa viikkoa myöhemmin Bigejeviä koskevat saksannetut asiakirjat Saksan puolustusvoimain edustajalle Suomen päämajassa. Elokuussa 1943 Bigejev kuitenkin ilmoitti, ettei halua tulla luovutetuksi Saksaan. Tästä huolimatta hänet luovutettiin 19.9.1943 Hangossa saksalaiselle saattokomennuskunnalle. Samassa luovutuserässä Saksaan siirrettiin lähinnä luovuttamistaan anoneita sotavankeja. Luovutus lienee kaikesta huolimatta tapahtunut Bigejevin omasta tahdosta, sillä hänen nimensä ei ole tässä erässä luovutuksesta kieltäytyneiden listalla.⁴³⁵

Ahmed Bigejev kävi melkoista jaakopinpainia itsensä kanssa, sillä suostuessaan luovutukseen hän poltti sillat kotimaahansa, jonne jäivät hänen puolisonsa, kaksi lastaan ja iäkäs äitinsä. Tulevaisuus kotona Neuvostoliitossa ei kuitenkaan näyttänyt ruusuiselta, sillä Ahmed Bigejev oli joutunut NKVD:n huomion kohteeksi etnisen taustansa ja ulkomailla asuvansa isänsä vuoksi. Hänet oli vangittu ”palvelusrikkomusten vuoksi” noin kuukaudeksi vuodenvaihteessa 1941–1942, mutta vapautettu todisteiden puutteessa. Hänen vaimonsa erosi miehestään Ahmedin ollessa vangittuna 1941–1942, koska vaimo pelkäsi lastensa joutuvan ”huostaanotetuiksi”, kun heidän isänsä oli vangittu.

Siirtymällä Saksaan Ahmed Bigejev halusi ehkä päästä eroon myös työnantajastaan, sillä hän oli NKVD:n Suomeen lähettämä agentti. Hänen Suomeen soluttamistaan suunniteltiin perusteellisesti, sillä NKVD:n Leningradin aluehallinnon päällikkö Kubatkin lähetti jo heinäkuussa 1941 tiedon Neuvostoliiton sisäasiain kansankomissariaattiin: ”Suomeen sijoittumista varten on lähtövalmiina kaksi agenttia: 1) Agentti Oil, jonka isä on tunnettu tataarinationalisti, joka pakeni laittomasti ulkomaille v. 1930. Oililla on hyvät suhteet tataariemigranttien kanssa Suomessa, Saksassa ja muissa maissa. Tavoitteena on, että hän soluttautuisi Suomen tiedusteluelimiin ja tataariemigranttien piireihin.”⁴³⁶

Vankeustuomio vuodenvaihteessa 1941–1942 ei kuitenkaan tue ajatusta siitä, että Ahmed Bigejev olisi ollut NKVD:n palveluksessa jo tässä vaiheessa. Neuvostojärjestelmässä vapaaehtoisuus oli varsin

⁴³⁵ Päämajan järjestelyosaston kirje nro 329/järj.4/sal. PM ulkomaaosastolle 10.3.1943 liitteinen, T19654/F6, KA; PM ulkomaaosaston kirje nro 980/Ulk.1/sal. Saksan armeijan edustajalle Suomen päämajassa, T19656/F4, KA; Sotavankileiri /:n kirje nro KD 393/II/sal. PM sotavankikomendantin esikunnalle 7.12.1943, T19659/B18, KA; Päämajan sotavankikomendantin esikunnan kirje nro 1835/Sv.1/sal PM ulkomaatoimistolle 21.3.1944, T19656/F20, KA; Valpo, pääosaston henkilökortti, KA; Päämaja, tiedusteluosasto, Vnk. ptk. nro 4801, Bigejev, Shist. tsto, T19128, KA.

⁴³⁶ Stepakov ym. 2005, s. 57; vangin nimilehti, Bigejev, Ahmed, Mikkelin lääninvankilan arkisto, MMA; Muässäs Baibulatin sähköpostiviesti 5.2.2014.

suhteellinen käsite. Lyhyt vankilatuomio saattoi olla tapa värvätä Ahmed Bigejev NKVD:n palvelukseen.

Saksassa Bigejev siirrettiin saksalaiselle järjestelyleirille 14.10.1943 ja sieltä edelleen tavalliselle miehistösotavankileirille, jossa hänet rekisteröitiin saksalaisten sotavangiksi. Saksalaiset näkivät Bigejevissä potentiaalisen tiedustelumiehen ja vapauttivat hänet sotavankeudesta 15.8.1944, jolloin hänet siirrettiin SS-Sonderlager Sandbergelle Sleesiaan. Se oli SS:n alaisen tiedusteluoperaatio Unternehen Zeppelinin jatkokoulutusleiri. Koulutus Sandbergen leirillä kesti 4–6 kuukautta ja kattoi kaikki vakoilun osa-alueet mukaan lukien sabotaasi. Enimmillään siellä oli kerralla 2 000 koulutettavaa.⁴³⁷

Ahmed Bigejevin jäljet katoavat kesään 1944. On kuitenkin mahdollista, että hän jäi Saksan tiedustelun palvelukseen, sillä Ahmed Bigejevin pojille ehdotettiin heidän armeijassa ollessaan 1950-luvulla, että pojat siirtyisivät neuvostotiedustelun palvelukseen. Täyden palvelusajan jälkeen heidät olisi autettu isänsä luo Saksaan, kuului lupaus.⁴³⁸

Sotavankien vaikutusmahdollisuuksia omaan elämäänsä luovutuspyyntöjen ja kieltäytymisten suhteen ei pidä korostaa, sillä valtaosalla sotavangeista ei ollut mahdollisuutta tulla omasta tahdostaan luovutetuksi saksalaisille. Suurin osa sotavangeista oli kotoisin sodan aikana Neuvostoliiton hallussa olleilta alueilta.

Ukrainalaisten sotavankien kohdalla halua taas ei ollut, vaikka maa oli Saksan miehittäjä. Ukrainalaisilta upseerisotavangeilta kysyttiin vuoden 1943 aikana halukkuutta siirtyä saksalaiseen sotavankimuodostelmiin. Yli sadan ukrainalaisvankin kortin taakse on liimattu erillinen allekirjoitettu tosite, jossa vanki ilmoittaa, ettei halua siirtyä saksalaisten alaisuuteen.⁴³⁹

Luovutushaluttomuuden syynä oli osin olojen parantuminen suomalaisilla sotavankileireillä muona-annosten kasvaessa, mutta sotaonnen kääntyminen Stalingradissa ja erään saksalaisten sotavankeja kuljettaneen laivan haaksirikkoutuminen Suomenlahdella ovat todennäköisempiä syitä luovutuksesta kieltäytymiseen. Vaikka sotavankien mahdollisuuksia saada tietoja sotatapahtumista oli rajoitettu, sotavankilehdessä julkaistiin jonkin verran tietoja sotatoimista. Sotavangit kuuluivat uutisia myös muualta,

⁴³⁷ Biddiscombe 2000, s. 1121–1122; Streim 1981, s. 184–185; Counter Intelligence War Room, London, Situation Report Nro 8, SF. 52/442(10), 28.2.1946, s. 12–14, http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/1705143/DUPLITZER,%20EMIL_0012.pdf.

⁴³⁸ Almira Tagirdcanovan sähköpostiviesti koskien Iskender (s. 1934) ja Boris (s. 1937) Ahmedovitsh Bigejeviä 6.2.2014. Yhtä mahdollista on, että neuvostotiedustelu oli selvittänyt poikien taustoja, nähnyt Ahmed Bigejevin sotasaaiksi saadusta saksalaisesta sotavankikortista tämän siirtyneen Saksan tiedustelun leipiin ja yrittänyt näillä tiedoilla painostaa poikia tai saada tietoja siitä, oliko poikien isä yhteydessä heihin.

⁴³⁹ Kujansuu 2004, s. 66.

esimerkiksi työpisteidensä vartiomiehiltä. Vuosina 1943 ja 1944 vankileireille tihkui sensuurista huolimatta tietoja myös Saksan tappioista, jotka ennustivat sodan päättymistä.⁴⁴⁰

Puolalaiset sotavangit

Puolalaisten sotavankien luovutuspyrkimyksiä selviteltäessä on mahdollista pohtia sotavangin oman tahdon huomioon ottamista laajemmin, sillä osa puolalaista sotavangeista – joita oli Suomessa sotavankina toukokuussa 1943 noin 250 henkeä – anoi saksalaisten valloittamaan kotimaahansa palautusta, osa taas pyysi, ettei heitä luovutettaisi saksalaisille.

Puolalaisten sotavankien kotiuttamiseksi oli suunnitelmia. Siksi syntyperäiset puolalaiset tai aikaisemmin Puolan kansalaisina olleet sotavangit, lukuun ottamatta juutalaisia, siirrettiin tammikuussa 1943 aluksi kotialueella ja maaliskuussa edelleen muista vangeista erillään pidettävänä ryhmänä sotavankijärjestelyleiri 1:lle. Käsky ei koskenut karkureita, rikollisia ja poliittisia vankeja, jotka tuli toistaiseksi edelleen säilyttää erikoisleireissä. Näistä järjestelyistä huolimatta vain yksittäisiä puolalaisia sotavangeja luovutettiin saksalaisille kotimaahansa palauttamista varten sodan aikana, todennäköisesti kaikki omasta pyynnöstään.⁴⁴¹

Sodan lopun hämmöittäessä ryhmä puolalaisia sotavangeja anoi marraskuussa 1943 Kansainvälisen Punaisen Ristin kautta, ettei heitä luovutettaisi venäläisille mahdollisen rauhansopimuksen yhteydessä. Ylipäällikön pyynnöstä anomus toimitettiin eteenpäin Suomen ulkoasiainministerille vasta maaliskuussa 1944. Päämajasta ilmoitettiin sotilasviranomaisten kantana, ettei puolalaisia sotavangeja missään oloissa luovutettaisi Neuvostoliittoon.

Puolan Tukholman-lähettiläs Henryk Sokolnicki oli jo tällöin tunnustellut mahdollisuuksia siirtää Suomessa olleet puolalaiset tarpeen vaatiessa Ruotsiin, sillä, kuten hän korosti, puolalaiset sotavangit eivät halunneet tulla luovutetuiksi sen paremmin Neuvostoliittoon kuin minkään muunkaan valtion haltuun.⁴⁴²

Asia jäi silleen, kunnes aselevon solmimisen jälkeen 9.9.1944 ulkoasiainministeri Asko Ivalo lähetti Tukholman-suurlähetystöön sähkeen, jossa hän kiirehti puolalaisten sotavankien siirtämistä Ruotsiin "koska rauhan jälkeen ilmeisesti emme voi toimia näiden hyväksi". Jo samana päivänä

⁴⁴⁰ Sairila 2002, s. 97.

⁴⁴¹ Ainakin 11 puolalaiseksi mainittua sotavankia luovutettiin saksalaisille 20.10.1943 Hangossa. Heistä ainakin yksi siirrettiin omaisen eli sisaren anomuksen perusteella Saksaan; Päämajan sotavankikomentajan esikunnan kirjelmä nro 3181/Sv.1/sal. 16.5.1944 liitteinen, T19656/F20, KA: Päämajan sotavankikomentajan esikunnan kirjelmä nro 344/Sv.1/sal. 13.10.1943, T19656/F2, KA.

⁴⁴² Anomus Kansainväliselle Punaiselle Ristille 2.11.1943, Fb 110 A 2 b, UM; Suomen Punaisen Ristin keskushallituksen kirje ulkoasiainministeri Asko Ivalolle 6.3.1944, Fb 110 A 2 b, UM; Aladár Paasosen kirje 8.3.1944, Fb 110 A 2 b, UM; Suomen lähetystö Tukholmassa, kirje nro 1061 3.3.1944 liitteinen, Fb 110 A 2 b, UM.

Tukholman-suurlähetystö vastasi, että Ruotsissa oltiin valmiina ja odotettiin vai tietoa siitä, missä rajanylitys tapahtuisi. Etujoukon eli kahdeksan miehen oletettiin saapuvan Haaparantaan mahdollisesti jo seuraavana päivänä.⁴⁴³ Lopulta Ruotsiin toimitettiin yli 60 puolalaista sotavankia. Loput jäivät Suomeen ja heidät luovutettiin Neuvostoliittoon syksyllä 1944.⁴⁴⁴

Puolalaisten sotavankien luovuttamisesta saksalaisille pidättäytyttiin useammasta syystä. Yhtenä syynä olivat varmasti ollut vaihtoon liittyvät kuljetusvaikeudet ja vastavuoroisuusvaatimukset, mutta ainakin sodan loppua kohden Suomen maine ja huoli puolalaisten kohtelusta saksalaisten hallussa painoivat vaakakupissa ratkaisuja tehtäessä.

Kun saksalaiset suunnittelivat puolalaisten metsätyöläisten siirtoa Suomeen talvella 1942–1943, he kertoivat avoimesti, että puolalaiset eivät suinkaan olleet vapaaehtoisia vaan pakolla työhön määrättyjä. Viimeistään näiden työvelvollisten Suomeen siirtäminen paljasti suomalaisille viranomaisille, ettei puolalaisten asema Saksassa ollut kehuttava. Ryhmän Suomeen siirtäminen aiheutti kielteistä huomiota kansainvälisesti, joten vastaavalta kohulta haluttiin välttää puolalaisten sotavankien Saksaan siirtämisen yhteydessä.

Kun ulkomailla levisi huhu siitä, että puolalaisia sotavankkeja kohdeltiin Suomessa huonosti, ylipäällikkö Mannerheim pahoitti mielensä ja vaati keräämään todistusaineistoa sotavankien kohtelusta. Kun vielä Puolan asiainhoitaja tiesi alkuvuodesta 1944, että Suomesta saksalaisille luovutetuista neljästä puolalaista yksi oli ammuttu jossakin Oranienbaumin lähistöllä eli Leningradin eteläpuolella, suunnitelmat kaikkien puolalaisten sotavankien siirrosta Saksaan lienee haudattu lopullisesti.⁴⁴⁵

Uusi alku Suomessa

Itse luovutustaan anoneiden joukko ei ole kovin suuri. Moni niistäkään sotavangeista, joiden koti oli saksalaisten valloittamilla alueilla, ei halunnut siirtyä saksalaisten vangiksi ja mahdollisesti heidän palvelukseensa. Tästä ovat parhaana esimerkkinä ukrainalaiset sotavangit, joista vain pieni osa suostui luovutukseen, kuten edellä on kerrottu. Luovutuksesta kieltäytymiseen on ollut useita eri syitä, joista sotatilanne oli vain yksi. Pelkkä kansallisuus ei selitä luovutushalukkuutta, ei myöskään tilanne kotona.

⁴⁴³ Puolalaisten sotavankien anomus 2.11.1943, Fb 110 A.2.b, UM; SPR:n kirje ulkoasiainministeri Asko Ivalolle 6.3.1944, Fb 110 A.2.b, UM ; ulkoasiainministeriön kirje Päämajalle 8.3.1944, Fb 110 A.2.b, UM ; Puolan Tukholman-suurlähettilään Henryk Sokolnickin kirje Suomen Ruotsin-suurlähettiläälle Georg Gripenbergille 1.3.1944, Fb 110 A.2.b, UM ; Ulkoasiainministeriön salasähke Tukholman-suurlähetystölle 9.9.1944, Fb 110 A.2.b, UM; Tukholman-suurlähetystön salasähke Suomen ulkoasiainministeriölle 9.9.1944, Fb 110 A.2.b, UM.

⁴⁴⁴ Pohjonen ja Pekkarinen 2005, s. 26–27.

⁴⁴⁵ Jussi Pekkarisen ja Juha-Pekka Tuomipuun artikkeli Pakkotyössä Suomessa, HS 24.12.1999.

Ukrainalainen vuonna 1918 syntynyt sotavanki Saveli (Sawka) Mudryj ei halunnut sodan aikana tulla luovutetuksi Saksaan äitinsä pyynnöstä huolimatta. Äiti kirjoitti jo kesällä 1943, että perheen maatilalla tarvittiin Savelin apua, sillä kahdeksaa hehtaaria viljelemässä oli vain yksi Savelin velipuolista vaimoineen. Saveli Mudryj kuitenkin kieltäytyi luovutuksesta. Hän oli avioton lapsi, mutta hän oli työskennellyt Puolassa aivan Ukrainan rajalla sijainneella isäpuolensa maatilalla äitinsä ja sisaruspuoltensa apuna, kunnes joutui puna-armeijaan. Suomessa hän joutui vankileirille ja vuonna 1943 töihin maatilalle.

Sodan jälkeen hän jäi kaikessa rauhassa Suomeen rengiksi samalle tilalle Nastolassa, jolla oli ollut sotavankinakin töissä. Mudryj kävi autokoulun, avasi pankkitilin ja eli tavallista elämää vaurastuen sodanjälkeisissä oloissa kiitettävästi. Mudryj ei ollut sodan jälkeenkään halukas palaamaan kotimaahansa. Vasta Mudryj'n yrittäessä saada henkilöllisyystodistusta viranomaiset puuttuivat sotavangin Suomeen jäämiseen. Lopulta hänet palautettiin Puolaan marraskuussa 1949.⁴⁴⁶

Joillekin sotavangeille sota tuntui tarjoavan mahdollisuuden uuteen alkuun uudessa ympäristössä. Osalla sotavangeista ei ollut mitään syytä palata kotiin, sillä omaisia ei ollut elossa. Naimattomat nuoret miehet jättivät kotimaansa taakseen perheellisiä helpommin. Maailmansodan myrskyt heittivät joskus perheellisten omaiset samaan suuntaan syrjäiseen Suomeen. Saksalaisten vankina Lapissa ollut ukrainalainen sotavanki suunnitteli uutta elämää Suomessa, koska hänen perheensä viihtyi maassa.

Saksalaisten vankina Lapissa ollut Vasili Baldin oli naimisissa inkeriläisen, Suomeen toukokuussa 1943 Inkerinmaalta siirretyn naisen kanssa. Pariskunnalla oli vuonna 1938 syntynyt poika. Vaimon veli oli loikannut Suomeen vuonna 1936. Kun Baldin sai yhteyden perheeseensä Punaisen Ristin kautta, hän ilmoitti haluavansa jäädä sodan jälkeen Suomeen ja anoi siirtoa suomalaisten sotavankeuteen. Baldin vaihdettiin elokuussa 1944 suomalaisten vankina olleeseen puolalaiseen tai ukrainalaiseen sotavanki Nikolai Andruhiin, joka taas halusi siirtyä saksalaisten vankeuteen.

Suomeen jääminen ei kuitenkaan toteutunut sen paremmin Baldinin kuin hänen vaimonsa ja poikansa osalta. Vaimo ja lapsi palautettiin Neuvostoliittoon inkeriläisten paluukuljetuksessa tammikuussa 1945, Vasili jo lokakuussa 1944 muiden sotavankien mukana.⁴⁴⁷

⁴⁴⁶ Pohjonen 2011, s. 116–117; Päämajan sotavankikomentajan esikunta, kirje nro 2855/sv.1/sal. PM:n ulkomaatoimistolle 23.5.1944 liitteineen, T19656/F20, KA.

⁴⁴⁷ Sukunimi esiintyy myös muodoissa Baranik ja Baranzik. Yhteysesikunta Roin kirje KD nro 1925/X/sv.1/12 PM:n sotavankikomentajan esikunnalle 18.5.1944, Sotavankikomentajan esikunnan

Suomen päämaja oli valmis luovuttamaan sotavankeja saksalaisille sekä yksittäisten sotavankien, heidän omaistensa että kansallisten etujärjestöjen pyynnöstä, mutta vain siinä tapauksessa, että luovutettujen sotavankien vastineeksi saataisiin vastaava määrä sotavankeja. Sotavankien vapauttamiseen sotavankeudesta ei suostuttu, sillä sen katsottiin olevan saksalaisten oma asia luovutuksen jälkeen. Varsinkin ukrainalaisten sotavankien kohdalla Suomen päämaja varoi sekaantumasta saksalaisten sisäpoliittisena asiana pitämäänsä ukrainalaisten kansallisen liikkeen asioihin. Tästä syystä yksittäisten sotavankien luovutukset osoittautuivat yksinkertaisemmiksi järjestää.

Sotavangin omalla tahdolla oli merkitystä paitsi yksittäisten sotavankien luovutuspyynnöissä tai niistä kieltäytymisessä myös ukrainalaisten sotavankien käyttämisessä osana Suomen armeijaa. Lukumääräisesti heitä oli niin paljon, että Heimopataljoona 3:a vastaavan joukko-osaston muodostaminen olisi ollut mahdollista. Sotavankien kielteisen asenteen lisäksi asiaan vaikuttivat myös suhteet Saksaan.⁴⁴⁸

Tiedustelu, vastavakoilu ja sotavankien luovutukset

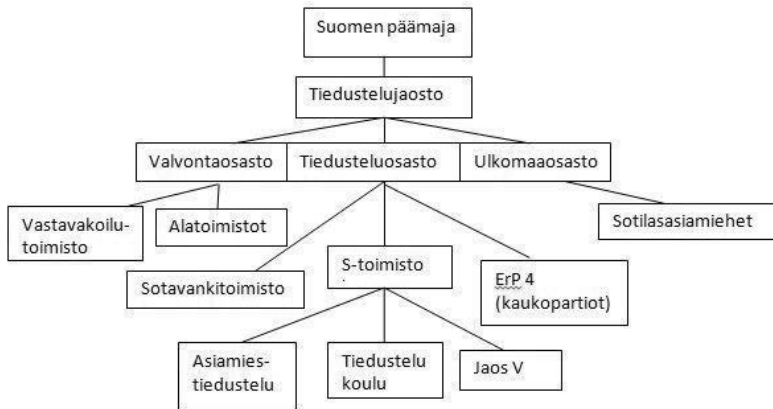
Ennen kuin syvennyn Suomen ja Saksan tiedustelu- ja vakoiluntorjuntayhteistyöstä johtuviin sotavankien luovutuksiin, esitän lyhyen selostuksen Suomen ja Saksan tiedustelu- ja valvontaorganisaatioista ja niiden yhteistyöstä siltä osin kuin se on olennaista sotavankiluovutusten kannalta.

Suomen päämajan tiedustelujaoston alaisuudessa toimivat tiedusteluosasto, valvontaosasto ja ulkomaaosasto omine organisaatioineen. Selostan tiedustelu- ja valvontaosastojen toimintaa alaluvuissa ja tyydyn tässä toteamaan, että ulkomaaosasto hoiti yhteyksiä saksalaisiin viranomaisiin Suomen päämajan sotavankitoimiston ja kotijoukkojen esikunnan toimeenpanemien sotavankien vaihtojen ja luovutusten yhteydessä. Yhteistyö sotavankiluovutusten järjestämiseksi kuului ulkomaosaston tehtäväkenttään, sillä ulkomaosasto hoiti ulkomaansuhteita sotilasasiamiesten ja yhteysupseerien välityksellä.⁴⁴⁹

kirje nro 3310/Sv.1 Yhteysesikunta Roille 23.5.1944 käsin kirjoitettuine merkintöineen ja Stalag 309:n IIb(Hpk.) kirje nro 1252/44 Yhteysesikunta Roille 10.7.1944, T5857/12, KA; Jatkosodan aikaiset väestönsiirtoasiakirjat, k 47, SM, KA; Kansallisarkisto, virka-arkisto, 1322/531/1994, KA; SPR, sotavankitoimisto, Bc 4, KA; Valpo KD 19/1304 vuodelta 1943, KA. Baldin ei ilmeisesti päässyt koskaan vaimonsa ja poikansa luo Neuvostoliitossa.

⁴⁴⁸ Silvennoinen 2008, s. 292–296; Pekkarinen-Pohjonen 2005, s. 5–28.

⁴⁴⁹ Suomen sotilasasiamiehinä jatkosodan aikana Saksassa olivat eversti Walter Horn, laivastoasiamies komentaja Hakon Grönholm (1942–1943), ilmilausiamiehet majuri Helmer Helenius (1940–1941) ja majuri Pauli Erwi (1943–1944). Heiskanen 1989, s. 188.

Kuva 3 Sotavankiluovutuksiin liittyvä Suomen päämajan alainen tiedustelu- ja valvontaorganisaatio jatkosodan aikana, Heiskanen 1989, s. 151, 153.

Suomen tiedusteluorganisaatio osallistui välittäjänä myös muiden viranomaisten toimeenpanemiin sotavankien luovutuksiin. Ylipäällikön edustajana tammikuusta 1942 maaliskuuhun 1944 ollut kenraaliluutnantti Paavo Talvelan osuus sotavankien vaihtoihin tuli esille luvussa *Sotavankien vaihto* ja Suomen ilmailuasiamies Helmer Heleniuksen osallisuus sotavankien vaihtoihin luvussa *Matkalla Suur-Suomeen*. Tiedustelu-yhteistyö voi olla siis myös varsin käytännöllistä ja arkista sotilasdiplomatiaa.

Jatkosodan aikana Kolmannen valtakunnan sotilastiedustelusta vastasi varsinaisesti Saksan sotavoimien päämajan alainen tiedustelupalvelu (*Abwehr*), jonka johtajana oli helmikuuhun 1944 asti kontra-amiraali Wilhelm Canaris. Sen toimialaan kuului sotilastiedustelu sekä Saksassa että ulkomailla, vastavakoilu ja sabotaasi.

Suomessa Saksan sotilastiedustelua edustivat toisaalta Rovaniemelle sijoitettu Saksan Norjan/Lapin-armeijan tiedustelu-upseeri ja sen ilmavoimien tiedustelu-upseeri ja toisaalta Helsingissä toiminut, paremmin Büro Cellariuksena tunnettu tiedustelutoimisto (*Kriegsorganisation Finnland*) ja sen alainen Suomen päämajassa toiminut yhteysupseeri (*Kriegsorganisation Finnland, Aussenstelle Päämaja*).

Organisaatio ei ollut päällekkäinen, sillä Lappi oli Saksan Norjan/Lapin-armeijan tiedusteluosaston toimialuetta ja muu Suomi "Büro Cellariuksen" toimialuetta. "Büro Cellariuksen" johtaja kapteeni Alexander Cellarius johti myös Virossa toiminutta Saksan sotilastiedustelua (*Abwehrnebenstelle Reval*). Eroavaisuudet toimipisteiden nimeämisessä johtuvat siitä, että Saksassa ja sen miehittämällä alueella tiedustelu oli organisoitu nimellä

Abwehrstelle kutsuttujen toimipisteiden alle, neutraaleissa maissa taas käytettiin nimitystä *Kriegsorganisation*.⁴⁵⁰

Oli luontevaa, että Saksan sotavoimien tiedustelupalvelun ensisijaisena yhteistyökumppaneina Suomessa olivat valvontaosasto ja tiedusteluosasto.

Jatkosodan alussa tiedustelujaostoa johti eversti Lars Melander, mutta tammikuussa 1942 Mannerheim vaihtoi johtoon eversti Aladár Paasonen. Tiedustelujaoston päällikkönä Paasonen oli yhteydessä Saksan sotilastiedustelun ylimpään johtoon Saksassa. Hän tapasi kontra-amiraali Canariksen maalisi- ja joulukuussa 1942 sekä marraskuussa 1943.

Tiedusteluosaston alaisen tiedustelutoimiston päällikkö vuosina 1942–1944 majuri U.A. (Uljas Antero) Käkönen taas oli yhteydessä Saksan maavoimien tiedusteluosaston, *Fremde Heere Ostin*, johtajaan everstilutnantti Gehleniin.⁴⁵¹ Saksan sotavoimien tiedustelupalvelu oli yhteistyössä myös Suomen valtiollisen poliisin kanssa ja sai siltä apua erityisesti vakoiluepäilyksissä ja saksalaisten joukkojen suomalaisten toimihenkilöiden tutkimuksessa.⁴⁵²

Saksan sotilasasiamiehet pitivät yhteyttä suomalaisiin ensisijaisesti Suomen päämajan ulkomaanosaston kautta. Heidän asemapaikkanaan oli Helsinki. Saksan merivoimien johdolla (*OKM, Oberkommando der Marine*) oli lisäksi Suomessa oma yhteysosasto, *Marineverbindungsstab*, johtajanaan kontra-amiraali Reimar von Bonin. Bonin oli paitsi Saksan merivoimien johdon (*Seekriegsleitung*) myös Saksan ulkoasiainministeriön *Auswärtiges Amtin* palveluksessa sotilasasiamiehen ominaisuudessa. Myös ilmavoimilla oli oma yhteysupseerinsa, kenraalimajuri Lorenz, joka tuli Suomeen 14.6.1941. Saksan ilmailuasiamiehenä oli varsinaisesti kapteeni Friedrich-Franz von Nordenskiöld.⁴⁵³

Kontra-amiraali von Boninin osuus sotavankiluovutuksiin tuli esille luvussa *Baltialaisten sotavankien kotiuttaminen*. Kapteeni von Nordenskiöldin osuus mainitaan luvussa *Tietorikkaat sotavangit*.

Tiedustelu- ja vastavakoilusyistä luovutetut sotavangit

Tilastollinen yhteenvedo auttaa suhteuttamaan tiedustelu- ja vastavakoilusyistä tehtyjä sotavankien luovutuksia muihin luovutuksiin.

Luovutettujen lukumäärän puolesta kyse on vähäisestä yhteistyöstä, vaikka tiedustelu- ja vakoiluntorjuntasyistä saksalaisille luovutettujen sotavankien kokonaislukumäärä jää tiedusteluosaston arkiston tuhoamisen tai Ruotsiin

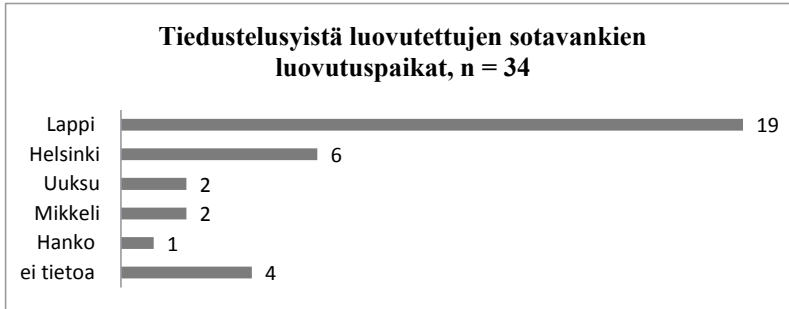
⁴⁵⁰ Saksan tiedusteluorganisaatio muuttui vuoden 1944 alussa, kun Abwehr liitettiin osaksi SS:n alaista siviilitiedustelupalvelua (Sicherheitsdienst), Laukkanen 2003, s. 176, 179–182; Heiskanen 1989, s. 187.

⁴⁵¹ Viitasaari 2003, s. 43–45; Turtola 2012, s. 207–208, 258–259; Heiskanen 1989, s. 186–188.

⁴⁵² KTB AOK Norwegen, Befehlstelle Finnland, Qu.2 1.7.–31.12.1943, RH 20–20/203, BA-MA; Laukkanen 2003, s. 176, 182–185.

⁴⁵³ Jokipii 1987, s. 362–363, 449–450; Heiskanen 1989, s. 189.

siirron vuoksi pakosta vähimmäismääräksi. Näistä luovutuksista tiedetään pääosin siksi, että päämajan tiedusteluosasto pyysi niihin lupaa päämajan sotavankitoimistolta tai sotavankikomendantin esikunnalta.

Kuvio 9 Tiedusteluyöstä luovutettujen sotavankien luovutuspaikat. Lähde: Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

Vahvoin perustein voidaan todeta ainakin 34 sotavankia luovutetun saksalaisille vastaanottajan tiedustelun tarpeiden vuoksi ja 21 vastavakoilutarkoituksessa.

Suuri osa luovutuksista tapahtui Lapissa, useimmiten Rovaniemellä. Vakoiluntorjunnan vuoksi luovutetuista sotavangeista 14 luovutettiin saksalaisille Lapissa, yksi Helsingissä ja kuuden luovutuspaikka ei ole tiedossa. Sitä ei voi päätellä vangitsemispaikan perusteella, sillä vanki saatettiin siirtää toiselle puolelle Suomea ennen luovutusta.⁴⁵⁴

Tilastointia vaikeuttaa se, että Saksan sotavoimien tiedustelupalvelu Suomessa (*KO Finnland*) hoiti tiedustelun lisäksi myös vastavakoilua ja sabotaasitehtäviä vihollisen selustassa.⁴⁵⁵ Siksi on jokseenkin mahdotonta sanoa, halusivatko saksalaiset viranomaiset kuulustella sotavankia tiedustelumielessä vai vastavakoilutarkoituksissa vai mahdollisesti molemmista syistä.

Sama koskee suomalaisia viranomaisia. Selkeimmin ero tulee esille vankiaineksessa, sillä tiedustelun tehtävänä oli hankkia tietoja vihollisen toiminnasta yleensä, vastavakoilun taas torjua vastapuolen tiedustelumiehet eli vakoojat.

Vastavakoilu oli ensisijaisesti kiinnostunut vakoojista, partisaaneista ja desanteista, ja suurin osa Suomen päämajan valvontaosaston Lapin

⁴⁵⁴ Esimerkiksi Helsingissä huhtikuun alussa 1942 epäilyttävänä henkilönä pidätetty, Kiestingissä vuonna 1917 syntynyt Feodor (Tuomas Uffanpoika) Vlasov päätyi kesäkuun alussa Rovaniemen poliisivankilaan, josta hänet luovutettiin saksalaisille. Vaikka Vlasov oli päämajan valvontaosaston pidättämä, häntä ehti Rovaniemellä kuulustella myös päämajan tiedotusosaston alainen Osasto Paatsalo. PM valv. Os pidätettyjen luettelo nro 7 ajalta 1.–16.4.1942, Valpo amp XXA7a2, KA; Rovaniemen nmp, JAVIa 12, nro 1075, OMA; Luettelo PM:n tied. Os:n... T19503/7, KA.

⁴⁵⁵ Laukkanen 2003, s. 180–182.

alatoimiston kautta luovutetuista sotavangeista olikin pidätetty vakoilijoina. Heidän luovutussyykseen on katsottu vakoiluntorjunta, mutta heillä saattoi olla tietoja, joiden vuoksi myös tiedusteluorganisaatiot olivat kiinnostuneita heistä. Vakoojista kerron lisää luvussa *Vakoiluntorjuntayhteistyö*.

Laajan toiminta-alueen vuoksi Suomen ja Saksan tiedustelu- ja valvontaviranomaisten yhteistyö sotavankiasioissa oli luontevaa keskittää yhteen, liikenteellisesti keskeiseen paikkaan. Rovaniemen poliisivankila toimi eräänlaisena noutopostina, jonne vankeja tuotiin odottamaan eri viranomaisten suorittamia kuulusteluja. Tiedustelu- ja valvontanäkökulmasta Lapissa käytettiin koko jatkosodan ajan yhteistä suomalais-saksalaista sotavankien järjestelypaikkaa.

Koska lähin suomalaisten sotavankileiri oli Kemissä, poliisivankila toimi väliaikaisena säilytyspaikkana myös etelän sotavankileireiltä Suomen päämajan tiedusteluosaston käyttöön Lapissa lähetetyille sotavangeille. Osa Lapissa pidätetyistä desanteista ja vakoojista odotti siellä juttunsa käsittelyä Pohjolan suojeluskuntapiirin kenttäoikeudessa.

Vaikka osa sotavangeista vietti poliisivankilassa vain yhden yön odottamassa siirtoa eteenpäin, osa vangeista jäi vankilaan viikoiksi tai jopa kuukausiksi. Heitä jututtivat Suomen päämajan tiedusteluosaston henkilöstön lisäksi usein myös Suomen päämajan valvontaosaston Lapin alatoimiston edustaja, saksalaisten käytössä olleet valtiollisen poliisin miehet ja muut saksalaiset viranomaiset. Saksalaisten salainen kenttäpoliisi (*Geheime Feldpolizei*) hoiti vankien kuljetuksen saksalaisille viranomaisille. Käytäntö johtui muun sopivan säilytyspaikan puutteesta.

Vastaava sotavankien ”poste restante” oli myös Helsingin poliisilaitoksen I vartiopiiri (Kruununhaka), jonka kautta vankeja kulki niin suomalaisten sotilas- ja siviiliviranomaisten (esimerkiksi päämajan tiedusteluosasto ja geodeettinen laitos) kuin saksalaistenkin käyttöön. Lähin sotavankileiri oli Hangossa, joten sotavankien käyttöä helpotti heidän säilyttämisenä lähellä heitä tarvitsevia viranomaisia.

Lapissa pidättäjätaholla ei ollut niin väliä, sotavangin lopullinen sijoituspaikka määräytyi sotavangin käytettävyyden mukaan. Suomen valtiollisen poliisin virkailija Tauno Heliara raportoi 17.9.1941 lähettäneensä Koloarjoella vangitun, suomalaisen ilmavalvonta-aseman aseistamattoman vartiomiehen kiinni ottaman isovenäläisen yliloikkarin Ivan Bosndien komentavan kenraalin esikuntaan Titofkaan, koska vangit antamat tiedot koskivat ensisijaisesti saksalaisten operaatiolohkoa.⁴⁵⁶ Emme tiedä sotavanki Bosndien myöhemmistä vaiheista, sillä hän ei päätenyt suomalaisten rekisteröimäksi sotavangiksi.

Rovaniemen poliisivankilassa olleiden vankien lopullista sijoituspaikkaa ei ole aina mahdollista selvittää, sillä vangin kuittaajana on usein vain henkilön nimi ja sotilasarvo tai ”luovutettu saksalaisille”.

⁴⁵⁶ Valpo KD 1353/1626 vuodelta 1941, KA.

Osa saksalaisten vangitsemista vakoojista ja yliloikkareista siirrettiin kotijoukkojen esikunnan alaisille vankileireille. Osa heistä päätyi ”kurileirille” eli sotavankileiri 24:lle, mutta osa toimitettiin aivan tavallisille sotavankileireille, jonne he jäivät sodan loppuun asti.

Rovaniemellä saksalaisille luovutettiin myös muualla kuin Lapissa vangittuja tiedustelumielessä mielenkiintoisia vankeja kierrättämättä heitä lainkaan sotavankileirin kautta eli rekisteröimättä heitä sotavangeiksi.

Pelkkä sotavangin ”lainaaminen” oli mahdollinen käytäntö.

Päämajan tiedusteluosaston alaisen etupäässä kaukopartiointia hoitaneen osasto Paatsalon miehet toivat yliloikkarina vangitun Nikolai Taranenkon Rovaniemen poliisivankilaan yöllä 13.1.1943 ja hakivat hänet pois seuraavana iltapäivänä. Taranenko päätyi Maaselän ryhmän alaiselle sotavankileiri 31:lle, josta hänet kuitenkin lainattiin saksalaisille sotilasviranomaisille. Kuulustelujen päätettyä saksalaiset kysyivät, haluavatko suomalaiset Taranenkon takaisin, ja ehdottivat yhteysesikunta Roi:lle, että Taranenko olisi kuljetuskustannusten säästämiseksi mahdollista palauttaa jollekin lähempänä sijaitsevalle suomalaiselle vankileirille. Tähän taas tarvittiin päämajan lupa, vaikka siirto saksalaisille lienee tapahtunut tiedusteluosaston omalla päätöksellä.⁴⁵⁷

Läheisen yhteistyön sotavankiasioissa mahdollisti hyvä yhteydenpito. Yhteysesikunta Roi huolehti omalta osaltaan yhteistyöstä myös sotavankiasioissa, mutta lisäksi kaikissa kolmessa saksalaisessa armeijakunnassa oli yhdysupseeri, joka hoiti päivittäin Osasto Paatsalon ja armeijakunnan esikunnan välisen yhteydenpidon.⁴⁵⁸ Päätökset yhteistyöstä saksalaisten kanssa ja sotavankien luovuttamisesta lienee tehty tapauskohtaisesti Osasto Paatsalon johdossa.

Yhteistyölle saksalaisten kanssa oli päämajan komento-osaston periaatteellinen hyväksyntä. Komento-osasto teki tiettäväksi jokaiselle päällystään kuuluvalle henkilölle marraskuussa 1942, että puolustuslaitosta koskevista asioista sai ilmoittaa ulkomaalaiselle tai vieraan valtion edustajalle ainoastaan päämajan luvalla tai sen määräyksestä. Poikkeuksena olivat Suomessa oleskelevat saksalaiset sotilashenkilöt, joille tuli antaa ne tiedot, joita he virkatehtäviensä nojalla tarvitsivat.⁴⁵⁹

Saksan Norjan-armeijan tiedustelupalvelu raportoi vuoden 1943 lopussa hyvästä yhteistyöstä kaikkien suomalaisten tiedustelu- ja valvontaviranomaisten kanssa. Sekä Paatsalon että valtiollisen poliisin miehet

⁴⁵⁷ Rovaniemen nimismiespiiri, pidätettyjen luettelo 22.5.1942–28.2.1943, JAVIa12, nro 51/1943, OMA; Yhteysesikunta Roi, Tsto X, kirjelmä KD nro 258/X/SW liitteineen 16.2.1943, T5857/12, KA.

⁴⁵⁸ Paarma 1972, s. 174.

⁴⁵⁹ PM komento-osaston kirjelmä nro 3696/Kom.2/12/sal. 15.11.1942, T19654/F3–4, KA.

hoitivat virallisia suhteita saksalaisiin myös henkilökohtaisella tasolla vierailujen ja yhteisten ampumakilpailujen muodossa.⁴⁶⁰

Epävirallinen yhteistyö, jossa sotavankeja kuulusteltiin ja siirreltiin suomalaisilta viranomaisilta saksalaisille tai toisin päin, sai virallisemman luonteen vasta vuoden 1944 alkupuoliskolla. Tällöin päämajan tiedusteluosasto perusti Yhteysesikunta Roi:n yhteyteen erillisen sotavankien kuulusteluosaston, jonka tarkoituksena oli kuulustella saksalaisten saamia, aiemmin suomalaisia vastassa olleisiin joukko-osastoihin kuuluneita sotavankeja.⁴⁶¹

Tietorikkaat sotavangit

Sodan aikana tiedustelun tehtävänä on tietojen hankkiminen vihollisesta ja sen sotavoimista, niiden organisaatiosta, taisteluvälineistä, toimintaperiaatteista, hengestä, aikeista ja mahdollisuuksista, mutta myös sotapotentialista, sotilasmaantieteestä ja sotilaspolitiikasta. Itse asiassa kaikki tieto on arvokasta, kunhan sen luotettavuus ja oikeellisuus voidaan arvioida. Vangiksi jääneillä vihollismaan sotilailta on tuoretta tietoa maansa sotavoimista ja oloista. Joissain arvioissa sotavankikuulustelutietoja on pidetty asemasotavaiheen tärkeimpänä tiedustelutiedon lähteenä.

Päämajan tiedusteluosasto pyrki hankkimaan tietoja vihollisen sotilaallisesta toiminnasta ja siihen liittyvistä seikoista ja jakamaan sopivaan muotoon muokattuja tietoja edelleen niitä tarvitseville puolustusvoimien yksiköille. Vihollisen liikkeiden lisäksi seurattiin muun muassa Neuvostoliiton taloudellista ja yhteiskunnallista tilannetta sekä rintamantakaisten alueiden infrastruktuuria.⁴⁶²

Päämajan tiedusteluosaston toimintamuodoista sotavankien kuulustelu liittyy tiiviisti sotavankien luovutuksiin. Päämajan tiedusteluosaston jatkosodan aikana kuulustelemista ja erikoiskäytössä olleista Neuvostoliiton kansalaisista, yhteensä 385 henkilöä, luovutettiin saksalaisille 51 henkilöä eli noin 13 %. Heistä osa tosin luovutettiin muuten kuin tiedustelusyistä, muun muassa omasta pyynnöstään.

Tiedusteluosasto ei yleensä tehnyt itse päätöstä sotavangin luovuttamisesta saksalaisille, vaan siirsi päätäntävällän sotavankien luovutuksista sotatoimiyhtymän, päämajan tai kotijoukkojen esikunnan vastuulle. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, etteikö tiedusteluosasto olisi ymmärtänyt kuulustelemiensa vankien olevan hyödyllisiä myös saksalaisille.

⁴⁶⁰ ”Finnabwehr (Unterabteilung Lapland der Abwehrabteilung des finnischen Hauptquartiers, Roi)” ja ”Finnstapo”, RH 20–20/203, s. 53, Zusammenarbeit mit finnischen Dienststellen, BA-MA. Kiitän Reinhard Ottoa tästä tiedosta.

⁴⁶¹ Päämaja, tiedusteluosasto, Nro 164/Sv/sal. 23.3.1944, T4949/7, KA.

⁴⁶² Heiskanen 1988, s. 15–16, 162–163.

Tiedusteluosaston sotavankijaoksen, sittemmin sotavankitoimiston johtajana toimi kapteeni Jussi Saukkonen⁴⁶³, joka oli talvisodassakin koonnut ja käsitellyt kuulustelutietoja.

Suurimman osan sotavankikuulusteluista suorittivat sotavankijaoksen kuulustelijat tai alatoimistojen kuulustelijat sotavankileireillä. Tätä ennen sotatoimiyhtymien esikuntien kuulustelijat ja joukko-osastojen tiedustelu-upseerit olivat suorittaneet alustavat rintamakuulustelut sotavankien kokoamispaikoissa.

Kaukopartiointia suorittaneen Erillinen Pataljoona 4:n komppanioissa oli sotavankien kuulusteluhenkilöstöä paikallista ja komppanioiden omaa tarvetta varten. Lisäksi kuulustelutoimiston alaisuudessa oli kuulustelukeskukset Savitaipaleella ja Matkaselässä ja erikoiskuulustelukeskus Mikkelin lääninvankilassa lähinnä upseereita ja erikoisasetelajiin kuuluneita sotavankia varten. Sodan syttyessä tiedusteluosasto perusti vielä Joensuuhun sotavankien kuulustelua ja sotasaalismateriaalin tutkimusta varten tilapäisen osaston, jonka johtajaksi määrättiin Reino Raski. Osasto eteni hyökkäävien joukkojen mukana.

Sotavankien kuulustelupöytäkirjat käytiin läpi kuulustelun suorittaneessa yksikössä, jonka jälkeen niistä laadittiin kopiot muille yksiköille, joiden ajateltiin olevan tiedoista kiinnostuneita. Tiedustelu 1 laati lisäksi kerran viikossa tilannekatsauksen sotavankikuulustelutiedoista.

Kuulustelutoimiston arkiston keskeisen osan muodosti tuhansien sotavankien tiedot käsittävä kortisto.⁴⁶⁴

Sotatoimiyhtymien ja pataljoonien esikunnissa toimineet päämajan tiedusteluosaston kuulustelijat pyrkivät suorittamaan sotavankikuulustelut mahdollisimman pian, jotta tietoja voitaisiin käyttää alueella olevien omien joukkojen hyödyksi. Varsinkin jatkosodan hyökkäysvaiheessa sotavankien kuulustelu ontui kuulustelijapulan vuoksi, vaikka rintaman edetessä olisi tarvittu jatkuvasti uutta tietoa vihollisen liikkeistä.

Rintamalla sotavankien kokoamispaikassa voitiin selvittää vangin joukko-osasto, vihollisen joukot yleensä, johtajien nimet, joukkojen marssisuunta ja majoituspaikat. Vuonna 1939 julkaistun tiedusteluoppaan mukaan miehistöön kuuluvat vangit saattoivat antaa arvokkaampia tietoja kuin upseerit. Käytännössä tilanne oli toinen, sillä varsinkin sodan alussa kaikki miehistösotavangit eivät tienneet edes omaa joukkoyksikköään. Tiedustelumielessä erityisen arvokkaina pidettiin erikoisasetelajien miehistöä, huolto- ja viestimiehiä, esikuntien kirjureita ja lähettejä, uusiin joukko-osastoihin kuuluvia vankeja ja muuten älykkäältä tai puheliaalta vaikuttavia vankeja.

Upseerien tietojen arvokkuus tunnustettiin ja esimerkiksi Osasto Kuismasessa kehoitettiin heinäkuussa 1941 jakamaan suuret vankijoukot

⁴⁶³ Sodan jälkeen samainen Jussi Saukkonen (17.2.1905 Oulu – 6.4.1986 Helsinki) loi uraa politiikassa kokoomuspuolueen puheenjohtajana vuosina 1955–1965 ja opetusministerinä vuosina 1964–1966.

⁴⁶⁴ Heiskanen 1989, s. 153–154, 156–157, 162–163, 171–172.

kiireellisesti ja ei-kiireellisesti kuulusteltaviin vankeihin. Ensimmäiseen ryhmään luettiin upseerit, aliupseerit, sotilasvirkamiehet sekä esikunnissa, viestijoukoissa ja tiedustelujoukoissa palvelleet sotavangit.⁴⁶⁵

Sotilasarvo ei kuitenkaan ollut määräävä tekijä sotavankien luovutuksissa tiedustelusyistä. Näistä sotavangeista lähes puolet, 15, oli sotamiehiä. Lähes yhtä suuri osa, 14 sotavankia, oli upseereita. Viiden sotilasarvo ei ole tiedossa.

Vaikka sotavangin tiedot oman joukko-osastonsa liikkeistä ja muut operatiiviset tiedot vihollisesta vanhenivat nopeasti, päämajan tiedusteluosasto ymmärsi, että sotavankien tiedoilla saattoi olla laajempaa merkitystä sodan kulkua, tulevaisuutta tai jopa historian tutkimusta ajatellen. Sodan alusta alkaen tietorikkailta sotavangeilta kerättiin Neuvostoliittoa koskevia yleisiä tietoja talouden, politiikan ja moraalin alueilta, joista yleispätevimät lähetettiin sotahistorialliseen toimistoon myöhempää historiankirjoitusta varten.

Asemasotavaiheessakin sotavankien ja loikkarien kuulustelu antoi paljon tietoa esimerkiksi teollisuudesta, ilmavoimista ja asetekniikasta. Sodan pitkittyessä kävi selväksi, että sotapotentialiaali oli ratkaiseva tekijä sodan lopputuloksessa. Siitäkin voitiin saada tietoja sotavangeilta.

Jussi Saukkonen kertoo muistelmissaan, että sotavangeille saatettiin antaa ylimääräisiä ruoka- ja tupakka-annoksia sekä vapaata leiripalveluksesta, jos he laativat laajempia selostuksia annetuista aiheista tai kysymyksistä.⁴⁶⁶ Mikkelissä kuulustelluista vangeista osa jäi kuukausiksi lääninvankilaan eräänlaisiksi eläviksi hakuteoksiksi, kuten ilmavoimien tiedustelu-upseerina jatkosodan aikana toiminut Georg-Eric Strömberg heitä kuvaili.⁴⁶⁷

Suomi ja Saksa vaihtoivat tiedustelutietoja jo ennen sodan alkua.⁴⁶⁸ Tiedustelumielessä mielenkiintoisista kuulustelupöytäkirjoista lähetettiin rutiininomaisesti kopioita saksalaisille sotilasviranomaisille. Toiminta oli molemminpuolista, sillä saksalaiset toimittivat vastaavasti sotavankikuulustelupöytäkirjojen kopioita suomalaisille.⁴⁶⁹ Seurauksena saattoi olla suomalaisten jo kuulusteleman sotavangin luovuttaminen saksalaisille.

Kannaksella 12.12.1943 alasammutusta Li-2-lentokoneesta saatujen sotavankien kuulustelupöytäkirjan yhteenveto herätti saksalaisten kiinnostuksen. Yhteenveto oli lähetetty muun muassa Suomen päämajassa toimineelle Saksan sotavoimien tiedustelupalvelun yhteysupseerille, joka lienee raportoinut asiasta eteenpäin.

Kyse oli tärkeistä vangeista, sillä alasammuttu kone kuului Neuvostoliiton strategiaan kaukoilmavoimiin (ADD) ja oli siirtämässä

⁴⁶⁵ Manelius 1993, s. 32–34, 57; Mäkelä 1964, s. 47.

⁴⁶⁶ Tiedusteluopas 1943, s. 4–5; Heiskanen 1989, s. 213–214, 224; Saukkonen 1973, s. 163–164.

⁴⁶⁷ Strömberg 1994, s. 62.

⁴⁶⁸ Korpi 2010, s. 12. Merridalen mukaan saksalaiset olivat jo talvisodan aikana kiinnostuneet Suomesta saaduista vankikuulustelutiedoista, Merridale 2005, s. 46–47.

⁴⁶⁹ Esim. Yhteysesikunta Roi, T10587/12–13, KA.

sen alaisen lentorykmentin etukomennuskuntaa Etelä-Venäjältä Leningradin lähellä olevalle Levashovon kentälle. ADD ei ollut toiminut Leningradin rintamalla ennen vuodenvaihdetta 1943–1944, joten sen toiminta oli uutta suomalaisille.

Osa koneessa olleista puna-armeijalaisista menehtyi koneen maahansyöksyssä, mutta suomalaisten vangiksi jäi useita lentorykmentin miehistön jäseniä. Etenkin haavoittunut kapteeni Andrei Dmitrijevitch Korobov ehti ennen kuolemaansa kertoa auliisti ADD:n toiminnasta. Sen sijaan koneen kolmanneksi korkein upseeri ja kokenein lentäjä, aliluutnantti Georgij Kozovjakin ei ainakaan ensimmäisissä kuulusteluissa osoittautunut sen paremmin yhteistyöhaluiseksi kuin tietorikkaaksi. Koska myöhempien kuulustelujen pöytäkirjoja ei ole säilynyt, on mahdotonta tietää, herkesivätkö hänen kielenkantansa suomalaisten kuulusteluissa.

Joka tapauksessa Kozovjakin luovutettiin saksalaisille 8.1.1944 Helsingissä. Suomalaisille jäi Korobovin lisäksi koneen toiseksi korkea-arvoisin upseeri, asemestari ja yliluutnantti Karatkov, jota kuulusteltiin vielä kahdesti Kozovjakinin luovutuksen jälkeen.⁴⁷⁰

Päämajan tiedusteluosaston sotavankiluovutukset eivät olleet mitenkään erityisen salassa pidettäviä, vaikka tutkimuksessa esiintyy päivittäisiä tulkintoja.⁴⁷¹ Ne olivat normaalin salaista tiedusteluyhteistyötä siinä missä kuulustelupöytäkirjojen antaminen tiedoksi.

Tiedustelumielessä arvokasta sotavankia ei välttämättä luovutettu saksalaisille, vaan hänet saatettiin "lainata" kuulusteluja varten. Joskus esimerkiksi sotavangin maastontuntemus saattoi olla niin ratkaiseva, että vanki oli siirrettävä sotavankileiriltä taistelupaikan maastoon. Näin tapahtui helmikuussa 1942, jolloin upseerisotavankileiri nro 1:llä säilytetty sotavanki Mihail Sergejevitch Sinitzin vietiin Sallan Alakurttiin osoittamaan saksalaisille muonavaraston kätköpaikka. Muonavarasto löytyi ja Sinitzin palautettiin saattovartijan odottaessa takaisin sotavankileiri 1:lle.⁴⁷²

Lainasta oli alkujaan kyse myös kesä-heinäkuun vaihteessa 1942, jolloin Saksan Lapin-armeija tai pikemmin ilmeisesti sen ilmavoimat pyysi saada käyttöönsä isovenäläisen luutnantti Aleksei Feodorovitsh Grigorjevin mahdollisimman pian. Vanki oli ollut suomalaisen III armeijakunnan hallussa 19.6.1942 asti ja sen jälkeen sotavankileiri 1:llä. Grigorjev lainattiin saksalaisille kuulusteluja varten, mutta elokuussa 1942 saksalaiset pyysivät lupaa Grigorjevin siirtämiseksi Saksaan lisäkuulusteluja varten.

⁴⁷⁰ PM tiedusteluosaston yhteenveto 12.12.1943 Kannaksella alasmutterusta Li-2-koneesta saatujen sotavankien kuulusteluista 14.12.–16.12.1943, T19503/8, KA; Geust 1994, s. 124–125. Korobov kuoli verenmyrkytykseen 20.1.1944, jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA.

⁴⁷¹ Kauppala 2011, s. 152.

⁴⁷² Yhteysesikunta Roin kirje KD 567/42/IIIe kotijoukkojen Esikunnalle 15.2.1942 ja Yhteysesikunta Roin kirje KD nro 433/42/IIIe Rittmeister Prinz von Hessenille 6.2.1942, T 5857/12, KA.

Kotijoukkojen esikunta antoikin luvan siirtoon eli käytännössä sotavangin luovutukseen.⁴⁷³

Toinen III armeijakunnan ottama sotavanki, R-5-tyyppisen tiedustelu- ja pommikoneen ohjaaja Sergei Jefimov, luovutettiin Saksan Lapin-armeijalle kysymättä ylemmiltä tahoilta lupaa. Jefimov teki pakkolaskun Kuukasjärvelle 23.–24.2.1942 välisenä yönä. Hänen tehtävänään oli ollut pommittaa Alakurtin lentotukikohtaa. Suomalaiset ottivat Jefimovin ja koneen tähystäjän, luutnantti I.F. Andrianovin vangiksi, ja evakuoivat kohtalaisen ehjän lentokoneen. Jefimov luovutettiin saksalaisille 26.2.1942, Andrianovin myöhemmistä vaiheista ei ole tietoa.

Saksalaisille luovutuksella oli niin kiire, että Jefimovilta talteen otettu kello jäi III armeijakunnan haltuun. Kun se yritettiin toimittaa Jefimoville, kävi ilmi, että häntä ei löytynyt Saksan Vuoristoarmeijan sotavankiluetteloista. Suomalaisten käsitys oli, että Jefimov olisi kuljetettu Saksaan.⁴⁷⁴

Tiedusteluosaston kuulustelemat sotavangit olivat kuulusteluvaiheessa usein rekisteröimättömiä, sillä heitä kuulusteltiin sotatoimiyhtymissä tai Mikkelin lääninvankilassa ennen siirtämistä sotavankileirille, jossa rekisteröinti tapahtui. Lähes kaikkien tiedusteluosaston kuulustelemien sotavankien luovutukset saksalaisille tapahtuivat kuitenkin vasta silloin, kun vanki oli tiedusteluosastolle tarpeettomana siirretty sotavankihallinnon vastuulle, useimmiten sotavankileireille 1 tai 3.⁴⁷⁵

Tiedusteluosaston sotavankiluovutusten yhteydessä päädytään kysymykseen sotavangin tahdon kunnioittamisesta. Ainakin kahden sotavangin, sukellusvene S-7:n päällikkö Sergei Lisinin ja luvussa *Johdanto* esitellyn majuri Stepan Bamshinin kohdalla sotavangin tahtoa ei kunnioitettu. Oman neuvokkuutensa ansiosta Lisin pääsi palaamaan suomalaisten vankeuteen.

Suomalaisten Ahvenanmerellä 21.10.1942 upottaman sukellusvene S-7:n päällikön, 3. luokan kapteeni Sergei Lisinin kuulustelupöytäkirjan kopio tai yhteenveto siitä herätti saksalaisten mielenkiinnon, ja he ilmoittivat haluavansa kuulustella vankia. Niinpä tiedusteluosasto luovutti Lisinin Saksan armeijan tiedustelupalvelulle Helsingissä 19.12.1942 saatuaan siihen luvan päämajan järjestelyosastolta.

Luovutus lienee tarkoitettu pysyväksi, mutta Lisin palasi Turkuun saksalaisten mukana keväällä 1943. Merivoimien tiedustelu-upseerin muistelmien mukaan Lisin oli väittänyt saksalaisille, etteivät

⁴⁷³ Yhteysesikunta Roin kirje KD nro 2785/X/25.sal Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimistolle 1.7.1942, Verbindungstab Roin kirje KD 3837/X/20 Luftgaustabelle 14.8.1942, T 5857/12, KA, Passitus nro 108, T7699/22, KA.

⁴⁷⁴ SPR, sotavankitoimisto, Bb 37, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirjelmä nro 1892/Järj.1b. SPR:n sotavankitoimistolle 18.3.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 12, KA; III AKE, kirjelmä nro 2543/II/8b. 10.5.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 6, KA; Oberkommando der 20.(Gebirgs)-Armee, O.Qu./Qu. 2 Nr. 1487/42 An Finn. Rotes Kreuz 23.10.1942, SPR sotavankitoimisto, Ea 10, KA.

⁴⁷⁵ Luettelo Päämajan tiedusteluosaston sodan 1941–1944 aikana kuulustelemista ja erikoiskäytössä olleista Neuvostoliiton kansalaisista, T19658/B10, KA.

*suomalaiset pärjää ilman häntä, sillä häneltä kysellään jatkuvasti mm. terminologiaa. Lisin siirrettiin toukokuussa 1943 sotavankijärjestelyleiri 2:lle ja edelleen upseerisotavankileirille.*⁴⁷⁶

Luovutukseen suostuneista monet olivat yliloikkareita. Varsinkin lentäjät olivat sekä Suomen että Saksan tiedustelun näkökulmasta arvokkaita tiedonlähteitä. Lentäjän oman tehtävän ja vihollisen parhaillaan käynnissä olevien operaatioiden lisäksi Keski-Venäjällä koulutettujen ja useita lentotukikohtia nähneiden lentäjäsotavankien kautta saatettiin saada tietoja myös selustasta. Lentäjiä ja muita lentojoukkoihin kuuluvia pyydettiin piirtämään vasta käyttöön tulleita lentokonetyyppejä, lentokenttien pohjapiirroksia ja muita tiedustelulle hyödyllisiä asioita.⁴⁷⁷

Suomalaisten vangiksi jääneistä Neuvostoarmeijan lentäjistä 14 luovutettiin saksalaisille, mutta vain seitsemän päämajan tiedusteluosaston vaikutuksesta. Kaikki eivät olleet yhteistyöhaluisia.

Kaukopartiot, agenttiedustelu ja sotavankien luovuttaminen

Jatkosodan alussa tiedustelumiesten lähettäminen Neuvostoliittoon oli tiedustelutoimiston alatoimistojen vastuulla. Vuonna 1943 ne yhdistettiin pataljoonaksi, Er.P 4:ksi. Alatoimistojen, myöhemmin Er.P 4:n komppanioiden, toiminta-alueina oli hyökkäysvaiheessa Karjalan Kannas, myöhemmin Syvärin eteläpuoli (Osasto Vehniäinen, sittemmin 1./Er.P 4), Laatokan pohjoispuoli (Osasto Kuismanen, sittemmin 2./Er.P 4), Seesjärven-Kiestingin suunta (Osasto Marttina, sittemmin 3./Er.P 4) ja Lappi Kiestingistä Petsamoon (Osasto Paatsalo, sittemmin 4./Er.P 4).

Kaukopartiomiehet eivät pyrkineet kosketuksiin vihollisen kanssa vanginsieppausta ja -kuulustelua lukuun ottamatta. He yrittivät päinvastoin välttää tulemasta huomatuiksi. Kaukopartioiden tehtäviin kuului tiedonhankkimisen lisäksi myös strategisten kohteiden tuhoaminen.⁴⁷⁸

Erityisesti Osasto Paatsalo toimi läheisessä yhteistyössä saksalaisten kanssa. Osa siitä oli joidenkin tietojen mukaan jopa alistettuna saksalaiselle Kompanie Tromsdorffille tammikuusta syyskuulle 1942. Kesällä 1942 Osasto Paatsalo koulutti saksalaisia SS-miehiä Muurmännin radalla kaukopartiotoimintaan.⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ Tiedustelu-upseerin käsitystä vahvistavaa Lisinin muistelma- tai elämäkertateos, jossa hän kertoo halunneensa takaisin suomalaisten sotavankeuteen, Azarov 1985. Päämajan tiedusteluosaston kirjelmä nro 12111/Tied.1/sal. Päämajan järjestelyosastolle 8.12.1942, T19654/F3-4, KA; Mäkelä 1964, s. 48–50; Sergei Lisin sotavankikortti ja hakemistokortti, SPR/svtsto, Bb 65 ja Bc 21; Sotavankijärjestelyleiri 2, kirjelmä KD nro 1050/324/II/14 b/sal 11.9.1944, s. 14, T19659/B18, KA; Ekman 1983, s. 195–200.

⁴⁷⁷ Strömberg 1994, s. 61–62.

⁴⁷⁸ Heiskanen 1988, s. 172–176; Saressalo 1987, s. 16–25.

⁴⁷⁹ Saressalo 1987, s. 11, 23; Saressalo 2003, s. 6, 59–69.

Osasto lopetti sotavankien käyttämisen omien kaukopartioiden oppaana vuoden 1942 syksyllä. Kaukopartiot toimittivat myöhemminkin ”paketteja” eli salaista tehtävää suorittamaan lähetettyjä sotavankeja tai omia kansalaisia määränpäähensä vihollisen puolelle. Harri Paarma (Paatsalo) mainitsee kirjoissaan Muurmanskiin ja Kantalahteen suuntautuneet saattomatkat.

Osasto Paatsalon saattamat miehet olivat usein upseereja tai upseereina esiintyviä, joiden ajateltiin pääsevän helpommin liikkumaan neuvostoviranomaisten valvovan silmän alla.⁴⁸⁰ Osasto Paatsalon käytössä oli sodan aikana korkeintaan 50 sotavankia.⁴⁸¹

Tiedusteluosasto värväsi innokkaita sotavankeja tiedustelutehtäviin normaalien sotavankikuulustelujen yhteydessä sotavankileireillä. Syksyllä 1941 ja talvella 1941–1942 Harri Paatsalo haali tiedustelutehtäviin sopivia sotavankeja ja kaukopartio-oppaita ainakin Oulun ja Kemlin sotavankileireiltä.

Sotavankien menneisyys näytteli tärkeää osaa, sillä kuulustelijat etsivät sotavankeja, joilla oli jokin syy siirtyä suomalaisten palvelukseen. Kansallisuuksista kaukasialaiset, ukrainalaiset ja Saksan valloittamilta alueilta kotoisin olleet sotavangit olivat yliedustettuina. Heillä ajateltiin olevan enemmän syytä katkeruuteen neuvostojärjestelmää kohtaan kuin isovenäläisillä. Sotavangin kansallisuus ja sen asema Neuvostoliitossa ei tosin ollut ratkaiseva tekijä koulutettavia sotavankeja valittaessa, sillä ainakin kolme juutalaista asiamiestä koulutettiin.⁴⁸²

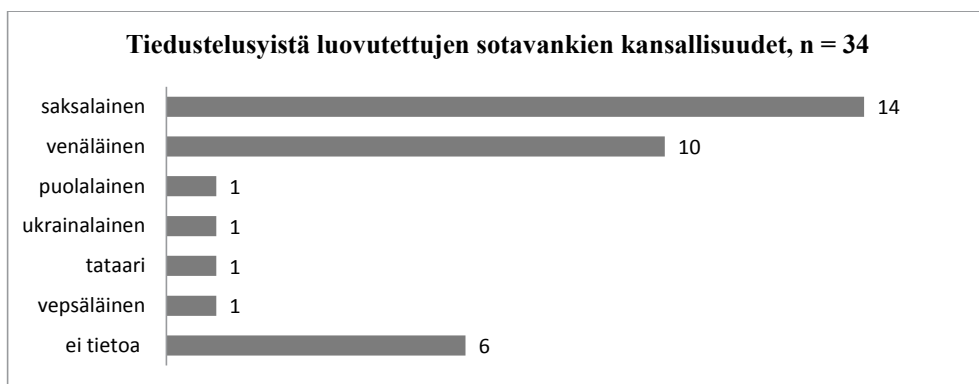
Yliloikkarit olivat tietysti ensisijaisia valintoja. Valintakriteereinä näyttää olleen paikallistuntemuksen lisäksi hyvä fyysinen kunto ja urheilullisuus, mahdollinen hiihtotaito, kommunisminvastaisuus, koulusivistys ja ylipäänsä luonne. Myös perhesuhteita kyseltiin, sillä monella perheellisellä sotavangilla ensisijaisena motiivina vapaaehtoiseksi ilmoittautumisessa oli vaimon ja lasten tapaaminen. Kun täysin sopivia miehiä ei löytynyt, kriteereistä tingittiin ja mahdollisesti kelvolliset värvättävät otettiin tarkkailuun ennen päätöstä heidän siirtämisestään alatoimiston käyttöön.⁴⁸³

⁴⁸⁰ Paarma 1972, s. 183, 187–190, 192; ylikersantti Soinisen selostus Liittoutuneiden valvontakomission pyytämää selvitystä varten, 17.10.1945, T 19503/8, KA.

⁴⁸¹ Westerlund 2008, s. 230–231.

⁴⁸² Porvali 2012, s. 69, 71, 142, 172–173.

⁴⁸³ U2/P, kirjelmä nro 1906 Päämajan tiedusteluosastolle 20.11.1941 ja sen liitteenä olevat Martti Eklundin käsinkirjoitetut muistiinpanot, PK-2159/16, KA. Merkintöjä perhesuhteista on useiden eri leirien sotavankikortistoissa.

Kuvio 10 Tiedustelusyistä luovutettujen sotavankien kansallisuudet. Lähde: Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

Suomalaisten käyttöön tulevien sotavankien lisäksi Osasto Paatsalo hankki saksalaisille saksankielen taitoisia sotavankeja tiedustelutehtävissä käytettäväksi. Sotavankijärjestelyleiri 1:ltä luovutettiin Osasto Paatsalolle kuusitoista sotavankia 30.6.1942 annetun määräyksen perusteella. Vangit olivat etnisiä saksalaisia. Heistä ainakin 12 oli saksankielentaitoisia ja kolme oli anonut siirtämistä saksalaisten hallinnoimalle sotavankileirille.⁴⁸⁴ Näistä sotavangeista ainakin 14 sotilasarvoltaan sotamiestä vastaavaa luovutettiin varmasti saksalaisille. Kahden sotavangin myöhemmät vaiheet ovat epäselvät, sillä heistä ei löydy tietoja sotavankikortistoista. Ainakaan heitä ei palautettu Neuvostoliittoon sodan päättyttyä.⁴⁸⁵

Kyse ei ollut yksipuolisesta palvelusta, sillä saksalaiset luovuttivat Stalag 322:sta Elvenesistä vastaavasti 22 "erikoistehtäviin koulutettavaa" sotavankia osasto Paatsalolle 23.11.1942. Heidät merkittiin aluksi sotavankileiri 9:n kirjoihin ja 8.5.1943 edelleen osasto 9548:n eli osasto Paatsalon vahvuuteen. Näistä vangeista ainakin kuusi lähetettiin tiedusteluretkelle ennen sodan päättymistä.⁴⁸⁶

Tiedusteluretkellä käynyt sotavanki oli palattuaan ja kaiken tietämänsä kerrottuaan tiedustelulle käyttökelvoton ja siksi yhtä hyvin luovutettavissa saksalaisille, jotka saattoivat kuulustelun lisäksi käyttää sotavankia muihin

⁴⁸⁴ Kotijoukkojen esikunta, kirje nro 3759/järj.1b/sal. sotavankijärjestelyleiri 1:n päällikölle 30.6.1942, Kotijoukkojen Esikunnan sotavankitoimisto, Fa 16, KA; PM järjestelyosasto, kirje nro 151/järj.4/sal. PM ulkomaosastolle 22.6.1942, T19654/F3-4, KA. Anojia oli alkujaan neljä, mutta ainoa upseerin arvoinen oli luovutettu saksalaisille jo toukokuussa 1942 saksalaisille, Kotijoukkojen Esikunnan sotavankitoimisto, kirje nro 2911.järj.1b.sal Päämajan järjestely 2:lle 7.5.1942, T19653/7-8, KA.

⁴⁸⁵ Luettelo Päämajan Tiedusteluosaston sodan 1939–1944 aikana kuulustelemista ja erikoiskäytössä olleista Neuvostoliiton kansalaisista, T19503/7, KA; SPR, sotavankitoimisto, sotavankien hakukortisto, KA.

⁴⁸⁶ Luettelo os. 9458:n 23.11. Stalag 322:sta vastaanottamista erikoistehtäviin koulutettavista sotavangeista, päivätty 2.12.1942, T 19658/B10, KA.

tehtäviin. Näin kävi puna-armeijan aliluutnantille, vuonna 1916 syntyneelle ukrainalaiselle Mihail Vasiljevitch Simernjakille, joka oli siirretty upseerisotavankileiri 1:ltä Paatsalon käyttöön Rovaniemelle helmikuussa 1942. Kun hän oli suorittanut partiomatkan, hänet luovutettiin saksalaisille, jotka varmasti kuulustelivat häntä ensin. Sen jälkeen hänet sijoitettiin ukrainalaisista muodostetun joukko-osaston johtajaksi.

Samaan aikaan Suomen päämajan tiedusteluosaston käyttöön siirretylle puolalaiselle sotavanki Aleksander Semjonovitsh Patrinnikille ei käynyt yhtä hyvin. Tämä nelikymppinen aliluutnantti jäi kiinni saksalaisten palveluksessa ollessaan tiedustelumatkalla ja tuomittiin kuolemaan Neuvostoliitossa tammikuussa 1943. Patrinnik oli jäänyt saksalaisten vangiksi syksyllä 1941, mutta siirretty upseerina suomalaiselle sotavankileirille 11.10.1941.⁴⁸⁷

Agenttiedustelu ja sotavankiluovutukset

Varsinainen agenttiedustelu eli pidempiaikainen vihollisen selustassa tapahtuva tiedustelu oli päämajan tiedusteluosaston S-jaoston vastuulla.

Majuri Reino Raski sai kevättalvella 1942 tehtäväkseen kouluttaa tiedustelumiehiä Neuvostoliittoon lähettämistä varten. Tiedustelukoulu sijaitsi ensin Äänislinnassa ja myöhemmin Soutjärvellä, sitten Ruokolahdella ja kesällä 1944 Savitaipaleella.

Osasto Paatsalon agenttiedustelussa käytettäväksi suunniteltuja sotavankeja koulutettiin Rovaniemen lähetyksillä mm. Patokoskella, Silmjärvellä ja Nivan kylässä metsäkämpillä. Nämä miehet lähetettiin rintamalinjan läpi maitse, saksalaisella vesitasolla tai laskuvarjolla pudottamalla tiedustelumatkoille.

Heillä oli mukanaan sotasaaliina saatuja radiolähettämiä, joiden avulla heidän piti pitää yhteyttä osasto Paatsaloon. Sotavangit saivat itse valita parinsa, jonka kanssa heidät lähetettiin tehtävää suorittamaan. Valitut sotavangit olivat vapaaehtoisia.⁴⁸⁸

Mallia oli otettu saksalaisilta, joilla oli Virossa agenttien koulutusyksikkö. Varsinaisten tiedustelumiesten lisäksi koulutettiin myös radisteja. Agenttien koulutuskeskuksessa Äänislinnassa toimi saksalainen aliupseeri radioasemineen, mutta mistä saksalaisen tiedustelun lajista oli kyse, ei käy lähteistä ilmi. Todennäköisesti kyse oli Saksan sotavoimien tiedustelupalvelun miehistä, sillä Äänislinnan tiedustelukoulussa vieraili usein Saksan sotavoimien tiedustelupalvelun johtaja Suomessa Alexander Cellarius.

⁴⁸⁷ Valpon pääosaston henkilökortisto (Semernjak, Vasili), KA; päämajan tiedusteluosaston kirjelmä nro 1183/Tied.1/sal. 6.2.1942, T7536/49, KA; Stalag 309 Kommandantur, An das Finn.Oflag Rovaniemi O.U. 11.10.1941 T7699/27, KA. Sodan jälkeen valvontakomissiolle tehdyissä selvityksissä tosin väitettiin, että Simernjakia olisi vain kuulusteltu, Kauppala 2008, s. 183–184.

⁴⁸⁸ Luutnantti Leon, sotilasvirkailla Lindemanin ja ylikersantti Soinisen selostukset Liittoutuneiden valvontakomission pyytämää selvitystä varten, 17.10.1945, T 19503/8, KA; Porvali 2010, s. 27–32.

Asiamiehiä toimitettiin tiedustelumatkoiille mm. Leningradin eteläpuolelle paikkoihin, jotka olivat yksin saksalaisten intresseissä.⁴⁸⁹

Sotavankeja, lähinnä tiedustelukoulutuksen saaneita upseerisotavankeja, toimi tiedustelukoulussa myös opettajina. Kaikkiaan koulutettuja oli useita satoja, useiden arvioiden mukaan viitisensataa, joista ainakin 43 upseerisotavankeja. Tehtävää suorittamasta palanneista sotavangeista muodostui turvallisuusongelma, sillä heille oli retkeä valmisteltaessa paljastettava omaa tiedustelua koskevia tietoja. Niinpä esimerkiksi vuonna 1916 syntynyt isovenäläinen sotamies Nikolai Bagrov siirrettiin partisaaneille tarkoitettulle sotavankileiri 3A:lle, kun hän oli palannut tiedusteluretkeltä. Retki oli ilmeisen onnistunut, sillä Bagrov oli välillä ollut myös saksalaisten sotilasviranomaisten käytössä, oletettavasti kertomassa matkastaan.⁴⁹⁰

Sodan jälkeen yli 30 tiedustelukoulun oppilasta merkittiin kuolleiksi, karanneiksi tai saksalaisille luovutetuiksi.⁴⁹¹ Osa todella luovutettiin saksalaisille. Mahdollisesti vuoteen 1943 asti kaikki tiedustelumatkoiilta palanneet sotavangit luovutettiin saksalaisille. Elokuussa 1943 lakkautettu saksalaisten sotavankeja partiomatkoille kouluttanut yksikkö, ”komppania Hettinger”, vei mukanaan suomalaisten sille luovuttamat sotavangit palatessaan Saksaan.⁴⁹²

Ongelmallisten sotavankien lukumäärä jäi kuitenkin vähäiseksi, sillä tehtäviä suorittamaan lähetetyt sotavangit eivät juuri koskaan palanneet takaisin. Arviolta 10 % palasi eikä heistäkään tiedetty, olivatko he vastapuolen kiinni saamia ja takaisin lähettämiä.

Sotavankiagenttien menestys oli huono muun muassa siksi, että tiedustelukouluun oli onnistunut soluttautumaan NKVD:n agentti, joka paljasti suomalaisten tehtävää suorittamaan lähettämät agentit ennen kuin he ennättivät toteuttaa tehtävänsä. Yhtä hyvin sotavangit ovat saattaneet itse ymmärtää, ettei mikään estä heitä palaamasta omaistensa luo Neuvostoliitossa.

Heikosta menestyksestä johtuen sotavankitiedustelijoiden lähettäminen tyrehtyi jo vuoden 1943 puolella. Tiedustelukoulussa olleista sotavangeista loput palautettiin sotavankileireille tai sijoitettiin maataloihin töihin.

Sodan päätyttyä tiedustelukoulutuksen saaneita sotavankeja piilotettiin ja autettiin pakenemaan Ruotsiin. Operaatiota helpotti se, että tiedusteluosaston arkistot oli hävitetty ja kaikki kuulustellut osoittautuivat perin huonomuistisiksi.⁴⁹³

⁴⁸⁹ Porvali 2010, s. 27; Heiskanen 1989, s. 190.

⁴⁹⁰ Pöytäkirja, laadittu yleisesikunnan päällikön määräyksestä...liitteineen, T19659/B10, KA; Bagrovin sotavankikortti T6862/28, KA; Luettelo PM tiedusteluosaston sodan 1941–1944 aikana kuulustelemista ja erikoiskäytössä olleista Neuvostoliiton kansalaisista, T19503/7, KA.

⁴⁹¹ Porvali 2010, s. 142.

⁴⁹² Luutnantti Leon ja ylikersantti Soimisen selostukset Liittoutuneiden valvontakomission pyytämää selvitystä varten, 17.10.1945, T 19503/8, KA.

⁴⁹³ P.M: Er.P 4:ssä olleet sv:t ja venäläiset. NL:n kansalaiset, T19503/7, KA; Erilaisia arvioita osasto Raskin kouluttamien neuvostosotavankien määrästä: Raski itse 80, Rislakki 500, Mäkelä 80, Laidinen 80–300, Heiskanen 1989, s. 181–183, 186; Kujansuu 1999, s. 169–171; Westerlund 2008, s. 229; Elfvingen 2010, s. 253–255.

Joissain tapauksissa jää epäselväksi, koulutettiiniko sotavangit Suomessa Suomen tiedustelun tarpeisiin saksalaisten valloittamalla alueella vai luovutettiiniko heidät Saksan tiedustelun käyttöön.

Tiedustelua Baltiassa sodan aikana hoitaneen päämajan tiedusteluosaston Jaos V:n päällikkö luutnantti Toivo Salokorpi nimittäin kuittasi 9.6.1942 vastaanotetuiksi neljä sotavankileiri 1:ltä lähetettyä upseerisotavankia, jotka sotavankikomentajan esikunnan selvityselimen luettelon mukaan luovutettiin saksalaisille. Luovutusajankohdaksi saksalaisille on merkitty 18.6.1942, joten koulutus Suomessa on jäänyt lyhyeksi, jos luovutusajankohta pitää paikkaansa.⁴⁹⁴

Suomen tiedustelun palvelukseen värvättyjen sotavankien huono menestys oli tiedossa jo sotien välisen ja talvisodan aikaisen kokemuksen perusteella. Tiedusteluosastolla oli näyttöä siitä, ettei vihollisen puolelta värvättyihin agentteihin voinut juuri luottaa.

Sotavankien lähettäminen agenteiksi kuitenkin osoitti vastapuolelle, että Suomen tiedustelu oli aktiivinen. Sitä paitsi tuhoutunut sotavankiagentti oli huomattavasti pienempi tappio kuin oman maan kansalainen: venäjää taitavat ja Neuvostoliiton olot tuntevat luotettavat suomalaismiehet olivat harvassa, mutta sotavankileireillä Neuvostoliiton olot tuntevia ja venäjää taitavia sotavankkeja riitti.

Tiedettiin, että tiedustelupartiot pitivät vihollisen vastavakoilun kiireisenä, vaikka eivät muuten tehtävässään onnistuisi.

Suomalaisilla oli tästä kokemuksia riittämiin, sillä Neuvostoliitto sovelsi varsinkin sodan alussa määrä korvaa laadun -periaatetta desanttien suhteen. Vaikka neuvostodesanteista ei ollut suurta konkreettista haittaa, desantintorjunta ja -kuulustelu sitoivat suomalaisia joukkoja koko sodan ajan.⁴⁹⁵

⁴⁹⁴ PM Tiedusteluosasto nro 5511/Tied.1/sal. Sv. Leiri nro 1:n päällikölle 9.6.1942, T7536/8, KA; sotavangit Butin, Ivan Osipovitsh, Pavluhin, Ivan Lavrovitsh, Iljin, Vasilij Matvejevitsh, Dorofejev, Dmitri Borisovitsh, T19503/7, KA; Salokorven toiminnasta tiedustelun palveluksessa Sotilasaikakauslehti 3/2003, s. 55–60; Kanninen 1959, s. 13.

⁴⁹⁵ Kanninen 1959, s. 20, 36; Panschin 2000, s. 45–46, 51–52.

Vakoiluntorjuntayhteistyö

Rauhan aikana päämajan valvontaosaston tehtävänä oli vastavakoilu puolustushallinnon piirissä, valtiollinen poliisi taas valvoi siviilejä ja torjui siviilivakoilua.

Sodan aikana päämajan valvontaosaston tärkeimmät tehtävät olivat vakoilun ja maanpuolustuksen kannalta tärkeiden laitosten suojeleminen valtiopetokselta ja sabotaasilta, siis tuhotöiden estäminen, joukkojen ja sotavankileirien valvonta, maalle vahingollisen kiihotuksen torjunta ja osin myös vallatun alueen siviiliväestön valvonta.

Itä-Karjalan ja takaisinvallatun alueen valvontaa varten perustettiin elokuussa 1941 erilliset valvontaviranomaiset. Ne toimivat päämajan ja Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan hallinnollisten toimistojen alaisuudessa, mutta niissä oli sekä valtiollisen poliisin että valvontaosaston edustus.

Tässä yhteydessä valvontaosasto ja valtiollinen poliisi velvoitettiin tiedottamaan toisilleen toisen osapuolen vastuualuetta koskevista tapauksista. Päämajan tiedustelujaosto sai oikeuden määrätä valtiollisen poliisin ja valvontaosaston henkilökuntaa toistensa käytettäväksi. Takaisinvallatulla alueella siviiliväestön valvonta jäi sittemmin kokonaan valtiolliselle poliisille. Itä-Karjalan sotilashallintoalueella kehitys kulki toiseen suuntaan, sillä joulukuussa 1942 alueen valvonta siirrettiin kokonaan valvontaosastolle. Valvontaosaston alatoimistot olivat suoraan yhteydessä poliisiviranomaisiin, myös valtiolliseen poliisiin ja sotapoliisiin.⁴⁹⁶

Sodan jälkeen valvontaosaston toimintaa arvioinut ulkomaaosaston päällikkö eversti Eino Virkki totesi päämajan valvontaosaston ja valtiollisen poliisin yhteistoiminnasta, että yhteistoiminta näiden kahden samoilla linjoilla toimivan laitoksen osalta jätti käytännössä kuitenkin paljon toivomisen varaa ja ”[...]käytännössä tuli esille paljon tulkinnanvaraisia juttuja, jotka aiheuttivat jatkuvaa riitaa”.⁴⁹⁷

Päämajan tiedustelujaoston alaisen valvontaosaston päällikkönä toimi vuodesta 1931 lähtien everstiluutnantti, sittemmin eversti Kustaa Rautsuo. Koska tiedustelujohtajaksi siirtynyt Aladár Paasonen ja Rautsuo eivät tulleet toimeen keskenään, Rautsuo siirrettiin muihin tehtäviin joulukuussa 1943. Siitä eteenpäin sodan loppuun asti valvontaosastoa johti everstiluutnantti Matti Ropponen.

Päämajan valvontaosasto oli jo talvisodan aikana jakautunut kolmeen toimistoon, jotka olivat yleisten asioiden toimisto (valv.1), vastavakoilutoimisto (valv.2) johtajanaan ensin everstiluutnantti Matti Ropponen ja Ropposen siirryttyä osastopäälliköksi kapteeni Pentti Heino ja sensuuritoimisto (valv.3), joka kuitenkin liitettiin päämajan tiedotusosastoon jo heinäkuussa 1941 (Ttus.4).

⁴⁹⁶ Panschin 2000, s. 17–21; Kosonen 2003, s. 208.

⁴⁹⁷ Pv.PE:n ulkomaaosaston päällikkö Eino Virkin PM 9.6.1948 liitteeseen, T23828/Fa12, KA.

Jatkosodan aikana vastavakoilutoimistolla oli alatoimistonsa armeijakuntien yhteydessä ja edustukset Helsingissä, Turussa, Kouvolassa, Mikkelissä, Tampereella, Vaasassa, Joensuussa, Oulussa ja Rovaniemellä. Divisioonatasolla toimi valvontaupseereita, mutta rykmenttitasolla ei enää ollut valvontaosaston henkilökuntaa, ainoastaan tiedottajia.⁴⁹⁸

Sodan aikana päämajan valvontaosaston tärkein tehtävä erityisesti sotatoimialueella ja Lapissa oli paljastaa Neuvostoliitosta lähetetyt vakoilijat ja laskuvarjomiehet – siis estää Neuvostoliiton tiedustelun toiminta. Käytännössä vastavakoilua hoidettiin hankkimalla tietoja vihollisen vakoilijoista ja pidättämällä heidät. Kiinni saatuja vakoilijoita kuulustelemalla saatiin tietoja vakoilutoiminnasta yleensä.⁴⁹⁹

Vastapuolen organisaatio ja vakooja-aines

Talvisodan jälkeen Neuvostoliitto oli luonut Suomeen kattavan agenttiverkoston. Verkostojen johtajiksi oli valittu lähes yksinomaan suomalaisia ääri-laidan kommunisteja, joten verkostot romahtivat jatkosodan alussa, kun johtavat suomalaiset kommunistit sijoitettiin sodan ajaksi turvasäilöön.⁵⁰⁰

Tästä syystä Neuvostoliitto joutui lähettämään jatkosodan aikana suuren määrän vakoojia rintaman yli joko maateitse tai ilmasta käsin laskuvarjomiehinä ja -naisina. Jatkosodan aikana vastavakoilu sai tiedon lähes 1 500 vihollisen vakoojan saapumisesta Suomen hallitsemalle alueelle.

Tiedustelijoiden paljous johtui osin siitä, että tiedustelijoita lähettivät monet eri neuvostoviranomaiset. Muun muassa sotavankikuulustelutietoja apuna käyttäen saatiin jo varhain selville, että Suomeen kohdistunutta tiedustelutoimintaa johti Neuvostoliiton Karjalan rintaman esikunnan tiedusteluosasto.

Muita tärkeinä pidettyjä tiedusteluviranomaisia olivat rajavartiojoukkojen tiedusteluosasto, joka suoritti lähinnä partiotoimintaa tarkoituksenaan selvittää suomalaisten kenttävartiot, ja NKGB:n vastavakoiluosasto, joka vakoilun lisäksi lähetti myös partioita Suomeen. Niiden tehtävä oli sotilaallinen tiedustelu ja tuhotyöt sekä poliittinen värväys.

Kommunistisen puolueen Sorokan keskuskomitealla oli omat partio- ja vakoilukoulunsa, jonka tehtäviä olivat vakoilu ja poliittinen värväys. Myös NKVD:n alaisella rajavartiojoukkojen esikunnalla oli tiedusteluosastoja, joiden tehtävänä oli selvittää muun muassa rajan takana oleva infrastruktuuri ja armeijan valmius. Pintavakoilijoita lähetettiin myös värväämään tiedottajia naapurimaan väestöstä.⁵⁰¹

⁴⁹⁸ Panschin 2000, s. 10, 20, 23, 29; Rislakki 1982, s. 244.

⁴⁹⁹ Panschin 2000, s. 18–20, 52; Mäkelä 1964, s. 88–91.

⁵⁰⁰ Rentola 1994, s. 291, 333–335.

⁵⁰¹ Turjanmaa 2013, s. 36–42; Tiedusteluopas 1939, s. 55–56; VII Armeijakunnan esikunta, osasto 2, kirjelmä nro 492/II/65 sal. Kar.A:n Komentajalle 7.9.1941, T2264/12, KA; Luettelo Päämajan

Rintamalla kenttäarmeija ja kotialueella ilmasuojelujoukot huolehtivat konkreettisesta desanttijahdist. Valvontaosaston tehtäväksi jäi vakoojien kuulustelu ja vihollisen tulevien tiedustelutehtävien selvittäminen. Jatkosodan aikana vakoilusta epäiltynä pidätettiin yli 900 henkilöä. Kaikkia ei edes saatu pidätettyä, sillä noin kymmenesosa Suomeen saapuneista vakoojista menehtyi oman käden kautta, vangitsemistilanteissa tai epäonnistuneen laskuvarjohypyn seurauksena.

Vaikka vakoojien tuhoutuminen oli yleisen turvallisuuden kannalta tärkeää, vastavakoilu hyötyi enemmän elävänä pidätetyistä vakoojista. Heiltä kyseltiin, oliko pidätetty vakooja lähetetty matkalle yksin vai oliko osa ryhmästä vielä vapaana maastossa. Samalla kannatti kysyä, keitä muita oli ollut vakoojakoulutuksessa ja mihin ja milloin heidät oli tarkoitus toimittaa, jotta heitä osattiin olla vastassa. Koska neuvostoliittolaisia vakoojia koulutettiin useimmiten koulutuskeskuksissa, pidätetty vakooja osasi yleensä kertoa muista samaan aikaan koulutetuista vakoojista ja suunnitelluista tehtävistä sekä kohteista.

Päämajan valvonta- ja tiedusteluosastoilla on täytynyt olla mittava hakemisto vihollisen tiedusteluhenkilöstöstä, sillä myös armeijakuntatasolla laadittiin vihollisen henkilöstö- ja partiokortistoja, joihin saadut tiedustelutiedot merkittiin tarkasti.⁵⁰²

Vaikka vakooja olisi värvätty tehtäväänsä kylmiltään ilman sanottavaa koulutusta, hän tiesi jotakin värvääjästä ja kouluttajastaan. Esimerkiksi syksyllä 1941 eräs laskuvarjomies kertoi kuulusteluissa, että Suomen yleisesikunnan palveluksessa ollut, vuonna 1933 Neuvostoliittoon loikannut luutnantti Pentikäinen oli ollut kouluttamassa laskuvarjomiehiä.⁵⁰³ Tieto lienee muuttanut valvontaosaston käsitystä siitä, mitä Neuvostoliiton vakoilukoneisto tiesi Suomen armeijan toiminnasta.

Monet vakoojat vakuuttelivat viattomuuttaan kiinni jäädessään. Lähes kaikille vakoojille oli opetettu kuulusteluissa kerrottavaksi "legenda", peitetarina sekä vangiksi jäämisen syistä että omasta menneisyydestä. Usein vakoojat väittivät olevansa yliloikkareita, jotta heitä olisi kohdeltu paremmin ja mahdollisesti värvätty Suomen tiedustelun palvelukseen.

Samasta syystä toiset kertoivat saaneensa äärimmäisen vähän koulutusta. Joskus väittämä piti paikkaansa. Varsinkin jatkosodan alussa Suomeen lähetettiin todella kehnosti koulutettuja vakoojia. Esimerkiksi kesällä 1941 Virossa lähetettiin laskuvarjomiehiä, joiden koulutus oli olematon. Narvassa syntynyt, 10.7.1941 Pernajaan pudotettu laskuvarjomies Vladimir Purka totesi sotavankikuulustelussa joukko-osastoa kysyttäessä, että ei tiedä sitä, sillä hän

tiedusteluosaston sodan 1941–1944 aikana kuulustelemista ja erikoiskäytössä olleista Neuvostoliiton kansalaisista, T19658/B10, KA; Strömberg 1994, s. 62; Heiskanen 1988, s. 162–163, 171–172; Mäkelä 1964, s. 67.

⁵⁰² Panschin 2000, s. 44, 46–47; Mäkelä 1964, s. 84–86, 237–238; esim. Aunuksen RE:n kortistot T4944/5, KA.

⁵⁰³ Kosonen 1989, s. 100; Sudenniemi 1987, s. 286–287.

oli ollut vain puoli päivää lentokentällä Kotlyn lähellä ennen kuin hänet oli lähetetty tehtävää suorittamaan.⁵⁰⁴

Jotkut vakoojat oli pakotettu tehtäväänsä ampumisen uhalla tai lupauksilla paremmista eduista vakoilumatkalta palattua. Toisaalta uhattiin, että jos vakooja ei saisi hankittua tietoja, hänet ammuttaisiin paluun jälkeen.⁵⁰⁵

Monet vakoojat olivat saaneet valita pakkotyöleirin ja tiedustelumatkan välillä, kuten I luokan sotilasinsinööri Ivan Vasiljevitch Mezin, joka oli tuomittu 10 vuoden pakkotyöhön ”fascistisen Saksan ylistämisestä, antisovjetismista ja puna-armeijan voiman lamaannuttamisesta” eli konkreettisemmin humalapäissä Adolf Hitlerin terveydeksi nostetun maljan kohottamisesta. Hän kertoi, että NKVD:n erikoisosaston päällystön suhde tällaisiin tiedustelumatkalle lähetettäviin eli tavallaan jo ”menneisiin miehiin”, joita voidaan määrätä kuinka uskallettuihin tehtäviin tahansa, oli ylimielisen välinpitämätön.⁵⁰⁶ Heidän kohdallaan määrä korvasi laadun.

Kiinni jäänyt vakooja oli valvontaosaston näkökulmasta arvokas ”tuoreena” juuri kiinni jäätyään, jolloin häneltä saatiin tietoja mahdollisista muista samaan aikaan lähetetyistä vakoojista ja viestikoodista, mutta myös pidempään vankina ollut vakooja saattoi kertoa vastavakoilulle hyödyllisiä tietoja rintaman takaa.

Käytännössä sotavankien kuulustelussa vakiintui käytäntö, jonka mukaan tiedusteluosasto kuulusteli vankia ensin operatiivisten tietojen hankkimiseksi. Vaikka tiedot vihollisen joukkojen liikkeistä pitivät asemasotavaiheessa pidempään paikkaansa, sotavangin tietojen ajankohtaisuus väheni vääjäämättä ajan kuluessa. Kun tiedusteluosasto oli kuulustellut sotavankia kyllikseen, hänet annettiin valvontaosaston kuulusteltavaksi.⁵⁰⁷

Vakoojien suhteen järjestys oli toinen eli valvontaosastolla oli oikeus kuulustella vakoojaa ensin. Sotatoimiyhtymän tiedustelutoimisto (osasto II) sai ehdottaa kysymyksiä, mutta tiedustelu-upseerit saivat kuulustella vakoojaa ennen valvontaosaston edustajaa vain poikkeustapauksissa.⁵⁰⁸

Vakoilemasta tavatut vihollisen sotilaat menettivät oikeuden tulla kohdelluiksi sotavankeina ja heidät saatettiin tuomita oikeudessa. Tuomiona oli usein kuolemanrangaistus.⁵⁰⁹ Silti läheskään kaikkia kiinni jääneitä vakoilijoita ei tuomittu kenttöoikeudessa.

Syytteen raukeamista ei välttämättä aiheuttanut syytetyn viattomuus. Esimerkiksi laskuvarjomiehenä lähetetyn vakoojan vapauttaminen syytteestä

⁵⁰⁴ Valdimir Purkan sotavankikortti, SPR, sotavankitoimisto, Bb 55, KA.

⁵⁰⁵ Haapanen 2012, s. 185–186.

⁵⁰⁶ Päämaja, tiedusteluosasto, Vnk. ptk. nro 1387, Ivan Vasiljevitch Mezin, Shist. tsto, T19128, KA.

⁵⁰⁷ Tiedusteluopas 1939, s. 55–56; VII Armeijakunnan esikunta, osasto 2, kirjelmä nro 492/II/65 sal. Kar.A:n Komentajalle 7.9.1941, T2264/12, KA; vankien nimilehdet 1941–1944, Mikkelin lääninvankilan arkisto, Ba 46–65, MMA; Luettelo Päämajan tiedusteluosaston sodan 1941–1944 aikana kuulustelemista ja erikoiskäytössä olleista Neuvostoliiton kansalaisista, T19658/B10, KA; Strömberg 1994, s. 62; Heiskanen 1988, s. 162–163, 171–172; Mäkelä 1964, s. 67.

⁵⁰⁸ IV Armeijakunnan esikunta, operatiivinen osasto, kirjelmä nro 375/II/214 sal. 12.5.1944, T17788/24, KA; Lindstedt 1999, s. 329.

⁵⁰⁹ Lindstedt 1999, s. 131–135, 248–251.

ei voinut johtua syyttömyydestä, sillä muussa kuin vakoilu- tai tuhotyötarkoituksessa laskuvarjohyppääjiä ei lähetetty Suomeen.

Yhteistyöhön suostuneiden luovutukset

Syytetylle oli eduksi, mikäli hän ilmiantoi toverinsa tai muuten avusti suomalaisia. Osa vakoojista vapautettiin kenttäoikeudessa syytteestä ja julistettiin tavalliseksi sotavangeiksi. Vaihtoehtoina oli sijoittaminen tavalliselle sotavankileirille tai sotavankileiri 3:lle tai syytteestä vapauttaminen. Kenttäoikeudessa muu kuin kuolemantuomio tuli kysymykseen myös silloin, kun vakooja suostui yhteistyöhön päämajan valvonta- tai tiedusteluosaston kanssa.⁵¹⁰

Joitakin yhteistyöhaluisia vakoojia käytettiin vihollisen harhauttamiseen lähettämällä heidän avullaan harhaanjohtavia tietoja viholliselle. Vakoojista 24 suostui tähän. Harhautus tapahtui yleensä siten, että yhteistyöhaluinen kiinni jäänyt vakooja lähetti valvontaosaston laatimia vääriä tiedustelutietoja omalla koodillaan suunnitellulta toiminta-alueeltaan. Jos vakooja kieltäytyi itse lähettämästä sanomaa mutta paljasti koodinsa, suomalainen radisti opetteli vakoojan sähkötystylin ja lähetti sitä matkien harhautussanomana.⁵¹¹

Suomen vastavakoilulle oli varsinainen onnenpotku, että partisaaniosaston johtaja Semjon Evdokimovitsh Shuvalov jäi vangiksi eikä häntä surmattu pidätettäessä.

Vuonna 1915 Ivanovin alueella syntynyt puna-armeijan yliluutnantti Semjon Shuvalov oli Karjalan Rintaman Partisaaniliikkeen Esikunnan alaisen, omaa nimeään kantavan partisaaniosaston johtaja. Hänet pudotettiin laskuvarjolla Äänislinnan eteläpuolelle 18. ja 19.8.1943 välisenä yönä yhdessä kolmen muun partisaanin kanssa. Haavoittunut Shuvalov ja radisti Lidia Ryindina antautuivat Soutjärven Shoksun kivilouhoksella 2.10.1943, ja viimeinenkin partion jäsen pidätettiin 7.10.1943.

Suomalaisille tilaisuus oli ainutlaatuinen, sillä Shuvalovin tiedot NKVD:stä ja sen alaisista hävittäjäpataljoonista olivat huippuluokkaa. Shuvalov oli nimittäin toiminut vuosina 1939–1940 NKVD:n tiedustelijana ja lopulta Äänislinnan turvallisuusosaston johtajana sekä Sorokkaan sijoitetun NKVD:n hävityspataljoonan komentajana ja esikuntapäällikkönä vuosina 1941–1942. Vuonna 1942 tehdyn epäonnistuneen tiedusteluretken jälkeen hänet oli kuitenkin syrjäytetty ja hän oli menettänyt puolueen jäsenehdokkuutensa. Elokuussa 1943 Shuvalov yllättäen määrättiin erikoisosaston johtoon.

⁵¹⁰ Panschin 2000, s. 49; Lindstedt 1999, s. 283–284.

⁵¹¹ Panschin 2000, s. 18–20, 52; Mäkelä 1964, s. 88–91; Panschin 2003, s. 162–169.

Shuvalov osoittautui vangiksi jäätyään yhteistyöhaluiseksi. Hänet sijoitettiin heti 4.10.1943 Äänislinnan aluevankilaan suorittamaan radioharhautustoimintaa valvontaosaston hyväksi. Shuvalov oli esimiehelleen, Karjalan Rintaman Partisaaniliikkeen Esikunnan päällikölle kenraalimajuri Vershinille niin tärkeä, että hän sai Vershinin pysymään radioyhteydessä itseensä kolmisen viikkoa. Sen jälkeenkin Shuvalovista oli hyötyä Suomen tiedustelulle, sillä häntä kuulusteltiin perusteellisesti partisaanitoiminnan järjestelystä. Kuten moni muu suomalaisten kanssa yhteistyöhön suostunut vakooja, myös Shuvalov välttyi syytteeseen panosta.

Ilmeisesti suomalaisten tarjouksesta Shuvalov siirrettiin sotavankileiri 3:lta Rovaniemelle saksalaisen "Abwehr-Offizier-alaosaston" eli Saksan sotavoimien tiedustelupalvelun käyttöön 29.4.1944. Kesäkuussa 1944 Saksan Norjan-armeijan tiedustelupalvelu pyysi, että Shuvalov saisi jäädä pysyvästi heidän käyttöönsä. Perusteluksi esitettiin, että Shuvalov olisi jatkuvasti tarpeen kuulusteltaessa vankeja, erityisesti asiamiehiä ja partisaaneja, ja "loisi siten suotuisat edellytykset partisaanintorjuntaa varten". Päämajan tiedusteluosasto totesi, ettei Shuvalovia voitu käyttää kaukopartioissa, vaikka mies oli muuten "hyvin käyttökelpoinen". Niinpä Shuvalov luovutettiin myös paperilla kokonaan saksalaisille 10.8.1944.

Saksalaiset pyysivät Shuvalovin pysyvää luovutusta Yhteysesikunta Roi:n kautta. Yhteysesikunnasta otettiin yhteyttä päämajan tiedusteluosastoon ja pyydettiin esittämään asia päämajan sotavankikomentajalle.⁵¹² Shuvalovin luovutuksesta päätti siis päämajan sotavankikomentaja tiedusteluosaston esityksestä, ei valvontaosasto, vaikka Shuvalov olikin sijoitettu sotavankileiri 3:lle.

Yhteistyöhalujen lisäksi myös vakoojan kansallisuus saattoi vaikuttaa positiivisesti hänen kohteluunsa, vaikka mitään yleistä ohjetta tiettyä kansallisuutta edustavien vakoojien lempeämmästä kohtelusta ei päämajan taholta annettu.

Kannakselle sijoitetun IV armeijakunnan komentaja, kenraaliluutnantti Karl Lennart Oesch antoi tosin joulukuussa 1941 määräyksen, jonka mukaan inkeriläisten syytteeseen asettamisessa tuli käyttää harkintaa, sillä "Inkerin kansan viimeisten sirpaleiden tuhoutumista olisi pidettävä onnettomuutena". Jos inkeriläinen kuitenkin oli vakaumuksellinen kommunisti, ei Oeschin mukaan ollut syytä luopua "täydestä ankaruudesta" syytteeseen

⁵¹² Päämajan tiedusteluosaston vankikuulustelupöytäkirja nro 7036 12.2.1944, T4949/7, KA; Aunuksen RE:n partiokortisto, partio Shuvalov, T4944/5, KA; PM sotavankikomentajan esikunnan kirjelmä nro 4594/sv.1/sal. 25.7.1944, T19656/F20, KA; Päämajan tiedusteluosaston vankikuulustelupöytäkirja nro 6812 10.12.1943 liitteineen, T10587/12, KA; Panschin 2000, s. 55–56; Sudenniemi 1987, s. 367–369. Sudenniemi tosin olettaa virheellisesti, että Shuvalov olisi onnistunut palaamaan tiedustelumatkaltaan Sorokkaan.

asettamisessa, ei myöskään siinä tapauksessa, että inkeriläinen on "suuresti vahingoittanut Suomea". Muissa tapauksissa Oesch kehotti käsittelemään inkeriläisiä vakoojia tavallisina sotavankeina luopumalla syyteestä.

Oesch toivoi päämajan ryhtyvän toimenpiteisiin vastaavan määräyksen antamiseksi muillekin sotatoimiyhtymille, mutta päämajan näkemyksen mukaan ohjeelle ei voitu saada tukea itse laista. Päämajan edustajan Oeschin kirjelmän laitaan kirjoittamasta kommentista "Kuka osaa erottaa vuohet lampaista?" voi tulkita päämajassa olleen vähemmän ihanteellisia käsityksiä inkeriläisistä vakoojista. Siitä huolimatta päämajan järjestelyosaston päällikkö katsoi, että armeijakunnan komentajalla oli oikeus antaa sodanaikaisissa oloissa tällaisia ohjeita.⁵¹³

Vaikka suurin osa saksalaisille luovutetuista vakoojista ja partisaaneista luovutettiin nimenomaan vakoilutaustansa vuoksi, kaikki vakoojat eivät olleet yhtä vaarallisia eivätkä yhtä hyödyllisiä. Suomessa vakoojina tai partisaaneina pidätetyistä henkilöistä ainakin neljä luovutettiin saksalaisille vakoilutaustastaan huolimatta, ei sen vuoksi.

Eräs heistä oli vuonna 1917 Ukrainassa syntynyt etninen saksalainen sähköinsinööri Leonhard Reusswig, joka pudotettiin laskuvarjolla yhdessä muiden desanttien kanssa Sippolaan heinäkuun 15. ja 16. päivän välisenä yönä 1941. Reusswig, joka oli joukon ainoa saksankielentaitoinen, antautui suomalaisille heti kun voi – ongelmia aiheutti lähinnä se, että Reusswigin ensimmäiseksi kohtaamat naiset eivät ymmärtäneet, mistä oli kysymys. Reusswig oli joutunut laskeutuessaan eroon tovereistaan, joista kaksi pidätettiin muutamaa päivää myöhemmin ja kolmas sai surmansa pidätyksen yhteydessä.

Reusswigin partiotovereista eloonjääneet 18-vuotiaat isovenäläiset tuomittiin rangaistuksiin, toinen kuolemaan ja toinen 12 vuoden vankeusrangaistukseen 8. divisioonan kenttäoikeudessa 28.7.1941. Reusswig sen sijaan vapautettiin syyteestä ja julistettiin sotavangiksi. Hänet luovutettiin Rovaniemellä saksalaisille sotilasviranomaisille marraskuussa 1941 saksalaisen syntyperän perusteella. Työvoimaa kaivanneet saksalaiset arvioivat Reusswigin olevan "oikein hyvä mies", jota voitaisiin käyttää luottamustehtäviin.⁵¹⁴

Kolme muuta vakoojana Suomeen lähetettyä puna-armeijalaista, yksi Kaukasian saksalainen ja kaksi Virosta kotoisin olevaa virolaista tai isovenäläistä luovutettiin syntyperänsä vuoksi saksalaisille muiden balttien joukossa Tallinnassa 1.1.1942. Heistä saksalaista syntyperää oleva oli vapautettu kenttäoikeuden päätöksellä vakoilusyyteestä ja julistettu sotavangiksi.

⁵¹³ Päämajan järjestelyosaston kirjelmä nro 667/Järj.2/sal. IV AK:n komentajalle 18.2.1942 ja siihen liittyvät asiakirjat, T19198/6, KA; Lindstedt 1999, s. 307–308.

⁵¹⁴ 8. Divisioonan kenttäoikeuden pöytäkirja 1.10.1941, § 98 ja siihen liittyvä asiakirjavihko, T18912, KA; RH 20–20/205, Anlagen 300–3001, BA–MA.

Virolaisia ei ilmeisesti edes ollut vaivauduttu syyttämään oikeudessa, vaan heidät vietiin tavalliselle sotavankileirille pian pidättämisensä jälkeen. Myöhemmin vielä kaksi virolaista ja yksi etninen saksalainen vakoojana pidätetty sotavanki luovutettiin saksalaisille sotavankien vaihdon puitteissa.⁵¹⁵

Partisaanintorjuntayhteistyö

Neuvostoliiton vakoilun painopistealueita Suomessa oli pääkaupungin ja sotatoimialueen lisäksi Lappi. Valvontaosaston Lapin alatoimiston työkentästä merkittävän osan muodosti partisaanintorjunta. Vakoilijoiden pidättämisen suorittivat useimmiten sotilasviranomaiset eikä päämajan valvontaosasto tai sen alatoimistot.⁵¹⁶

Muusta maasta poiketen Lapissa, Kuusamossa ja Karjalassa toimi yksittäisten desanttien lisäksi myös partisaaniryhmiä. Yleensä partioiden vahvuus oli noin 30 miestä. Niiden toimintaedellytykset eivät olleet kehuttavat, sillä Suomen puolella niiltä puuttui väestön tuki ja Itä-Karjalassakin partisaanitoimintaa ehdittiin valmistella vain vähän ennen kuin suomalaiset miehittivät alueen.⁵¹⁷

Äänisenrannan alueella Latvian kylässä tosin paljastui marraskuussa 1941, että partisaanit olivat jättäneet metsään varustekätköjä, muun muassa 25 säkkiä kuivaa leipää, tynnyrin hapankaalia ja 80 paria huopajalkineita, ennen kylän valtausta. Partisaaneja ei kuitenkaan näkynyt alueen valtauksen jälkeen.⁵¹⁸

Partisaanisota oli huonosti valmisteltu, sillä 1930-luvun puhdistuksissa ”vallankumouksellista sotaa” vastapuolen selustassa suunnitelleet olivat kadonneet leireille tai ammuttu. Neuvostoliiton johto oli lähtenyt siitä, että sotaa ei käydä omalla maalla.⁵¹⁹

Ohjeet paikallisten partisaaniosastojen muodostamisesta koko maassa annettiin 29.6.1941. Suomen vastaisella rintamalla Karjalan kommunistisen puolueen keskuskomitean, NKVD:n ja kansankomissaarien neuvoston edustajat muodostivat aluksi partisaaniosastojen johdon heinäkuussa 1941. Siitä muodostettiin myöhemmin pysyvämpi esikunta. NKVD:n piiriosastojen kautta pidettiin yhteyttä partisaaniosastoihin, kunnes keväällä 1942 perustettiin partisaaniliikkeen keskusesikunta koko Neuvostoliiton sodanjohdon, Stavkan, yhteyteen. Karjalan rintaman sotaneuvoston yhteyteen tuli paikallinen esikunta. NKVD-johtoisuus päättyi tähän.

⁵¹⁵ Sotavankien Ilg, Ivanov Aleksei, Jöks, Kerrä, Mezin, Purka ja Veber sotavankikortit, SPR, sotavankitoimisto, Bb 54–56, KA; Päämajan valvontaosaston pidätettyjen luettelot 1941–1944, Valpo I amp XXA7a2, KA.

⁵¹⁶ Panschin 2000, s. 49.

⁵¹⁷ Seppälä 1971, s. 168–172.

⁵¹⁸ Äänisenrannan HJK, KD nro 190/III/41 VII AKE:n osasto 5:lle 23.11.1941 liitteinen, T2073/1, KA.

⁵¹⁹ Turjanmaa 2013, s. 36–46; Hartmann 2009, s. 699.

Kesällä 1942 Karjalan rintaman partisaaniliikkeeseen kuului 15 osastoa, yhteensä 1 584 partisaania. Partisaaniosastojen nimet heijastelivat aatteellista taustaa, kuten Punainen partisaani, Isänmaan puolesta ja Bolševikit. Varsinkin sodan alussa partisaaneja oli vaikea erottaa siviileistä, sillä monet heistä olivat paikallisia puolueen, valtion tai NKVD:n miehiä. Neuvostoliiton keskuskomitean 18.7.1941 antamien ohjeiden mukaan ”diversantiosastoissa” tuli käyttää sisällissodan veteraaneja, aiemmin hävityspataljoonissa toimineita, kansannostoväkeä ja NKVD:n ja NKGB:n työntekijöitä.⁵²⁰ Käytännön syistä monet tiedustelumatkoiille lähetetyistä olivat suomensukuisia ja suomen kieltä osaavia. Muiden sotavankien kertoman perusteella tiedustelumiehet olivat yleensä kommunistisen puolueen jäseniä tai kandidaatteja.⁵²¹

Puolueaktiivien lisäksi valittiin myös rikosvangit katsottiin hyväksi partisaaniainekseksi. Vakoilumatkoille lähetettiin usein henkilöitä, joilla oli rikkeitä menneisyydessä, kuten vankilatuomio. Se saattoi tehdä heidän tarinastaan uskottavamman ja sitä paitsi se oli oiva kiristyskeino. Poliittisista syistä vangittuja ei kuitenkaan hyväksytty partisaanijoukkoihin.

Venäläisten tutkijoiden mukaan Suomen rintamalla toimineet partisaaniosastot koostuivat noin 40-prosenttisesti rangaistusvangeista ja noin 40-prosenttisesti turvallisuuselinten ja miliisin agenteista ja tiedottajista. Karjalan Rintaman Esikunnan alaisen partisaaniliikkeen miehistön täydennys oli otettu suoraan pakkotyöleireiltä. Puoluejärjestöt valitsivat partisaaniosastojen päälliköt, joita kaksoispäällystöjärjestelmän mukaisesti valvoivat NKVD:n palkkalistoilla olevat apulaiset

Puna-armeijan tiedustelujoukkoihin kuuluneista sotavangeista lähinnä upseerit ja desantteina tai partisaaneina pidätetyt siirrettiin sotavankileiri 3:lle. Rintamalla vangituista tiedustelujoukkojen tavallisista sotamiehistä ja aliupseereista sen sijaan lähes kaikki sijoitettiin tavallisille sotavankileireille.⁵²²

Suomen vastaisella rintamalla Karjalassa ongelmia aiheutti suomalaisten joukkojen nopea eteneminen, joka pakotti Neuvostoliiton käyttämään partisaaniosastoja myös rintamataisteluissa.

Lapissa partisaanit ehtivät tehdä lukuisia partiomatkoja jo vuoden 1941 puolella. He tekivät ensimmäisen iskun siviiliasukkaita vastaan Savukosken Kuoskun kylässä 3.9.1941.⁵²³

Vaikka kotirintamalla vallitsi desanttikauhu, suurempaa tuhoa aiheuttivat vihollisen partisaaniosastot rajaseudun syrjäkylillä. Partisaanien tehtävänä oli

⁵²⁰ Turjanmaa 2013, s. 38–42; Hill 2005, s. 5, 69–70; Seppälä 1971, s. 172–173; Slepjan 2010, s. 158–159.

⁵²¹ Sudenniemi 1987, s. 24–25, 283, 355, 366.

⁵²² Turjanmaa 2013, s. 41; Jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA; Luettelo sotavankileiri 3:ssa säilytettävistä sotavangeista, liite pöytäkirjaan, joka on laadittu Helsingissä valvontaosaston virkahuoneistossa 25.–29.9.1943 pidetyssä kokouksessa, T 19658/B10, KA; Päämajan tiedusteluosaston nvk. ptl. nro 7036 12.2.1944, T4949/7, KA; Stepakov ym. 2005, s. 67, 167–177.

⁵²³ Seppälä 1971, s. 169–171; Slepjan 2010, s. 158

sabotaasi, erityisesti siviilikohteissa, sillä ne välttelivät suoraa yhteyttä suomalaisiin joukkoihin. Rajaseudun siviilejä surmattiin raa'asti useissa iskuissa, mikä levitti paniikkia siviiliväestön keskuudessa.⁵²⁴

Siviileihin ja sotilaskohteisiin kohdistuneiden iskujen lisäksi partisaanien yhteydenottoja sotavankeihin pelättiin.⁵²⁵ Ainoa tunnettu tapaus, jossa partisaanit olivat yhteydessä sotavankeihin, on ”Kairalan kapinaksi” kutsuttu välikohtaus sotavankileiri 9:n työpisteellä Kairalassa 21.–22.7.1942.

Partisaanit hyökkäsivät Kairalan Kuolajärvellä lähellä rintamaa sijainneeseen sotavankileiri 9:n työpisteeseen ja onnistuivat yllätyshyökkäyksellä vapauttamaan kaikki satakunta neuvostosotavankia. Vapautuneet sotavangit ryöstivät nälissään leirin muonavaraston ja lähtivät vasta sitten pakoon. Kun muutaman kilometrin päässä sijainneelta Jänisvaaran leiriltä haetut suomalaiset apujoukot saapuivat, he törmäsivät pakeneviin vankeihin, joista suurin osa jäi vangiksi suosiolla. Vastarintaa yrittäneet ammuttiin. Partisaanit pääsivät pakenemaan, eikä heitä tavoitettu enää.⁵²⁶

Saksalaisille luovutetut partisaanit

Tunnetuimpiin partisaani-iskuihin kuuluu 4.7.1943 Sodankylän Laanilassa tehty isku, jossa menehtyi muun muassa Oulun piispa Yrjö Vallinmaa. Sen vuoksi on hämmästyttävää, että iskun tehneen partisaaniosasto ”Bolshevik Zapoljarjan” jäsen, vuonna 1915 syntynyt isovenäläinen Ivan Gavrilovitsh Pikalov loikkasi suomalaisten puolelle.

Pikalov antautui vangiksi Sodankylän Petkulan kylässä 8.9.1943 harhailtuaan kolmisen viikkoa maastossa. Hän oli elänyt löytämillään marjoilla ja tappamiensa porojen lihalla. Nahoista hän oli tehnyt vaateen tapaisia lämmikkeeksi. Pikalov ilmoitti Sodankylän pohjoisen piirin nimismiehen ensi kuulusteluissa olevansa yliloikkari nimeltään Pjotr Andrejev ja kuuluneensa partisaaniosastoon.

Valvontaosaston Lapin alatoimiston virkailijan perusteellisissa kuulusteluissa Pikalov kuitenkin paljasti oikean nimensä ja selosti tarkasti kaikkien neljän matkansa vaiheet. Pikalov oli tehnyt ”Bolshevik Zapoljarja”-partisaaniosaston kanssa matkoja Suomen puolelle maaliskuusta 1943 lähtien. Menestyksekkäin niistä oli Sodankylän Laanilassa 4.7.1943 tehty isku postiautoa vastaan. Siinä sai surmansa kolme henkilöä ja haavoittui 11 henkilöä, joista yksi kuoli haavoihinsa myöhemmin.

⁵²⁴ Sudenniemi 1987, s. 17, 23.

⁵²⁵ Sudenniemi 1987, s. 313–328.

⁵²⁶ Silvennoinen 2008, s. 266–275.

Pikalov osallistui vielä samalla paikalla 20.8.1943 tehtyyn hyökkäykseen saksalaista viestiryhmän konekivääriautoa vastaan, jolloin seitsemän saksalaista haavoittui. Pikalov kuitenkin kertoi epäonnistuneensa hyökkäyksessä, ”kun hän ei ollut saattanut heittää käsikranaattia ihmisten sekaan” [lainausmerkit alkuperäisessä pöytäkirjassa] kuorma-auton lavalle, kuten oli käsketty. Hellämielinen Pikalov tähtäsi kranaattinsa auton alle, minkä seurauksena seitsemän saksalaista haavoittui. Pikalov lähti omille teilleen, koska pelkäsi saavansa rangaistuksen tottelemattomuudestaan.

Pikalov vaikuttaa olleen enemmän tarkkailijatyyppeä kuin toiminnan mies, sillä partisaaniosaston vetäytyessä 4.7.1943 postiautoa vastaan tehdystä hyökkäyksestä Pikalov unohti räjäyttää vastuullaan olleet puhelinpylväät. Tällöin hän ei kuitenkaan suunnitellut yliloikkaamista, vaikka tehtävä jäi siltä osin suorittamatta. Pikalov kertoi laajasti myös muista tietämistään partisaaniosastoista ja niiden matkoista. Suomalaisista lähteistä saatiin todeta, että Pikalovin kertoma piti paikkansa myös niiden osalta.⁵²⁷

Partisaanit tuhosivat nimenomaan siviilikohteita, vaikka varsinkin neuvostoliittolaisessa historiankirjoituksessa heidän kerrotaan tuhonneen merkittäviä sotilaskohteita.⁵²⁸ Partisaanit ja tiedusteluryhmät surmasivat yhteensä 150–170 suomalaista siviiliä jatkosodan aikana. Vaikka Ivan Pikalov kuvitteli partisaaniosastonsa tuhonneen merkittäviä sotilaskohteita postiauton sijaan, hänen kertomastaan saa sen kuvan, että siviilikohteet olivat partisaanien päätavoitteena.

Pikalov kertoi, mitä partisaaniliikkeestä opetettiin partisaaneja koulutettaessa. Partisaaniliikkeen tehtävänä oli tuottaa mahdollisimman paljon tuhoa ja häiriötä vihollisen selustassa sekä saattaa siviiliväestöä sitä tuhoamalla ja vangitsemalla ”hermostuneen mielialan valtaan”.

Pikalov myös muisteli komissaarin ja erään partisaanin välistä keskustelua, jossa komissaari moitti partisaania siitä, ettei tämä ollut johonkin kylään tehdyn tuhoamisretken aikana tapanut talon portailla vastaan tullutta pikkutyttöä. Komissaari oli selittänyt, että partisaanien tuli olla säälimättömiä, sillä suomalaiset ja saksalaiset olivat saattaneet polttaa elävältä venäläisiä naisia ja lapsia.⁵²⁹

Pikalovin antautumisen taustalla saattaa olla hänen heikko asemansa partisaaniosastossa. Ironista kyllä, partisaaniosastoissa oli tarkka hierarkia.

⁵²⁷ Päämaja, valvontaosasto, Lapin alatoimisto, nro 2066/Lap.56/42/43/sal. 27.9.1943 liitteinen, T 10587/13, KA.

⁵²⁸ Säröilevä kunnia. Partisaanien sankaruus perustui suunniteltuun valheeseen. Suomen Kuvalehti 5/2012, s. 44–45.

⁵²⁹ Päämaja, valvontaosasto, Lapin alatoimisto, nro 2066/Lap.56/42/43/sal. 27.9.1943 liitteinen, T 10587/13, KA; Rovaniemen nimismiespiiri, pidätettyjen luettelo 2.9.1943–11.3.1944, JAVIa14, nro 2036, OMA; Valpo pääosaston kortisto (Pikalov Ivan), KA; Risto Lindstedt: Harhailtava totuus. Suomen Kuvalehti 5/2012, s. 41–45; myös Turjanmaa 2013, s. 41.

Sen häntäpäähän sijoittuivat rivimiehet, joilla ei ollut aiempaa kokemusta tai retkillä tarvittavia erityistaitoja.⁵³⁰

Hellämielinen Pikalov ei ehkä luonteensaakaan puolesta soveltunut kylmäveriseen sissisotaan. Hän oli kyllä nähnyt aiemminkin kuolemaa ja kärsimystä, sillä hän oli ollut muutaman vuoden siviilitoimessa pakkotyöleirin vartijana Kantalahdessa.⁵³¹ Vanginvartijan tehtäviin ei kuitenkaan kuulunut tappaminen. Joka tapauksessa hän tuntuu pelänneen enemmän omiensa rangaistustoimia kuin vihollista.

Pikalovia säilytettiin Rovaniemen poliisivankilassa, kunnes hänet luovutettiin 16.10.1943 saksalaisille sotilasviranomaisille – emme tiedä, mille taholle, sillä Suomen päämajan valvontaosaston edustaja haki miehen poliisivankilasta.⁵³²

Luovutusten tavoitteet

Saksalaiset kokivat partisaanit todelliseksi uhaksi useista syistä, joista päälimmäisenä oli valloitetun selusta-alueen turvaamisen vaikeus ja sen vaikutus mahdollisuuksiin hyökätä eteenpäin.⁵³³ Partisaanit tuli ampua välittömästi tuomatta heitä oikeuden eteen. Epäilyksenalaiden siviilien kohdalla saksalainen upseeri saattoi ratkaista, tuliko kyseinen henkilö ampua vai ei.⁵³⁴ Pikalovin elinajanodote saksalaisten käsissä oli siis lyhyt.

Suomalaisten viranomaisten näkökulmasta Pikalovin luovuttaminen saksalaisille ei kuitenkaan ollut kuolemantuomion täytäntöönpano vaan vakoilun- ja partisaanintorjuntayhteistyö. Saksalaisten tavoitteena oli ensisijaisesti partisaanintorjunta tietoja hankkimalla ja vasta toissijaisesti partisaanin eliminointi. Siksi huonokuntoisia vankeja kannatti hoitaa, vaikka heidän olisi tiedetty partisaaneiksi.

Saksalaiset joukot joutuivat Petsamon lähellä 31.12.1942 tulitaisteluun 17-miehisen partisaanijoukon kanssa. Osa partisaaniryhmästä tuhottiin, ja joukon johtaja pääsi pakoon muutaman miehensä kanssa. Saksalaisten vangiksi jäivät tuolloin 17-vuotiaat Vjatsheslav Balishin ja Mihail Belkin, jotka olivat palelluttaneet jalkansa pahoin. Molemmilla nuorukaisilla oli ollut kevyt vaatetus, johon kuului kesähousut ja liinaiset alushousut. Vangitsemisen jälkeen heidät vietiin saksalaisen sotavankileiri 322:n sairaalaan Elvensiin.

⁵³⁰ Slepyan 2010, s. 168–169.

⁵³¹ Päämaja, valvontaosasto, Lapin alatoimisto, nro 2066/Lap.56/42/43/sal. 27.9.1943 liitteinen, T 10587/13, KA.

⁵³² Rovaniemen nimismiespiiri, pidätettyjen luettelo 2.9.1943–11.3.1944, JAVIa14, nro 2036, OMA; Valpo pääosaston kortisto, KA; Pikalov Ivan, Risto Lindstedt: Harhaileva totuus. Suomen Kuvalehti 5/2012, s. 41–45. Neuvostoliittolaisessa ja venäläisessä historiankirjoituksessa Bolshevik Zapolarj-osaston taistelumenestyksestä on kerrottu aivan toisin. Pikalov itsekin luuli 4.7.1943 tehdyssä iskussa menehtyneen paljon enemmän henkilöitä, joita hän luuli upseereiksi.

⁵³³ Hartmann 2009, s. 700–701.

⁵³⁴ Megargee 2006, s. 37; Hartmann 2009, s. 702–703.

Kuusi viikkoa myöhemmin heidät siirrettiin Rovaniemelle ja luovutettiin päämajan valvontaosaston Lapin alatoimiston edustajien kuulusteltavaksi. Nuoret partisaanit luovutettiin viikon kuulustelujen jälkeen 27.2.1943 saksalaiselle salaiselle kenttäpoliisille. Heidän myöhemmistä vaiheistaan ei ole tietoa, mutta kun partisaaniosaston oli onnistunut surmata saksalainen kapteeni ja haavoittaa toista saksalaista, heitä lienee kohdeltu sen mukaan.⁵³⁵

Valvontaosaston henkilökunta on kertonut, että valvontaosaston Lapin alatoimiston ja saksalaisten välinen yhteistyö oli aluksi sitä, että suomalaisten pidättämät vakoojat luovutettiin kuulustelujen jälkeen saksalaisille, jotka jututtivat miehiä uudestaan. Saksalaisten toivomuksesta järjestys vaihtui myöhemmin päinvastaiseksi.⁵³⁶

Päällimmäisenä syynä kuulustelujärjestyksen muuttamiseen lienee ollut tietojen nopea vanheneminen. Keväällä 1943 Saksan sotavoimien alainen 20. vuoristoarmeijan tiedustelupalvelu muistutti suomalaisia viranomaisia siitä, että sotasaalisasiakirjat ja tiedustelutoiminnan kannalta oleelliset sotavankikuulustelupöytäkirjat tuli toimittaa kiireellisesti päämajan valvontaosaston Lapin alatoimiston ja valtiollisen poliisin Lapin alatoimiston edustajille, jotka vuorostaan edelleen toimittavat aineiston Saksan Norjan-armeijan käyttöön.⁵³⁷

Jos vakoojalla epäiltiin olevan saksalaisia kiinnostavia tietoja, hänet saatettiin luovuttaa välittömästi saksalaisille, kuten kävi kesällä 1942 Kuusamossa. Saksalaiseen sotilaspukuun pukeutunut mieshenkilö pidätettiin 4.8.1942 desantiksi epäiltynä ja luovutettiin saksalaisten pyynnöstä Kuusamossa olevalle saksalaiselle komendantille.⁵³⁸ Saksalaiset toimittivat hänet seuraavana päivänä päämajan valvontaosaston Lapin alatoimistolle, joka luovutti hänet edelleen saksalaisille viranomaisille 6.9.1942.⁵³⁹

Vakoojien kuulustelupöytäkirjoista käy selvästi ilmi, että kuulusteluissa saadut tiedot muista saman vakoiluryhmän jäsenistä johtivat välittömästi toimenpiteisiin muiden ryhmän jäsenten kiinni saamiseksi.⁵⁴⁰ Koska kuulustelut kestivät joskus jopa viikkoja, tieto muista ryhmän jäsenistä oli saatava eteenpäin mahdollisimman pian.

Valvontaosasto pyrki laatimaan kuulustelupöytäkirjat niin kattaviksi ja juridisesti oikeellisiksi, että niiden perusteella oli mahdollista asettaa vakooja syytteeseen oikeudessa. Se taas hidasti vangin luovuttamista saksalaisten kuulusteltavaksi.

⁵³⁵ Valpo pääosasto henkilökortisto (Balishin Vjatscheslav, Belkin Mihail), KA; Päämajan valvontaosasto, Lapin alatoimisto, Ptk nro 3/Lap.56/43, T10587/12, KA.

⁵³⁶ Panschin 2000, s. 79. Panschinin mukaan suomalaisilta ”meni useita päiviä kuulusteltavan saattamiseksi kuulustelukelpoiseksi saksalaisten suorittaman kidutuksen takia”.

⁵³⁷ Yhteysesikunta Roi:n kirjelmä nro 743/II/lc/11 sal. 26.5.1943, T10587/12, KA.

⁵³⁸ Kotijoukkojen esikunnan ilmasuojelutoimisto, kirjelmä nro 4542/Is.61.sal. 14.10.1942, T17842/30, KA.

⁵³⁹ Rovaniemen nimismiespiiri, pidätettyjen luettelo 22.5.1942–28.2.1943, JAVIa12, nrot 1763 ja 2036, OMA.

⁵⁴⁰ Esim. Alois Kuortin kuulustelupöytäkirja 27.4.–16.5.1942, Pk-2159/16, KA.

Samalla tavalla Virossa kiinni saadut desantit ja partisaanit toimitettiin kuulusteltavaksi ensin Saksan sotavoimien tiedustelupalvelulle ja sen jälkeen siviilitiedustelulle. Siviilitiedustelun kuulustelujen jälkeen Saksan sotavoimien tiedustelupalvelu päätti, pitikö se vakoojat itsellään (omaksi vakoojaksi koulutettavaksi) vai luovuttiko se heidät saksalaiselle salaiselle kenttäpoliisille "päättöksen langettamiseksi".⁵⁴¹

Suomalaisten ja saksalaisten puolelle yritti myös yksittäisiä vakoojia, joista monet esiintyivät yliloikkareina. Kaikki eivät koskaan paljastuneet, mutta joskus perusteellinen kuulustelu sai vangitun kertomaan totuuden. Tästä esimerkkinä on 28.2.1943 yliloikkarina Er.Os P:n suomalaiseen kenttävartiioon saapuneen lääkintäaliupseeri Konstantin Sirotnin tapaus.

Vuonna 1915 Vologdan alueella syntynyt Sirotnin luovutettiin vangiksi ottamisen jälkeen saksalaisille sotilasviranomaisille. Saksalaiset kuitenkin toivat hänet 12.3.1943 Rovaniemen poliisivankilaan, jotta suomalaiset voisivat kuulustella häntä. Päämajan valvontaosaston Lapin alatoimiston virkailijat saivat kymmenen päivän kuulustelujen jälkeen Sirotnin kertomaan totuuden yliloikkaamisestaan.

Tosiasiallisesti Sirotnin oli lähetetty tiedustelumatkalle. Hänelle oli annettu tehtäväksi hankkiutua Suomen tiedustelun palvelukseen, jos sitä hänelle ehdotettaisiin. Muussa tapauksessa hänen tuli pyrkiä jollekin vankileirille sanittäväksi ja hankkia siellä tietoja leiristä yleensä sekä siellä olevista urkkijoista. Kummassakin tapauksessa Sirotnin oli määrä hankkiutua takaisin Neuvostoliittoon kerättyään riittävästi tietoja. Valvontaosaston Lapin alatoimisto kyseli Sirotnilta tietoja muun muassa hänen koulutuksestaan ja värväämisestään mutta myös saksalaisista sotavangeista, vakoilijoiden koulutuspaikoista Muurmanskissa sekä muista sotilaskohteista alueella. Kuulustelupöytäkirja liitteineen on päivätty 20.3–5.4.1943, mutta saksalainen salainen kenttäpoliisi kävi noutamassa Sirotnin pois Rovaniemen poliisivankilassa vasta 11.5.1943.⁵⁴² Mahdollisesti suomalaiset kuulustelivat Sirotnia siihen asti.

Jos saksalaiset tarvitsivat vankia, he saivat kuulustella häntä, vaikka se hidasti suunniteltua oikeuskäsittelyä.

Huhtikuussa 1944 valvontaosaston Lapin alatoimiston päällikkö luutnantti Lauri Pessala pyysi Pohjolan suojeluskuntapiirin kenttäoikeudelta vakoojana pidätetyn Isko Kundozerovin syytteenpanon siirtämistä toistaiseksi "saksalaisten sotilasviranomaisten pyynnöstä ja PM:n valvontaosaston suostumuksella". Kundozerovin juttu lienee ollut suomalaisten näkökulmasta selvä, sillä valvontaosaston Lapin alatoimiston virkailijat olivat kuulustelleet

⁵⁴¹ Vepsäläinen 2007, s. 86.

⁵⁴² Rovaniemen nimismiespiiri, pidätettyjen luettelo 1.3.1943–2.9.1943, JAVIa13, nro 488, OMA; PM valvontaosaston Lapin alatoimiston pöytäkirja nro 11/lap.56/43, Konstantin Sirotnin kuulustelu, T10587/12, KA.

Kundozerovia 25.2.–10.3.1944. Kundozerovin juttu käsiteltiin oikeudessa vasta 12.5.1944, jolloin hänet tuomittiin kuolemaan.⁵⁴³

Vakoojien luovutuksia tapahtui myös toisin päin. Saksalaiset pidättivät 1.10.1943 yliloikkarin, 22-vuotiaan inkeriläisen Karjalan rintaman tiedusteluosaston kersantin Matti Vanukaisen. Valvontaosaston Lapin alatoimisto sai hänet haltuunsa 10.11.1943. Saksalaisten lisäksi valvontaosasto kuulusteli Vanukaista perusteellisesti, sillä hänet siirrettiin sotavankileiri 3:lle vasta 30.12.1943.⁵⁴⁴

Vaikka vakoojan kuulustelut saattoivat kestää viikkoja, luovutus tapahtui yleensä kuulustelujen päätyttyä ennen kuin vanki siirrettiin sotavankileirille. Vakoojat jäivät siksi usein rekisteröimättä sotavangiksi. Sen takia heidän kansallisuutensa, sotilasarvonsa ja siviiliammattinsa eivät useimmiten näy lähteissä.

Kaikki valvontaosaston Lapin alatoimiston saksalaisille luovuttamat vangit oli pidätetty vakoojina tai partisaaneina. Tiedot heistä perustuvat toisaalta Rovaniemen poliisivankilan pidätettyjen luetteloihin, toisaalta valvontaosaston pidätettyjen luetteloihin.

Rovaniemen poliisivankilan kautta kulki huomattavasti useampia valvontaosaston pidättämiä Neuvostoliiton kansalaisia, mutta he olivat saksalaisten sotavankikarkureita. Vakoojat mainittiin valvontaosaston pidätettyjen luetteloissa säännöllisesti, sotavankikarkuritkin satunnaisesti.

Sotavankikarkurit palautettiin yleensä suoraan saksalaisille, kuten valvontaosaston Oulun alatoimiston 7.7.1944 pidättämä "Saksan puolustusvoimien vapaaehtoinen työläinen" Ivan Frolov. Hänet luovutettiin seuraavana päivänä saksalaisille.⁵⁴⁵ Saksalaiset myös hoitivat omien karkuriensa kuulustelut, kuten Ivan Afanasevitsh Kurindinin tapauksessa. Yhdessä toverinsa kanssa yksiköstä "Abwehrtruppe 214" karkuteille lähtenyt Kurindinia epäiltiin myös yksikön väepelin surmaamisesta. Siihen syylliseksi todettiin itsemurhan pidätettäessä tehnyt vankitoveri. Miehillä oli karkumatkalla mukanaan konepistooli ja kaksi käsiasetta.⁵⁴⁶

Sotavankien vaiheet luovutuksen jälkeen

Ainoassa luovutettujen sotavankien vaiheita selvittelevässä tutkimuksessa *Paluu vankileirien teille* Pekka Kauppala käsittelee Suomesta Saksaan luovutettujen sotavankien luovutuksia heidän sodanjälkeisten vaiheidensa

⁵⁴³ Pohjolan skp:n KeO, pöytäkirja 12.5.1944, § 45 liitteinen T21761/7, KA.

⁵⁴⁴ Stalag 309, IIIb (Hptk.), Br.B.Nr. 809/44 Verbindungsstab Roille 5.5.1944, T 5857/12, KA; Matti Vanukaisen sotavankikortti, T6863/27, KA; Rovaniemen nimismiespiiri, pidätettyjen luettelo 2.9.1943–11.3.1944, JAVIa14, nro 2580, OMA.

⁵⁴⁵ PM valvontaosaston pidätettyjen luettelo nro 13/1944, Valpo I amp XXA7a2, KA; Rovaniemen nimismiespiiri, Rovaniemen poliisivankilan pidätettyjen kirjat, JAVIa12–14, OMA.

⁵⁴⁶ Gruppe Geheime Feldpolizei 735 beim Oberkommando der 20. (Gebirgs-)Armee, Tgbr.Nr. 186/43 liitteinen 14.5.1943, T5857/12, KA.

kautta. Tämän näkökulman ongelmana on luovutusten syiden johtaminen luovutettujen sotavankien myöhemmistä vaiheista käsin.

Toisin kuin suomalainen sotavankihallinto ehkä oletti, saksalaisten huostaan päädyttyään luovutetut sotavangit aloittivat vankeutensa ikään kuin nollapisteestä. Saksalaiset arvioivat heidän luotettavuutensa ja hyödyllisyytensä uudelleen omista lähtökohdistaan, sotavanki sotavangilta. Tästä syystä sotavangin vaiheet saksalaisille luovuttamisen jälkeen saattoivat muotoutua tyystin erilaisiksi kuin suomalainen luovuttajataho oletti.

Tilanne oli sama saksalaisten luovuttamien sotavankien suhteen. Suomalaiset valvontaviranomaiset selvittelivät sotavankien taustoja ja poliittista luotettavuutta sotavankileireillä ennen kuin Suomeen siirrettyjen sotavankien sijoituspaikasta päätettiin.

Tästä huolimatta sotavankiluovutusten syitä, seurauksia ja oikeutusta pohdittaessa olennainen kysymys on se, miten luovutus vaikutti sotavankien kohteluun ja oloihin.

Luovutettujen sotavankien myöhempien vaiheiden selvittämisen ongelmana on se, että jokaisen sotavangin tietä pitäisi seurata erikseen. Se ei ole yli 4 000:n nimeltä tunnetun sotavangin osalta mitenkään mahdollista.

Suomalaisten saksalaisille sotilasviranomaisille luovuttamat noin 2 900 sotavankia ovat promillen murto-osa saksalaisten vankina olleista sotavangeista. Kaikilla rintamilla saksalaiset joukot olivat saaneet vuoden 1941 loppuun mennessä arviolta 3,3 miljoonaa neuvostosotavankia. Sodan loppuun mennessä saksalaisten ottamien neuvostosotavankien kokonaislukumäärä nousi 5,35–5,75 miljoonaan.⁵⁴⁷

Kattavia lähdesarjoja sotavankien vaiheista luovutuksen jälkeen ei ole sen paremmin Saksan kuin Venäjän arkistoissa. Neuvostoviranomaiset eivät pystyneet pitämään kirjaa omien sotilaidensa vaiheista. Monen sotilaskantakortissa viimeinen merkintä koskee vangiksi jäämistä tai katoamista. Kotimaahan palanneista tehtiin erilliset merkinnät eri asiakirjasarjoihin. Se ei ole mikään ihme, sillä Neuvostoliitossa ei ollut keskitettyä väestökirjanpitoa.

Venäjän puolustushallinnon arkistosta (Tsamo) löytyy tieto vain noin 25 %:sta Suomesta saksalaisille luovutetuista puna-armeijalaisista. Yli puolesta ei ole tietoja sotavankeuteen joutumisen jälkeen. Tällöin korteissa on merkintä ”kadonnut” tai ”kaatunut”. Vain noin 10 %:sta saksalaisille luovutetuista on sodanjälkeisiä tietoja.⁵⁴⁸ Tällöinkin kyse on useimmiten Suomesta saaduista tiedoista sotavangin luovuttamisesta saksalaisille.

Sota muutti sekä sotavankien että heidän omaistensa maailman. Sotavangit toivoivat sodan päättyvän pian, mutta kaikki eivät toivoneet pääsevänsä mahdollisimman pian kotiinsa. Joillain ei ollut kotia, mihin palata. Joidenkin koti oli saksalaisten valloittamalla alueella. Jotkut Neuvostoliitossa sortoa kokeneet näkivät mahdollisuuden uuteen alkuun – uudeksi elämäksi olisi riittänyt rengin osa suomalaisella maatilalla.

⁵⁴⁷ Overmans 2005, s. 804–825, 806–807, 868–875; Streit 1981, s. 44–46, 83–87.

⁵⁴⁸ Kauppala 2011, s. 150.

Huomattuaan, että kaikki muiden maiden oloista kotimaassa kerrottu ei pitänytään paikkaansa, osa sotavangeista kiintyi uuteen olinpaikkaansa pitkäksi venyneen sodan aikana. Sodan aikana tulevaisuus oli avoinna, mutta rauhanteon jälkeen kaikkien neuvostokansalaisten piti palata kotimaahansa. Neuvostoviranomaiset kiirehtivät palautusta, koska he pelkäsivät, että osa sotavangeista kieltäytyisi palaamasta Neuvostoliittoon. Sodan tuhoja korjaamaan tarvittiin kuitenkin jokainen neuvostokansalainen.⁵⁴⁹

Osa heistä kieltäytyi palaamasta kommunisminvastaisuuden vuoksi, mutta suurin osa pelkäsi joutuvansa rankaisutoimenpiteiden uhriksi Neuvostoliitossa.⁵⁵⁰ Paluuhaluttomia sotavankeja etsiskeltiinkin sodan päätyttyä paluukuljetuksiin.⁵⁵¹

Pekka Kauppala käyttää sotavankien kotiin paluuta tai palaamattomuutta merkinä heidän vaiheistaan luovutuksen jälkeen, mutta metodi on ongelmallinen, sillä monet kotimaahansa palanneet eivät palanneet omaistensa luo.

Itse asiassa kotiutus ei merkittävästi muuttanut monen sotavangin tilannetta, sillä elämä sotavankileirillä Suomessa vaihtui usein elämäksi vankileirillä Neuvostoliitossa. Kotimaahansa palannut sotavanki joutui ennen kotiin paluuta tutkintavankeuteen. Poliittisen tarkastuksen ja lääketieteellisten tutkimusten jälkeen sotavanki joko palautettiin puna-armeijan palvelukseen, sijoitettiin vankileirille, työpataljoonaan tai määrättiin suoraan johonkin siviilitoimeen.⁵⁵²

Saksalaisille luovutettujen sotavankien myöhempiä vaiheita voi verrata sodan päätyttyä Neuvostoliittoon luovutettujen sotavankien vaiheisiin yleensä. Venäläisen historiantutkijan Viktor Zemskovin mukaan kaikista Neuvostoliittoon helmikuun loppuun 1946 mennessä palautetuista sotavangeista ja siviilihenkilöistä 58 % kotiutettiin, 19 % otettiin armeijan palvelukseen, 14 % lähetettiin puna-armeijan työpataljooniin ja 7 % joutui NKVD:n alaisille leireille. Upseerisotavangeista vain pieni osa kotiutettiin tai otettiin uudestaan puna-armeijan palvelukseen. NKVD:n leireille tai vankiloihin joutuminen oli yleistä.⁵⁵³

Monen kohdalla kesti vuosia, ennen kuin he pääsivät kotiin, sillä leirituomiota lievemmat asuinpaikkarajoitukset olivat yleisiä. Leningradista, Moskovasta ja muista suurista kaupungeista kotoisin olleet sijoitettiin muille paikkakunnille asumaan, ellei heillä ollut erityisiä siteitä kotipaikkaansa.⁵⁵⁴ Sodan tuhojen ja neuvostoyhteiskunnan korjaamisessa riitti työtä missä tahansa – esimerkkinä vaikkapa se, että yli 30 000 saksalaisten vankina tai pakkotyössä ollutta neuvostokansalaista päätyi sodan jälkeen vankileirin

⁵⁴⁹ Frolov 2005, s. 61–62; Nevalainen 1990, s. 253.

⁵⁵⁰ Reese 2011, s. 20.

⁵⁵¹ Pekkarinen-Pohjonen 2005, s. 14–16.

⁵⁵² Overmans 2010, s. 129–130; Frolov 2005, s. 61–62.

⁵⁵³ Neerland Soleim 2005, s. 143–144.

⁵⁵⁴ Petrov 2013, s. 315.

(gulag) vartijoiksi vastoin tahtoaan ja vailla mahdollisuutta vaihtaa asuinpaikkaa.⁵⁵⁵

Sodan jälkeen avioerojen määrä kasvoi merkittävästi. Niilläkin, jotka palasivat perheensä luo, riitti sopeutumista siviilielämään. Kotona oli vähän käyttöä rintamalla tai vankileireillä hankituille selviytymistaidoille. Koti tai kotiväki ei enää ollut samanlainen kuin ennen sotaa, sillä sota muutti myös kotirintaman elämää ratkaisevasti.⁵⁵⁶

Sodan jälkeen Euroopassa ja Neuvostoliitossa oli kateissa miljoonia ihmisiä, jotka olivat joutuneet pois kotiseuduiltaan sodan vuoksi. Pelkästään Länsi-Saksassa oli vuonna 1950 vielä noin 1,4 miljoonaa virallisesti kateissa olevaa sotilasta ja 190 000 siviiliä. Sodan vuoksi menehtyi 27 miljoonaa Neuvostoliiton kansalaista, joista 8 miljoonaa oli puna-armeijalaisia.⁵⁵⁷

Neuvostoliiton väestökirjanpito oli sodan aikana siinä määrin järjestäytymätön, että on vaikea edes arvioida, kuinka monta miljoonaa Neuvostoliiton kansalaista oli kateissa sodan jälkeen. Sodan aiheuttaman sekasorron ja arkistojen tuhoutumisen vuoksi kadonneista oli vaikea saada tietoja. Osa kadonneista palasi sotavankeudesta vuosien kuluttua, osa oli menehtynyt sodan aikana eri osapuolien leireillä ja osa jätti palaamatta omasta halustaan.

Saksalaisten töihin Suomessa luovutetut sotavangit

Saksalaisten töihin Suomessa luovutettujen sotavankien olojen selvittämiseksi on paikallaan kuvata sotavankien oloja saksalaisten hallussa yleisemmin.

Saksan sotavankihallinnon suunnitelmissa keväällä 1941 oli arvioita kahdesta tai kolmesta miljoonasta neuvostosotavangista. Sotavankien muonitusta, majoitusta tai kuljetusta rintamalta selustaan ei ollut suunniteltu eikä siihen ollut varustauduttu. Sotavankien huolto ei saanut vaikuttaa rintamajoukkojen tai siviiliväestön ravinnonsaantiin.

Kun saksalaisten ottamien vankien luku koko sodan aikana nousi yli 5 miljoonan, sotavankien olot, erityisesti ruokahuolto, mutta myös majoitusolot, olivat täysin riittämättömät ja vankien kohtelu huonoa varsinkin talvella 1941–1942. Läheskään kaikki vangit eivät päässeet koskaan leireille asti, koska matka rintamalta leireille oli pitkä ja raskas ja huolto sen aikana olematonta. Talvella 1941–1942 neuvostosotavankien kuolleisuus saksalaisilla vankileireillä oli paikoin jopa 85 %.

Neuvostosotavankien tilanne parani, kun sotavankeja alettiin käyttää työvoimana. Työvoimana käytettäviä sotavankeja ei kohdeltu enää yhtä mielivaltaisesti kuin aiemmin. Myös ruoka-annoksia suurennettiin

⁵⁵⁵ Applebaum 2003, s. 264–265.

⁵⁵⁶ Merridale 2006, s. 17–18; Pennington 2010, s. 113.

⁵⁵⁷ Bacque 1990, s. 153–154 ; Merridale 2006, s. 14.

jonkinlaisen työtehon takaamiseksi. Siitä huolimatta sotavankien kuolleisuus oli sodan loppuun saakka korkea riittämättömästä ravinnosta johtuen.⁵⁵⁸

Saksalaisten hallussa Suomen ja Norjan Lapissa olleiden sotavankien kohtelu poikkesi jonkin verran sotavankien kohtelusta muilla Saksan valloittamilla alueilla.

Konkreettisin mittari on sotavankien kuolleisuus, joka oli Suomen Lapissa vain noin 13 % eli huomattavan paljon pienempi kuin arviolta 30 %:n kokonaiskuolleisuus saksalaisten sotavankileireillä sodan aikana.

Verraten matalaan kuolleisuuteen on useita syitä, joista merkittävin oli rintamalla vangittujen vähäinen määrä: kun Muurmanskin rintamalla siirryttiin asemasotavaiheeseen loppuvuodesta 1941, sotavankeja otettiin ehkä vain muutamia satoja vuodessa. Työvoimana käytetyt sotavangit täytyi laivata Saksasta tai sen Manner-Euroopassa miehittämiltä alueilta, mikä oli kallista, hankalaa ja aikaa vievää.

Heitä ei siis kannattanut surmata suuressa mittakaavassa eikä siihen ollut tarvettakaan, sillä Norjaan tuodut neuvostosotavangit oli valikoitu jo ennen kuljetusta. Ainakaan periaatteessa heidän joukossaan ei siis enää ollut kommunisteja, juutalaisia tai muita komissaarikäskyn nojalla surmattavia. Norjaan siirretyt sotavangit olivat sitä ennen selvinneet hengissä pitkistä matkasta itärintamalta sotavankileireille, joten vangiksi jääneen puna-armeijalaisen vaarallisimmat hetket olivat jo takana.

Saksan Norjan-armeijan käyttöön muualta tuotetut sotavangit olivat tosin syksyllä 1941 suurelta osin työkyvyttömiä aliravitsemuksen vuoksi. Suomeen tuotettujen vankien kuolleisuus oli Korven mukaan suurempi kuin Lapinrintamalla vangiksi otettujen puna-armeijalaisten.⁵⁵⁹

Suhteellisen matalasta kuolleisuusprosentista huolimatta sotavankien olot olivat heikot riittämättömän huollon, kylmyyden ja kovan työn vuoksi. Saksan Norjan-armeijan esikunnan taholta todettiin jo marraskuun alussa 1941, että työkyvyttömät sotavangit olivat taakaksi ja heidän tilanteeseensa tuli saada parannus riittävän huollon ja vähemmän raskaan työn muodossa. Toimenpiteisiin ei kuitenkaan ryhdytty, sillä ne katsottiin mahdottomiksi toteuttaa: ravinto oli määräysten mukainen ja suunniteltuja töitä ei voitaisi työpäiviä lyhentämällä saattaa valmiiksi.⁵⁶⁰

Verrattaessa sotavankien kuolleisuutta Norjassa ja suomalaisilla sotavankileireillä käy ilmi, että saksalaisille työvoimaksi luovutettujen sotavankien tilastollinen todennäköisyys selviytyä hengissä oli suurempi kuin suomalaisille leireille toimitettujen. Suomalaiset viranomaiset käyttivät Lapissa sijainneiden sotavankileirien runsasta sotavankimuonitusta esimerkkinä suunnitellessaan korotuksia omilla leireillä olleiden sotavankien muona-annoksiin.⁵⁶¹ Tällä perusteella on syytä olettaa, etteivät suomalaiset

⁵⁵⁸ Overmans 2005, s. 804–825, 806–807, 868–875; Streit 1981, s. 44–46, 79–87; Herbert 1997, s. 140–141.

⁵⁵⁹ Korpi 2010, s. 120–126, 134; Otto 2008, s. 109–110.

⁵⁶⁰ Neerland Soleim 2004, s. 154–159, 171–178; Otto 2008, s. 69; Korpi 2010, s. 120–126.

⁵⁶¹ Danielsbacka 2013, s. 106.

viranomaiset pitäneet sotavankien oloja Lapin saksalaisilla sotavankileireillä ainakaan erityisen huonoina.

Sotavangit muodostivat tärkeän työvoimareservin, joten oli tarkoituksenmukaista huolehtia heidän kohtuullisesta työkunnostaan. Saksan Norjan-armeijan huoltotilanne oli selvästi parempi kuin muun itärintaman, joten vangit olivat paremmin vaetetettuja ja ilmeisesti myös muonitettuja kuin muualla itärintamalla.

Kuvaavaa on, että saksalaisen työvelvollisorganisaation Organisation Todtin johtohenkilö katsoi, että sotavankityövoiman asiallinen huolto kannatti, sillä se näkyi heti työtuloksissa.⁵⁶²

Suhtautumiseen ja kohteluun vaikutti ennen kaikkea huutava työvoiman tarve, sillä heinäkuussa 1941 Sallassa vierailut ministeri Bruno Kivikoski tiesi saksalaisen kenraali Feigen todenneen, että neuvostosotavangit "eivät ole ihmisiä vaan sieluttomia petoja, joista ei voi mitään tulla vastaisuudessakaan".⁵⁶³ Saksalaisten käsitys neuvostosotavangeista Suomen Lapissa ei tässä vaiheessa poikennut Saksassa vallitsevista rotuopillisista näkemyksistä slaavilaisten kansojen alemmuudesta. Tilanne muuttui nopeasti, kun sotavankityövoimaa alettiin hyödyntää.

Työvoimaksi luovutetut sotavangit

Sen paremmin suomalaisten sotatoimiyhtymien töissä olleiden rekisteröimättömien sotavankien oloista kuin saksalaisten töissä olleiden sotavankien vaiheista Suomessa ei ole juuri lainkaan lähteitä, joten on vaikea sanoa, vaikuttiko luovutus sotavankien kohteluun.

Suomalaisen III armeijakunnan saksalaisille luovuttamien 500 rekisteröimättömän sotavangin osalta on varmaa, että heidän luovuttamisensa saksalaisille työvoimaksi hidasti heidän rekisteröintiään ja lähettämistä kotialueelle. Rekisteröimättömät sotavangit olivat rekisteröityjä sotavankeja alttiimpia mielivallalle ja kohtasivat muita vankeja todennäköisemmin väkivaltaisen lopun.

Rekisteröimättömien sotavankien "lainaaminen" heikensi heidän asemaansa sekä suomalaisten että saksalaisten vankina. Suomalaiset joukot saivat ainakin satunnaisesti ilmoituksia saksalaisten töissä kuolleista sotavangeista, mutta kuolinsyitä ei ilmoitettu.⁵⁶⁴

Kun sotavangin siirto sotavankileirille tai muuhun vankimuodostelmaan viivästy, suurimman uhkan sotavangille muodostivat riittämätön huolto ja vartiomiestien julmuus. Ainakin jatkosodan alussa sotavankien järjestelypaikkojen huolto oli "lähinnä olevan huoltomuodostelman" vastuulla. On itsestään selvää, että pelkästään huollon käytännön järjestely,

⁵⁶² Neerland Soleim 2004, s. 174; Westerlund 2008a, s. 277, 288, 290–291; Otto 2008, s. 109–110.

⁵⁶³ Bruno Kivikosken kirje 14.8.1941, Fb 110 A 6, UM.

⁵⁶⁴ Esim. Mihail Gavrilovitsh Osthepovski, Jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA.

saati sitten satojen sotavankien tarvitseman muonan kuljetus selustasta, kesti päiviä.

Ilmiö on tunnettu toisen maailmansodan ajalta muualta Euroopasta, jossa matka vankileirille saattoi olla satoja kilometrejä. Vaikka sotaa käyvien osapuolien sotavankien kohtelussa oli eroja, viime kädessä vangin osakseen saama kohtelu oli pitkälti kiinni sattumasta.⁵⁶⁵

Rintaman läheisten sotavankityömuodostelmien alaisuudessa vangit joutuivat kärsimään mielivallasta ja väkivallasta. Sotavankien käyttäminen rintama-alueen läheisyydessä, suurina joukkoina ja sotatoimiyhtymien alaisuudessa näyttää vaikuttavan heidän kohteluunsa negatiivisesti yleensäkin, sillä myös ensimmäisen maailmansodan aikana muualla Euroopassa ilmiö oli sama. Vankien potentiaalinen vaarallisuus ja muusta sotavankihallinnosta irrotettu organisaatio ja alistussuhde, johon liittyi rintamakomentajien valta päättää sotavankipolitiikasta, edesauttoivat väkivallan eskaloitumista.⁵⁶⁶

Toisaalta sotavankeja tarvittiin nimenomaan työvoimaksi ja heistä näyttää olleen pula, joten sen perusteella voisi olettaa, että vangit haluttiin pitää työkykyisinä.

Tiedot saksalaisille luovutettujen sotavankien kohtelusta Suomessa täytyy kerätä muualta kuin kuolleisuustilastosta, sillä kuolleisuus voi johtua yhtä hyvin vangin aiemmista oloista, kuten Porin lentokenttätöyömaalle siirrettyjen sotavankien suhteen todettiin – kolme sotavankia oli menehtynyt jo matkalla Naarajärven järjestelyleiriltä Poriin.

Parempi vertailukohta on Palkisojan työmaa, joka oli suomalaisen linnoitusrakennuskomppanian alaisuudessa. Saksalaiset perustelivat Palkisojan työmaalla olleiden sotavankien luovuttamista kokonaan saksalaisille sotavankien huonoilla oloilla suomalaisten alaisuudessa. Saksalaiset tosin tarvitsivat sotavankeja Petsamossa ahtaustöissä, joten pelkästään huonon kohtelun vuoksi luovutusta ei vaadittu.

Kun Palkisojan työmaan olosuhteita tutkittiin talvella 1941–1942, kaikki osapuolet kertoivat tietysti itselleen edullisia tietoja. Palkisojan työmaasta on kuitenkin harvinaisen yksityiskohtaisia tietoja, joten sotavankien oloista työmaalla tiedetään tavallista enemmän.

Saksalaisten näkemyksen mukaan olot työmaalla olivat niin huonot, että eräs suomalainen aliupseeri oli anonut siirtoa pois, koska ei voinut sietää "leirillä vallitsevia peräti raakoja ja epäoikeudenmukaisia olosuhteita". Sotavankien kohtelun kerrottiin olevan ristiriidassa Norjan vuoristojoukkojen antaman määräyksen kanssa.

Saksalaiset kertoivat sotavankeja lyödyn ruoskalla ilman mitään syytä ja komennuskunnan päällikön sanoneen, että sotavangit, jotka eivät jaksakaan tehdä työtä, tulee ampua. Edelleen saksalaiset valittivat, että sotavangit eivät saaneet sairaanhoitoa eikä heidän haavojaan sidottu. Saksalaisille sotilaillekaan ei

⁵⁶⁵ Barker 1974, s. 44–58; esim. VII AKE, kirjelmä nro 83/Hall./42/sal. 4.7.1941, T2061/10, KA; VII AKE, osasto 1, kirjelmä nro 44/Hall.2/42.sal 19.8.1941, T2061/10, KA.

⁵⁶⁶ Danielsbacka 2013, s. 177–187.

ollut tarjolla lääkärinhoitoa, vaan sitä varten täytyi lähteä 18 kilometrin päähän Ivaloon.

Sotavankien varusteiden sanottiin olevan niin kehnot, että vangit palelluttivat kätensä ja jalkansa. Muonitusoloja kuvailtiin hirvittäviksi ja annoksia täysin riittämättömiksi.

Suomalaisen linnoitusrakennuspataljoonan henkilöstön näkemyksen mukaan vankien työkyky oli samanlainen koko ajan ja jopa ylitti työmaalla olleiden suomalaisten työvelvollisten työsaavutukset.

Vankien annokset olivat pienemmät kuin suomalaisten tai saksalaisten, mutta periaatteessa muona oli samaa. Lisämuonaksi oli hankittu paitsi lopetettavia hevosia myös perunaa metsähallituksen edustajan kautta.

Suomalaiset väittivät vankien kohtelun olleen omalta puoleltaan lujaa mutta oikeudenmukaista ja saksalaisen vartioston päällikön pyrkineen liikaa tekemisiin sotavankien kanssa.

Käytännössä vankien kohtelu lienee ollut jotakin tältä väliltä. Linnoitusrakennuspataljoonan henkilöstön kertomuksista paistaa läpi se, että sotavankien ravintotilanne oli heikko ja varusteet kehnot. Vikaa oli molemmissa osapuolissa ja ennen kaikkea huoltotilanteessa, josta saksalaiset olivat vastuussa. Vangit olivat saksalaisten muonissa. Ruoka tuotiin työmaalle eriteltynä siten, että saksalaisille, suomalaisille ja sotavangeille oli eri muona. Sotavangit valmistivat itse ruokansa.

Varushuolto tuli suomalaisesta sotasaalisvarastosta Ivalosta, vaikka sopimuksen mukaan saksalaisten olisi tullut huolehtia siitä. Vuoristoarmeijalla oli ongelmia omien sotamiestensäkin talvivarusteiden saannin kanssa, joten on ymmärrettävää, että varushuolto tuli suomalaisten osaksi. Jonkinlaista yritystä tilanteen korjaamiseksi oli, sillä vangeille teetettiin käsineitä manttelien liepeistä. Lääkintähuollosta huolehti työmaalla suomalainen lääkintäkersantti. Vaikeat tapaukset lähetettiin Ivalon kenttäsairaalaan.

Työnjohtajina oli linnoitusrakennuspataljoonan päällikön lisäksi suomalaisia metsätyönjohtajia. Vartioinnista huolehti kymmenen miehen suuruinen saksalainen vartiokomennuskunta johtajansa kanssa. Se onnistui kuuden viikon aikana ampumaan kolme karkuria ja yhden muonavarkaan rangaistukseksi.

Suomalaiset taas ampuivat yhden sotavangin muonavarkauden tai sotilasarvon salaamisen vuoksi. Näiden viiden laittomasti ammutun sotavangin lisäksi työmaalla kuoli kuusi vankia sairauksiin.

Sotavankien 11 %:n kuolleisuus kuuden viikon aikana on todella korkea. Se kertoo sekä äärimmäisen huonosta huollosta että raa'asta suhtautumisesta sotavankeihin. Siitä huolimatta olot Palkisojan työmaalla eivät poikenneet olennaisesti oloista muilla vastaavilla työmailla syystalvella 1941. Linnoitusrakennuspataljoonan muonavarastonhoitajan näkemyksen mukaan Palkisojan työmaan olot olivat samanlaiset kuin sillä linnoitustoimiston vankityömaalla Viipurin lähellä, jossa hän oli ollut aiemmin komennuksella.

Työmaalla ollut sotavanki, vuonna 1917 syntynyt tseremissi Sergei Ignatjevitch Pakejev ei 60 vuotta myöhemmin muistanut, että olot Palkisojalla olisivat olleet sen huonommat kuin hänen vankeusaikanaan muutenkaan. Vaikka työmaan olot olivat objektiivisesti katsoen kurjat, ainakaan kaikki sotavangit eivät olleet mitenkään innokkaita vaihtamaan työpistettä.

Työmaan tulkkina toiminut suojärveläinen mies väitti, että osa vangeista ei olisi halunnut lähteä työmaalta saksalaisten mukaan, Vian Karjalasta kotoisin ollut venäjänkielentaitoinen tallinhoitaja taas väitti sotavankien olleen tyytyväisiä oloihinsa ja tyytymättömiä poissiirtoonsa. Hän kertoi joidenkin sotavankien sanoneen, että heitä oli työmaalla kohdeltu paremmin kuin Stalinin armeijassa.

Kertomuksissa on varmasti lioittelua, mutta osa sotavangeista on saattanut pelätä siirtoa saksalaisten alaisuuteen. Neuvostopropaganda esitti saksalaiset suomalaisia raaempina, joten monet sotavangit halusivat mieluummin suomalaisten vangiksi.

Vaikka saksalaisen vartioston asenne on kuulustelupöytäkirjojen valossa ollut selvästi ollut lempeämpi kuin suomalaisen henkilöstön, heillä ei näytä olleen työmaalla omaa tulkkia, joten suoraa kosketusta sotavankeihin ei ole ollut. Suomalaisten ja saksalaisten väliset kiistat ovat heijastuneet sotavangeille annettuihin ohjeisiin ristiriitaisuuksina ja mielivaltaana, joka kaksinkertaisen kielimuurin vuoksi on ollut sotavangeille vaikeinta käsittää.

Palkisojan tapauksen taustalla näyttää olleen saksalaisten todellisen työvoimapulan lisäksi valtakiistoja, henkilökohtaista kaunaa ja kulttuurieroavaisuuksia. Sotavankien siirtäminen muualle oli vain sen kulminaatio, sillä linnoitusrakennuspataljoonan osaston päällikkö oli raportoinut saksalaisen vartioston päälliköstä pataljoonan komentajalle jo marraskuun alussa.

Ainakin osasyynä erimielisyyksiin oli yhteisen kielen puute, ja linnoitusrakennuspataljoonan osaston päällikkö myönsi heikon saksantaitonsa aiheuttaneen väärinkäsityksiä. Kuulustelupöytäkirjan mukaan hän piti saksalaisen vartioston päällikköä liian lempeänä suhtautumisessaan venäläisiin. Saksalainen vartiosto on kuulustelutietojen valossa yrittänyt estää vankeihin kohdistuvaa mielivaltaa, mikä taas on suomalaisista tuntunut heidän arvovaltansa kyseenalaistamiselta ja suomalaisten tehtäviin puuttumiselta.

Kun jutun tutkinta kesällä 1942 lopetettiin, päämajassa todettiin, että tapahtumien taustalla oli lähinnä saksalaisen vartiokomennuskunnan johtajan ja linnoitusrakennuspataljoonan osaston päällikön keskinäiset erimielisyydet eikä luotettavana pidettävää näyttöä väärinkäytöksistä ollut, joten asia päätettiin jättää silleen.

Myös Saksan 20. vuoristoarmeijan puolelta viimeinen sana oli se, että tapaus ei sotavankien suuren kuolleisuuden vuoksi voinut olla tuulesta temmattu, mutta saksalaisen esikunnan puolelta asia haluttiin tuoda suomalaisten tietoon lähinnä tuolloin vallinneen sotavankityövoiman puutteen vuoksi.

Tiedot Palkisojalta siirrettyjen sotavankien vaiheista saksalaisille luovutuksen jälkeen ovat niukkoja. Kuten saksalaiset kärkkäästi suomalaisille ilmoittivat, sotavangeista vielä yhdeksän kuoli Elvenesin sotavankisairaalassa ennen vuoden loppua. Yksi vangeista oli karannut Palkisojalta eikä häntä koskaan saatu kiinni.⁵⁶⁷

Sotavanki Pakejev, kuten ainakin osa muista Palkisojalta siirretyistä sotavangeista, vietti sodan loppuajan Jäämeren satamissa lastaustöissä ja palautettiin takaisin Neuvostoliittoon keväällä 1945. Ainakin Pakejev ja samaan aikaan saksalaisille luovutettu isovenäläinen vuonna 1921 syntynyt sotamies Aleksandr Ivanovitsh Tsherepanov saivat maanpetoksesta kymmenen vuoden leirituomion Neuvostoliitossa.⁵⁶⁸

Lentokenttätömaat

Porin lentokenttätömaalle saksalaisten työvoimaksi luovutettujen sotavankien palautusta suomalaisen sotavankihallinnon alaisuuteen vaadittiin sillä perusteella, että sotavankien olot saksalaisten huostassa olivat huonot.

Sotavankien kohtelusta ja arkipäivästä Porin lentokentän työmaalla on niukasti tietoja. Sotavangit palautettiin Porin lentokentän työmaalta muun muassa sillä perusteella, että työmaan ”hygieeniset olot” olivat heikot ja sotavangeilla esiintyi täitä. Porissa tuolloin asuneiden muistitiedon mukaan saksalaiset kohtelivat sotavankeja raa’asti ja antoivat heille vain niukasti muonaa ja kurjat vaatteet.

Sotavangeilla oli jonkin verran kontakteja siviiliväestöön, joka puolestaan suhtautui sotavankeihin säälien ja antoi heille satunnaisesti tupakkaa ja leipää.⁵⁶⁹ Ainakaan sotavangit eivät olleet täysin eristyksissä ulkomaailmasta. Myös sotavankiposti tavoitti työmaan vangit Suomen Punaisen Ristin kautta tavalliseen tapaan.⁵⁷⁰

Karkaamisia tapahtui kuten muillakin vankileireillä, ja karkureita ammuttiin kuten muualla.⁵⁷¹ Raulan mukaan Porin lentokentän työmaalla kuoli yhteensä yli 300 sotavankia, joista suurin osa oli saksalaisten suoraan Poriin laivaamia.

Raula olettaa työmaan suuren kuolleisuuden syyksi rankkaa työtä, nälkää ja hygienian puutetta. Lisäksi hän epäilee, että tarpeettomaksi käyneet

⁵⁶⁷ Yhteysesikunta Roi:n rikosasia nro 10B, T5856/25, KA: Päämajan järjestelyosaston kirjelmä nro 142/Järj.4/sal. kesäkuussa 1942, T19654/F1, KA; sopimus 6.10.1941: T17944–17946, 17951/96, KA; Kauppala 2011, s. 219–220.

⁵⁶⁸ Kauppala 2011, s. 219–220; Norjan valtionarkiston kotiutettujen sotavankien tietokanta, <http://gda.arkivverket.no/cgi-win/webcens.exe?slag=visbase&filnamn=krfgangl&metanr=2430>; Sergei Pakejevin nimi muodossa Pakeev S, Arhivnaja spravka 3.10.14, numero 17, Perm.

⁵⁶⁹ Raula 2003, s. 178–181; SPR, sotavankitoimisto, Ea-sarja, KA.

⁵⁷⁰ saksalaisten alueelle kuljettaman karjalaisen sotavangin Leonid Ivanovin kirje SPR:lle 29.8.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 9, KA.

⁵⁷¹ Kuittauksia sotavankien SPR:n kautta saamista kirjeistä, SPR, sotavankitoimisto, Ea-sarja, KA.

heikkokuntoiset sotavangit olisi saatettu tappaa tarpeettomina. Hän olettaa, että saksalaiset eivät olisi vaivautuneet kuljettamaan sotavankeja muualle. Toisaalla hän toteaa, että saksalaisten tuskin kannatti kuljettaa suuria vankimääriä Suomeen tapettavaksi huonolla ravinnolla ja kohtelulla.⁵⁷²

Suomalaisten Porin lentokentän työmaalle luovuttamat sotavangit muodostavat lähes kolmanneksen Raulan mainitsemasta lentokenttätöyömaalla kuolleiden sotavankien kokonaismäärästä. Suomalaisten luovuttamien vankien kuolleisuutta on vaikea verrata työmaalle Saksasta tuotujen vankien kuolleisuuteen, sillä saksalaisten tuottamien vankien kokonaislukumäärästä ei ole tarkkoja tietoja.

Suomalaisten lentokenttätöyömaalle luovuttamien sotavankien kuolleisuus on prosentuaalisesti selvästi suurempi (45 %) kuin sotavankien kuolleisuus Suomessa yleensä (30 %), mutta saksalaisia ei auta syyttää aivan kaikesta. Naarajärveltä Porin lähetetyistä sotavangeista oli jo matkalla kuollut kolme ja seuraavien kolmen viikon aikana sairauteen tai nälkään kuoli vielä 16 sotavankia.

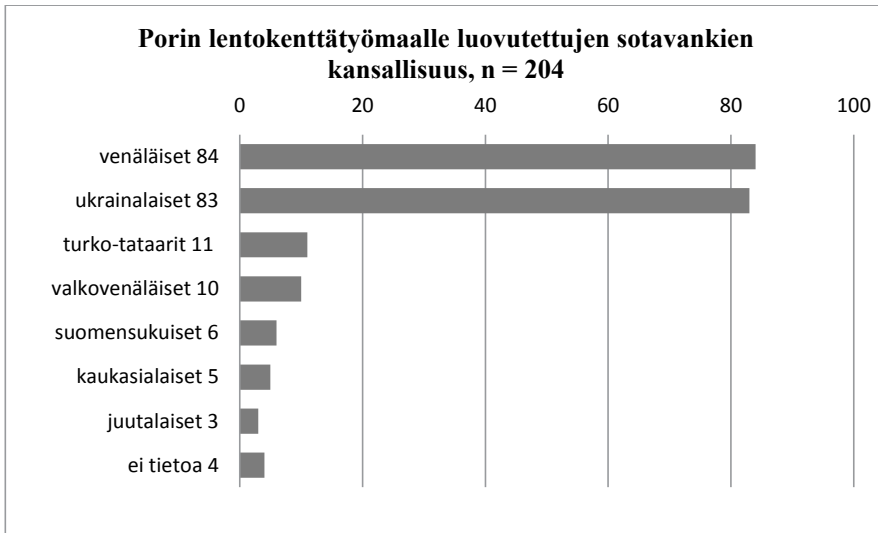
Tilastojen valossa yhteysupseerin kertoma, siis että sotavankijärjestelyleiri 2:lta lähetettyjen vankien kuolleisuus oli selvästi suurempi kuin Mäntyluodosta siirrettyjen sotavankien, pitää paikkaansa. Helmi- maaliskuussa 1942 kuoli Naarajärveltä siirretyistä 128 sotavangista 54 henkilöä eli yli 40%, Mäntyluodosta siirretyistä 76 vangista seitsemän vankia eli vajaa 10 %. Näistä Mäntyluodon leiriltä siirretystä seitsemästä kaksi ammuttiin karkureina ja loput kuolivat tauteihin. Naarajärveltä tulleista vangeista vain yksi ammuttiin karkurina, muut kuolivat tauteihin tai vammoihin.

Sotavankien kuolleisuus Porin lentokenttätöyömaalla oli suurinta helmi- toukokuussa, jolloin yli 90 % kuolemista tapahtui – tilanne tosin oli sama myös suomalaisilla sotavankileireillä.

Sotavankijärjestelyleiri 2:lta siirrettyjen vankien suuri kuolleisuus pian siirron jälkeen antaakin pikemmin kuvan suomalaisten vankileirien huonoista oloista talvella 1941–1942 kuin saksalaisten huonosta kohtelusta. Sotavankikorttien perusteella moni Porin lentokenttätöyömaalle luovutetuista sotavangeista oli alkujaankin heikkokuntoisia, sillä rintamalta suoraan suomalaisiin sotasairaaloihin oli päätynyt ainakin 78 sotavankia. Vaikka heitä oli hoidettu sotasairaaloissa, osa ei luultavasti ollut täysin työkykyisiä Porin lentokenttätöyömaalle päätyessään.⁵⁷³

⁵⁷² Raula 2003, s. 178, 181.

⁵⁷³ Järj.leiri N:o 1, Luettelo A) Sv.Jäj.leiri N:o 1:stä Saksan sotilasviranomaisille Porin lentokentän työmaalle pvm:llä 11.4.1942 siirretyistä sotavangeista 9.9.1944, T 19659/B18, KA; luettelossa mainittujen sotavankien sotavankikortit, SPR, sotavankitoimisto, KA; Porin lentokenttätöyömaalla kuolleiden sotavankien tietokanta, KA.

Kuvio 11 Porin lentokenttätöyömaalle luovutettujen sotavankien kansallisuus. Lähde: Järj.leiri N:o 1, Luettelo A) Sv.Jäj.leiri N:o 1:stä Saksan sotilasviranomaisille Porin lentokentän työmaalle pvm:llä 11.4.1942 siirretyistä sotavangeista 9.9.1944, T 19659/B18, KA; luettelossa mainittujen sotavankien sota vankikortit, SPR, sotavankitoimisto, KA; Porin lentokenttätöyömaalla kuolleiden sotavankien tietokanta, KA.

Mäntyluodossa olleet vangit olivat olleet osin ahtaussyrityksen muonissa, joten he olivat selvästi vahvemmassa kunnossa. Kaikkiaan Porin lentokentän työmaalla tai matkalla sinne kuoli 92 suomalaisten luovuttamaa sotavankia, joista sairauteen, heikkouteen tai tapaturmaisesti 80 ja yhdeksän ammuttuna. Kolmen osalta kuolinsyy jää epäselväksi. Kuolinsyyt on merkitty suhteellisen hyvin, sillä sotavankien kuolintodistukset allekirjoitti saksalainen lääkäri, kun siitä oli saatu ohjeet huhtikuussa 1942.⁵⁷⁴

Suhteellisen pienen vankimäärän perusteella on vaikea tehdä päätelmiä sotavankien kansallisuuden vaikutuksesta kuolleisuuteen. Porin lentokenttätöyömaalle siirretyt sotavangit edustivat useita Neuvostoliiton eri kansallisuuksia. Päämajan järjestelyosaston väittämä siitä, että vangeilla olisi ollut saksalaisia sukujuuria, ei pidä paikkaansa ainakaan kansallisuusjaottelun perusteella, sillä joukkoon mahtui useampi tataari sekä muutamia kaukasialaisia ja suomalais-ugrilaisia.

Ukrainalaisten sotavankien kuolleisuusprosentti oli 23 % (21 kuollutta kaikkiaan 90 ukrainalaisesta), mikä on verraten vähän verrattuna isovenäläisten 78 %:n kuolleisuuteen (54 kuollutta kaikkiaan 69

⁵⁷⁴ Porin lentokenttätöyömaalla kuolleiden sotavankien tietokanta, KA; Porin lentokentän yhdysupseeri Herlin Kotijoukkojen Esikunnan sotavankiosastolle, saapunut 15.4.1942, Kotijoukkojen Esikunnan sotavankitoimisto, Fa 14, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirjelmä nro 2146/Järj.1b/sal. 28.3.1942, KotijE svstto, Fa 12, KA; SPR:n sotavankitoimisto, kuolleiden sotavankien kortisto, KA. Kuolinsyistä yleisin oli punatauti (47 tapausta) ja seuraava tuberkuloosi/keuhkotauti (14) tapausta. Muita kuolinsyitä oli mm. paleltuminen, kuolio, malaria ja nuhakuume.

isovenäläisestä). Ukrainalaisen pieni kuolleisuusprosentti selitty osin sillä, että suurin osa ukrainalaisista sotavangeista siirrettiin Mäntyluodon leiriltä lentokenttätömaalle, joten he olivat siis lähtökohtaisesti paremmassa kunnossa.

Jos ukrainalaisten kuolleisuutta tarkastelee leirikohtaisesti, tilanne pysyy lähes samana: 16:sta sotavankijärjestelyleiri 1:ltä siirretystä ukrainalaisesta neljä eli 25 % kuoli Porin lentokenttätömaalla. Näin pienten lukumäärien kyseessä ollessa on kuitenkin varottava tekemästä yleistyksiä.

Sotavankien surmaamista kansallisuuden perusteella ei liene tapahtunut, sillä työmaalla oli kolme juutalaista sotavankia, joista kaksi palautettiin suomalaisille sotilasviranomaisille joulukuussa 1942. Kolmas juutalainen sotavanki oli ammuttu karkurina.⁵⁷⁵

Saksalaisten työvoimaksi Inarin Palkisojalle luovutettuja sotavankeja ei ollut valikoitu etnisiin perusteisiin, vaan he edustivat useita eri kansallisuuksia. Noin 70% luovutetuista oli isovenäläisiä. Myös Porin ja Kemin lentokenttätömaalle luovutetuista suuri osa, noin kolmannes, oli isovenäläisiä. Vaikka saksalaiset suosivat ukrainalaisia ainakin isovenäläisiin verrattuna, ukrainalaisten suuri osuus selitty sillä, että suurin osa lähimmän mahdollisen sotavankeja luovuttavan leirin eli Mäntyluodon sotavankileiri nro 22:n vangeista oli ukrainalaisia. Muut lentokenttätömaalle siirretyt sotavangit siirrettiin kauempaa sotavankijärjestelyleiri 2:lta. He edustivatkin useita eri kansallisuuksia.

Juutalaisten sotavankien siirtäminen Porin lentokenttätömaalle osoittaa joko sitä, että saksalaiset eivät olleet esittäneet toivomuksia siirrettävien sotavankien kansallisuudesta – tai että toivomusta ei ollut noudatettu.

Niin Palkisojan kuin lentokenttätömaiden sotavangeista suurin osa oli miehistöä, Palkisojalla jopa 96 prosenttia. Loput olivat aliupseereja. Poliittista henkilöstöä ei ollut aikomuskaan luovuttaa saksalaisille työvoimaksi, mikä käy ilmi sotavanki Belokopytovin tapauksesta.

Kun syksyllä 1942 päämajan valvontaosasto sai selville, että Porin lentokentän työmaalle luovutettu sotavanki Sergei Belokopytov oli sotilasarvoltaan apulaispoliitikko, hänet vaadittiin siirrettäväksi työmaalta sotavankileiri 3:lle toiselle puolelle Suomea.⁵⁷⁶ Vanki oli kuitenkin ehtinyt kuolla punatautiin jo helmikuussa 1942⁵⁷⁷, joten valvontaosaston siirtomääräys ei aiheuttanut toimenpiteitä.

Norjan valtionarkiston kotimaahansa palautettujen sotavankien tietokannan perusteella on mahdollista löytää noin sadan suomalaisten saksalaisille Lapissa luovuttaman sotavangin nimi. Koska tietokannan tiedot ovat niukat – etunimistä mainitaan usein vain alkukirjaimet eikä

⁵⁷⁵ Porin lentokentällä kuolleiden sotavankien tietokanta, sotavankijärjestelyleiri 1:n kirjelmä KD nro 1011/III 11.4.1942 liitteinen, T8981/19, KA.

⁵⁷⁶ Päämajan valvontaosaston vastavakoilutoimisto, kirjelmä nro 13191/Valv.2/sal. ja liite 6, KotijE svtsto, Fa 19, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirjelmä nro 7211/Järj.1b/sal. 29.10.1942 liitteinen, T6861/8, KA.

⁵⁷⁷ Porin lentokenttätömaalla kuolleiden sotavankien tietokanta (Sergei Belokopytov), KA.

syntymäaikaa lainkaan – sen avulla ei ole mahdollista selvittää tilastollisesti, kuinka moni suomalaisten luovuttama sotavanki palautettiin Norjasta Neuvostoliittoon.

Se todistaa kuitenkin, että sotavankeja tosiaan käytettiin sodan loppuun asti työvoimana Norjassa eikä heitä siirretty Saksaan mahdollisia yksittäisiä sotavankeja lukuun ottamatta.

Etnisen alkuperän vuoksi luovutetut sotavangit

Suomalaiset viranomaiset tiesivät jo ennen sotavankien luovutusta, että saksalaisilla oli tarkoitus vapauttaa saksalaissyntyiset sotavangit sotavankeudesta. Yhteysesikunta Nord oli nimittäin ilmoittanut syyskuussa 1941, että saksalaiset vapauttavat poliittisesti luotettavat saksalaissyntyiset sotavangit sotavankeudesta ja käyttävät kansallisuudeltaan saksalaisia sotavankeja toistaiseksi työpalvelussa tai tiedustelupalvelussa, koska heidän kotiuttamisensa Saksaan oli mahdotonta.⁵⁷⁸

Marraskuussa 1941 saksalaisten ja ukrainalaisten sotavankien siirtämistä Saksaan suunniteltiin, sillä *SS-Untersturmführer* Awelung kertoi valtiollisen poliisin edustajille Rovaniemellä, että saksalaisilta vankileireiltä Pohjois-Norjassa ja Suomessa oltiin kokoamassa 500 ukrainalaista lähetettäväksi takaisin Ukrainaan, samoin kuin suomalaisten saksalaisille luovuttamat 80 Ukrainan saksalaista.⁵⁷⁹

Tutkimusta eri kansallisuuksia edustaneiden sotavankien kohtelusta saksalaisten sotavankileireillä Suomessa on vähän hankalasta lähdetilanteesta johtuen. Määräykset olivat samat kuin muilla saksalaisilla leireillä, mutta sodan alussa todettiin, että vain valkovenäläiset ja ukrainalaiset sotavangit eroteltiin Sallan vankileirillä. Sotavangit oli syksyyn 1942 mennessä jaettu kansallisuuksien perusteella komppanioihin, ja niihin kuuluvat sotavangit asuivat eri parakeissa.⁵⁸⁰

Oletettavasti sotavankien kohtelu saksalaisten hallussa Suomen alueella ei eronnut saksalaisten hallussa Norjassa olleiden puna-armeijan sotavankien kohtelusta. Norjassa sotavankeihin suhtauduttiin melko yhtenevästi riippumatta vangin kansallisuudesta. Tämä selittyy sillä, että Norjassa oli enimmäkseen jo ennen sotavankien sinne siirtoa valmiiksi muodostettuja sotavankityöpataljoonia, joten jonkinlainen valikointi oli jo suoritettu ennen sotavankien siirtoa Norjaan.

Tiettyjä kansallisuuksia edustavia sotavankeja kuitenkin suosittiin selvästi. Saksalaisten vankina Suomessa olleista sotavangeista tiettyjä

⁵⁷⁸ Verbindungsstab Nord, abt. Qu. Nr. 24241 geh. Suomen päämajan ulkomaaosastolle 27.9.1941, KotijE, Fa 9, KA.

⁵⁷⁹ Silvennoinen 2008, s. 234–235 ; kyseessä lienee sama *Untersturmführer* Amelung, joka Einsatzkommando Finnlandin lukuun selvitti sotavankien poliittista luotettavuutta, ks. luku Saksan siviilitiedustelupalvelu ja Suomen valtiollinen poliisi.

⁵⁸⁰ Korpi 2010, s. 42.

kansallisuusryhmiä edustavia sotavankeja, esimerkiksi ukrainalaisia, ei päivisin vartioitu vaan ainoastaan valvottiin. He saivat liikkua vapaa-ajallaan vapaasti heille osoitetulla alueella. Erityisen luotettavat sotavangit saivat työskennellä vailla jatkuvaa valvontaa ja kulkea työmatkat ilman saattajaa.

Saksalaiset rekrytoivat apulaisvartiomiehiä sotavangeista myös Suomen puolella. Tällöin kyseeseen tulivat erityisesti ukrainalaiset, latvialaiset, virolaiset, valkovenäläiset ja volgansaksalaiset sotavangit, jotka vapautettiin muodollisesti sotavankeudesta.

Syksyllä 1942 Sallan ja Kirkkoniemen vankileireillä oli yhteensä 1 200 ukrainalaista sotavankia, jotka koulutettiin apulaisvartiomiehiksi. Myös muita kansallisuuksia edustavia yliloikkareita saatettiin käyttää apulaisvartiomiehinä.⁵⁸¹

Vielä keväällä 1942 Saksan Lapin-armeijan esikunta ilmoitti Saksan maavoimien päämajan antaneen 30.3.1942 käskyn siitä, että kaikki saksalaista sukujuurta olevat venäläiset sotavangit tuli vapauttaa sotavankeudesta. Tähän vedoten saksalainen esikunta toisti pyyntönsä siitä, että kaikki suomalaisten alaisuudessa olevat saksalaista syntyperää olevat sotavangit tartuntatauteja sairastavia lukuun ottamatta luovutettaisiin mahdollisimman pian Sallan tai Rovaniemen sotavankileireille.⁵⁸²

Tosiasiassa saksalaisten motiivina oli työvoiman tarve, kuten jo aiemmin on tullut todettua. Suomalaisille ilmoitettiin, että saksalaiset käyttäisivät marraskuussa 1941 luovutettuja etnisiä saksalaisia sotavankeja tulkkeina⁵⁸³; sinänsä hyvä perustelu saksaa taitavien sotavankien pyytämiseksi. Pohjois-Suomessa saksalaisille luovutettuja etnisiä saksalaisia ei siis siirretty Saksaan tai sen valloittamille alueille, vaikka heidät muodollisesti vapautettiin sotavankeudesta.

Osa luovutetuista etnisistä saksalaisista saattoi päättyä tulkeiksi. Kaikkia kahdeksaakymmentä marraskuussa 1941 saksalaisille luovutettua sotavankia ei kuitenkaan voitu edes ajatella tulkeiksi, koska osa heistä ei puhunut saksaa lainkaan tai vain hyvin huonosti. Sitä paitsi saksankielen taito ei aina ollut merkki saksalaisuuden säilymisestä.

Juuri tästä ensimmäisestä saksalaisille luovutetusta etnisten saksalaisten ryhmästä on säilynyt *Einsatzkommando Finnlandin* edustajien Rovaniemellä 11.11.1941 suorittamiin sotavankikuulusteluihin perustuva arvio. Sen on allekirjoittanut *SS-Untersturmführer* Amelung. Kuulustelun tarkoituksena oli selvittää, voitiinko sotavankeja käyttää vapaana työvoimana. Kaikista sotavangeista ei saatu lopullista käsitystä yhdellä kuulustelukerralla. Heidän poliittista luotettavuuttaan tutkittiin vielä vankileirillä.

Yhtätoista sotavankia pidettiin kommunistiseen puolueeseen kuulumisen tai vastaavan syyn vuoksi vaarallisina. Useiden saksalaisuus oli kyseenalainen ja joukossa todettiin olevan ainakin yksi ja mahdollisesti jopa 12 juutalaista –

⁵⁸¹ Neerland Soleim 2004, s. 130–136; O.Qu./Qu.2 Nr 628/43 Yhteysesikunta Roille 22.5.1943, T 5857/12, KA.

⁵⁸² AOK Lappland, Qu.2, nro 770/42 Yhteysesikunta Roille 18.4.1942, T 5857/12, KA.

⁵⁸³ Hillilän kirje Aaro Pakaslahdelle 14.11.1941, Fb 110 A6, kotelo 7, UM.

koska suomalaiset olivat luovuttaneet nämäkin sotavangit etnisinä saksalaisina, suomalaisten sotavankiviranomaisten näkemys etnisestä saksalaisesta ei joko sulkenut pois juutalaisuutta, tai suomalaiset eivät tunnistanee juutalaisia sotavankeja, joilla oli myös saksalaisia sukujuuria.

Näitä 23 epäilyttävää henkilöä kohdeltiin edelleen sotavankeina: he jäivät M-alaleirille Rovaniemelle, josta heidät aiottiin toimittaa muutamien päivien kuluttua Sallan vankileirille tarkempaa tutkimusta varten. Yksi sotavanki oli kuollut, mutta kuolinsyytä ei mainita.

Yhteensä 56 luotettavaa sotavankia lähetettiin suoraan sotavankileiri 309:n alaleiriin Lager F:ään Jäämerentien varrella. Heistä 43 todettiin luotettaviksi kolhoosityöläisiksi ja maataloustyöläisiksi, joita voitaisiin käyttää vapaana työvoimana. Yhtätoista pidettiin luotettavina, mahdollisesti tulkeiksi kelpaavina. Kuudesta todettiin, että he olivat hyviä ammattimiehiä, mahdollisesti luottamustoimiin kelpavia. Eräs heistä oli Leonhard Reusswig, Suomessa sota-aikeudessa syyttestä vapautettu laskuvarjomies (ks. luku *Vakoiluntorjuntayhteistyö*).⁵⁸⁴

F-leirille toimitettavat etniset saksalaiset olivat edelleen sotilaallisen vartioinnin alaisia, mutta heitä ei pidetty sotavankeina eikä leiri ollut piikkilangalla eristetty. Leirillä sai puhua vain saksaa, joten ne, jotka eivät osanneet kieltä, joutuivat opettelemaan sitä.

Sotavankien luotettavuutta arvioitiin jatkuvasti, sillä leirin komendantin ja johtajan tehtävänä oli tarkkailla vankien poliittisia asenteita, suhtautumista Saksaan, yhteistoimintaa ja ylipäänsä kaikkea toimintaa. Kaikki poliittiset tai vastaavat havainnot oli ilmoitettava Saksan Norjan-armeijan päämajaan ja leirin tiedustelu-upseerille. Miehet aiottiin toimittaa polttopuunhakkuuseen, mutta palkkaa ei maksettaisi.⁵⁸⁵ Suomalaisten saksalaisille Lapissa luovuttamat etniset saksalaiset sotavangit jäivät Ivaloon saksalaisen puolisolitaallisen rakennusorganisaation (*Organisation Todt*) sahalle työvoimaksi vuoteen 1944 asti.⁵⁸⁶

Ainakin yksi etnisenä saksalaisena luovutettu sotavanki tosin siirrettiin Saksaan. Ivan Danilovitsh Bulgakov ilmoitti suomalaisille viranomaisille sotilasarvokseen sotamies, mutta saksalaisten toimeenpanemissa kuulusteluissa hän ilmoitti olevansa aliluutnantti. Hänet siirrettiin Saksaan Stalag XIII:lle 26.4.1943.⁵⁸⁷

⁵⁸⁴ 8. Divisioonan kenttäoikeuden pöytäkirja 27.8.1941, § 37 ja siihen liittyvä asiakirjavihko, T18912, KA; RH 20–20/205, KTB AOK Norwegen Qu 2, Befehlstelle Finnland, Anlagen, BA–MA; Reusswigin sotavankikortti, SPR, sotavankitoimisto, Bb 55, KA.

⁵⁸⁵ RH 20 – 20/205, KTB AOK Norwegen Qu2, Befehlstelle Finnland, Anlagen, BA–MA.

⁵⁸⁶ Korpi 2010, s. 120; Saksalaisten joukkojen esikunta ilmoitti yhteysesikunta Roi:lle marraskuussa 1942, että vuotta aiemmin saksalaisille luovutettu sotavanki Erwin Kolibrin oli vapautettu sotavankeudesta. Hän oleskeli volgansaksalaisten työkomppaniassa Ivalossa. Suomalaiset sotilasviranomaiset ryhtyivät selvittämään Kolibrinin olinpaikkaa, koska hän sai postia Suomen Punaisen Ristin kautta, Oberkommando der 20. (Gebirgs-) Armee, O.Qu./Qu.2 nro 1548/42 yhteysesikunta Roille 14.11.1942, T5857/12, KA.

⁵⁸⁷ Sotavankikortti, Ivan Danilovitsh Bulgakov, s. 31.8.1919, Podolsk, osasto 11, upseerikortisto, Tsamo; Otto 1998, s. 164–165; saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta (Bolgakov Ivan Danilovitsh, s. 31.8.1919), KA.

Suomalaiset luovuttivat etnisinä saksalaisina Saksan Norjan armeijalle yhteensä viisi upseeria tai sotilasvirkamiestä, joista ainakaan kahta muuta ei siirretty Saksaan. Omaisten pyynnöllikään ei näytä olleen vaikutusta entisten sotavankien siirtämiseen pois Suomesta.

Syynä ei ollut ainakaan epäily sotavangin saksalaisesta syntyperästä, sillä esimerkiksi nykyisin Latviaan kuuluvassa Väinänlinnassa (Daugavpils) vuonna 1896 syntyneen luutnantti, siviilissä metsänhoitaja Konstantin Ludvigovitsh Bergnerin veli lähetti oikeaksi todistetun jäljennöksen Konstantinin kastetodistuksesta ja vakuutti heidän isänsä olleen Preussin kansalainen.⁵⁸⁸

Saksalaisten työvoimapula Lapissa lienee ollut syynä näiden upseerisotavankien pitämiseen Lapissa töissä. Sekä Bergner että saksalaisille 28.5.1942 luovutettu, vuonna 1911 syntynyt I luokan insinööri-tekniikko Ivan Vasiljevitch Mezin olivat ammattimiehiä. Mezin oli vieläpä auto- ja traktori-insinööri erikoisalanaan BMW-moottoripyörät. Hänet palautettiin Norjasta Neuvostoliittoon kesällä 1945.⁵⁸⁹

Rovaniemellä saksalaisille luovutetuista noin 200 etnisestä saksalaisesta sotavangista ainakin muutamia kymmeniä löytyy varmasti Norjan valtionarkiston kotimaahansa Norjasta sodan päätyttyä palautettujen sotavankien tietokannasta. Tietokannan tiedot ovat niin niukat, että sotavankien varma identifiointi on useimmiten mahdotonta.⁵⁹⁰

Useimpia Pohjois-Suomessa saksalaisille luovutettuja saksalaissyntyisiä sotavankeja lienee käytetty sodan loppuun asti ”vapaana työvoimana” Lapissa. On mahdotonta arvioida, paransiko vai heikensikö Saksan Norjan-armeijalle luovuttaminen etnisen saksalaisen sotavangin asemaa.

Ainakin sotavanki Konstantin Bergner piti sotavankeutta Suomessa parempana vaihtoehtona, sillä hän karkasi suomalaisten puolelle syksyllä 1944 ja palautettiin muiden Suomessa vankina olleiden neuvostosotavankien kanssa Neuvostoliittoon.⁵⁹¹

Sen sijaan on varma, että juutalaista syntyperää olevien tai siitä epäiltyjen, etnisinä saksalaisina saksalaisille joukoille Lapissa luovutettujen sotavankien olot heikkenivät luovutuksen vuoksi. Heidän luovuttamisensa lienee ollut sekä suomalaisten että saksalaisten näkökulmasta valitettava vahinko. Suomalaiset sotilasviranomaiset luulivat tekevänsä palveluksen saksalaisille, vaikka juutalaisista sotavangeista ei ollut saksalaisille sotilasviranomaisille hyötyä.

⁵⁸⁸ Deutsches Rotes Kreuz, der Beauftragte für das Ostland, kirje nro VII/s –Mes. Suomen Punaiselle Ristille 26.8.1942 liitteinen, SPR, sotavankitoimisto, Ea 9, KA; SPR, sotavankitoimisto, Bc 4 (Bergner, Konstantin), KA; Deutsches Rotes Kreuz, der Beauftragte für das Ostland, kirje nro VII/3 a Ho SPR:lle 3.9.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 9, KA; Puolustusvoimat 5701 [Yhteysesikunta Roi] kirje KD 5222/X/sv. SPR:n sotavankitoimistolle 18.11.1942, T5857/12, KA.

⁵⁸⁹ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; PM valv. Os pidätettyjen luettelo nro 23 ajalta 1.12.–15.12.1941, Valpo amp XXA7a2, KA; TsAMO 58–18003–1589; Garf r–9526–6–1145 (venäläisessä lähteessä gorod ”Mo”, Majrona, lienee Mo i Rana).

⁵⁹⁰ <http://gda.arkivverket.no/cgi-win/webcens.exe?slag=visbase&filnamn=krfgang1&metanr=2441>.

⁵⁹¹ SPR, sotavankitoimisto, Bc 4 (Bergner, Konstantin), KA.

Juutalaiset piti Saksan Norjan-armeijan 8.7.1941 antaman käskyn mukaan erotella muista sotavangeista ja luovuttaa suomalaisen valtiollisen poliisin virkailijoille,⁵⁹² siis saksalaiselle *Einsatzkommandolle* (ks. luku *Saksan sotavoimat*), joten heistä ei saatu työvoimaa.

Baltialaisten sotavankien vaiheet

Manner-Eurooppaan luovutettujen sotavankien tilanne oli osin toinen. Baltialaisten sotavankien luovuttaminen saksalaisille oli suomalaisten viranomaisten näkökulmasta leimallisesti kotiuttamista. Saksalaisten viranomaisten suunnitelmissa oli virolaisten sotavankien vapauttaminen sotavankeudesta.

Marraskuussa 1941 Saksan pohjoisen armeijaryhmän selusta-alueiden C-piirin sotavankikomentaja tiedotti Saksan puolustusvoimain tiedustelupalvelun Riian-toimipisteelle, että Suomesta luovutettavat 167 virolaista alkuperää olevaa sotavankia tuli toimittaa Tapan sotavankileirille Länsi-Virossa vapauttamista varten.⁵⁹³

Suurin osa virolaisista sotavangeista, noin 390 miestä, oli Virosta kesällä 1941 mobilisoituja ja Hankoon siirrettyjä virolaisia. Arviolta 35 000 puna-armeijaan mobilisoitua virolaista reserviläistä siirrettiin Venäjälle Viron neuvostomiehityksen aikana kesällä 1941. Osa heistä menehtyi jo matkalla sotatoimien vuoksi. Osa pakeni ja palasi Viroon, mutta noin 32 000 miestä päätyi Venäjälle. Suurin osa päätyi Venäjällä työleireille, mutta pieni osa pääsi rintamalle – pääsi sikäli, että rintamalta oli teoreettinen mahdollisuus päästä loikkaamaan saksalaisten puolelle.

Reserviläisten mobilisointi aiheutti valtavan väestökadon,⁵⁹⁴ joten muutaman sadan miehen paluu oli suuri uutinen. Saksalaisille miehittäjille sillä oli valtava propaganda-arvo. Vuoden 1942 *Eesti Sõna*-sanomalehden ensimmäisessä numerossa kerrottiin, että Tallinnaan oli uudenvuodenpäivänä 1942 saapunut 601 sotavankia, enimmäkseen virolaisia, jotka olivat joutuneet vangeiksi Suomen rintamalla. Lehdessä julkaistiin myös palanneiden nimilista. Myös Viron radiossa luettiin kaikkien Suomesta siirrettyjen vankien nimet.

Sotavankeja osattiin odottaa kotiin, sillä jo marraskuussa 1941 *Linna Teataja* -sanomalehdessä ilmestyi useita juttuja aiheesta. Sotavankijoukon symboliksi niin Virossa kuin Suomessakin nousi painin maailmanmestari ja kaksinkertainen olympiavoittaja Kristjan Palusalu (ks. *Johdanto*), jota sanomalehdentoimittajat ja valokuvaajat olivat vastassa heti satamassa.⁵⁹⁵

⁵⁹² Silvennoinen 2008, s. 211–212; RH 26–169/76, BA–MA. Kiitän Reinhard Ottoa tästä tiedosta.

⁵⁹³ Verbindungsstab Nord, Abt. Qu. nro 450/41 geh. koskien sotavankien vaihtoa 18.12.1941, T19653/5–6, KA; Maripuu 2006, s. 759–760.

⁵⁹⁴ Noormets 2006, s. 441–444, KA; Vepsäläinen 2007, s. 31.

⁵⁹⁵ Kivine 2006, s. 277–283, KA; Usai 1993, s. 243–244, KA; myös Sakala 5.1.1942.

Tallinnassa vankeja ei kuitenkaan vapautettu heti. Ensimmäiseksi yöksi heidät vietiin tilapäismajoitukseen jollekin koululle. Seuraavana päivänä heidät siirrettiin Tallinnan keskusvankilaan virolaisen turvallisuuspoliisin (*Die Politische Polizei der Prefektur Reval-Harrien*) kuulusteltavaksi. Aikalaismuistelmien mukaan saksalaiset viranomaiset kysyivät vangeilta, oliko joukossa juutalaisia.

Tällöin luovutettujen joukossa havaittiin olevan kolme juutalaista ja yksi kommunisti. Heistä kaksi, Virossa syntyneet veljekset Boris ja Moses Levi, tuomittiin kuolemaan ja teloitettiin 14.2.1942. Kuolemantuomion syynä oli juutalaisuus ja se, että miehet oli mobilisoitu Hangossa ja he olivat joutuneet siellä suomalaisten vangiksi.⁵⁹⁶

Liettuassa vuonna 1896 syntyneen juutalaisen Alter tai Altör Kopelin liuskan pituisesta kuulustelupöytäkirjan saksannoksesta noin puolet koskee hänen juutalaisia juuriaan ja puolisoaan. Kopel oli jäänyt puna-armeijan vangiksi paetessaan perheensä kanssa kotikaupungistaan ja mobilisoitu Hankoon työpataljoonaan elokuussa 1941. Hän kertoi, ettei ollut taistellut Saksaa tai Suomea vastaan tai kuulunut hävityspataljoonaan eikä ollut kommunisti. Kopel kohtasi saman kohtalon kuin Levin veljekset. Viron saksalais miehityksen aikana siviilihenkilöiden kuolemantuomion syyksi riitti pelkkä juutalaisuus. Myös Viron saksalaisilla sotavankileireillä olleet juutalaiset luovutettiin saksalaiselle turvallisuuspoliisille ja teloitettiin.⁵⁹⁷

Kommunistiksi mainittu mies, Aleksander Aur, jäi Tallinnan työ- ja kasvatustalokseen, sillä hänet mainitaan siirretyksi tästä vankilasta saksalaiselle turvallisuuspoliisille elokuussa 1944.⁵⁹⁸

Saksalais miehityksen aikana käytännössä kaikki maassa olleet Viron juutalaiset, 921 henkilöä, tuomittiin kuolemaan juutalaisuuden perusteella. Ensimmäisen vuoden aikana kommunismista syytettynä keskitysleiriin siirrettiin yli 5 500 henkilöä ja teloitettiin lähes 4 700 henkilöä. Oikeudenkäynnit olivat lähinnä nimellisiä eikä syytetty usein ollut läsnä syytöksiä käsiteltäessä. Kuolemantuomion vahvasti Viron saksalaisen turvallisuuspoliisin johtaja.⁵⁹⁹

Kaikkien 1.1.1942 Tallinnassa luovutettujen sotavankien suomalaiset sotavankikortit eivät ole säilyneet. Hangossa vangiksi jääneitä ei edes ollut ehditty rekisteröidä sotavangeiksi, sillä heitä ei Suomessa siirretty sotavankileirille.

Suomalaiset olivat ehtineet suorittaa ainakin kotijoukkojen esikunnan alaisilta leireiltä Viroon luovutettujen sotavankien rintamakuulustelun, mutta ei ole tiedossa, lähetettiinkö rintamakuulustelukortit sotavankien mukana

⁵⁹⁶ Usai 1993, s. 240–245; Kivine 2006, s. 277–283; Tallinnan-Harjun poliisiprefektuuri Tallinnan saksalaiselle turvallisuuspoliisille 3.1.1942, lehti 8, R 64–4–392, ERA; von Blücherin muistio Auswärtiges Amtille koskien virolaisia sotavankeja 20.6.1942, P 70–5–62, lehti 25, LVVA; Paavle 2002, s. 160; Trett 1989, s. 156.

⁵⁹⁷ Saksankielinen käännös Alter Kopelin kuulustelupöytäkirjasta 4.1.1942, R 64–4–392, ERA; Paavle 2006, s. 645; Birn 2006, s. 170.

⁵⁹⁸ Paavle 2002, s. 307

⁵⁹⁹ Vepsäläinen 2007, s. 127–129.

Viroon. Yhdet kappaleet jäivät kotijoukkojen esikuntaan, joka toimitti ne päämajan tiedusteluosastolle maaliskuussa 1942. Tallinnan keskusvankilassa saksalaisten haaviin jääneet juutalaiset ja kommunisti kuuluivat tosin Hangossa vangiksi jääneisiin ja Karjaan leirillä Suomessa olleisiin. Koska Karjaan leirillä ei ollut viroa taitavaa kuulustelijaa, kuulustelu oli rajoittunut sotavankien henkilö- ja joukkoyksikkötietojen kysymiseen.⁶⁰⁰

On siis täysin mahdollista, että suomalaiset viranomaiset eivät olleet kuulusteluissa selvittäneet sotavankien etnistä taustaa tai poliittisia mielipiteitä. Tähän viittaa myös se, että poliittisille sotavangeille tarkoitettulla sotavankileiri 3:lla loppuvuodesta 1941 olleita kahta kansallisuudeltaan virolaista sotavankia ei luovutettu Viroon vuodenvaihteessa 1941–1942, toisin kuin muiden sotavankileirien virolaiset vangit.⁶⁰¹ Virolaisten sotavankien luovuttamisen syitä on etsittävä ennen kaikkea suomalaisten halusta saada baltit paremman huollon piiriin.

Saksalaisten haluttomuus ottaa sotavankeja vastaan taas johtui vastaanottajan työvoimatilanteesta. Vuonna 1941 Viron tuotantokoneisto oli raunioina neuvostomiehityksen ja sitä seuranneen venäläisten joukkojen perääntymisen vuoksi. Virossa oli merkittävä työttömyys. Tästä syystä on ymmärrettävää, etteivät saksalaiset viranomaiset olleet kovin innokkaita virolaisten sotavankien siirtoon vuodenvaihteessa 1941–1942. Vielä tammikuussa 1942 Virossa arvioitiin, ettei uusia työpaikkoja ollut lähiaikoina syntymässä.

Kevään tullen väestöä saatiin siirrettyä maanviljelystöihin ja teollisuus alkoi elpyä, joten työttömyys väheni nopeasti. Viron elintarviketuotantoa tarvittiin oman kulutuksen lisäksi saksalaisten tarpeisiin. Suomalaisten tiedossa oli Viron teollisuuslaitosten tuhoutuminen neuvostomiehityksen vuoksi, samoin laajamittaiset karkotukset,⁶⁰² mutta ilmeisesti laajasta työttömyydestä ei ollut käsitystä. Kotijoukkojen esikunnan toimistopäällikkö totesi luovutettavista virolaisista joulukuussa 1941, että "saksalaiset voisivat heti sijoittaa [heidät] siviilitöihin heidän kotipaikoillaan".⁶⁰³

Tallinnassa saksalaisille luovutettujen virolaisten myöhemmistä vaiheista ei ole kattavia tietoja. Ainakin osa uudenvuodenpäivänä 1942 luovutetuista virolaisista vapautettiin melko pian sotavankeudesta. Samalla heille annettiin määräys ilmoittautua saksalaisessa komendantinvirastossa⁶⁰⁴ työhön

⁶⁰⁰ Heidän nimiään ei löydy Helsingin suojeluskuntapiiriin marraskuussa siirrettyjen luetteloista, asiaryhmä 40, T11110, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 1571/Järj.1b Päämajan tiedusteluosastolle 6.3.1942, KotijE, svstso, Fa 11,KA; Trett 1989, s. 147.

⁶⁰¹ Luettelot valvontaosaston kautta saksalaisille luovutetuista sotavangeista, T19659/B18, KA; SPR, sotavankitoimisto, saksalaisille luovutettujen kortisto, KA; Jakov Kljutshikin sotavankikortti ja Taavetti Hinnin sotavankikortit, T7699/65, KA.

⁶⁰² Roiko-Jokela 2001, s. 28–33; Vepsäläinen 2007, s. 124–125; Päämajan ulkomaosaston ulkomaatoimiston ulkomaatiedoituksia nro 137 31.12.1941, T2553/10, KA.

⁶⁰³ Kotijoukkojen Esikunnan 20.12.1941 PM:n ulkomaosastolle, no 3577/Järj.1b/sal KotijE svstso, Fa 6, KA.

⁶⁰⁴ Trett 1989, s. 157–159.

sijoittamista varten. Virossa oli syyskuussa 1941 julistettu yleinen työvelvollisuus ja alettu värvätä työvoimaa Saksaan.⁶⁰⁵

Vapauttaminen koski vain etnisiä virolaisia, sillä kansallisuudeltaan venäläiset tuli jättää sotavankileirille. Kansallisuuden määrittelyssä käytettiin apuna turvallisuuspoliisia. Myös ukrainalaiset sotavangit tuli vapauttaa sotavankeudesta ja sijoittaa maatöihin Virossa.⁶⁰⁶

Joidenkin kohdalla sotavankileirille jättämisen syynä saattoi olla asunnon ja työpaikan puuttuminen, sillä osa luovutetuista balteista oli syntynyt Venäjällä ja vielä useampi oli asunut ennen sotaa Neuvostoliitossa. Osa luovutetuista siirtyi myöhemmin Saksan armeijan palvelukseen.⁶⁰⁷

Kaikki eivät päätyneet takaisin koteihinsa, sillä kesällä 1942 suomensukuisia sotavankeja Virosta noutanut Vilho Helanen sai tuttaviltaan Suomeen lähetettäväksi terveisiä,

”ettemme lähettäisi takaisin eestiläisiä sotavankeja, vaan panisimme ne Suomessa työhön tai armeijaan, koska takaisinlähetettyinä he eivät kuitenkaan pääse koteihinsa. (Viimeksimainitusta seikasta olen itsekin tullut vakuutetuksi. [Viron itsehallinnon johtaja Hjalmar] Mäe väitti, etteivät he ole saaneet kuin muutamiakymmeniä eestiläisiä Suomesta. Ja kuitenkin kapt. Leino kertoi itse tuoneensa 500–600 eestiläistä Tallinnaan. Minne he ovat joutuneet? Saksalaisen sotavankileirin kautta joko töihin tai armeijaan!”⁶⁰⁸

Kahdesta baltialaisten luovutuserästä tiedetään, että ne ohjattiin suoraan sotavankileireille. Kesäkuussa 1942 luovutetut 57 virolaista sotavankia lähetettiin sotavankileiri 281:n Tallinnassa sijaitsevan alaleirin kautta Stalag 350:lle Riiasa.⁶⁰⁹ Lokakuussa 1942 saksalaisille luovutetut baltialaiset siirrettiin Viron Tapassa sijainneelle Stalag 381:n ja sieltä edelleen Stalag 351:lle Walkissa, Latviassa, jonne he olivat saapuneet 29.12.1942 mennessä.⁶¹⁰

Jos sotavangit olisi ollut tarkoitus vapauttaa karanteenin jälkeen, heidän siirtämisensä Latviaan oli tarpeetonta. Osasyynä virolaisten sotavankien jättämiseen sotavankileireille oli yksinkertaisesti työvoimapula.

Tapassa sijainneen Stalag 381:n komendantti kapteeni Wittmann kieltäytyi heinäkuussa 1942 vapauttamasta Tallinnan sotavankileirillä olevia virolaisia sotavankeja kahta Tallinnassa asuvaa lukuun ottamatta, vaikka sotavangeille oli Tallinnassa laadittu vapautuspaperit. Hän määräsi sotavangit passitettavaksi Tapan sotavankileirille ”koska me tarvitsemme työvoimaa.” Tuolloin Tapan leirissä alaleireineen oli yhteensä 12 000 sotavankia eri

⁶⁰⁵ Vepsäläinen 2007, s. 124.

⁶⁰⁶ Birn 2006, s. 207.

⁶⁰⁷ Kauppala 2011, s. 198–199, 201.

⁶⁰⁸ Vilho Helasen päiväkirja 16.7.1942, AKS:n arkisto, KA.

⁶⁰⁹ von Blücherin muistio Auswärtiges Amtille koskien virolaisia sotavankeja 20.6.1942, P 70–5–62, lehti 25, LVVA.

⁶¹⁰ Stalag 381:n kirje 11.11.1942 ja Stalag 351:n kirje 29.12.1942, T 19659/B18, KA.

Neuvostoliiton kansallisuuksista. Kun leirin työalueena oli koko Pohjois-Viro, työvoimaa eli sotavankeja tarvittiin mahdollisimman paljon.⁶¹¹

Vuoden 1942 lopulla saksalaiset olivat ehdineet valjastaa kaiken liikenevän väestön Virossa tuotantokoneistoonsa ja erityisesti maataloustyöhön, mikä vaikeutti myös neuvotteluja inkeriläisten siirrosta Suomeen. Saksalais miehityksen aikana Virossa sotavankeja käytettiin vain vähissä määrin Saksan armeijan töissä ja suurimmaksi osaksi yksityisten työnantajien palveluksessa työvoimana.⁶¹²

Erityisen hankala tilanne oli niille sotavangeille, jotka olivat etniseltä alkuperältään baltialaisia mutta olivat asuneet ja usein syntyneetkin Venäjällä tai Neuvostoliitossa. Vaikka heillä useimmiten oli sukulaisia Baltian maissa, saksalaiset viranomaiset näyttävät suhtautuneen heidän vapauttamiseensa erityisen penseästi.

Saksalaisten puolelta kohteluun vaikutti poliittinen epäluulo, vaikka useimmat virolaiset sotavangit olivat olleet vain työpalveluksessa puna-armeijassa ja saksalaisilla oli hyvin tiedossa useimpien virolaisten Neuvostoliitossa osakseen saama kohtelu.

Peipsijärven Venäjän-puoleisella rannalla Outovassa vuonna 1916 syntynyt Johannes Fuks kirjoitti keväällä 1942 Suomen puolustusministerille ja pyysi päästä kotimaahansa tai sitten Suomen armeijaan ollakseen "viholine ryssile", jos kotiuttaminen ei olisi mahdollista. Vaikka Fuks oli asunut koko ikänsä Venäjällä tai Neuvostoliitossa, hän halusi palata Viroon, jossa hänen setänsä ja muita sukulaisiaan asui. Neuvostoliitossa Fuksia oli pidetty kulakkina; hän oli menettänyt omaisuutensa ja saanut 11 kuukauden pakkotyötuomion.

Hän oli iloinnut sodan alkamisesta, sillä hän ajatteli, että sota "toop vapan elämän kansale ja mahtulisuta Stalini kynssista päästä". Hän kertoi, että hänet oli määrätty puna-armeijaan 1.7.1941, mutta hänelle ei uskallettu antaa aseita. Lapiro ja kirves työvälineinään hänet vietiin Perkjärven ja Viipurin välimaastoon rakentamaan puolustuslinjaa.⁶¹³

Suomalaiset viranomaiset tiesivät hyvin, että osa baltialaisiksi luokitelluista sotavangeista ei ollut koskaan edes käynyt Baltiassa. Mukana oli varmasti myös ripaus heimosympatiaa, sillä Suomessa oli yleisesti tiedossa, että Viron elintarviketilanne oli huomattavasti parempi kuin Suomen.

Virolaisten sotavankien kuolleisuus Suomessa ei koskaan ollut mainittava, sillä vain seitsemän virolaista sotavankia kuoli jatkosodan aikana ja heistäkin osa haavoihinsa, mutta jo syksyllä 1941 Suomen sotavankihallinnossa oli tiedossa, että sotavankileirien ravintotilanne yleensä oli heikko. Virolaisia

⁶¹¹ Vilho Helasen päiväkirja 9. ja 16.7.1942, AKS:n arkisto, KA.

⁶¹² Nevalainen 1990, s. 44–45, 50–51; Maripuu 2006, s. 760–761, Roiko-Jokela 2001, s. 33.

⁶¹³ Sotavankijärjestelyleiri nro 1:n kirje KD nro 470/I/1560 sal. Kotijoukkojen esikunnalle 28.5.1942, liite, Kotijoukkojen Esikunnan sotavankitoimisto, Fa 10, KA; Maripuu 2006, s. 759.

vankeja ei tilan puutteen vuoksi ollut mahdollista erottaa venäläisistä sotavangeista, joten saksalaisten mallileirit eri kansallisuuksille varattuine osastoineen ehkä vaikuttivat myös sotavankien kannalta hyvältä ratkaisulta.

Tosiasiaa myös Viron saksalaisilla sotavankileireillä nähtiin nälkää ja 15 000 sotavankia menehtyi. Koska Virossa olleiden sotavankien lukumäärästä on hyvin erilaisia käsityksiä, kuolleisuusprosenttia on mahdoton edes arvioida.⁶¹⁴

Ainakin muutama lokakuussa 1942 Saksaan luovutettu virolainen sotavanki oli päätenyt joulukuun alussa 1942 Stablackin sotavankileirille Itä-Preussiin. Heidän luovutuksensa oli viivästynyt, sillä he olivat olleet Suomen armeijassa tulkkeina sodan alusta lähtien.⁶¹⁵

Pohjimmiltaan suomalaisten tarkoituksena oli palauttaa Neuvostoliittoon joutuneet baltit takaisin esi-isiensä kotimaihin. Vaikka jotkut virolaiset osasivat melko hyvin suomea, heitä ei haluttu pitää Suomessa. Stablackin leirille Suomesta päätyneillä virolaisilla sotavangeilla ei ollut sukulaisia Virossa ja he toivoivat pääsevänsä takaisin Suomeen sinne jäädäkseen, mutta suomalaiset sotilasviranomaiset eivät halunneet vastaanottaa heitä.⁶¹⁶

Osaltaan syynä oli se, että sotavankeja ei Suomessa vapautettu sotavankeudesta ennen Heimopataljoona 3:n perustamista marraskuussa 1942 ja senkin jälkeen vain sillä ehdolla, että sotavangit liittyivät Suomen armeijaan.

Ainakin 4 000 virolaista siviilipakolaista siirtyi Suomeen Viron saksalaismiehityksen aikana. Suomalaiset viranomaiset eivät olleet järin ihastuneita pakolaisiin, vaikka nämä olivat enimmäkseen työikäistä ja -kykyistä väkeä. Heitä ei kuitenkaan palautettu Viroon vaan määrättiin valitsemaan työpalvelun ja Suomen armeijan väliltä.

Päämajan komentoesikunnan päällikkö kenraaliluutnantti Wiljo Tuompo totesi päiväkirjassaan huhtikuussa 1943, että Suomi saisi helposti Virosta 10 000 – 15 000 vapaaehtoista, mutta Saksa ei tätä sallinut vaan pakotti virolaiset SS-joukkoihin tai työpalveluun. Tuompon mukaan saksalaiset eivät halunneet suomalaisten sekaantuvan Viron asioihin. Valtiollinen poliisi raportoi pakolaisista Virossa oleville saksalaisille turvallisuus-viranomaisille.⁶¹⁷

⁶¹⁴ Maripuu 2006, s. 754–755; Vepsäläinen 2007, s. 132, viite 312.

⁶¹⁵ Vilho Helasen päiväkirja 2.12.1942, AKS:n arkisto, KA; Kertomus suomenheimosten sotavankien vastaanottoa varten Saksaan marraskuussa 1942 lähetetyn komissionin toiminnasta, päivätty 8.1.1943, laatinut komission johtaja Vilho Helanen, T 19654/F8, KA. Vielä huhtikuussa 1943 Viroon lokakuussa 1942 luovutettujen sotavankien omaiset luulivat sotavankien olevan edelleen Suomessa ja lähettelivät kirjeitä SPR:n kautta sotavangeille, Päämajan kirje nro 538/jäjr.4/sal. Kotijoukkojen Esikunnalle 13.4.1943. SPR, sotavankitoimisto, Ea 13, KA.

⁶¹⁶ Vilho Helasen päiväkirja 2.12.1942, AKS:n arkisto, KA; Kertomus suomenheimosten sotavankien vastaanottoa varten Saksaan marraskuussa 1942 lähetetyn komissionin toiminnasta, päivätty 8.1.1943, laatinut komission johtaja Vilho Helanen, T 19654/F8, KA.

⁶¹⁷ Roiko-Jokela 1997, s. 246–250; Kallatsa 2009, s. 184.

Vaihdon puitteissa ja omasta tahdostaan luovutetut sotavangit

Vaihdon puitteissa luovutetut kaukasialaiset ja "erillisiä kansallisuuksia" (muun muassa ukrainalaisia, valkovenäläisiä, romanialaisia, puolalaisia, tshekki, bulgarialainen, hollantilainen) edustavat sotavangit siirrettiin Saksaan samalla aluksella, jossa oli jo valmiiksi saattovartio Stablackin leiriltä (*Stalag 1 A*), joten sotavangit vietiin aluksi Stablackiin.⁶¹⁸ Samoin 5.1.1943 luovutetut yli 500 kaukasialaissotavankia päätyivät aluksi Stablackin leirille.⁶¹⁹

Koska leiri oli tarkoitettu ensisijaisesti ranskalaisille ja belgialaisille sotavangeille, kaukasialaiset tuskin jäivät Stablackiin. Todennäköisesti heidät siirrettiin joko työvoimaksi sinne, missä tarvetta juuri sillä hetkellä oli, tai Itäpataljooniin. Saksalaisille vaihdon puitteissa luovutetut kaukasialaiset sotavangit olivat 95-prosenttisesti miehistöä. Joukossa ei ollut yhtään upseeria ja vain 27 aliupseeria, joista viisi lääkintähenkilöstöä. Noin 40 % kaukasialaisista luovutetuista oli maataloustyöläisiä ja 40 % muita työläisiä. Toisaalta joukossa oli myös kolme tanssitaiteilijaa, hammaslääkäri, geologi ja kolmisenkymmentä opettajaa.

Suomalaisten näkökulmasta kaukasialaiset rinnastuivat sotavankien suureen massaan, eivätkä he olleet Suomessa suosituimmuusasemassa. Kaukasialaisten sotavankien luovutuksen tarkoituksena oli ensisijaisesta saada mieluisampaa sotavankiainesta eli suomensukuisia sotavankeja vaihdossa Saksasta.

Suomalaiset sotilasviranomaiset olettivat kesällä 1942, että saksalaisilla olisi paremmat mahdollisuudet ruokkia sotavankeja, joten saksalaiset voisivat ottaa vastaan myös huonokuntoisia sotavankeja, jotka voitaisiin kuntouttaa Saksassa saatavilla olevan runsaamman ravinnon avulla.⁶²⁰

Suomalaiset sotilasviranomaiset olivat nähneet matkoillaan Saksassa enimmäkseen mallileirejä, joilla oli lähinnä ranskalaisia sotavankeja. Sotavankeja Suomeen noutaneet komissiot huomasivat kyllä, että Saksan Pohjoisen Armeijaryhmän sotavankikommentajan alaisella Tapan vankileirillä (*Stalag 381*) ja sen Tallinnan alaleirillä sotavankien olot olivat selvästi huonommat kuin Stablackissa. Siitä huolimatta suomalaiset pitivät saksalaista sotavankihallintoa esimerkillisenä ja halusivat saada siitä lisätietoja.

⁶¹⁸ Kriegsgefangenen-Mannschafts-Stammlager I A Stablack, kirjelmä nro IIB/e/w 4281 Stalag 351:lle 17.12.1942, T19659/B18, KA.

⁶¹⁹ Deutsches Rotes Kreuz, Präsidium, Führungsstab, Aktz. VII/3 Grl/Bb. SPR:lle 8.8.1942, KotijE, svstso, Fa 23, KA; Suomen päämajan ulkomaosaston passitus 1.1.1943, KotijE, svstso, Fa 23, KA; Suomen sotilasasiamies Berliinissä, kirje nro 2060/4e Suomen päämajan ulkomaosaston päällikölle 15.12.1942, T19654/F3-4, KA. Stablack oli ilmeisesti vain välietappi, sillä ukrainalainen tai etninen saksalainen, 5.1.1943 saksalaisille luovutettu sotavanki Juri Makarenko oli tarkoitus siirtää Stablackista edelleen Berliinissä olevalle Stalag III D:lle. Saksan päämajan sotavankiosasto oli pyytännyt Makarenkon toimittamista Stalag III D:lle, mutta luovutuksen alkuunpanija oli sotavangin isä, joka toivoi poikansa vapauttamista sotavankeudesta.

⁶²⁰ Vilho Helasen päiväkirja 1. ja 2.7.1942, AKS:n arkisto, KA.

Vielä keväällä 1943 suunniteltiin ensisijaisesti huonokuntoisempien sotavankien luovuttamista saksalaisille.⁶²¹

Erillisiä kansallisuuksia edustavien sotavankien vaiheet luovutuksen jälkeen poikkesivat kaukasialaisista sikäläkin, että suurin osa heistä oli anonut itse tai omaistensa kautta sotavankeudesta vapauttamista, kuten esimerkiksi 19.9.1943 saksalaisille luovutettu tshekkiläinen lentäjälüutnantti Vladimir Baido, joka oli jäänyt sotavangiksi jo 31.8.1941 Terijoella. Baido toimi Saksaan siirtämisensä jälkeen Vlasovin armeijassa.⁶²²

Samaan aikaan Baidon kanssa luovutettu talvisodan sotavanki Vasili Semme oli oman kertomuksensa mukaan jonkin aikaa maatoisissa Saksassa. Sen jälkeen hän oli rangaistusleirillä Itä-Preussissa, josta hänet siirrettiin töihin tehtaaseen Singeniin. Hän oli Sveitsissä evakuoituna huhtikuusta 1945 elokuuhun 1945. Syyskuussa 1945 hänet palautettiin Neuvostoliittoon, jossa hän päätyi suodatusleirille.⁶²³

Omasta tai omaistensa anomuksesta Saksaan luovutetut sotavangit edustivat useita eri kansallisuuksia, ei kuitenkaan isovenäläisiä. Heidän joukossaan oli joitakin upseereja, mutta suurin osa oli tavallisia sotamiehiä. Heidän myöhemmistä vaiheistaan ei useimmiten ole tietoja, mutta joistakin yksittäisistä sotavangeista tiedetään, että he ovat siirtyneet Saksan armeijan palvelukseen tai ryhtyneet vapaaehtoiseksi työvoimaksi (*Hilfswillige*).

Se oli ainakin saksalaisten tavoitteena, sillä saksalaiset viranomaiset pyysivät tammikuussa 1944 erään georgialaisen sotavangin luovuttamista, jotta hänet olisi voitu ottaa Saksan itäjoukkoihin.⁶²⁴ Todennäköisesti Suomesta vaihdon puitteissa luovutetut aatteellisesti ja fyysisesti kelvolliset ja halukkaat kaukasialaiset otettiin Saksan armeijaan.

Sotavankien vaikutusmahdollisuuksia omaan elämäänsä luovutuspyyntöjen ja kieltäytymisten suhteen ei pidä korostaa, sillä valtaosalla sotavangeista ei ollut mahdollisuutta tulla omasta tahdostaan luovutetuksi saksalaisille. Sotavangin mahdollisuudet vaikuttaa luovutukseensa riippuivat hänen hyödyllisyydestään vastaanottajataholle. Saksalaiset olivat kiinnostuneita lentäjistä myös työvoimana, joten suomalaisten vangiksi jääneitä lentäjäsotavangeja värvättiin Saksan ilmavoimien palvelukseen jo Suomessa.

Yliloikkarien, kuten vuonna 1918 syntyneen ukrainalaisen väpeli Ilja Filipovitsh Savkinin, suhtautuminen saksalaisiin oli yleensä myönteinen.

⁶²¹ Vilho Helasen päiväkirja 24.6.1942, AKS:n arkisto, KA; kertomus suomenheimoiosten sotavankien vastaanottoa varten Saksaan lähetetyn komissionin toiminnasta, päivätty 31.7.1942, T 19654/F5, KA: Kulkulaitosten ja yleisten töiden ministeriön väestönsiirtoasian keskustuimiston kirjelmä nro 553 UM:lle 15.4.1943, T19654/F8, KA.

⁶²² Geust 2008, s. 237.

⁶²³ Suodatusleirit olivat lännen järjestely- tai läpikulkuleirejä vastaavia karanteeni- ja kuulusteluleirejä. ”Suodatetuista” osa kotiutettiin, osa lähetettiin Gulagiin, osa armeijan jälleenrakennusyksiköihin ja osa tuomioistuimen eteen. Semmen kuulustelupöytäkirja 15.9.1945, fond 1986–2, P–5087, 8–10 op, LVVA.

⁶²⁴ Sotavankileiri 7:n kirje KD nro 393/II/sal. Päämajan sotavankikomentajan esikunnalle 7.12.1943, Päämajan ulkomaosaston kirje nro 83/Ulk.2/sal. Sotavankikomentajalle 10.1.1944 ja sotavankileiri 7:n kirje nro 15/II/sal. Sotavankikomentajan esikunnalle 15.2.1944, T 19659/B18, KA.

Savkin loikkasi suomalaisten puolelle 24.1.1943 Olhavan rintamalla Aunuksen kannaksella jouduttuaan riitoihin joukko-osastonsa komentajan kanssa. Elokuussa 1943 Suomeen oli loikannut kolme muutakin lentäjää, mutta heitä ei koskaan luovutettu saksalaisille. Ilmeisesti vain Savkin oli halukas siirtymään saksalaisten puolelle. Saksan ilmavoimien yhteysupseeri majuri Friedrich-Franz von Nordenskiöld hoiti Savkinin siirtoa Saksaan. Savkin luovutettiin 1.5.1943 Malmin lentokentällä saksalaisen kuriirikoneen ohjaajalle, joka vei Savkinin ensin Tallinnaan ja sieltä edelleen Saksaan.⁶²⁵

Savkin liittyi Saksan ilmavoimiin luutnanttina ja toimi selustassa siirtolentäjänä kuljettaen uusia lentokoneita Messerschmittin tehtailta ilmavoimien lentokentille. Hän menehtyi koneensa maahansyöksyssä Darmstadtin lentokentän lähellä 18.8.1944.⁶²⁶

Saksalaisten palveluksessa olleiden vaiheet sodan päätyttyä olivat kirjavat. Sadattuhannet neuvostokansalaiset, sekä sotavangit että siviilit, kieltäytyivät palaamasta Saksasta Neuvostoliittoon sodan jälkeen. Osa heistä kieltäytyi palaamasta kommunisminvastaisuuden vuoksi, mutta suurin osa pelkäsi joutuvansa rankaisutoimenpiteiden uhriksi Neuvostoliitossa.⁶²⁷

Neuvostoliiton turvallisuuspalvelu NKGB kuulusteli ja tuomitsi muiden valtioiden tiedustelun palveluksessa olleet, isänmaanpetturit, yhteistoiminnassa olleet ja Saksan puolustusvoimissa palvelleet kotiinpalajaajat. Rangaistuksen pelossa moni kotipaikalleen rangaistuksetta päässyt yhteistoimintamies jätti ilmoittautumatta viranomaisille.⁶²⁸

Tiedusteluosaston kautta luovutetut sotavangit

Tiedusteluosaston kautta luovutettujen sotavankien kohdalla on selvimmin havaittavissa, että saksalaiset arvioivat heidän luotettavuutensa ja hyödyllisyytensä uudelleen omista lähtökohdistaan. Tietorikas sotavanki ei välttämättä ollut käytettävissä tiedustelutehtävissä.⁶²⁹

Sotavangin vaiheet saksalaisille luovuttamisen jälkeen saattoivat muotoutua tyystin erilaisiksi kuin suomalaiset viranomaiset olettivat. Moni lentäjäsotavanki päättyi Saksan ilmavoimien palvelukseen, vaikka heidät oli luovutettu saksalaisille Suomen päämajan tiedusteluosaston kautta. Luultavasti heitä aluksi käytettiin tiedustelutiedon lähteenä.

⁶²⁵ Manninen 2006, s. 16–17; PM:n tiedusteluosaston aloite 8.11.1943, T19654/F3–5, KA; saksalaisille luovutettuja sotavankeja koskevia luetteloita, T19659/B18, KA.

⁶²⁶ Manninen 2006, s. 16–17.

⁶²⁷ Reese 2011, s. 20.

⁶²⁸ Petrov 2013, s. 314, 318–319.

⁶²⁹ Tästäkin syystä Pekka Kauppalan teoria siitä, että suurin osa sotavankiluovutuksista olisi johtunut tiedustelusyistä, on kestämätön, vertaa Kauppala 2011, s. 148–149.

Tiedustelumielessä arvokkaat sotavangit olivat enimmäkseen upseereja. Vain muutamien vaiheista saksalaisille luovuttamisen jälkeen on tietoja. He suostuivat yhteistoimintaan saksalaisten kanssa. Yllättävää kyllä, se ei välttämättä juurikaan vaikeuttanut heidän uraansa Neuvostoliitossa sodan jälkeen.

Luvussa *Tietorikkaat sotavangit* mainitun sukellusveneeseen kapteeni Lisinin uraa sotavankeus ei juuri haitannut. Palattuaan Neuvostoliittoon syksyllä 1944 normaaleissa sotavankien palautuserissä tämä kesällä 1942 Neuvostoliiton sankarin arvonimen saanut upseeri rehabilitoitiin pian. Hän toimi punalaivaston divisioonankomentajana sodassa Japania vastaan ja siirtyi sittemmin Makarovin merenkulkuoppilaitoksen merisotatieteen osaston johtajaksi.⁶³⁰ Sotavangiksi jääminen ei siis välttämättä estänyt etenemistä sotilasuralla Neuvostoliitossa sodan päätyttyä.

Pekka Kauppalan tietojen perusteella saksalaisten suomalaisille luovuttama ja itse Saksaan luovuttamistaan anonut Mstislav Dobrotvorski oli lähetetty tiedustelumieheksi. Kauppala tosin olettaa virheellisesti, että Dobrotvorski olisi jättäytynyt suomalaisten vangiksi. Hän jättäytyi saksalaisten vangiksi, mutta koska Dobrotvorski tunsu hyvin Kannaksen linnoitukset, saksalaiset luovuttivat hänet suomalaisille. Se oli Dobrotvorskille vain hidaste, ja hän pääsi palaamaan saksalaisten vankeuteen.

Puna-armeijan pioneerijoukoissa palvellut, vuonna 1916 syntynyt luutnantti Mstislav Mihailovitsh Dobrotvorski loikkasi saksalaisten puolelle 15.3.1943 Leningradin eteläpuolella olevan Pushkinin (Tsarskoje Selo) lähellä Susikylässä ja kertoi saksalaisille kaiken tietämänsä "bolshevikkien voimista". Oman kertomuksensa mukaan hän oli suunnitellut liittävänsä Venäjän vapautusarmeijaan. Dobrotvorski oli miinoitustöitä johtaessaan menetellyt tavalla, joka oli johtanut 10 vuoden pakkotyörangaistukseen, upseerinarvon menetykseen ja palvelukseen rangaistuskomppaniassa. Vaikka hänen upseerinarvonsa palautettiin haavoittumisen jälkeen, koettu vääräys sai hänet loikkaamaan saksalaisten puolelle.

Koska hänellä oli paljon tietoja Karjalan Kannaksen linnoituksista, suluista ja varustuksista, hänet siirrettiin lentokoneella Helsinkiin suomalaisten kuulusteltavaksi huhtikuussa 1943. Dobrotvorskia kuulusteltiin ainakin Kannaksen ryhmän esikunnassa, kunnes hänet lopulta elokuun alussa 1943 toimitettiin upseerisotavankileiri 1:lle. Eri kuulustelupaikkojen välillä Dobrotvorskia säilytettiin Viipurissa sotavankileiri 6:lla, ehkä siksi, että sieltä oli lyhyt matka sotatoimiyhtymien esikuntiin ja Mikkeliin. Ilmeisesti hän ei ollut tyytyväinen kohteluunsa Suomessa, sillä hän kertoi, että saksalaiset olivat antaneet hänelle saksalaisen sotilaan muona-annoksen, kun taas suomalaiset olivat panneet hänet ruumiilliseen työhön.

⁶³⁰ Azarov 1985, passim.

Upseerileirille päästyään Dobrotvorski pyysi oitis päästä takaisin saksalaisten puolelle astuakseen "sotilaiden riviin taistelemaan vihattua bolshevismia vastaan". Dobrotvorskin anomus lähetettiin edelleen huomautuksilla "sotavanki D on tosiaan antanut erinomaisen tärkeitä tietoja ja paljon" ja "tällainen sotavanki saadaan vain kerran 1 000:ssa vuodessa." Rakennusinsinöörin taustansa vuoksi Dobrotvorski kykeni kuvaamaan linnoituslaitteistojen teknisen rakenteen.

Vaikka päämajan sotavankikomentajan esikunta toivoi, että vanki luovutettaisiin saksalaisille ensi tilassa, kesti aikansa, ennen kuin byrokratian rattaat pyörähtivät ja Suomen päämajassa olevan Saksan armeijan edustajan kautta saatiin tieto, että saksalaiset ottaisivat Dobrotvorskin vastaan. Lopulta hänet luovutettiin saksalaisille Hangon saksalaisessa täydennyskeskuksessa (Frontleitstelle) 22.1.1944.⁶³¹

Dobrotvorskin lähettämiseen viittaa se, että Saksassa eri sotavankileireillä tammikuusta 1944 alkaen ollut Dobrotvorski päätyi maaliskuussa 1945 Leningradin sotilasalueelle johtamaan 3. erillisen rakennuspataljoonan insinööri tehtäviä ilmeisesti saamatta minkäänlaista tuomiota yhteistoiminnastaan suomalaisten tai saksalaisten kanssa.⁶³²

Suomeen siirretyt sotavangit

Suomeen siirretyt sotavangit voidaan jakaa kolmeen eri ryhmään, upseerinarvonsa vuoksi suomalaisille luovutettuihin, työvoimaksi Suomeen siirrettyihin ja etnisen alkuperänsä vuoksi Suomeen siirrettyihin.

Suomalaisille luovutetut 54 upseerisotavankia luovutettiin nimenomaan sotilasarvonsa vuoksi, koska saksalaisilla ei ollut Lapissa upseerivankileiriä. Kaikkia heistä ei ole mahdollista identifioida suomalaisista lähteistä. Vain 41 sotavangin sotavankikortit löytyvät. Suurin osa luovutetuista jäi sodan loppuun asti upseerisotavankileiri 1:lle, mutta kuusi luovutettiin takaisin saksalaisille, neljä päämajan valvontaosaston kautta poliittisesti epäluotettavina, yksi osasto Paatsalon kautta tiedustelumieheksi ja yksi lisäkuulusteluja varten heinäkuussa 1941.⁶³³

Rekisteröimättömien suomalaisten työvoimaksi Lapissa luovutettujen sotavankien oloista ei voi sanoa juuri mitään. Suomalaisten sotavankikomppanioiden korkean kuolleisuuden perusteella heidän olonsa

⁶³¹ Päämajan sotavankikomentajan esikunnan kirjelmä nro 387/Sv.1/sal. sotavankileiri 7:n päällikölle 20.1.1944 ja siihen liittyvä kirjeenvaihto, T19656/F20, KA; Dobrotvorskin kuulustelupöytäkirja, Kannaksen ryhmän esikunta, Tsto II, Nro 674/II/203.c. sal. 16.5.1943, T 5769/20, KA.

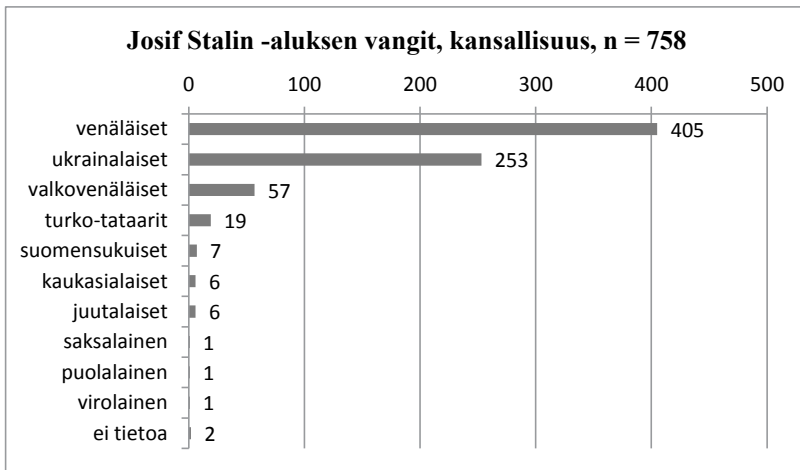
⁶³² Kauppala 2011, s. 217–218.

⁶³³ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

eivät olleet yhtä hyvät kuin vastaavalla tavalla saksalaisten työvoimaksi luovutettujen sotavankien olot, mutta henkilötietojen puutteessa edes kuolleisuutta ei ole mahdollista selvittää (ks. luku *Saksalaisten töihin Suomessa luovutetut sotavangit*).

Suomeen työvoimaksi siirrettiin myös Hangossa työvelvollisina tai puna-armeijalaisina olleet, mutta saksalaisten merellä vangitsemat ja ensin Viroon kuljetetut Josef Stalin -aluksen vangit. Heidät luovutettiin suomalaisille ennen kuin saksalaiset olivat ehtineet tarkemmin kuulustella tai erotella heitä.⁶³⁴ Sotavanki Samuil Tirkeltaubin kertoman mukaan valinta Suomeen siirrettävistä tehtiin rivissä jako kahteen -periaatteella.⁶³⁵

Josif Stalin-aluksen vankeihin nimittäin kuului kuusi juutalaista sotavankia, joista kaksi politruckkia, sekä kuusi muuta politruckkia. Saksalaiset viranomaiset jakoivat sotavangit poliittisesti luotettaviin ja epäluotettaviin myös Virossa. Poliittisten upseerien erottaminen muista sotavangeista suoritettiin tavallisesti Viron saksalaisilla sotavankileireillä. Poliittisten upseerien tai muuten poliittisesti epäluotettavien sotavankien surmaaminen ei Maripuun mukaan ollut erityisen järjestelmällistä, koska sotavangit siirrettiin nopeasti yksityisten työantajien käyttöön.

Kuvio 12 Josif Stalin -aluksen vankien kansallisuus, lähde: Rannikkotyöstörykmentti 11, Esikunta KD nro 2109/II/sal Merivoimien esikunnalle 2.10.1942, T15889/1487a, KA.

Poliittisia upseereja tiedetään kuitenkin teloitettun myös Virossa.⁶³⁶ Suomeen siirretyt Josif Stalin -aluksen juutalaiset ja politruckkivangit olisi eroteltu myös Virossa, jos siihen olisi ollut aikaa. He ehtivät kuitenkin viettää

⁶³⁴ Rannikkotyöstörykmentti 11:n esikunta, kirjelmä KD nro 2109/II/sal. 2.10.1942 liitteinen, T15889/1487a, KA.

⁶³⁵ Ruotuväki 8/2007, veteraanien erikoisnumero.

⁶³⁶ Maripuu 2006, s. 757–760.

vain muutaman viikon saksalaisella leirillä, joten poliittisen luotettavuuden selvittämiseen ei ollut tilaisuutta.

Sodan loppuun mennessä Josif Stalin -alukselta Suomeen siirretyistä vangeista oli kuollut 32 ja saksalaisille luovutettu 22 sotavankia, joista 13 valvontaosaston luovuttamia ja kuusi muiden kaukasialaisten kanssa vaihdon puitteissa 5.1.1943. Yksi sotavangeista luovutettiin vielä päämajan tiedusteluosaston kautta kesällä 1942, yksi etnisenä saksalaisena Rovaniemellä lokakuussa 1942 ja viimeinen kesäkuussa 1944 omasta halustaan Rovaniemellä.⁶³⁷

Josif Stalin -aluksen sotavangeista suurin osa oli isovenäläisiä ja ukrainalaisia. Puna-armeija oli valmistautunut Hangon evakuoimiseen jo marraskuussa kuljettamalla virolaiset työvelvolliset Russarölle. Hankoon jäivät ja sieltä laivoilla evakuoitiin lähinnä puna-armeijan vakinaista väkeä.⁶³⁸ Josif Stalin -aluksen vangeista suurin osa oli miehistöä. Vain muutama työvelvollinen oli eksynyt mukaan.

Heimosotavangit

Suomensukuisten heimosotavankien Suomeen siirron syynä oli heimoaate, jonka käytännön sovellussuunnitelmat muuttuivat sodan kuluessa.

Vaikka työvoimakysymys ja ajatus sotavangeista Itä-Karjalan asuttajina olikin aluksi tärkeä, tavoitteena oli ajan myötä sopeuttaa rodultaan ja kieleltään kantaväestön kanssa yhtenevä ryhmä osaksi suomalaista väestöä Suur-Suomessa. Kesällä 1942, kun ensimmäiset suomensukuiset sotavangit siirrettiin Suomeen sotavankien vaihdon puitteissa, suomensukuisia sotavankeja ei suunniteltu käytettäväksi rintamalla, vaan heidät tuotettiin Suomeen ensisijaisesti työvoimaksi Itä-Karjalaan.

Tästä syystä suomensukuisia sotavankeja noutamaan lähetetyn komission johtajaksi määrättiin lopulta Itä-Karjalan sotilashallinnon edustaja eikä päämajan valvontaosaston mies, kuten aluksi oli suunniteltu. Suomen Saksan-lähettiläs Kivimäki piti selvänä sitä, että suomensukuisia sotavankeja oltiin siirtämässä Itä-Karjalaan. Myös sotavankeja noutaneen komission näkemyksen mukaan saksalaisten hallusta Suomeen siirrettäviä suomensukuisia sotavankeja tarvittiin kipeimmin työvoimaksi omassa maassa.⁶³⁹

Suomalaisten viranomaisten sotavankien siirtoon uhraama työmäärä oli mittava, vaikka alusta asti oli selvää, ettei sotavankien työpanos muun muassa heidän heikon terveydentilansa vuoksi voisi heti olla kovin hyvä.

⁶³⁷ Jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA; saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

⁶³⁸ Trett 1989, s. 45.

⁶³⁹ Laine 1982, s. 151; Ojala 1974, s. 24–25; Vilho Helasen päiväkirja 21.6. ja 1.7.1942, AKS:n arkisto, KA: Itä-Karjalan sotilashallinto-osikunta, hallinnollinen toimisto, kirjelmä nro 94/B/Valv.1/sal. PM:n järjestelyosaston päällikölle 19.8.1942, T19654/F3–4, KA; Danielsbacka 2013, s. 190.

Suomensukuisten sotavankien noutaminen Saksasta muistuttaa hiukan inkeriläisten orpolasten etsintämatkoja Puolaan kesällä 1943 ja Valko-Venäjälle keväällä 1944. Lapset haluttiin pelastaa venäläistymiseltä, vaikka se tarkoitti kuukausien työpanosta ja saksalaismiehittäjien avun ja hyvän tahdon varaan jättäytymistä.⁶⁴⁰

Suomensukuisten sotavankien siirtäminen Suomeen ei ainakaan heti tarkoittanut vaihdossa saksalaisille luovutettuja kaukasialaisia sotavangeja paremman työvoiman saamista. Osa Suomeen siirrettävistä suomensukuisista sotavangeista oli fyysisesti varsin kehnossa kunnossa. Mukana oli muun muassa keuhkotautisia eli kroonisesti sairaita. Osa Tallinnan leiriltä kesällä 1942 Suomeen siirretyistä sotavangeista oli nälkäkuoleman partaalla ja menehtyi pian Suomessa. Heikkokuntoisimmat oli pakko jättää Viroon, jossa suuri osa kuoli muutaman kuukauden sisällä.

Sotavankikomission johtaja Vilho Helanen onnistui vakuuttamaan kotijoukkojen esikunnan siitä, että vankien piti saada Suomessa sotavangeille runsain mahdollinen muona-annos C, joten parempaa oli luvassa.⁶⁴¹ Suomeen siirto oli sotavangeille mahdollisuus parempaan elämään. Viirasta vankileireiltä Suomeen siirrettyjen heikkokuntoisten sotavankien lisäksi myös eräs Stablackin leirillä ollut suomensukuinen sotavanki sai toisen mahdollisuuden Suomeen siirrettäessä.

Äänislinnassa syntynyt Heikki Kukkonen oli elokuussa 1943, juuri ennen kolmannen suomalaisen sotavankikomission saapumista Stablackiin, jäänyt kiinni suhteesta saksalaiseen naiseen. Hänet oli määrätty luovutettavaksi Saksan turvallisuuspoliisille, mutta suomalainen komissio sai saksalaiset viranomaiset vakuutetuiksi siitä, että Kukkonen tuli vapauttaa syytteestä suomalaisen syntyperän vuoksi. Neuvostoliittolainen sotavanki tuomittiin normaalisti moisesta kuolemaan ja läntisiä kansallisuuksia edustaneet sotavangit kolmeksi vuodeksi vankeuteen.⁶⁴²

Suomessa suomensukuiset sotavangit siirrettiin sotavankijärjestelyleiri 2:lle, josta poliittisesti luotettavat sotavangit siirrettiin heimosotavankileiri 21:lle. Sieltä heidät sijoitettiin edelleen maataloihin työhön pilkkukuumekaranteenin ja valvontaosaston suorittaman perusteellisen kuulustelun jälkeen. Leirin periaatteena oli siirtää mahdollisimman suuri osa sotavangeista lähistön maataloihin sekä huollon helpottamiseksi että "kasvatusmielessä"⁶⁴³, joten suurin osa Saksasta siirretyistä sotavangeista lienee sijoitettu samoin maataloihin.

⁶⁴⁰ Rajavuori 2008, s. 13.

⁶⁴¹ Vilho Helasen päiväkirja 27.6., 2.7., 11. ja 14.7.1942, AKS:n arkisto, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirje järj.4:lle 15.7.1942, no 4830/järj.1b.sal, T 19654/F1-2, KA; Kertomus suomenheimosten sotavankien vastaanottoa varten Saksaan marraskuussa 1942 lähetetyn komission toiminnasta liitteinen, T19654/F8, KA; jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta (Ivan Feodorovitsh Vasiljev, Trihonen, Pavel Petrovitsh), KA.

⁶⁴² Matkakertomus, liittyy jatkona III:n Saksaan lähetetyn sotavankien vastaanottokomission matkakertomukseen, T19654/F6, KA; Streim 1981, s. 156-157; Spoerer 2005, s. 563-564.

⁶⁴³ Ojala 1974, s. 17.

Ainakin Viron sotavankileireihin verrattuna suomalaisissa maataloissa oli huomattavasti parempi muonitus. Toisin kuin muita taloihin työvoimaksi sijoitettuja sotavankeja, heimosotavankeja piti kohdella tasavertaisina muihin talouteen kuuluvien kanssa. He söivät samaa ruokaa samassa pöydässä kuin talon väki. He saivat lukea sanomalehtiä ja kuunnella radiota, tavata lähitaloissa töissä olevia tovereitaan ja käydä kirkossa. Koska suomensukuisia sotavankeja pidettiin luotettavina, he saivat liikkua verraten vapaasti, eivät kuitenkaan pihapiirin ulkopuolella ilman valvontaa.⁶⁴⁴

Kun Heimopataljoona 3 perustettiin 16.11.1942 annetulla käskyllä, osa Suomeen siirretyistä sotavangeista liittyi siihen. Kaikkiaan Heimopataljoona 3:ssa palveli noin 420 inkeriläissotavankia, vian- ja aunuksenkarjalaisista sotavangeista yhteensä alle 500 miestä, mutta vain 24 vepsäläistä. Tverinkarjalaisia sotavankeja Heimopataljoona 3:ssa oli 101. Heimopataljoona 3:een hyväksyttiin myös 30 suomalaissyntyistä sotavankia.⁶⁴⁵ Vain 26 uutta heimosotilasta liittyi joukko-osastoon vuonna 1943. Vuoden 1944 täydennys oli 113 miestä.⁶⁴⁶ Syrjän mukaan vain kaksi prosenttia Heimopataljoona 3:n miehistöstä oli muita kuin entisiä sotavankeja.⁶⁴⁷

Läheskään kaikki Suomeen siirretyt suomensukuiset sotavangit eivät edes halunneet liittyä Suomen armeijaan, vaikka se sentään takasi paremman muonan kuin mitä sotavankileirillä oli tarjolla. Suomen armeijaan liittymisen esteenä oli monia henkilökohtaisia syitä, joista poliittista vakaumusta on turha korostaa. Heimosotavangit olivat saaneet olla verraten hyvissä oloissa enimmäkseen maataloille sijoitettuina, joten rintamalle lähtö oli huononnut vallitseviin oloihin. Estävänä tekijänä on voinut olla myös tieto siitä, että rintaman toisella puolella taisteli isiä, veljiä, poikia ja naapureita. Ilmeisesti olot suomalaisilla maataloilla olivat aivan riittävän hyvät eikä pelkoa väkivaltaisesta kuolemasta ollut, toisin kuin rintamalla.

Suomeen siirretyt sotavangit eivät osoittautuneet suoranaiseksi valiojoukoksi. Heimopataljoonalaisia palasi sotavankileireille sekä omasta halustaan että rintamajoukkoihin kelpaamattomuuden takia. Syyt olivat osin samanlaisia kuin muillakin suomalaisilla sotilailla, jotka pyrkivät pois rintamapalveluksesta: eräs kärsi kranaattikauhusta, toiselle "tuli äkkiä vastenmielisyyssotaa kohtaan"⁶⁴⁸.

Vankileirille-käytännössä usein maataloille töihin-palaavat heimosotavangit kärsivät enimmäkseen sotaväsymyksestä ja motivaation puutteesta, sillä suurin osa vakuutti haluavansa jäädä rauhan tultua Suomeen.⁶⁴⁹

⁶⁴⁴ Itä-Karjalan Sotilashallintoiesikunnan väestötoimiston kirjelmä 22.5.1942, T2875/8, KA. Vaikka selostus sotavankileiri 21:n vankien oloista on keväältä 1942, ei ole mitään syytä olettaa, että Saksasta siirretyjä sotavankeja olisi kohdeltu leirin muista vangeista poikkeavasti.

⁶⁴⁵ Syrjä 1991, s. 57–59.

⁶⁴⁶ Ojala 1974, s. 28–29.

⁶⁴⁷ Syrjä 1991, s. 71.

⁶⁴⁸ Suora lainaus sotamies Timo Lesosen kuulustelusta 14.5.1944, T9392/42, KA.

⁶⁴⁹ Syrjä 1991, s. 71.

Suomeen siirretyistä suomenheimoisista sotavangeista 24 oli sotilasarvoltaan upseereja. Koska edellytys upseerinuralle Neuvostoliitossa oli oikea aate eli kommunismi, Heimopataljoonan neuvostoupseereihin suhtauduttiin varsin varauksellisesti. Osa heistä lähetettiin tottelemattomuuden vuoksi sotavankileiri 1:lle, jossa heidät sijoitettiin puolustusministeriön alaisen maatilan töihin.⁶⁵⁰

Sotavankeja noutamaan lähetetyn komission saksalaisilla sotavankileireillä suorittamista kuulusteluista huolimatta Suomeen oli päässyt siirtymään myös entisiä punaupseereja ja muita neuvostomyönteisiä henkilöitä. Vaikka päämajan valvontaosaston miehet kuulustelivat Suomeen siirrettyjä vankeja järjestelyleirillä ennen siirtoa eteenpäin, joukkoon jäi epäluotettavaa ainesta. Varotoimenpiteistä huolimatta Heimopataljoona 3:een hyväksyttiin useita kommunistisiin nuorisojärjestöihin kuuluneita, kommunistisen puolueen jäseniä, yksi politrukki, yksi loikkarikommunisti ja yksi punaupseeri sekä kenttäoikeudessa vapauttavan tuomion saanut vakooja.⁶⁵¹

Heimopataljoonassa paljastui useita yliloikkaustapauksia ja kaksi laajaa kapinahanketta, joista epäiltiin kymmeniä miehiä. Tutkinnoissa kävi ilmi, että kapinoitsijoissa oli Neuvostoliiton kommunistisen puolueen, sen nuorisojärjestön, kommunistisen nuorisoliiton ja jumalattomien liiton jäseniä sekä vakoojakoulutuksen saaneita henkilöitä.⁶⁵²

Myös sotavankileireille jääneissä suomensukuisissa sotavangeissa oli kapinahenkeä varsinkin vuonna 1944. Kurileiri 24:n vahvuudesta oli heimokansalaisia 10 % helmikuussa 1944, kun koko sotavankivahvuudesta heitä oli 6 %. Syyskuun loppuun mennessä 1944 heimokansalaisten osuus oli jo 20 %.⁶⁵³

Siviilihallinnon näkökulmasta sotavankien ja loikkareiden hyväksyminen vapaaehtoisena palvelukseen oli kaikille hyödyksi, sillä rintamalla kosketukset siviiliväestöön olivat olemattomat ja valvonta pelasi. Valtiollinen poliisi ehdottikin erään rajaloikkarina kesäkuussa 1941 Suomeen tulleen amerikansuomalaisen siviilimiehen sijoittamista armeijan riveihin vapaaehtoisena, kun puolustusvoimien tiedustelu- ja valvontaosastot katsoivat miehen liian epäluotettavaksi omaan käyttöönsä.⁶⁵⁴

Ajan myötä valvontaviranomaiset suhtautuivat yhä skeptisemmin saksalaisten tarjoamiin vapaaehtoisin suomensukuisiin sotavankeihin. Valtiollisen poliisin Rovaniemen osaston päällikkö Risto Linna kirjoitti keväällä 1944 saksalaisten suomalaisille luovuttaman Fredi Salosen kuulustelupöytäkirjan kanteen kommentiksi "Kukahen jaksaa uskoa tätäkin kertomusta? Ei kukaan." Amerikansuomalainen Salonen oli kompastellut

⁶⁵⁰ Kujala 2008, s. 243–244.

⁶⁵¹ Syrjä 1991, s. 66–67, 71; Soikkeli 2008, s. 60–69, 76–78, 91.

⁶⁵² HP 3:n kuulustelupöytäkirjat 1943–1944, T9392/42, KA; Ojala 1974, s. 98, 100, 104, 110, 112–114; Syrjä 1991, s. 98–100, 122–123.

⁶⁵³ Myllymäki 2013, s. 108–109.

⁶⁵⁴ Valpo KD nro 1706/1686 vuodelta 1941, KA.

kertomuksessaan Suomessa syntyneistä sukulaisistaan, eikä heitä ollut löytynyt kotimaisista kirkonkirjoista.

Siitä huolimatta hänet hyväksyttiin vapaaehtoiseksi Suomen puolustusvoimiin ja sijoitettiin Heimopataljoona 3:een. Sodan päätyttyä Salosella ei ollut suurempia haluja palata Neuvostoliittoon. Luovutusta pakoillut mies saatiin palautuskuljetukseen vasta 4.9.1945.⁶⁵⁵

Sodan päätyttyä suomensukuiset sotavangit palautettiin Neuvostoliittoon loka-marraskuussa 1944. Myös Heimopataljoonan miehet tuli luovuttaa Neuvostoliittoon välirauhansopimuksen nojalla. Suomen armeijassa taistelleiden inkeriläisten, karjalaisten ja virolaisten palautusta on käsitelty useissa teoksissa⁶⁵⁶, joten tyydyn tässä lähinnä tilastotietojen esittämiseen, sillä heimosotavankien myöhemmät vaiheet ovat toinen toistaan uskomattomampia.

Etenkin Heimopataljoonalaisten paluuhaluttomuus oli merkittävä. Heimopataljoonan lakkauttamisen jälkeen sen 657 sotilaasta 445 miestä karkasi matkalla Raahesta Naarajärven sotavankijärjestelyleiri 2:lle. Suuri osa karkureista saatiin kiinni vielä vuoden 1944 puolella, mutta loppuja etsiskeltiin ja palauteltiin Neuvostoliittoon 1950-luvun puoliväliin saakka.

Osa karkureista, yhteensä parisataa miestä, suuntasi Ruotsiin ja osa sieltä edelleen kauemmas ulkomaille aina Kanadaa ja Australiaa myöten.

Heimopataljoonalaisista oli kaatunut 79 ja muuten kuollut 6 ennen jatkosodan päättymistä. Parikymmentä oli kadonnut rintamalla, mahdollisesti siis loikannut Neuvostoliittoon.⁶⁵⁷

Yhteenveto: Sotavankiluovutusten ja -vaihtojen hyöty

Yleisesti tunnetut sotavankien käyttötarkoitukset moderneissa sodissa pätevät vain osittain sotavankien luovutuksiin Saksan ja Suomen välillä. Siitä huolimatta sotavankien luovutukset antavat huomattavan laajan kuvan sotavankien hyödyntämisestä. Hyötynäkökohtia voidaan tarkastella sekä luovuttajan että vastaanottajan näkökulmasta.

Luovuttajan näkökulmasta sotavangit olivat resurssi, jota ei mielellään luovutettu vastineetta. Saksalaiset luovuttivat sotavankeja suomalaisille joukko-osastoille työvoimaksi vain jatkosodan kolmena ensimmäisenä kuukautena, jolloin saksalaiset eivät itse käyttäneet sotavankeja

⁶⁵⁵ Valpo KD nro 123/917 vuodelta 1944, KA, Valpon pääosaston henkilökortti (Salonen, Fredi), KA; JAV, Salosen väestökortti, SM, KA; vapaaehtoisen henkilötietolomake, T6557/3, KA. Salonen oli oman kertomansa mukaan ollut vuoden puna-armeijassa ja 10 kuukautta saksalaisissa joukoissa itärintamalla, kunnes hänet oli siirretty "Saksan valtion kustannuksella" Tallinnasta Suomeen 6.3.1944 ja sieltä edelleen Rovaniemelle. Salosen tietojen mukaan hänen äitinsä viimeinen osoite oli ollut Äänislinna, sovhoosi nro 4, joten ei ole ihme, että hän hakeutui vapaaehtoiseksi suomalaisiin joukkoihin.

⁶⁵⁶ Ojala 1974; Nevalainen 1990; Roiko-Jokela Pekka1999; Roiko-Jokela 2001; Pekkarinen ja Pohjonen 2005; Soikkeli 2008; Pohjonen 2011; Kauppala 2011.

⁶⁵⁷ Ojala 1974, s. 128–147; Nevalainen 1990, s. 302-306; Pekkarinen ja Pohjonen 2005, s. 16–19.

laajanmittaisesti työvoimana. Suomalaiset sotavankiviranomaiset luovuttivat saksalaisille joukoille Suomessa sotavankeja vielä syksyllä 1942.

Suomalaisten näkökulmasta sotavankien luovuttaminen työvoimaksi oli parempi vaihtoehto kuin suomalaisen siviiliväestön siirtyminen saksalaisten töihin muutenkin työvoimapulasta kärsivässä maassa. Työvoimaksi luovutettuja sotavankeja ei valikoitu etnisen alkuperän tai sotilasarvon perusteella. Hyödyn tavoittelu näkyy keskustelussa vaihtotaseesta. Kumpikin osapuoli pelkäsi jäävänsä sotavankien vaihdossa tappiolle.

Etninen alkuperä ja rotuajattelu vaikuttivat varsin paljon luovuttamisiin ja vaihtoihin, mutta ensisijaisesti tavoiteltiin paremmin hyödynnettävää työvoimaa ja vasta toissijaisesti suunniteltiin sotavankien kotiuttamista.

Sekä Suomi että Saksa hyödynsivät kotialueelleen palautettuja sotavankeja ensisijaisesti armeijoidensa riveissä tai työvoimana. Sen paremmin suomalaisten kuin saksalaistenkaan innokkuus sotavankien vaihtoon ei ole selitettävissä pelkästään työvoimapolitiisesta näkökulmasta, sillä vaihdon piti tapahtua mies miestä vastaan. Vaihdettuja kansallisuuksia edustavia sotavankeja pidettiin vastaanottajamaassa käyttökelpoisempina kuin luovuttajamaassa.

Saksalaisille vaihdon puitteissa luovutetuista sotavangeista suuri osa oli kaukasialaisia, joita saksalaiset käyttivät työvoimana ja ns. Itäjoukoissa. Saksalaiset vapauttivat muodollisesti sotavankeudesta heille luovutetut etniset saksalaiset sotavangit. Suurin osa heistä jäi työvelvollisiksi Lappiin. Suomessa taas ajateltiin suomensukuisten sotavankien olevan parasta ainesta työvoimaksi ja sotilaksi.

Vastaanottajatahon sotavankien käyttöön liittyvät varsinaiset hyödyt liittyvät työvoiman tarpeeseen ja tiedustelunäkökohtiin, pitkän aikavälin suunnitelmat Suomen osalta sodanjälkeisen kansallisvaltion asuttamiseen ja Saksan tapauksessa Euroopan kansallisuuksien uudelleenjärjestelyyn.

Erityisen tietorikkaita sotavankeja luovutettiin Suomen ja Saksan tiedusteluorganisaatioiden välityksellä. Tiedustelumielessä loppuun käytetty sotavanki arvioitiin vastaanottajamaassa ja hänet sijoitettiin sopiviin tehtäviin tai vankileirille. Muutamia kymmeniä sotavankeja luovutettiin puolin ja toisin kaukopartioiden tai agenttiedustelun tarpeisiin. Sotavankien luovuttaminen liittyi Suomen ja Saksan yhteistyöhön vakoojien ja partisaanien torjunnassa Suomen Lapissa.

Luovutusten hyötyjä ajateltiin tiettyjen etnisten ryhmien osalta myös sotavankien näkökulmasta. Sen piti osua yksin joko vastaanottajan tai luovuttajan hyödyn kanssa.

Kun suomalainen sotavankihallinto käytti sotavankeja työvoimana vain rajatussa määrin syksyllä 1941, baltialaisista ja saksalaisista sotavangeista haluttiin päästä eroon vastineettakin. Baltialaisten sotavankien luovutuksen toivottiin vähentävän omaa huoltotaakkaa ja takaavan sotavangeille paremmat olot saksalaisten huostassa. Takana oli sekä humanitaarisia pyrkimyksiä että ajatus sotavankien hyödyllisyydestä vastaanottajalle. Suomalaiset halusivat parantaa suomenheimosten, virolaisten ja saksalaisten

sotavankien asemaa vastaanottamalla tai luovuttamalla heitä kustannusten uhallakin.

Sotavankien Suomeen siirrossa kyse oli paljolti aatteesta, suomensukuisten sotavankien kasvattamisesta Suur-Suomea rakentamaan. Suomen etu osui yksiin Saksassa sotavankina olleiden suomensukuisten edun kanssa. Myös espanjalaisten ja romanialaisten sotavankien luovutuksissa sotavankien etu ja diplomaattisten sekä propagandapisteiden hankkiminen painoivat enemmän kuin mahdollisuus käyttää sotavankeja työvoimana. Saksalaisten puolelta suomenheimoiosten sotavankien luovuttamisessa oli aatteen lisäksi kyse myös hyvien suhteiden ylläpitämisestä suomalaisiin.

Sotavankien luovuttamisen ei oletettu heikentävän luovutettavien sotavankien asemaa. Vaikka suomalaiset sotilasviranomaiset olivat kuulleet joukkokuolleisuudesta saksalaisilla sotavankileireillä talvella 1941–1942, he ollettivat, että saksalaisilla olisi paremman elintarviketilanteen vuoksi mahdollisuus antaa vastaanottamilleen sotavangeille runsaammat muonannokset kuin Suomessa.

Yleisesti ottaen luovutetut sotavangit eivät nauttineet erityisiä etuuksia luovuttajamaassa, mutta heidän tiedettiin olevan vastaanottajamaassa suosituimmuusasemassa. Työvoimatilanteen ja etnisen alkuperän lisäksi sotavankien luovuttamiseen vaikuttivat siis myös käsitykset mahdollisuuksista huoltaa sotavankeja.

Suurin osa sotavankiluovutuksista tapahtui sotavangin mielipidettä kysymättä. Siitä huolimatta sotavankiluovutukset tarjosivat yksittäisille sotavangeille mahdollisuuden vaikuttaa omaan tulevaisuuteensa. Itse luovutustaan anoneista suurin osa halusi palata saksalaisten valloittamalle kotipaikkakunnalleen, mutta saksalaisten vankeuteen haluttiin siirtyä myös siksi, että haluttiin taistelemaan bolsevismia vastaan, tai paremman kohtelun toivossa.

Totalitaarisessa valtiossa kasvaneiden ja usein etnisen alkuperänsä tai sukutaustansa vuoksi kaltoin kohdeltujen neuvostokansalaisten lojaaliutta omaa maata kohtaan vähensi se, että sotavangiksi jääminen oli Neuvostoliitossa rangaistava teko. Kaikki sotavangit eivät halunneet palata koteihinsa, vaikka siellä olisi odottanut perhe.

Osa III Epäilyksenalaiset sotavangit

Edellisessä osassa kuvasin sotavankien luovutuksia ja vaihtoja osana tavanomaista sotilaallista yhteistyötä. Sen myötä piirtyy kuva suomalaisten ja saksalaisten viranomaisten yhteistyöstä ja sen rajoista. Tässä osassa selvitän yhteistyötä, joka oli aivan toisenlaista, epätavallista ja salaista.

Poliittisesti epäluotettavien sotavankien luovutusten tutkiminen on hankalaa, koska lähteitä on säilynyt vain vähän. Niin on alkujaankin ollut tarkoitus, sillä Suomen päämajan valvontaosasto halusi pitää poliittisten sotavankien erottelun salassa alusta asti – sitä koskeva määräys oli tarkoitettu "vain asianomaisten, alatoimistossa palvelevien, mahdollisimman harvojen tietoon saatettavaksi". Määräys lähetettiin valvontaosaston alatoimistojen lisäksi kotijoukkojen esikunnalle, päämajan hallinnolliselle toimistolle ja sotavankileiri 3:lle,⁶⁵⁸ joten myös päämajassa ja sotavankihallinnossa oli henkilöitä, jotka tiesivät valvontaosaston toiminnasta.

Siitä huolimatta on selvää, että valvontaosaston sotavankiluovutukset olivat "virallisen" vaihto-ohjelman ulkopuolisia, mitä todistaa parhaiten se, että niistä ei ole mitään mainintoja sotavankien vaihdon yhteydessä (ks. luku *Sotavankien vaihto*). Suomalainen sotavankihallinto oli tarkka "vaihtotaseesta", koska sotavankityövoima oli resurssi sekin. Valvontaosaston luovuttamat sotavangit olisi mainittu sotavankihallinnon suostumuksella tehtyjen sotavankiluovutusten yhteydessä, jos niistä olisi sotavankihallinnossa laajemmin tiedetty.

Verrattaessa poliittisesti epäluotettavien sotavankien luovutuksia muihin edellä selvitettyihin sotavankiluovutuksiin käy nopeasti ilmi, että kyse on aivan erilaisista luovutuksista. Valvontaosaston saksalaisille luovuttamien sotavankien käyttäminen saksalaisten työvoimana voidaan sulkea suoraan pois, sillä sotavangeista neljäsosa oli poliittisia upseereita ja vielä suurempi osa upseereita ja sotilasvirkamiehiä. Saksan armeija ei käyttänyt kumpiakkaan työvoimana.

Poliittisten upseerien ja muiden upseerien käyttäminen työvoimana oli Saksan armeijan määräysten ja käytäntöjen vastaista. Saksalaiset joukot Lapissa kuljettivat sotavankien joukossa olleita upseereja Saksaan vuodesta 1943 alkaen. Sitä ennen upseerivangit oli luovutettu suomalaisille.⁶⁵⁹ Suomen päämajan valvontaosaston luovuttamien sotavankien käyttäminen työvoimana olisi ollut paitsi määräysten vastaista, myös turvallisuusriski saksalaisille.

Poliittiset upseerit tuli määräysten ja Saksan Norjan-armeijankin käytäntöjen perusteella luovuttaa *Einsatzkommandoille* pois armeijan alaisilta sotavankileireiltä. Sama koskee myös luovutettuja juutalaisia,

⁶⁵⁸ Päämajan valvontaosaston kirje no 5847/valv.2/sal. 4.11.1941, kotijE svtsto, Fa 6, KA.

⁶⁵⁹ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; Otto 2008, s. 72, 83, 111.

kommunisteja, kiihottajia, toimihenkilöitä ja älymystön edustajia. Saksalaiset ovat jo ennen sotavankien vastaanottoa tienneet luovutettavan vankiaineksen sopimattomuuden työvoimana käytettäväksi.

Valvontaosaston sotavankiluovutuksissa kyse ei ollut sen paremmin normaalista valvontaosaston tehtäväkenttään kuuluneesta toiminnasta, vakoilun- ja partisaanintorjunnasta yhteistyössä saksalaisten kanssa. Valvontaosaston Lapin alatoimisto oli tiiviissä yhteistyössä saksalaisten kanssa, mutta se luovutti vain muutamia sotavankeja koko jatkosodan aikana, kuten edellä on kerrottu. Poliittisesti epäluotettavina luovutettujen sotavankien lukumäärä, 520 sotavankia, sulkee pois kaikkien luovuttamisen vakoojina tai partisaaneina. Vastausta poliittisten sotavankien luovutusyihin täytyy hakea toista kautta, Suomen ja Saksan turvallisuusviranomaisten viholliskuvasta.

Tässä osiossa selvitän suomalaisia ja saksalaisia käskyjä ja käytäntöjä sotavankien erottelussa sekä niiden taustalla olevia viranomaisia ja viranomaisyhteistyötä. Kuvaan näihin henkilöryhmiin kuuluneita sotavankeja ja suomalaisten valvontaviranomaisten suhtautumista heihin. Lopuksi pohdin taustalla olevia ideologioita päämääriä kummankin osapuolen kannalta.

Sekä Suomessa että Saksassa sotavankien joukossa katsottiin olevan henkilöryhmiä, jotka olivat taakka poliittisen kantansa tai asemansa vuoksi. Molemmissa maissa he päätyivät turvallisuusviranomaisten käsiin – Suomessa päämajan valvontaosaston vastuulle, Saksassa siviilitiedustelupalvelun alaisten *Einsatz*-ryhmien haltuun. Molempien viranomaisten päämäärä oli sama, sotavangeista eron pääseminen. Kerron myös, miten se käytännössä tapahtui.

Yhteistyökumppanit ja yhteistyöalue

Saksan sotavoimat

Saksalaisten vangiksi ottamat sotavangit olivat hallinnollisesti Saksan sotavoimien alaisuudessa ja vastuulla.⁶⁶⁰ Kaikki vangiksi jääneet puna-armeijan sotilaat eivät kuitenkaan olleet saksalaisten käskyjen ja käytäntöjen mukaan oikeutettuja sotavangin asemaan. Maaliskuussa 1941 Saksan valtakunnankansleri Adolf Hitler ohjeisti puheessaan, että komissaarit ja Neuvostoliiton turvallisuuspalvelun GPU:n edustajat tuli erotella muista sotavangeista ja luovuttaa Saksan siviilitiedustelupalvelun alaisille joukoille (*Einsatzkommandos*). Jos niin ei voitu tehdä, kiinniottavan joukko-osaston tuli ampua komissaarit ja GPU:n edustajat.

⁶⁶⁰ Streim 1981, s. 5.

Hitlerin 6.6.1941 kirjallisena antaman ns. Komissaarikäskyn (*Kommissarbefehl*) mukaan poliittiset komissaarit eivät ansainneet armoa tai kansainvälisen lain suojaa bolsevismin levittäjinä ja barbaarisen sodan johtajina. Heidä ei luettu sotavangeiksi. Heidät tuli vangitsemisen jälkeen siirtää välittömästi erilleen muista sotavangeista, jotta he eivät levittäisi propagandaa, ja sen jälkeen surmata. Selusta-alueella tavatut komissaarit tuli luovuttaa siviilitiedustelupalvelulle. Jos komissaari ei ollut ”syyllistynyt vihollisuuksiin tai epäilty niistä”, hänet tuli luovuttaa Saksan siviilitiedustelupalvelun edustajille, joiden tehtävänä oli arvioida komissaarin syyllisyys.⁶⁶¹

Käskyssä itsessään mainitaan, että sitä ei tullut jakaa eteenpäin kirjallisena muille kuin armeijakuntien ylipäälliköille. Heidän tuli jakaa käsky edelleen suullisesti.⁶⁶² Komissaarikäsky jaettiin myös Saksan Norjan-armeijalle ja edelleen sen alaisille joukkoyksiköille – määräysten vastaisesti osin kirjallisena.⁶⁶³

Komissaarikäsky kumottiin 5.5.1942. Perusteena oli, että käskyn kumoaminen innostaisi puna-armeijalaisia antautumaan.⁶⁶⁴

Komissaarikäskyn toteuttamista kaikkialla Saksan itärintamalla tutkineen Felix Römerin mukaan Saksan Norjan-armeijan alaisissa joukkoyksiköissä oli kaikki edellytykset sotavankien seulontaan ja asenne sotavankeja kohtaan vastasi annettuja käskyjä. Saksan Norjan-armeijan sotavankileireistä vastaava yleisesikuntaupseeri ojensi alaistaan Stalag 309:n komentajaa heinäkuun puolivälissä 1941, koska tämä oli kysynyt, eikö Geneven sopimus koskenut myös neuvostosotavankeja. Yleisesikuntaupseeri totesi, että puna-armeijan sotavankeihin tuli suhtautua toisin kuin muita kansallisuuksia edustaviin sotavankeihin. Hän muistutti sotavankileirin komentajaa Komissaarikäskystä ja totesi samalla, että kaikkalainen lempeys sotavankeja kohtaan oli täysin sopimatonta.⁶⁶⁵

Komissaarikäskyn lisäksi Saksan sotavoimat oli antanut muita käskyjä, joissa perusteltiin sotavankien seulontaa. Saksan Norjan-armeijalle ja sen alaisille yksiköille, myös sille alistetuille suomalaisille joukko-osastoille, jaettiin Saksan sotavoimien esikunnan 19.5.1941 antama käsky ”Joukkojen käyttäytymisen suuntaviivat Venäjällä” (*Richtlinien für das Verhalten der Truppe in Rußland*).

Alkuperäisen, suomalaisen V armeijakunnan esikunnassa kesällä 1941 tehdyn suomennoksen mukaan siinä todetaan muun muassa: ”Bolsevismi on kansallissosialistisen Saksan kansan verivihollinen. Saksan taistelu on kohdistettu tätä hävitettävää maailmankatsomusta ja sen kannattajia vastaan”[---] ”Tämä taistelu vaatii häikäilemätöntä ja tarmokasta toimintaa

⁶⁶¹ Streim 1981, s. 41–42. Ennen sodan alkua ei tiedetty, että suurin osa poliittisista upseereista oli muita kuin komissaareja. Ehkä käsky olisi muutoin nimetty ”poliitrukkikäskyksi”, Römer 2008, s. 275–276.

⁶⁶² Painettuna mm. Römer 2008, s. 76 ja Jacobsen 1965, s. 225.

⁶⁶³ Römer 2008, s. 379–380, erityisesti viite 178.

⁶⁶⁴ Overmans 2010, s. 133–134; Römer 2008, s. 535.

⁶⁶⁵ Römer 2008, s. 379–381; Otto 2008, s. 97; Korpi 2010, s. 22.

bolsevistisia kiihottajia, kapinoitsijoita, tuholaisia ja juutalaisia vastaan ja kaiken aktiivisen ja passiivisen vastarinnan täydellistä murskaamista”.⁶⁶⁶

Myös Käsky tuomiovallasta valloitettavilla alueilla (*Erlaß über die Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet „Barbarossa“ und über besondere Maßnahmen der Truppe*) jaettiin Saksan Norjan-armeijalle jo ennen kuin sotatoimet alkoivat. Käskyn mukaan siviilejä ei toistaiseksi syytettäisi sota- tai pikaoikeuksissa. Siviilihenkilöiden kaikkalainen vastarinta piti tukahduttaa välittömästi. Epäilyksenalaiden siviilien kohdalla saksalainen upseeri saattoi ratkaista, tuliko kyseinen henkilö ampua vai ei. Partisaanit tuli ampua välittömästi.⁶⁶⁷

Monet tutkijat pitävät Käskyä tuomiovallasta Komissaarikäskyyn ideologisesti ja oikeudellisesti liittyvänä käskynä. Se oli selvä askel kohti Saksan puolustusvoimien osallistumista ideologiseen tuhoamissotaan. Siinä määrättiin ensimmäistä kertaa sotavoimien edustajia surmaamaan muutoin kuin taistelussa, ilman tuomioistuimen päätöstä. Se antoi kaikille upseereille oikeuden surmata vangiksi jääneitä puna-armeijalaisia ja siviilejä ilman mitään muodollisuuksia.

Komissaarikäsky ja Käsky tuomiovallasta valloitettavilla alueilla muodostavat ”rikollisten käskyjen” nimellä tunnetun ideologisen pohjan sotavankien ja vallatun alueen siviilien kohtelulle. Molemmissa käskyissä määrätään rikkomaan kansainvälisiä sopimuksia. Ensinnä Komissaarikäsky epää laillisilta taistelijoilta sotavangin aseman. Toisekseen se määrää surmaamaan antautuneita vihollisen joukkoihin kuuluvia henkilöitä, mikä on Haagin sopimuksen 23. artiklan ja Geneven sopimuksen 54. artiklan vastaista. Käsky tuomiovallasta mahdollisti siviilihenkilöiden surmaamisen ilman edeltävää tuomioistuinkäsittelyä. Se on Haagin sopimuksen 46. artiklan vastainen.⁶⁶⁸ Satunnaisesta vastustuksesta huolimatta niitä sovellettiin yleisesti itärintamalla. Saksan Norjan-armeijan osalta vastustuksesta ei ole tietoaakaan.⁶⁶⁹

Aiemmin on ajateltu, että ajatus saksalaisten tuhoamisleireistä Suomessa on lähinnä utopistinen, sillä olisi ollut kansallissosialistisen tehokkuusajattelun vastaista tuoda ihmisiä Suomeen asti tapettavaksi.⁶⁷⁰ Yhtä lailla voidaan todeta, että tehokkuusajattelun vastaista olisi ollut saksalaisten vangitsemien sotavankien kuljettaminen Suomesta Saksaan surmattaviksi. Suomen rintama ei ollut mikään poikkeusalue, kuten suomalaiset usein

⁶⁶⁶ AOK Norwegen, Abt. Ic.Az. B1 Nr. 76 a/41 g.kommandos, saap. 22.6.1941 V armeijakunnan esikunnalle, KD 84/III/3a/sal, T17791/14, KA; Überschär 1983, s. 402–403; Korpi 2010, s. 22.

⁶⁶⁷ Megargee 2006, s. 37; Jacobsen 1965, s. 208–210, 221–222; Überschär 1983, s. 402–403.

⁶⁶⁸ Streit 1982, s. 35; die Zeit 45/2008; Römer 2012, s. 75–76, 93; Asetuskokoelma, 11/1924.

⁶⁶⁹ Römer 2008a, s. 58–59, 80.

⁶⁷⁰ Raula 2003, s. 182. Oma lukunsa on, että Lapissa oli saksalaisten sotilaiden rangaistuskomppanioita. Sitä paitsi Norjaan tuotiin varta vasten serbejä, jotka piti näännyttää työllä. Heistä kuolikin lähes 60 %. Serbivangit olivat kiinni otettuja partisaaneja ja poliittisia siviilihenkilöitä, kuten kommunisteja. He saivat sotavangin aseman vasta 13.4.1943, jolloin heidän kohtelunsa muuttui huomattavasti paremmaksi, Westerlund 2008, s. 78–82.

haluavat ajatella, vaan Suomessa olevat saksalaiset joukot toimivat samojen käskyjen mukaan kuin muutkin saksalaiset joukko-osastot itärintamalla.⁶⁷¹

Käsitysten takana on myös pitkään elänyt myytti Saksan sotavoimien puhtoisuudesta. Vaikka viitteitä suunnitelmallisesta sotavankien surmaamisesta saatiin jo 1970- ja 1980-luvuilla, Saksan sotavoimien aktiivisesta osallistumisesta tuhoamissotaan on saatu tarkempi kuva vasta 2000-luvulla. Se on suurelta osin uuden ja kattavan, joukko-osastotasaisen lähdetutkimuksen ansiota. Nyt tiedetään, että Komissaarikäskey ja Käsky tuomiovallasta valloitettavilla alueilla jaettiin edelleen rutiinomaisesti joukko-osastoille. Tietoja komissaarien surmaamisesta on kaikkien Saksan armeijakuntien alaisuudesta ja lähes 90 %:sta kaikista Saksan noin 150:sta rintamalla taistelleesta divisioonasta.⁶⁷²

Saksan Norjan-armeijan alaiset joukkoyksiköt ryhtyivät käytännön toimiin Komissaarikäskyn toteuttamiseksi. Asiakirjalähteiden perusteella sekä XXXVI armeijakunnan esikunta että 169. jalkaväkidivisioona suunnittelivat sijoittavansa sotavankien joukkoon sotavankitiedottajia, jotta saataisiin paljastettua mahdollisimman varhaisessa vaiheessa politrukit, kommunistit ja kiihottajat ja teloitettua heidät. Kyseessä on täytynyt olla näiden joukko-osastojen alaisista sotavankien järjestelypaikoista, sillä varsinaiset sotavankileirit olivat suoraan Saksan Norjan-armeijan esikunnan alaisia.

SS-divisioona Nordin mukaan vangiksi jääneiden komissaarien seulontaan oli valmistauduttu, mutta ”käskyn toteuttaminen osoittautui turhaksi, sillä SS-divisioona Nord ei saanut sellaisia vankeja”.⁶⁷³ Saksalaisten joukko-osastojen näkökulmasta Komissaarikäskyn toteuttamisen ongelmana oli myös se, että sotavankien seulontaan ei ollut aikaa eikä miehiä – eikä ehkä taitojakaan, varsinkin kun upseerit pyrkivät salaamaan arvonsa ammutuksi tulemisen pelossa.⁶⁷⁴

Rintamajoukkoja tutkineen Christian Hartmannin mukaan rintamajoukot surmasivat vähemmän komissaareja ja hallinnollisia johtohenkilöitä kuin selustajoukot, sillä rintamajoukot keskittyivät sotimiseen eikä niillä ollut aikaa tai mahdollisuuksia sotavankien seulontaan. Selustassa seulontaan oli enemmän aikaa ja sitä paitsi siihen erikoistuneita *Einsatz*-yksiköitä.⁶⁷⁵

Tiedossa on vain muutamia tapauksia, joissa Saksan Norjan-armeija on toteuttanut Komissaarikäskyä. Joukko-osastojen piti 27.6.1941 annetun käskyn nojalla ilmoittaa, kuinka monta komissaaria oli päivittäin ammuttu, mutta Saksan Norjan-armeija ei näitä ilmoituksia laatinut. Lähteissä on merkintöjä vain viiden poliittisen upseerin vangiksi jäämisestä Saksan Norjan-armeijan alaisuudessa.

⁶⁷¹ Überschar 1983, s. 402–403; Römer 2008, s. 115; Otto 2008, s. 97.

⁶⁷² Römer 2012, s. 77–78, 88.

⁶⁷³ Römer 2008, s. 379–381; Otto 2008, s. 97.

⁶⁷⁴ Römer 2008, s. 421–423.

⁶⁷⁵ Hartmann pitää mahdollisena, että aivan kaikista rintamajoukkojen suorittamista surmista ei ole lähteitä, Hartmann 2009, s. 513, 696–697.

Römer arvioi, jos Saksan Norjan-armeija olisi ollut sijoitettuna jonnekin muualle itärintamalla, se olisi surmannut vähintään keskimääräisesti komissaareja. Saksalaiset rintamajoukot surmasivat kaikkiaan vähintään noin 3 400 poliittista upseeria komissaarikäskyn nojalla heinäkuun 1941 ja toukokuun 1942 välillä. Uusimpien arvioiden mukaan Saksan sotavoimien sotatoimialueella surmaamien komissaarien kokonaislukumäärä jäi noin 10 000 henkilöön. Se on noin 10 % kaikista puna-armeijan komissaareista.

Saksan Norjan-armeijan vangiksi jäi vain 40 upseerisotavankia syyskuun puoliväliin mennessä vuonna 1941.⁶⁷⁶ Siihen määrään ei montaa komissaaria mahdu. Römer katsoo, että Saksan Norjan-armeijan tapauksessa sotilaallisen menestyksen puute vaikutti vankien lukumäärään ja sitä kautta komissaarikäskyn toteuttamiseen.⁶⁷⁷

Saksan sotavoimien heikoille tuloksille komissaarikäskyn toteuttamisessa on toinenkin hyvä syy. Taustalla on sopimus, jonka Saksan turvallisuuspoliisi teki Suomen valtiollisen poliisin kanssa ja jonka toteuttamisesta Saksan Norjan-armeija antoi käskyn 27.6.1941 ja 8.7.1941.⁶⁷⁸

Saksan siviilitiedustelupalvelu ja Suomen valtiollinen poliisi

Ennen jatkosodan alkua Saksan siviilitiedustelupalvelun ja -poliisin lähin edustaja oli Norjan Kirkkoniemessä. Siellä toimi rajapoliisikomissariaatti (*Grenzpolizeikommissariat*), jonka tehtäviin kuuluivat rajaliikenteen valvonnan lisäksi turvallisuuspoliisitehtävät alueella.⁶⁷⁹

Saksan siviilitiedustelupalvelu, *Sicherheitsdienst* (SD) ja salainen valtiollinen poliisi *Geheime Staatspolizei* (Gestapo) olivat Saksan valtakunnan turvallisuuden pääviraston (*Reichssicherheitshauptamt*) alaisia. Niiden tehtävänä oli valtakunnan turvallisuutta uhkaavien vihollisten löytäminen ja tuhoaminen sekä emämaassa että Saksan valloittamilla alueilla. Valvontaan kuului sekä mielialaraportointi että yksittäisten henkilöiden tarkkailu ja kuulustelu.⁶⁸⁰

Saksan siviilitiedustelu ja salainen poliisi toimivat Norjan puolella siviiliväestön valvontatehtävissä, mutta Suomen Lapissa suomalaisen siviiliväestön valvontatehtävistä huolehti Suomen valtiollisen poliisin Rovaniemen alaosasto. Saksan siviilitiedustelupalvelu hoiti Suomessa

⁶⁷⁶ Römer 2008, s. 359 ja 367. Hartmannin mukaan rintamajoukkojen uhriksi joutui enintään 10 000 komissaaria tai vastaavaa ja kotialueen (im Reich) leireillä vähintään 40 000, Hartmann 2009, s. 488–489.

⁶⁷⁷ Römer 2008, s. 381.

⁶⁷⁸ Kriegtagebuch AOK 20, O.Qu/Qu.2 8.7.1941 ja liite 22, AOK Norwegen, Befehlstelle Finnland, Qu.2 Nr. 59/41 G.Kdos 8.7.1941, mf T312/1029, KA.

⁶⁷⁹ Silvennoinen 2008, s. 162.

⁶⁸⁰ Meldungen aus Norwegen, Teilband 1, s. XI–XIV

kuitenkin saksalaisten organisaatioon kuuluvien henkilöiden valvontaa eksterritoriaalioikeuden nojalla.⁶⁸¹

Vasta vuonna 2008 Oula Silvennoisen väitöskirjan myötä julkisuuteen tuli tieto, että Suomen Lapissa toimi vuosina 1941–1942 Saksan turvallisuuspoliisin erikoisyksikkö *Einsatzkommando der Sicherheitspolizei und des SD beim AOK Norwegen, Befehlstelle Finnland*, lyhyemmin *Einsatzkommando Finnland*. Sitä johti aluksi *SS-Sturmbannführer* Gustav vom Felde ja hänen jälkeensä *SS-Untersturmbannführer* Willy Laqua.⁶⁸²

Sinänsä yksikön toiminta ei ollut mitenkään poikkeuksellista, sillä käytäntö oli sama kaikkialla Saksan itärintamalla. Jokaiselle rintamalohkolla ja jokaiselle selusta-alueelle tuli jo 26.3.1941 annetun käskyn mukaan asettaa Saksan turvallisuuspoliisin valtuutettu johtamaan *Einsatz*-joukkoja. Toimintaryhmien (*Einsatzgruppe*) alaisina oli pienempiä yksiköitä, joista *Einsatzkommandot* työskentelivät kauempana rintamasta ja *Sonderkommandot* etenevien joukkojen mukana.⁶⁸³

Einsatz-joukkoja sijoitettiin siis kaikkialle Saksan sotavoimien armeijaryhmien yhteyteen. Vastuun rajat olivat Suomessa samat kuin muissa Saksan liittolaismaissa. Vaikka *Einsatz*-joukkoja toimi Saksan liittolaisten Romanian, Unkarin, Bulgarian ja Italian valloittamilla alueilla, nämä valtiot hoitivat oman maansa poliittisesti epäluotettavien henkilöiden vangitsemiset itse. Nämä valtiot kohtelivat maansa juutalaisia syrjivästi, mutta eivät, Romaniaa lukuun ottamatta, luovuttaneet omia kansalaisiaan, edes juutalaisia, saksalaisille.⁶⁸⁴

Valloitetuilla alueilla yhteistyö oli eriasteista. Kirjallisuudessa on tietoja lähinnä juutalaisten kohtelusta, vaikka *Einsatzkommandojen* tehtäväkenttään kuului myös poliittisesti epäluotettavan aineksen seulonta.

Italialaiset joukot suojelivat juutalaisia valloittamallaan alueilla, myös sinne paenneita juutalaisia, joita saksalaiset vaativat luovutettavaksi. Bulgaria luovutti kaikki 14 000 miehittämiensä Makedonian ja Traakian maakuntien juutalaista saksalaisille, josta he päätyivät Treblinkan tuhoamisleirille. Unkarin miehitysalueella juutalaisten asema oli enimmäkseen turvattu.

Romanian valloittamilla alueilla toimineiden *Einsatz*-joukkojen apuna toimi Romanian tiedustelupalvelun alaisia erikoisjoukkoja, joiden varsinaisena tehtävänä oli puolustaa Romanian armeijan selustaa vakoilijoilta, sabotaasilta ja terroriteoilta. Sekä romanialaiset erikoisjoukot että Romanian armeija olivat huomattavasti saksalaisia joukkoja innokkaampia surmatekoihin, erityisesti juutalaisvainoihin.

Romanian johto ei kuitenkaan sallinut Saksan tiedustelupalvelun toimintaa itse Romaniassa enää kevään 1941 jälkeen. Kaikki SS:n, Saksan

⁶⁸¹ Muistio Päämajan valvontaosaston organisaatiosta, tehtävistä, työtavoista j.n.e. sekä yhteistoiminnasta muiden valvontaelimien ja Tiedusteluosaston kanssa, laadittu LVK:n majuri Shukovin 21.2.1947 antaman käskyn perusteella allekirjoittaneen muistitietojen pohjalla, T23828/Fa12, KA; Laukkanen 2003, s. 181–185.

⁶⁸² Silvennoinen 2008, s. 219–220.

⁶⁸³ Förster 1983, s. 422; Silvennoinen 2008, s. 204. Käsky painettuna Jacobsen 1965, s. 202–203.

⁶⁸⁴ Pohl 2009, s. 81–83.

turvallisuuspoliisin ja Saksan kansallissosialistisen puolueen ulkomaanosaston edustajat poistuivat Romaniasta huhtikuussa 1941.⁶⁸⁵

Einsatzkommando Finnlandin toiminta Suomen rajojen sisäpuolella ei siis ollut itsestäänselvyys. Romanian esimerkki osoittaa, että Saksan turvallisuuspoliisin toiminta Suomessa ei olisi onnistunut ilman suomalaisten viranomaisten hyväksyntää. Saksan siviilitiedustelupalvelun toiminnasta Suomen alueella sovittiin kesäkuun alkupuolella 1941 Berliinissä. Valtiollisen poliisin nuorempi apulaispäällikkö Bruno Aaltonen ja Saksan salaisen valtiollisen poliisin päällikkö Heinrich Müller sopivat turvallisuuspoliisiyhteistyöstä Neuvostoliittoa vastaan pian käytävän sodan aikana.

Suomeen saavuttuaan Saksan siviilitiedustelun edustaja, *SS-Sturmbannführer* Gustav vom Felde sopi 24.6.1941 valtiollisen poliisin päällikön Arno Anthonin ja apulaispäällikön Bruno Aaltosen kanssa tulkkien ja valtiollisen poliisin omien virkailijoiden asettamisesta vom Felden käyttöön. Muutenhan valloitettavan alueen suomenkielisen väestön ja suomenkielisten sotasaalisasiakirjojen tutkiminen ei olisi ollut mahdollista.⁶⁸⁶

Suys-lokakuun vaihteessa 1941 Suomen valtiollisen poliisin apulaispäällikkö Bruno Aaltonen neuvotteli vielä sekä Saksan sotavoimien tiedustelupalvelun edustajan majuri Warzehan kanssa Rovaniemellä että Saksan salaisen valtiollisen poliisin edustajan aluekomissaari Laquan kanssa Kirkkoniemessä.⁶⁸⁷

Suomalaisia lähteitä vahvistaa Saksan valtakunnan turvallisuusviraston koko itärintamalta kokoama ”Toimintaraportti Nro 27”, joka on päivätty 19.7.1941. Suomen osalta ainoa maininta kohdassa ”Einsatz-joukkojen ilmoitukset” on Gustav vom Felden selostus, jonka mukaan hän saapui 22.6.1941 Rovaniemelle. Hän ilmoittautui 23.6.1941 Norjan ylikäskynhaltijalle, siis kenraali Nikolaus von Falkenhorstille.

Seuraavana päivänä hän oli yhteydessä Suomen valtiolliseen poliisiin, joka antoi vom Felden käyttöön kuusi virkailijaa ja kolme tulkkia käsittelemään kaikkea kommunistiseen työhön Karjalassa ja Muurmanskissa liittyvää aineistoa. Henkilöstön vähäisen määrän vuoksi vom Felde katsoi joutuvansa keskittymään saksalaisten divisioonien taistelualueeseen. Koska Muurmansk oli alueen tärkein paikkakunta, vom Felde suunnitteli etenevänsä Vuoristojoukkojen mukana Muurmanskiin. Lopuksi hän totesi: ”Käytännön työ on komissaarien ja johtavien kommunistien seulonta”.⁶⁸⁸

⁶⁸⁵ Final Report of the International Commission on the Holocaust in Romania 2004, s. 46, 92. Unkarilaiset joukot tosin surmasivat tuhat juutalaista ja yli kaksituhatta serbiä kostoksi partisaani-iskuista tammikuussa 1942, Holmila 2010, s. 169–178; Förster 2005, s. 94–95; Tomasevich 2001, s. 589–602.

⁶⁸⁶ Silvennoinen 2008, s. 204–205, 207–208.

⁶⁸⁷ Valtiollisen poliisin apulaispäällikkö Bruno Aaltosen matkakertomus virkamatkastaan Pohjois-Suomeen 20.9.–2.10.1941, SM 118/586 KD 1941, KA; Tauno Heliaran matkakertomus, päivätty 30.6.1941, Valpo hmp H14011, KA.

⁶⁸⁸ Ereignismeldung UdSSR, s. 143–147. Mallmanin mukaan maininta on toinen tiedossa oleva lähde, jossa Einsatzkommando Finnland mainitaan. Reinhard Otto on onnistunut löytämään maininnan myös sodan jälkeisenä kopiona Nürnbergin tuomioistuimen aineistosta. Kyse on 11.12.1941 lähetetystä

Einsatz-joukkojen organisaatio ja toimintaperiaatteet

Einsatz-joukkojen tehtävänä olivat Saksan turvallisuuspoliisille kuuluvat tehtävät valloitetuilla alueilla. Vaikka *Einsatz*-joukkoja oli käytetty jo Puolan valloituksen yhteydessä ja esimerkiksi Norjan valloituksen aikana sinne lähetettiin *Einsatzgruppe Norwegen* alaisenaan kuusi *Einsatzkommando*⁶⁸⁹, Saksan siviilitiedustelupalvelun toiminnasta Saksan Idän-sotaretkellä ja sen myötä valloitettavalla alueella määrättiin ensimmäisen kerran 13.3.1941 annetussa käskyssä nro 21, jonka mukaan siviilitiedustelupalvelu sai toimia rintama-alueella itsenäisesti ”kahden poliittisen järjestelmän lopullisessa taistelussa”.⁶⁹⁰

Itärintamalle sijoitettavien *Einsatz*-joukkojen päälliköt saivat koulutusta tuleviin tehtäviinsä toukokuussa 1941 Pretzschin rajapoliisikoulussa. Myös Saksan siviilitiedustelupalvelun edustaja Suomessa Gustav vom Felde osallistui koulutukseen. Sodan jälkeisen kuulustelutiedon mukaan häntä oli aluksi suunniteltu Leningradin eteläpuolella *Einsatzgruppe A:n* alaisuudessa toimineen *Sonderkommando Ib:n* päälliköksi.⁶⁹¹

Einsatz-joukot aloittivat toimintansa sodan alettua, mutta niille ei vielä ollut jaettu kirjallista määräystä seulottavista henkilöryhmistä. Ensimmäiset kirjalliset suunnitelmat seulottavista henkilöryhmistä mainitaan Saksan turvallisuuden pääviraston päällikön Reinhard Heydrichin Saksan turvallisuuden pääviraston ja Saksan sotavoimien 28.6.1941 käymien neuvottelujen jälkeen laatimassa muistiossa. Varsinainen käsky seulottavista henkilöryhmistä annettiin vasta 17.7.1941.⁶⁹²

Saksan turvallisuuspoliisi aloitti toimintansa Suomessa viimeistään 30.6.1941 apunaan valtiollisen poliisin virkailijat Urho Piha ja Tauno Heliara, joiden tehtävänä oli aluksi väestön tarkkailu ja Jäämerentien valvonta.⁶⁹³ Muusta itärintamasta poiketen Suomessa toimineilla Saksan siviilitiedustelupalvelun edustajilla oli kuitenkin jo kirjalliset ohjeet siitä, mitä henkilöryhmiä valloitettavalla alueella tuli pidättää.

Saksan Norjan-armeija antoi käskyn ”AOK Norwegenin haltuunotettavien Neuvostoliiton alueiden väliaikaisen sotilashallinnon järjestelystä” 27.6.1941. Yksi kirjatusta asioista oli ”poliittisten kysymysten” järjestäminen. Kaikki johtavat kommunistiset ainekset ja toimihenkilöt piti pidättää välittömästi ja toimittaa sotavankileireille tai sotavankien kokoamispaikkoihin eristettyinä muista sotavangeista.

Pidätettäviin henkilöihin kuuluivat: a) NKVD:n johtajat ja virkailijat, b) kaikki kommunistisen puolueen ja Kominternin rekisteröidyt jäsenet, c) teollisuuslaitosten, yhdistysten ja järjestöjen poliittiset (kommunistiset)

kiertokirjeestä koskien neuvostosotavankien kohtelua, Nuremberg Document NO 1236. Kiitän Reinhard Ottoa tästä tiedosta.

⁶⁸⁹ Meldungen aus Norwegen, Teilband 1, s. XI–XIV

⁶⁹⁰ Jacobsen 1965, s. 199.

⁶⁹¹ Silvennoinen 2008, s. 204–205.

⁶⁹² Otto 2008, s. 97.

⁶⁹³ Kriegstagebuch 30.6.1941, s. 212, RH 24–19/146, BA-MA.

johtajat, d) Komsomolin (kommunistisen nuorisjärjestön) johtajat, e) puna-armeijan komissaarit, f) sanomalehtielinten johtajat ja g) kaikki miliisin jäsenet.

Sekä Vuoristoarmeijan että XXXVI armeijakunnan käytettäväksi määrättiin kaksi Suomen valtiollisen poliisin virkailijaa, joiden tuli suorittaa poliittisten vankien kuulustelu sotavankileireissä ja sotavankien kokoamispaikoilla. Kuulustelutietojen perusteella poliittiset vangit tuli vapauttaa tai luovuttaa Suomen valtiolliselle poliisille. Käskyssä mainitaan virkanimekkeellä ”AOK Norwegenin turvallisuuspoliisin päällikön yhdysjohtaja” *SS-Sturmbannführer vom Felde*. Hänen alaansa kuuluviksi todetaan kaikki ne asiat, joissa kommunistinen puolue esiintyi miehitysjoukkojen vastustajana.⁶⁹⁴

Käsky on sikäli merkittävä, että se on ensimmäinen kirjallinen versio Saksan turvallisuuspoliisin komennuskuntien tehtävänä olleesta ”ei-toivottujen aineiden” valikoinnista.

Komissaarikäsky, joka siis annettiin 6.6.1941, oli Saksan sotavoimien eli taistelevien joukkojen toimintaa säätelevä käsky, vaikka siinä mainitaankin, että komissaarit tuli joko surmata tai luovuttaa siviilitiedustelupalvelulle.

Saksan valtakunnan turvallisuuden päävirasto muotoili vasta 28.6.1941 ohjeet Saksan turvallisuuspoliisin komennuskuntien tehtävistä sotavankileireillä. Komennuskuntien tuli erotella leireille koottujen sotavankien joukosta poliittisesti aktiiviset, rikolliset tai muuten ei-toivotut ainekset. Komennuskuntien tuli itse koota todistusaineistoa ja käytettävä apunaan leireillä toimivien luotettavien ilmiantajien luomia verkostoja.

Kuulustelujen avulla vankien joukosta oli erotettava 1) kaikki merkittävät valtion ja puolueen työntekijät, erityisesti 2) ammattivallankumoukselliset, 3) Kominternin virkailijat, 4) kaikki merkittävät Neuvostoliiton kommunistisen puolueen ja sen rinnakkaisjärjestön keskuskomiteoiden, alue- ja piirikomiteoiden virkailijat, 5) kaikki kansankomissaarit ja näiden sijaiset, 6) kaikki entiset puna-armeijan poliittiset komissaarit, 7) valtiollisten viranomaisten keskus- ja väliportaan johtavat henkilöt, 8) talouselämän johtohenkilöt, 9) neuvostovenäläisen lukeneiston jäsenet, 10) kaikki juutalaiset, 11) kaikki kiihottajiksi tai vakaumuksellisiksi kommunisteiksi todetut henkilöt.

Tiedustelulle arvokkaita sotavankeja lukuun ottamatta nämä poliittisesti aktiiviset, rikolliset ja muuten ei-toivotut ainekset tuli teloittaa.⁶⁹⁵

Määräys jaettiin eteenpäin lähes identtisisessä kirjallisessa muodossa 17. ja 21.7.1941 (*Einsatzbefehl Nr. 8 ja 9*). Käskyjen sisältö oli, että erityisten *Einsatzkommandojen* tuli tutkia sotavangit sotavankileireillä ja erottaa joukosta ”ei-toivotut ainekset”, komissaarien lisäksi myös muut RSHA:n käskyssä 28.6.1941 mainitut henkilöryhmät ja epäilyttävät upseerit. Heidät

⁶⁹⁴ AOK Norwegenin Armeijan päämajan komentopaikka Suomi, Qu.2 Nr.47/41 g. Kdos., päivätty 27.6.1941, T 2870/1, KA; Korpi 1996, s. 113–114.

⁶⁹⁵ Silvennoinen 2008, s. 206; Otto 1998, s. 51–52.

tuli surmata lähimmällä keskitysleirillä tai – valloitetuilla alueilla, joissa keskitysleirejä ei ollut – sotavankileirin läheisyydessä.

Taustalla oli huoli bolsevistien vaikutuksesta ympäristöönsä ja erityisesti se, ettei kiihkokommunisteja päästettäisi varsinaisen Saksan alueelle myrkyttämään saksalaisten moraalia. Siksi seurlonta tuli suorittaa ennen kuin sotavankeja käytettäisiin työvoimana tai mahdollisesti kuljetettaisiin Saksaan. Myös Saksan Norjan-armeija sai käskyyn merkityn jakelulistan mukaan tiedokseen *Einsatzbefehl Nr. 8:n*.⁶⁹⁶ *Einsatzbefehl Nr. 8* ja *9* jäivät yhä voimaan, kun komissaarikäskey kumottiin keväällä 1942.⁶⁹⁷

Saksan Lapin-armeijan toiminta-alueella oli siis voimassa oleva kirjallinen käsky siviilivankien seurlonnasta jo 27.6.1941, päivää ennen Saksan valtakunnan turvallisuuden pääviraston ensimmäistä kirjallista versiota. Päiväys ei voi olla virheellinen, sillä käsky on Saksan Norjan-armeijan päämajoitustestarin sotapäiväkirjan liitteenä ja se mainitaan 27.6.1941 tehdyssä sotapäiväkirjamerkinnässä.

Myös sotavankien seurlontaa koskeva käsky saatiin muita rintamaosia varhemmin, sillä Saksan Norjan-armeija antoi alaisilleen joukkoyksiköille 8.7.1941 määräyksen sotavankien seurlonnasta. Sen mukaan ”Puna-armeijan poliittisten komissaarien lisäksi kaikki johtavat kommunistit ja toimihenkilöt, jotka huomataan sotavankien kokoamispaikoissa ja sotavankileireillä, tulee heti erottaa muista sotavangeista ja luovuttaa Suomen valtiolliselle poliisille.

Kysymykseen tuleviin kommunisteihin kuuluvat: a) NKVD:n johtajat ja virkailijat, b) kaikki kommunistisen puolueen ja kominternin rekisteröidyt jäsenet, c) teollisuuslaitosten, yhdistysten ja järjestöjen poliittiset (kommunistiset) johtajat, d) Komsomolin (kommunistisen nuorisjärjestön) johtajat, e) sanomalehtielinten johtajat ja f) kaikki miliisin jäsenet.

Käsky on liitteenä Saksan Norjan-armeijan päämajoitustestarin sotapäiväkirjassa, jonka tekstinä on ”Käsky johtuu sopimuksesta, joka on tehty *SS-Sturmbannführer* Vomfelden [nimimuoto alkuperäinen] ja Suomen valtiollisen poliisin välillä. Muutamat Suomen valtiollisen poliisin [saksalaisten] käyttöön antamat virkailijat huolehtivat vastaavista tehtävistä, joita muuten hoitavat *SS-Einsatzkommandot*”.⁶⁹⁸

Saksan Norjan-armeijan 27.6.1941 ja 8.7.1941 antamat käskyt poikkeavat *Einsatzbefehl Nr 8:n* henkilöryhmistä useissa kohdissa (ks. liite 3). Outoa olisikin, jos Saksan sotavoimien yksi armeijakunta olisi antanut siviiliviranomaisen eli Saksan turvallisuuden pääviraston käskyä sanataarkasti vastaavan käskyn etukäteen. Toisaalta Saksan Norjan-armeijan käskyissä mainitaan huomattavasti laajempi joukko henkilöitä kuin 6.6.1941 annetussa Komissaarikäskyssä, jossa mainitaan vain ”kaikki poliittiset komissaarit” ja

⁶⁹⁶ Otto 2008, s. 97. *Einsatzbefehl* nr. 8 painettuna: Jacobsen 1965, s. 240; Megargee 2006, s. 60–61.

⁶⁹⁷ Otto 2008, s. 26–28; Streit 1978, s. 44–48, 94; Streim 1981, s. 40–41.

⁶⁹⁸ Kriegtagebuch AOK 20, O.Qu/Qu.2 8.7.1941 ja liite 22, AOK Norwegen, Befehlstelle Finnland, Qu.2 Nr. 59/41 G.Kdos 8.7.1941, mf T312/1029, KA. Näiden lähteiden nojalla Hannu Rautkallion esittämä väite, että *Einsatzkommando Finnland* toimi Suomessa vain rajavalvontayksikkönä, osoittautuu paikkansapitämättömäksi; Rautkallio 2008, s. 761–765; Kainulainen 2013, s. 65.

”virkailijat” (*Funktionäre*). Lähteiden perusteella ei käy ilmi, miten Saksan Norjan-armeija oli määritellyt pidätettävät henkilöryhmät.

On mahdollista, että pidätettävien henkilöiden ryhmistä on keskusteltu joko Bruno Aaltosen ja Heinrich Müllerin välisissä neuvotteluissa kesäkuun alussa Berliinissä tai Gustav vom Felden, Arno Anthonin ja Bruno Aaltosen neuvotteluissa kesäkuun lopussa Helsingissä. Toisaalta on epätodennäköistä, että Saksan Norjan-armeija olisi antanut omana käskynään kahden siviiliviranomaisen neuvottelujen tuloksena syntyneen määritelmän. Todennäköisimmin henkilöryhmien määrittely on täysin saksalaista perua.

Käskyjen alkuperä jää hämäräksi, mutta niiden toteuttamisesta on jonkin verran tietoja. Heinäkuun alussa valtiollisen poliisin virkailijat kuulustelivat sotavankeja vielä tuolloin Kemijärven Kostamossa sijainneella Stalag 309:llä ja Norjan puolella Elvenesissä Stalag 322:lla.⁶⁹⁹ Sotavankien kokoamispaikkoihin kertyi sotavankeja jo aiemmin, mutta Stalag 309 oli vastaanottokunnossa vasta illalla 29.6.1941. Sinne oli 3.7.1941 mennessä kertynyt 70 sotavankia.⁷⁰⁰

Sonderkommandon toiminta Suomen Lapissa

Viimeistään 10.7.1941 toimintansa aloitti suomalainen erityisjoukko (Sonderkommando). Sen muodostivat valtiollisen poliisin Rovaniemen-alaosaston miehet kanslisti Veikko Heinonen, etsivä Aimo Kivipuro, ylietsivä Toivo Keskitalo ja ylietsivä Arvid Ojasti. Sen tehtävänä oli sotavankien ”jälki- ja erityiskuulustelu” ja suomalaisten sotilaiden sekä linnoitustyöläisten valvonta.⁷⁰¹ Suomalaisia Sonderkommandon jäseniä oli jatkuvasti myös 169. jalkaväkidivisioonan käytettävissä sotavankien kuulusteluissa.⁷⁰²

Sonderkommando saavuttikin tuloksia, kuten ”puna-armeijalainen” Sergei Merkulin tapauksessa. Vuonna 1912 Rjazanissa syntynyt isovenäläinen Merkulov oli väittänyt olevansa yliloikkari ja pyysi lupaa palata linjojen yli hakemaan muita mukaansa. Kuulusteluissa kävi ilmi, että Merkulov oli saksankielentaitoinen. Sonderkommando epäili älykkäältä vaikuttanutta miestä lähetetyksi agentiksi. Kaksi samaan joukko-osastoon kuulunutta vankia osasi lisäksi kertoa, että Merkulov oli ollut varapolitrukkina ja pitänyt kiihotuspuheita.

Raskauttavaksi osoittautui kuitenkin Merkulin perhekuvan taustalla ollut persialainen matto. Vuonna 1930 Neuvostoliitosta

⁶⁹⁹ Valtiollisen poliisin apulaispäällikkö Bruno Aaltosen matkakertomus virkamatkastaan Pohjois-Suomeen 20.9.–2.10.1941, SM 118/586 KD 1941, KA; Bruno Kivikosken raportti ulkoasiainministeriölle 2.9.1941, Fb 110 A.6.8, UM.

⁷⁰⁰ Kriegstagebuch AOK 20, O.Qu/Qu.2 296 ja 3.7.1941, mf T312/1029, KA.

⁷⁰¹ AOK Norwegen, Tagesbericht 10., 11., 20. ja 26.7., 10.9.1941, RH 26–169/96, BA– MA; AOK Norwegen, Kriegstagebuch 30.6.1941, RH 24–19/46, BA– MA; Silvennoinen 2008, s. 207, 209–211, 217.

⁷⁰² Otto 2008, s. 98; Silvennoinen 2008, s. 217.

*loikannut tulkki totesi, että sen hankkiminen on tavallisille ihmisille hintansa vuoksi mahdotonta. Merkulovin vanhemmat olivat kuolleet 1920-luvun lopussa. He olivat olleet ”kulakkeja”, varakkaita talonpoikia. Tulkki totesi, että Merkulovin täytyi olla puolueen jäsen myös siksi, että hän kertoi valtion maksaneen hänen opettajankoulutuksensa ja asumisen sekä vaatetuksen Moskovassa vuosina 1934–1938. Merkulov itse kertoi olevansa vain Komsomolin eli nuorisoliiton jäsen. Merkulov yritti vielä kysellä tulkilta, miten vangiksi jääneelle politrukille kävisi.*⁷⁰³

Sonderkommandon johtajana (*Sonderführer*) oli valtiollisen poliisin virkailija Arvid Ojasti, jonka tehtävänä oli muun muassa pitää Saksan Norjan-armeijan esikunta informoituna päivittäin. Valtiollisen poliisin miehet olivat rintamaoloissa Saksan armeijan tiedustelu-upseerin alaisia. Yleisesti heidän käytöstään määräsi kuitenkin Saksan turvallisuuspoliisin edustaja Suomen Lapissa, RSHA:n yhteysupseeri *Sturmbannführer* Gustaf vom Felde.⁷⁰⁴

Sinänsä yhteistyö suomalaisten kanssa oli luonnollista, sillä määräysten mukaan *Einsatz*-joukkojen johtajien tuli olla yhteydessä paikallisen sotilasjohdon, siviilihallinnon johtohenkilöiden ja järjestyspoliisin kanssa–valloitetulla alueella.

Asevoimien tiedustelu-upseerit olivat samoin yhteistoiminnassa *Einsatz*-ryhmien kanssa. Tavallinen kenttäpoliisi (*Feldpolizei*) sekä salainen kenttäpoliisi (*Geheime Feldpolizei*) olivat *Einsatz*-ryhmien käytettävissä. Saksan sotavoimien tiedustelupalvelu keräsi tietoja pidätettävistä henkilöistä, yleensä lähinnä oletetuista tuhotyöntekijöistä ja vakoojista, ja luovutti tiedot siviilitiedustelulle.⁷⁰⁵

Suomen Lapissa varsinaiseksi työsaraksi muodostuivat sotavankileirit. Aluevaltauksia ei juuri tehty, joten siviilejä ei ollut seulottavaksi. Periaatteessa *Einsatzkommandojen* tuli kesällä 1941 toimia sotavankileirien ulkopuolella Saksan maavoimien esikunnan alaisten joukkojen alueella.⁷⁰⁶

Kesällä 1941 saksalaisilla sotavankileireillä huomattiin, että poliittisia upseereita ja kommunisteja kaikesta huolimatta päätyi sotavankileireille asti. Stalag 309:n kohdalla havainto tehtiin viimeistään 17.7.1941, jolloin suomalainen *Sonderkommando* ilmoitti, että Stalag 309:llä oli yhteensä yhdeksän upseerin arvoista sotavankia, jotka olivat ilmoittaneet olevansa sotamiehiä. He olivat pelänneet tulevansa upseereina ammutuiksi.⁷⁰⁷

Saksan Norjan-armeijan ja *Sonderkommandon* yhteistyö myös sotavankileireillä oli tiivistä alusta asti, kuten edellä kerrotuista esimerkeistä

⁷⁰³ Alkuperäiset kuulustelupöytäkirjat RH 26–169/96 BA-MA; RH 26–169/97, BA-MA. – Kiitän Reinhard Ottoa näistä tiedoista. vrt. myös Römer 2008, s. 379, viite 176.

⁷⁰⁴ AOK Norwegen, Tagesbericht 10., 11., 20. ja 26.7, 10.9.1941, RH 26–169/96, BA-MA; AOK Norwegen, Kriegstagebuch 30.6.1941, RH 24–19/46, BA-MA; Silvennoinen 2008, s. 207, 209–211, 217.

⁷⁰⁵ Megargee 2006, s. 14; Förster 1983, s. 422–423.

⁷⁰⁶ Kilian 2012, s. 475.

⁷⁰⁷ RH 26–169/96, BA-MA.

käy ilmi. Varsinainen määräys yhteistyöstä annettiin Saksan Norjan-armeijan alaisuudessa 1.8.1941. Suomalaiset valtiollisen poliisin virkailijat näyttävät toimineen yhteistyössä yhtä hyvin Saksan sotavoimien kuin Saksan siviilitiedustelupalvelun kanssa. Virallinen määräys siitä, että *Einsatzkommando*illa oli vapaa pääsy sotavankileireille, annettiin vasta 29.10.1941.⁷⁰⁸

Poliittisten komissaarien ”delegointi” rintamajoukoilta mahdollisimman varhaisessa vaiheessa ei ollut aivan tavatonta.

Kyse oli silloin yleensä työn tehostamisesta, kuten Saksan Keskisen armeijanryhmän alaisen 9. armeijakunnan kohdalla. Sen alueella oli sovittu jo ennen vihollisuuksien alkamista, että vangiksi jääneet poliittiset upseerit erotettiin muista sotavangeista, siirrettiin divisioonien sotavankijärjestelypaikkoihin ja jätettiin kenttäpoliisin surmattaviksi.

Niissä harvoissa tapauksissa, joissa Komissaarikäskyä vastustettiin, sen toteuttaminen voitiin delegoida eteenpäin. Näin tapahtui Saksan Keskisen armeijanryhmän alaisen 102. Jalkaväkirykmentin kohdalla. Sen komentaja kielsi joukkojaan surmaamasta komissaareja sillä perusteella, että hänen miehensä eivät olleet pyövelin apulaisia. Sen sijaan hän määräsi joukkonsa luovuttamaan vangitut komissaarit kenttäpoliisille tai *Einsatz*-yksiköille, joiden piti hoitaa surmaaminen.⁷⁰⁹

Saksan Norjan-armeijan 1.8.1941 antaman käskyn mukaan Saksan sotavoimien tuli päästä välittömästi eroon poliittisesti epäluotettavista sotavangeista.⁷¹⁰

Silvennoisen arvion mukaan varsinainen *Einsatzkommando Finland* aloitti toimintansa heinäkuun lopun ja syyskuun alun välissä vuonna 1941. Se muodostettiin saksalaisen turvallisuuspoliisin virkailijoista ja suomalaisen *Sonderkommandon* henkilöstöstä.⁷¹¹

Einsatzkommando Finland puuttui myös suomalaisten Saksan Norjan-armeijalle luovuttamien etnisten saksalaisten sotavankien ryhmittelyyn. Se on ymmärrettävää, sillä suomalaisten sotavankien ryhmittely poikkesi saksalaisesta käytännöstä.⁷¹² Saksan sotavoimien alaisten sotavankileirien, myös Stalag 309:n, tehtävänä oli tehdä alustava valinta ”seulottavista” sotavangeista. Varsinaisesta ”seulonnasta” vastuussa olivat kuitenkin *Einsatz*-joukot.⁷¹³

Saksan siviilitiedustelupalvelun edustajat huolehtivat kaikkien vangiksi jääneiden sotavankien erottelun neljään ryhmään: 1) Venäjän alueelta kotoisin olleet sotavangit jätettiin vankileirille, 2) baltit, suomalaiset, etniset

⁷⁰⁸ Otto 1998, s. 231; Römer 2008, s. 452–453; Hartmann 2009, s. 691; Korpi 2010, s. 113.

⁷⁰⁹ Römer 2012, s. 80, 91.

⁷¹⁰ Korpi 2010, s. 113.

⁷¹¹ Silvennoinen 2008, s. 219–220.

⁷¹² Suomalaiset ryhmittelivät sotavangit seuraavasti: 1) upseerit ja heihin rinnastettavat, 2) poliittinen henkilöstö arvosta ja asemasta riippumatta, 3) alipäällystö ja siihen verrattava henkilökunta, 4) miehistö ja siihen verrattava henkilökunta ja 5) Suomelle myötämielinen vähemmistökansallisuuksiin kuulunut miehistö ja alipäällystö, ks. luku Suomalainen sotavankihallinto ja vankileirit.

⁷¹³ Keller 2011, s. 113; Korpi 2010, s. 112.

saksalaiset, ukrainalaiset ja osa valkovenäläisistä vapautettiin sotavankeudesta, mutta käytännössä he päätyivät pakolliseen työpalveluun 3) älymystön edustajat, kiihottajat, kommunistiset ja juutalaiset tuli luovuttaa siviilitiedustelupalvelulle teloitettavaksi 4) antikommunistit, muslimit, kaukasialaiset ja muut mahdollisesti yhteistoimintamiehiksi kelpaavat.⁷¹⁴ Stalag 309:n komendantin ilmoituksen mukaan suomalaisille luovutettuja vankeja oli 6.9.1941 mennessä vain kuusi.⁷¹⁵ He rinnastuvat ryhmään 3 kuuluviin vankeihin.

Einsatzkommando Finnlandia edustanut *SS-Untersturmführer* Amelung kertoi raportissaan esikuntaan, että Suomen kotijoukkojen esikunnan Saksan Norjan-armeijan Suomen-komentopaikalle ”etnisinä saksalaisina” 8.11.1941 luovuttamien sotavankien kuulustelujen tarkoituksena oli selvittää, voidaanko sotavankeja käyttää vapaana työvoimana. Yhdellä kuulustelukerralla ei voitu kaikkien osalta antaa tuomiota. Siksi heidän kohdallaan piti suorittaa tarkempi poliittinen kuulustelu sotavankileirillä.

Kahdeksankymmenen etnisen saksalaisen sotavangin erästä yhtätoista sotavankia pidettiin kommunistiseen puolueeseen kuulumisen tai vastaavan syyn vuoksi vaarallisina. Heitä samoin kuin juutalaiseksi epäiltyjä kohdeltiin edelleen sotavankeina: heidät toimitettiin Sallan vankileirille tarkempaa tutkimusta varten.⁷¹⁶ Heitä ei siis vielä ollut todettu niin epäilyttäviksi, että heidät olisi tullut siirtää Saksan sotavoimien vastuulta siviilitiedustelupalvelulle eli kieltää heiltä sotavangin asema.

Tässä yhteydessä on hyvä kiinnittää huomiota siihen, että *Einsatzkommando* erotteli sotavankien joukosta myös ryhmiin 2 ja 4 eli sotavankeudesta vapautettaviin ja mahdollisiin yhteistoimintamiehiin lukeutuvat henkilöt. *Einsatzkommandojen* tehtävänä ei siis ollut yksinomaan saksalaisten näkökulmasta vaarallisten ja tarpeettomien sotavankien teloittaminen vaan myös erityisen hyödyllisen sotavankiaineksen erottelu.

Saksan valtakunnan turvallisuuden pääviraston 28.6.1941 antaman käskyn mukaan tiedustelulle arvokkaita sotavankeja *lukuun ottamatta* [kursivointi kirjoittajan] poliittisesti aktiiviset, rikolliset ja muuten ei-toivotut ainekset tuli teloittaa.⁷¹⁷

Vaikka sotavankien valvonta ja valikoiminen poliittisista ja rodullisista näkökohdista ajatellaan nimenomaan kansallissosialistisen Saksan asiaksi, myös liittoutuneet käyttivät sotavankien poliittista luotettavuutta perusteena erilaiselle kohtelulle. Britit katsoivat, että Libyassa vangiksi jääneiden italialaissotavankien luotettavuuden arviointi oli välttämätöntä ennen kuin heitä saattoi käyttää työvoimana – väkivaltaisista tai fasistisista tyyppejä ei tullut valita työvoimaksi.

Syksyllä 1944 Brittein saarille siirrettiin noin 1 000 ”erikoisesti valittua” sotavankia, joiden valintaperusteena oli natsismin vastainen maailmankuva.

⁷¹⁴ Overmans 2010, s. 134.

⁷¹⁵ Korpi 2010, s. 114.

⁷¹⁶ RH 20 – 20/205, Anlage 301, BA–MA.

⁷¹⁷ Silvennoinen 2008, s. 206.

Mielipiteiltään ”äärifasistiset” saksalaissotavangit siirrettiin Brittein saarilta Yhdysvaltoihin tai Kanadaan. Vasta vuonna 1944 siirrot loppuivat. Silloinkaan ”äärifasisteja” ei käytetty työvoimana.⁷¹⁸

Vallattavien alueiden hallinto ja valvonta

Yhtenä syynä suomalaisten ja saksalaisten turvallisuusviranomaisten yhteistyöhön sotavankien seulonnessa olivat molempien osapuolten suunnitelmat Neuvostoliitolta vallattavien alueiden suhteen.

Suomen virallisena kantana sodanpäämääristä puhuttaessa oli pitkään talvisodassa menetetyt alueen takaisinvaltaaminen, mutta suunnitelmia laajemman alueen valloittamisesta tehtiin ja neuvotteluja saksalaisten kanssa käytiin jo ennen sodan alkua.⁷¹⁹

Suomessa tosin oli epä tietoisuutta saksalaisten pyrkimyksistä Kuolan suhteen. Saksalaisten joukkojen komentajat Suomen Lapissa Nikolaus von Falkenhorst ja Erich Buschenhagen olivat vihjailleet kesäkuussa suomalaisille yhteysupseereille ja maaherra Kaarlo Hillilälle, että Kuola liitettäisiin Suomeen.

Toisaalta Suomessa pelättiin saksalaisen Norjan siviilihallinnosta vastanneen valtakunnankomissaari Josef Terbovenin kiinnostuksen Kuolaa kohtaan tarkoittavan, että komissaari halusi koko Kuolan alueen itselleen.⁷²⁰

Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan 21.7.1941 päivätyssä muistiossa todetaan, että siinä on käsitelty sekä suomalaisen III armeijakunnan valtaamaa aluetta että Kuolan aluetta, vaikka molemmat ovat saksalaisen sotilashallinnon aluetta. Alueiden käsittely muistiossa on ollut tarpeen siksi, että III armeijakunnan valtaama alue tulisi liittää Itä-Karjalaan ja ”jotta ajoissa tulisi nostetuksi kysymys siitä, mitkä ovat ulkopolitiikkamme päämäärät Kuolaan nähden”.⁷²¹

Julkisesti valloitus suunnitelmia ei mainostettu, mutta syksyllä 1941 tasavallan presidentti ja pääministeri ilmaisivat saksalaisille, että Suomi halusi sisällyttää Kuolan rajojensa sisäpuolelle. Saksalaisten odotettiin valloittavan alue, joka jäisi sen jälkeen suomalaisten haltuun.⁷²²

Sodanpäämäärien epäselvyydestä huolimatta valloitettavien alueiden hallintoa suunniteltiin jo ennen sodan alkua. Käsky valloitettavan alueen hallinnon ja talouden järjestämiseksi suomalaisen III armeijakunnan alueella on päivätty 24.6.1941. Saksan Norjan-armeija oli luvannut luovuttaa talvisodassa menetetyt alueet heti suomalaisten hallintaan, mutta vanhan

⁷¹⁸ Moore 1996, s. 27–28, 34–36.

⁷¹⁹ Manninen 1980, s. 114.

⁷²⁰ Korpi 1996, s. 109.

⁷²¹ Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan PM 21.7.1941, T5682/2, KA.

⁷²² Karjalainen 2009, s. 158–160.

rajan itäpuolelta valloitettavat alueet siirtyisivät suomalaisten hallintaan sotatilanteen sen salliessa.⁷²³

Valloitettavien alueiden hallinnon näkökulmasta valtiollisen poliisin miesten asettaminen saksalaisten turvallisuusviranomaisten käyttöön näyttäytyy hyvinkin hyödyllisenä. Kun alue siirtyisi suomalaisten haltuun, sen väestön valvonta olisi saatu valmiiksi ja siviilihallinnon mahdollisuudet toimia olisivat siten paremmat.

Suomen valtiollisen poliisin Lapissa suorittaman sotavankien kuulustelun piti olla vain väliaikaista työtä Muurmanskin valtausta odottaessa. Saksalaisten joukkojen tavoitteena pohjoisessa oli Kuolan niemimaan miehittäminen ja Muurmannin radan katkaiseminen. Saksan turvallisuuspoliisin edustajien piti edetä yhtä aikaa hyökkäävien joukkojen kanssa. Samalla aiottiin huolehtia valloitetun alueen turvaamisesta pidätyksin. Jo etukäteen oli selvitetty pidätettävien henkilöllisyys ja jaettu heidät heti ammuttaviin, vaarallisina vangittaviin ja vähemmän vaarallisina pidätettäviin henkilöihin.⁷²⁴

Suomalaisia valtiollisen poliisin miehiä tarvittiin saksalaisten avuksi, koska Muurmanskissa epäiltiin olevan paljon suomalaisia kommunisteja. Suomalaisen *Sonderkommandon* tehtäviin Muurmanskissa olisi Valtiollisen poliisin ylietsivä Heliaran mukaan kuulunut ”sikaläisten poliittisten tekijäin ja sotavankien kuulusteluja sekä löytyvän aineiston tarkastusta [...] tehtäviin kuului myös suunnitelman mukaan paitsi kuulusteluja myöskin tuomioiden langettamista (kuolemantuomiot ampumalla).”⁷²⁵

Saksan siviilitiedustelupalvelun edustajalle Gustav vom Feldelle oli luvattu valtiollisen poliisin etsivät Urho Piha, Tauno Heliara ja Erkki Ripatti apulaisekseen Muurmanskista saatavia vankeja ”tutkimaan ja tuomitsemaan”. Suomalaisia valtiollisen poliisin virkailijoita ja tulkkeja tarvittiin paitsi paikalliset olot tuntevina myös kielitaidon vuoksi, sillä sotavankikuulusteluissa saadut tiedot piti pystyä välittämään eteenpäin. Myös sotasaalisasiakirjojen tulkinta vaati suomen- ja venäjänkielen taitoa. Sotasaalisasiakirjat olivat tärkeitä, sillä niiden perusteella oli mahdollista selvittää pidätettävät henkilöt.⁷²⁶

Tavoitteena oli myös Leningrad, mutta sinne ajateltiin päästävän vasta myöhemmin. Suomen ja Saksan turvallisuuspoliisit olivat kuitenkin varautuneet yhteistyöhön Leningradin valloituksen yhteydessä. Suomalaisen turvallisuuspoliisin piti pidättää kaikki tunnetut suomalaiset kommunistit Muurmanskissa. Samalla tavoin yhteistyössä aiottiin hoitaa väestön tutkinta Leningradissa sen valloituksen jälkeen. Valloitetun Leningradin varsinainen

⁷²³ Jokipii 1987, 2. 446–447; Korpi 1996, s. 110–111.

⁷²⁴ Silvennoinen 2008, s. 177–178.

⁷²⁵ Silvennoinen 2008, s. 210.

⁷²⁶ Bruno Kivikosken kirje ulkoasiainministeriölle 2.9.1941, Fb 110 A.6.8, UM; Silvennoinen 2008, s. 207–209.

valvonta olisi tosin kuulunut päämajan sotilashallinto-osaston alaiselle valvontaeliin 2:lle.⁷²⁷

Kommunisteja etsittiin kaikilla Saksan valloittamilla alueilla. Suomenlahden eteläpuolella Saksan maavoimien alainen Pohjoinen armeijaryhmä antoi 6.8.1941 määräyksen, että kommunistit, nuorisoliittolaiset, entiset neuvostovirkailijat ja heidän sukulaisensa tuli pidättää. Myös Virossa Saksan sotavoimien pidättämät siviilihenkilöt luovutettiin sikäläiselle *Einsatzkommandolle*, joka tutkinnan jälkeen surmasi kommunisteiksi havaitut.⁷²⁸

Pohjoisessa valloitetun alueen hallintojako suunniteltiin jo etukäteen. Luvussa *Saksan siviilitiedustelupalvelu ja Suomen valtiollinen poliisi* mainitussa Saksan Norjan-armeijan käskyssä ”AOK Norwegenin haltuunotettavien Neuvostoliiton alueiden väliaikaisen sotilashallinnon järjestämisestä” 27.6.1941 kuvataan hallintorakennetta, jossa suomalaisillakin oli osuutensa.

Suunnitelmissa oli perustaa kolme hallintoaluetta: hallintoalue Nord hallintopaikkanaan Muurmanni 68 leveysasteen pohjoispuolelle, 68 leveysasteen ja Oulanka–Tsuupa-linjan väliselle alueelle hallintoalue Mitte hallintopaikkanaan Kantalahti ja Oulanka–Tsuupan ja Miinoa–Sorokka -linjan väliselle alueelle hallintoalue Süd hallintopaikkanaan Vienan Kemi.

Tarkoituksena oli, että saksalaisen Vuoristoarmeijan esikunta hoitaisi hallintoalue Nordin, saksalaisen XXXVI armeijakunnan esikunta hoitaisi Mitten ja suomalainen III armeijakunta hoitaisi hallintoalue Südin johdon.⁷²⁹

Muutamaa päivää myöhemmin, 1.7.1941, III armeijakunnan esikunta välitti käskyn omanaan ”Miehitettävän alueen sotilashallintoa” koskien, saksalaiseen käskyyn toki viitaten.

Käskyssä mainitaan virkanimekkeellä ”AOK Norwegenin turvallisuuspoliisin päällikön yhdysjohtaja” *SS-Sturmbannführer vom Felde*. Hänen alaansa kuuluviksi todetaan kaikki ne asiat, joissa kommunistinen puolue esiintyi miehitysjoukkojen vastustajana. Poliittisten vankien kuulustelun suorittaisivat vankileireillä ja vankien kokoamispaikoilla joko valvontaosaston tai valtiollisen poliisin miehet, minkä jälkeen pidätetyt päästettäisiin vapaaksi tai luovutettaisiin valtiolliselle poliisille. Poliittinen asiakirja-aineisto tuli lähettää armeijakunnan hallinnolliseen toimistoon, joka toimittaisi sen edelleen vom Feldelle.

Käskyn ovat allekirjoittaneet III armeijakunnan esikuntapäällikkö eversti V. J. [Väinö Johannes] Oinonen ja hallinnollisen toimiston päällikkö Kaarlo Kaitera.⁷³⁰ Käsky jäi voimaan Vienan Karjalan sotilashallintokomentajan 1.8.1941 antaman määräyksen mukaisesti.⁷³¹ III armeijakunnan esikunta

⁷²⁷ Silvennoinen 2008, s. 201–202.

⁷²⁸ Kilian 2010, s. 475.

⁷²⁹ AOK Norwegenin Armeijan päämajan komentopaikka Suomi, Qu.2 Nr.47/41 g. Kdos., päivätty 27.6.1941, T 2870/1, KA; Korpi 1996, s. 113–114; Silvennoinen 2008, s. 206.

⁷³⁰ III Armeijakunnan esikunta, nro 116/Hall.X/9/41/sal. 1.7.1941, T9729/15, KA.

⁷³¹ III Armeijakunnan esikunta, nro 348/Hall.X/9/41/sal. 1.8.1941, T2870/1, KA.

selvensi vielä ohjeitaan elokuun alussa 1941. Tällöin määrättiin, että pidätettävät henkilöt, joita tuli käsitellä poliittisten komissaarien veroisina sotavankina, oli toimitettava divisioonien sotavankien kokoamispaikkoihin tai järjestelypaikkoihin, joissa ”toimitetaan pidätettyjen kuulustelut erikoismiesten toimesta”.⁷³²

Suomen päämajan valvontaosaston erityisintresseissä oli epäilyksenalaisten sotavankien eristämisen lisäksi valloitetun alueen ”johtavien kommunististen ainesten ja siviilihenkilöiden” löytäminen. III armeijakunnan esikunnan 8.8.1941 antamassa käskyssä selvennetään aiemmassa käskyssä mainittujen henkilöryhmien pidättämistä. Siinä korostetaan, että kaikki ”poliittisten henkilöiden” nimet on selvitettävä tarpeen vaatiessa kahden viimeisen vuoden ”bolshevistisia” sanomalehtiä apuna käyttäen.⁷³³

Syksyn mittaan valvontaosaston ja valtiollisen poliisin työnjako III armeijakunnan rintamavastuualueella selkeytyi. Lokakuun alussa 1941 saksalaisten palveluksessa olleet valtiollisen poliisin miehet kävivät Kiestingin suunnalla Itä-Karjalan sotilashallintoalueella Vienan Suvannossa jututtamassa siviiliväestöä. Saman kuun puolivälissä Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valvontaupseeri – siis päämajan valvontaosaston upseeri - vakuutti, että valtiollisen poliisin miehet tuskin enää puuttuvat siviiliväestön valvontaan alueella.⁷³⁴

Miehitetyn alueen hallintoon oli saatu selvyyttä, sillä syyskuun alussa 1941 Saksan Norjan-armeija määräsi Pohjois-Suomen jakamisesta varsinaiseen sotatoimialueeseen ja selusta-alueeseen (*rückwärtiges Armeegebiet*). Sopimuksessa mainitaan, että saksalaisten hallintaan tulevan alueen ”selusta-alueen komentajan” tehtäviin kuului muun muassa armeijan järjestelyn toteuttaminen Saksan Norjan-armeijan tiedusteluosaston ohjeiden mukaan yhteistyössä Saksan salaisen poliisin kanssa.

Bruno Kivikoski raportoi määräyksestä Suomen ulkoasiainministeriölle todeten samalla, että määräys on annettu Suomen ja Saksan sotilasjohdon kesäkuussa tekemän sopimuksen III kohdan nojalla. Mainittu sopimus oli Kivikoskelle ja maaherra Hillilälle tuntematon.

Kivikoski pohtii määräyksen antamisen syitä ja mahdollisia seurauksia ja toteaa samalla, että Saksan salainen poliisi on määräyksen nojalla alistettu rintamantakaisen alueen komentajalle, jona tosin viran täyttämiseen asti toimii paikalliskomendantti, yliluutnantti von Krane. Raportin perusteella Saksan salaisen poliisin toiminta Suomen Lapissa oli siis ennalta tunnettu sekä Bruno Kivikoskelle että ulkoasiainministeriön raportin jakelussa mainituille tasavallan presidentille, pääministerille ja erikseen mainittuna

⁷³² III AKE, nro 395/Hall.X/9/sal. päivämäärällä 8.8.1941, T 9729/15, KA.

⁷³³ III AKE, nro 395/Hall.X/9/sal. päivämäärällä 8.8.1941, T 9729/15, KA.

⁷³⁴ Itä-Karjalan sotilashallinnon Vienan piiriesikunnan valvontaupseeri luutnantti Vilho Mäkisen matkakertomus 17–19.10.1941, Valpo KD nro 1623/1673 vuodelta 1941, liite, KA; Silvennoinen 2008, s. 213–214.

kauppa- ja teollisuusministeri Väinö Tannerille, puolustusministeri Rudolf Waldenille ja Suomen Saksan-lähettiläälle Toivo Kivimäelle.⁷³⁵

Määräysten mukaan ainakin III armeijakunnan alaisuuteen kuuluville vallattaville alueille piti perustaa kenttäoikeuksia. Koska alue olisi edelleen sotatoimialuetta, myös siviilien tuomitseminen kenttäoikeudessa olisi mahdollista. Kenttäoikeuksien perustamisen tarkoituksena oli turvata paikallisen väestön oikeudelliset olot.⁷³⁶

Tilanne oli siis toinen kuin Saksan hallintaan tulevilla alueilla, joilla oli voimassa Käsky tuomiovallasta valloitettavilla alueilla. Saksalaisen käskyn mukaan siviilejä ei toistaiseksi syytettäisi sota- tai pikaoikeuksissa. Siviilihenkilöiden kaikinainen vastarinta piti tukahduttaa välittömästi. Epäilyksenalaiden siviilien kohdalla saksalainen upseeri saattoi ratkaista, tuliko kyseinen henkilö ampua vai ei. Partisaanit tuli ampua välittömästi.⁷³⁷

Epäilyksenalaiset – sotavangit ideologisen sodan vihollisina

Suomen päämajan valvontaosasto luovutti yhteensä 520 sotavankia saksalaisille viranomaisille Suomen sotavankihallinnolta lupaa pyytämättä. Valvontaosaston saksalaisille luovuttamat sotavangit kuittasi vastaanotetuiksi saksalaisen turvallisuuspoliisin ja -palvelun virkailija leimalla ”*Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD 172*” vahvistettuna.⁷³⁸

Kaksi ensimmäistä kertaa allekirjoittajana oli majurin arvoinen *Sturmabführer* Gustav vom Felde, myöhemmin muut Saksan turvallisuuspoliisin virkailijat eli vom Felden seuraaja *SS-Untersturmführer* Willy Laqua ja *Aussenstelle Kirkkoniemen* päällikkönä kesäkuusta 1942 toiminut *SS-Untersturmführer* August Haberstroh. Viimeisen luovutuserän kuittasi valtiollisen poliisin virkailija Arvid Ojasti merkinnällä *Sicherheitspolizei und SD*.⁷³⁹

Luovutukset pidettiin tarkoin salassa sodan aikana, ja sen jälkeenkin niitä yritettiin naamioda aivan muuksi. Päämajan valvontaosaston vastavakoilutoimiston päällikön Matti Roposen Liittoutuneiden

⁷³⁵ Kivikosken raportti ulkoasiainministeriölle 11.9.1941, Fb 110 A 6.8, UM. Mahdollisesti sopimuksella tarkoitetaan otsikolla ”Zusammenstellung der deutschen Wünsche für den Fall einer militärischen Zusammenarbeit mit Finnland auf dem Quartiermeistergebiet” varustettua, luultavasti kesäkuussa 1941 laadittua muistiota, jossa kohdassa III keskitytään saksalaisten joukkojen oikeudelliseen asemaan Suomessa; T 15712/11, KA; Silvennoinen 2008, s. 229–230.

⁷³⁶ Korpi 1996, s. 111–113.

⁷³⁷ Megargee 2006, s. 37; Erlass über die Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet „Barbarossa“ und über besondere Maßnahmen der Truppe: Jacobsen 1965, s. 208–210, 221–222; Überschär 1983, s. 402–403.

⁷³⁸ Leima oli valloitetun alueen Saksan turvallisuuspoliisin päällikön viranhaltijaleima, jota käyttivät yksikön johtaja tai hänen sijaisensa, Luovutusluetteloiden jäljennökset T 19659/B18, KA; Silvennoinen 2008, s. 266.

⁷³⁹ Vastaavasti syksyyn 1941 asti valloitetussa Virossa toimineen Einsatzgruppe A:n johtajan nimeke oli *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, Wilhelm 1981, s. 286.

valvontakomissiota varten laatima selonteko on jäänyt myös historiankirjoituksessa laajasti hyväksytyksi totuudeksi.⁷⁴⁰

Ropposen mukaan saksalaiset: "[...] kokoavat yhteen kaikki Suomen eri rintamalla sotavangiksi saadut poliittiset toimihenkilöt voidakseen yhtenäisesti tutkia ko. henkilöitä ja saadakseen täydellisen kuvan NKVD:n (GPU:n) toimintatavoista, ja että näin luovutettujen sotavankien tilalle Suomi tuli saamaan Saksalta suomensukuisia sotavankeja".⁷⁴¹

Matti Ropposen sodanjälkeinen lausunto asettuu erikoiseen valoon, kun sitä vertaa hänen itsensä allekirjoittamaan käskyyn, jonka valvontaosasto antoi omille alatoimistoilleen marraskuussa 1941. Sen mukaan sotavankileiri 3:lle kerättiin "erikoisen tarkassa valvonnassa pidettävät sotavangit ja näihin rinnastettavat vallatulta alueelta tavatut siviilit". Samassa todettiin, että sotavankileiri 3:lle voidaan "lähettää myös sellaisia epäilyttäviä sotavankeja tai heihin verrattavia siviilihenkilöitä, joita tutkija epäilee e.m. ryhmiin kuuluviksi, mutta joiden syyllisyyden selville saaminen vaatii pitempiäaikaista tarkkailua ja tiedustelutoimintaa".

Valvontaosaston määritelmään "luetaan ilman muuta: poliittiset komissaarit, poliittiset ohjaajat (politrakit), NKVD:n agentit ja tilapäiset avustajat, kommunistisen puolueen johtohenkilöt, konetraktoriasemien ensimmäiset apulaiset (= poliittiset ohjaajat). Lisäksi: upseerit, aliupseerit ja miehistöön kuuluvat kiihkokommunistit, yllyttäjät ja kiihottajat, epäilyksenalaiset hallinnolliset johtohenkilöt, epäilyksenalaiset kolhoosien johtohenkilöt, epäilyksenalaiset opettajat, epäilyksenalaiset juutalaiset, muut kiihkokommunistit, yllyttäjät ja kiihottajat."⁷⁴²

Sodan jälkeiset Liittoutuneiden valvontakomissiolle annetut selvitykset onkin syytä jättää omaan arvoonsa poliittisen tilanteen edellyttämänä yrityksenä välttää ikävyyksiä (ks. luku *Sotavankiluovutukset ja Suomen suhde Neuvostoliittoon*).

Valvontaosaston sotavankiluovutusten selvittämisen ongelmana on, että asiakirjalähteistä ei löydy juurikaan perusteita sille, miksi valvontaosasto luovutti sotavankeja kymmenien vankien erissä aseveljen siviilitiedustelupalvelulle. Yhtä tärkeä kysymys on, miksi saksalaiset ottivat vastaan nämä sotavangit, joita he eivät omien määräystensä mukaan voineet käyttää työvoimana.

Näihin kysymyksiin vastaaminen vaatii valvontaosaston luovuttamien sotavankien valikoitumisen ja luovutusten taustalla olleiden syiden selvittämistä. Tärkeä keino on valvontaosaston määritelmän mukaan "epäilyksenalaisten" henkilöryhmien analysointi oman aikansa kontekstissa. Tähän on avain sotien välisen ajan ryssävihan ja kommunismikammon

⁷⁴⁰ Blinnikka 1969, s. 36–37; Pietola 1987, s. 227; Mikkola 1976, s. 193; Hanski 1990, s. 132–134; Kujansuu 1999, s. 61–65; Westerlund 2008a, s. 97–100. Laine 1982, s. 149–151, mainitsee vain sotavankien vaihdon.

⁷⁴¹ Eversti Matti Ropposen selostus eräitten sotavankien luovutuksesta saksalaisille 3.1.1945, T19499/37, KA; Panschin 2000, s. 94–95.

⁷⁴² Päämajan valvontaosaston kirje no 5847/valv.2/sal. 4.11.1941, saapui KotijE:lle 5.11.1941, KotijE, svstso, Fa 6, KA.

kasvattamien suomalaisten valvontaupseerien ja neuvostojärjestelmän sosialismia ihannoimaan kasvattamien venäläisten sotavankien välinen ideologinen kiulu.

Valvontaosaston motiiveja sotavankiluovutusten kohdalla ei ole kirjallisuudessa juuri pohdittu. Oula Silvennoinen on kartoittanut tutkimuksessaan valtiollisen poliisin poliittisia mielenmaisemia jatkosodan aikana⁷⁴³, mutta valvontaosaston ideologisesta toimintaperustasta tiedetään huomattavasti vähemmän.

Lähestyn asiaa tarkastelemalla ensin sotilasarvon ja ammatin perusteella sotavankileiri 3:lle siirrettäviä henkilöryhmiä ja suomalaisten suhtautumista heihin sekä kahta tekijää, aatteellista ja etnistä taustaa, jotka ovat vaikuttaneet sotavankileiri 3:lle siirtämiseen ja lopulta saksalaisille luovuttamiseen.

Muita kuin sotavankikorttiin merkittyjä tietoja on käytettävissä noin 120 henkilöstä, siis vain noin viidesosasta luovutetuista. Lähdeaineiston niukkuudesta huolimatta siitä näkyy suomalaisten valvontaviranomaisten suhtautuminen luovutettaviin. Ensin kerron kuitenkin luovutetuista tilastojen avulla. Kokonaiskuvan saamiseksi kuvaan valvontaviranomaisten toimintaa sotavankien valitsemisessa ja heidän tutkintaansa varten perustettua sotavankileiri 3:a sekä sen arkea.

Valvontaosaston sotavankiluovutukset tilastoina

Päämajan valvontaosasto luovutti yhteensä 520 sotavankia saksalaisille viranomaisille yhdeksässä erässä lokakuun 1941 ja syyskuun 1942 välillä. Ensimmäinen luovutuserä, 52 poliittista sotavankia, siirrettiin sotavankileiri 1:ltä saksalaisille 29.10.1941 jo ennen kuin sotavankileiri 3 perustettiin. Sotavankiluovutukset tapahtuivat vuorotellen sotavankileiri 1:ltä ja 3:lta.⁷⁴⁴

Luovutettavat sotavangit kuljetettiin rautateitse Pohjois-Suomeen Rovaniemelle, Kemijärvelle tai Sallaan, jossa kuljetusta johtanut valvontaosaston virkailija luovutti heidät saksalaisille. Kuljetusta seurasi lähtöleirin vartijoista koottu saattovartio. Luovutuspaikassa saksalaisen *Einsatzkommandon* edustaja kuittasi sotavangit vastaanotetuiksi.⁷⁴⁵

⁷⁴³ Silvennoinen 2008, s. 70–72.

⁷⁴⁴ Svl 1:n määrävahvuusilmoitukset nrot 11, 26 ja 36/1942, T 7536/42, KA; sotavankileiri 3:n kirjelmä nro 876/III a.sal. 6.9.1944, T19659/B18, KA.

⁷⁴⁵ Jäljennökset luovutusluetteloista, T19659/B18, KA; Ylivieskan rautatieupseeripiirin rautatieupseerin kirjelmä nro 44/42 26.6.1942, Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa 20, KA; Sotavankileiri 1:n viikkoilmoitus nro 26/1942, T7536/49, KA; Eversti Matti Ropposen selostus eräitten sotavankien luovutuksesta saksalaisille 3.1.1945, T19499/37, KA; PM valvontaosaston pidätettyjen luettelo nro 12 ajalta 16.–30.6.1942, Valpo amp XXA7a2, KA.

Päämajan valvontaosaston sotavankiluovutukset kotialueen sotavankileireiltä

<i>luovuttava leiri</i>	<i>luovutusaika</i>	<i>luovutuspaikka</i>	<i>lukumäärä</i>
sotavankileiri 1	29.10.1941	Salla	52
sotavankileiri 3	13.12.1941	Rovaniemi t. Kemijärvi	60
sotavankileiri 3	17.2.1942	Rovaniemi t. Kemijärvi	60
sotavankileiri 1	14.3.1942	Kemijärvi	56
sotavankileiri 3	8.4.1942	Kemijärvi	60
sotavankileiri 1	27.6.1942	Salla	60
sotavankileiri 3	22.7.1942	Salla	62
sotavankileiri 1	8.9.1942	Salla	60
sotavankileiri 3	22.9.1942	Salla	<u>50</u>
	<i>Yhteensä</i>		520

Taulukko 2. *Päämajan valvontaosaston sotavankiluovutukset kotialueen sotavankileireiltä.*
Lähde: T19659/B18, KA; Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

Leirillä olleet sotavangit eivät tienneet luovutuksista saksalaisille etukäteen. Siitä ei ole merkintöjä saksalaisille luovutetun sotavanki Galibinin päiväkirjassa, jossa muuten kuvataan leirin arkea.⁷⁴⁶ Se, että neljä sotavankia karkasi Pohjanmaalla luovutuskuljetuksesta ja yksi samassa kuljetuksessa ollut teki itsemurhan viiltämällä itseään partaveitsellä kaulaan 25.6.1942 aamuyöstä, viittaa siihen, että ainakin joissakin erissä luovutetuille kerrottiin asiasta viimeistään kuljetuksen aikana.⁷⁴⁷

Itsemurhan tehneen sotavangin lisäksi ainakin kaksi muuta sotavankia menehtyi kuljetusten aikana, mutta heidän kuolinsyynsä eivät ole tiedossa.

⁷⁴⁶ Tosin sotavanki, kaaderiupseeri Sergei Semjonovitsh Kulikovilta (kortissa merkintä ”typärä”) on otettu kuittia vastaan pois 30,- saksankielisen kirjan ostamista varten sotavankileiri 3:ssa, T6863/28, KA.

⁷⁴⁷ Ylivieskan rautatieupseeripiirin rautatieupseerin kirjelmä nro 44/42 26.6.1942, Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa 20, KA; Sotavankileiri 1:n viikkoilmoitus nro 26/1942, T7536/49, KA; Eversti Matti Ropposen selostus eräitten sotavankien luovutuksesta saksalaisille 3.1.1945, T19499/37, KA. Karkureista kaksi saatiin kiinni 28.6.1942 Ylivieskassa, jossa he olivat karanneetkin. On epäselvää, saatiinko kahta muuta karkuria koskaan kiinni; PM valvontaosaston pidätettyjen luettelo nro 12 ajalta 16.–30.6.1942, Valpo amp XXA7a2, KA. Itsemurhan tehneen sotavangin henkilöllisyys jää epäselväksi, sillä saksalaiset kuittasivat vastaanotetuiksi kaikki 60 sotavankia. Venäläisen kapteenin Sergei Borisovitsh Jemeljanovin kohdalla luettelossa on kuitenkin risti, kun muiden kohdalla on viiva. Lisäksi luettelossa on merkintä ”yritytti ...”, josta loppuosa on rei’ityksen vuoksi tuhoutunut; Jäljennökset luovutusluetteloista, T19659/B18, KA.

Isovenäläinen politrukki Sergei Andrejevitsh Zubov kuoli luovutusluettelon mukaan 13.3.1942 Kemijärvellä ja isovenäläinen sotamies Mihail Danilovitsh Tsyppkin kuoli samoin luovutusluettelon saksankielisen merkinnän mukaan kuljetuksen aikana 22.7.1942 jo ennen Oulua, jonne hänen ruumiinsa jätettiin.⁷⁴⁸

Kaikkien valvontaosaston sotavankileireiltä 1 ja 3 luovuttamien sotavankien henkilöllisyys on tiedossa, sillä heidät oli rekisteröity hyvässä järjestyksessä sotavangeiksi. Aivan tarkasti ottaen sotavankiluovutukset sotavankileireiltä 1 ja 3 eivät päättyneet syyskuuhun 1942. Neljä sotavankileiri 3:lla ollut vankia, partisaaniosasto Bolshevikin jäsenet sekä Semjon Shuvalov luovutettiin saksalaisille vielä vuosina 1943–1944, mutta tällöin luovutuksista päätti sotavankikomentajan esikunta eikä valvontaosasto.

Sotavankileiri 1:ltä luovutettiin luovuttamistaan anoneita upseereita vuosina 1943 ja 1944 lähinnä oman tai läheisen anomuksen perusteella. Luovutuksista päätti tällöin sotavankikomentajan esikunta.⁷⁴⁹

Syyskuussa 1943 suunniteltiin erään sotavankileiri 3:ssa olevan kansallisuudeltaan saksalaisen sotavangin luovuttamista saksalaisille. Koska asiasta oli päättämässä myös sotavankikomentajan esikunnan edustaja, on todennäköistä, että sotavanki aiottiin luovuttaa ulkomaanosaston kautta etnisenä saksalaisena. Vanki jäi kuitenkin suomalaiselle vankileirille sodan loppuun saakka.⁷⁵⁰

Poliittisten sotavankien luovuttaminen saksalaisille oli päämajan valvontaosaston ja Saksan turvallisuusviranomaisten välisen sopimuksen tulosta. Valvontaosaston päällikkö Kustaa Rautsuolla oli suhteita saksalaisten tiedusteluun Lapissa ja vierailuja tehtiin molemmin puolin, joten asiasta on voitu neuvotella jo ennen sodan alkua.

Varmasti tiedetään, että RSHA:n edustaja Suomen Lapissa Gustav Vom Felde kävi elokuun lopulla 1941 Suomen päämajassa ”keskustellakseen siellä muutamista sotavangeista koskevista asioista”. Tarkkaa tietoa siitä, missä vaiheessa poliittisesti epäluotettavien sotavankien luovuttamisesta saksalaisille sovittiin, ei ole löydettävissä, mutta vastavakoilutoimiston päällikön Matti Ropposen sodanjälkeinen ajoitus ”syyskesästä 1941, ehkä heinä-elokuun vaihteesta”⁷⁵¹ sopii ajallisesti hyvin vom Felden vierailuun päämajassa.

Se voi myös viitata valtiollisen poliisin ja valvontaosaston neuvotteluihin, joista valtiollisen poliisin etsivä, saksalaisen turvallisuuspoliisin käytössä ollut Tauno Heliara mainitsee elokuun alussa 1941. Heliara kertoo pyytäneensä etsivä Urho Pihan kanssa valtiollisen poliisiin pääosastolta ”tehtävämme suorittamiseen Muurmanskissa kirjallista määräystä ja lupaa, mutta asian

⁷⁴⁸ Luovutusluettelot 14.3.1942 ja 22.7.1942, T19659/B18, KA.

⁷⁴⁹ T19659/B18, KA; Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

⁷⁵⁰ Luettelo sotavankileiri 3:ssa säilytettävistä sotavangeista, liite pöytäkirjaan, joka on laadittu Helsingissä valvontaosaston virkahuoneistossa 25.–29.9.1943 pidetyssä kokouksessa, T 19658/B10, KA.

⁷⁵¹ Eversti Matti Ropposen selostus eräitten sotavankien luovutuksesta saksalaisille 3.1.1945, T19499/37, KA; Silvennoinen 2008, s. 210, 226–227; Panschin 2000, s. 76–79.

ollessa pääesikunnan kanssa järjestelyvaiheessa, ei niitä ole ymmärrettävästi saatu tänne”.⁷⁵² Pääesikunnan täytyy viitata valvontaosastoon, sillä sotavankien ja väestön valvonta ei muille tahoille päämajassa kuulunut.

Tilasto valvontaosaston luovutuksiin vaikuttaneista syistä on pakosta puutteellinen lähdetilanteen vuoksi. Sotavankikorteista on apua vain poliittisten upseerien kohdalla ja yksittäistapauksissa. Olen kerännyt muut tiedot luovutuksiin vaikuttaneista syistä valtiollisen poliisin ja sotahistoriallisen toimiston sekä satunnaisesti muihin arkistoihin sisältyvistä sotavankikuulustelupöytäkirjoista, rintamakuulustelukorteista, koti-joukkojen esikunnan, päämajan eri osastojen ja Suomen Punaisen Ristin välisestä kirjeenvaihdosta ja valvontaosaston pidätettyjen luetteloista.

Vaikka luovutetusta vangista olisi kuulustelupöytäkirja, se ei välttämättä kerro mitään luovutussyystä, sillä varsinkin päämajan tiedusteluosaston suorittamissa vankikuulusteluissa pääpaino oli sotavangin taktisissa, sotateknisissä ja logistisissa tiedoissa.

"Menneisyyden [alleviivaus alkuperäinen] lähempi tutkiminen kiinnostaa lähinnä valvontaviranomaisia", totesi päämajan tiedusteluosaston sotavankikuulustelija lähettäessään vangiksi jääneen suomalaisen, punaisten puolella vuonna 1918 taistelleen puna-armeijan kapteenin kertomat taktiset kuulustelutiedot edelleen armeijakunnan esikunnalle.⁷⁵³

On houkuttelevaa päätellä, että luovutuksen syy olisi sotavangin taktisissa tiedoissa, mutta luovutuksen ja kuulustelupöytäkirjan päiväyksen tai vangiksi jäämisen välillä on helposti puoli vuotta. Tällöin sotavangin operatiiviset tiedot ovat olleet auttamattoman vanhentuneita.

Sotilasarvonsa vuoksi epäilyksenalaiden ryhmät eli poliittiset upseerit ja upseerit sekä sotilasvirkamiehet on helpoin erottaa.

Poliittisten upseerien lukumäärä on kuitenkin sotavankikortteihin tehtyjen merkintöjen perusteella laskettua suurempi, sillä sotavankileiri 3:n sodan jo päätyttyä laatimassa erillisessä luettelossa on mainittu 13 ”luokitteluryhmään 2 (poliittinen henkilöstö)” kuulunutta saksalaisille luovutettua sotavankia, joiden sotavankikorteissa on jokin muu sotilasarvo. Heidän sotavankikortteihinsa merkittyjen sotilasarvojen perusteella he kuuluisivat muihin ryhmiin: neljä upseereihin ja sotilasvirkamiehiin ja seitsemän miehistöön tai alipäällystään. Kahden vangin sotavankikorttiin ei ole merkitty mitään sotilasarvoa.⁷⁵⁴

Poliittiset upseerit olen laskenut kuuluviksi ensisijaisesti poliittisiin upseereihin, vaikka he olisivat olleet myös muiden ryhmien edustajia. Jos upseeri on ollut juutalainen, opettaja, hallinnollinen johtohenkilö, kiihottaja

⁷⁵² Panschin 2000, s. 76; Silvennoinen 2008, s. 210.

⁷⁵³ Poikulainen ammuttiin sotavankileiri 3:lla heinäkuussa 1942, kun hän oli ylittämässä kiellettyä vartiolinjaa. Päämajan tiedusteluosasto, OsKu, nro 813/sal, Lähete nro 79 12.12.1941, T2264/12, KA.; KKO 1006/514 VD 1946, KA; PM valvontaosaston pidätettyjen luettelo nro 23 ajalta 1. – 15.12.1941, Valpo amp XXA.7.a. 2, KA.

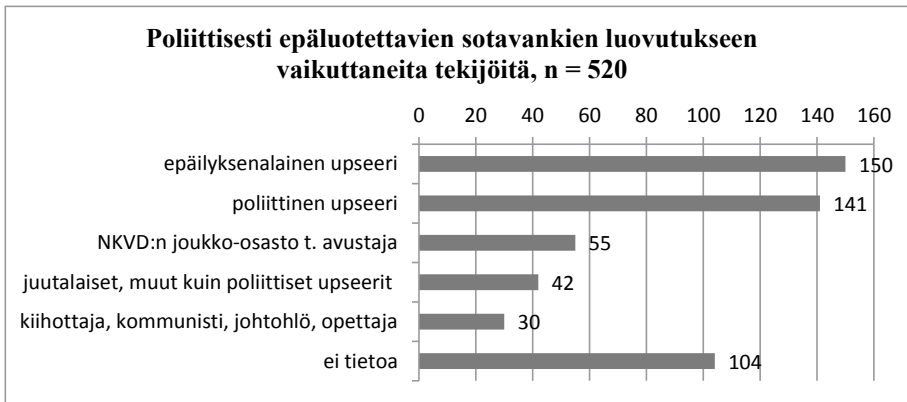
⁷⁵⁴ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; SPR, sotavankitoimisto, sotavankikortistot, KA; Sotavankileiri 3:n kirje nro 1856/IIIb Sotavankikommentajan esikunnalle 23.10.1944, liite 2, T19656/F20, KA.

tai kommunisti, olen laskenut hänet ensisijaisesti näihin muihin ryhmiin kuuluvaksi eli muuksi kuin upseeriksi.

Joidenkin miehistöön tai siviilivankeihin kuuluneiden luovutettujen luovutukseen vaikuttaneita syitä on mahdollista kartoittaa. He edustavat valvontaosaston määräyksessä mainittuja kiihkokommunisteja, kiihottajia, NKVD:n agenteja, hallinnollisia johtohenkilöitä ja opettajia.

Olen ryhmitellyt luovutussyyt siten, että NKVD:n agentit, NKVD:n alaisiin joukkoyksiköihin kuuluneet ja vakoojana pidätetyt kuuluvat samaan ryhmään ja kiihottajat, kommunistit, hallinnolliset johtohenkilöt ja opettajat toiseen ryhmään. Perusteena on se, että ensimmäinen ryhmä edustaa vastavakoilumielessä kiinnostavia sotavankeja, jälkimmäinen ryhmä taas aatteellisia vihollisia, kommunisteja tai kommunistien luottamusmiehiä. Monet näihin molempiin henkilöryhmiin kuuluneet ovat tosin myös upseereita.

Tilastoa laadittaessa on jätetty pois valvontaosaston määräyksessä mainitut konetraktoriasemien ensimmäiset apulaiset ja epäilyksenalaiset kolhoosien johtohenkilöt, koska heitä ei lähdeaineistosta voi erottaa.

Kuvio 13 Poliittisesti epäluotettavien sotavankien luovutukseen vaikuttaneita tekijöitä. Lähde: Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; SPR, sotavankitoimisto, sotavankikortistot, KA; Sotavankileiri 3:n kirje nro 1856/IIIb Sotavankikomendantin esikunnalle 23.10.1944, liite 2, T19656/F20, KA.

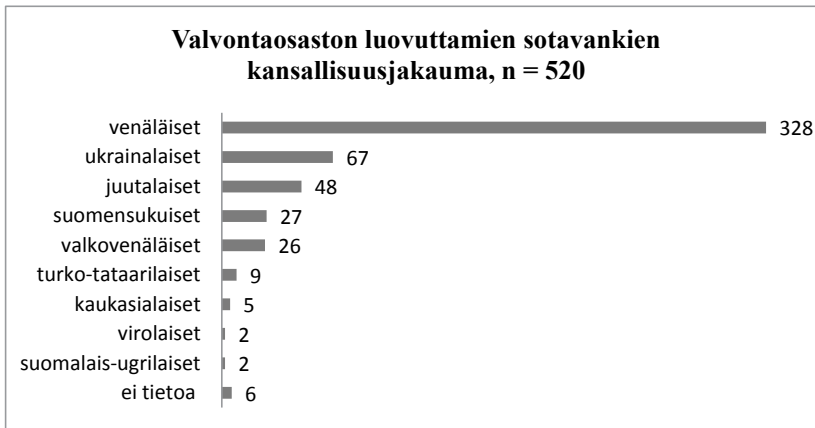
Tilastojen tarkastelu luovuttajaleireittäin osoittaa selvimmin leirien vankiaineksen eron. Sotavankileiri 1:n vangit olivat lähes yksinomaan upseereja ja poliittisia upseereja, sotavankileiri 3:lla miehistöä ja upseereita oli yhtä lailla.

Tilastoista käy kuitenkin ilmi, että luovutuserien kokoonpanossa on selviä eroja, vaikka mitään muita trendejä kuin poliittisten upseerien lukumäärän hiipuminen ei ole selvästi nähtävissä. Tilastointia vaikeuttaa lähdetilanne, sillä vain ensimmäisen, 29.10.1941 luovutuserän kaikkien sotavankien luovutussyyt ovat selvillä.

Muista luovutuseristä on mahdollista päätellä luovutukseen vaikuttaneita tekijöitä, mutta ei painavinta luovutussyitä muiden kuin poliittisten upseerien osalta. Monien luovutettujen kohdalla luovutussyitä on ollut useita. Neljässä ensimmäisessä luovutuserässä luovutettiin suurin osa poliittisista upseereista, 98 henkilöä.

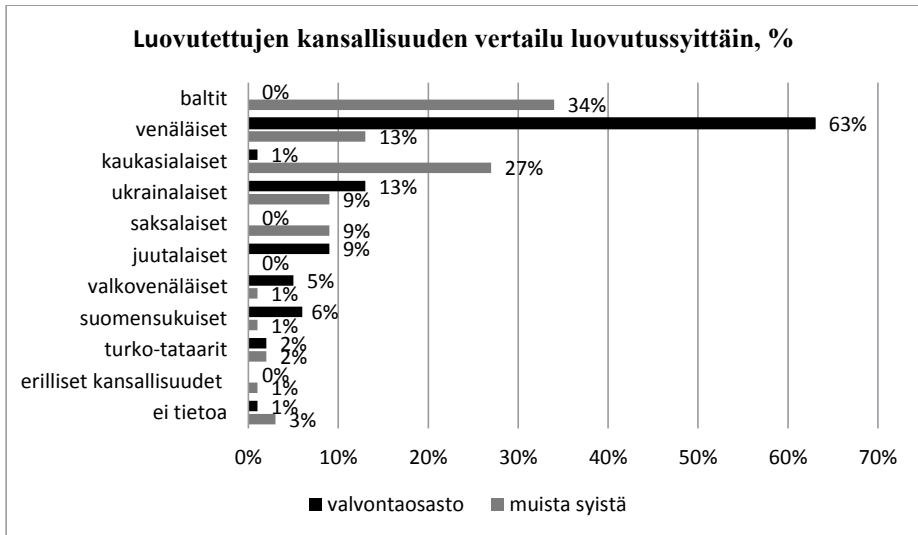
Viimeisen luovutuserän vankiaines oli selvästi muista eristä poikkeavaa ja luovutuserä tavallista pienempi. Viimeisessä luovutuserässä sotavankileiri 3 tyhjennettiin poliittisista upseereista, joita tässä luovutuserässä oli 11 ja juutalaisista, joita luovutettiin tässä erässä kahdeksan.

Vakoojana tai NKVD:n jättämänä agenttina pidätettyjä oli kahdeksan. Tässä erässä luovutettiin myös neljä kuudesta luovutetusta naisvangista, juutalainen lääkäri Ljudmila Berendakova, siviilinä vangiksi jäänyt valvontaosaston värväämä tiedottaja, inkeriläinen Nadja Haltsonen, isovenäläinen sanitääri Ksenia Molodetskaja ja isovenäläinen sanitääri Maria Tshaikina.

Kuvio 14 Valvontaosaston luovuttamien sotavankien kansallisuusjakauma. Lähde: Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

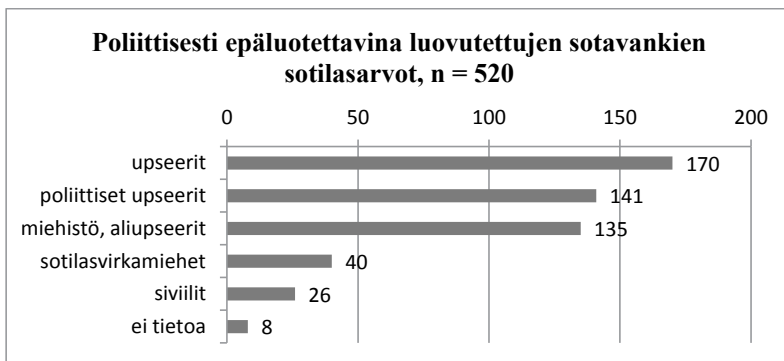
Luovutettujen kansallisuusjaottelun perusteella on selvää, ettei valvontaosasto luovuttanut ensisijaisesti saksalaisten valtaamien alueiden ukrainalaisia, valkovenäläisiä ja vähemmistökansallisuuksiin kuuluvia sotavankeja. Lähes kaksi kolmannesta valvontaosaston saksalaisille luovuttamista sotavangeista oli isovenäläisiä.

Kuvio 15 Luovutettujen kansallisuuden vertailu luovutussyittään. Lähde: Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

Saksalaisten sotavankihierarkiassaan suosimiin vähemmistö-kansallisuuksiin kuuluvia sotavankeja–ukrainalaisia, valkovenäläisiä, kaukasialaisia ja turkkilais-tataarilaisia–oli valvontaosaston luovuttamista viidennes (107 henkilöä) ja heistäkin liki kolmannes poliittisia upseereita.

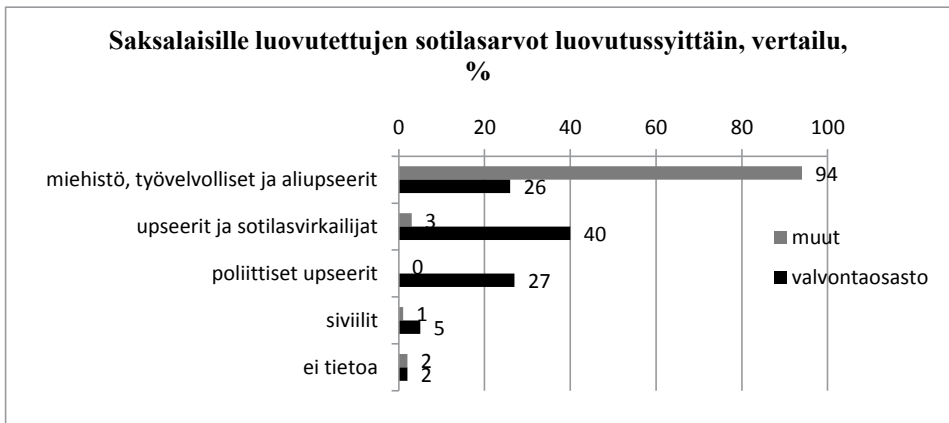
Suomalais-ugrilaiset luovutetut olivat kansallisuudeltaan komi ja udmurtti. Sitä paitsi valvontaosasto luovutti 27 suomensukuista (suomalaista, inkeriläistä, karjalaista ja vepsäläistä) sotavankia, joita vuosina 1942–1944 siirrettiin juuri päinvastaiseen suuntaan eli saksalaisten vankileireiltä Suomeen. Juutalaisten sotavankien osuus on huomattava, 9 % luovutetuista.

Kuvio 16 Poliittisesti epäluotettavina luovutettujen sotavankien sotilasarvot. Lähde: Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; SPR, sotavankitoimisto, sotavankikortistot, KA; Sotavankileiri 3:n kirje nro 1856/IIIb Sotavankikommentajan esikunnalle 23.10.1944, liite 2, T19656/F20, KA.

Verrattaessa tilannetta muista syistä luovutettujen kansallisuusjakaumaan on selvää, että isovenäläiset, juutalaiset ja suomensukuiset sotavangit ovat yliedustettuina valvontaosaston luovuttamissa sotavangeissa. Sen sijaan saksalaisten ja balttien osuus on olematon.

Valvontaosaston luovuttamien sotavankien sotilasarvot poikkeavat selvimminkin muista luovutuksista. Valvontaosasto luovutti kaikki jatkosodan aikana saksalaisille luovutetut poliittiset upseerit ja suurimman osan upseereista ja sotilasvirkamiehistä. Valvontaosaston luovuttamista sotavangeista 67 % oli upseereita, poliittisia upseereita tai sotilasvirkamiehiä, kun muista luovutetuista vain kolme prosenttia oli upseereita.

Kuvio 17 Saksalaisille luovutettujen sotilasarvot, vertailu. Lähde: Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; SPR, sotavankitoimisto, sotavankikortistot, KA; Sotavankileiri 3:n kirje nro 1856/IIIb Sotavankikomendantin esikunnalle 23.10.1944, liite 2, T19656/F20, KA.

Valvontaosaston sotavankiluovutukset päättyivät syyskuun lopussa 1942. Lokakuussa 1942 Lapin saksalaisilla sotavankileireillä, myös Sallassa, raivosi pilkkukuume-epidemia, jonka vuoksi kaikki sotavankien kuljetukset saksalaisille leireille tai niiltä pois kiellettiin lokakuun lopulla 1942.⁷⁵⁵

Viimeisen luovutuserän jälkeen sotavankileiri 3:lle jääneistä 123 sotavangista siirrettiin lokakuun alussa 1942 kuutisenkymmentä vankia edelleen muille suomalaisille leireille. Tätä ennen leiriltä ei ollut siirretty yhtään sotavankia muille suomalaisille sotavankileireille.⁷⁵⁶ Sotavankileiri 3:n toiminta ei kuitenkaan lakannut tai edes hiljentynyt. Heti viimeisen luovutuserän jälkeen valvontaosasto määräsi muilta leireiltä sotavankileiri

⁷⁵⁵ Kaarlo Hillilän kirjeet Toivo Horellille 4. ja 29.10.1942, Fb 110 A.6.7, UM.

⁷⁵⁶ Sotavankileiri 3:n viikkoilmoitukset 13. ja 20.9.1942, T 6861/8, KA; PM valvontaosasto, vastavakoilutoimisto, kirjelmä nro 14140/valv.2/sal. 10.10.1942, KotijE svtsto, Fa 20, KA.

3:lle siirrettäväksi lähes 120 vankia, joten epäilyksenalaiden sotavankien tutkiminen jatkui.⁷⁵⁷

Leiri erikoisen tarkasti valvottaville vangeille

Vaikka noin puolet valvontaosaston saksalaisille luovuttamista sotavangeista luovutettiin upseereille tarkoitettulta sotavankileiri 1:ltä, sotavankileiri 3:n toiminta on avainasemassa luovutettavien sotavankien valintaa ja luovutusten syitä pohdittaessa. Sotavankileiri 3:lle piti lähettää ”erikoisen tarkassa valvonnassa” pidettävien sotavankien lisäksi ”myös sellaisia epäilyttäviä sotavankeja tai heihin verrattavia siviilihenkilöitä, joita tutkija epäilee e.m. ryhmiin kuuluviksi, mutta joiden syyllisyyden selville saaminen vaatii pitempiaikaista tarkkailua ja tiedustelutoimintaa”.⁷⁵⁸ Sotavankileiri 3 oli siis eräänlainen tutkintavankila.

Sotavankileiri 3:n perustamiseen johtaneista vaiheista ei ole täsmällistä tietoa. Mahdollisesti mallia on otettu Saksasta, sillä saksalainen käytäntö poliittisen aineksen käsittelystä vaati oman leirin perustamista eristettävälle vangeille. Saksan sotilasasiamies kertoi kirjeessään Suomen puolustusministerille 30.8.1941, että saksalaiset siirtävät ”sabotaasitekoja ja siviiliväestön poliittista kiihotusta välttääkseen sotavankien johtohenkilöt (poliittiset komissaarit, upseerit ja aliupseerit) erityisleirille Saksan vuotta 1938 edeltävien rajojen (*Altreich*) ulkopuolelle”.⁷⁵⁹

Sotavankileiri 3:n perustamisssyynä on ollut halu eristää poliittisesti epäluotettavat sotavangit mahdollisimman tehokkaasti. Vielä 25.9.1941 vastavakoilutoimiston päällikkö Matti Ropponen totesi, että ”[...] tietojeni mukaan sv.leiri nro 1:een tullaan määräämään kaikki Suomessa sotavankeina olevat politrukit[...]”⁷⁶⁰ Ilmeisesti turvasäilöläisten ja poliittisesti epäluotettavien sotavankien sijoittamista samalle leirille ei pidetty hyvänä ratkaisuna, sillä poliittisesti epäluotettavien sotavankien sijoittamisesta erilliselle leirille päätettiin lokakuun alussa 1941.

Sotavankileiri 3 perustettiin kotijoukkojen esikunnan 10.10.1941 antaman määräyksen nojalla 14.10.1941 Ruokolahdelle, ja se oli toimintavalmiina 3.11.1941. Sotavankileiri 3:n päälliköksi määrättiin vänrikki Lauri Holopainen, joka oli aiemmin ollut vankeinhoitolaitoksen palveluksessa muun muassa Sukevan keskusvankilan apulaisjohtajana.

Ruokolahden leirillä ei ollut mitään tekemistä heti jatkosodan alussa Huittisten varavankilan yhteyteen perustetun sotavankileiri 3:n kanssa, joka

⁷⁵⁷ PM valvontaosasto, vastavakoilutoimisto, kirjelmä nro 13191/valv.2/sal. 24.9.1942, KotijE svsto, Fa 20, KA.

⁷⁵⁸ Päämajan valvontaosaston kirje no 5847/valv.2/sal. 4.11.1941, saapui KotijE:lle 5.11.1941, KotijE, svsto, Fa 6, KA.

⁷⁵⁹ Deutsche Gesandtschaft, Militärattache, Tgb – nr 379/41 geh Suomen puolustusministerille 30.8.1941, KotijE sv.tsto, Fa 6, KA.

⁷⁶⁰ PM valvontaosasto, vastavakoilutoimisto, nro 3964/Valv.2/sal. Sotavankileiri nro 1:n päällikölle 25.9.1941, T7536/8, KA.

lakkautettiin 19.9.1941. Syksyllä 1941 sotavankileirejä perustettiin, lakkautettiin ja siirrettiin jatkuvasti muuttuvan paikallisen työvoimantarpeen vuoksi, mikä oli syynä myös Huittisten vankileirin lakkauttamiseen.⁷⁶¹

Useampien sotavankierien luovuttaminen saksalaisille nimenomaan sotavankileiri 3:lta oli valvontaosaston suunnitelmassa heti aluksi, sillä valvontaosasto anoi ennen toista luovutuserää kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimistolta lisää vartiomiehiä sotavankileiri 3:lle sillä perusteella, että "osa leirin vartiomiehistä joutuu lukuisten sv:en siirtojen yhteydessä olemaan komennuksilla".⁷⁶² Koska lähettäjäleiri saattoi sotavangin määränpäähensä, kyse oli selvästi luovutusten ennakoinnista.

Junamatka Syyspohjasta Rovaniemelle vei hyvinkin kolme vuorokautta ja sitoi saattovartiostoa sekä valvontaosaston saattajaa käytännössä viikon ajan. Mahdollisesti sotavankien kuljettamista Lappiin pidettiin väliaikaisena ratkaisuna, sillä leiriä rakennettaessa syksyllä 1941 saksalaisten odotettiin valloittavan Leningrad ennen vuoden loppua. Maatien avautumista Leningradin itäpuolitse odoteltiin. Tällöin saksalaisia joukkoja, myös saksalaisten valvontajoukkoja, olisi ollut huomattavasti lähempänä, sillä Syyspohjasta Leningradiin oli matkaa kolmisensataa kilometriä. Siitä huolimatta Ruokolahden Syyspohja oli luovutusten helppoutta ajatellen liikenteellisesti syrjässä, kun lähimmälle rautatiepysäkille oli matkaa noin 35 kilometriä.⁷⁶³

Toisaalta sotavankileiri 3 oli poissa utelioiden silmistä, kyläläisiä tietysti lukuun ottamatta, ja riittävän kaukana rintamasta. Siksi partisaani-iskujen vaara oli olematon eikä mahdollisesti karkaavilla sotavangeilla ollut juuri mahdollisuuksia päästä rintamalinjan yli.⁷⁶⁴

Sotavankileiri 3 oli muodollisesti kotijoukkojen esikunnan alainen kuten muutkin kotialueen vankileirit, mutta monet leiriä koskevat päätökset tehtiin päämajan valvontaosastolla. Tästä on kuitenkin jäänyt vain vähän lähteitä, sillä perustamisvaihetta lukuun ottamatta valvontaosaston ja sotavankileiri 3:n kirjallinen yhteydenpito oli vähäistä rajoittuen määrävahvuusilmoituksiin ja rutiininomaisiin luetteloihin sotavankileirille siirretyistä sotavangeista.⁷⁶⁵

Leiriä perustettaessa valvontaosasto puuttui esimerkiksi leirin vartiointiin, turvallisuuden ja sisäisen järjestyksen suunnitteluun. Sotavankien siirto leirille tapahtui syksyyn 1943 asti valvontaosaston hyväksynnän jälkeen. Kun sotavankikomendantin esikunta perustettiin syyskuussa 1943, määräysvalta

⁷⁶¹ Mikkola T. 1976, s. 34; Kujansuu 1999, s. 33–35; Kotijoukkojen esikunta, KD 1559/Järj.1b/sal. 10.10.1941, KotijE Fa 5, KA.

⁷⁶² Päämajan valvontaosaston vastavakoilutoimiston kirjelmä nro 7494/Valv.2/sal. KotijE:n svstolle 11.12.1941, KotijE svstto, Fa 8, KA.

⁷⁶³ Päämajan valvontaosaston kirje nro 9345/valv.2/sal. Kotijoukkojen esikunnalle 9.7.1942, Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa 18, KA.

⁷⁶⁴ Ruokolahti oli sopivan syrjäinen paikka myös alkujaan Äänislinnassa toimineelle Päämajan tiedustelijainkoululle, joka muutti Sotjärveltä Ruokolahdelle marraskuussa 1943. Muuton syynä oli Sotjärven sijainti liian lähellä rintamaa Porvali 2010, s. 140.

⁷⁶⁵ Sotavankileiri 3:n diaarit, T6861/1, KA.

sotavankileiri 3:lle siirrettävien suhteen siirtyi sotavankikommentajalle, jonka alaisuuteen koko sotavankileirien hallinto siirtyi.⁷⁶⁶

Vähissä säilyneissä sotavankileiri 3:a käsittelevissä asiakirjoissa ei ole muita mainintoja siitä, minkä takia sotavankeja säilytettiin sotavankileiri 3:lla. Sodan jälkeen muisteltiin, että sotavankileiri 3 olisi perustettu ”vaikeasti käsiteltävien aineiden siirtoa varten” ja että politrukien lisäksi leirillä olisi ollut myös karkaamista yrittäneitä ym. rikkomuksista ennen rangaistuja.⁷⁶⁷

Valvontaosasto perusteli leirin perustamista kotijoukkojen esikunnalle sillä, että maan turvallisuuden kannalta olisi perustettava erityisen hyvin vartioitu leiri sellaisia vakoilijana ja tihutyöntekijänä pidätettyjä henkilöitä varten, joita ei lain mukaan voitu syystä tai toisesta oikeudessa tuomita tai edes asettaa syytteeseen.⁷⁶⁸

Vaikka sotavankileiri 3:n suunnittelussa painotettiin karkaamistapausten estämistä⁷⁶⁹, kyseessä ei ollut varsinainen karkurileiri. Sellaiseksi perustettiin heinäkuussa 1942 sotavankileiri 24 Riitasensuolle Kerimäelle. Se oli tarkoitettu ”kurileiriksi” partisaani- ja vakoilukoulutuksen saaneille sekä karkaileville sotavangeille.⁷⁷⁰

Jo toukokuussa 1942 Kannaksen ryhmän alaisuuteen perustettiin sotavankikomppania L32 karanneita ja kiinnisaatuja vankeja varten. Se oli kuitenkin vain Kannaksen ryhmän käytössä.⁷⁷¹ Vaikka vaarallisia sotavankikarkureita ehdotettiin aina silloin tällöin siirrettäväksi sotavankileiri 3:lle, heitä ei juurikaan leirille hyväksytty. Sotilashallintoalueen valvontaelin ehdotti esimerkiksi toukokuussa 1942, että kaksi todennäköisesti jostakin sotavankikompaniasta karannutta miestä olisi siirretty sotavankileiri 3:lle ”vaarallisina sotavankikarkureina”. Vangit kuitenkin jäivät sotavankileiri 6:lle, jossa heitä oli kuulusteltu.⁷⁷²

Elokuussa 1942 sotavankileiri 3:lle ”vaarallisena sotavankikarkurina” siirrettäväksi ehdotettu, karkumatkallaan pienen rahasumman, merkittävän määrän voita ja muun muassa suomalaisen sotilaspuvun varastanut sotavanki siirrettiin vastikään perustetulle kurileirille, sotavankileiri 24:lle.⁷⁷³ Yleensä kiinni saaduille määrättiin kurinpitörangaistus ja vuodesta 1942 lähtien karkurivangit siirrettiin ”kurileiri” 24:lle.

Kyse oli lukumääräisesti merkittävästä joukosta, sillä sotavankikarkureita oli kotialueella vuosina 1941–1944 yhteensä noin 1 100. Sotatoimiyhtymien alaisuudessa karkureita oli ehkä 300 lisää. Vallatun alueen siviileille

⁷⁶⁶ Mikkola, T 1976, s. 37; KKO 1006/514 VD 1946, KA.

⁷⁶⁷ Reino Ellilän lausunto: KKO 1006/514 VD 1946, KA.

⁷⁶⁸ Otsikoimaton muistio, joka liittyy sodan jälkeiseen sotavankileiri 3:n oloja selvittelyeseen oikeudenkäyntiin, päivätty 6.2.1946, Eljas Erkon julkiset tehtävät, Ga 1, PLA.

⁷⁶⁹ Roposen lausunto: KKO 1006/514 VD 1946, KA.

⁷⁷⁰ Kujansuu 1999, s. 183. Syrjämäen mukaan sotavankileiri 24:lle siirrettiin käytännössä myös poliittisesti epäluotettavia vankeja. Hän käyttää esimerkkinä sotavankia, josta ei saatu selville, oliko hän politrukki vai ei, Syrjämäki 2000, s. 26, 37–39.

⁷⁷¹ Kannaksen RE:n kirje nro 385/Hall./234 sal./6.5.1942, KKO 993/507 VD 1946, KA; Kannaksen RE:n Linnoitusosaston kirje nro 6709/XVI/C/3 a./9.5.1942, KKO 993/507 VD 1946, KA.

⁷⁷² Valpo KD 1371/1577 vuodelta 1942 liitteinen, KA; SPR, sotavankitoimisto, Bc-sarja, KA.

⁷⁷³ Valpo KD 1984/1673 vuodelta 1942 liitteinen, KA; SPR, sotavankitoimisto, Bc-sarja, KA.

tarkoitetuilta leireiltä karkasi noin 200 henkilöä koko sodan aikana. Kaikista karkureista karkeasti ottaen puolet saatiin kiinni elävänä.⁷⁷⁴ Vain muutaman sotavangin kohdalla sotavankileiri 3:lle siirron syynä voi epäillä olevan karkaaminen joko sotavankileiriltä tai keskitysleiriltä.⁷⁷⁵

Valvontaosaston 4.11.1941 antaman määräyksen mukaan sotavankileiri 3:lle lähetettävien vankien "laatu ja käytännöt heidän siirtämisessään oli tarkoitettu vain asianomaisten, alatoimistossa palvelevien, mahdollisimman harvojen tietoon saatettavaksi". Määräys lähetettiin valvontaosaston alatoimistojen lisäksi vain kotijoukkojen esikunnalle, päämajan hallinnolliselle toimistolle ja sotavankileiri 3:lle. Tarkoituksena oli, että valvontaosaston alatoimistot lähettäisivät "n.s. selvät" tapaukset suoraan sotavankileiri 3:lle, mutta epäselvät tapaukset tuli alistaa valvontaosaston ratkaistavaksi ja tehdä perusteltu kirjallinen selvitys.⁷⁷⁶

Kirjeen suppeasta jakelusta huolimatta, tai ehkä juuri siksi, muutama sotavankileiri lähetti oma-aloitteisesti sotavankeja sotavankileiri 3:lle. Se sai valvontaosaston vastavakoilutoimiston päällikkö Matti Ropposen vaatimaan, että sotavankileirien sallittaisiin lähettää sotavankeja sotavankileiri 3:lle vain valvontaosaston määräyksestä. Samalla valvontaosasto vaati saada tietoonsa syyn kunkin ilman valvontaosaston määräystä jo sotavankileiri 3:lle siirretyn sotavangin siirtämiseen. Ropposen mukaan sotavankileiri 3:lle siirrettävän vankiaineksen seulominen oli välttämätöntä, samoin heistä kertyvän materiaalin keskittäminen yhteen paikkaan.⁷⁷⁷

Teknisesti määräys sotavankien siirrosta sotavankileiri 3:lle annettiin aina kotijoukkojen esikunnan nimissä valvontaosaston aloitteesta. Sodan jälkeisissä kuulusteluissa kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimiston toimistopäällikkönä vuosina 1941–1942 toiminut kapteeni Eljas Erkko selittikin kotijoukkojen esikunnan olleen vain valvontaosaston määräysten välittäjänä ilmoittaessaan valvontaosaston sotavankitilauksia useille eri sotavankileireille.⁷⁷⁸

Ensimmäiset sotavangit siirrettiin sotavankileiri 3:lle 11.11.1941. Siirretyistä yli sadasta sotavangista lähes puolet tuli sotavankileiri 1:ltä, jossa poliittiseen henkilöstöön kuuluvia sotavankeja oli sodan alusta asti säilytetty. Seuraavan vuoden aikana marraskuuhun 1942 mennessä sotavankileiri 3:lle siirrettiin jatkuvasti lisää sotavankeja sekä muilta sotavankileireiltä että sotatoimiyhtymiltä. Vain pilkkukuumekaranteeni aiheutti tauon siirroissa keväällä 1942. Kaikkiaan leirille siirrettiin 179 sotavankia vuonna 1941 ja 406 sotavankia vuonna 1942.⁷⁷⁹

⁷⁷⁴ Turunen 1978, s. 72–74; Mikkola 2000, s. 107; Mikkola T 1976, s. 122–123.

⁷⁷⁵ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; Valpo KD 150/1377 vuodelta 1942, KA.

⁷⁷⁶ Nikandrov luovutettiin saksalaisille vasta heinäkuussa 1942. Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; kuulustelupöytäkirja: Päämajan valvontaosaston kirje no 5847/valv.2/sal. 4.11.1941, kotijE svstso, Fa 6, KA.

⁷⁷⁷ PM valvontaosasto, vastavakoilutoimisto nro 7106/valv.2/sal. Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimistolle 1.12.1941, KotijE, Fa 8, KA.

⁷⁷⁸ Erkon lausunto 7.9.1945, KKO 1006/514 VD 1946, KA.

⁷⁷⁹ Sotavankileiri 3:n vankivahvuusilmoitukset 1941–1942, T6861/6 ja 8, KA.

Valvontaosaston valitseminen sotavankien siirtäminen sotavankileiri 3:lle jatkui syyskuuhun 1943. Elokuussa 1943 päämajan sotavankitarkastaja eversti Spåre tuli tavanomaisessa leiritarkastuksessaan kuitenkin siihen tulokseen, ettei kaikkien leirillä olleiden sotavankien sijoitus ollut perusteltu. Spåre toivoi, että valvontaosasto tarkistaisi sotavankien sijoituksen sotavankileiri 3:lle.⁷⁸⁰

Kun sotavankikomentajan toimi perustettiin syyskuun alussa 1943, myös sotavankileiri 3 joutui tarkempaan valvontaan. Sotavankikomentaja eversti Sulo Malm suoritti sotavankileiri 3:n tarkastuksen 12.9.1943. Vankiaineksesta hän raportoi seuraavasti: "...partisaaneja, desantteja, vakoilijoiksi epäiltyjä taikka muuten erikoisen vaarallisina pidettäviä sotavankeja". Malm totesi, että sotavankien siirrot leiriin olivat usein olleet "epätarkoituksenmukaisia ja huonosti perusteltuja, johtuen tämä päätös asiallisesti PM:n Valv.os:n sotavankileireillä työskentelevien aliupseerien ja sot. virkamiesten arvostelukyvyyn puutteesta, jopa todennäköisestä mielivallastakin".⁷⁸¹ Käytäntö oli siis ollut päämajan tiedossa, mutta siihen ei ollut aiemmin puututtu.⁷⁸²

Yleisesikunnan päällikön määräyksestä valta siirtää sotavankeja sotavankileiri 3:lle tai sieltä pois siirrettiin sotavankikomentajalle 18.9.1943.⁷⁸³ Valvontaosaston päätökset sotavankileiri 3:lle siirrettävistä vangeista alistettiin uudelleen harkittavaksi sotavankikomentajan tarkastuslausunnon perusteella.

Yleisesikunnan päällikkö asetti toimikunnan, jonka tehtävänä oli tutkia kunkin sotavangin sotavankileiri 3:lle siirron syyt ja harkita, oliko sotavankeja mahdollista siirtää muille leireille. Toimikuntaan kuului kaksi valvontaosaston määräämää jäsentä ja sotavankikomentajan esikunnan edustaja. Viiden päivän työn jälkeen toimikunta päätyi ehdottamaan noin kolmanneksen sotavangeista siirtämistä muihin sotavankileireihin. Muiden vankien säilyttämistä sotavankileiri 3:lla pidettiin edelleen perusteltuna.⁷⁸⁴

Valvontaosaston alatoimistoille annettiin uudet ohjeet, joiden mukaan ehdotukset sotavankileiri 3:lle siirrettävistä sotavangeista tuli toimittaa edelleen sotavankikomentajan esikunnalle, joka päättäisi siirroista ehdotusten perusteella. Sotavankien siirtooperusteeksi hyväksyttiin edelleen valvontaosaston marraskuussa 1941 antamassaan määräyksessä mainitsemat

⁷⁸⁰ Everstiluutnantti W. Spåren tarkastuskertomus Sv.leiri N:o 3 ja Sv.sairaala N:o 65 15.–16.8.1943 toimitetuissa tarkastuksissa tehdyistä havainnoista, T7230/3, KA.

⁷⁸¹ PM Sotavankikomentajan esikunta, nro 75/Sv.1/sal. Yleisesikunnan päällikölle 17.9.1943, T 19655/D5, KA; Lindstedt 2004.

⁷⁸² Tarkastuskertomus sotavankileiri 3:ssa 14.4.1942 toimitetusta tarkastuksesta, T 17763/1, KA.

⁷⁸³ Päämajan sotavankikomentajan esikunnan kirjelmä nro 103/Sv.1/sal. 18.9.1943, T6862/12, KA.

⁷⁸⁴ Valvontaosaston määräämistä jäsenistä kapteeni Frans Kamara oli vastavakoilutoimiston toimistoupseeri, jonka alaan kuuluivat sotavankiasiat, vänrikki Eero Kaukonen taas sotavankikuulustelija. Sotavankikomentajan esikunnan edustaja luutnantti Reino Ellilä oli kansainvälisen oikeuden asiantuntijana kunnostautunut juristi. Pv.PE:n ulkomaosaston päällikkö Eino Virkin PM 9.6.1948 liitteineen, T23828/Fa12, KA; Pöytäkirja, laadittu Yleisesikunnan päällikön määräyksestä asetetun toimikunnan Helsingissä valvontaosaston virkahuoneistossa 25.–19.9.1943 pitämässä kokouksessa, T19658/B10, KA.

"eli siis poliittisista syistä vaaralliset sotavangit". Sotavankileiri 3:n vankiaines ei siis muuttunut. Valta ja vastuu sotavankileiri 3:n vangeista oli siirtynyt valvontaosastolta sotavankikommentajalle. Siitä huolimatta sotavankileiri 3:n olemassaoloa ei kyseenalaistettu.⁷⁸⁵

Valvontaosaston käytännöt vankien valikoimisessa

Valvontaosaston tarkastajat kävivät sotavankileireillä tarkkailemassa ja saivat tiedottajiltaan–sekä leirien venäjäntaitoiselta henkilöstöltä että sotavangeilta–tietoja ”kiihotukseen ja jatkuvaan kurittomuuteen” syyllistyneistä vangeista. Valvontaosaston tarkastajat ”suorittivat tiedusteluja sekä kuulusteluja” myös poliittisiksi upseereiksi epäiltyjen suhteen.

Sotavankikuulustelu oli varsinaisesti päämajan tiedusteluosaston kuulustelijoiden vastuulla, eikä valvontaosastolle yleensä toimitettu kopioita sotavankien kuulustelupöytäkirjoista, ellei sotavangin syystä tai toisesta oletettu kiinnostavan valvontaosastoa erityisesti.

Päämajan valvontaosaston vastavakoilutoimisto laati kortiston vain sotavankileiri 3:lle siirretyistä sotavangeista.⁷⁸⁶ Käytäntö tuntuu erikoiselta, kun tarkastajat kuitenkin jatkuvasti keräsivät tietoja epäilyttävistä sotavangeista. Puutteellisen kortistoinnin tai sotavankitiedottajien käytön vuoksi useista ”epäilyttävistä” sotavangeista oli tiedossa vain sukunimi eikä vankinumeroa lähes koskaan. Myös sotavankien sijaintipaikkojen suhteen tiedottajien antamat tiedot olivat usein ajastaan jäljessä, sillä sotavangeja siirrettiin jatkuvasti leiriltä tai työpisteestä toiseen työvoimantarpeen mukaan.

Valvontaosaston luottamus sotavankitiedottajiin näyttää olleen horjumaton silloinkin, kun tiedottajaa epäiltiin vakavasta rikoksesta. Kun sotavankileiri 1:n tiedottajana toiminut sotavanki keväällä 1944 surmasi toisen saman leirin tiedottajan, oman ilmoituksensa mukaan ”toimeksiannosta”, surmatekoa tutkinut valvontaosaston virkailijan ei aluksi osannut edes epäillä tiedottajaa syylliseksi.⁷⁸⁷

Aina sotavankien siirtomääräykset eivät perustuneet pelkkiin ilmiantoihin. Takaisinvallatulla alueella toiminut sotilashallintoalueen valvontaelin 1 lähetti talvella 1941–1942 valvontaosastolle ehdotuksia sotavankileiri 3:lle siirrettävistä sotavangeista varsin perusteellisten kuulustelupöytäkirjojen kera.⁷⁸⁸ Näissäkin tapauksissa tieto epäilyttävistä sotavangeista tuli

⁷⁸⁵ Päämajan valvontaosasto, vastavakoilutoimisto, kirjelmä nro 15243/Valv.2/sal. 2.11.1943, T19656/F1, KA.

⁷⁸⁶ Pv.PE:n ulkomaosaston päällikkö Eino Virkin PM 9.6.1948 liitteineen, T23828/Fa12, KA; Valvontaosaston Yleisten asioiden toimisto (Valv 1.) vastasi saatujen tietojen arkistoinnista ja kortistoinnista yleensä, Lindstedt 1999, s. 157.

⁷⁸⁷ Luutnantti Vasili Gusinin ilmianto nro 2156 sotavankien tutkimuskeskuksen tutkintatoimistolle, T16070, KA ja KKO 1163/593 VD 1946, KA.

⁷⁸⁸ Valpon kirjediaarit 1941–1942, KA; PvPE valvontatoimisto, kirje nro 2548/Ulk.3/sal 18.6.1941, T9497/11, KA. – Takaisinvallatulla alueella valtiollisen poliisin osastot ja valvontaosaston

valvontaelimelle "tiedusteluteitse", siis sotavankileireillä toimineilta tiedottajilta tai muilta sotavangeilta.

Niiden nojalla epäilyksenalaisille sotavangeille esitettiin päämajan valvontaosaston kuulusteluohjeessa mainittuja kysymyksiä. Epäilyksenalaisen sotavangin, muiden mahdollisesti asiasta jotain tietävien vankien ja leirin henkilökunnan lausuntojen perusteella valvontaelin ehdotti toimenpidettä sotavangin suhteen. Aina valvontaosaston vastavakoilutoimiston päätös ei kuitenkaan ollut sama kuin sotilashallintoalueen valvontaelimen.⁷⁸⁹

Eri leireillä henkilökunta ja valvontaosaston tiedottajat ilmoittivat epäilyttävistä sotavangeista eteenpäin vaihtelevan innokkaasti. Valvontaosaston tiedot sotavankileiri 3:lle siirrettäväksi pyydetyistä sotavangeista pysyivät hämmästyttävän heikkoina ja sekavina myös asemasotavaiheen aikana. Valvontaosaston siirrettävien listalla olleista vangeista ei useinkaan voitu toimittaa sotavankileiri 3:lle kuin osa, sillä monet vangit olivat sotasairaaloissa hoidettavana tai kuolleet–tai siirretty sotavankileiri 3:lle jo aiemmin.

Päämajan järjestelyosasto tiedotti valvontaosastolle sotavankien luovuttamisesta saksalaisille vaihdon puitteissa ja etnisen alkuperän perusteella. Valvontaosasto ei kuitenkaan joko saanut luovutettujen nimilistoja tai tarkistanut niitä, sillä se kyseli aina silloin tällöin jo vaihdossa saksalaisille luovutettuja sotavankeja.⁷⁹⁰

Sotavankileiri 3:lle 29.1.1942 siirretty isovenäläinen vuonna 1913 syntynyt sotamies Anatolij Ivanovitsh Galibin kirjoitti päiväkirjaansa ensivaikutelmistaan sotavankileiri 3:sta 30.1.1942 seuraavasti:

*Leiriä sanotaan eristysleiriksi. Ihmiset, jotka kuuluvat tästä maailmasta eristettäväksi sanan varsinaisessa merkityksessä, ovat yleensä politrukkeja tai päällystä. Tavallisia sotamiehiä on huomattavasti vähemmän.*⁷⁹¹

alatoimistot oli yhdistetty valvontaelimiksi, jotka valvoivat sekä alueelle takaisin muuttanutta siviiliväestöä että puolustusvoimien alaisia yksiköitä.

⁷⁸⁹ Valvontaelin lähetti sotavankien kuulustelupöytäkirjat ja niiden nojalla tehdyt toimenpide-ehdotukset tiedoksi myös valtiollisen poliisin pääosastolle, jonka arkistossa ne ovat säilyneet. Tutkimuksen kannalta on valitettavaa, että takaisinvallatulla alueella ei ollut kovin montaa sotavankileiriä eikä tiedoksi lähetettyjä pöytäkirjoja näin ollen ole kovin paljon. Tarkempia tietoja kuulustelukysymyksistä: Valpo KD 146/1377 v. 1942, KA.

⁷⁹⁰ Syyskuun loppupuolella vuonna 1942 valvontaosasto pyysi Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimistolta toimenpiteitä yhteensä 117 sotavangin lähettämiseksi sotavankileiri 3:lle. Näistä vangeista ainakin neljä kuitenkin oli valvontaosaston saksalaisille jo aiemmin luovuttamia. Valvontaosasto kyseli myös yhtä jo maaliskuussa 1942 kuollutta juutalaista sotavankia, jota se oli pyytänyt siirrettäväksi sotavankileiri 3:lle jo joulukuussa 1941; Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, kirje nro 3116/Järj.1b/sal. 1.12.1941 liitteineen, KotijE svstso, Fa 7, KA; PM valvontaosasto, kirje nro 13191/Valv.2/sal. Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimistolle 24.9.1942, KotijE svstso, Fa 20, KA; SPR, sotavankitoimisto, saksalaisille luovutettujen sotavankien kortisto, KA; jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA (luovutetut Hor, Frolov, Korotajev, Fisenko, kuollut Lebedev).

⁷⁹¹ Sotavanki Galibinin päiväkirja 30.1.1942, Poljan -Pobol' 2006, s. 346; Merridalen (2005, s. 7) mukaan päiväkirjan pitäminen rintamalla oli puna-armeijassa kiellettyä, mutta Anatoli Galibin ei ollut

Sotavankeja säilytettiin sotavankileiri 3:ssa joskus pitkiäkin aikoja, mutta vangeille itselleen ”erikoisleirillä” olon tarkoitusta ei kerrottu eivätkä ainakaan kaikki sotavangit ymmärtäneet sitä. Elokuussa 1943 sotavankitarkastaja everstiluutnantti Spåre totesikin, että "monet vangit eivät tiedä minkä takia heitä on rangaistu pitämällä heitä tässä leirissä".⁷⁹²

Sotavankileiri 3:lle päätyneitä sotavankeja ei tutkittu kovin aktiivisesti, sillä monet sotavangit kertoivat huhtikuussa 1942 olleensa leirillä yli viisikin kuukautta ilman että heitä olisi kertaakaan kuulusteltu. Valvontaosaston kuulustelija ei ollut leirillä vakituisesti vaan saapui erikseen ”erikoiskuulusteluja varten”.⁷⁹³

Vankien joukkoon sijoitettiin ”vasikoita”, tiedottajia. Sotavankileiri 3:lla oli ainakin kahdeksan tiedottajaa, jotka raportoivat valvontaosastolle.⁷⁹⁴ Tiedottajana toimiminen ja yleisesti muiden paljastaminen olivat sotavankien kotimaassa yleisiä ja neuvostovaltion suosimia toimintatapoja. Se oli totalitäärisen valtion keino pitää kansalaisensa kurissa ja nuhteessa tai ainakin ainaisessa pelossa. Kun kuka tahansa saattoi olla ilmiantaja, lähimpien omaisten tai ystävien kanssa keskustellessakin kannatti varoa arvostelemasta järjestelmää.

Oman aseman parantaminen toisia ilmiantamalla ei sotavankileiri 3:lla ollut kovin tuloksellista. Sekä tiedottaja ja "hyvä ilmiantaja", yliluutnantti tai sotilasteknikko Ilja Semjonovitsh Radunski että valvontaosaston värväämä tiedottaja, siviilivanki Nadja Haltsonen luovutettiin lopulta saksalaisille.⁷⁹⁵

likimainkaan ainoa kieltoa uhmannut puna-armeijalainen. Se, että hän kykeni kätkemään päiväkirjansa koko sotavankeutensa ajan, lienee poikkeuksellista.

⁷⁹² Kujansuu 1999, s. 36; Everstiluutnantti W. Spåren tarkastuskertomus Sv.leiri N:o 3 ja sv. sairaalan N:o 65 15.–16.8.1943 toimitetuissa tarkastuksissa tehdyistä havainnoista, T7230/3, KA.

⁷⁹³ Sen sijaan leirillä oli pysyvästi päämajan tiedusteluosaston kuulustelija, jonka tehtävänä oli pitää yhteyttä päämajan tiedusteluosastoon – tavalliset sotavankikuulustelijathan olivat tiedusteluosaston palveluksessa. Vastaavan, vaikkakin päämajan tiedusteluosaston miesten, tarkkailun kohteeksi joutuivat Äänislinnan agenttikoulun asiamiesehdokkaat. He eivät itse tienneet tarkkailusta. Joukko suoritti normaalia työpalvelusta, etupäässä metsätöitä ja tienkorjausta. Erona oli, etteivät kaikki leirin vartijat ja töiden valvojat olleet enää vartijoita. Valvojina toimivat suomalaiset tiedustelumiehet, jotka tarkkailivat vankeja, Porvali 2010, s. 77; Pv.PE:n ulkomaosaston päällikkö Eino Virkin PM 9.6.1948 liitteinen, T23828/Fa12, KA.

⁷⁹⁴ Tiedottajia saattoi olla enemmänkin, sillä valvontaosaston selvittelyelin käytti kirjjeessään valvontakomissiolle partitiiivia, PV Pe valvontatoimiston selvittelyelin, kirje nro 34 liittoutuneiden valvontakomissiolle 11.7.1945, T19503/7, KA; Eino Valkosen kuulustelupöytäkirja 18.10.1945, KKO 1163/593 VD 1946, KA; Kujansuu 1999, s. 46.

⁷⁹⁵ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; Radunskijn sotavankikortti, T6863/28, KA; Puolustusvoimain pääesikunta, Valv.tston selvittelyelin, Nro 34, Liittoutuneiden Valvontakomissio, Herra Everstiluutnantti Feodorov 11.7.1945, T19053/7, KA.

Sotilasarvon, ammatin tai aatteen vuoksi epäilyksenalaiset

Vanhat viholliset: venäläiset ja kommunistit

Poliittisesti epäluotettavien sotavankien kohtelua arvioitaessa on otettava huomioon heidän vangitsijansa viholliskuva ja toimintamallit. Sotavangit olivat kansallisuuteen katsomatta vanhan vihollisen, Venäjän tai ”ryssän”, edustajia.

Juuri itsenäistyneessä Suomessa venäläisviha palveli poliittisia päämääriä. Kun Venäjästä tuli vallankumouksen jälkeen uhka, alettiin lietsoa vihaa sitä kohtaan. Samalla saatiin syy vuoden 1918 tapahtumiin eli Venäjältä levinnyt bolsevistinen tartunta. Valkoisessa retoriikassa vastakkain asetettiin ”puhdas” suomalaisuus ja ”saastainen” venäläisyys. Venäläisiin liitettiin kielteisiä piirteitä kuten petollisuus, väkivaltaisuus, eläimellisyys, irstaus ja barbaarisuus.⁷⁹⁶

Sotien välisessä Suomessa ryssäviha oli erityisesti oikeistopiirien asia, jolla pyrittiin puolustustahdon nousuun ja kansan eheytymiseen. Se sopi äärioikeiston poliittisiin tavoitteisiin, joita olivat viha sosialismia kohtaan, Suur-Suomi -aate, luja hallitusvalta ja puolustusvalmius.

Akateeminen Karjala Seura oli ryssävihan aktiivisimpia levittäjiä. ”Hehkuvan ryssävihan” aikaansaamisen sanottiin takaavan oikean puolustustahdon ja kansallistunnon. Isänmaanrakkauden ja ryssävihan katsottiin olevan saman mitalin kaksi eri puolta. Samalla kommunismi leimautui ”ryssäläiseksi”. Akateemisen Karjala Seuran jäsenistössä oli suhteellisesti paljon teologian opiskelijoita, kadetteja ja opettajaopiskelijoita. Tästä syystä venäläisvastaisuutta esiintyi jo valmiiksi isänmaallisen arvomaailman omaksuneiden suojeluskuntien ja armeijan piirissä.

Timo Vihavainen toteaa, ettei koko Suomi ollut täynnä ryssävihaa, vaikka sotien välisen ajan lehdistö oli hyvin venäläisvastaista. Kärki kohdistui pitkälle bolsevismiin, mutta varsinainen ryssäviha oli ainakin Akateemisen Karjala Seuran aktiivin Elmo E. Kailan mukaan vähissä.

Silvennoisen mukaan jatkosodan alla kaikissa kansankerroksissa esiintyi ainakin jonkinasteista epäluuloa Neuvostoliittoa kohtaan. Stalinin vainojen aiheuttama suomalaisuuden hävittäminen ja suomalaisten joukkomurha Neuvostoliitossa horjuttivat Neuvostoliiton asemaa suomalaisten työläisten mielissä.

Talvisodan alkuun mennessä Suomessa oli levinnyt kuva venäläisistä vaarallisina ja vastenmielisinä olentoina. Talvisodan menetykset eivät olleet omiaan parantamaan tilannetta. Moskovan rauha talvisodan jälkeen aiheutti valtion tiedostuskeskuksen mukaan ”valtavan ryssävihan”.

⁷⁹⁶ Danielsbacka 2013, s. 56–59.

Lehdistössä jatkosodan sotavankeja kuvattiin oikeudentunnottomiksi varkaiksi ja valehtelijoiksi. Suomessa, kuten Saksassakin, oman propagandan tavoitteena oli esittää Neuvostoliitto ja sen asukkaat rodullisesti ja aatteellisesti outoina ja huonoina.⁷⁹⁷

Edellä kuvattu suhtautuminen venäläisiin pohjautuu venäläisvihaa koskeville tutkimuksille, jotka on tehty lähes yksinomaan lehdistön ja kirjallisuuden perusteella. Yksityisten henkilöiden mielipiteistä ei voikaan olla kattavaa tutkimusta.

Mirkka Danielsbacka toteaa, että propaganda ymmärrettävästi vetosi suomalaisiin, mutta viholliskuva ei välttämättä vaikuttanut sotavankien kohteluun. Yksilötasolla kohtelu riippui myös tilanteesta. Yleensä lähempi kanssakäyminen muutti suhtautumista vähemmän kielteiseksi. Tästä ovat osoituksena vankileirien vartijoiden saamat tuomiot veljeilystä sotavankien kanssa ja tiloilla työssä olleiden sotavankien isäntävään suhtautumisen muuttuminen.⁷⁹⁸ Toisaalta jatkuva kanssakäyminen sotavankien kanssa kovensi joidenkin vartijoiden suhtautumista.⁷⁹⁹

Syille Scheipersin mukaan sotavankien kohteluun yleensä vaikuttaa ajatus vastavuoroisuudesta. Vastavuoroisuus vähenee tai sitä ei esiinny, jos sotaan liittyy vihollisen epäinhimillistäminen.⁸⁰⁰

Puolustushallinnon piirissä venäläiset olivat ennen kaikkea vihollisia. Sotavangeissa oli paljon ainesta valvottavaksi, sillä he edustivat vihollista monella eri tavalla. Paitsi vihollismaan kansalaisia, suurin osa sotavangeista oli isovenäläisiä, mikä teki heistä pelättäviä ja vihattavia. Lisäksi he olivat saattaneet omaksua yhteiskuntajärjestelmää horjuttavan maailmankatsomuksen, kommunismin.

Varsinkin sodan alussa sotavankihallintoa leimasi negatiivinen suhtautuminen sotavankeihin, vaikka päämajan 29.6.1941 antaman sotavankien kohtelua koskevan määräyksen mukaan sotavankeja tuli kohdella inhimillisesti.⁸⁰¹ Vuonna 1941 huolehdittiin kuitenkin enemmän siitä, ettei sotavankeihin luotettaisi liikaa tai heitä kohdeltaisi liian ystävällisesti. Päämajan tiedotusosasto ehdotti lokakuussa 1941 sotavankien siirtämistä pois yksityisten työnantajien maataloustöistä, sillä maataloustöissä olevien sotavankien hyvien olojen väitettiin aiheuttavan närää kotiseudullaan lomailevissa rintamamiehissä.⁸⁰²

Kesällä 1942 kotijoukkojen komentaja kenraalimajuri Lauri Malmberg muistutti päiväkäskyssään, että "sotavangit eivät suinkaan ole alistuneet kohtaloonsa, vaan ovat valmiit häikäilemättä toimimaan bolshevistisen

⁷⁹⁷ Luostarinen 1986, s. 156, 158–161, 187, 260, 262, 266–267; Laine 1982, s. 38; Silvennoinen 2008, s. 70–72; Danielsbacka 2013, s. 56–59; Vihavainen 2013, s. 24–25, 205–219, 230–231.

⁷⁹⁸ Danielsbacka 2013, s. 60.

⁷⁹⁹ Kujala 2008, s. 285–288.

⁸⁰⁰ Scheipers 2010, s. 15.

⁸⁰¹ PM käsky sotavankien käsittelystä 29.6.1941, T19653/6, KA.

⁸⁰² PM järjestelyosaston kirjelmä nro 1680/Järj.2/sal. 18.10.1941, T19653/6, KA; PM tiedotusosaston kirjelmä KD nro 4889/Ttus.os./sal. 20.10.1941, T19653/6, KA.

vakaumuksensa mukaisesti”.⁸⁰³ Päämajan sotavankitarkastajan eversti Spåren mielestä suurin osa sotavangeista oli varsin alkeellisia ja Neuvostoliitossa harhaan johdettuja. Neuvostosotavankeja ei voinut verrata sivistyskansoihin kuuluviin sotavankeihin, sillä he olivat syyllistyneet raakoihin tekoihin.⁸⁰⁴

Sotavankeja pidettiin vaarallisina ja heidän ajateltiin voivan aiheuttaa haittaa koko valtakunnan turvallisuudelle. Tästä esimerkkinä on V armeijakunnan esikunnan keväällä 1942 alaisilleen sotavankeja käsitteleville joukkoyksiköille antama määräys, että armeijakunnan alaisissa sotavankimuodostelmissa tuli tehostaa vartiointia ja valvontaa sekä selvittää esimerkiksi "vasikoiden" avulla vankien mieliala ja aiomukset. Syynä oli pelko vihollisen vakoilupyrkimyksistä, sillä odotettiin, että vihollinen pyrki nostamaan rintaman lähellä olevissa sotavankimuodostelmissa kapinahenkeä, kehottavan tuhotöihin ja karkaamisiin. Vihollisen tiedettiin tarkoituksella jättäytyneen vangiksi vakoilutarkoituksessa.⁸⁰⁵

Päämajassa myös karkurisotavankeja pidettiin erittäin vaarallisina: ”Jo karkaamishetkellä hän usein tietää, ettei hän pääse yhteyteen omien joukkojensa kanssa, ja hänellä tällöin rikollisen bolsheviikkikomennon kasvattina onkin tarkoitus vain sabotaashitekojen suorittamiseen.” Sotavankien kuvattiin olevan ”muulle maailmalle vieraan ja vihamielisen kommunistisen järjestelmän oppien kyllästämiä, useimmat heistä apaattisia ja petomaisia olentoja”.⁸⁰⁶

Karkurisotavangeille ja muulle ”hulikaaniainekselle” tarkoitettun sotavankileiri nro 24:n päiväkäsky 1/1942 muistutti, että ”Täällä vartioitavat vihollisvangit eivät ole mikään ajatukseton ja tylsä lauma, vaan viekkaasti laskelmoiva, piintynyt ja kiihkomielinen bolseviikkijoukko, joka on valmis käyttämään jokaista saamaansa tilaisuutta karkaamiseen, kapinaan ja väkivallantekoihin”.⁸⁰⁷

Danielsbackan mukaan sotilasviranomaisten näkemys neuvostosotavangeista vaarallisina liittyi viholliskuvaan, jonka mukaan venäläiset olivat joko ”petomaisia” tai vähintään alkeellisia, joten he tarvitsivat ankaria rangaistuksia. Vankien oletettu vaarallisuus liittyi demonisoidun viholliskuvan lisäksi käsitykseen, jonka mukaan pelkkä vihollisryhmään kuuluminen voi sotaoloissa legitimoida kaikki toimet tiettyä henkilöä tai ryhmää vastaan.⁸⁰⁸

⁸⁰³ Kotijoukkojen komentajan päiväkäsky nro 1 14.7.1942, T19654/F1–2, KA.

⁸⁰⁴ PM nro 21, ev. Spåren matkakertomus 14.8.1942, T19654/F5, KA.

⁸⁰⁵ V Armeijakunnan esikunta, osasto 1, kirjelmä nro 887/X/38/sal. 21.4.1942, T11500, KA.

⁸⁰⁶ Lindstedt 1999, s. 521

⁸⁰⁷ Myllymäki 2013, s. 177.

⁸⁰⁸ Danielsbacka 2013, s. 252–253.

Valvontaosaston viholliskuva

Päämajan valvontaosaston pääasiallisena tehtävänä sotavankileireillä oli tarkkailla sotavankien mielialaa ja erottaa joukosta poliittisesti epäilyttäviä, käytännössä siis kommunistiset ainekset sekä sotavankileireillä levottomuuksia lietsovat kiihottajat. Tätä varten valvontaosaston pääosaston tarkastajat Enok Valkonen ja F. Stenholm kuulustelivat sotavankileireillä epäilyttäviä sotavankeja ja järjestivät leireille ilmiantajia. Heidän lähimpänä esimiehenään oli pääosaston vastavakoilutoimiston toimistoupseeri kapteeni Frans Kamara.⁸⁰⁹

Vaikka sotavankien kohtelun valvonta oli varsinaisesti kotijoukkojen esikunnan alaisten sotavankitarkastajien vastuulla, valvontaosaston tehtäviin kuului sotavankileirien valvonnan lisäksi myös sotavankien kohtelun valvonta.

Valvonta tähtäsi enimmäkseen vartiohenkilöstön liiallisen veljeilyn estämiseen, mutta toisensuuntaistakin valvontaa suoritettiin. Alkusyksyllä 1942 valvontaosaston virkamies ilmoitti päämajalle sotavankikomppania L-25:n sotavankien huonosta kohtelusta. Valvontaosasto raportoi myös eteenpäin sotavankien huonosta kohtelusta sotavankileiri 14:ssä.⁸¹⁰

Yhteistyötä tehtiin tiedusteluosaston kuulustelijoiden ja leiripäälliköiden kanssa. Ainakin osalle sotavankileireistä–valvontaosaston virkailijan mukaan 15–20 leirille, valvontaosaston selvittelyelimen Liittoutuneiden valvontakomissiolle sodan jälkeen antaman selvityksen mukaan viidelle leirille–oli värvätty sotavankien keskuudesta tiedottajia, jotka raportoivat valvontaosastolle "sotavankien keskuudessa ilmenevistä Suomen valtioon kohdistuvista salahankeista sekä sotavankien keskinäisistä erimielisyyksistä ja rikoksista".⁸¹¹

Päämajan valvontaosaston vihollisia olivat yhtä lailla vihollismaan edustajat kuin oman maan kumoukselliset. Päämajan valvontaosaston toiminnan juuret olivat Suomen itsenäistymistä suoran toiminnan keinoin kannattaneiden aktivistien maailmassa. Heidän ajatusmaailmansa oli antibolsevistinen ja Neuvostoliiton vastainen. Aktivistiaikanaan vakoilua ja sabotaasia käytännössä oppineet miehet toimivat sotien välisenä aikana yhteistyössä bolsevisminvastaisia terroritekoja Suomesta käsin suorittaneiden valkoisten emigranttijärjestöjen kanssa.

Aatteellisesti monet heistä olivat lähellä radikaalia oikeistoa. Usko edustukselliseen demokratiaan ja Suomen kansaan oli vuoden 1918 tapahtumien jäljiltä vähäinen. Kun kansakunnan yhteinen etu nähtiin

⁸⁰⁹ Pv.PE:n ulkomaosaston päällikkö Eino Virkin PM 9.6.1948 liitteinen, T23828/Fa12, KA.

⁸¹⁰ Pv.PE:n ulkomaosaston päällikkö Eino Virkin PM 9.6.1948 liitteinen, T23828/Fa12, KA; Kujala 2008, s. 187.

⁸¹¹ Päämajan tiedusteluopas 1943, s. 13; Eino Valkosen kuulustelupöytäkirja 18.10.1945, KKO 1163/593 VD 1946, KA. Leirin ohjesäännössä 18.8.941 mainitaan: ”Sotavankien joukkoon voidaan sijoittaa täysin kielentaitoisia vangiksi pukeutuneita agenteja, jotka seuraavat vankien keskinäistä elämää”, Porvali 2010, s. 69, 71.

toisenlaiseksi kuin maan hallituksen kanta, toiminta ohi virallisen ja poliittisen päätöksenteon oli helppo oikeuttaa.

Näihin valvontaosaston palveluksessa olleisiin entisiin aktivisteihin kuului myös päämajan valvontaosaston johtajana vuosina 1941–1942 toiminut Kustaa Rautsuo, jonka tehtäviin yleisesikunnan tiedustelun palveluksessa 1920-luvulla kuului tiedustelun ja terroritekojen organisointi Leningradissa.⁸¹²

Jatkosodan aikana valvontaosaston leivissä oli kolmisensataa henkilöä. Työhönottokriteereistä olennaisin oli poliittinen luotettavuus. Lähes kaikki valvontaosastoon jatkosodan alla tai sen aikana töihin otetut reserviläiset olivat suojeluskuntalaisia. Toisaalta ylioppilastutkinnon suorittaneista valvontaosaston virkailijoista vain pieni osa kuului Akateemiseen Karjala Seuraan, alatoimistojen päälliköistä noin puolet. Valitut henkilöt olivat lähes aina jonkun työntekijän henkilökohtaisesti tai tuttavien kautta tuntemia ja tiedettiin siten luotettaviksi. Valvontaosaston työntekijät vaikenivat myös sodan jälkeen.⁸¹³

Valvontaosasto oli perustettu paitsi huolehtimaan vastavakoilusta myös estämään ”punakiihoitus”, joten sen toiminnan pääkohteena Suomessa oli koko ajan ollut ääriivasemmisto. Valvontaosaston sotavankeihin kohdistama epäilyttävän aineksen seulonta selittyi sen aiempien tehtävien ja vanhojen vihollisten kautta.

Kommunismi oli sotienvälisen Suomen suuri uhka, jota torjuttiin kaikin keinoin. Katsottiin, että kommunismi luokkataisteluopin mukaisesti uhkaa väkivallalla suomalaista yhteiskuntaa, sen sääntöjä ja normeja. Vuosina 1930–1935 voimassa olleiden tasavallan suojelulain ja -asetuksen mukaan suomalaista yhteiskuntajärjestystä uhkaavat henkilöt oli mahdollista vangita. Käytännössä lakia sovellettiin lähinnä lakkautetun kommunististen puolueen jäseniin.⁸¹⁴ Oman maan kansalaisten lisäksi joitakin kymmeniä ulkomaalaisia suljettiin jatkosodan alussa turvasäilöön poliittisten mielipiteidensä vuoksi.⁸¹⁵

Kielteinen suhtautuminen omiin kommunisteihin ja kommunismiin heijastui vangittuihin poliittisiin upseereihin ja heidän kohteluunsa

⁸¹² Mainio 2015, s. 94–97, 314–319. Rautsuo oli ennen maan itsenäistymistä tukenut suomalaista vastarintaa vakoilemalla venäläisten linnoitustyömailla. Hän oli osallistunut sisällissotaan valkoisten puolella. Sodan jälkeen hän siirtyi itsenäisen Suomen tiedustelun palvelukseen.

⁸¹³ Panschin 2000, s. 26, 33–35; Kosonen 2003, s. 207.

⁸¹⁴ Talvisodan alla 6.10.1939 säädetty tasavallan suojelulaki (307/1939) ja sen nojalla annettu asetus henkilökohtaisen vapauden rajoittamisesta (444/1939) antoivat mahdollisuuden pitää henkilöä pidätettynä ilman mitään syytettä tai näyttöä seuraavin perustein. ”Henkilö, joka on harjoittanut tai johon nähden on perusteltua aihetta otaksua, että hän tulee harjoittamaan maanpuolustusta vahingoittavaa tai valtakunnan suhteita muihin valtioihin huonontavaa toimintaa, voidaan velvoittaa muuttamaan pois oleskelupaikkakunnaltaan, velvoittaa asumaan määrätyllä paikkakunnalla tai oleskelemaan määrättyssä paikassa ja asettaa erityisen silmälläpidon alaiseksi, tai, jos näitä toimenpiteitä ei pidetä riittävinä, sulkea turvasäilöön”.

⁸¹⁵ Sotaa käyvässä maassa myös valtiollisen poliisin asenne ulkomaalaisia kohtaan kiristyi. Heitä oli aina pidetty turvallisuusriskinä ja hankaluuksia aiheuttavana ryhmänä, mutta talvisodan jäljiltä pinta-alaltaan pienentyneessä maassa he olivat lisäksi syömässä leipää, jota oli omallekin väestölle niukasti. Hyödyttömien ulkomaalaisten maasta poistamisesta tuli isänmaallinen teko, Silvennoinen 2008, s. 147.

jatkosodan aikana. Olihan politrukkien tehtävänä kommunistisen ideologian vaaliminen ja neuvostojärjestelmän levittäminen.⁸¹⁶

Politrukit ja komissaarit

Sotavankien joukossa oli valvontaosaston vanhoja aatteellisia vihollisia, kommunisteja. Poliittisten sotavankien erottelemisen muista sotavangeista oli Geneven sopimuksen vastaista, mutta myös Saksassa poliittinen henkilöstö eroteltiin sotavangeista. Toisin kuin Saksassa, Suomessa poliittinen henkilöstö säilytti sotavangin asemansa.⁸¹⁷

Valvontaosaston käskyssä mainituista henkilöryhmistä poliittiset työntekijät (*politrabotnik*) on periaatteessa helppo tunnistaa lähteistä, sillä kyseessä on sotavankikorttiin merkitty sotilasarvo. Suomalaiset tekivät alustavan arvion rintamalla vangittujen sotavankien poliittisesta asemasta jo sotavankien järjestelypaikoissa. Siellä tiedusteluosaston alaisten sotavankikuulustelijoiden oli ”pyrittävä kaikin mahdollisin keinoin selvittämään”, kuka sotavangeista oli upseeri, aliupseeri, poliittinen ohjaaja tai vähemmistökansallisuuksiin kuuluva. Tällöin sotavangit myös jaettiin viiteen eri ryhmään, jotka pidettiin jatkuvasti erillään toisistaan. Omana ryhmänään oli poliittinen henkilöstö arvosta ja asemasta riippumatta.⁸¹⁸

Sotilasarvo oli sotavankien ryhmittelyssä kansallisuutta tärkeämpi tekijä. Siksi myös suomensukuiset poliittiset upseerit päätyivät poliittisen henkilöstön ryhmään. Suomessa oli jatkosodan aikana sotavankina noin 200 poliittiseksi upseeriksi tunnistettua upseeria eli komissaaria, eriasteista politrukkia ja propagandatehtävissä toiminutta upseeria, esimerkiksi kirjastonhoitajaa; kirjasto laskettiin puna-armeijan poliittisen koneiston osaksi.

Upseereina he olivat verraten korkea-arvoisia, sillä puna-armeijassa alipolitrukki (nuorempi politrukki) rinnastettiin sotilasarvoltaan luutnanttiin, politrukki yliluutnanttiin, ylipolitrukki (vanhempi politrukki) kapteeniin ja pataljoonankomissaari majuriin.⁸¹⁹

Poliittisten upseerien tehtävänä oli edustaa kommunistista puoluetta ja ideologiaa puna-armeijassa. Suomen päämajan tiedusteluosaston syyskuussa 1941 laatiman analyysin mukaan puna-armeijan poliittisen henkilöstön tehtävänä oli estää kaikkien kommunistisen diktatuurin olemassaololle vaarallisten virtausten ja ajatussuuntien syntyminen. Poliittisten upseerien tehtävänä oli toisaalta valvoa ja holhota päällystää ja toisaalta mielistellä miehistöä. Näin torjuttiin sotilasvallankaappauksen vaara ja samalla

⁸¹⁶ Kujansuu 1999, s. 8.

⁸¹⁷ Silvennoinen 2008, s. 220–226; Kallatsa 2009, s. 67–77.

⁸¹⁸ PM:n käsky sotavankien käsittelystä 29.6.1941, T 19653/F6, KA.

⁸¹⁹ Iwanow 1937, s. 106–107.

muokattiin armeijan ”syvien rivien” mielipidettä kommunismille suotuisaksi.⁸²⁰

Poliitrukit eli "neuvostopapit" valvoivat upseerien toimintaa joukko-osastossaan ja raportoivat siitä ylemmilleen, vastasivat kurista ja moraalista ja antoivat aatteellista koulutusta miehistölle. Sodan aikana poliittisten upseerien tehtävänä oli myös agenttiedustelun järjestäminen "yksissä neuvoin" NKVD:n erikoisosastojen kanssa ja sekasorron aiheuttaminen vihollisen selustassa.

Poliittisten upseerien määräysvalta oli yhtä suuri kuin muiden upseerien. Kaikkiin määräyksiin tarvittiin sekä upseerin että poliittisen upseerin allekirjoitus. Tämä kaksoispäällystöjärjestelmä oli kehittynyt vallankumouksen jälkeen, jolloin tsaarin armeijassa koulutuksensa saaneiden ammattiupseerien ei uskottu olevan päätöksissään riittävän vallankumouksellisia. Heidän toimintaansa valvomaan määrättiin komissaareja, joilla oli oikean aatteen tuntemus, mutta harvemmin sotilaskoulutusta. Kaksoispäällystöjärjestelmä hylättiin vuonna 1925, jolloin poliittiset upseerit alistettiin joukkoyksikköjen komentajille.

Sodan kynnyksellä kesäkuussa 1941 neuvostoarmeija kuitenkin palasi kaksoispäällystöjärjestelmään. Sodan alussa poliittisten upseerien määrä kasvoi yhteensä lähes 200 000 mieheen, kun kommunistisen puolueen virkailijoita ja muita sotilaskoulutuksen saaneita kommunisteja mobilisoitiin poliittisiksi upseereiksi.

Osalla ammattiupseereista oli myös poliittinen koulutus, sillä 1920-luvun lopulla osa vastavalmistuneista luutnanteista määrättiin kymmenen kuukautta kestäville kurseille poliittista kouluttamista varten. Vaikka kaksoispäällystöjärjestelmä lakkautettiin syyskuussa 1942, poliittiset neuvonantajat jäivät puna-armeijaan. Heillä ei kuitenkaan ollut enää valtuuksia puuttua upseerien päätöksiin.⁸²¹

Suomen sodanjohdon tietämys puna-armeijan poliittisista upseereista tarkentui omissa vankikuulusteluissa sodan aikana. Kaksoispäällystöjärjestelmää koskevien yleisten tietojen lisäksi suomalaiset valvontaviranomaiset keräsivät kaikki mahdolliset tiedot yksittäisistä poliittisista upseereista. Valvontaosaston vastavakoilutoimisto ylläpiti usein, jopa viikoittain täydennettävää luetteloa ”Vihollisvoimien poliittisesta päällystöstä ja Tied.OS:jen päälliköistä”. Lähteenä olivat ensisijaisesti kuulustelutiedot ja osin myös sotasaalisasiakirjat.⁸²²

Poliittiset upseerit olivat niin olennainen osa vastapuolen armeijaa, että myös saksalaisten saamia tietoja hyödynnettiin. Sotasaalisasiakirjana saatiin

⁸²⁰ Nro 1185/Shist.tsto, Poliittinen työ ja poliittisen päällystön koulutus puna-armeijassa, T19128, KA.

⁸²¹ Sotahistoriallinen toimisto, vankikuulustelupöytäkirja nro 3104, T19128, KA; Colton 1979, s. 3, 5, 11, 14, 69–70, 78; Merridale 2005, s. 56–58; Reese 2005, s. 19, 77–78; Hartmann 2009, s. 482–483.

⁸²² Päämajan valvontaosasto, vastavakoilutoimisto, nro 10581/Valv.2/sal. 2.8.1943, Luettelo nro 84 Vihollisvoimien poliittisesta päällystöstä ja Tied.OS:jen päälliköistä, Valpo I Amp 306, Ka. Valtiollinen poliisi on merkinnyt arkistossa säilyneen luettelon jakelun kohdalle: ”Eivätpä näy lähtevän Tied.os:lle, jolle voisi ehkä olla hyödyksi esim. joukko-osastojen sijoitusten määrittelyssä.”

Neuvostoliiton korkeimman neuvoston puhemiehistön sanatarkka käsky komissaarikunnan uudelleenjärjestelystä 16.7.1941.⁸²³

Käytännössä poliittisen henkilöstön erottaminen muista sotavangeista oli huomattavan hankalaa. Paitsi että sotavankien rekisteröinti oli hidasta, ainakin vielä lokakuussa 1941 sotatoimiyhtymissä ilmeni epätietoisuutta siitä, mihin upseeri- ja politrukkivangit piti lähettää. Heidät siirrettiin usein lähimmälle sotavankileirille, kuten talvisodan aikana oli ollut käytäntönä. Sotavankileireiltä löytyi siksi uusia poliittisia upseereita vielä asemasotavaiheessa.

Sitä paitsi sotavangit saattoivat antaa vääriä henkilötietoja tai vaieta sotilasarvostaan tai siviiliammatistaan pitkäänkin. Esimerkiksi upseerileirillä olleista poliittisista upseereista osa paljastui vasta pidemmän ajan kuluttua. Näin kävi juutalaiselle politrukki Aisik Ljvovitsh Ofengeimille, joka oli alkujaan ilmoittanut nimekseen Isak Ordelov ja sotilasarvokseen sotilasvirkailija (intendentti) ja isovenäläiselle Aleksandr Maksimovitsh Vorontsoville, joka oli aiemmin ilmoittanut nimekseen Vyshnevetski ja sotilasarvokseen 2. luokan sotateknikko. Väärien nimien paljastuttua sotavankileiri 1:llä on 29.4.1942 päivättyihin sotavankikortteihin merkitty sotilasarvoksi politrukki.⁸²⁴

Syynä oli pelko, kuten Neuvostoliiton häviöön uskoen vapaaehtoisesti antautunut ukrainalainen vuonna 1913 syntynyt politrukki Vasili Ivanovitsh Petrov totesi. Hän arveli, että myös politrukkeja antautuisi enemmän, jos lentolehtisissä olisi mainittu, että he saavat antautuessaan saman kohtelun kuin muutkin puna-armeijalaiset. Politrukit olivat Petrovin mukaan varmoja, että heidät ammutaan, jos he antautuvat vangiksi.⁸²⁵

Virallisen näkemyksen mukaan politrukkien oli ”rakkaudella kohdeltava rivimiehiä, hoidettava heidän huoliaan kotikonnuillaan, kirjoitettava kirjeitä puna-armeijalaisten perheiden olojen huojennukseksi”.⁸²⁶ Hän oli yksikkönsä ”isä ja sielu”, sosiaalityöntekijä, psykiatri, pappi ja koulumestari.⁸²⁷ Myös Suomen päämajan tiedusteluosasto totesi, että miehistön ja politrukkien suhde oli hyvä, jopa toverillinen.

Poliittisten upseerien tehtävänä oli kuitenkin myös valvoa miehistöä ja estää heitä antautumasta tai jättäytymästä vangiksi. Vankikuulustelupöytäkirjoista paistaa nimenomaan näkemys, että ”politrukit olisivat jonkinlaisia piiskureita ja pyöveleitä, joiden päätehtävä olisi ampumisella uhaten ajaa punasotilaita taisteluun ja ampua niskoittelijat”.

⁸²³ Kotijoukkojen esikunnan puhelinsanoma nro 199/Kom.1 14.2.1940, KotijE komento-osasto, sotavankiasiain kirjeenvaihto 1939–40, Fc 2, KA; Sotahistoriallinen toimisto, vankikuulustelupöytäkirja nro 3104, T19128, KA; Pm tiedusteluosasto 1, Os.KU, kirjelmä nro 1361/sal. 16.3.1942, T2264/12, KA.

⁸²⁴ Sotavankileiri 1:n kirje nro 320/II/42 SPR:n sotavankitoimistolle 7.5.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 6, KA; Kujansuu 1999, s. 28.

⁸²⁵ Karjalan armeijan esikunta, operatiivinen osasto, nro 6443/Op.II/2d sal. 31.10.1941 liitteineen, T2264/13, KA.

⁸²⁶ Päämajan tiedusteluosasto, Vnk.ptk. nro 407/1941, Pavel Vasiljevitch Sergejev, nro 1408/Shist.tsto, T19128, KA.

⁸²⁷ Hartmann 2009, s. 506–507.

Päämajan tiedusteluosasto katsoi, että syynä oli vankien pyrkimys kuulusteluissa kertoa ”vain sellaista, minkä arvelevat olevan kuulustelijalle mieleen”.⁸²⁸

Suhtautuminen saattoi vaihdella, mutta monet rivimiehet todella kokivat politrukit ilmiantajiksi ja urkkijoiksi, vaikka itse asiassa ilmiantajia olivat pikemmin salaiset asiamiehet, joita kutsuttiin nimellä *seksot*.⁸²⁹

Neuvostojärjestelmää poliittisen upseerin kuullen kritisoinut puna-armeijalainen saattoi joutua turvallisuusviranomaisten kynsiin myös politrukin ilmiannon perusteella. Poliittisilla upseereilla oli mahdollisuus välittömästi puuttua tilanteeseen ”tarpeen vaatimilla toimenpiteillä aina pikaiseen ampumiseen saakka” petoksen, karkuruuden, pelkuruuden ja raukkamaisuuden torjumiseksi.

Viimeistään politrukkien tehtävänä ollut viinan käytön kieltäminen miehistöltä sai monet puna-armeijalaiset suhtautumaan poliittisiin upseereihin karsaasti. Politrukkien itsensä piti olla kurin esimerkkinä,⁸³⁰ mutta miehistö koki poliittiset upseerit etuoikeutetuiksi. Suomalaisten vangiksi jäänyt isovenäläinen vuonna 1905 syntynyt politrukki Ivan Vladimirovitsh Zujev kertoi, että miehistö ei yleensä pidä politrukeista, joita kutsuttiin ”mässäjiksi”.⁸³¹

Politrukin ampuminen ensimmäisenä tekona rintamalla oli monen sotilaan mietteissä jo koulutuspaikassa.⁸³² Tilanne oli sodan alusta lähtien myös suomalaisten tiedossa. Heti sodan alussa ministeri Bruno Kivikoski raportoi ulkoasiainministeriön kautta Suomen korkeimmalle johdolle, että rintamalle tuodut pakkotyövangit olivat ennen antautumistaan ampuneet komissaareja Kiestingissä.⁸³³

Sotavankeudessa tilanne ei muuttunut. Talvisodan sotavangit suhtautuivat negatiivisesti omiin upseereihinsa, mikä johti siihen, että jotkut upseeri- ja politrukkivangit pyysivät tulla säilytetyiksi erillään miehistöstä.⁸³⁴

Etenkin komentaja-asemassa olleet upseerit kokivat kaksoispäällystöjärjestelmän haittaavan sotilaallista päätöksentekoa ja olevan puna-armeijan huonojen saavutusten perimmäisenä syynä.⁸³⁵ Suomalaisten

⁸²⁸ Nro 1185/Shist.tsto, Poliittinen työ ja poliittisen päällystön koulutus puna-armeijassa, T19128, KA. Vapaaehtoisesti suomalaisten vangiksi jäänyt sotamies Ignati Jagoljevits Jakoljeff kertoikin, että ”politrukit [olivat] selittäneet, että suomalaiset kaivavat vangeilta silmät päästä, mutta ei hän ollut sitä uskonut”, Ignati Jagoljevits Jakoljeffin rintamakuulustelukortti, T 4013/2, KA. Yliluutnantti Vasili Matvejevits Iljin taas kertoi, että hän päätti antautua vangiksi sen jälkeen, kun politrukki oli uhannut ampua hänet, Vasili Matvejevits Iljinin vankikuulustelupöytäkirja, T19128, KA.

⁸²⁹ Nro 1185/Shist.tsto, Poliittinen työ ja poliittisen päällystön koulutus puna-armeijassa, T19128, KA.

⁸³⁰ Merridale 2006, s. 47, 56–58, 65–66; Nro 3104/shist.tsto, T19128, KA; Nro 1408/Shist.tsto, Pavel Vasiljevits Sergejev, T 19128, KA.

⁸³¹ Pöytäkirja, tehty Mikkelin lääninvankilassa elokuun 2 ja 3 p:nä 1941, koskee: sv. Zujev, Ivan Vladimirovitsh, T19128, KA.

⁸³² Merridale 2006, s. 47, 56–58, 65–66; Nro 3104/shist.tsto, T19128, KA; nro 1408/Shist.tsto, Pavel Vasiljevits Sergejev, T 19128, KA.

⁸³³ Bruno Kivikosken kirje Aaro Pakaslahdelle 4.8.1941, Fb 110.A6, UM; vrt. Neerland Soleim 2005, s. 38.

⁸³⁴ Frolov 2000, s. 181.

⁸³⁵ Nro 1185/Shist.tsto, Poliittinen työ ja poliittisen päällystön koulutus puna-armeijassa, T19128, KA.

vangiksi jäänyt kenraalimajuri Vladimir Kirpitsnikov selitti 43. divisioonan tuhoutumista muun muassa seuraavasti: ”Sotilaallisesti täysin sivistymättömät, mutta silti rajattomilla valtuuksilla varustetut komissaarit sitoivat komentajilta ”kädet ja jalat” sekä tyrehtyttivät heidän luomis- ja operatiivisen ajattelukyvyyn.”⁸³⁶

Sotilasteknikko–siis upseerin arvoinen sotilasvirkailija–Mihail Iljitsh Shub kuvasi oman joukko-osastonsa tilannetta sen perääntyessä syyskuussa 1941:

*”Lausuttiin julki tyytymättömyys johtajiin, miehet etsimällä etsivät johtoa, joka olisi voinut edes jotain järjestää. Div.kom., komissaarit ja poliit. osasto olivat aivan yksinkertaisesti hylänneet meidät ja aseistettuaan itsensä hampaisiin saakka livistäneet etsimään pelastusta, karistaen meidät tarpeettomana taakkana luotaan. En tiedä, onnistuiko heidän pelastautua. Valitan, jos nuo roistot siinä onnistuivat.”*⁸³⁷

Monet puna-armeijalaiset oppivat nopeasti ymmärtämään, että politrukin ilmiantaminen kohotti omia pisteitä vankileirillä. Vaara joutua samaan joukkoyksikköön kuuluneiden miesten ilmiantamaksi oli siis suuri, vaikka ilmiantajalla ei olisi ollut mitään aiempaa henkilökohtaista kaunaa poliittista upseeria kohtaan.

Sotavanki Jegorov oli tavannut sotavankileirin työmaalla komppaniansa politrukin, jonka nimeä hän ei tiennyt. Kun politrukki oli vain seisoskellut, Jegorov oli kehottanut häntä tarttumaan työhön sanoen, että politrukki ”ei enää ollut Venäjällä”.⁸³⁸ Sotavankikortissa sotilasarvoltaan ”puna-armeijalaiseksi” merkitty vuonna 1910 syntynyt isovenäläinen Oleg Rozin tunnistettiin näin komppanian politrukiksi sotavankileiri 14:n työpisteessä. Kuulusteluissa Rozin lopulta tunnusti olleensa politrukki ja kertoi myös samalla politrukkikurssilla Vologdassa olleiden toveriensa nimet.⁸³⁹

Myös yliluutnantiksi alkujaan ilmoittautunut vuonna 1908 syntynyt isovenäläinen konttoristi Nikolai Barkun ja alkujaan sotamieheksi ilmoittautunut vuonna 1905 syntynyt isovenäläinen viilari Vasili Batanov paljastuivat politrukeiksi kanteluiden vuoksi. Batanov selitti, ettei ollut maininnut aiemmissa vankikuulusteluissa toimineensa alipolitrugin vakanssilla siitä syystä, ettei sitä ollut häneltä kysytty.⁸⁴⁰

Joskus sotavangit pyrkivät tietien tahtoen paljastamaan poliittisiksi upseereiksi epäilemänsä vankitoverin, vaikka heillä ei ollut aiempaa kaunaa miestä kohtaan. Puna-armeijan sotamiehet Ivan Sejerov ja Sergei Tshugunov

⁸³⁶ Nro 1039/Shist.tsto, laatinut kenraalimajuri Kirpitsnikov, T19128, KA.

⁸³⁷ Päämajan tiedusteluosasto, sv. M. Shub kirjoittaa 3.D:n vaiheista. T2264/13, KA.

⁸³⁸ Valpo KD nro 1799/1701 vuodelta 1941 liitteinen, KA.

⁸³⁹ Valpo KD nro 1799/1701 vuodelta 1941 liitteinen, KA; jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA.

⁸⁴⁰ Barkunin sotavankikortti sotavankileiri 1:n arkistossa, T7699/62, KA; Batanovin kuulustelutiedot: Valpo KD nro 1927/1665 vuodelta 1942 liitteinen, KA.

epäilivät vankitoverina, vuonna 1912 syntyneen isovenäläisen taloudenhoitaja Jakov Grigorjevitch Grjaznovin olevan politrukki tai upseeri.

Epäily johtui siitä, että Grjaznovilla oli upseerivyo "ja sitä paitsi hänen käyttäytymisensä ja olemuksensa oli viitannut siihen, että Grjaznov on joku parempiosainen henkilö". Sejerov oli teeskentelemällä "puoluemiestä" päässyt puheisiin Grjaznovin kanssa, joka oli kertonut toimineensa politrukkina ja repineensä vangiksi joutuessaan takkinsa kauluksessa ja hihoissa olleet ilmatorjuntayksiön politrukin arvonmerkit.

Grajznov itse pysyi väitteessään, jonka mukaan hän oli ollut puna-armeijassa vain keittiömiehenä. Hän väitti saaneensa Suomessa sotavankina suomalaisten sotilaiden tupia siivotessaan käyttöönsä siistin puna-armeijan upseerin manttelin, josta oli selittänyt vankitovereilleen, että se on politrukin mantteli. Grjaznovin selitystä ei kuitenkaan uskottu, vaan hänet siirrettiin sotavankileiri 3:lle.⁸⁴¹

Suomalaisten suhtautuminen poliittisiin upseereihin

Suomen päämaja ei antanut muita ohjeita politrukkien kohtelemisesta kuin siirtämisen sotavankileiri 3:lle. Heidän kohtelunsa oli kuitenkin usein huonompaa kuin muiden vankien kohtelu vangiksi jäämisestä lähtien. Jo talvisodan aikana Erillinen Pataljoona 16:n ensimmäisen komppanian venäjä-suomi-sanastossa oli tavanomaisten "Kädet ylös" ja "Missä on komentopaikka?" joukossa lause: "Tappakaa komissaarit".⁸⁴²

Joukko-osastotasolla tiedetään annetun ainakin yksi politrukkien kohtelua koskeva määräys marraskuulta 1941. IV armeijakunnan linnoitusosaston määräyksen mukaan "kaikki niskuroijat ja kiihoittajat (politrukit) on armotta raivattava pois. Mikäli teloituksia suoritetaan, on vangeista tehtävä tällaisissa tapauksissa ilmoituksiin merkintä „poistettu,„".⁸⁴³ Tätä ennen sekä saman armeijakunnan alaisuudessa että päämajan linnoitusosaston alaisuudessa oli surmattu poliittisia upseereja. Syyskuussa 1941 IV armeijakunnan alaisella Römpötin sotavankileirillä (järjestelypaikassa) ammuttiin "majurin arvoinen ryssän puolue komisaario". Vanki oli aiemmassa kuulustelussa ilmoittanut olevansa ensin sotamies ja sitten yliluutnantti. Todellinen sotilasarvo oli paljastunut, kun miehen valokuvan sisältävä henkilöllisyystodistus löydettiin.⁸⁴⁴

Päämajan linnoitusosaston alaisen linnoitusrakennuspataljoona TV II/Osasto Rannan alaisuudessa ollut sotavanki ammuttiin marraskuussa 1941, kun oli käynyt ilmi, että mies on politrukki. Asia tuli ilmi muonavarkausjutun tutkinnan yhteydessä, kun toinen sotavanki syytti toista varkaudesta ja sanoi

⁸⁴¹ Valpo KD nro 632/1457 vuodelta 1942 liitteineen, KA; SPR, sotavankitoimisto, Bb 54, KA.

⁸⁴² Perus 5408. Kiitän Antti Miettunen-Nordströmiä tästä tiedosta.

⁸⁴³ IV Armeijakunnan linnoitusosasto, KD 4380/XI/c 4/a/sal. 19.11.1941, KKO 45/26 VD 1945, KA.

⁸⁴⁴ Väinriki J. Musakan kirje sotavankileirin johtajalle 22.9.1941, Perus 8725, KA; Kujala 2008, s. 168.

tämän olevan politrukki. Sotavangilta itseltään kysyttäessä hän oli myöntänyt näin olevan.⁸⁴⁵

Tutkittaessa sotavankeihin kohdistuneita rikoksia sodan jälkeen esiin tuli myös tapaus, jossa kahden suomalaisen upseerin oletettiin ampuneen vangiksi jääneen politrukin Kannaksella sijainneen 8. divisioonan esikunnan läheisyydessä syyskuussa 1941. Syyte tosin raukesi riittävän näytön puutteessa, mutta varmaa on, että vangiksi jäänyt politrukki oli ammuttu ja nimenomaan siksi, että hän oli politrukki. Epäilykset kohdistuivat ensisijaisesti divisioonan esikunnan tiedustelu-upseereihin, joiden tehtäviin oli kuulunut mm. sotavankien alkukuulustelu. Divisioonan valvontaupseerilta kysyttäessä tämä totesi, ettei ollut ollut tekemisissä sotavankien kanssa, joten ei tiennyt tapauksesta mitään.⁸⁴⁶

Vasili Ivanovitsh Petrovin näkemys poliittisten upseerien tasa-arvoisesta kohtelusta suomalaisten vankina oli lopulta virheellinen. Hänet, kuten käytännössä kaikki muutkin syyskuuhun 1942 mennessä vangiksi jääneet politrukit, luovutettiin saksalaisille turvallisuusviranomaisille. Päämajan valvontaosasto luovutti saksalaisille siviiliturvallisuusviranomaisille yhteensä 141 poliittista upseeria vuosina 1941–1942.

Luovutuksia tapahtui sekä sotavankileiri 1:ltä että sotavankileiri 3:lta, mutta suurin osa poliittisista upseereista luovutettiin sotavankileiri 1:ltä kahdessa ensimmäisessä luovutuserässä. Poliittiset upseerit oli sijoitettu sotavankileiri 1:lle sodan alusta marraskuun alkuun 1941. Tällöin kyse on ollut ”selvistä” tapauksista.

Politrukkeja jäi vangiksi vielä vuonna 1942. Toiseksi viimeisessä luovutuserässä luovutetuista poliittisista upseereista kolme oli jäänyt vangiksi vasta huhtikuussa 1942. Muista samassa erässä luovutetuista kaksi, aiemmin mainitut Vorontsov ja Ofengeim, oli ilmoittanut aluksi väärän nimen ja sotilasarvon ja paljastunut politrukiksi vasta huhtikuussa 1942. Kuudennen tässä erässä luovutetun sotilasarvoksi on merkitty politrukin sijainen ja huomautukseksi ”sotamies, politrukin viransijainen”.

Viimeisessä erässä 8.9.1942 luovutetuista poliittisista upseereista neljä oli jäänyt vangiksi vasta huhti-toukokuussa 1942. Viides luovutettu oli jäänyt vangiksi haavoittuneena ja häntä oli hoidettu 63. sotasairaalassa.⁸⁴⁷

Sotavankileiri 3:lle päättyi 20.9.1942 mennessä vain 51 poliittista upseeria, joista kaksi kuoli leirillä. Sotavankileiri 3:n poliittisten upseerien luovutuksista ei ole mahdollista muodostaa yhtä selvää kuvaa kuin sotavankileiri 1:n luovutuksista.

Sotavankileiri 3:n ensimmäisessä luovutuserässä 13.12.1941 on selvästi paljon vakoojia ja kommunisteja mutta vain viisi politrukkia. Seuraavassa 17.2.1942 luovutuserässä sen sijaan on peräti 22 poliittista upseeria, joista

⁸⁴⁵ Rikosasia 10 B, T5856/25, KA.

⁸⁴⁶ SYO nro 258/1948, T 18853, KA.

⁸⁴⁷ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; SPR, sotavankitoimisto, KA: sotavankien Publin, Zabolotin, Vjugovskij, Vorontsov, Ofengeim, Abramov ja Danilov, Vinogradov, Rytshkov, Korotajev, Hor sotavankikortit.

kaksi oli arvoltaan pataljoonan komissaareja. Seuraavissa erissä 8.4. ja 22.7.1942 luovutetuista poliittisista upseereista ei ole tiedossa juuri mitään erityistä – lukuun ottamatta sotavanki Konstantin Aleksandrovitsh Nataltsevia, joka oli itse ilmoittanut olevansa politrukin apulainen. Hän tarjosi palveluksiaan Suomen valtiolle, mutta yhteistyön sijasta hänet siirrettiin sotavankileiri 3:lle ja luovutettiin ensimmäisessä mahdollisessa luovutuserässä.⁸⁴⁸

Vaikuttaa siltä, että poliittiset upseerit luovutettiin saksalaisille sitä mukaan kun heidän ”syyllisyytensä” varmistui. Sotavankileiri 3:n viimeinen luovutuserä käsitti suurimmaksi osaksi poliittisen upseerin arvonsa salanneita sotavankieja. Tässä luovutuserässä luovutetuista kahdeksan oli aluksi merkitty sotamiehiksi ja yksi kersantiksi. Alkujaan sotamiehiksi rekisteröidyistä vangeista kaksi sotavankileiri 6:lla Viipurissa ollut oli paljastunut ”tiedusteluteitse” politrukeiksi vasta heinä-elokuussa 1942.⁸⁴⁹ Viimeisessä luovutuserässä luovutetuista neljä oli jäänyt vangiksi vuoden 1942 puolella, mutta kaikki muut vuonna 1941. Yksi luovutetuista saattoi olla siviilivanki, sillä hänen sotilasarvokseen on merkitty ”kyläpolitrukki”.

Aivan kaikkia syyskuuhun 1942 suomalaisten vangiksi jääneitä poliittisia upseereja ei luovutettu saksalaisille. Sotavankileiri 1:n viimeisessä luovutuserässä saksalaisille luovutettiin kuusi leirillä olleista kymmenestä poliittisesta upseerista.⁸⁵⁰ Syy näiden neljän identifioimattoman vangin jättämiseen upseerivankileirille ei käy ilmi asiakirjoista.

Koska poliittisia upseereita ”löytyi” jatkuvasti lisää, sotavankileiri 3:lle siirrettiin poliittisia upseereita vielä vuosina 1943–1944. Heidät luovutettiin jatkosodan päätyttyä Neuvostoliittoon. Sotavankileiri 3:lla ja mahdollisesti muillakin suomalaisilla vankileireillä on saattanut olla useampia politrukkeja, joiden sotilasarvo ei paljastunut koko sodan aikana, sillä syksyllä 1943 kuutta sotavankileiri 3:n vankia epäiltiin politrukeiksi. Kuulusteluissa he olivat ilmoittaneet muun sotilasarvon. Muilla leireillä kuin sotavankileiri 3:lla kuoli lisäksi seitsemän poliittista upseeria.⁸⁵¹

Politrukit ryhmäkuvassa

Käytettävissä olevat tiedot Suomessa vankina olleista poliittisista upseereista ovat niukkoja, mutta niiden avulla on mahdollista laatia kuva ryhmästä.

Politrukit edustivat Neuvostoliiton eri kansallisuuksia, mutta valtaosa eli 65 % oli isovenäläisiä. Ukrainalaisia oli toiseksi eniten, 16 %. Valkovenäläisiä

⁸⁴⁸ Valpo KD 628/1456 vuodelta 1942, KA.

⁸⁴⁹ Terentjev ja Batanov, Valpo KD 1927/1665 vuodelta 1942, KA.

⁸⁵⁰ Sotavankileiri 1:n sotavanki-ilmoitus 6.9.1942, T7536/50, KA.

⁸⁵¹ Jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA; Luettelo sotavankileiri 3:ssa säilytettävistä sotavangeista, liite pöytäkirjaan, joka on laadittu Helsingissä valvontaosaston virkahuoneistossa 25.–29.9.1943 pidetyssä kokouksessa, T 19658/B10, KA.

ja juutalaisia oli lähes yhtä paljon, molempia noin 5 %. Muita kansallisuuksia oli yhteensä noin 8 %. Saksassa oli laajalle levinnyt käsitys, että kaikki poliittiset upseerit olisivat olleet juutalaisia, vaikka tosiasiaa noin 20 % poliittisista upseereista oli vuonna 1938 juutalaista syntyperää.⁸⁵²

Venäjällä verraten yleinen antisemitismi ei ainakaan parantanut miehistön suhtautumista juutalaisiin politrukkeihin.⁸⁵³ Sotilasarvonsa salanneet juutalaiset poliittiset upseerit olisivat tästä syystä saattaneet joutua vankitoveriensa ilmiantamiksi. Tästä ei kuitenkaan ole lähteissä mainintoja.

Oletukset siitä, että jotkut juutalaiset sotavangit olisi merkitty perusteettomasti poliittisiksi työntekijöiksi, eivät näytä lähdeaineiston perusteella perustelluilta.⁸⁵⁴ Vaikka meteorologi Stanislav Borisovitsh Holmetskij mainitaan Liittoutuneiden valvontakomission listassa politrukin sijaiseksi, kaikkien häntä koskevien suomalaisten lähteiden ja hänen venäläisen sotilaskantakorttinsa perusteella hän oli vain ja ainoastaan alempi sotilasteknikko.⁸⁵⁵

Politrukit eivät olleet sen vanhempia tai nuorempia kuin muutkaan neuvostosotavangit. Poliittisten upseerien joukossa oli kuusi 1800-luvun puolella syntyntä, mutta kuusi nuorinta politrukkia oli syntynyt vuonna 1921. Nuorin oli vangiksi jäädessään lokakuussa 1941 vielä alle 20-vuotias. Päämajan tiedusteluosasto havainnoikin jo sodan alussa, että monet politrukit olivat iältään huomattavan nuoria.

Monet poliittiset upseerit olivat vaatimattomista oloista ja heillä oli vähän koulutusta. Suomalaisista lähteistä saataviin ammattitietoihin on kuitenkin syytä suhtautua varauksella, sillä ne ovat suodattuneet kuulustelijan ja tulkin maailmankuvan läpi kuten maininnat ”talonpojista”. Varakkaiden talonpoikien eli kulakkien ja heidän jälkeläistensä mahdollisuudet poliittisen upseeriin tehtäviin tai ylipäänsä rintamapalvelukseen olivat vähäiset.⁸⁵⁶ ”Talonpojalla” tarkoitetaan luultavasti yleensä kolhoosilaisia.

Mitään kattavaa sosiaalisen taustan määrittystä ei lähdeilanteen vuoksi kannata tehdä. Todettakoon kuitenkin, että poliittisten upseerien tyypillisiä siviiliammatteja olivat työläisammatit. Myös maaseudun väestö oli edustettuna, sillä ”talonpoikia” oli kuusi, kolhoosilaisia viisi ja ”maanviljelijöitä” 11. Olipa joukossa myös yksi metsästäjä, kansallisuudeltaan tunguusi. Selvästi sivistyneistöä edustivat yksi professori, kymmenen opettajaa ja kaksi opiskelijaa. Heistä Pietarin neuvostokauppainstituutin taloustieteen professori Aleksander Isakovitsh Malkis oli siviilitoimensa lisäksi sotakoulun yhteiskuntatieteen pääjohtaja, sotilaspoliittisen koulun

⁸⁵² Hartmann 2009, s. 501, erityisesti viite 173; Pohl 2009, s. 75.

⁸⁵³ Merridale 2005, s. 59.

⁸⁵⁴ Beizer 2001, s. 11.

⁸⁵⁵ Luettelo neuvostolaisista upseerisotavangeista, jotka olivat leirissä n:o 1 (Kakkuri) ja joita ei ole Välirauhansopimuksen 10 artiklan mukaisesti luovutettu Neuvostoliiton sotilasjohdolle, T19661/B60, KA; SPR, sotavankitoimisto, sotavankikortisto, KA; kantakortit: Suomi, sotavangit ja ihmisluovutukset, Venäjältä hankitut mikrofilmit, KA.

⁸⁵⁶ Merridale 2006, s. 38–39; Nro 1185/Shist.tsto, Poliittinen työ ja poliittisen päällystön koulutus puna-armeijassa, T19128, KA; saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

poliittisen osaston luokkajohtaja ja sota-akatemioiden talouspolitiikan opettaja.⁸⁵⁷

Serah Beizerin käsitys siitä, että nuoret tai työläisammattin harjoittajat eivät olisi voineet olla politrukkeja⁸⁵⁸, ei siis pidä paikkaansa suomalaisten lähteiden perusteella.

Tarkemmin sotavankien taustoja valottavien kuulustelupöytäkirjojen perusteella monet Suomessa sotavankina olleet poliittiset upseerit olivat saaneet melko niukan koulusivistyksen ja toimineet ennen sotaa vaatimattomissa ammateissa. Tavallisesta puna-armeijalaisesta politrukiksi eteneminen johtui yleensä henkilökohtaisesta urheudesta tai vastaavasta palveluksesta.⁸⁵⁹

Poliittisen upseerin ura ei sotaoloissa aina edellyttänyt edes puolueen jäsenyyttä, vaikka se oli periaatteessa ehdoton vaatimus. Kaksivuotisen sotapalveluksen suorittaminen pohjakoulutuksena ei sekään aina toteutunut.⁸⁶⁰ Vuonna 1905 syntynyt viilari Vasili Batanov oli käynyt viisiluokkaisen venäjänkielisen alkeiskoulun mutta ei muita kouluja tai poliittisia kursseja. Asepalvelustakaan hän ei suurperheen päänä ollut suorittanut, mutta oli sentään ollut muutaman kuukauden ajan kokkina kertausharjoituksissa kesällä 1929. Tultuaan kutsutuksi puna-armeijaan 1.7.1941 hän oli toiminut samoin kokkina kunnes elokuun puolivälissä hänet oli määrätty toimittamaan Taistelu-nimistä rintamalehteä, elokuun lopusta alipolitrakin vakanssilla.⁸⁶¹

Monella politrukilla oli takanaan lyhyt vankeustuomio, Batanovilla esimerkiksi kolmen vuoden tuomio kavalluksesta,⁸⁶² vuonna 1919 syntyneellä isovenäläisellä autonkuljettaja Pavel Gavrilovilla taas vuoden tuomio naisen pahoinpitelystä⁸⁶³ ja vuonna 1918 syntyneellä isovenäläisellä viilari Konstantin Nataltsevilla peräti viiden vuoden tuomio palveluksesta myöhästymisestä puna-armeijan laivastosta. Nataltsev ei tosin ollut ehtinyt kärsiä marraskuussa 1940 saamastaan tuomiosta kuin viisi kuukautta ennen armahdusta huhtikuussa 1941.⁸⁶⁴

Poliittisia upseereita toki koulutettiin ennen sotaa, joten vailla koulutusta olevat politrukit olivat vähemmistönä. Komissaarien koulutus oli kaksivuotinen, samoin nuorempien politrukkien koulutus. Politrukkien sijaiset sen sijaan koulutettiin kolmesta kuuteen kuukautta kestäneillä kursseilla.⁸⁶⁵ Vuonna 1907 syntynyt politrukki Pavel Vasiljevitch Sergejev kertoi neljä kuukautta kestäneen politrukkikurssin koulutuksen olleen lähinnä

⁸⁵⁷ Malkisin teos *Kulutus ja kysyntä Neuvostoliitossa (Potreblenie i spros v SSSR)* ilmestyi vuonna 1935 Kommunistisen akatemian Leningradin toimiston kustantamana, Kauppala 2011, s. 155–156.

⁸⁵⁸ Beizer 2001, s. 11.

⁸⁵⁹ Hartmann 2009, s. 507.

⁸⁶⁰ Nro 1185/Shist.tsto, Poliittinen työ ja poliittisen päällystön koulutus puna-armeijassa, T19128, KA.

⁸⁶¹ Valpo KD 628/1456 vuodelta 1942, KA.

⁸⁶² Valpo KD nro 1927/1665 vuodelta 1942 liitteineen, KA.

⁸⁶³ Valpo KD nro 940/1506 vuodelta 1942 liitteineen, KA.

⁸⁶⁴ Valpo KD nro 628/1456 vuodelta 1942 liitteineen, KA.

⁸⁶⁵ Nro 1185/Shist.tsto, Poliittinen työ ja poliittisen päällystön koulutus puna-armeijassa, T19128, KA.

venäjän kieltä, matematiikka ja ”kartalta näytettiin, missä mikin maa sijaitsee”.⁸⁶⁶

Joillakin poliittisilla upseereilla oli lisäksi upseerikoulutus, kuten everstin arvoisella rykmentinkomissaari Georgi Pavlovitsh Soldatovilla. Vuonna 1908 syntynyt Soldatov oli käynyt 7-luokkaisen keskikoulun. Hän oli ollut armeijan palveluksessa vuodesta 1931 alkaen, vuodesta 1936 poliittisena ohjaajana.⁸⁶⁷

Moni politrukki oli yhteistyöhaluinen ja kertoi vankikuulusteluissa joukko-osastostaan siinä missä muutkin puna-armeijalaiset.⁸⁶⁸ Eräs talvisodassa vangiksi jäänyt politrukki pyrki sodan jälkeen jäämään Suomeen, koska hänen mielestään Neuvostoliitto oli valheellisen demokratian ja vapauden maa, jossa ei ollut leipää.⁸⁶⁹ Kyse lienee ollut itsesuojeluvaistosta, sillä luoviessaan miehistön ja upseereiden välissä poliittiset upseerit olivat oppineet sopeutumaan kulloinkin vallinneeseen mielialaan.

Upseerit

Maa-, meri- ja ilmavoimien upseerien lisäksi suomalaisten vangiksi jäi eri aselajien upseerin arvoisia teknikkoja ja insinöörejä, hallintoasiantuntijoita eli intendentejä, sotilas- ja eläinlääkintähenkilöstöä sekä juristeja. Heistä korkea-arvoisimmat olivat maavoimien everstiä vastaavassa asemassa puna-armeijan hierarkiassa.

Moni upseerisotavanki oli valmis yhteistyöhön suomalaisten kanssa, sillä vangiksi jäädessään upseeri teki maanpetoksen. Stalinin elokuussa 1941 antaman määräyksen numero 270 mukaan jokainen vangiksi jäävä upseeri tai poliittinen upseeri laskettiin rintamakarkuriksi.⁸⁷⁰ Neuvostolainsäädännön mukaan sotavangiksi antautuminen, olipa sitten kyse yliloikkaamisesta tai taistelutilanteessa vangiksi jäämisestä, oli kuolemanrangaistuksen tai ainakin vankeusrangaistuksen arvoinen rikos. Neuvostopropagandan mukaan vangiksi jäädessään sotilas petti isänmaansa.⁸⁷¹

Tilanne oli sama kuin japanilaisilla sotilailta, jotka katsoivat sotavangiksi jäädessään häpäisseensä itsensä, perheensä ja maansa niin, ettei paluu kotimaahan ollut enää mahdollinen. Japanin näkökulmasta heitä ei ollut enää olemassa. Siksi monet japanilaiset sotavangit suostuivat auliisti yhteistyöhön vangitsijansa kanssa.⁸⁷²

Vangiksi jääneitä upseereita kuulusteltiin erityisen tarkasti sekä joukko-osastojen esikunnissa että tiedustelu- ja valvontaosaston lukuun koko sodan

⁸⁶⁶ Päämajan tiedusteluosasto, Vnk.ptk. nro 407/1941, Pavel Vasiljevitsh Sergejev, nro 1408/Shist.tsto, T19128, KA.

⁸⁶⁷ Georgij Pavlovitsh Soldatovin kuulustelupöytäkirja nro 1141/Shist.tsto, T19128, KA.

⁸⁶⁸ Valpo KD 628/1456 vuodelta 1942, KA; Päämajan tiedusteluosasto, Vnk.ptk. nro 1229, Evgeni Kivenko, T19128, KA.

⁸⁶⁹ Reese 2011, s. 44–45.

⁸⁷⁰ Overmans 2010, s. 129; Merridale 2006, s. 113.

⁸⁷¹ Kujala 2008, s. 154–156; Merridale 2006, s. 113, 117–118, 124; Reese 2011, s. 161–164, 195–196.

⁸⁷² Benedict 1989, s. 30–31, 41–42, 172.

ajan. Heidän tietojaan tarvittiin sekä taktisten operaatioiden suunnittelussa että vihollisen erikoisajelajien ja teknisten innovaatioiden selvittämisessä.⁸⁷³

Kuten muissakin sotaikäydyssä maissa toisen maailmansodan aikana, upseerisotavangit sijoitettiin erilliselle leirille, sotavankileiri 1:lle. Käytäntö perustui vallinneeseen tapaan, sillä kansainväliset sopimukset eivät puuttuneet upseerisotavankien majoitukseen. Sitä vastoin Haagin ja Geneven sopimukset määrittivät upseerisotavangeille eräitä muita muista sotavangeista poikkeavia oikeuksia, joista olennaisimmat ovat mahdollisuus kieltäytyä työstä ja määräys heidän palkoistaan, joiden piti olla vangitsijamaan upseerien päivärahoja vastaavat.

Käytännössä upseerisotavankien olot Suomessa olivat myös huollon puolesta paremmat kuin muiden sotavankien. Sodan ensimmäisten kuukausien aikana heille jaettiin työtä tekeville sotavangeille tarkoitettu muona-annos B, vaikka upseerisotavangit eivät olleet töissä. Vaikka upseerisotavankien muona-annos supistettiin kevyemmäksi A-annokseksi marraskuussa 1941 ja korotettiin muona-annos B:ksi vasta kesäkuussa 1942, upseerisotavankien kuolleisuus oli huomattavan pieni verrattuna muihin sotavankileireihin. Syynä lienee se, että he eivät tehneet raskaita töitä ja kuluttivat siten vähemmän energiaa.⁸⁷⁴

Jo sodan alkuvaiheessa upseerisotavangeille pyrittiin antamaan positiivinen kuva Suomesta, sillä heidän ajateltiin sotavankueudesta palattuaan levittävän sitä kotimaassaan.⁸⁷⁵ Pian kuitenkin huomattiin, etteivät kaikki upseerisotavangit olleet vastaanottavia suomalaiselle propagandalle. Loppuvuodesta 1941 sotavankileiri 1:n sotavangeista työstä kieltäytyvät ja kiihottajat eristettiin omaan parakkiinsa, jossa heille annettiin vain työtä tekemättömille tarkoitettu pienin muona-annos.⁸⁷⁶

Vähitellen sotavankileiri 1:n vangit jakautuivat kahteen suurempaan ryhmittymään, joista toiseen kuului neuvostohallintoon kriittisemmin suhtautuvia, suomalaisille myötämielisiä ja vapaaehtoisesti työhön osallistuvia upseereja. Monet heistä olivat yliloikkareita.

Toiseen ryhmään taas kuului neuvostojärjestelmää suosivia, jotka olivat yhteydessä suomalaisiin turvasäilöläisiin. He kieltäytyivät työnteosta ja koettivat yllyttää myös muita vankeja lakkoihin. Kesällä 1942 sotavangit suunnittelivat yhteistä kapinaa ja pakomatkaa leirillä vielä tuolloin olleiden turvasäilöläisten kanssa. Tilanne kärjistyi keväällä 1944, jolloin suomalaisten kanssa yhteistyössä ollut yliluutnantti Rakovski murhattiin. Tämän jälkeen "valkoiset" upseerivangit kokivat olonsa uhatuksi ja pyysivät Suomen tasavallan presidentiltä eristämistä leirin "punaisista" upseerivangeista.⁸⁷⁷

⁸⁷³ Kujansuu 1999, s. 165.

⁸⁷⁴ Hanski 1990, s. 79–81; Kujansuu 1999, s. 100–101, 106–107, 119; Danielsbacka 2013, s. 168–169.

⁸⁷⁵ Luostarinen 1989, s. 267; Kujansuu 1999, s. 123, 128–129.

⁸⁷⁶ Kujansuu 1995, s. 101–102.

⁸⁷⁷ Kujansuu 1999, s. 66–69; Mikkola T. 1976, s. 120–121.

Ainakin osa upseerileirin vangeista onnistui pitämään yhteyttä suomalaisiin kommunisteihin. Kesällä 1944 valtiollinen poliisi pidatti Suomen Kommunistisen Puolueen maanalaisen organisaation rippelit. Tämän ns. Ekmanin iskuryhmän paljastuminen lähti liikkeelle naisesta, joka oli jäänyt kiinni yhteydenpidosta sotavankileiri nro 1:n upseerivankeihin joulukuussa 1943. Kun hänen toimintaansa tarkkailtiin ja häntä kuulusteltiin, Länsi-Suomesta paljastui mittava Suomen Kommunistisen Puolueen salainen organisaatio.⁸⁷⁸

Suomalaisten suhtautuminen puna-armeijan upseereihin oli varsinkin sodan alussa kielteistä. Upseerisotavankileirin valistusupseerin, sotilaspastori Voskresenskijn, kerrotaan kutsuneen puna-armeijalaisia sotilasarvoon katsomatta "orangutangeiksi" ja katsoneen heidän olleen apinan tasolla sivistykseltään. Upseerisotavankien poliittista luotettavuutta oli syytä epäillä jo ennen kuin upseerien yhteydet turvasäilöläisiin kävivät ilmi. Suomeen oli kantautunut tietoja vuonna 1937 alkaneesta puna-armeijan poliittisesta puhdistuksesta. Vuoteen 1940 mennessä lähes 50 000 henkilöä oli siirretty pois tehtävistään puna-armeijassa.

Puhdistukset olivat harventaneet erityisesti korkeinta upseeristoa, vaikka noin viidesosa upseereista palasi armeijan palvelukseen ennen jatkosodan alkua. Näin kävi myös vuonna 1906 syntyneelle isovenäläiselle yliluutnantti Aleksandr Ivanovitsh Haritonoville, joka oli vangittu jo vuonna 1931 hänen toimiessaan III tykistörykmentin patterin tiedusteluosaston päällikkönä Pushkinossa. Hän oli saanut vankeustuomion lisäksi asuinpaikkarajoituksen, joka esti häntä muuttamasta 101 kilometriä lähemmäs Leningradia. Joulukuussa 1939 hänet kuitenkin komennettiin reservitykistörykmenttiin Pushkinoon.⁸⁷⁹ Upseeri oli epäilyttävä, vaikka hän olisi ollut jo palveluksesta erotettu.⁸⁸⁰

Puhdistuksen myötä upseeristo oli nuorentunut ja ennen vallankumousta sotilaskoulutuksensa saaneita upseereita oli toimessa vain vähän. Päämajan valvontaosaston luovuttamista upseereista kymmenen oli syntynyt 1920-luvulla. Todennäköisesti he kuuluivat siihen pieneen joukkoon, jonka upseerikoulutus alkoi jo kouluaihana. Heidän näkökulmastaan neuvostojärjestelmä takasi paremman tulevaisuuden. Puhdistusten myötä ura urkeni nuorille puolueen jäsenille.

Nuoremmat upseerit saattoivat olla taustansa puolesta varsin vaatimattomista oloista, sillä upseerikoulutus tarjosi mahdollisuudet sosiaaliseen nousuun. Kuten neuvostoyhteiskunnassa yleensä, myös puna-

⁸⁷⁸ Rentola 1994, s. 449–451.

⁸⁷⁹ Päämajan, tiedusteluosaston, Vnk. ptk. nro 2191, Aleksandr Ivanovitsh Haritonov, shist.tsto, T19128, KA.

⁸⁸⁰ Marraskuussa 1941 sotavankileiri 3:lle Miehikkälän siviilileiriltä siirrettiin venäläinen ”ent. punakomentaja” Feodor Ivanovitsh Shiskanov. Feodor Ivanovitsh oli jäänyt perheineen vangiksi Pitkärannan Perustajan kolhoosissa. Hänellä tuskin oli suuremmin tietoja Karjalan alueen joukko-osastoista, sillä perhe oli siirretty syyskuussa 1940 Penzan läänistä Pitkärantaan, Feodor Ivanovitsh Schiskanovin ja Akulina Schiskanovin leiriläiskortit, T6377/18, KA; Kotijoukkojen esikunta, nro 23647/järj.1b/sal. Päämajan valvontaosastolle 6.11.1941, KotijE, svtsto, Fa 6, KA.

armeijassa pyrittiin rekrytoimaan johtavassa asemassa olevat henkilöt eli upseerit työläisistä ja maaseudun vähävaraisesta väestöstä. Tästä syystä aatelisia, kulakkeja, entisen porvariston ja pappissäädyn jälkeläisiä tai kasakoita ei kelpuutettu asepalvelukseen ennen 1930-luvun puoliväliä. Suuri osa Suomessa sotavankeina olleista upseereista oli siviiliammatiltaan työläisiä; kapteenien siviiliammatteja olivat mm. maatyöläinen, harjansitoja, veturinlämmittäjä ja viilaajan apulainen.

Korkea koulutus ei taannut puna-armeijassa upseerin arvoa. Sotamiehien joukossa oli siksi esimerkiksi insinöörejä. Tavallisesta rivimiehestä oli mahdollista edetä upseeriksi taitojen ja poliittisen vakaumuksen ansiosta. On arvioitu, että vuonna 1940 yli puolet puna-armeijan upseereista oli puolueen jäseniä. Ylemmistä upseereista suurin osa kuului puolueeseen, sillä puolueen tai Komsomolin jäseniä suosittiin jatkokoulutuksessa ja he etenivät urallaan muita nopeammin.⁸⁸¹

Muutamat sotavangit salasivat upseerinarvonsa, koska he olivat pelänneet suomalaisten kohtelevan heitä huonommin kuin muita sotavankeja. Näin ainakin itse ilmoitti puna-armeijan aliluutnantti Nikolai Druzhenin, jonka muut samassa sotavankileirissä säilytetyt sotavangit olivat paljastaneet upseeriksi 9.4.1942. Upseerinarvon salaaminen teki sotavangista epäilyttävän ja oli siten peruste sotavankileiri 3:lle siirtämiseksi. Se yksin ei kuitenkaan välttämättä ollut riittävä syy sotavankileiri 3:lle siirtämiseksi eikä aiheuttanut sotavanki Druzheninin kohdalla toimenpiteitä.⁸⁸²

Valvontaosaston luovuttamien upseerien joukossa on useita, jotka olivat antaneet vääriä tietoja joko sotilasarvostaan tai nimestään. Sotilasarvonsa salanneita upseereita saattoi olla paljonkin, mutta myös päinvastaisia tapauksia esiintyi.

Syksyllä 1942 kävi ilmi, että osa upseerileirillä olleista sotavangeista oli miehistöön tai alipäällystöön kuuluvia. Leirin päällikkö totesi, että osa vangeista oli vangiksi jouduttuaan ilmoittanut väärän sotilasarvon päästäkseen upseerileirille, mutta syy oli osin rintamakuulustelijoissa, jotka olivat merkinneet joukkuetta väliaikaisesti johtaneet aliupseerit upseereiksi. Sotavankileiri 1:llä olevien sotavankien todellisen sotilasarvon selvittämiseksi arvioita pyydettiin myös muilta sotavangeilta.⁸⁸³

Puna-armeijalaisten suhtautuminen omiin upseereihin vaihteli samoin kuin upseerien johtamistaitokin. Kaikki upseerit eivät olleet saaneet riittävästi koulutusta, ja kaikista upseereista ei koulutuksesta huolimatta ollut johtajiksi. Heidän alaisensa reagoivat tilanteeseen niskuroinnilla, epäkunnioittavalla käytöksellä ja jopa suorilla uhkauksilla upseerien henkeä kohtaan.⁸⁸⁴

⁸⁸¹ Merridale 2005, s. 35–37, 48, 60–61, 68–69; Reese 1996, s. 100–101; Colton 1979, s. 49; Reese 2005, s. 79; SPR, sotavankitoimisto, Bb 54–56, KA; Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

⁸⁸² Valpo KD 633/1457 vuodelta 1942 liitteineen, KA.

⁸⁸³ Sotavankileiri 1:n kirje nro KD 1559/II/2p. Kotijoukkojen esikunnalle 15.9.1942, KotijE svstto, Fa 19, KA; Kujansuu 1995, s. 48–49.

⁸⁸⁴ Reese 2011, s. 204–205.

Myös upseerien suhtautuminen omiin esimiehiinsä vaihteli. Yliloikkarien joukossa oli upseereja, jotka olivat joutuneet riitoihin omien esimiestensä kanssa tai joutuneet muuten epäsuosioon.

Tykistömajuri, vuonna 1903 syntynyt Pjotr Petrovitsh Pavlov oli edennyt lastenkodin kasvatista 227. Haupitsitykistörykmentin komentajaksi. Hän sai 10 vuoden pakkotyöleirituomion komennettuaan 23.7.1941 omavaltaisesti kolme patteristoa perääntymään saksalaisten joukkojen yrittäessä saartaa ne Leningradin eteläpuolella Soltsyssä. Pavlov erotettiin kommunistisesta puolueesta, mutta lähetettiin rintamalle sovittamaan rikoksensa.

*Niinpä Pavlov päätyi 101. Haupitsirykmentin esikuntapäälliköksi 19.8.1941. Rykmentti joutui saarroksiin Sommeessa 31.8.1941. Pavlov harhaili Koviston, Inon ja Valkeasaaren tienoilla lähes neljä viikkoa yhdessä rykmentin lääkintähenkilökunnan ja muutamien kymmenien sotilaiden kanssa yrittäen päästä omiensa puolelle, kunnes lopulta antautui suomalaiselle partiolle 27.9.1941. Pavlov pyysi päästä Suomen tiedustelun palvelukseen ja kertoi auliisti ja laajasti kaikista sotilaallisista ja poliittisista seikoista, joita tuns.*⁸⁸⁵

Erityisesti sotilasvirkamiesten osalta on mahdollista, että heidän tekniset tietonsa vaikuttivat heidän luovuttamiseensa. Osin kyse on voinut olla sotateknisestä osaamisesta, osin sotavangin siviiliammattiin liittyvistä tiedoista. Tutkija joutuu kiusaukseen arvioida sotavangin luovutussyytä sotavangin antamien kuulustelutietojen perusteella, vaikka luovutus on voinut olla jokin seikka, josta kuulustelupöytäkirjassa ei ole mainintaa. Näin lienee Pjotr Petrovitsh Pavlovin kohdalla, sillä hänet luovutettiin vasta, kun hänen ja useiden muiden sotavankien sekaantuminen laajaan kellojen varkaus- ja jälleenmyyntijupakkaan sotavankileiri 3:lla paljastui.⁸⁸⁶

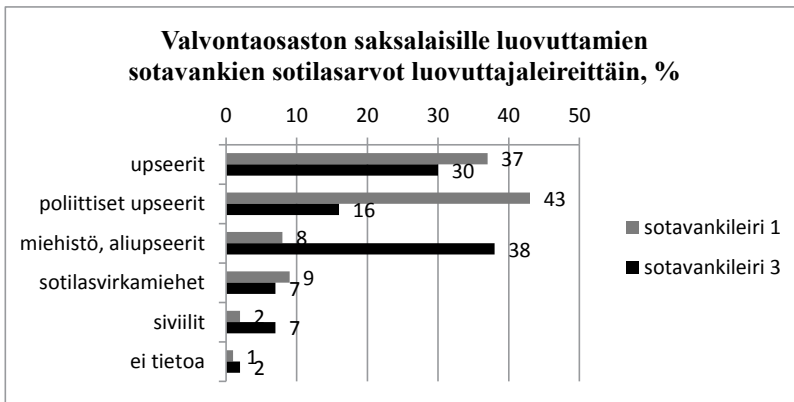
Poliittisten upseerien lisäksi sotavankileiri 3:lle siirrettiin 131 upseeria tai upseeriin rinnastettavaa sotavankia 20.9.1942 mennessä. Heistä ainakin muutama oli alkujaan saksalaisten vangitsema ja suomalaisille luovutettu, kuten Sallassa 18.7.1941 vangittu ukrainalainen luutnantti Fjodor Jakovlevitsh Lutsenko. Samasta syystä 3. luokan insinööriteknikko Mihail Aleksandrovitsh Savtshenko-Bilenkon henkilötiedot suomalaisissa lähteissä ovat vaillinaiset, mutta saksalaisessa sotavankikortissa mainitaan sotilasarvo.

Sotavankileiri 3:lla olleista upseerisotavangeista 102 luovutettiin saksalaisille ja 21 kuoli sotavankileiri 3:lla. Jatkosodan päättyessä leirillä oli ainakin 44 upseerisotavankia, jotka palautettiin sodan päätyttyä Neuvostoliittoon.⁸⁸⁷

⁸⁸⁵ Nro 1383/Shist. tsto, Pjotr Petrovitsh Palvov, T19128, KA.

⁸⁸⁶ Pöytäkirja kuulustelusta svl 3:ssa 22.3.1942, T6861/7, KA.

⁸⁸⁷ Jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA; Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; Mihail Sawtshenko-Bilenkon sotavankikortti (kopio saatu Reinhard Ottolta, mistä kiitän häntä); Kujansuu 1999, s. 41.

Kuvio 18 Saksalaisille luovutettujen sotilasarvot luovuttajajaleireittäin. Lähde: T19659/B18, KA; Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

Osa upseerisotavangeista luovutettiin saksalaisille suoraan sotavankileiri 1:ltä. Kujansuun laskelmien mukaan sotavankileiri 1:llä oli sodan aikana kaikkiaan 3 602 sotavankia, jotka kaikki eivät tosin olleet upseereja.⁸⁸⁸ Päämajan valvontaosasto luovutti sotavankileiri 1:n upseerisotavangeista 115 saksalaisille. Muissa yhteyksissä eli sotavankivaihtojen yhteydessä, omasta pyynnöstään ja tiedusteluosaston kautta saksalaisille luovutettiin 47 upseerisotavankia.

NKVD:n toimihenkilöt ja vakoojat

Valvontaosaston määräyksen mukaan sotavankileiri 3:lle siirrettäviin henkilöihin kuuluivat myös NKVD:n eli sisäasiain kansankomissariaatin agentit ja tilapäiset avustajat. Valvontaosaston tehtäväkenttää ajatellen tämän henkilöryhmän siirtäminen sotavankileiri 3:lle on helpoimmin selitettävissä: vihollisen turvallisuuspalvelun henkilöstö on vastavakoilun näkökulmasta sekä vaarallista että tiedoiltaan arvokasta.

Päämajan tiedusteluosasto oli erityisen kiinnostunut NKVD:n toiminnasta jo talvisodan aikana. Tällöin sotavankikuulustelijoita kehoitettiin erityisesti kysymään NKVD:n joukkojen organisaatiosta sekä sisäpartiojoukkojen ja rajavartiojoukkojen toiminnasta.⁸⁸⁹

NKVD:n tehtäväkenttä oli hyvin laaja. Se käsitti turvallisuuspoliisin lisäksi tiedustelutoiminnan, sekä sotilastiedustelun että siviilitiedustelun,

⁸⁸⁸ Kujansuu 1999, s. 119.

⁸⁸⁹ Päämajan tiedusteluosaston kirjelmä sotavankien kuulustelijoille 5.2.1940, Kotijoukkojen esikunnan komento-osasto, sotavankiasiain kirjeenvaihto 1939–1940, Fc 1, KA.

rajavartiolaitoksen, vankileirihallinnon ja palolaitoksen.⁸⁹⁰ Siihen kuului myös erikoisosastoja (osobyje otdely, OO), jotka toimivat valvonta- ja vastavakoilueliminä.⁸⁹¹

Erikoisosastoihin kuuluneilla sotavangeilla oli siis erityisen arvokkaita tietoja Neuvostoliiton vakoilu- ja vastavakoilutoiminnasta. Puna-armeijan joukko-osastoihin oli solutettu NKVD:n miehiä, joiden tehtävänä oli paljastaa salanhankkeet ja vakoiluyritykset. He taas värväsivät miehistön joukosta tiedottajia (*seksot*), joiden tehtävänä oli tarkkailla asetovereitaan. Varomaton sotatilanteeseen tai oloihin liittyvä lausahdus saattoi johtaa vakaviin seuraamuksiin.⁸⁹²

Osa upseereista, sotilasvirkamiehistä ja politrukeista oli tiedusteluosastojen tai NKVD:n alaisten erikoisosastojen palveluksessa. NKVD:n agenteja voi syystä pitää erityisen vaarallisina kommunistisen aatteen kannattajina ja järjestelmän luottomiehinä. Sotavankikuulustelutietojen perusteella NKVD:n agenttien paikka oli tuulinen. Stalinin puhdistuksissa myös NKVD:n rivit harvenivat ja korkeatkin virkamiehet saattoivat saada kuolemantuomion. Pakkotyöleireille tuomittuja entisiä NKVD:n agenteja alettiin värvätä uudelleen tiedustelun palvelukseen vuosina 1941–1944.

NKVD:n agenttien kautta toivottiin myös päästävän kiinni Suomessa oleviin agenttiverkostoihin. Erityisen kiinnostavia olivat vangit, joilla näytti olevan yhteyksiä kansainväliseen vakoiluun.

Eräs tällainen henkilö oli vuonna 1894 syntynyt puna-armeijan luutnantti Pavel Larionov. Tämä tsaarin armeijassa aliluutnanttina palvellut mies oli joutunut vuonna 1915 saksalaisten vangiksi ja palannut vankeudesta Pietariin vuonna 1917. Hän oli siirtynyt vuonna 1918 Puolan ja Saksan kautta Lontoon, liittynyt Vrangelin armeijaan ja taistellut Volgalla bolsevikkeja vastaan. Vuosina 1923–1924 hän oli käynyt Suomessa salateitse ja vuonna 1926 tai 1927 laillisesti passilla. Molemmilla kerroilla hän oli toimittanut kuriiripostia Helsingissä tai sen liepeillä asuneille venäläisille, joista yhden hän osasi mainita nimeltä.⁸⁹³

Sotavankileiri 3:n toimintaan ei vuosina 1941–1942 varsinaisesti kuulunut vakoojien valvominen. Kiinni jääneiden vakoojien kuulusteleminen kuului valvontaosaston alatoimistojen tehtäviin. Kuulustelujen kestäessä oletettuja vakoojia säilytettiin milloin missäkin vankipaikassa. Koska vakoojien ei haluttu pääsevän kosketuksiin muiden ihmisten kanssa, heitä ei säilytetty

⁸⁹⁰ Thurston 1996, s. 3.

⁸⁹¹ Päämajan tiedusteluosasto, Tied. pvk nro 1260/II/sal, Neuvostoliiton tilannekatsaus nro 7/43 7.8.1943, Valpo I amp 3060, KA.

⁸⁹² Reese 2011, s. 221–222.

⁸⁹³ Valpo KD 775/1480 vuodelta 1942, KA. Larionov oli lähes puhekyvytön jouduttuaan metsätuonnettomuuteen sotavankueudessa ollessaan. Siitä huolimatta Larionov siirrettiin sotavankileiri 3:lle helmikuussa 1942, jossa hän menehtyi pilkkukuumeeeseen toukokuussa 1942.

sotavankileireillä ennen kuin heidän asiansa oli tutkittu ja mahdollinen tuomioistuinkäsittely hoidettu.

Suurin osa Suomessa jatkosodan aikana kiinni jääneistä vakoojista tuomittiin kuolemaan tai eripituisiin vankeusrangaistuksiin, joita he suottivat vankeinhoitolaitoksen alaisissa rangaistuslaitoksissa. Sotavankileireillä ei siis ollut muita vakoojia kuin oikeudessa kertaalleen syyttömäksi todettuja tai kokonaan syyttämättä jätettyjä, sotavangiksi julistettuja.⁸⁹⁴

Sekä laissa olleet porsaanreiät että myöhemmät tiedustelutiedot johtivat ”syyttöminä” sotavangiksi julistettujen vakoojien ”syyllisyyden” uudelleenarviointiin sodan jatkuessa. Valvontaosaston määräyksessä sotavankileiri 3:lle siirrettävistä sotavangeista ei mainita vakoojia, desantteja ja partisaaneja tai sellaisiksi epäiltyjä, vaikka tuntuisi luonnolliselta pitää heitä ”erityisen tarkasti valvottavina”.

Sotavankileiri 3:n perustamisen aikoihin marraskuussa 1941 Suomen sotavankihallinto ei ollut vielä ottanut kantaa partisaanien ja vakoilijoiden säilyttämiseen. Vasta heinäkuussa 1942 perustettiin sotavankileiri 24 partisaani- ja vakoilukoulutuksen saaneille sekä karkaileville sotavangeille.⁸⁹⁵

Valvontaosaston ehdotuksesta sotavankileiri 3:n yhteyteen perustettiin osasto partisaani- ja vakoilijakoulutuksen saaneita sotavankeja varten vuoden 1943 alussa.⁸⁹⁶ Sotavankileiri 3:lle kuitenkin siirrettiin joitakin vakoojaksi, partisaaniksi tai laskuvarjomieheksi epäiltyjä tai todettuja henkilöitä jo ennen sotavankileiri 3A:n perustamista, mutta kaikkiaan sotavankileiri 3:lla oli vähän vakoojia vuosina 1941–1942.⁸⁹⁷

Viime kädessä arvio sotavangin epäilyttävyydestä perustui kuulustelijoiden saamaan vaikutelmaan. Esimerkkinä olkoon, että neljästä NKVD:n Suomeen tuhotyömatkalle elokuussa 1941 lähettämästä miehestä kaksi jäi tavalliselle sotavankileirille, yksi siirrettiin sotavankileiri 3:lle ja yksi päätyi päämajan tiedotusosaston käyttöön. Kukaan heistä ei ollut viaton, sillä heidät oli lähetetty räjäyttämään jossain Suomenlahden saarella oleva suomalainen tehdas. Tehtävä jäi tosin suorittamatta, sillä partio eksyi suunnasta ja joutui suomalaisten vangiksi merellä 15.8.1941.

NKVD:n alaisuuteen kuuluivat myös vankileirit, joiden vankeja jäi sankoin joukoin sotavangeiksi joko suoraan vankileireiltä tai muutaman päivän ajan puna-armeijassa palvelleina. Heidän vartijansa olivat NKVD:n palkkalistoilla, kuten vuonna 1911 Moskovan alueella syntynyt isovenäläinen Dmitri Grigorjevitch Vorobjov.

⁸⁹⁴ Ainoa tunnettu poikkeus oli ollut yhteistyössä suomalaisten kanssa ja sijoitettiin sotavankileirille ehkä siksi, että hänet haluttiinkin päästää pakenemaan, Lindstedt 1999, s. 200, 286.

⁸⁹⁵ Kujansuu 1999, s. 183.

⁸⁹⁶ Kujansuu 1999, s. 36; PM valvontaosaston kirje nro 16907/Valv.2/sal. Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimistolle 2.12.1942, KotijE svtsto, Fa 23, KA; PM valvontaosaston kirje nro 810/Valv.2/sal Päämajan järjestely 4:lle 16.1.1943 liitteineen, KotijE svtsto, Fa 24, KA. Kujansuun mukaan sotavankileiri 3A olisi tosin perustettu vuonna 1942.

⁸⁹⁷ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

Vorobjev paljastui ”tiedusteluteitse” NKVD:n alaisten joukko-osastojen kantavääpeliksi ja Solovetskin vankileirin vartijaksi. Kävi ilmi, että hän oli kuulunut Komsomoliin ja sähkötyöläisten ammattiliittoon. Hän oli suorittanut asevelvollisuutensa NKVD:n alaisessa sisämaan vartiojoukossa ja jäänyt samaan joukko-osastoon kantavääpeliksi ja myöhemmin talousupseeriksi. Vuosina 1938–1939 Vorobjov oli ollut Solovetskin vankileirin vartijana. Lyhyen aikaa merenkulkuviraston apulaisjohtajana toimittuaan Vorobjev muutti syksyllä 1940 Viipuriin, jossa hän toimi passintarkastajana ja matkalupien tarkastajana. Kesällä 1941 hänet sijoitettiin konekiväärikomppanian varajohtajaksi.

Vankitoverien kertoman mukaan Vorobjev oli kehuskellut ansioitumisellaan NKVD:n palveluksessa. Päämajan sotilashallinto-osaston valvontaelin 1:n kuulustelijan käsityksen mukaan Vorobjev oli ”saanut perusteellisen kommunistisen kasvatuksen ja koulutuksen ja on hän kaikesta päättäen kiihkokommunisti”.⁸⁹⁸

Ei ole ihme, että vankitoverit paljastivat Vorobjevin, sillä useampien omaisia oli pakosta ollut vankileirillä. Vuosina 1917–1940 NKVD:n alaisilla vankileireillä ja työsiirtoloissa (gulag) oli ollut lyhyemmän tai pidemmän aikaa yhteensä kahdeksan miljoonaa henkilöä. Vankileirien vartijoistakin osa oli työssään olosuhteiden pakosta tai työvoimalautakunnan määräämänä.⁸⁹⁹ Vorobjov sen sijaan on esimerkki urallaan edenneestä neuvostovaltion virkamiehestä.

NKVD:n ”agenttien ja tilapäisten avustajien” lisäksi sotavankileiri 3:lle siirrettiin NKVD:n alaisista joukkoyksiköistä myös miliisejä ja palomiehiä. Heitä oli lukumääräisesti vain vähän, yhteensä neljä miliisiä ja kolme palomiestä, joista kolme upseerin arvoisia. Suomessa oli sotavankina kymmeniä muita miliisejä ja palomiehiä, joten siirron perusteena ei ollut pelkkä ammatti vaan asuinpaikka.

Lähes kaikki sotavankileiri 3:lle siirretyt miliisit ja palomiehet olivat kuuluneet takaisinvallatun alueen tai sotilashallintoalueen miliisijoukkoihin tai palokuntaan. Aunuksenkarjalainen palopäällikkö Georgij Kobakov ei edes kuulunut puna-armeijaan vaan joutui epäilyttävänä siviilihenkilönä sotavankileiri 3:lle. Heitä pidettiin epäilyttävänä muun muassa siksi, että ”palonsuojelujoukkoja” tiedettiin varsinaisen toimintansa lisäksi koulutettavan jo rauhan aikana sissitoimintaan. Suomessa tiedettiin myös, että hävityspataljoonien miehistö oli suurelta osin palokuntajoukoista. Paikalliset palokuntien komentajat veloitettiin organisoimaan sissitoimintaa alueellaan miehityksen varalta.⁹⁰⁰

⁸⁹⁸ Valpo KD 629/1456 vuodelta 1942, KA.

⁸⁹⁹ Applebaum 2003, s. 262, 269, 580.

⁹⁰⁰ Valpo KD nro 731/1473 vuodelta 1942 liitteinen, KA; Päämajan tiedusteluosasto, Tied. pvk nro 1260/II/sal, Neuvostoliiton tilannekatsaus nro 7/43 7.8.1943, Valpo I amp 3060, KA.

NKVD:n rajavartiojoukkojen tiedettiin sivutehtävänänsä hoitavan vakoilua ja vastavakoilua. Vakoilua hoiti tiedusteluhallinto rajavartiojoukkojen päähallituksessa sekä tiedusteluosastot rajavartiojoukkojen esikunnissa. Yhteistoiminnassa puna-armeijan kanssa NKVD:n rajavartiojoukot muun muassa varmistivat selustan rintamalinjojen läpi tunkeutuneiden vakoilijoiden, partioiden, laskuvarjomiesten ja sabotaasiryhmien varalta, puhdistivat armeijan selustan vihollisen perääntyessään jälkeen jättämistä vastaavista elimistä, osallistuivat vastavakoiluun ja puhdistuksiin ja osallistuivat sotatoimiin pakkotilanteessa.⁹⁰¹

Päämajan valvontaosasto luovutti saksalaisille yhteensä 28 rajavartiojoukkoihin kuulunutta sotavankia.⁹⁰² Suomessa jatkosodan aikana kuolleista 19 000 sotavangista vain 30 oli kuulunut rajavartio-osastoihin, joten valvontaosasto luovutti saksalaisille suhteessa suuren osan rajavartio-osastoihin kuuluneista sotavangeista. Luovutetuista rajavartiojoukkoihin kuuluneista sotavangeista 13 oli upseereja tai sotilasvirkamiehiä ja kuusi poliittisia upseereita.

Sotilasteknikko Pavel Ivanovitsh Shljahetski paljastui NKVD:n alaiseen rajavartiojoukkoon kuuluneeksi. Siviiliammattiltaan hän oli viilari ja väitti olevansa siviili, ei siis sotavoimiin kuulunut. Sodan alkaessa hänet sijoitettiin 39-miehiseen komennuskuntaan, jonka tehtävänä oli rajan valvonta, käytännössä suomalaisten tiedustelupartioiden pidättäminen ja ylipäänsä rajanylitysten estäminen. Komennuskunta ei tosin saanut pidätettyä yhtään suomalaista. Komennuskuntaan kuului myös lakimies, jonka tehtävänä oli hoitaa kuulustelut.

Shljahetski oli vangiksi jouduttuaan salannut joukko-osastonsa ja sotilasarvonsa, sillä hän oli pelännyt, että suomalaiset ampuisivat kaikki NKVD:n joukoissa palvelevat. Hän sopi komennuskunnan palvelukseen, sillä hän oli itsekin kotoisin rajalta, Siestarjoelta, jossa oli koko ikänsä asunut. Shljahetski ”myönsi nauttineensa Neuvostoliitossa bolshevikkivallanpitäjien luottamusta”, vaikka ei ollutkaan kuulunut puolueeseen. Hän oli kylläkin metallityöväen ammattiliiton, Mopr:n ja Osoviahimin jäsen. Näiden tietojen perusteella päämajan sotilashallinto-osaston valvontaelin 1:n kuulustelija päätteli, että Shljahetski oli kiihkokommunisti.⁹⁰³

⁹⁰¹ Päämajan tiedusteluosasto, Tied. pvk nro 1260/II/sal, Neuvostoliiton tilannekatsaus nro 7/43 7.8.1943, Valpo amp 3060, KA.

⁹⁰² Saksalaisille luovutettiin muuten kahdeksan rajavartiojoukkoihin kuulunutta, joista kahdesta ei tietoa luovuttajasta, yksi Palkisojan sotavankien ryhmässä, yksi etninen saksalainen, kaksi kaukasialaista, yksi baltti ja yksi ukrainalainen. Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

⁹⁰³ Valpo KD 629/1456 vuodelta 1942, KA.

Hallinnolliset johtohenkilöt, opettajat ja toimittajat, ”muut kiihkokommunistit, yllyttäjät ja kiihottajat”

Valvontaosaston määräyksen mukaan sotavankileiri 3:lle tuli siirtää "muut kiihkokommunistit, yllyttäjät ja kiihottajat". Määräys perustui ilmeisesti ajatukseen siitä, että vain pieni osa sotavangeista olisi ollut vakaumuksellisia kommunisteja.

Catherine Merridale toteaa, että kommunistisen ideologian merkitystä puna-armeijan sotilaiden motivoijana ei ole helppo arvioida, sillä taustalla vaikuttivat vanhemmat aatteet kuten nationalismi ja uskonnollisuus. Rintamalla ajatukset kääntyivät kotiinpaluuseen, eivät Staliniin.⁹⁰⁴

Neuvostoliiton kansalaisuus ei tietystikään taannut sotavangin olevan aatemaailmaltaan kommunisti tai edes sosialisti, mutta nuoremmat ikäluokat olivat eläneet koko ikänsä sosialistisessa valtiossa ja saaneet koulussa opetusta sosialismin teoriasta. Ulkomaisia vaikutteita ei juuri ollut, kun järjestelmä ei niitä sallinut.

Varsinkin isovenäläisistä sotavangeista monet todella uskoivat kommunismiin, johon sodan aikana sekoittui myös isänmaallisuutta. Nuoret, isänmaalliset neuvostoihmiset olivat valmiita antamaan kaikkensa isänmaan voiton edestä. Heidän esikuviaan olivat 1930-luvun lentäjät ja tutkimusmatkailijat, heidän nuorisokulttuuriaan urheista kommunisteista kertovat propagandaelokuvat. Vaikka kommunistinen arkipäivä ei vastannut elokuvien ikuista auringonpaistetta, kommunismi oli lupaus paremmasta huomisesta. Myös osa vanhempia ikäluokkia edustavista sotavangeista kannatti neuvostojärjestelmää, sillä se oli taannut mahdollisuuden sosiaaliseen ja taloudelliseen nousuun monille työläisille.⁹⁰⁵

Päämajan valvontaosaston käsitys kommunismista perustui paitsi tiedustelutietoihin myös kirjallisuuteen.⁹⁰⁶ Teoreettinen ja kommunismiin pettyneiden loikkareiden tietoihin perustuva käsitys kommunismista johti täydelliseen kulttuurien törmäykseen jatkosodan aikana. Suomessa ei ymmärretty, miten erilaisia suomalainen ja neuvostoliittolainen määritelmä käsitteistä "kommunismi" ja "kommunisti" olivat.

Tilanne kävi konkreettisesti ilmi Vienan ja Aunuksen nuorille suunnatuilla ensimmäisillä Itä-Karjalan kansanopistokursseilla marras-joulukuussa 1941. Itäkarjalaisten nuorten maailmankatsomuksen mukaan kommunisti oli "isänmaalle kuolemaan asti uskollinen, uhrautuva, työteliäs, köyhiä ja vähävaraisia auttava kansalainen, siis eettisesti hyvä ihminen". Kun nuoret sitten kansanopistokursseilla kuuluivat, että suomalaisten tarkoituksena oli kommunismin hävittäminen Itä-Karjalasta, he eivät voineet mitenkään hyväksyä tai ymmärtää ajatusta. Vasta vähitellen heille paljastui, että

⁹⁰⁴ Merridale 2006, s. 16.

⁹⁰⁵ Merridale 2005, s. 21–26,68; Reese 2011, s. 13–14; Sairila 2002, 24–25.

⁹⁰⁶ Yleisesikunnan tilastotoimiston, johon valvontaosastokin sotien välillä kuului, kirjastoon kuului mm. saksankielinen teos ”*Sinn und Schicksal des Russischen Kommunismus*” (Berdiajew, Nikolai, Luzern 1937).

suomalaisen–tai ainakin Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosaston–näkökulman mukaan kommunisti oli "isänmaan petturi, moraalisesti vajonnut, omaatuntoa vailla oleva rikollinen".⁹⁰⁷

Näistä lähtökohdista on ymmärrettävää, että moni sotavanki ilmoitti kuulusteluissa olevansa kommunisti poliittista kantaa tiedusteltaessa.

Toisen luokan sotateknikko, vuonna 1911 syntynyt isovenäläinen Nikolai Dmitrijevitch Batsharov kertoi, että kommunismin yhteiskunnallisessa kehityksessä on kolme vaihetta: vallankumous, kommunistisen yhteiskunnan puhdistaminen kommunismin toteuttamista vastustavista aineksista ja kommunistisen ohjelman vastustamaton herruus ja onnellisen yhteiskunnan olemassaolo. Batsharovin mielestä Neuvostoliitto eli toista vaihetta.

Tiedusteluosaston sotavankikuulustelijan mukaan Batsharov oli "n.s. ihanteellinen kommunisti, joka siis on vakuuttunut leninismen teoreettisesta mahdollisuudesta tuottaa onnea kaikille ihmisille".⁹⁰⁸

Kun sotavankikuulustelijoiden näkemyksen mukaan kommunistit olivat rikollisia, jotka pyrkivät salaamaan taipumuksensa, myös kommunistisuutensa kieltäneet saattoivat joutua epäilyksenalaisiksi. Sotavankien kuulusteluoppaassa neuvottiin, että "Kuulusteltavan oma ilmoitus kommunistisuudesta voi olla pettävä, joten epäilyttävissä tapauksissa on varmistauduttava asiasta esim. tekemällä sopivia poliittisia kysymyksiä tai tarkkailtava sotavangin käytöstä pidemmän aikaa. Toisilta sotavangeilta voi myös saada asiasta tietoja".

Valvontaosasto ei hakenut vain niitä, jotka taistelivat aktiivisesti kommunismin puolesta sotavankileireillä, vaan myös niitä, joiden menneisyyteen kommunismi kuului. Sotavankien kuulustelukysymysten nojalla yhtenä kriteerinä näyttäisi olleen Neuvostoliiton kommunistisen puolueen tai sen nuorisojärjestön tai jonkun muun kommunistisen järjestön jäsenyys.⁹⁰⁹

Sotavangeista vain pieni osa kuului kommunistiseen puolueeseen, kuten Neuvostoliiton väestöstä yleensäkin. Koko 170-miljoonaisesta väestöstä alle neljä miljoonaa oli varsinaisia puolueen jäseniä.⁹¹⁰ Siitä huolimatta moni sotavanki joutui epäilyksenalaiseksi, koska kuului Neuvostoliitossa toimiviin kommunistisiin järjestöihin. Niiden jäsenyys oli huomattavan yleistä.

Joidenkin sotavankien kohdalla puolueen jäsenyys kävi ilmi jo vangiksi otettaessa, kun hänen yksityisomaisuutensa sisältyvät asiakirjat takavarikoitiin vangiksi ottamisen yhteydessä. Esimerkiksi ukrainalainen tai juutalainen vuonna 1908 syntynyt kapteeni Aleksei Vihor, jonka taskussa oli samoin ollut "kommunistinen jäsenkirja" ja isovenäläinen vuonna 1918 syntynyt vääpeli tai sotilasvirkailija Pavel Holjavin, jonka hallussa oli ollut Komsomolin eli kommunistisen puolueen nuorisojärjestön jäsenkirja,

⁹⁰⁷ Kapteeni A. Salmelan kertomus Itä-Karjalan kansanopistokursseista Liperin Siikasalmella 27.10.–20.12.1941, T2871/2, KA.

⁹⁰⁸ Nro 1252/Shist.tsto, Nj Nikolai Dmitrijevitch Batsharov, T19128, KA.

⁹⁰⁹ Kuulusteluopas 1943, s. 20–21.

⁹¹⁰ Hartmann 2009, s. 481, viite 23.

määrättiin siirrettäväksi sotavankileiri 3:lle.⁹¹¹ Jotkut luovutetuista sotavangeista kuuluivat lisäksi Osoviahimiin eli kommunistiseen maanpuolustusjärjestöön tai Mopr:iin eli kansainväliseen puna-apuun.

Suurin osa suomalaisista ajatteli kommunismia jonkinlaisena epämääräisenä pahansuopuutena, likaisuutena ja laiskuutena sekä haluna riistää ihmisiltä heidän omaisuutensa.⁹¹² Suomalaiset kuulustelijat yhdistivät helposti kommunismin ja muut epämieluisat ominaisuudet.

Puna-armeijassa kirjurina toiminut, vuonna 1910 Leningradin lähellä Siiverskajan kylässä syntynyt isovenäläinen Aleksei Mihailovitsh Parfejev osoittautui Mopr:in ja Osoviahimin jäseneksi, kun hän ”tiedusteluteitse” paljastui sotilasarvoltaan luutnantiksi.

Toimeenpannuissa kuulusteluissa kävi ilmi, että Parfejev väitti salanneensa upseerinarvonsa, ”kun puna-armeijan vanhemmat upseerit ja politrukit olivat tehneet propagandaa, että suomalaiset kohtelevat vangiksi saamiaan upseereita huonommin kuin muita sotavankeja”. Samassa joukko-osastossa palvellut sotavanki kuitenkin kertoi, että Parfejev oli ollut kirjurina ilman upseerin tai aliupseerin arvoa. Vankitoveri kertoi Parfejevin hoitaneen tehtävänsä huonosti sekä puna-armeijassa että sotavankina ja yrittäneen ”viekkautta käyttäen hankkia itselleen parempia etuja kuin mitä toiset puna-armeijalaiset olivat saaneet nauttia”. Vankitoveri epäili Parfejevin ilmoittautuneen upseeriksi saavuttaakseen paremmat olosuhteet kuin mitä miehistöllä oli.

Sotavankileirin alaleirin päällikön todistuksen mukaan Parfejev oli leirillä ollessaan käyttäytynyt huonosti. Leiripäällikön mukaan Parfejev oli laiska, niskoitellut ja aiheuttanut muiden sotavankien keskuudessa ”epäedullista mielialaa ja osaltaan aiheuttanut tyytymättömyyttä”. Kuulustelut suorittaneen päämajan sotilashallinto-osaston valvontaelin 1:n virkailijan lausunnon mukaan Parfejev oli ”kiihkokommunisti ja sitä paitsi pahantahtoinen luonne”.

Parfejevin laiskuuteen ja parempien etujen tavoitteluun lienee vaikuttanut hänen heikko kuntonsa. Parfejev siirrettiin 64. sotasairaalaan maaliskuun loppupuolella 1942 ”nälkänäivetyksen” vuoksi, vaikka lääkäri oli todennut hänet täysin terveeksi kuukautta aiemmin. Hänet siirrettiin välillä sotavankileirille ja taas takaisin sotasairaalaan nälkiintymisen johdosta, kunnes hänet siirrettiin kesäkuun lopussa sotavankileiri 6:lle, elokuun alussa sotavankileiri 3:lle ja lopulta luovutettiin saksalaisille 22.9.1942.⁹¹³

⁹¹¹ Sotavankileiri 3:n vankikortisto, T6863/28, KA.

⁹¹² Silvennoinen 2008, s. 70.

⁹¹³ Valpo KD 629/1456 vuodelta 1942, KA; saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

Kommunistisen aatteen levittäminen eli kiihotus oli valvontaosaston näkökulmasta vakava asia. Kiihottajat rinnastettiin vaarallisuudessaan poliittisiin upseereihin päätellen siitä, että ensimmäisessä valvontaosaston sotavankiluovutuksessa saksalaisille luovutettiin 44 poliittisen upseerin ja yhden NKVD:n tutkijan lisäksi seitsemän kiihottajaa.

Pelkästään sotavankikorttien perusteella on varsin hankala todentaa, oliko joku vanki "yllyttäjä" tai "kiihottaja". Mainintoja on vain kirjeistössä sotavankileiri 3:lle syksyllä 1941 siirrettäväksi anottujen sotavankien kohdalla.

Konkreettisia esimerkkejä kiihotuksesta on seitsemän sotavankileiri 20:lta kiihotustoiminnan vuoksi sotavankileiri 3:lle lähetetyn sotavangin osalta: "Toiminut toisten vankien kertoman mukaan rintamalla poliittisena kiihottajana, vaikka ei ollut politrunki. Epäilyttävää toimintaa myös leirin vankien keskuudessa", "yritti joka aamu aiheuttaa työhön lähdössä viivytystä ja turmeli tahallaan varusteitaan", "kiihotti leirillä useaan otteeseen toisia vankeja tyytymättömyyteen ruokaan ja työhön sekä yllytti heitä toimimaan vastoin venäläisen parakkivanhimmman käskyjä. Ehkä hiukan hermosairas".⁹¹⁴

Vähilläkin voimilla oli mahdollista yllyttää toisia, kuten teki vuonna 1902 syntynyt isovenäläinen majuri Stepan Ivanovitsh Smirnov, 33. Rajavartio-osaston päällikkö. Hänet pidätettiin lokakuun alkupuolella sotasairaalassa "epäiltynä yllyttäjäksi tuhotyöhön". Päämajan valvontaosasto luovutti hänet saksalaisille joulukuussa 1941.⁹¹⁵

Sotavankileiri 12:n vankipassitus 2.10.1941 kuvaa sotavankileirin päällikön suhtautumista kiihottajiin. Passituksen mukaan sotavankileiri 1:lle lähetettiin 94 sotavankia "[...] jotka ovat osoittautuneet siinä määrin vaarallisiksi kiihottajiksi, että heidän pitämisensä täällä työleirillä ei ole mahdollista".⁹¹⁶ Kiihottajat koettiin konkreettiseksi uhkaksi, sillä he lietsoivat vankeja kapinaan.

Huhtikuussa 1942 päämajan valvontaosaston vastavakoilutoimisto ehdotti kotijoukkojen esikunnalle, että 28. sotasairaalassa olleet kymmenen nimeltä mainittua sotavankia pitäisi tervehtymisensä jälkeen siirtää sotavankileiri 3:lle, sillä heidän epäiltiin suunnittelevan kapinaa. Tieto oli saatu sotavangilta, joka omien puheidensa mukaan oli palvellut NKVD:n salaisissa joukoissa. Hänen mielestään sotavankileireille pitäisi järjestää kapinoita, joihin keväällä suomalaisten selustaan pudotetut laskuvarjomiehet voisivat osallistua. Sotavanki arveli, että kapinoiden järjestäminen olisi helppoa, sillä suomalaisten leirien vartiomiehet olivat invalideja.⁹¹⁷

Kiihottamisessa kyse oli nimenomaan aatteesta, ei pelkästä niskuroinnista. Sodan pitkittyessä sotaväsymys näkyi myös sotavangeissa niskurointina. Niskuroijat päättyivät sotavankileiri 24:lle, kun se perustettiin vuonna 1942.

⁹¹⁴ KotijE nro 2202/Järj.1b/sal. Sotavankileiri 20:n päällikölle 14.11.1941, KotijE, svstto, Fa 6, KA.

⁹¹⁵ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; Päämajan valvontaosaston pidätettyjen luettelo nro 19, 1.–15.10.1941, Valpo I amp XXA7a2, KA.

⁹¹⁶ Passitus 2.10.1941, T7699/27, KA.

⁹¹⁷ Päämajan valvontaosasto, vastavakoilutoimisto, nro 4672/Valv.2/sal. kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimistolle 9.4.1942, KotijE svstto, Fa 14, KA.

Sitä ennen niskuroijan kohtalona saattoi olla ampuminen ilman tuomiota. Näin kävi IV armeijakunnan alaisella Römpötin leirillä olleelle sotavangille, joka oli kiihottanut toisia ja kieltäytynyt töistä.⁹¹⁸

Tyytymättömyys vallitseviin oloihin ei riittänyt sotavankileiri 3:lle siirron perusteeksi, vaikka sotilashallintoalueen valvontaelin sitä ehdottikin 30.12.1941 sotavanki Pavel Vasiljevin tapauksessa. Muut sotavangit olivat ilmiantaneet hänet kiihotuksesta ja tyytymättömyyden levittämisestä sotavankileiri 14:ssa. Vasiljevin oli kuultu sanoneen muun muassa, että suomalaiset pitävät vankeja nälässä, että he pahoinpitelevät vankeja ja ”jos minä vielä pääsisin rintamalle, niin taistelisin viimeiseen ammukseseen saakka suomalaisia vastaan”. Yksi vankitovereista piti Vasiljevia kiihkeänä kommunistina.

Kuulustelija kuitenkin totesi, ettei hän voinut katsoa Vasiljevin syyllistyneen kiihotukseen, vaan kyseessä oli pikemmin ”henkilökohtaisen tyytymättömyyden hetkellinen purkautuminen”. Sotavanki Vasiljev sai jäädä sotavankileiri 14:n, eikä häntä koskaan siirretty sotavankileiri 3:lle.⁹¹⁹

Henkisen työn tekijät

Epäilyttäviä olivat myös ”henkisen työn tekijät”, joiden osuus saksalaisille luovutetuista sotavangeista oli suhteessa suurempi kuin heidän osuutensa sotavangeista tai edes sotavankileiri 3:lle siirretyistä sotavangeista.

Kaiken kaikkiaan sotavankileiri 3:lle siirretyt vangit olivat koulutettua joukkoa. Noin neljäsosa leirin vangeista oli ”henkisen työn tekijöitä”, loput työläisiä. Aluksi henkisen työn tekijöiden osuus leirin vangeista oli suurempi, noin kolmannes, mutta heidän osuutensa laski sitä mukaa kun saksalaisille luovutettiin sotavankeja.⁹²⁰

Valvontaosaston käskyssä sotavankileiri 3:lle siirrettävistä henkilöryhmistä mainitaan kuitenkin vain opettajat ja toimittajat. Valvontaosastolla tiedostettiin selvästi toimittajien mahdollisuus vaikuttaa muiden mielipiteisiin.

Neuvostoliitossa ilmestyneet lehdet olivat kommunistisia, sillä maassa vallitsi tiukka sensuuri. Sanomalehtien toimittajina olleet sotavangit olivat siis väistämättä ”poliittisesti epäluotettavia”. Toimittajista vuonna 1897 Paateneessa syntynyt karjalainen Nikolai Jakovlevitsh Gromov havaittiinkin politrukiksi. Samoin politrukiksi havaittiin Novaja Ladoga-lehden toimittajana Salmissa ennen jatkosotaa toiminut ukrainalainen tai

⁹¹⁸ Kujala 2008, s. 168.

⁹¹⁹ Valpo KD 28/1355 vuodelta 1942, KA; SPR, sotavankitoimisto, Bc 41, KA.

⁹²⁰ Sotavankileiri 3:n viikkoilmoitusten liitteet (ammatti-ilmoitukset) 1.2.1942–11.10.1942, T6861/8, KA.

isovenäläinen Vasili Lukjanovitsh Kovaljov, joka oli koulutukseltaan opettaja.⁹²¹

Politruukiksi ja 43. divisioonan esikunnan julkaiseman puolue- ja propagandalehden toimittajaksi epäillyn kersantin, isovenäläisen Feodor Pavlovitsh Ivolginin ilmiantoivat hänen vankitoverinsa, jotka väittivät nähneensä tämän alipolitrukin arvomerkein varustetussa puvussa ja mainitun lehden toimittajana. Eräs ilmiantajista oli toiminut joukko-osaston kirjapainossa painajana, joten hänellä oli ollut tilaisuus nähdä Ivolgin työssään. Ivolgin itse kiisti väitteet, mutta hänet ehdotettiin siirrettäväksi sotavankileiri 3:lle ”politrukkina ja poliittisesti epäluotettavana henkilönä”.⁹²²

Sotavankileiri 3:lle päätyneistä lehtimiehistä Arvo Vaara, entinen Tuokkola, lienee täyttänyt valvontaosaston määritelmän kiihkokommunistista.

Arvo Vaara oli kastettu Arvi Antinpoika Tuokkolaksi. Hän oli syntynyt Suomen Teuvalla vuonna 1891 isänsä Antti Tuokkolan toisesta avioliitosta. Arvi oli kahdeksas perheen kaikkiaan 12 lapsesta. Vanhin velipuoli Sameli jäi pitämään tilaa, joten muiden täytyi hakea itselleen elanto muualta. Niinpä Arvi muutti vuonna 1908, siis 17-vuotiaana, Yhdysvaltoihin 16 vuotta vanhemman sisarpuolensa Johannan luo. Pian Arvi muutti Kanadaan Vancouveriin, jossa hän työskenteli etupäässä metsätöissä.

Arvo liittyi Kanadan sosiaalidemokraattiseen puolueeseen jo vuonna 1912. Arvon vasemmistolaisuus liittyi ehkä osin vanhempien perintönä tulleeseen yhteiskunnalliseen aktiivisuuteen—vanhemmat hoitivat pitäjän lainakirjastoa—, mutta ennen kaikkea se oli elämäkokemuksen tuoma valinta. Pikkuveljistä Kosti ja Antti osallistuivat työväenliikkeen toimintaan, Yrjö taas lähti Saksaan jääkärikoulutukseen ja osallistui vapaussotaan valkoisten puolella. Sodan jälkeen Yrjö toimi Tampereen suojeluskunnassa paikallispäällikkönä.

Vaara oli vuodesta 1924 Kanadassa Sudburyssa ilmestyneen Vapausnimisen suomenkielisen sanomalehden johtavia toimittajia, omien sanojensa mukaan vastaava toimittaja. Lehti oli tosin siinä määrin sosialistinen, ettei se halunnut määritellä päätoimittajaansa tai muitakaan johtosuhteita. Vaaran ura lehtimiehenä oli katkolla vuonna 1929, kun hänet pidätettiin syytettynä kuninkaan kunnian loukkaamisesta. Oikeus tuomitsi Vaaran puoleksi vuodeksi vankeuteen ja 1 000 dollarin sakkoihin tai varojen puutteessa kahden vuoden vankeusrangaistukseen. Vaara palasi lehden toimittajaksi vuonna 1931, mutta seuraavan kerran hänet vangittiin keväällä 1932

⁹²¹ Sofia Kovaljovan kirjeet SPR:lle 22.8.1942 ja 20.5.1943, SPR, sotavankitoimisto, Ec 1 KA; SPR, sotavankitoimisto, saksalaisille luovutettujen sotavankien kortisto, KA.

⁹²² Valpo KD 1374/1577 vuodelta 1942 liitteinen, KA; jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokannan (KA) mukaan sotavanki Ivolgin kuoli lokakuussa 1942 tuberkuloosiin 64. Sotasairaalassa, joten häntä ei todennäköisesti siirretty sotavankileiri 3:lle.

syytettynä "salaliittoutumisesta kumota väkivallalla Kanadan hallitus".

Syyte johti Vaaran karkottamiseen maasta. Hänelle myönnettiin suomalainen passi kotimaahansa paluuta varten ja hänet saatettiin vartioituna käsimatkatavaroineen Halifaxista 17.12.1932 kohti Lontoota lähteneeseen s/s Auraniaan. Laivan saavuttua Lontooseen brittiläinen poliisivartio saattoi hänet Hullista Suomeen lähtevään s/s Arcturukseen 28.12.1932. Jollakin keinolla Vaara kuitenkin jättäytyi laivasta Tanskassa ja siirtyi sieltä edelleen Neuvosto-Karjalaan Petroskoihin käymättä lainkaan Suomessa.

Kanadassa Vaara oli kuulunut kommunistisen puolueen keskuskomiteaan vuosina 1929–1931. Neuvostoliittoon siirryttyään hän sai maan kansalaisuuden hakemuksensa perusteella vuonna 1933, mutta ei tuolloin päässyt puolueen jäseneksi eikä myöhemmin pyrkinytkään. Vaara oli pari vuotta toimittajana suomenkielisessä radiossa Petroskoissa ja Uhtualla, mutta kun suomalaisuus alkoi Stalinin vainojen vuoksi olla Neuvostoliitossa rasite, hän erosi radion palveluksesta ja vietti vuodet 1936–1940 metsätyöläisenä Karjalassa.

Kesällä 1940 hänet siirrettiin takaisin radiokomitean palvelukseen Petroskoihin, missä toimessa hän oli, kunnes kaupunki evakuoitiin syyskuussa 1941. Evakkomatka myrskyävän Äänisen yli päättyi kehnosti, sillä Vaaraa kuljettanut proomu ajautui suomalaisten puolelle Vehkaojan rantaan. Suomalaiset joukot saapuivat paikalle seuraavana päivänä ja Vaara sai palata Äänislinnaan, mutta hänet pidätettiin 17.11.1941 siviilihenkilönä henkilöllisyytensä ja menneisyytensä selvittämiseksi. Sitä tietä hän päätyi sotavankileiri 3:lle. Muistitiedon mukaan Teuvan nimismies olisi käynyt tunnistamassa Vaaran sotavankijärjestelyleirillä Pieksämäellä. Vaara luovutettiin saksalaisille syyskuussa 1942.⁹²³

Kaikki toimittajat eivät kuitenkaan päätyneet sotavankileiri 3:lle. Esimerkiksi Jevgeni Badurov, vuonna 1913 Moskovassa syntynyt armenianvenäläinen sotamies ja englanninkielisen Moscow News -lehden toimittaja, sai kuulustelujen jälkeen synninpäästön, kun kävi ilmi, että hänet oli tuomittu vankeuteen Neuvostoliiton vastaisista kirjoituksista.

⁹²³ Teuvan seurakunnan rippikirja 1891–1900 (IAa18), Tuokkola nro 5, KA; Valpo KD nro 375/1413 vuodelta 1942 liitteinen, KA; Vapaus 14.5.1932 (nro 115) ja 29.11.1932 (nro 282), Department of Immigration and Colonization, kirjelmä nro 3.p.876/3.V.191 30.12.1932, Suomen pääkonsulinviraston kirjelmä nro 2448 25.7.1932 ja Receipt for Delivery of Immigrant, Dominion, Immigration Service, kirjelmä 17.12.1932, Department of Citizenship and Immigration, Immigration Branch, RG 76, vol. 376, file 513116, Arvo Vaara, mf C-10274, LAC; Kirsti Mäntylän tiedonanto 13.6.2014; Pohjalainen 18.11.2003.

Kuulustelujen perusteella häntä pidettiin sopivana propagandataroituksiin.⁹²⁴

Myös TASS:n, Neuvostoliiton virallisen uutistoimiston, rintamakirjeenvaihtajina toimineet juutalaiset Mihail Abramovitsh Grinberg ja Edvard Mihailovitsh Haikin otettiin vuodenvaihteessa 1941–1942 Valtion tiedotuslaitoksen palvelukseen. On itsestään selvää, että heitä ei pidetty poliittisesti epäluotettavina, päinvastoin.⁹²⁵ Myöhemmin heidät kuitenkin todettiin vakaumuksellisiksi kommunisteiksi ja kiihottajiksi ja toimitettiin sotavankileiri 3:lle.⁹²⁶

Monet sotavangit tarjosivat kirjoituksiaan Suomen propagandan käyttöön. Joskus se saattoi johtaa parempaan kohteluun tai tehtäviin, mutta joissain tapauksissa huomio kiinnittyi sotavangin kirjallisten lahjojen sijasta hänen menneisyyteensä. Valkovenäläinen insinööriupseeri, vuonna 1899 syntynyt Nikolai Ignatovitsh Arhipovitsh esimerkiksi tarjosi 3. divisioonan tuhosta kertovaa kirjoitustaan käytettäväksi sillä ehdolla, että se julkaistaan nimellä Jan Bezdomny.⁹²⁷ Mahdollisesti puolalaisen marksistin ja filosofin Jan Hempelin pseudonyymien käyttäminen omana pseudonyyminä herätti epäilyksiä. Joka tapauksessa päämajan valvontaosasto luovutti Nikolai Ignatovitsh Arhipovitshin saksalaisille 27.6.1942.

Valvontaosasto luovutti saksalaisille 29 opettajaa ja yhden professorin. Tässä opettajan määritelmän ulkopuolelle on jätetty autokoulunopettaja, viilariopettaja ja balettiopettaja. Luovutetuista opettajista 12 oli sotilasarvoltaan poliittisia upseereita ja 11 upseereita tai sotilaskamiehiä. Seitsemän luovutetun opettajan kohdalla luovutusssyy oli siis jokin muu kuin sotilasarvo.

Neuvostoyhteiskunnassa opettajien keskeisenä tehtävänä oli kouluttaa alueensa väestöä joka suhteessa kommunistiseen ajatteluun ja toimintaan. Neuvosto-opettajilla tuli olla kommunistinen vakaumus ja heidän tuli osallistua kommunististen järjestöjen toimintaan jo opiskeluaikanaan. Opettajien koulutuksessa painotettiin ideologisia seikkoja.⁹²⁸

Ei siis ole ihme, että valvontaosaston määräyksessä sotavankileiri 3:lle siirrettävistä henkilöistä mainitaan epäilyksenalaiset opettajat. Itä-Karjalan Vitelessä sijainneella, poliittisesti epäluotettaville henkilöille tarkoitetulla leirillä noin kuudesosa vangeista eli 21 henkilöä oli opettajia.⁹²⁹

Kaikki opettajat eivät olleet suomalaisten viranomaisten mielestä epäilyksenalaisia, sillä jatkosodan aikana sotavankeudessa Suomessa oli

⁹²⁴ Jevgeni Badurovin rintamakuulustelukortti, T4013/24, KA. Ensimmäinen arvio vangin sopivuudesta ei kuitenkaan pitänyt paikkaansa, sillä hänet siirrettiin "kurileiri" 24:n, jossa hän kuoli kesällä 1942.

⁹²⁵ Kallatsa 2009, s. 101 ja 144.

⁹²⁶ Pöytäkirja, laadittu yleisesikunnan päällikön määräyksestä asetetun toimikunnan Helsingissä valvontaosaston virkahuoneistossa 25.–29.9.1943 pitämässä kokouksessa, T19658/B10, KA.

⁹²⁷ Päämaja, tiedusteluosasto, Vnk. ptk. nro 1925, Sv. Arhipovitsh, Nik. Ignat. (Jan Bezdomny Z 1192. 65. SotaS.), T19128, KA.

⁹²⁸ Long ja Long 1999, s. 31–32, 34–35; Hölsä 2000, s. 51–52.

⁹²⁹ Leirin vankien lukumäärä 17.7.1944 mennessä oli 116 henkilöä, Kolvasjärven keskitysleirin henkilöluettelo, T9729/23, KA.

satoja neuvosto-opettajia. Heistä 52 luovutettiin saksalaisille sotavankien vaihtojen ja etnisten saksalaisten ja baltialaisten sotavankien luovutusten yhteydessä.

Sitä paitsi Neuvostoliitossa opettajana toimineita tarvittiin Itä-Karjalassa kasvattamaan suomensukuista väestöä. Itä-Karjalan väestön koulutusta ja neuvosto-opettajien käyttämistä opetustehtäviin alettiin pohtia heti elokuussa 1941. Tällöin päätettiin kouluttaa itäkarjalaisia opettajia jossakin Suomessa toimivassa seminaarissa, jotta Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valvontaosasto voisi samalla valvoa opettajien poliittista soveliaisuutta. Koulutuspaikaksi määrättiin sittemmin Mieslahden kansanopisto Kajaanin lähellä.

Kajaaniin lähetettävien opettajaehdokkaiden luetteloihin merkittiin suoritettun tutkinnon lisäksi myös poliittinen kanta. Valvontaosasto ei kuulustellut ehdokkaita kotipaikoillaan vaan tukeutui lähinnä alue-esikuntien keräämien ehdokasluetteloiden tietoihin ja valtiolliselta poliisilta saatuihin luotettavuuslausuntoihin.

Inkerinmaalla Hietämäen seurakuntaan kuuluneessa Paukalan kylässä vuonna 1908 tai 1909 syntynyt Nadja (Nadezhda) Haltsonen oli toiminut seitsenluokkaisen vajaan keskeiskoulun opettajana Aunuksessa. Hänet piti lähettää Itä-Karjalan opettajaseminaariin syksyllä 1941 samoin kuin 87 muuta opettajaa Aunuksen piiristä. Nadja Haltsonen opinnot keskeytyivät ennen alkuaan, sillä valvontaosasto pidätti hänet marraskuussa 1941 poliittisesti epäilyttävänä henkilönä. Hänet siirrettiin saman tien sotavankileiri 3:lle.

Osasyynä saattoi olla perhetausta. Nadjaa muutaman vuoden vanhempi Sofia-sisar oli ollut puoluekandidaattina vuosina 1934–1935. Nadjan aviomies Aarne Konstantininpoika Tuominen (s. 1. tai 30.1.1909 Kemi, Oulun lääni) oli loikannut rajan yli Neuvostoliittoon vuonna 1930. Valtiollisen poliisin arvion mukaan Aarne oli ”kiihkeä kommunisti” ja omankin kertomansa mukaan käynyt Neuvostoliitossa vuoden verran puoluekoulua, ollut kommunistisen puolueen kandidaattina ja kuulunut ammattiliittoon.⁹³⁰

Monet Itä-Karjalan opettajista olivat siirtyneet itään ennen alueen valtaamista. Itä-Karjalaan jääneistä jotkut yrittivät peitellä ammattiaan – ja saattoivat päätyä vankileirille poliittisesti epäilyttävinä. Pian Mieslahden seminaarin alettua huomattiin, että suuri osa kursseille valituista oli uskollisia neuvostojärjestelmälle ja kommunistiselle aatteelle. Kolme kurssilaista

⁹³⁰ Haltsonen luovutettiin saksalaisille syyskuussa 1942. Haltsonen vaiheista: Valpo, pääosaston henkilökortisto (Haltsonen Nadja, Tuominen Aarne), KA; Sofia Haltsonen väestökortti, JAV, kansio 87, SM, KA; Inkerin suomalaisten seurakuntien arkisto II-10, aukeama 281, KA; Lahti-Argutina 2001. Nadja Haltsonen mies Aarne Tuominen koki saman kohtalon kuin moni muu suomalainen loikkari. Hänet pidätettiin vuonna 1937 ja ammuttiin seuraavana vuonna.

siirrettiin maaliskuussa 1943 vankileirille Neuvostoliitolle myönteisen mielialan ylläpitämisen ja kiihotustyöhön osallistumisen vuoksi.⁹³¹

Hallinnolliset johtohenkilöt

Christian Hartmann tulkitsee, että ”hallinnollisten johtohenkilöiden” sisällyttäminen ”Komissaarikäskeyn” tarjosi saksalaisille mahdollisuuden laajentaa pidätettävien ja *Einsatzkommandolle* luovutettavien henkilöiden ryhmää. Hän laskee, että siviileihin kuuluneiden hallinnollisten johtohenkilöiden lukumäärä Neuvostoliitossa saattoi olla satojatuhansia tai miljoonia.⁹³²

Päämajan valvontaosaston käskyn ”hallinnollisilla johtohenkilöillä” tarkoitetaan sekä sotavankien joukossa olleita johtohenkilöitä että siviilihenkilöinä pidätettyjä. Sotavankileiri 3:lle siirretyistä kovin moni ei ainakaan sotavankikorttien niukkojen tietojen perusteella kuulunut tähän ryhmään. Sotavankikorttien perusteella kolhoosien johtohenkilöiksi laskettavia ei sotavankileiri 3:lle siirretyissä ollut kuin kaksi, joista toinen luovutettiin saksalaisille ja toinen menehtyi leirillä.⁹³³

Johtavassa asemassa olevat sotavankileiri 3:lle siirretyt sotavangit olivat sitä paitsi lähes poikkeuksetta myös upseereita ja huomattavan usein juutalaisia, joten heidän siviiliammattinsa ei ole välttämättä ollut ainoa syy sotavankileiri 3:lle siirtoon.

Vuonna 1895 syntynyt isovenäläinen yliluutnantti Timofei Matvejevitch Levitshev oli tosin 131. Reserviläisrykmentin 1. pataljoonan komentaja, mutta suomalaisia valvontaviranomaisia kiinnosti luultavasti enemmän hänen siviiliuransa Karjalassa. Hän oli työskennellyt Karjalassa vuodesta 1924 luottamustoimissa, ensin kauppajärjestöjen johtajana osuuskunnissa, Petroskoin kaupungissa Karjalan kulutusosuuskunnan kauppahallinnon varastoista vastaavana, Sorokan piirin työläisten muonitustoimiston johtajana, Pudozhin piirin yleisen muonitustukikohdan johtajana ja Vienanmeren-Itämeren Kombinaatin leirien muonittajana.⁹³⁴

Syy siihen, miksi suomalaiset valvontaviranomaiset pitivät ”hallinnollisia johtohenkilöitä” epäilyttävänä, käy ilmi isovenäläisen sotamies Dimitri Gromovin kuulustelupöytäkirjan läheteestä.

Vuonna 1900 syntynyttä Gromovia kuulusteltiin 64. sotasairaalassa siksi, että valvontaosasto kaipasi tietoja Gromovin joukkoyksikön johtajista. Valvontaosaston kirjeen mukaan Gromov saattoi olla itsekkin epäilyttävä. Kuulusteluissa kävi ilmi, että Gromov oli toiminut

⁹³¹ Hölsä 2000, s. 24–26, 30–31, 43–45, 51–54.

⁹³² Hartmann 2009, s. 481.

⁹³³ SPR, sotavankitoimisto, Bb 56 (Roman Uljanovin sotavankikortti), KA; Fjodor Zubarjev: jatkosodan kuolleiden sotavankien tietokanta, KA.

⁹³⁴ Päämajan tiedusteluosasto, Vnk. ptk. nro 1627, Timofei Levitshev, T 19128, KA, saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

Karjalan Neuvostotasavallan finanssikomissariaatin kirjanpitolarkastajana kesäkuuhun 1941 saakka, jolloin hänet oli kutsuttu puna-armeijaan. Siviiliammatti ei heijastunut sotilasuoraan, sillä Gromov osallistui sotaan tavallisena sotamiehenä. Gromov myönsi osallistuneensa poliittiseen opiskeluun iltaisin niin kutsutuissa punanurkissa mutta väitti, että poliittinen opiskelu oli pakollista kaikille valtion viranhaltijoille.

Sotilashallintoalueen valvontaelimen päällikkö esitti sotavanki Gromovin siirrettäväksi sotavankileiri 3:lle, koska häntä "virka-asemansa perusteella voidaan pitää hallinnollisena johtajana ja sen perusteella myös *kommunistien luottamusmiehenä* [kursivointi kirjoittajan]".⁹³⁵

Vallatulta alueelta tavatut siviilit

Valvontaosaston marraskuussa 1941 antaman määräyksen mukaan sotavankileiri 3:lle piti kerätä "erikoisen tarkassa valvonnassa pidettävät sotavangit ja näihin rinnastettavat vallatulta alueelta tavatut siviilit".⁹³⁶

Se ei ollut ensimmäinen Itä-Karjalan siviiliväestön valvontaan tähtäävä toimenpide, sillä vallatun alueen poliittisesti epäluotettava aines, sekä suomensukuiset että "vierasheimoiset", pyrittiin eristämään jo ennen sotavankileiri 3:n perustamista.

Saksalaisilla valloittettavaa aluetta varten laadituilla määräyksillä oli vaikutusta myös Itä-Karjalan siviilihallinnon ja poliisitoimen suunnitteluun. Itä-Karjalan sotilashallintoaluetta koskevissa heinäkuussa ja elokuussa 1941 laadituissa muistioissa toistetaan sanasta sanaan Saksan Norjan-armeijan 27.6.1941 antaman käskyn "kommunististen aineiden ja toimihenkilöiden" joukkoon kuuluvat henkilöryhmät (ks. liite 3).

Sekä Saksan Norjan-armeijan käskyssä että Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan muistioissa mainitaan a) NKVD:n johtajat ja virkailijat, b) kommunistisen puolueen ja kominternin rekisteröidyt jäsenet, c) teollisuuslaitosten, yhdistysten ja järjestöjen poliittiset johtajat, d) Komsomolin johtajat, f) (ItäKARSE:n käskyssä kohta e) sanomalehtielinten johtajat ja g) (ItäKARSE:n käskyssä kohta f) kaikki miliisin jäsenet. Vain Saksan Norjan-armeijan käskyn kohta e) puna-armeijan komissaarit on jätetty pois Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan muistioista–vihollisen sotilaita ei siviilihallintoalueella pitänytkään olla.⁹³⁷

⁹³⁵ Valpo I KD nro 776/1480 vuodelta 1942 liitteinen, KA. Siirto sotavankileiri 3:lle ei toteutunut, sillä hän kuoli noin kuukautta myöhemmin, 30.3.1942, samassa sotasairaalassa nälkänäivetykseen; jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA.

⁹³⁶ Päämajan valvontaosaston kirje no 5847/valv.2/sal. 4.11.1941, saapui KotijE:lle 5.11.1941, KotijE, svstso, Fa 6, KA.

⁹³⁷ Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta, P.M. 21.7.1941, T5682/2, KA; Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta, P.M. 11.8.1941, koskee poliisitoimen järjestelyä Itä-Karjalan sotilashallintoalueella, T5682/2, KA.

Lähteistä ei käy ilmi, mikä taho antoi Itä-Karjalan sotilashallinnolle saksalaisen käskyn tiedoksi. Jakelu on luultavasti tullut päämajasta, sillä myös Karjalan armeijan alaisen VII armeijakunnan esikunnan alaisen vallatun alueen järjestelytoimisto antoi 19.8.1941 sanatarkasti vastaavan käskyn omalla alueellaan noudatettavaksi.⁹³⁸

Itä-Karjalan sotilashallintoalueella siis sovellettiin saksalaista määräystä kommunististen aineiden ja johtohenkilöiden erottelusta. Käsky ei jäänyt kuolleeksi kirjaimeksi, vaan sitä alettiin toteuttaa heti. Itä-Karjalan hallinnon ja poliisitoimen järjestelyä koskevissa kirjelmissä elokuun alkupuolelta 1941 on mainintoja ”Poliittisesti vaarallisten henkilöiden, ”kommunistien” ja ”epäluotettavien henkilöiden” pidättämisestä.⁹³⁹

Itä-Karjalassa tosin eroteltujen aineiden kohtelu poikkesi saksalaisten rintamavastuualueesta, sillä Itä-Karjalassa heidät tuli pidättää ja sijoittaa keskitysleireihin. Keskitysleirejä perustettiin vierasheimoista siviiliväestöä varten Itä-Karjalaan heti kun alue oli vallattu. Sodan alussa Itä-Karjalasta kuitenkin puuttui varsinainen poliittisesti epäluotettavalle ainekselle tarkoitettu vankila, ”turvasäilö”. Sodan jälkeen esitettiin, että väestön saaminen tuottavaan työhön oli tärkeämpää kuin poliittisesti epäluotettavan aineksen eristäminen.⁹⁴⁰

Totuus on kuitenkin se, että miehitetyn alueen hallintoa ei ollut suunniteltu etukäteen niin hyvin, että olisi osattu ottaa huomioon myös vankein- ja oikeudenhoidon tarve, saati tämäntyyppinen eristystarve. Poliittisesti epäluotettavat sotavangit ja siviilit kansallisuuteen katsomatta sijoitettiin aluksi Vitelen keskitysleirille.

Keväällä 1942 perustettiin Repolan Kolvasjärven kylään keskitysleiri ”bolsevistisen menneisyyden omaaville” suomalaissyntyisille henkilöille. Vierasheimoiset poliittisesti epäluotettavat sijoitettiin edelleen Vitelen leirille.⁹⁴¹

Myös kenttäarmeijan ottamat siviilivangit oli sijoitettava, joten armeijakuntien alaisuuteen perustettiin leirejä siviiliväestöä varten. VII armeijakunnan alueelta tavatut poliittisesti epäluotettavat henkilöt sijoitettiin 9.8.1941 annetun käskyn mukaan Impilahden kunnassa sijainneelle Karjalan armeijan alaiselle Ruokojärven keskitysleirille.⁹⁴²

Ruokojärven keskitysleirin toiminnan päättyttyä 15.10.1941 sen vangit sijoitettiin vierasheimoiselle väestölle tarkoitetuille keskitysleireille Viteleen ja Repolan Kolvasjärvelle. Kun Vitelen vanha venäläinen pakkotyöleiri

⁹³⁸ Itä-Karjalan sotilashallinto-esikunta, PM 21.7.1941, T2073/1, KA; VII Armeijakunnan esikunta, nro 1/Vall.A. järj.tsto/III, Liittyy: 426/X/16.sal, Käsky hallinnon tilapäisjärjestelystä vallatulla alueella 19.8.1941 liitteinen, T2073/1, KA; Turunen 1978, s. 35; Sana 2003, s. 314.

⁹³⁹ Elsinen 1979, s. 240–241.

⁹⁴⁰ Merikoski 1956, s. 601.

⁹⁴¹ Sotavankileirikäsikirja, s. 264; ItäKarSE hallinnollinen osasto, kirjelmä nro 2357/442/Hall.5/sal. 6.5.1942, T2875, KA. Keväällä 1942 tilanne todettiin epätydyttäväksi ja epäluotettava vierasheimoinen väestö määrättiin siirrettäväksi Vitelen keskitysleirille ja suomenheimoinen epäluotettava aines perustettavalle Kolvasjärven keskitysleirille.

⁹⁴² KAR AE, Osasto 1, nro 510/X/5c/sal. , koskee menettelyä eristettyjen itä-karjalaisten suhteen, 9.8.1941, T2073/1, KA.

todettiin talven 1941–1942 aikana sopimattomaksi majoituspaikaksi, Itä-Karjalaan Kinnasvaaran autiokylään perustettiin vuonna 1942 vankilan yhteyteen leiri, johon aiemmin Vitelessä pidätettyinä olleet epäluotettavat henkilöt sijoitettiin.

Näihin kahteen leiriin sijoitettiin enimmillään 500 henkilöä, joista osa oli vapaaehtoisesti mukana seuranneita perheenjäseniä.⁹⁴³ Leiriin sulkemista ei pidetty rangaistuksena, vaan poliisihoidollisena varokeinona, joka perustui eristettyjen bolsevistiseen menneisyyteen. Leirin tarkoituksena oli estää sen asukkaita osallistumasta suomalaisen hallinnon jarrutukseen ja hallinnon vastaisiin tekoihin. Keväällä 1942 annetun keskitysleiriohjesäännön mukaan sotilashallinnon alaisissa keskitysleireissä pidettiin mm. poliittisesti epäluotettavia sotilashallintoalueen kansalliseen ja epäkansalliseen väestöön kuuluvia henkilöitä.⁹⁴⁴

Käytännössä ainakin osa oli leirillä ”huonotapaisuuden”, kuten yleisen niskoittelun tai vilpillisyyden vuoksi. Esityksen leireille siirtämisestä teki valvontatoimisto, mutta päätös oli sotilashallintokomentajan tai Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan hallinnollisen osaston vastuulla. Leireiltä vapauttaminen oli harvinaista, sillä alle 10 % sodan aikana leirillä olleista vapautettiin ennen sodan loppumista.⁹⁴⁵

Yksi syy sotavankileirille siirtämiseen oli keskitysleirien luonne. Tiukasti vartioidulle sotavankileiri 3:lle oli hyvä siirtää ne siviilit, jotka eivät verraten avoimilla keskitysleireillä pysyneet. Useampi alkujaan keskitysleireillä olleista siviileistä päätyi karkumatkan jälkeen sotavankileiri 3:lle. Yksi heistä oli moninkertainen karkuri.

Syvärin voimalaitoksella syyskuussa 1941 pidätettyä isovenäläistä siviilivankia Mihail Jakovlevitsh Jermilovia (s. 1914) oli ensin säilytetty epäkansallista väestöä varten perustetulla Alavoisten leirillä, josta hän oli karannut 5.1.1942 ja uudelleen 31.3.1942 ja pidätetty pian karkaamistensa jälkeen. Jälkimmäisen karkaamistapauksen jälkeen hänet siirrettiin Itä-Karjalan poliittisesti epäluotettaville siviilivangeille tarkoitettu Vitelen keskitysleirille 31.3.1942 ja sieltä edelleen sotavankileiri 16:lle Impilahdelle 18.4.1942. Sieltäkin Jermilov karkasi 23.–24.4.1942 välisenä yönä, mutta saatiin kiinni jo 25.4.1942. Lopulta Jermilov siirrettiin sotavankileiri 3:lle 31.7.1942.⁹⁴⁶

Takaisinvallatulla alueella vangiksi jääneistä poliittisesti epäilyttäviä henkilöistä suurin osa oli isovenäläisiä. Joukkoon mahtui yksi

⁹⁴³ Rosén 1998, s. 102, 115; Elsinen 1979, s. 243; Turunen 1978, s. 93.

⁹⁴⁴ Laine 1982, s. 120, 122. Leirissä tosin tehtiin myös suomalais-kansallista valistustyötä, jolla oli tarkoitus kasvattaa näistäkin itäkarjalaisista kelvollisia asukkaita suomalaiseen Itä-Karjalaan. Leirin vahvuus oli enimmillään vähän yli sata.

⁹⁴⁵ Elsinen 1979, s. 242–244.

⁹⁴⁶ Jermilov luovutettiin saksalaisille 22.9.1942, saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; Jermilovin sotavankikortti, T6863/28, KA.

valkovenäläinen ja yksi ukrainalainen. Itä-Karjalassa vangituista siviileistä taas suuri osa oli karjalaisia.⁹⁴⁷ Heimosympatiat vaikuttivat suomalaisten valloittajien asenteisiin, mutta karjalaisella siviiliväestöllä oli kanssakäymistä hankaloittavia ennakkotietoja ja –luuloja valloittajista.

Vuokkiniemeen jääneet karjalaisnaiset kertoivat heinäkuussa 1941, että politrukki oli vakuuttanut suomalaisten raatelevan ja tappavan jokaisen. Suomalaisten löydettyä perunakellariin piiloutuneet naiset nämä olivat ryömineet piilostaan pyytäen suomalaisia tappamaan heti eikä kiduttamaan.⁹⁴⁸

Valloitetulta alueelta tavattujen siviilihenkilöiden poliittinen epäluotettavuus ei useimmiten käy ilmi säilyneistä lähteistä. Paikallishallinnon virkamiesten osuus on kuitenkin suuri. Tällaisia ”neuvostohallinnon virkamiehiä” olivat taluspäällikkö, virkamies, vakuutustarkastaja, agronomi, konttoristi ja kirjanpitäjä. Joukkoon kuuluu myös muista syistä kuin ammattiasemansa vuoksi vangittuja henkilöitä, kuten vangitsemisaikanaan 15-vuotias viilarinoppilas Vasili Petrovitsh Botsharov.⁹⁴⁹ Pelkkä kommunistinen menneisyys riitti pidättämisen ja vangitsemisen syyksi.⁹⁵⁰

Paikallinen väestö avusti suomalaisia ilmiannoin, joiden syy saattoi olla varsin henkilökohtainen. Eräs nainen ilmiantoi tyttärensä entisen miehen, jonka hän kertoi toimineen ”NKVD:n palveluksessa politrukkina”. ”Vaikutusvaltaisena poliittisena henkilönä” hän oli järjestänyt entisen vaimonsa Siperiaan. Kun asiaa ryhdyttiin tutkimaan, kävi ilmi, että seppänä elantonsa ansainnut mies oli itse joutunut tuomituksi vaimonsa pahoinpitelystä ja lopulta GPU:n vankilaan. Vapauduttuaan vuonna 1938 hän oli jatkanut sepän töitään. Vaimo sen sijaan oli joutunut irtolaisuudesta vankilaan vuonna 1940. Sekä miehen työkirjan että samaan aikaan vangiksi jääneiden miesten kertomusten perusteella valvontaosaston virkailija arvioi, että mies ei ollut ollut ”missään poliittisissa luottamustehtävissä, vaan kysymyksessä todellakin näyttää olevan kostomielessä tehty ilmianto”.⁹⁵¹

Valvontaupseerien tehtävänä oli selvittää väestön poliittista luotettavuutta. Kuten sotavankien kohdalla, myös siviiliväestön luotettavuuden arviointi perustui pitkälti arvioijan henkilökohtaiseen käsitykseen.

Syntyjään itäkarjalainen tiedustelu-upseeri Mikko Karvonen oli saanut etukäteen tietää, että Kinälähden kylä oli kommunistinen. Kyläläisiä elokuussa 1941 tavattuaan Karvonen totesi: ”Kommunisteja minä en

⁹⁴⁷ Valpo I, KD nro 731/1473 vuodelta 1942 liitteinen, KA; Valpon pääosaston henkilökortisto (Gromov, Nikolai), KA; SPR, sotavankitoimisto, Bb 54, KA; Vasili Frolovin, Nikolai Gromovin ja Grigorij Kobakovin sotavankikortit: T6863/28, KA.

⁹⁴⁸ Karvonen 2007, s. 51–52.

⁹⁴⁹ SPR, sotavankitoimisto, Bb 56 (Averjanovin ja Puzyirevan sotavankikortit), KA; jatkosodan kuolleiden sotavankien tietokanta, KA; Aleksandr Vasiljevitch Lazarev, Vitali Dmitrijevitsh Zanegin ja Nikolai Timofjevitch Shponarev: saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

⁹⁵⁰ Elsinen 1979, s. 241.

⁹⁵¹ Päämajan valvontaosasto, VII AK:n alatoimisto, nro 605/VII AK 51/L/sal. VII AKE:n Hall.os:n päällikölle 23.10.1941 liitteinen, T2073/1, KA.

Kinälahdessa kylläkään tavannut, joukon partasuisia, vilkkaita ja avomielisiä karjalaisukkoja vain...”

Kiestingistä kotoisin ollut Mikko Karvonen arvioi karjalaisia oman kokemuksensa ja heimosympatiansa kautta useimmiten positiivisesti silloinkin, kun aihetta poliittisiin epäluuloihin olisi ollut. Ylitettyään vanhan rajan 1.7.1941 Latvajärvellä Karvonen tapasi vankien joukossa vanhan karjalaismiehen, jota muut pitivät ”tulipunaisena bolshevikkina”. Karvosen mielestä harmaapartainen vanhus ”vaikutti löylynlyömältä”.⁹⁵²

Päämajan valvontaosaston saksalaisille luovuttamista vangeista 26 on pääteltävissä siviilihenkilönä vangiksi jääneiksi.

Sotavangiksi jääneisiin kuului jonkin verran puna-armeijaan kuulumattomia henkilöitä kuten kodinturvajoukoiksi perustettujen hävittäjäpataljoonien jäseniä, jotka kuitenkin osallistuivat sotatoimiin varsinaisten puna-armeijalaisten rinnalla. Heitä en lue siviilivangeiksi, en myöskään niitä autonkuljettajia, kokkeja ja työvelvollisia, jotka jäivät vangiksi rintamalla ja ilmoittivat kuuluvansa johonkin joukko-osastoon. Heistä moni ilmoittautui siviilivangeiksi sotilasarvoa kysyttäessä.

Tästä syystä olen määritellyt siviilivankeihin kuulumattomaksi joitakin henkilöitä, jotka itse ilmoittivat sotilasarvokseen ”siviili”. En ole lukenut vakoojia siviilivankeihin, vihollisen agentit kylläkin. Määritelmän erona on se, että agentit oli jätetty valloitetulle alueelle, vakoojat taas oli lähetetty vakoilumatkoille Suomeen tai valloitetulle alueelle.

Kansainvälisen oikeuden nojalla sotatilanteessa vangittuja statukseltaan epäselviä henkilöitä tuli kohdella sotavankina. Epäselvissä tapauksissa asiaa oli mahdollista selvittää tuomioistumisessa.⁹⁵³ Kun vihollisuuksiin osallistuneet siirrettiin sotavankileirille, he saivat laillisen taistelijan eli sotavangin statuksen.

Siitä ei ollut kyse alkujaankin siviilihenkilönä pidätettyjen sotavankileiri 3:lle siirrettyjen henkilöiden suhteen. Heidän siirtonsa peruste oli heidän epäluotettavuutensa. Heti sotavankileiri 3:n aloitettua toimintansa sinne siirrettiin takaisinvalloitetulta alueelta saatuja siviilivankeja, joita oli säilytetty takaisinvalloitetun alueen väestöä, siis siviilejä, varten tarkoitettulla Miehkälän keskitysleirillä. Siirtoon oli muun muassa seuraavia syitä: ”jatkuva huhujen levittäminen”, ”kiihotustoiminta. Kieltäytyi töistä”, ”varkauksia työmaalla, huhujen levittäjä”, ”on vaikuttanut koko aika kommunisti mielisenä”.⁹⁵⁴

Siviili- ja sotavankileirien asukkaiden tietoja tutkittaessa käy nopeasti ilmi, että ero sotavangin ja siviilin välillä oli veteen piirretty viiva. Työvelvollisena olleet miehet joutuivat usein sotavankileirille, vaikka olivatkin siviilivankeja.

Naisvangit määriteltiin helposti siviileiksi, vaikka he olisivat kuuluneet taisteleviin joukkoihin. Koska kaikki puna-armeijan naiset olivat saaneet myös

⁹⁵² Karvonen 2007, s. 45–46, 120–121, 149.

⁹⁵³ Rosén 1998, s. 105–106; Rosén-Parkkari 2004, s. 105–106.

⁹⁵⁴ Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 3555/Järj.1b/sal. Päämajan valvontaosastolle 19.1.1941, KotijE svststo, Fa 8, KA; Miehkälän keskitysleirillä olleiden henkilökortit, T6377/16, KA.

ensiapukoulutuksen, myös Neuvostoliitossa heitä pidettiin usein vain sanittääreinä, vaikka he olisivat osallistuneet aseelliseen taisteluun.⁹⁵⁵

Vuonna 1924 syntynyt, syksyllä 1941 siis 17-vuotias isovenäläinen naissanittäri Maria Tshaikina siirrettiin Miehikkälän leirille, vaikka hän oli jäänyt vangiksi rintamalla Viipurin lähellä 15.9.1941 asepusero yllään. Hän oli hakenut vapaaehtoisena armeijaan, ja asekunnoksi on merkitty ”kivääri ja käsikranaatti”. Hän oli aiemmin jättänyt anomuksen puolueen jäsenyydestä Komsomoliin. Hänen kohdallaan sotavankileiri 3:lle siirron syynä oli kotijoukkojen esikunnan mukaan kuitenkin kiihotus ja varkaudet työmaalla, joista häntä oli Miehikkälässä rangaistu.⁹⁵⁶

Vankiloiden ja tuomioistuimien puute

Yhtenä syynä Itä-Karjalassa vangiksi jääneiden siviilien siirtämiseen sotavankileiri 3:lle oli Itä-Karjalan oikeudenhoidon epäjärjestys syksyllä 1941.

Valloitetun alueen väestön oikeusturvaa oli pohdittu periaatteen tasolla, sillä puolustusvoimain ylipäällikön julistukset puolustusvoimiin kuulumattomien henkilöiden tekemien erinäisten rikosten rankaisemisesta annettiin 30.6.1941 ja 10.7.1941. Molemmissa käskyissä määrättiin, että puolustusvoimiin kuulumattoman henkilön valtakunnan ulkopuolella olevalla sotatoimialueella tekemä rikos tuli panna syyteeseen sotatuomioistuimessa sotaväen rikoslain mukaan yleisen lain rangaistusmääräyksiä soveltamalla.⁹⁵⁷

Vasta Geneven vuoden 1948 sopimuksen myötä säädeltiin tarkemmin miehittäjävallan oikeudenkäyttöä. Sen tulee rajoittua vain miehityksen aikaisiin rikoksiin. Geneven vuoden 1948 sopimuksen 76 artiklan mukaan rikoksista miehittäjävaltaa vastaan syyteeseen pantujen siviilien oikeudenkäyntien tulee tapahtua miehitetyllä alueella ja heidän tulee saada kärsiä rangaistuksensa siellä.⁹⁵⁸

Käytännön välineet oikeudenhoidon järjestämiseksi kuitenkin puuttuivat. Äänislinnan alue-esikunta teki 19.12.1941 aloitteen kenttäoikeuksien ja rangaistuslaitoksen perustamisesta. Aloitteessa todettiin, että Äänislinnan kaupunkialueella 10.10.–10.12.1941 ilmi tulleet 175 siviiliväestön suorittamaa rikostapausta olivat jääneet tutkimatta oikeudessa, vaikka niissä oli toimitettu ”asianomaiset kuulustelut”. Syynä oli asioiden ruuhkautuminen puolustuslaitoksen alaisissa kenttäoikeuksissa ja rangaistuslaitosten puute.

⁹⁵⁵ Pennington 2010, s. 97.

⁹⁵⁶ Näiden tietojen perusteella olen tilastoinut Maria Tshaikinan sotavangiksi. Hänet luovutettiin saksalaisille 22.9.1942, Sotavankileiri 3:n vankikortisto, T6863/28, KA; KotijE kirjelmä nro 3555/Järj.1b/sal. 19.12.1941, KotijE svts, Fa 8, KA; Miehikkälän keskitysleirin kortisto, T6377/18, KA.

⁹⁵⁷ Päämaja nro 130/Järj.2 30.6.1941, T2073/1, KA; Päämaja nro 266/järj.2 10.7.1941, T2073/1, KA; Elsinen 1979, s. 77.

⁹⁵⁸ Rosen ja Parkkari 2004, s. 261–262.

Vallitsevan kannan mukaan rikollisia ei voinut sijoittaa keskitysleirille muiden leiriläisten joukkoon. Tilaston mukaan kahden kuukauden aikana poliisiin tietoon oli tullut 64 vakoilutapausta tai siihen verrattavaa rikosta.⁹⁵⁹

Oikeudenhoidon järjestäytymättömydestä ja resurssien puutteesta kertoo myös se, että säilyneissä kuulustelupöytäkirjoissa on mainintoja pidätettyjen amerikansuomalaisten toimimisesta tulkkeina rikosasioissa, joita tutkittiin.⁹⁶⁰ Sotilashallintoviranomaisten mielestä tilanne alkoi olla häpeäksi länsimaiselle oikeusjärjestykselle.

Muutos saatiin vasta tammikuussa 1942, jolloin päämaja määräsi rikosoikeudenhoidon jaettavaksi sotatoimiyhtymien ja perustettavan Itä-Karjalan kenttöoikeuden kesken. Samalla määrättiin myös vankilan perustamisesta Itä-Karjalaan, sillä vankien passittamista Suomeen oli vältettävä.⁹⁶¹

Jos Itä-Karjalan oikeudenhoito olisi ollut kunnossa, Aunuksen Kotkatjärven kylässä vuonna 1910 syntynyt karjalainen näyttämöohjaaja Vasili Okunev olisi ehkä voitu toimittaa vankilaan ja oikeuden eteen. Hänet pidätettiin Aunuksessa 22.9.1941 NKVD:n jättämäksi asiamieheksi epäiltynä ja passitettiin Itä-Karjalan sotilashallinnon alaiselle poliittisesti epäluotettaville siviileille tarkoitettulle Vitelen leirille 10.10.1941. Sieltä hänet siirrettiin sotavankileiri 3:lle joulukuun alussa 1941.⁹⁶²

Vuonna 1910 Präässä syntynyt karjalainen Juho tai Ivan Iljin katsottiin vakoijaksi. Hän oli ammatiltaan viilari tai vuoromestari Kontupohjan paperitehtaalla, koulutukseltaan sellumestari. Hänen vaimonsa ja 8-vuotias poikansa oli evakuoitu jo aiemmin Krasnojarskiin Siperiaan. Iljin itse oli lähtenyt paperitehtaalta Kontupohjasta 13.9.1941, hyvissä ajoin ennen Kontupohjan valtausta 2.11.1941. Iljin oli piileskellyt siitä lähtien, kunnes päämajan valvontaosaston IV armeijakunnan alatoimisto pidätti hänet suomalaisten lokakuun alussa valloittamassa Äänislinnassa 17.10.1941 poliittisesti epäluotettavana henkilönä. Viikkoa myöhemmin hänet passitettiin sotavankileiri 3:lle sotavankina.⁹⁶³

Yhden näkökulman siviiliväestön pidätyksiin antavat Veli Merikosken sodan jälkeinen käsitys, jonka mukaan oikeudenhoito oli laillisella tolalla myös siksi, että miehityllä alueella vangitsemis- ja pidättämisoikeus oli annettu vain niille sotilashallintoviranomaisille, joiden virka-asema ja tehtävät vastasivat Suomessa vangitsemiseen ja pidättämiseen oikeutettujen hallintoviranomaisten asemaa ja tehtäviä.⁹⁶⁴

⁹⁵⁹ Havaintoja rikollisuustilanteesta Äänislinnassa 7.10.–10.12.1941 välisenä aikana, laatinut Eimert Spoo 22.12.1941 liitteineen, T 2870/1, KA.

⁹⁶⁰ Useita eri pöytäkirjoja, T4702/6, KA.

⁹⁶¹ Elsinen 1979, s. 101–102, 107.

⁹⁶² Valpon pääosaston henkilökortisto (Okuneff, Vasili), KA; Vasili Okunevin sotavankikortit, SPR, sotavankitoimisto, Bb 54, KA; T6863/28, KA.

⁹⁶³ Valpon pääosaston henkilökortisto (Iljin Ivan), KA; Juho Iljinin väestökirjanote, T5353/1, KA.

⁹⁶⁴ Merikoski 1956, s. 622.

Oman maan kansalaiset eivät kuitenkaan päätyneet sotavankileirille, vaikka heidän poliittista luotettavuuttaan epäiltiin tai he kieltäytyivät töistä, niskuroivat tai karkasivat laitoksista. Osa turvasäilöläisistä tosin päätyi työkomppanioihin, siis puolustusvoimien alaisuuteen.⁹⁶⁵

Valloitetun ja takaisinvallatun alueen poliittisesti epäluotettavan siviiliväestön siirto puolustushallinnon alaiselle sotavankileiri 3:lle on käänteinen ilmiö verrattuna saksalaiseen käytäntöön. Saksalaisten keskitysleirit olivat siviilihallinnon alaisia ja niille siirretyistä suurin osa oli siviiliväestöä Saksasta ja valloitetulta alueelta. Poliittisesti epäluotettavia sotavankeja siirrettiin sotavankileireiltä keskitysleireille Saksan turvallisuuspoliisin vastuulle.⁹⁶⁶

Etnisen taustan vuoksi epäilyksenalaiset

Useat tutkijat⁹⁶⁷ ovat kiinnittäneet huomiota siihen, että juutalaiset sotavangit olivat yliedustettuina valvontaosaston saksalaisille luovuttamien sotavankien ryhmässä.

Vaikka Suomessa jatkosodan aikana sotavankina olleiden juutalaisten vaiheita on käyty läpi televisiodokumentissa ja eräs Suomessa olleista juutalaisista sotavangeista, Shimon Yantovsky, on kirjoittanut muistelmissaan laajasti vankeusajastaan⁹⁶⁸, juutalaisten sotavankien vaiheita ei ole tutkittu kattavasti.

Jo sotavankien vaihtoja ja etnisen alkuperän perusteella luovutettavia sotavankeja käsiteltäessä kävi selvästi ilmi, että kansallisuus vaikutti merkittävästi sotavangin kohteluun. Tilastojen valossa antisemitismi ei kuitenkaan yksin selitä valvontaosaston sotavankiluovutuksia: suurin osa luovutetuista oli isovenäläisiä ja joukossa oli myös jonkin verran suomenheimoisia sotavankeja. Valvontaosaston antisemitismiiä tai sen puutetta on vaikea näyttää toteen, kun kunnollista tutkimusta puolustushallinnon suhtautumisesta juutalaisiin ei ole olemassa.

Lähestyn ongelmaa tarkastelemalla lyhyesti toisaalta juutalaisten sotavankien kohtelua suomalaisilla sotavankileireillä yleensä sekä suhtautumista suosituimmuusasemassa olleisiin suomenheimoiisiin (suomalaiset, karjalaiset ja inkeriläiset) sotavankeihin yleensä ja toisaalta sotavankileiri 3:lle siirrettyjen juutalaisten ja suomensukuisten sotavankien asemaa ja suomalaisten valvontaviranomaisten suhtautumista heihin.

⁹⁶⁵ Nuorteva 1987, s. 137–145

⁹⁶⁶ Otto 2006, s.116–120.

⁹⁶⁷ Sana 2003, s. 339–356; Beizer 2001, s. 10–11; Lindstedt 2004, s. 151–155; Ylikangas 2004, s. 34.

⁹⁶⁸ Yantovsky 2000.

Juutalaiset sotavankeina Suomessa

Juutalaisia neuvostosotavankeja oli vuosina 1941–1942 useilla eri sotavankileireillä Suomessa. Tarkkoja lukumäärätietoja noilta vuosilta ei ole saatavilla, sillä kotijoukkojen esikunnan sotavankivahvuus- ja vähemmistökansallisuusilmoituksessa juutalaisia, kuten esimerkiksi bulgarialaisiakaan, ei eritelty ennen vuoden 1942 loppua. Juutalaiset sotavangit kuitenkin rekisteröitiin rintamakuulustelu- ja sotavankikortteihin alusta alkaen juutalaisiksi eikä esimerkiksi isovenäläisiksi.⁹⁶⁹

Lukumääräisesti kyse ei ollut kovin suuresta henkilöryhmästä, noin 470 sotavangista. Kyseessä on epätarkka, erilaisin perustein tehtyjen tilastojen yhdistelyllä saatu tulos. Tarkkaa lukumäärää on mahdotonta ilmoittaa myös siksi, että osa juutalaisista sotavangeista ilmoitti rekisteröitäessä jonkin muun kansallisuuden. Juutalaisten sotavankien lukumäärä kasvoi asemasotavaiheen aikana, kun sotavankileireillä oli aikaa järjestää kortistoja ja tarkistaa puuttuvia tietoja. Tällöin kävi ilmi, että useammalla sotavankileirillä oli sotavankeja, jotka olivat lisäkuulusteluissa osoittautuneet juutalaisiksi. Juutalaisten lukumäärä sotavanki-ilmoituksissa lisääntyi kesään 1944 asti.⁹⁷⁰

Ilmiö ei tosin koskenut ainoastaan juutalaisia, vaan monen muunkin kansallisuuden edustajat "ilmoittautuivat" asemasotavaiheen aikana. Parhaana esimerkkinä tästä ovat jo aiemmin mainitut saksalaiset sotavangit, mutta myös ukrainalaisia ja valkovenäläisiä merkittiin aluksi isovenäläisiksi. Kun kansallisuuden määrittely perustui sotavangin omaan ilmoitukseen eivätkä suomalaiset sotavankikuulustelijat pyrkineet erityisesti erottelemaan tai tunnistamaan juutalaisia sotavankeja, juutalaisia joutui useisiin kansallisuuskategorioihin.

Serah Beizer olettaa, että osa juutalaisista sotavangeista olisi pyrkinyt salaamaan kansallisuutensa joutuessaan natsi-Saksan liittolaisen vangiksi. Käsitys perustuu toisaalta Suomessa olleiden juutalaisten sotavankien

⁹⁶⁹ Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 2697/Järj.1b/sal. PM järjestelyosastolle 20.4.1942, Kotijoukkojen esikunta, svtsto, Fa 14, KA; Ryhmä O:n rintamakuulustelukortit, sotavangit Joffe, Stambler, Jefimov B, Zweriew, T4013/23–24, KA.

⁹⁷⁰ Päiväämätön kansallisuuslaskelma ilmeisesti kesäkuulta 1944 ilmoittaa juutalaisotavankien lukumääräksi 333. Jatkosodan kuolleiden sotavankien tietokannan mukaan sotavankileireillä kuoli sodan aikana 89 juutalaista sotavankia ja SPR:n sotavankikortiston (Bb 54–56, KA) mukaan saksalaisille luovutettiin 49 rekisteröityä juutalaista sotavankia. Nämä luvut yhdistämällä juutalaisten sotavankien kokonaislukumäärä olisi ollut 471 henkilöä. Kansallisuuksien ilmoittamisesta esim. sotavankileiri 10:n kirje nro 1468/II/6 SPR:lle 28.12.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 10, KA; Sotavankileiri 14:n kirje nro KD 503/II c. SPR:lle 29.3.1943, SPR, sotavankitoimisto, Ea 12, KA. Kallatsa mainitsee sotavankitilanneilmoituksen tammikuulta 1943, jonka mukaan sotavankileireillä oli 279 juutalaista, Kallatsa 2009, s. 152, 155; Westerlundin mukaan juutalaisia sotavankeja olisi ollut 477, Westerlund 2008a, s. 156; Harviaisen mukaan juutalaisten vankien lukumäärä oli noin 500, Harviainen 1998, s. 302.

vähäiseen lukumäärään, toisaalta sotavanki Shimon Yantovskyn muistelmiin.⁹⁷¹

Päätelmä on varmasti oikea, mutta ei välttämättä ainoa tai yleispätevä syy toisen kansalaisuuden ilmoittamiseen. Ensinnäkin osa maallistuneista juutalaisista sotavangeista on saattanut katsoa olevansa ennemmin venäläisiä kuin juutalaisia. Etninen alkuperä on vain yksi tapa määrittää juutalaisuus. Joidenkin sotavankien näkökulmasta juutalaisuus oli yhtä lailla kulttuuri tai uskonto, joista saattoi irtisanoutua.

Moni sotavanki oli yksinkertaisesti taitava valitsemaan sen kansallisuuden, josta katsoi hyötyvänsä kussakin tilanteessa. Siksi sotavankikorttiin juutalaiseksi rekisteröity Sofia Grigorjevna Kovaljova (äidin tyttönimi Jankelova) esitteli itsensä Suomen Punaiselle Ristille venäläisenä mutta juutalaiselle seurakunnalle juutalaisena.⁹⁷²

Käsityksiimme suhtautumisesta juutalaisiin vaikuttavat tietomme holokaustista ja pyrimme helposti päättelemään, että juutalaiset sotavangit tiesivät, miten saksalaiset juutalaisia kohtelevat.

Päämajan linnoitusosaston alaisessa L 113 -sotavankikomppaniassa ollut sotavanki Isak Rafailovitsh Broitman ei kuitenkaan vältellyt saksalaisia, päinvastoin. Kun kesällä 1942 toteutettiin päämajan käskyä saksalaissyntyisten sotavankien luetteloinnista, Broitman ilmoittautui kuuluvaksi ryhmään C eli "oman ilmoituksensa mukaan saksalaista syntyperää olevat vaikkakaan siitä ei ole todisteita". Hänen kohdalleen luetteloon on merkitty "Puolan juutalainen, äiti saksal. Fause". Sotavanki Broitman esiintyy saksalaisille luovutettavaksi esitettyjen saksalaissyntyisten sotavankien nimilistassa, mutta häntä, kuten suurinta osaa oman ilmoituksensa mukaan saksalaissyntyisistä sotavangeista, ei kuitenkaan luovutettu saksalaisille.⁹⁷³

Vaikka sotavankileiri 3:lla oli suhteettoman paljon juutalaisia sotavankeja, aiemmassa tutkimuksessa esitetty käsitys siitä, että juutalaiset sotavangit piti keskittää sotavankileiri 3:lle, on virheellinen. He ovat kuitenkin ainoa etninen ryhmä, joka mainittiin käskyssä sotavankileiri 3:lle siirrettävistä sotavangeista. Alkuperäisen käskyn sanamuoto "epäilyksenalaiset juutalaiset" ei tarkoittanut kaikkia juutalaisia sotavankeja, sillä sotavankileiri 3:lle ei siirretty muita juutalaisia sotavankeja kuin ne 37, jotka sieltä luovutettiin saksalaisille.⁹⁷⁴

Ensimmäinen yleinen juutalaisia sotavankeja koskeva määräys annettiin 1.10.1942. Tämän kotijoukkojen esikunnan käskyn nojalla juutalaiset sotavangit tuli siirtää sotavankijärjestelyleiri 2:lle. Tällöin kuitenkin kiellettiin siirtämästä sotavankijärjestelyleiri 2:lle upseereja, poliitrukkeja ja muita

⁹⁷¹ Beizer 2005, s. 15.

⁹⁷² Sotavankien kirjeitä Helsingin juutalaiselle seurakunnalle, k 412, SJA, KA; SPR, sotavankitoimisto, Ec 1, KA.

⁹⁷³ PM Linnoitusosaston kirjelmä nro 19285/Lin.3.sal 21.6.1942 liitteineen, T19653/8, KA; PM järjestelyosaston kirjelmä nro 151/Järj.4/sal. 22.6.1942, T19653/8, KA.

⁹⁷⁴ Hanski 1990, s. 95–96; Kujansuu 1999, s. 136.

erikoissotavankeja kuten sotavankileiri 3:lla ja sotavankileiri 24:llä olleita. Samoin sinne ei saanut siirtää sairaita sotavankeja tai lääkintätehtävissä ja suutarin- ja räätälin tehtävissä toimineita sotavankeja.⁹⁷⁵

Juutalainen sotavanki Samuil Asinovski raportoi juutalaisten sotavankien siirtoa sotavankijärjestelyleiri 2:lle seuraavasti kirjeessään 29.12.1942:

*"Vähän aikaa sitten kaikki meidät juutalaiset sotavangit (160 henkeä) koottiin yhteen leirille nro 2, joka sijaitsee Pieksämäellä. Kaksi ryhmää, joissa oli terveempiä ihmisiä (yhteensä 115), vietiin töihin sementtitehtaalle ja vaneritehtaalle Jyväskylään. Loput, heikot ja sairaat, jäivät leiriin erinäisiin töihin, lähinnä metsätöihin. [...] En ala kertoa elinolosuhteistamme täällä. Ymmärrätte itse, että jokainen vanki on onneton, ja juutalaisten vankien tilanne nykyoloissa on vielä vaikeampi. Mutta kansamme on monisatavuotisen historiansa aikana tottunut kärsimykseen ja on kantanut inkvisition, tsaarin ghettojen ja pogromien jne. kuorman."*⁹⁷⁶

Sotavankileiri 2:lle siirron syyt

Juutalaisten sotavankien sotavankijärjestelyleiri 2:lle siirtämisen syistä on esitetty erilaisia teorioita.

Elina Sanan käsitys on, että juutalaiset sotavangit siirrettiin samalle leirille, jotta heidät voitaisiin luovuttaa saksalaisille. Hän perustelee käsitystään sillä, että pian siirtokäskyn antamisen jälkeen sotavankijärjestelyleiri 2:lta luovutettiin saksalaisille yksi sotavanki, joten "luovutuskäytäntö oli leirillä tuttu".⁹⁷⁷

Valkovenäläinen, vuonna 1921 syntynyt sotavanki Vasilij Gavrilovitsh Valevitsh (Ä-3239) siirrettiin sotavankijärjestelyleiri 2:lta Helsingin asemalle 18.10.1942, mutta luovuttaja ei ollut päämajan valvontaosasto. Valevitsh luovutettiin suoraan sotavankijärjestelyleiri 2:lta päämajan sotavankitoimiston suostumuksella saksalaiselle rautatieupseerille.⁹⁷⁸ Kun syksyyn 1942 mennessä muun muassa virolaisia sotavankeja oli muutenkin siirretty järjestelyleirille odottamaan saksalaisille luovutusta, "luovutuskäytännöt" olivat toki tuttuja kaikille sotavankileireille.

⁹⁷⁵ Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 6618/järj.1b.sal. 1.10.1942, KotijE svstso, Fa 20, KA.

⁹⁷⁶ Sotavanki Samuil Asinovskijn kirje Helsingin juutalaiselle seurakunnalle 29.12.1942, kansio 412, SJA, KA.

⁹⁷⁷ Sana 2003, s. 344–346; Kallatsa 2009, s. 150.

⁹⁷⁸ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; Sotavankijärjestelyleiri nro 2, passitus, T19659/B18, KA. Valevitshin siviiliammatti oli kokki ja sotilasarvo sotamies, joten niiden kautta luovutusta ei voi selittää. Hänet oli tarkoitus kuljettaa yhdessä baltialaisten sotavankien luovutuserän mukana Tallinnaan 19.–20.10.1942, mutta Stablackin leirillä listaa tarkistettaessa 17.12.1942 häntä, kuten muutamaa muuta listassa mainittua sotavankia, ei tavattu. Mahdollisesti he jäivät Tallinnan vankileirille tai saksalaisten käyttöön Suomessa, Sotavankileiri 7, Luettelo virolaisista, latvialaisista ja liettualaisista sotavangeista 19.10.1942 ja siihen tehdyt merkinnät, SPR, sotavankitoimisto, Bh 1, KA.

Koska valvontaosaston sotavankiluovutukset haluttiin pitää salassa ja luovutettavat sotavangit mahdollisimman tarkoin eristyksissä, sotavankien siirtäminen luovutusta varten tuhansien sotavankien järjestelyleirille ei olisi ollut tarkoituksenmukaista. Sitä paitsi kotijoukkojen esikunnan antamassa siirtokäskyssä nimenomaisesti kiellettiin siirtämisestä upseeri- ja politrukkivankeja tai muita erikoisen tarkasti vartioituilla sotavankileireillä olleita vankeja sotavankijärjestelyleiri 2:lle. Päämajan valvontaosasto oli luovuttanut juuri näihin ryhmiin kuuluvia juutalaisia vankeja saksalaisille, joten heidän luovuttamisensa olisi luullut olevan ensimmäisenä ohjelmassa.

Jukka Lindstedt toteaa myös, että jos luovuttamista olisi suunniteltu, juutalaisten sotavankien käyttämistä työvoimana tuskin olisi ohjeistettu. Sotavankileiri 3:n vankejahan ei käytetty töissä heidän vaarallisuutensa vuoksi. Kesään 1943 mennessä kaksi kolmasosaa Suomessa sotavankina olleista juutalaisista siirrettiin sotavankijärjestelyleiri 2:lle.⁹⁷⁹

Vastaava puolalaisia sotavankien koskeva käsky annettiin 22.1.1943, jolloin puolalaiset sotavangit käskettiin keskittää sotavankijärjestelyleiri 1:lle. Siellä heitä tuli säilyttää ja käyttää työhön muista sotavangeista erillään. Mikäli jonkun sotavangin jääminen jollekin muulle sotavankileirille oli tärkeää, hänet saatiin toistaiseksi jättää sinne, mutta vanki tuli siirtää järjestelyleiri 1:n kirjoihin. Puolalaisia vankeja tuli suosia mm. huolehtimalla heidän viihtyisyydestään ja sijoittamalla heitä tällaisille vangeille sopiviin töihin.

Määräys ei kuitenkaan koskenut karkureita, rikollisia eikä poliittisesti vaarallisia vankeja, joita tuli säilyttää erikoisleireissä siksi, kunnes heistä mahdollisesti myöhemmin määrättäisiin toisin.

Päämajan käskyn mukaan myös kasakkasotavangit piti kerätä yhdelle sotavankileirille.⁹⁸⁰ Juutalaiset ja suomensukuiset sotavangit eivät siis olleet ainoat kansallisuuden perusteella eri leireille erotellut sotavankiryhmät.

On epäselvää, miksi puolalaiset sotavangit siirrettiin sotavankijärjestelyleiri 1:lle. Mahdollisesti syynä oli pyrkimys siirtää heidät kotimaahansa, sillä eräs Maaselän ryhmän alaisessa sotavankimuodostelmassa ollut puolalainen sotavanki siirrettiin jo 14.8.1942 kotijoukkojen alaiselle sotavankileirille kotimaahansa siirtämistä varten. Aie ei tosin toteutunut.⁹⁸¹

Tässä yhteydessä on hyvä pitää mielessä, että sotavankien luovuttaminen saksalaisille ei välttämättä edellyttänyt heidän siirtämistään samalle sotavankileirille pitkäksi aikaa etukäteen. Esimerkiksi sotavankileiri 9:n kautta saksalaisille sotilasviranomaisille 28.5.1942 luovutetut etniset

⁹⁷⁹ Lindstedt 2004, s. 158–159.

⁹⁸⁰ Sotavankileiri 6:n kirje KD nro 34/III/215/sal. 9.2.1942, T5619/25, KA; Päämajan järjestelyosasto, kirjelmä nro 144/Järj.4/sal. Kotijoukkojen esikunnalle 22.1.1943, T19654/F7, KA.

⁹⁸¹ Puolustusvoimat 3581 [Maaselän ryhmän esikunta, osasto 4] kirje nro 2859/2m SPR:n sotavankitoimistolle 10.3.1943, SPR, sotavankitoimisto, Ea 12, KA. Jo huhtikuussa 1942 Päämajan valvontaosasto oli pyytänyt nimiluetteloa sotavangeista, jotka olivat entisen Puolan kansalaisia. Kirjeessä tähdennettiin, että jo ennen Puolan luhistumista Neuvostoliiton kansalaisena olleet puolalaiset eivät tulleet kysymykseen; Kotijoukkojen esikunta, kirjelmä nro 2602/Järj.1b/sal. 17.4.1942, KotijE svsto, Fa 14, KA.

saksalaiset sotavangit määrättiin siirrettäväksi sotavankileiri 9:lle vasta 23.5.1942.

Toisaalta Viroon siirrettäviä sotavankeja oli kerätty sotavankijärjestelyleiri 1:lle maaliskuusta 1942 lähtien, vaikka virolaiset sotavangit luovutettiin pilkkukuumevaaran vuoksi vasta kesäkuussa 1942. Huhtikuun puolivälissä 1942 sotavankijärjestelyleiri 1:llä olikin 38 kotijoukkojen esikunnan alaisissa sotavankimuodostelmissa olleista 50 virolaisesta sotavangista.

Loput virolaiset sotavangit koottiin sotavankijärjestelyleiri 1:lle vasta viikkoa ennen sotavankien luovuttamista saksalaisille. Osa myöhästyi kuljetuksesta ja jäi odottamaan seuraavaa kertaa. Luovutusta odotettaessa sotavankijärjestelyleiri 1:lle kerättyjä virolaisia käytettiin maataloudessa työvoimana.

Kesällä 1942 päämajan järjestelyosasto kehotti siirtämään baltialaiset sotavangit sotatoimiyhtymien alaisuudesta kotijoukkojen esikunnan alaisille leireille ja edelleen jollekin maan eteläosassa olevalle leirille, josta heidän luovuttamisensa saksalaisille sotilasviranomaisille sujuisi helpommin.⁹⁸²

Jos juutalaisia sotavankeja olisi ollut aikomus luovuttaa saksalaisille jatkuvasti, olisi todennäköisesti annettu määräys siirtää myös jatkossa kaikki sotatoimiyhtymien alaisissa vankileireissä olevat juutalaiset sotavangit kotialueen vankileireille, kuten toimittiin etnisten saksalaisten ja baltialaisten sotavankien suhteen.

Näin ei kuitenkaan juutalaisten sotavankien suhteen tehty, vaan siirtokäskey sotavankijärjestelyleiri 2:lle annettiin vain kotialueen sotavankimuodostelmille.⁹⁸³

Serah Beizer olettaa, että juutalaissotavankien siirtäminen sotavankijärjestelyleiri 2:lle johtui pyrkimyksestä parantaa juutalaisten sotavankien asemaa. Hänen mukaansa Suomen juutalainen seurakunta ehdotti juutalaisten sotavankien kokoamista yhdelle leirille. Beizer toteaa myös, että juutalaisten vankien olot paranivat sotavankijärjestelyleiri 2:lle siirron myötä. Mitään konkreettista todistetta juutalaisen seurakunnan pyynnöstä ei kuitenkaan ole toistaiseksi löytynyt.⁹⁸⁴ Myös Heikki Ylikangas pitää juutalaisten vankien keskittämistä yhdelle leirille heidän suojelemisenaan. Perusteeksi hän esittää pitkälti samat seikat kuin Serah Beizer.⁹⁸⁵

Sotavankien olot suomalaisilla sotavankileireillä yleensä paranivat sodan loppua kohden, joten juutalaisten vankien olosuhteiden paraneminen

⁹⁸² Kotijoukkojen Esikunnan puhelinsanoma nro 3795/Järj.1b sotavankileiri nro 6:n päällikölle 28.5.1942 ja siihen käsin tehdyt merkinnät, KotijE, svstso, Fa 16, KA; kotijoukkojen Esikunnan puhelinsanoma nro 3701/Järj.1b 23.5.1942, KotijE, svstso, Fa 16, KA; Sotavankijärjestelyleiri nro 1, kirje KD nro 470/I/1560 sal. Kotijoukkojen esikunnalle 28.5.1942, liite, KotijE, svstso, Fa 16, KA; Päämajan järjestelyosaston kirje nro 191/Järj.4/sal. 27.6.1942, T15889/1487a, KA; Vähemmistökansallisuusjaottelu 15.4.1942, KotijE, svstso, Fa 14, KA; Sana 2003, s. 308.

⁹⁸³ Päämajan järjestelyosaston kirje nro 724/Järj.4/sal. 6.9.1942, KotijE, svstso, Fa 19, KA; PM järjestelyosaston kirje nro 191/Järj.4/sal. 27.6.1942, T15889/1487a; KA. Jakelu P5, ks. Kotijoukkojen esikunnan kirjelmä nro 664/Järj.1a./9d./sal. 4.3.1942, KotijE hallinnollinen toimisto, Fa 15, KA.

⁹⁸⁴ Lindstedt 2004, s. 158; Beizer 1995, s. 19–21.

⁹⁸⁵ Ylikangas 2004, s. 34–35.

sotavankijärjestelyleiri 2:lla ei välttämättä johtunut tietoisesta muutoksesta kohtelussa. Kun tiedetään, että kotijoukkojen esikunta antoi juutalaisten sotavankien siirtämistä koskevan käskyn yhteydessä sotavankijärjestelyleiri 2:n päällikölle käskyn juutalaisten sotavankien sijoittamisesta, jossa erikseen määrättiin, että juutalaiset sotavangit eivät nauti mitään erikoisvapauksia tai -etuja, paremman kohtelun pitäminen osoituksena sotavankien suojelemisesta tuntuu ristiriitaiselta.⁹⁸⁶

Juutalaisten sotavankien siirtäminen sotavankijärjestelyleiri 2:lle ei siis tarkoittanut heidän suosimistaan tai uskonnon harjoittamisen tukemista, vaikka näin on aiemmassa tutkimuksessa arveltu.⁹⁸⁷

Jukka Lindstedt epäileeekin, että siirtokäskyn takana ei ollut mitään suurta suunnitelmaa. Se ei välttämättä tähdännyt juutalaisten sotavankien suojelemiseen tai luovuttamiseen.⁹⁸⁸ Tätä käsitystä tukee myös se, että käytännössä vain noin 2/3 juutalaisista sotavangeista siirrettiin sotavankijärjestelyleiri 2:lle.

Sotasairaaloissa olevien lisäksi juutalaisia sotavankeja oli myös useilla tavallisilla sotavankileireillä kotialueella, kaikesta päättäen työvoimana. Siirtokäskyn mukaan lääkintähenkilökuntaa ja suutarin- ja räätälinverstaissa toimivia sotavankeja ei saanut siirtää sotavankijärjestelyleiri 2:lle, jos heitä ei voitu korvata muilla sotavangeilla.⁹⁸⁹

Mahdollisesti juutalaisten sotavankien siirtäminen sotavankijärjestelyleiri 2:lle oli rationalisointitoimenpide, jolla pyrittiin vähentämään byrokratiaa. Järjestelyleiri 2:lle–jonka vankivahvuus 30.11.1942 oli lähes 2 000–oli jo aiemmin keskitetty eräs erityinen vankiryhmä. Marraskuun lopussa 1942 siellä oli lähes 700 invalidisotavankia.⁹⁹⁰ Yhteistä juutalaisille ja invalidisotavangeille oli se, että heitä avustettiin monin tavoin sotavankiorganisaation ulkopuolelta.

Suomessa sotavankeina olleet juutalaiset saivat nopeasti kontaktin Suomen juutalaisiin. Suomen armeijan riveissä taistelleet juutalaiset ovat kertoneet kohtaamisista juutalaisten sotavankien kanssa pian sodan alettua.⁹⁹¹ Tieto juutalaisista neuvostosotavangeista kulki pian myös kotirintamalle. Värtsilässä sijainneen sotavankileiri 10:n päällikön sijainen kapteeni Kaski tiedusteli kotijoukkojen esikunnalta marraskuuhussa 1941, miten tulisi toimia sotavanki Abraham Aleksander Kamtsanin saaman paketin suhteen. Paketin, joka sisälsi sekä vaatetavaraa että elintarvikkeita, oli lähettänyt sotavangin sisar Nina Rubanovitsh Helsingistä.

Sotavanki ei ollut lähettänyt yhtään kirjettä sotavankileirin kautta, mutta tieto hänen leirillä olostaan oli saattanut levitä joko päämajan kuulustelijan, joka oli juutalainen Suomen kansalainen, tai kotijoukkojen esikunnan

⁹⁸⁶ Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 6618.Järj.1b.sal Sotavankijärjestelyleiri 2:lle 1.10.1942, KotijEsikunta, svstso, Fa 20, KA.

⁹⁸⁷ Rautkallio 1989, s. 164–165.

⁹⁸⁸ Lindstedt 2004, s. 159.

⁹⁸⁹ Vähemmistökansallisuusjaoittelu 15.5.1943, Kotijoukkojen esikunta, svstso, Fa 27, KA.

⁹⁹⁰ Sotavankitilanne marraskuun 30 pnä 1942 klo 24.00, T19654/F5, KA.

⁹⁹¹ Smolar 2003, s. 163; Rautkallio 1989, s. 162–164.

välityksellä. Kotijoukkojen esikunta ohjeisti sotavankileiriä, että paketissa olleet elintarvikkeet tuli palauttaa lähettäjälle, mutta vaatetarpeet sai antaa sotavangille. Sotavangin isä, äitipuoli ja sisar Helsingin kaupungista saivat 5.12.1941 luvan vierailta tapaamassa sotavankia siten, että päämajan kuulustelija oli tapaamisessa läsnä.⁹⁹²

Sodan jatkuessa juutalaiset sotavangit lähettivät yhä enemmän avunpyyntöjä seurakunnalle pyytäen muun muassa vitamiineja, lääkkeitä, ruokatarpeita, silmälaseja ja sanakirjoja. Avustustoimintaa organisoivat liikemies Abraham Stiller, joka suhteidensa, hyväsydämisyytensä ja kekseliäisyytensä ansiosta sai kerättyä ja jaettua sotavangeille merkittäviä avustuksia. Pääsiäisenä 1944 seurakunta lähetti Ruotsista saatuja elintarpeita yhteensä 200 kiloa pääsiäisleipää ja 100 purkkia Ovomaltine-juomavalmistetta 14:lle eri leirille, vuonna 1943 taas useita silmälaseja.

Useimmat avustuspaketit, sekä elintarvikkeita että muita paremmin säilyviä tarvikkeita sisältävät, oli osoitettu useille juutalaisille sotavangeille tai jollekin tietylle juutalaiselle vangille jaettavaksi muiden juutalaisten vankien kesken.

Stillerin ansiosta avustukset myös päättyivät oikeille sotavangeille. Kun sotavankien kirjeistä kävi ilmi, että kaikki lähetetyt tarpeet eivät aina päättyneet oikealle vastaanottajalle, Stiller alkoi lähettää venäjänkielisiä kuitteja lähetyksistä sotavankien kuitattavaksi. Venäjänkielisen kuitin kuitanneet sotavangit saattoivat siten pysyä perillä siitä, mitä Stiller tai seurakunta oli lähettänyt.

Yhteispakettien vuoksi Suomen Punaisen Ristin, sotavankileirien ja kotijoukkojen esikunnan aikaa kului leiriltä toiselle siirrettyjen sotavankien etsimiseen. Eriyisen hankalaksi asia tuli silloin, kun paketti sisälsi elintarvikkeita tai paketin vastaanottajaksi oli merkitty useampi sotavanki, jotka oli siirretty eri leireille. Tilanne helpottui, kun edes suurin osa juutalaisista sotavangeista saatiin siirrettyä samalle leirille.

Myös Beizer pitää avustuskäytäntöä merkittävimpänä syynä juutalaisten sotavankien siirtämiseen samalle leirille.⁹⁹³

Epäilyksenalaiset juutalaiset sotavangit

Juutalaisten sotavankien keskittäminen sotavankijärjestelyleiri 2:lle johtui lähinnä avustustoiminnan käytännön järjestelyistä, ja suurinta osaa juutalaisista sotavangeista kohdeltiin yhtä hyvin tai huonosti kuin kansallisuudeltaan isovenäläisiä sotavankeja.

Toisaalta juutalaiset sotavangit olivat selvästi ylliedustettuna sekä sotavankileiri 3:lle siirretyissä että valvontaosaston saksalaisille luovuttamissa

⁹⁹² Sv. leiri 10, KD 3/2/1a Kotijoukkojen esikunnalle 2.11.1941, KotijE, svststo, Fa 7, KA; KotijE, kirje nro 3240/Järj.1b 5.12.1941, KotijE, svststo, Fa 7, KA.

⁹⁹³ Esim. juutalaisen seurakunnan lähetyksistä neljästä elintarvikkeepaketista 2.2.1943, saap. nro 5063, SPR, sotavankitoimisto, Ea 11, KA; Beizer 1995, s. 20–21.

sotavangeissa. Syyskuun loppuun 1942 mennessä sotavankileiri 3:lle siirrettiin yhteensä 37 juutalaista sotavankia, noin kahdeksan prosenttia Suomessa olleista juutalaiseksi rekisteröidyistä sotavangeista.⁹⁹⁴

Juutalaisiksi on luettu kaikki sotavangit, joiden kohdalla missä tahansa asiakirjassa on maininta ”juutalainen”. Tästä syystä juutalaiset saattavat ovat lievästi yliedustettuina verrattuna muihin kansallisuusryhmiin, joiden kohdalla kansallisuus on merkitty ensimmäisen oman ilmoituksen eli sotavankikortin mukaan.

Vertailun vuoksi on mainittava, että sotavankileiri 3:lle siirretyt suomensukuiset sotavangit, joita sotavankileiri 3:n vangeista oli jatkuvasti noin viidennes, edustivat noin neljää prosenttia kaikilla kotijoukkojen esikunnan alaisuudessa olleilla leireillä olleista noin 1 200 suomensukuisesta sotavangista.⁹⁹⁵

Valvontaosaston saksalaisille luovuttamista sotavangeista 48, noin yhdeksän prosenttia, oli juutalaisia.⁹⁹⁶

Sotavankileiri 3:lle vuosina 1941–1942 siirrettyjen juutalaisten sotavankien siirron syy jää suurelta osin selvittämättä. Vain yksi heistä oli poliittinen upseeri, 24 oli muita upseereita;⁹⁹⁷ sikäli yllättävää, sillä heidät olisi voitu yhtä hyvin luovuttaa saksalaisille suoraan sotavankileiri 1:ltä. Kujansuun mukaan juutalaisista upseerivangeista noin puolet luovutettiin saksalaisille.⁹⁹⁸

Juutalaisten osuus puna-armeijan upseereista oli suhteellisesti suurempi kuin juutalaisten osuus koko väestöstä, sillä suuri osa juutalaisista nuorista miehistä oli korkeasti koulutettua urbaania väestöä. Jo vuonna 1926 yhdeksän kymmenestä Neuvostoliiton juutalaisesta asui kaupungissa. Tästä väestöryhmästä rekrytoitiin paljon upseereita. Sotavuosina puolueen jäseniksi hyväksyttiin paljon upseereita armeijan moraalin parantamiseksi. Moni juutalainenkin upseeri liittyi puolueeseen.⁹⁹⁹

Koska vain harvojen luovutettujen juutalaisten sotavankien kuulustelupöytäkirjat ovat säilyneet, kaikkien luovutussyy ei käy lähteistä ilmi. Yleensä tekijöitä on ollut useita, kuten juutalaisen vuonna 1922 Poltavassa syntyneen asianajaja, sotatuomari Rafail Naumovitsh Tslavin kohdalla. Hänen tehtävänsä oli ollut ”pääasiallisesti paikallisväestön tutkiminen ja

⁹⁹⁴ Luovutetuista 5 ja leirillä syyskuussa 1943 olleista 9.

⁹⁹⁵ Suomensukuisten sotavankien jakautuminen leireittäin 15.4.1942, KotijE svstso, Fa 14, KA; sotavankileiri 3:n viikkoilmoitukset vuonna 1942, T 6861/8, KA; jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA.

⁹⁹⁶ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

⁹⁹⁷ Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 3555/Järj.1b/sal. Päämajan valvontaosastolle 19.1.1941, KotijE svstso, Fa 8, KA; SPR, sotavankitoimisto, saksalaisille luovutettujen sotavankien kortisto, KA. Seuraavan vuoden aikana leirille siirrettiin vielä 19 juutalaista, joiden leirille joutumisen syinä on mainittu muun muassa "kommunisti", "NKVD:n työntekijä", "kiihottaja" ja " epäilty politrukiksi". Kaksi juutalaista oli suunnitellut karkaamista ja yksi kapinaa, Luettelo sotavankileiri 3:ssa säilytettävistä sotavangeista, liite pöytäkirjaan, joka on laadittu Helsingissä valvontaosaston virkahuoneistossa 25.–29.9.1943 pidetyssä kokouksessa, T 19658/B10, KA.

⁹⁹⁸ Kujansuu 1999, s. 136; Kujansuu 2004, s. 57

⁹⁹⁹ Pinkus 1988, s. 91, 182.

tavallaan tuomitseminen avunannosta Suomelle ja sotilasrikokset”. Hänen joukko-osastonsa oli 3. divisioonan erikoisosasto, siis NKVD:n alainen joukkoyksikkö. Tslav ei kuitenkaan ollut oman käsityksensä mukaan kiihkokommunisti, sillä hän kertoi olevansa puolueeton.¹⁰⁰⁰

Neuvostoliiton asukkaista juutalaisia oli noin kolme miljoonaa vuonna 1939. Vuosina 1939–1940 valloitetujen Puolan, Baltian maiden ja Bessarabian asukkaista yhteensä noin kaksi miljoonaa oli juutalaisia. Kyse oli vähemmistöstä, joka oli lukumääräisesti pieni mutta yhteiskunnassa näkyvässä asemassa. Vuonna 1939 lähes kolmasosa johtavista poliittisista virkamiehistä Ukrainassa oli juutalaisia, kun Venäjällä osuus oli 8 % ja Valkovenäjällä 35 %.¹⁰⁰¹

Upseerien lisäksi epäilyttävinä pidettiin myös juutalaisia johtotehtävissä olleita sotavankeja. Kansallisuudeltaan juutalaisista ”johtavista työntekijöistä” vain yksi, professori Aleksandr Malkis, oli sotilasarvoltaan poliittinen upseeri. Useita juutalaisia johtavassa asemassa olleita henkilöitä kuitenkin siirrettiin sotavankileiri 3:lle. He olivat sotilasarvoltaan upseereita tai sotilasvirkamiehiä.

Aliluutnantti Zahar Razban kuulustelupöytäkirjasta käy ilmi, että kotimaassaan hyvässä asemassa olleet juutalaiset olivat epäilyttäviä.

Puna-armeijan aliluutnantti, juutalainen Zahar Isidorovitsh Razba (s. 1914 Petrogradissa) oli vangiksi joutuessaan ilmoittanut sotilasarvokseen alikersantti. On epäselvää, miten hänen todellinen upseerinarvonsa paljastui. Razba väitti kertoneensa sen Helylän vankityömaalla käyneelle suomalaiselle upseerille, mutta upseeri ei ilmoittanut tietoa eteenpäin. Mahdollisesti tietolähteenä oli samoin juutalainen yliluutnantti Ilja Semjonovitsh Radunskij, joka oli ollut siviilissä Razban esimies ja jonka sotavankikorttiin on merkitty ”hyvä ilmiantaja”.

Joka tapauksessa Razba sai tehdä tiliä siviilielämästään ja armeijaurastaan. Kävi ilmi, että hän oli käynyt Leningradissa Petrischulen, valmistunut ekonomiksi Leningradin kauppakorkeakoulusta ja toiminut siviilissä tavaratalon osastopäällikkönä. Razba kertoi osaavansa saksankielen ”melko täydellisesti”. Hän oli kuulunut Osovahimiin eli kommunistiseen maanpuolustusjärjestöön ja Mopr:iin eli kansainväliseen puna-apuun, mutta kielsi kuuluneensa Komsomoliin eli kommunistiseen nuorisoliittoon tai kommunistipuolueeseen, koska ei ”ollut kiinnostunut puolue-elämästä” eikä häntä luultavasti olisi hyväksyttykään puolueen jäseneksi, koska hänen isänsä oli ollut korkea virkamies (metsänhankinta-asiamies) tsaarinvallan aikana.

¹⁰⁰⁰ Tslavin leirikuulustelukortin ote, T2264/13, KA. Kaikkia sotatuomareita ei luovutettu saksalaisille, vaan esimerkiksi II luokan sotajuristi, ukrainalainen Hrisant Girenko oli sodan loppuun asti puuhaamassa venäläis-ukrainalaista joukko-osastoa Suomessa sotavankileiri 1:llä, Sotavankileiri 1:n kirje nro 969/I/2 d Sotavankikomendantin esikunnalle 18.11.1944, T19656/F21, KA.

¹⁰⁰¹ Hartmann 2009, s. 651–652.

Razban vangiksi joutuessa isä oli kuitenkin valtion väkijuomatehtaan osastopäällikkönä Leningradissa.

Näiden kuulustelutietojen perusteella sotilashallintoalueen valvontaelimen päällikkö piti Razbaa "epäilyttävänä [sic!] juutalaisena ja kommunistien luottamusmiehinä", joka olisi siirrettävä jatkotutkimuksia varten sotavankileiri 3:lle.¹⁰⁰²

Pelkkä toiminta neuvostovaltion palveluksessa ei kuitenkaan riittänyt epäluotettavaksi leimaamiseen. Arviot sotavangin luotettavuudesta perustuivat pitkälle suomalaisen kuulustelijan henkilökohtaiseen näkemykseen. Siksi TASS:n, Neuvostoliiton virallisen uutistoimiston, rintamakirjeenvaihtajina toimineet juutalaiset Mihail Abramovitsh Grinberg ja Edvard Mihailovitsh Haikin otettiin vuodenvaihteessa 1941–1942 Valtion tiedotuslaitoksen palvelukseen.¹⁰⁰³

Hyvä asema neuvostohallinnossa, siis menneisyys, painoi enemmän kuin sotavangin esittämä näkemys Neuvostoliitosta. Mihail Iljitsh Shub luovutettiin saksalaisille 27.6.1942, vaikka hän yritti vakuuttaa systeemin vastaisuuttaan.¹⁰⁰⁴

Vuonna 1900 Djnepropetrovskissa syntynyt sotilasteknikko Mihail Iljitsh Shub kirjoitti laajan selostuksen oman joukko-osastonsa eli 3. divisioonan järjestämisestä ja sotatapahtumista mitenkään peittelemättä näkemyksiään neuvostojärjestelmästä. Insinööriksi opiskellut juutalainen pikkuporvarin poika oli viimeksi työskennellyt Moskovan metsäopiston tieteelliskokeellisen keskuslaboratorion haaraosastossa Leningradissa. Hän oli kehitellyt erikoislaitteistoa sahakoneistojen osien valmistamiseksi. Shubin yhteiskunnallinen asema oli hyvä, ja hänen perheensä oli menestynyt neuvostoaikana – toinen veli oli silmälääkäri, toinen vuori-insinööri.

Siitä huolimatta Shub kirjoitti muun muassa: ”Divisioonan muodostamisessa, sen henkilökunnan täydentämisessä y.m. oli selvästi havainnollistettu mädän järjestelmän ehdoton kykenemättömyys edes sen vähän hyväksikäyttöön, mikä vielä oli saatavissa.” ja ”Divisioonan kyvytön johto, koko stalinilais-molotovilaisen hallituksen mätä systeemi ei voinutkaan johtaa mihinkään parempaan.[...] Stalin pysyi paikallaan vain julman terrorin turvin, ja vain kuoleman y.m. pakkokeinojen pelko pidättelee Venäjän eräitä kansan kerroksia. Mutta minä olen vakuuttunut, minä

¹⁰⁰² Valpo I KD nro 954/1508 vuodelta 1942 liitteinen, KA.

¹⁰⁰³ Molemmista tehtyjen ”epäedullisten havaintojen” vuoksi heidät siirrettiin sittemmin sotavankileiri 3:lle, Kallatsa 2009, s. 101 ja 144.

¹⁰⁰⁴ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

*tiedän, ettei Venäjällä enää kukaan luota noihin johtajiin, tuohon ainaisen petoksen, valheen ja pakkokeinojen hallitukseen.*¹⁰⁰⁵

Poliittisesta toiminnasta Neuvostoliitossa epäillyn juutalaisen ylikuutnantti Lazar Poljakovin kuulustelupöytäkirjasta käy ilmi, että mitään konkreettista epäilystä ei välttämättä tarvinnut olla. Vaikka sotavankileiri 6:n henkilökunnan tiedossa ei ollut mitään epäedullista sotavangista eikä mitään muita tietoja hänen luotettavuudestaan ollut voitu saada, Poljakovin siirtämistä sotavankileiri 3:lle "epäilyksenalaisena juutalaisena" ehdotettiin, ja ehdotus toteutettiin.

Vaakakupissa painoi luultavasti Poljakovin siviiliammatti, kenkätehtaan pääkirjanpitäjä, ja menneisyys tiedustelupataljoonan puhelinmiehenä. Poljakov kieltäytyi sitä paitsi allekirjoittamasta kuulustelupöytäkirjaa perustellen asiaa sillä, ettei suomenkieltä taitamattomana voinut tietää, mitä siihen oli kirjoitettu.¹⁰⁰⁶

Juutalaisen sotavangin kansallisuus siis korosti hänen vähäisiäkin "epäilyksenalaisia" ominaisuuksiaan ja altisti hänet sotavankileiri 3:lle siirtämiselle. Epäilyksenalaiseksi joutumiseen ei tarvittu paljoa. Riitti, kun oli vankitovereiden epäsuosiossa.

Yhtä lailla leirin henkilökunnan mielipide painoi, kun konkreettista näyttöä ei ollut. Kaksi sotavankileiri 16:n työpisteessä Salmassa ollutta sotavankia ilmiantoi juutalaisen sotavanki Samuil Borisovitsh Asinovskin helmikuussa 1942.

Toinen hänen ilmiantajistaan, inkeriläinen sotamies, siviilissä sekatyömies, kertoi Asinovskin sanoneen, että Raamattu on "vain kansan pettämistä". Hänen mukaansa Asinovski oli kertonut olleensa NKVD:n miiliin palveluksessa ja väittänyt, että Englanti voittaisi sodan. Inkeriläisen vangin käsityksen mukaan Asinovski ei sitä paitsi voinut olla sotilasarvoltaan sotamies, sillä "ei näin korkeasti oppinutta henkilöä ole voitu rivimieheksi määrätä. Pikemmin Asinovski on voinut olla poliittisena ohjaajana tai jossakin erikoisasetelajissa". Sotamies totesi, että Asinovski ei ollut harjoittanut minkäänlaista kiihotusta sotavankileirillä.

Toinen ilmiantajista, isovenäläinen sotamies, siviilissä palokuntalainen, kertoi Asinovskin sanoneen toimineensa paperitehtaan korkeana toimihenkilönä ja olleensa NKVD:ssä "jurist konsul". Hänen mukaansa Asinovski oli väittänyt olleensa samaan aikaan NKVD:n karkottama ja NKVD:n toimihenkilö. Työleirin päällikkö taas kertoi kuulleensa "venäjänkieltä taitavien karjalaisten

¹⁰⁰⁵ Päämajan tiedusteluosasto, Sv. M. Shub kirjoittaa 3.D:n vaiheista, T 2264/13, KA; saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA. Shub oli haavoittunut oikeaan olkavarteeseen ja lantioon ja vietti vankeutensa ensimmäiset kuukaudet 58. sotasairaalassa, josta hänet siirrettiin sotavankileiri 1:lle joulukuun puolivälissä 1941.

¹⁰⁰⁶ Valpo KD 145/1377 vuodelta 1942 (Poljakov, Lazar), KA.

sotavankien tai joittenkin muiden" sanoneen, että Asinovski oli ollut vankien passittajana ja että tämän mukaan olisi ollut parempi, jos sotavangeille olisi Raamattujen asemesta jaettu leipää. Kuulustelija totesi, että Asinovski ei ollut muiden vankien keskuudessa pidetty henkilö. Leirin henkilökunnan mielestä sen sijaan Asinovski oli käytökseltään moitteeton ja miellyttävä, teki tehtävänsä tunnollisesti ja oli "sympaattinen tyyppi".

Vuonna 1898 syntynyt Asinovski oli sotilasarvoltaan sotamies, siviiliammaltaan keskikoulun historian ja maantiedon opettaja ja koulutukseltaan filosofian kandidaatti. Hänet oli karkotettu Leningradista Vologdan piiriin vuonna 1937, mahdollisesti siksi, että hänen isänsä oli ennen vallankumousta ollut liikemies, tai siksi, että hänen lääkärivaimonsa oli karkotettu vastavallankumouksellisena jo aiemmin.

Jatkokuulusteluissa Asinovski sai mahdollisuuden puolustautua. Hän oikoi vankitoveriensa väitteitä sanakääntein, jotka osaltaan selittävät, miksi hänen vankitoverinsa tunsivat epäluuloa häntä kohtaan. Hän kertoi muun muassa "uskovansa immateriaaliseen ylivoimaan, jota kansojen yleisnimityksellä sanotaan Jumalaksi ja joka on kaikille sama" ja pitävänsä suomalaisten propagandaa totuudenmukaisempana kuin saksalaisten propagandaa, koska "Suomi oli demokraattinen ja siis lausuntavapaudenkin kannalta liberalistisempi valtio". Kun ottaa huomioon, että osa sotavangeista oli lukutaidottomia, Asinovskin mielipiteet olivat omiaan aiheuttamaan hämmennystä ja epäluuloa. Asinovski kertoi ollessaan karkotettuna Vologodskin piirissä toimeensa tilintarkastajana ja käyttäneensä siitä "jurist konsul" -nimitystä. Hän oletti, että hänen puheensa kassavajausten ilmoitusvelvollisuudesta oli saanut muut luulemaan häntä vankien passittajaksi. Hän kertoi vielä, ettei ollut ymmärtänyt juuri mitään ensimmäisessä kuulustelussa tulkkina olleen alikersantin venäjänkielestä.

Asinovskin lisäkuulustelussa antamien vastausten ja leirin henkilökunnan lausunnon vuoksi valvontaelimen päällikkö kirjoitti Asinovskin tapauksesta liuskan pituisen selonteon. Sen lopuksi hän esitti, että koska "tutkimuksissa ei ole ilmennyt mitään muuta raskauttavaa, kuin että hän on syntyperältään juutalainen, ja koulusivistyksen perusteella joutunut toimimaan keskikoulun opettajana, asia ei antane aihetta enempiin toimenpiteisiin". Arvostelussa painoi selvästi leirin henkilökunnan mielipide, Asinovski kun oli heidän näkökulmastaan "käytökseltään moitteeton ja tehtävissään tunnon tarkka mies". Sotavanki Asinovskia ei koskaan siirretty sotavankileiri 3:lle. Lopulta hänet palautettiin Neuvostoliittoon muiden Suomessa olleiden sotavankien mukana lokakuussa 1944.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰⁷ Valpo KD 698/1467 vuodelta 1942, KA; SPR, sotavankitoimisto, Bc 2, KA. Asinovski päätyi suodatusleiriltä puna-armeijan jälleenrakennusjoukkoihin ja kotiutettiin vasta elokuussa 1947.

Vankitoveriensa professoriksi kutsuma Samuil Asinovski oli poikkeuksellisen oppinut. Muut sotavangit saattoivat rinnastaa juutalaiset sotavangit yleensäkin Neuvostoliiton sivistyneistöön, sillä juutalaiset sotavangit olivat ryhmänä varsin korkeasti koulutettuja. Sotavankina Suomessa ollut Shimon Yantovsky kertoo muistelmissaan, että siinä sotavankijärjestelyleiri 2:n alaisessa työmuodostelmassa, jossa hän ja 10–15 muuta juutalaista sotavankia työskenteli, yhtä lukuun ottamatta kaikki olivat korkeasti koulutettuja.¹⁰⁰⁸

Päämajan valvontaosaston saksalaisille luovuttamista juutalaisista sotavangeista noin 35 % voidaan katsoa korkeasti koulutetuiksi. Näihin olen laskenut myös musiikinopettajan, muusikon ja opiskelijan. Noin kolmannes oli työläisiä tai käsityöläisiä. Heistäkin osa oli pitkälle koulutettuja teknikoita, mutta joukkoon mahtui myös harjansitoja, partureita ja leipureita. Vajaa kolmasosa oli toimihenkilöitä tai liike-elämän palveluksessa olleita kuten kirjanpitäjä, tavaratalon osastopäällikkö ja liikemies. Yhden siviiliammattia ei ole mainittu.¹⁰⁰⁹

Ammattijakauma poikkeaa merkittävästi muista valvontaosaston luovuttamista sotavangeista, sillä korkeasti koulutetut ovat yliedustettuina juutalaisissa luovutetuissa. Vaikka valvontaosaston luovuttamat sotavangit yleensä olivat kaupungistuneita, heidän joukossaan oli jonkin verran maataloustyöläisiä. Yksikään juutalainen ei ollut ollut maatalouden palveluksessa.

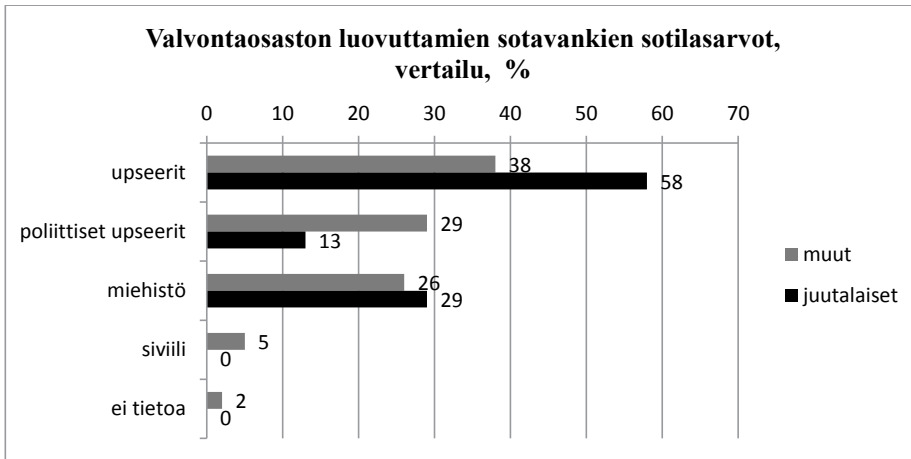
Luovutettujen juutalaisten sotavankien ammattijakauma heijastaa tilannetta Neuvostoliitossa. Neuvostoliitossa vain 9 % juutalaisista oli maatalouden palveluksessa, kun koko väestöstä 51 % oli maatalousammateissa. Tieteen ja opetuksen parissa työskenteli 8 % juutalaisista, kun koko väestöstä osuus oli 4 %. Kaupan alalla juutalaisista työskenteli lähes 19 %, koko väestöstä vain 5 %. Juutalaisista ammattityöläisiä oli 39 %, kun koko väestöstä 19 % kuului työläisten ryhmään. Hallinnossa työskenteli lähes 7 % juutalaisista, kun muun väestön osuus oli 3 %.¹⁰¹⁰

Asinovski ei joko halunnut palata tai päässyt palaamaan perheensä luo, vaikka olikin kirjeenvaihtoyhteydessä lapsiinsa. Sodan jälkeen hän meni uusiin naimisiin, sai lapsia ja työskenteli opetuslalla, lopulta rehtorina, Samuil Asinovskin lesken Jelena Asinovskajan sähköposti 16.3.2014.

¹⁰⁰⁸ Yantovsky 2000, s. 39–42.

¹⁰⁰⁹ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

¹⁰¹⁰ Hartmann 2009, a. 651–652.

Kuvio 19 Valvontaosaston luovuttamien sotavankien sotilasarvot, vertailu. Lähde: Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

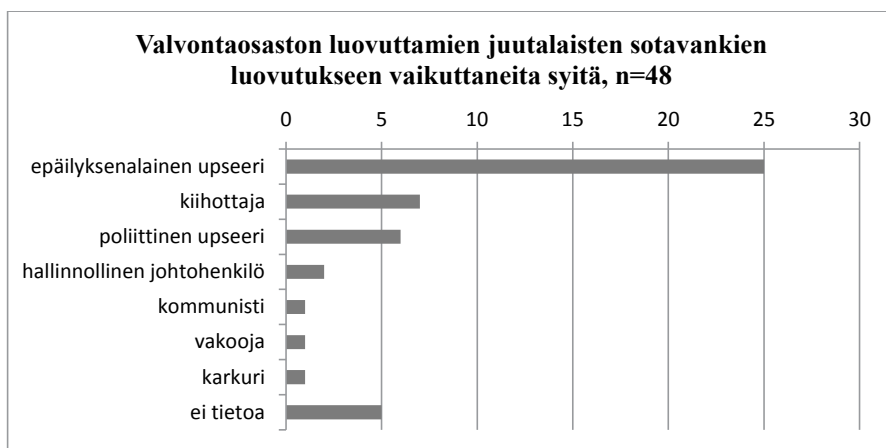
Juutalaiset poliittiset työntekijät, joita oli yhteensä kuusi, luovutettiin saksalaisille suoraan sotavankileiri 1:ltä. Muiden kuin poliittisten upseerien luovutussyistä saa jonkinlaisen kuvan ensimmäisen luovutuserän luovutusluettelosta. Ensimmäisessä luovutuserässä sotavankileiri 1:ltä luovutettiin kahden juutalaisen poliittisen upseerin lisäksi viisi muuta juutalaista sotavankia, jotka eivät olleet poliittisia upseereja. Heidän kohdallaan maininta sotilasarvosta puuttuu luettelosta, vaikka sotavankikorteista se käy ilmi. Kaikki olivat sotamiehiä. Ikään kuin luovutussyynä lukee "kiihoittaja". Listalla on myös mainittu yksi azerbaidzhanilainen ja yksi tataari "kiihoittajana". Muiden luovutettujen kohdalla samassa sarakkeessa lukee poliittisen upseerin arvo.¹⁰¹¹

Valvontaosaston luovuttamista juutalaisista sotavangeista miehistöä ja aliupseereita oli kolmannes. Verrattuna päämajan valvontaosaston luovuttamien sotavankien sotilasarvoihin yleensä voidaan todeta, että juutalaisissa luovutetuissa yliedustettuina olivat sotilasvirkamiehet, joita oli suhteessa huomattavan paljon. Myös miehistösotavankia oli suhteessa hieman enemmän.

Juutalaisuus vaikutti sotavankien valikoimiseen luovutettavaksi, mutta lähteiden puutteellisuuden vuoksi juutalaisuuden merkitystä suhteessa muihin luovutussyihin ei voi todentaa. Serah Beizer on kiinnittänyt huomiota 8.4.1942 luovutuserän korkeaan juutalaisten osuuteen. Tässä erässä luovutettiin yhteensä 15 (Beizerin nimiin perustuvan arvion mukaan 17) juutalaista sotavankia.¹⁰¹²

¹⁰¹¹ Luovutusluettelon jäljennös, T19659/B18, KA.

¹⁰¹² Beizer 2007, s. 5.

Kuvio 20 Juutalaisten sotavankien luovutukseen vaikuttaneita ominaisuuksia. Lähde: Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

Pelkän juutalaisuuden ei olisi pitänyt johtaa luovutukseen, mutta valvontaosaston luovutukset johtuivat valvontaviranomaisten täysin subjektiivisista valinnoista. On mahdotonta määrittää kaikkien juutalaisten sotavankien luovutussyitä, mutta luovuttamiseen vaikuttaneita syitä on mahdollista selvittää. Oheisesta kuviosta käy ilmi, että juutalaisia epäiltiin kommunismista, kommunistien luottamuksesta ja kiihotuksesta. Useimpien sotavankien kohdalla luovutukseen vaikuttaneista tekijöistä on selvillä vain sotalasarvo.

Missään vaiheessa tarkoituksena ei ollut luovuttaa kaikkia Suomessa sotavankina olleita juutalaisia. Kaikki sotavankileiri 3:lla vuonna 1941 ja syyskuuhun 1942 mennessä olleet juutalaiset sotavangit tosin luovutettiin saksalaisille, sillä leirillä ei vähemmistökansallisuusjaottelun mukaan ollut lainkaan juutalaisia 30.9.1942. Vuoden 1942 loppuun mennessä leirille siirrettiin 11 juutalaista lisää.¹⁰¹³

Sotavankileiri 1:n viimeisessä luovutuserässä saksalaisille luovutettiin vain yksi leirillä olleista 23 juutalaisesta sotavangista. Heistä kolme siirrettiin muutaman viikon kuluttua sotavankileiri 3:lle.¹⁰¹⁴

Juutalaisten sotavankien luovutus Saksan turvallisuusviranomaisille ei näiden tietojen valossa tapahtunut saksalaisten pyynnöstä tai painostuksesta vaan Suomen päämajan valvontaosaston oman valinnan seurauksena. Mikään ei viittaa siihen, että suomalaiset valvontaviranomaiset olisivat antaneet Saksan siviilitiedustelupalvelulle ennakkotietoja luovutettavista sotavangeista.

¹⁰¹³ Sotavanki-ilmoitukset 1941–1942, vähemmistökansallisuusilmoitukset, T6861/8, KA.

¹⁰¹⁴ Sotavankileiri 1:n sotavanki-ilmoitus 6.9.1942, T7536/50, KA; sotavankileiri 3:n viikkoilmoitus 27.9.1942, T6831/8, KA.

Sotavangit ja antisemitismi

Minkä vuoksi juutalaisia sotavankeja sitten pidettiin muita epäilyttävämpinä? Oliko syynä puhdas antisemitismi?

Antisemitismiä Suomessa on tutkittu ensisijaisesti lehdistön ja kirjallisuuden kautta.¹⁰¹⁵ Sen perusteella juutalaisvastaisuus ei ollut Suomessakaan tuntematonta, vaikka se oli huomattavasti harvinaisempaa kuin laajojen oikeistopiirien ryssäviha.¹⁰¹⁶

Juutalaisuus ja bolševikit yhdistettiin Suomessa pian lokakuun vallankumouksen jälkeen, mutta aihetta käsiteltiin lähinnä äärioikeistolaisissa lehdissä. Jatkosodan aikana ”Ryssät ja juutalaiset” nähtiin viholliskuvan eri puolina. Juutalaisten toimintaa Neuvostoliitossa käsiteltiin usein ja heidän väitettiin jopa orjuuttavan neuvostoliittolaisia. Jari Hanskin mukaan lehdissä esitettiin, että slaavilaista kansallistunnetta tulisi käyttää taistelussa juutalaisuutta vastaan.

Vapaa Sana -aikauslehdessä kirjoitettiin Neuvostoliiton armeijan eri alueiden ylimpien päälliköiden alaisiksi nimitetyn poliittisia komissaareja, jotka kaikilla vyöhykkeillä olivat juutalaisia. Neuvostoliiton salainen poliisi oli monien mielestä juutalaisten johtama. Pilakuvissa ja huumorikirjallisuudessa sen sijaan hyödynnettiin stereotyyppioita juutalaisista, myös Neuvostoliiton juutalaisista.¹⁰¹⁷

Selkein osoitus puolustushallinnon suhtautumisesta juutalaisiin on valloitetussa Itä-Karjalassa väestön näkyvillä pidetty kuulutus, jonka mukaan ”Kaikki vastarinta Saksan ja Suomen sotavoimia vastaan on hyödytöntä ja se tullaan häikäilemättä murtamaan. Saksan ja Suomen sotavoimat eivät taistele SNTL:n kansoja vaan ainoastaan juutalais-bolshevistista väkivaltaa vastaan.”¹⁰¹⁸ Neuvostojärjestelmä samaistui siis juutalaisuuteen.

Suhtautumisesta juutalaisiin sotavankeihin on olemassa melko vähän tietoja. Sekä rintamalta että sotavankileireiltä on satunnaisia mainintoja negatiivisesta suhtautumisesta juutalaisiin sotavankeihin.

Sotavankitutkimuksessa yleisesti käytettyä mittaria, sotavankien kuolleisuutta, ei luovutettujen sotavankien suhteellisen suuren lukumäärän huomioon ottaen voi sellaisenaan käyttää osoittamaan juutalaisten parempaa tai huonompaa kohtelua. Luovutetut juutalaiset sotavangit pois lukien juutalaisten sotavankien kuolleisuudeksi jää noin 22 % (93 kuollutta 420 sotavangista). Kahdeksan henkilöä eli lähes 9 % ammuttiin. Se on enemmän kuin ammuttujen sotavankien osuus, 5,5 %, yleensä.¹⁰¹⁹ Juutalaisia kuolleita

¹⁰¹⁵ Hanski 2006.

¹⁰¹⁶ Laine 1982, s. 22.

¹⁰¹⁷ Hanski 2006, s. 189–193, 189–200, 238–257; Olli 1942, passim; Silvennoinen 2008, s. 194–195; Lindstedt 1999, s. 466.

¹⁰¹⁸ Kuulutus, T2870/1, KA.

¹⁰¹⁹ Sotavankien kuolleisuus yleensä oli noin 29 %, ammuttuja muita kuin juutalaisia sotavankeja oli 1 011 henkilöä kaikkiaan 18 665 muusta kuin juutalaisesta sotavangista, kuolleiden sotavankien tietokanta.

sotavankeja on niin vähän, että kovin pitkälle meneviä johtopäätöksiä ei kannata tehdä.

Yksittäiset suomalaiset sotilaat osoittivat juutalaisvihaa sotavankien kohtelussa. Maaliskuussa 1942 erään Kuolemajärvellä sijainneen sotavankikomppanian työnjohtaja oli ampunut tupakan hankkimisesta kiinni jääneen sotavangin tämän kieltäytyttyä huutamasta "juutalainen on huono ukko".¹⁰²⁰

Erään juutalaisen sotavangin surmaamisesta Sortavalassa toimineessa sotavankileiri 14:ssä syytetyn aliupseerin kerrottiin kantaneen kaunaa erityisesti juutalaisia kohtaan.¹⁰²¹ Eräässä toisessa sotavankikomppaniassa Suomussalmella työskennellyt sotavanki ilmiantoi leirin päällikön juutalaisvastaisuudesta. Hän ja eräs toinen juutalainen sotavanki kertoivat leirin päällikön, luutnantti L:n, häpäisseen juutalaisia sotavankeja liimauttamalla heille tekoparrat ja pakottamalla heidät säkkihyppelyyn. Komppanian juutalaisia sotavankeja oli määrätty raskaampiin töihin ja syytetty muun muassa venäläisen uskonnon pilkkaamisesta. Myös leirillä ollut ylikersantti R. kertoi, että luutnantti L. vihasi erityisesti juutalaisia. Hänen mukaansa juutalaisia pakotettiin vain kansallisuuden perusteella kujanjuoksuun ja kuriryhmään, jossa ei saanut esimerkiksi keskustella. Juutalaisia vankeja oli myös työnnetty veneestä vaatteet päällä järveen. Syytteessä ollut luutnantti L. puolustautui väittämällä, ettei hänellä itsellään ollut juutalaisia vastaan mitään sanottavaa mutta muut sotavangit olivat "jotenkin vihanneet" juutalaisia vankeja ja ilmiantaneet heitä rikoksiin syyllisinä.¹⁰²²

Simo Muir toteaa, että institutionaalinen antisemitismi on mahdollista, vaikka virallisesti antisemitismiä ei sallittaisi.¹⁰²³

Antisemitismiä käytettiin sotavangeille suunnatussa kommunismin vastaisessa propagandassa siinä missä kertomuksia Saksan sotamienestyksestäkin. Kotijoukkojen esikunnan vuosina 1942–1944 julkaisemassa sotavankilehti *Severnoje Slovo*ssa ilmestyi vuosina 1942 ja 1943 useita juutalaisvastaisia juttuja ja pilakuvia. Osa niistä–kuten esimerkiksi Saksan kansallissosialistisen puolueen kustantamassa *Völkischer Beobachter*issa alkujaan julkaistu Alfred Rosenbergin artikkeli sodan syistä ja tarkoituksista–on selvästi tuontitavaraa Saksasta.

Kaikkea *Severnoje Slovo*ssa julkaistua antisemitististä ainesta ei kuitenkaan voida pitää saksalaisten propagandana. Esimerkiksi jouluna 1943 *Severnoje Slovo*n kirjoituskilpailun voitti sotavanki Mihailovin kertomus "Jouluyönä", jonka juoni on lyhykäisyydessään seuraava.

Jouluyönä 1941 kolme puna-armeijan sotilasta, 45-vuotias maanviljelijä Kerzhun, Leningradin talousinstituutin opiskelija

¹⁰²⁰ KKO 774/390 VD 1945, KA.

¹⁰²¹ KKO 222/115 VD 1945, KA; Kujala 2008, s. 245–246.

¹⁰²² KKO 1326/675 VD 1946, KA.

¹⁰²³ Muir 2013, s. 53.

Leibovitsh ja kirjoittaja itse, makaavat juoksuhaudassa Itä-Karjalassa. Kertoja ajattelee, että ankara rintamaelämä on lähentänyt häntä tovereihinsa: "Mitäpä siitä, että Leibovitsh on jutku ja kommunisti. Ehkä jutkujenkin joukossa on kunnon ihmisiä". Suomalaisten puolelta kuuluu musiikkia ja bolsevikkivastaista propagandaa.

Samassa kertoja huomaa, että toveri Leibovitsh tähtää kiväärillään kohti metsänrajaa suomalaisten puolella. Kerzhun kieltää Leibovitshia ampumasta, jolloin tämä sihtaa kohti Kerzhunia ja sanoo: "Kädet ylös, senkin petturi! Tästä keskustelemme tarkemmin erikoisosastossa! Sotaoikeus..." Leibovitsh ei ennätä lopettaa lausettaan, sillä Kerzhun tappaa hänet kiväärinperällä lyöden. Kerzhun sanoo kertojalle: "Minä lähden nyt tuonne, Jumalan luo, entä sinä?" Toverukset lähtevät kohti suomalaisten kaiuttimesta kantautuvaa musiikkia.¹⁰²⁴

Sotavankilehden toimituksessa työskenteli sotavankeja, joten kirjoitus voi yhtä hyvin olla tilaustyö. *Severnoje Slovon* propagandassa yhdistettiin muutenkin kommunismi ja juutalaisuus ja esitettiin juutalaiset venäläisten sortajina ja Neuvostoliiton johtajina. Lehdessä oli aineistoa myös heikosti lukutaitoisille sotavangeille, muun muassa juutalaisvastaisia pilakuvia. Koska sotavankileireillä ei juuri ollut ajanvietelukumistoa, sotavankilehti kirjaimellisesti kului sotavankien käsissä.¹⁰²⁵

Osa sotavankileirien suomalaisesta henkilökunnasta tosin piti *Severnoje Slovon* otetta liian lempeänä. Sotavankileiri 9:n valistusupseeri Oiva Paloheimo esimerkiksi kritisoi lehteä todeten, että jyrkempi bolsevisminvastaisuus olisi ollut suotavaa ja että sotavangeille oli osoitettava "sosialismin taustalla toimiva imperialistisia tarkoitusperiä ajava kansainvälinen juutalaisuus".¹⁰²⁶

Käytännössä on mahdotonta sanoa, miten suomalaisten propaganda vaikutti sotavankeihin. Monella oli lähtökohtaisesti antisemitistinen asenne, kuten päämajan tiedusteluosaston sotavankikuulustelu- ja asiakirjatiedoista laatimista yhteenvedoista käy ilmi: "Vangittu on nuoruutensa ja vertailumahdollisuuksien puutteen vuoksi NL:n valtio- ja yhteiskunnan rakennelman lumoissa. Kuitenkin hän hylkää bolsevismin kansainväliset pyrkimykset juutalaisina. Esittää useita epäkohtia, jotka johtuvat juutalaisten johtavasta asemasta".¹⁰²⁷

"Juutalaisia ei näy armeijassa ensinkään. Heitä suojelee esivalta ja he ovat kaukana selustassa, varastoissa ja virastoissa. Jokaisessa teollisuuslaitoksessa johtajina ja muina virkamiehinä ovat kauttaaltaan juutalaiset, samoin

¹⁰²⁴ Severnoje Slovo, nro 51–52/1943, KA.

¹⁰²⁵ Severnoje Slovo, numerot 22 ja 24 vuodelta 1942, numero 4 vuodelta 1943, KA; Sotavankileirien tarkastuskertomukset, T17763/1, KA.

¹⁰²⁶ Mikkola 2000, s. 133.

¹⁰²⁷ PM tiedusteluosasto, tied. pvk nro 8836/II/sal. 1.1.1944, Kantalahdessa joulukuussa 1943 vangitun, vuonna 1923 syntyneen kersantin kuulustelu, T4949/7, KA.

kaupoissa."¹⁰²⁸ "Juutalaisia kohtaan on rintamalla yleensä kova viha, koska he ovat kaikki keinotelleet itsensä takalinjoille ja johtoasemiin."¹⁰²⁹

Tsaarin aikana vainotut ja syrjityt juutalaiset kelpasivat neuvostojohdon tarkoituksiin hyvän koulutuksensa ja vanhan järjestelmän vastaisuutensa vuoksi. Juutalaisten prosentuaalinen osuus kommunistisen puolueen jäsenistä, hallinnon johtohenkilöistä ja puna-armeijan henkilöstöstä ylittikin reilusti heidän suhteellisen osuutensa Neuvostoliiton väestöstä 1920- ja 1930-luvuilla.

Neuvostoliitossa oli kuitenkin pitkät antisemitistiset perinteet, eikä juutalaisia koskevien rajoitusten poistaminen vallankumouksen jälkeen poistanut antisemitistisiä asenteita yhteiskunnassa. Juutalaisten huomattava asema taloudessa, salaisessa poliisissa ja miliisissä oli omiaan aiheuttamaan juutalaisvastaisuutta Neuvostoliiton venäläisessä, puolalaisessa ja ukrainalaisessa väestössä.¹⁰³⁰

Puna-armeijassa vallitsi selkeä nurkkakuntaisuus, joka sai etniset ryhmät eristäytymään toisistaan ja syyttämään muita ryhmiä kaikista vastoinkäymisistä. Valtiovallan ajama politiikka pyrki venäläistämään vähemmistöjä, mutta neuvostoisänmaallisuuden sijasta se synnytti kansallismielisyyttä kaikkien etnisten ryhmien keskuudessa. Juutalaiset edustivat neuvostojärjestelmää, mutta yhtä lailla ennakkoluuloisesti suhtauduttiin myös muihin etnisiin ryhmiin – tosin eri syistä.

Sotaa edeltävänä aikana juutalaisten katsottiin kuuluvan hallitsevaan eliittiin, joka nautti etuoikeuksia. Sodan syyttymisen jälkeen juutalaisia syytettiin yrityksistä paeta kauemmas rintamalta. Richard Bidlackin mukaan syynä saattoi olla osin se, että suhteessa suuri osa juutalaisista kuului ammattimiehiin, joiden työpaikat evakuoitiin kauemmas rintamasta. Syynä saattoi olla myös sotapropagandaan liittyvä venäläisyyden ihannoiti.¹⁰³¹

Juutalaiset ja Suomen omatunto

Suomen sotavankihallinto oli varmasti jollain tasolla tietoinen Kolmannen valtakunnan juutalaispolitiikasta, olihan Suomeenkin tullut juutalaispakolaisia 1930-luvun lopulla. Silti esimerkiksi yhteysupseerien raporteissa olevat kertomukset saksalaisten valloittamien alueiden siviilijuutalaisten tuhoamisesta olivat mainitsemisen arvoisia asioita, uutisia.

Juutalaisten joukkotuhon laajuutta ei uskottu tai voitu ymmärtää, vaikka tietoja saatiin useista lähteistä. Vilho Helanen kuoli kesällä 1942 Baltian juutalaisten surmista virolaisilta tuttaviltaan. Hänene reaktionsa kertoo, että

¹⁰²⁸ PM tiedusteluosasto, tied. pvk nro 8836/II/sal. 1.1.1944, Petrajärvellä 12.12.1943 vangitun, vuonna 1914 syntyneen lentojoukkojen vääpelin, kuulustelu, T4949/7, KA.

¹⁰²⁹ PM tiedusteluosasto, KD nro 79/sv.j./sal. 5.1.1944, [pitäisi todennäköisesti olla 5.2.1944] Uhtuan suunnalla 21.1.1944 vangitun, vuonna 1908 syntyneen lääkintäkersantin kuulustelu, T4949/7, KA.

¹⁰³⁰ Pinkus 1988, s. 78–79, 83–86.

¹⁰³¹ Merridale 2006, s. 154–155; Bidlack 2010, s. 58–59.

kansanmurhaa oli vaikea hyväksyä ja ymmärtää: ”Uskon kyllä, että juutalaiset, jopa naisetkin, olivat pahimpia murhaajia ja kiduttajia. Mutta sanoin luontoni nousevan sitä vastaan, että syylliset ja syyttömät on vain rotunsa perusteella ammuttu.”

Myös Saksassa oleva Suomen päämajan edustaja, ilmailuasiamies Helenius kertoi Helaselle juutalaisten surmista: ”Mm on heitä pantu juoksemaan kehässä kentällä ja sitten ammuttu konekiväärillä, niin kauan kuin yksikin on vielä juossut, mistä näytelmästä otettua filmiä on näytetty mm. Unkarissa. Toisia on taas pantu kaivamaan itselleen joukkohautoja ja alasti riisuuntuneina pakotettu sitten haudata pitkälleen ja sitten ammuttu rivi rivin päälle, yms.”

Aiemmin kuulemistaan juutalaisten kohtelua koskevista seikoista huolimatta Vilho Helanen kommentoi itärintamalla palvelleen AKS-toverinsa kertomaa juutalaisväestön surmaamisesta kaasulla: ”Juttu tuntui mielikuvitukselliselta ja mielelläni uskoisin, että se perustuu väärinkäsitykseen.”¹⁰³²

Helasen epäuskoisuuden syitä arvioidessa pitää muistaa, että kaikenlaiset huhut ja kuulopuheet sotaan liittyvistä asioista levisivät jatkosodan aikana. Vain osa niistä piti paikkaansa.¹⁰³³ Yhteysesikunta Roi:n suomalaiset yhteysupseerit raportoivat myös juutalaisten joukkosurmista, mutta samalla he raportoivat asioista, jotka eivät pitäneet paikkaansa, kuten siitä, että saksalaiset eivät enää ota sotavankeja.¹⁰³⁴

Juutalaisten kohtalosta kiellettiin julkaisemasta tietoja päivälehdissä ulkopoliittisista syistä. Sensuurin vallitessa tietojen todenperäisyyden tarkistaminen oli tavallisille ihmisille mahdotonta. Ulkoasiainhallinnollakaan ei ollut käsitystä juutalaisten joukkotuhon laajuudesta, mikä käy ilmi ulkoasiainministeriön lainopillisen neuvonantajan, siviilijuutalaisten luovutuksia vastustaneen Erik Castrénin muistiosta maaliskuussa 1943: ”Saksalaiset ovat nykyisenkin suursodan aikana laajassa mitassa turvautuneet miehittämillään alueilla olevan siviiliväestön työvoimaan. Vihollisväestöä on myös siirretty muussa tarkoituksessa pois nykyisiltä asuinsijoiltaan. Erityisesti ovat nämä toimenpiteet kohdistuneet puolalaiseen väestöön ja juutalaista alkuperää oleviin henkilöihin.” [...]

”Juutalaisten siirron syynä on taas arvatenkin se, että heitä pidetään poliittisesti siksi epäluotettavina ja Saksalle vihamielisinä aineksina, ettei ole katsottu voitavan jättää heitä muun siviiliväestön keskuuteen, vaan on haluttu saattaa heidät tarkemman valvonnan alaisiksi keskitysleireissä.”¹⁰³⁵

Tutkijoiden näkemykset suomalaisten päättäjien tiedoista vaihtelevat. Michael Jonasin mukaan ei ole varmaa, tiesivätkö edes suomalaiset

¹⁰³² Vilho Helasen päiväkirja 12.7.1942, 22.7.1942, 12.–30.1.1943, AKS:n arkisto, KA; Danielsbacka 2013, s. 66.

¹⁰³³ Vihavainen 2004, s. 78–80.

¹⁰³⁴ Jokisipilä ja Könönen 2013, s. 483; Samuli Tolsan toimintakertomus 19.11–3.12.1942, T5471/3, KA.

¹⁰³⁵ Erik Castrénin muistio 30.3.1943, Siviiliväestön siirto vallatulta alueelta kansainvälisoikeudelliselta näkökannalta arvosteltuna, Fb 110 A.3.C., UM.

hallitusvastuulliset ja diplomaatit vai vain aavistivat, mikä juutalaisten kohtalo Saksassa oli. Joka tapauksessa Suomen ulkoasiainministeriö sai yksityiskohtaisia raportteja juutalaisväestön karkotuksista ja gettoihin eristämisestä viimeistään syyskuusta 1942 lähtien.

Jonas olettaa, että Saksan Suomen-suurlähettiläs Wipert von Blücher sai tietää juutalaisten joukkotuhosta käydessään Berliinissä lomilla. Suomessa vallitsi sensuuri ja lisäksi konsensus siitä, että Saksasta ei kirjoitettaisi mitään kovin negatiivista. Ruotsissa tilanne oli toinen. Ruotsinmaalaisessa lehdistössä käsiteltiin juutalaisten tuhoamista itäisessä Euroopassa.¹⁰³⁶

Jokisipilä ja Könönen taas pitävät tietämättömyyttä juutalaisten joukkotuhosta jälkikäteenä kaunisteluna. Jokisipilä ja Könönen päätyvät siihen lopputulokseen, että maan johdon täytyi olla tietoinen juutalaisten joukkosurmista viimeistään loppuvuodesta 1942.

Juutalaispakolaisten luovuttamisesta nousseessa keskustelussa loppuvuodesta 1942 oli selvää, että hallitus tiesi Saksan järjestelmällisistä juutalaisvainoista. Siitä huolimatta suomalaiset jäivät sivustaseuraaajiksi eivätkä puuttuneet tilanteeseen aivan harvoja tahoja lukuun ottamatta. Juutalaispakolaisten asiaa ajanut Abraham Stiller paitsi vetosi päättäjiin myös saattoi asian lehdistön tietoon. Myös eräät poliitikot ajoivat aktiivisesti juutalaispakolaisten asiaa.

Juutalaisiin kohdistuneen joukkotuhon julmuudesta, laajuudesta ja syvyydestä ei juuri kellään voinut olla käsitystä ennen kevättä 1945, mutta jo vuodesta 1942 lähtien oli selvää, että juutalaiset olivat hengenvaarassa saksalaisten viranomaisten käsiin joutuessaan.¹⁰³⁷

Kun saksalaisten suhtautuminen rintamalla kohtaamiinsa Suomen juutalaisiin oli lähinnä yllättyneen asiallista,¹⁰³⁸ suomalaisten sotilasviranomaisten on ollut vaikea ymmärtää juutalaisten järjestelmällistä surmaamista vain etnisen alkuperän vuoksi. Juutalaisten sotavankien kohtelusta ei ollut tietoja – paitsi Porin lentokenttätyömaalle saksalaisten työvoimaksi luovutettujen kolmen juutalaisen käyttäminen normaalisti sotavankityövoimana. Näistä sotavangeista kaksi palautettiin suomalaisille ja yksi ammuttiin karkurina.

Kaarlo Hillilä kirjoitti raportissaan 30.6.1942, että saksalaiset aikoivat heikon työvoimatilanteen vuoksi tuottaa ”miehitetyistä maista ” työvoimaa Suomen Lappiin. Puhuttiin ”15 000 työmiehen tulosta, joukossa jugoslaveja, juutalaisia, rikosvankeja, norjalaisia ym.”¹⁰³⁹

Nykymaailmassakin esiintyy, mittavasta tutkimuksesta ja yleistajuisen kirjallisuuden helpeä saatavuudesta huolimatta, epäilyksiä juutalaisten joukkotuhon laajuudesta, joten ei ole mikään ihme, että sodan kaikkien muiden todellisten ja huhuttujen julmuuksien keskellä juutalaisten järjestelmällistä surmaamista ei heti uskottu todeksi.

¹⁰³⁶ Jonas 2010, s. 277–278.

¹⁰³⁷ Jokisipilä ja Könönen 2013, s. 476–492.

¹⁰³⁸ Rautkallio 2008, s. 32–40.

¹⁰³⁹ Kaarlo Hillilän raportti nro 107 sisäasiainministeri Toivo Horellille 30.6.1942, Fb 110 A.6.7., UM.

Sekä Britannian että Yhdysvaltain hallitukset olivat kyllä saaneet tietää juutalaisten kansanmurhasta jo vuoden 1942 lopulla, mutta asiaa ei haluttu julkistaa osin poliittisista syistä. Tietojen todenperäisyyttä epäiltiin sodan aikana, ja tietojen ”kuolemanleireistä” epäiltiin olevan venäläisten propagandaa. Tietoja juutalaisten joukkotuhosta uutisoitiin laajemmin vasta vuonna 1945, kun länsiliittoutuneet vapauttivat keskitysleirejä.¹⁰⁴⁰

Suomen osallisuutta holokaustiin ei ole juuri pohdittu aivan viime vuosia lukuun ottamatta. Suomalaisen tutkijayhteisön vallitseva käsitys on ollut, että Suomi ei ollut osallisena holokaustiin ja antisemitismi oli marginaalinen ilmiö Suomessa. Suomalaisen näkökulmasta antisemitismia ei ollut, koska Suomen juutalaiset taistelivat muiden rinnalla Neuvostoliittoa vastaan.

Erityisesti Hannu Rautkallion korostamat käsitykset suomalaisten viranomaisten ja tarkemmin valtiollisen poliisin viattomuudesta on kuitenkin todettu uudemmassa tutkimuksessa virheelliseksi. Vaikka suomalaiset viranomaiset eivät sinänsä toivoneet Suomesta luovutettujen juutalaispakolaisten kuolemaa, tavoitteena oli poistaa muut kuin Suomen kansalaisuuden saaneet juutalaiset maasta. Valtiollisen poliisin toiminnan motiivina oli yleisen ulkomaalaisvastaisuuden lisäksi antisemitismi.

Luovutuspolitiikallaan valtiollinen poliisi osallistui holokaustiin. Vaikka ”juutalaisuus” ei ollut luovutusssyy, valtiollinen poliisi suhtautui juutalaisiin yleensä ”ei-toivottuina” henkilöinä.¹⁰⁴¹

Uusimmassa tutkimuksessa Suomen osallisuutta holokaustiin on pohdittu Simo Muirin ja Hana Worthenin toimittamassa *Finland's Holocaust. Silences of History* -artikkelikokoelmassa sekä Markku Jokisipilän ja Janne Könösen teoksessa *Kolmannen valtakunnan vieraat. Suomi Hitlerin Saksan vaikutuspiirissä 1933–1944*. Molemmissa teoksissa todetaan, että Suomen juutalaisten tasavertainen asema muiden Suomen kansalaisten kanssa ei ole riittävä peruste väitteelle, ettei Suomessa olisi ollut antisemitismia tai että Suomi ei olisi ollut osallinen holokaustiin.

Suomalaisen historiankirjoituksen näkökulmasta antisemitismi Suomessa on marginaalinen aihe, mutta Suomen juutalaisen yhteisön näkökulmasta se on tärkeä asia.¹⁰⁴² Kuten Jokisipilä ja Könönen toteavat, Suomen historiallisen omantunnon kannalta ryssäviha, Itä-Karjalan keskitysleirit ja neuvostosotavankien suuri kuolleisuus Suomessa ovat mittakaavaltaan suurempia syntejä kuin antisemitismi.¹⁰⁴³

Se ei kuitenkaan oikeuta antisemitismin tai holokaustiin osallistumisen kieltämistä, vähättelyä tai tutkimatta jättämistä. Suomalaiset olivat holokaustin mahdollistajia puuttumattomuudella ja passiivisuudella siinä missä muutkin sivustaseuraajat. Uudemmassa historiantutkimuksessa katsotaan, että Suomen vastuulle voidaan laskea sekä pitkään tunnettu

¹⁰⁴⁰ Lowe 2012, s. 80–82; Holmila 2010, s. 260–262.

¹⁰⁴¹ Jokisipilä ja Könönen 2013, s. 474–475; Rautkallio 2008, s. 238 ja passim; Silvennoinen 2008, s. 213; Muir 2013, s. 59–60.

¹⁰⁴² Muir ja Worthen 2013, s. 13; Muir 2013, s. 49.

¹⁰⁴³ Jokisipilä ja Könönen 2013, s. 496–497.

aktiivinen toiminta kahdeksan juutalaispakolaisen luovutuksessa Saksan turvallisuuspoliisille marraskuussa 1942 että juutalaisten sotavankien luovuttaminen saksalaisille turvallisuusviranomaisille Lapissa vuosina 1941–1942.¹⁰⁴⁴

Suomalaisen historiakuvan kannalta osallisuus holokaustiin on ongelmallinen, sillä se ei sovi käsitykseen Suomen erillissodasta. Suomessa tunnetaan varsin hyvin yhteistyö Saksan kanssa eikä siitä huolimatta koeta siitä syyllisyyttä. Suomessa on nähty, että Saksa oli kulttuurisesti ja ideologisesti merkittävä vaikuttaja, koska se oli länsimaisen sivistyksen ja kulttuurin linnake bolsevistista barbariaa vastaan. Samalla on korostettu aseveljeyttä ja erillissodan käymistä Saksan rinnalla ja sitä, että liittoutuminen Saksan kanssa ei ollut vaihtoehto vaan välttämättömyys.¹⁰⁴⁵

Suomalaisten suhtautumista yhteistyöhön saksalaisten kanssa jatkosodan aikana voi yrittää ymmärtää osana itäeurooppalaista historiakuvaa. Olaf Mertelsmann toteaa, että monissa Itä-Euroopan maissa Viro mukaan lukien muistellaan Stalinin terroria siinä missä läntinen Eurooppa muistelee toista maailmansotaa ja holokaustia. Virolaiset kokevat Saksan miehitysajan olleen ”pienempi paha” verrattuna pitkään neuvostomiehitykseen.¹⁰⁴⁶

Neuvostoliitto on ollut Suomessakin aina se ”suurempi paha”. Yhteistyö Saksan kanssa auttoi Suomea selviytymään sodasta joutumatta Neuvostoliiton miehittämäksi. Tähän ajatusmalliin istuu huonosti ajatus aktiivisesta osallistumisesta Saksan tuhoamissotaan. Kuten Oula Silvennoinen toteaa, sodan jälkeisessä Euroopassa holokaustin taakasta päästiin helpoimmin siirtämällä syyllisyys ja vastuu muille. Jokaisessa akselivaltojen puolella taistelleessa maassa on kehitetty oma erillissotateesi, jolla on väistetty oma osallisuus Saksan sotarikoksista.¹⁰⁴⁷

Suhtautumisessa sotavankeihin on havaittavissa selvää antisemitismiiä. Määräysten tasolla eriarvoiseen suhtautumiseen juutalaisia sotavankeja kohtaan ei kehotettu sotavankihallinnon missään portaassa. Silti yhteiskunnan ja ehkä myös puolustushallinnon asenneilmapiirissä yhdistyivät juutalaisuus ja vihollinen aate, kommunismi.

Tutkimuksen kannalta ongelmallista on, että eri kansallisuuksia edustavien sotavankien kohtelusta ei juuri ole tutkimusta suomensukuisia sotavankeja lukuun ottamatta.¹⁰⁴⁸ Kotimaisten vähemmistöjen kohtelun selvittäminenkin on kesken. Siksi tarvitaan ensin kunnan perustutkimusta valtaväestön ja eri viranomaisten suhtautumisesta kotimaisiin vähemmistöihin. Vaikka juutalaisten, romanien ja saamelaiden historiaa on tutkittu kattavasti ja Suomen tataarien historiaa kirjoitetaan parhaillaan, yhteisön historia on eri asia kuin asenteiden ja kohtelun selvittäminen. Vasta

¹⁰⁴⁴ Silvennoinen 2013, s. 194–195; Muir 2013, s. 53; Jokisipilä ja Könönen 2013, s. 492–497.

¹⁰⁴⁵ Jokisipilä 2004, s. 50–51.

¹⁰⁴⁶ Mertelsmann 2012, s. 349.

¹⁰⁴⁷ Silvennoinen 2013, s. 42–45.

¹⁰⁴⁸ Turunen 2005; Syrjä 1991; Ojala 1974.

perusteellisen vertailevan tutkimuksen kautta on mahdollista arvioida antisemitismin vaikutusta koko yhteiskunnassa jatkosodan aikana.

Suomensukuiset sotavangit

Juutalaisten lisäksi suomensukuiset sotavangit olivat, paradoksaalista kyllä, tavallista suuremmassa vaarassa tulla siirretyiksi sotavankileiri 3:lle. Erityisesti tämä koskee Suomessa syntyneitä tai suomalaisten jälkeläisiä.

Neuvostoliittoon loikannut suomalainen oli poliittisesti epäluotettava riippumatta siitä, milloin hän oli Neuvostoliittoon muuttanut. Häntä ei tullut siirtää heimosotavankileirille. Neuvostoliittoon täysi-ikäisinä loikanneita suomalaisia epäiltiin automaattisesti vakaumuksellisiksi kommunisteiksi, kun he jäivät suomalaisten sotavangiksi. Suomalaiset hylkäsivät sotavankivaihdossa Suomeen lähetettävistä vangeista kommunistien lisäksi loikkarit, vaikka nämä olisivat vaikuttaneet poliittisesti luotettavilta.¹⁰⁴⁹

Vuonna 1942 sotavankileiri 3:lla oli kaikkiaan 52 suomensukuista sotavankia–suomensukuiseksi lasketaan suomalaiset syntymämaasta riippumatta, karjalaiset, inkeriläiset ja vepsäläiset. Suomessa oli sodan aikana yhteensä noin 3 000 heimosotavankia, joista itse vangiksi saatuja oli noin 1 700. Loput eli 1 320 olivat Saksasta siirrettyjä. Karjalaisten osuus heimosotavangeista oli hiukan suurempi kuin inkeriläisten.¹⁰⁵⁰

Sotavankileiri 3:n vangeista suomensukuisten osuus oli helmikuusta 1942 syyskuuhun 1942 jatkuvasti noin 20 % leirin vangeista tai enemmän. Se on yllättävää, sillä periaatteessa kaikki edes auttavasti suomea taitavat suomensukuiset sotavangit olivat suosituimmuusasemassa. Neuvostoliittoon loikanneita lukuun ottamatta heimosotavangit tuli siirtää 19.9.1941 perustetulle sotavankileiri 21:lle.

Sotavankileiri 21:llä olevien sotavankien asema oli alusta asti erilainen kuin muiden vankien. Heidän erikoiskohteluaan kuvaa hyvin heidän muona-annoksensa korottaminen helmikuussa 1942. Näлкätalvena 1941–1942 siviiliväestönkin ravinto oli niukkaa ja sotavankileirien nälkäkuolleisuus oli suurimmillaan. Heinäkuussa 1942 kaikissa sotavankimuodostelmissa oleville suomensukuisille määrättiin korkein mahdollinen muona-annos. Samalla heille määrättiin savukeannos, mikä asetti heidät selvästi muita vankeja parempaan asemaan.

Heidän pukunsa oli erimallinen kuin muiden sotavankien ja sen ainoa vankitunnus oli ”Heimokansalainen”-käsivarsinauha. Muilla sotavangeilla oli puvun selässä keltainen V-kirjain. Sotavankileiri 21:n vangit pyrittiin

¹⁰⁴⁹ Kotijoukkojen Esikunnan sotavankitoimiston kirjelmä nro 1207/Järj.1b/sal., Käsky sotavankileirin perustamisesta suomenkieltä puhuvia sotavankieja varten 19.9.1941, T19653/5–6, KA; Vilho Helasen päiväkirja 6 – 7.7.1942, s. 21–22, AKS:n arkisto, KA; Kallatsa 2009, s. 158; Pimiä 2007, s. 215.

¹⁰⁵⁰ Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunta, väestötoimisto 11.9.1942, Tilastollinen selvitys suomenheimoisista sotavangeista, T2870/14, KA.

sijoittamaan maataloihin töihin sekä kasvatuksellisessa mielessä että heidän huoltonsa parantamiseksi.¹⁰⁵¹

Sotavankileiri 21:n tarkoituksena oli kasvattaa sotavangeista Itä-Karjalan asuttajia, joten leirillä suoritettiin jatkuvasti valistustyötä. Tarkoituksena oli heimosotavankien mielialojen muokkaaminen Suomelle myötämielisiksi. Sotavankien aatteellinen uudelleen kouluttaminen ei ollut vain suomalainen ilmiö, sillä britit yrittivät kouluttaa Intiaan siirrettyjä italialaissotavankeja fasisminvastaiseksi joukoksi, joka voisi kotimaahansa palattuaan auttaa maan demokratisoimisessa. Uudelleen koulutuksen toisena tavoitteena oli saada italialaiset sotavangit suhtautumaan myönteisesti britteihin ja Iso-Britanniaan. Keinot olivat pitkälti samat kuin suomalaisella sotavankileiri 21:llä: myönteinen suhtautuminen sotavankeihin, järkevä ajanviete ja ”fasistien ja poliisin agenttien” erotteleminen muista vangeista. Sotatilanteen muutos lopetti muutenkin vaatimattomasti resursoidun operaation.¹⁰⁵²

Heimosotavankien siteitä omaisiin ei haluttu katkaista, vaan yhteydenpitoa tuettiin muun muassa antamalla heimosotavangeille laajempi kirjeenkirjoitusoikeus.¹⁰⁵³ Itäkarjalaisten sotavankien omaisia pääsi myös tapaamaan vankeja sotavankileirille.

Yhteyksien sallimisella oli propaganda-arvoa, mutta osasyynä lienee ollut myös Itä-Karjalan väestön mielialantarkkailu. Ainakin syksyllä 1941 ja keväällä 1942 tiedustelu-upseerit toimittivat suomensukuisten sotavankien kirjeitä omaisille Itä-Karjalaan henkilökohtaisesti, jolloin oli helppo tarkkailla vastaanottajien reaktioita.¹⁰⁵⁴

Suomea puhuvien sotavankien poliittisten mielipiteiden tarkkailu oli tietysti helpompaa kuin venäjää puhuvien. Sitä paitsi Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valvontatoimisto suoritti sotavankileiri 21:lla olevien sotavankien kuulustelut. Kun työsarkaa on ollut vähänlaisesti yhtä kuulustelijaa kohden, kuulustelut lienee suoritettu huolella ja ehkä myös suuremmalla asiantuntemuksella kuin normaaleissa sotavankikuulusteluissa.¹⁰⁵⁵

Saksasta Suomeen siirrettävien heimosotavankien kuulusteluissa selviteltiin esimerkiksi, mihin yhdistykseen tai järjestöihin sotavanki oli bolsevikkivallan aikana kuulunut. Erikoisesti oli kysyttävä, oliko sotavanki kuulunut bolsevikkipuolueeseen, kommunistiseen nuorisoliittoon, Osoviahimiin tai Mopr:iin, oliko hän ollut joillakin kursseilla ja keitä samalla kurssilla olleita inkeriläisiä tai suomalaisia muisti.

Siitä huolimatta osa leirin sotavangeista osoittautui poliittisesti tai muutoin epäluotettaviksi. Vaikka leirillä oli oma osastonsa ("Kakola") rikkeisiin syyllistyneille vangeille, sotavankileiri 21:ltä lähetettiin useita

¹⁰⁵¹ Danielsbacka 2013, s. 191–192; Itä-Karjalan sotilashallintoelimen väestötoimisto, Selostus komennusmatkalla sv.leiri 21:lle tehdyistä huomioista 22.5.1942, T2875/8, KA.

¹⁰⁵² Moore ja Feodorowich 1996, s. 10; Killingray 1996, s. 119–141, erityisesti 127–128.

¹⁰⁵³ Kujansuu 1999, s. 137.

¹⁰⁵⁴ Karvonen 2007, s. 161–169, 204.

¹⁰⁵⁵ ItäKarSE, nro 933/192/hall.5/sal PM:n järjestelytoimistolle 22.12.1941, KotijE svtsto, Fa 8, KA; Pimiä 2007, s. 214.

sotavankeja sotavankileiri 3:lle. Syynä oli muun muassa: "Tyytymättömyyden lietsontaa. Kehuivat Neuvostoliiton oloja ja moittivat Suomen hallitusta."

Myös takaisinvallatulta alueelta tavatulle siviiliväestölle tarkoitettulta Miehikkälän työleiriltä siirrettiin suomensukuisia sotavankeja sotavankileiri 3:lle muun muassa seuraavasta syystä: "Kiihotustoimintaa muiden joukossa ja väärin huhujen levittäminen. Erittäin epäluotettava".¹⁰⁵⁶

Sodan loppua kohti heimosotavankien mielialat ja käytös muuttuivat ja sitä myötä myös rangaistukset lisääntyivät. Sotavankileiri 21:n yhteyteen perustettiin vuoden 1943 alussa alaleiriksi metsätyöleiri sotavankileiri 21:n niskuroijille. Osa sotavankileiri 21:n vangeista siirrettiin "kurileiri" 24:lle. Syksyllä 1943 heimosotavangit arvioitiin isovenäläisiä huonommiksi työntekijöiksi, mikä kertoo melkoisesta suhtautumistavan muutoksesta verrattuna sodan alkuun.¹⁰⁵⁷

Epäilyttävät suomensukuiset sotavangit

Päämajan valvontaosasto keräsi tietoja suomensukuisista sotavangeista ja -vangeilta myös muilla vankileireillä. Takaisinvallatulla alueella toiminut päämajan sotilashallinto-osaston hallinnollisen toimiston valvontaelin 1 oli saanut päämajan valvontaosastolta tehtäväkseen kuulustella toimialueellaan olleita suomenkielentaitoisia sotavankeja heidän poliittisen toimintansa toteamiseksi ja saadakseen tietoja Neuvostoliitossa asuvista tai asuneista suomalaisista, karjalaisista, inkeriläisistä, vepsäläisistä tai muista henkilöistä, jotka ovat toimineet bolševikkien luottamustoimissa, erityistehtävissä tai kuuluneet kommunistisiin järjestöihin.¹⁰⁵⁸

Samalla hankittiin tietoja myös rintaman takaisen alueen suomenkielisen väestön vakaumuksista ja vihollisen mahdollisista agenteista. Valtiollisen poliisin sodanaikainen päällikkö Arno Anthoni kertoi kuulusteluissa lokakuussa 1944, että suunnitelmien mukaan Leningradista sen valtauksen jälkeen tavatut ennakolta tiedetyt suomalaiset kommunistit piti ottaa nopeasti kiinni.¹⁰⁵⁹

Päämajan valvontaosaston ensisijaisena tavoitteena oli vallatun alueen väestön valvonta ja sen poliittisen luotettavuuden selvittäminen alueen turvaamiseksi. Kaikki eivät olleet lojaaleja miehitysvallalle. Miehityksen aikana vallatun alueen siviiliväestölle langetettiin yhteensä 58 kuolemantuomiota, joista vakoilusta 40 ja sotapetoksesta 16.¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵⁶ ItäKarSE, nro 933/192/hall.5/sal PM:n järjestelytoimistolle 22.12.1941, KotijE svstto, Fa 8, KA; Pimiä 2007, s. 214, Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 3555/Järhj.1b/sal. Päämajan valvontaosastolle 19.12.1941, KotijE svstto, Fa 8, KA.

¹⁰⁵⁷ Danielsbacka 2013, s. 193–194.

¹⁰⁵⁸ PM:n sotilashallinto-osasto, hallinnollinen toimisto, valvontaelin 1/V, Ptk nro 23/SHV 1/41, Valpo KD 146/1377 v. 1942, KA.

¹⁰⁵⁹ Silvennoinen 2008, s. 201.

¹⁰⁶⁰ Laine 1982, s. 333; Elsinen 1982, 112–127.

Lähtökohtaisesti tiedettiin, että Neuvostoliitossa oli paljon kommunistisen ideologisen koulutuksen saaneita suomalaisia. Myös puna-armeijassa tiedettiin olevan paljon suomalaisia. Talvisodan alussa Neuvostoliitossa perustettiin ns. Kuusisen kansanarmeija. Sen jäsenistä ehkä 80 prosenttia oli suomalaisia, mutta propaganda-arvon vuoksi monet siihen määrättyt venäläisetkin muuttivat nimensä suomalaiseksi. Osa siitä taistelikin talvisodassa Suomea vastaan.

Jatkosodassa Kannaksella suomalaisia vastassa oli puna-armeijan 71. divisioona, jonka miehistä 80 % oli suomensukuisia. Sen komentajana oli alkujaan suomalainen puna-armeijan kenraalimajuri Aksel Anttila ja suuri osa sen pataljoonan- ja rykmentikommentajista oli suomalaisia.¹⁰⁶¹

Rivimiesten lisäksi vastassa oli myös suomalaisia ammattisotilaita. Vallankumouksen jälkeen suomalaisia alettiin värvätä sotakouluihin, sillä työläisten ja talonpoikien puna-armeijalla oli pula pätevästä komentajista – tsaarin armeijan upseerit olivat ideologisesti tehtävään kelpaamattomia.

Heinäkuussa 1918 vallankumousjohtaja Vladimir Iljitsh Lenin määräsi suomalaisten joukko-osastojen perustamisen lisäksi myös päällystön koulutuskursseista. Suomalaisten punaupseerien kurssit käynnistyivät Pietarissa lokakuussa 1918. Tarkoituksena oli käyttää joukkoja turvaamaan Karjalaa ja Pietaria, mikäli Suomi lähtisi sotaan bolsevismia vastaan. Suomalaiset punaupseerit osallistuivat Karjalan ja Vienan taisteluihin sekä Kronstadtin kapinan kukistamiseen ja Läskikapinaan.

Punaupseerikoulussa kiinnitettiin erityistä huomiota poliittiseen valmennukseen. Suomen Kommunistisen Puolueen edustajat kävivät koululla vakuuttamassa Suomessa pian tapahtuvan vallankumouksen ja lietsomassa vihaa Suomen porvaristoa kohtaan. Suomalaisia varten järjestetyillä punaupseerikursseilla oli vuosina 1918–1935 lähes 1 600 osanottajaa, joista parisataa tosin keskeytti opintonsa.

Punaupseerit opettivat Lännen vähemmistökansallisuuksien kommunistisessa yliopistossa sotilasaineita, joten heidän vaikutuksensa Neuvostoliitossa ulottui puna-armeijan ulkopuolelle. Neuvosto-Karjalan siviilihallinnossa entisillä punaupseereilla oli merkittävä rooli. Suurin osa punaupseereista uskoi lujasti neuvostovaltaan ja halusi kostaa suomalaisille porvareille. Siitä huolimatta 500–600 punaupseeria vangittiin vuosina 1935–1938 Stalinin puhdistuksissa.¹⁰⁶²

Osa punaupseereista lähetettiin sotien välissä Suomeen järjestämään Suomen Kommunistisen Puolueen sotilasjärjestöä. Osa pidätettiin ja tuomittiin vankeuteen valtiopetoksesta. Tunnetuin heistä oli Toivo Antikainen, joka palautettiin vankeusrangaistuksensa kärsittyään Neuvostoliittoon välirauhan aikana.¹⁰⁶³

¹⁰⁶¹ Salomaa 1992, s. 341–242.

¹⁰⁶² Salomaa 1992, s. 67–79, 92–99, 108–111, 116–126, 153–160, 223–224.

¹⁰⁶³ Tieto Antikaisen kuolemasta Neuvostoliitossa vuonna 1941 saatiin Suomeen palanneelta suomalaiselta sotavangilta, Valpo I hmp 1524 d Antikainen Toivo, KA; Rentola 1994, s. 193, 365; Salomaa 1992, s. 233–242.

Aiemman kokemuksen nojalla oli syytä pelätä, että sotavankien joukossa olisi henkilöitä, joilla oli yhteyksiä Suomen Kommunistiseen Puolueeseen. Elokuussa 1941 valtiollinen poliisi pyysi kotijoukkojen esikunnan kautta sotavankileirejä ilmoittamaan leireille saapuneista suomalaisista sotavangeista sopivin väliajoin. Valtiollinen poliisi oli saanut tietää, että sotavankien joukossa oli salatein Neuvostoliittoon menneitä rajaloikkareita ja Amerikasta Neuvostoliittoon siirtyneitä henkilöitä. Valtiollinen poliisi oletti, että sillä olisi useista tällaisista sotavangeista ennestään tietoja, sillä he olivat saattaneet osallistua joko ennen Neuvostoliittoon siirtymistä tai Neuvostoliitossa oleskellessaan "maamme yhteiskuntajärjestyksen kumoamista tarkoittaviin hankkeisiin tai muuhun kommunistiseen toimintaan".¹⁰⁶⁴

Suomalaisia punaupseereja osattiin siis odottaa, eikä turhaan. Heinäkuun puolivälissä 1941 suomalaiset saivat Matkaselässä vangiksi kaksi suomea puhuvaa puna-armeijaan kuulunutta upseeria, inkeriläisen kapteeni Juho Mikonpoika Pulkkinen ja suomalaisen Kivennavalla syntyneen aliluutnantti Johan Hippeläisen tai Hippiläisen. Vuonna 1905 syntynyt Pulkkinen oli ammattiupseeri, Hippiläinen siviiliammattiltaan opettaja.¹⁰⁶⁵

Päämajan valvontaosasto osoitti välittömästi kiinnostuksensa suomalaisia upseereja kohtaan. Syyskuun alussa 1941 Kannaksella suomalaisten vangiksi jäänyttä "punaupseeri Ville Outista" ehdittiin jo kysellä kaikilta kotijoukkojen esikunnan alaisilta sotavankileireiltä, vaikka päämajan valvontaosaston edustajat olivat hakeneet hänet sotavankileiri 6:lta kuulusteluja varten. Pian kävi ilmi, että Outinen oli sotilasarvoltaan sotamies eikä punaupseeri.¹⁰⁶⁶

Useampi upseeriksi ylennyt suomensukuinen puna-armeijalainen jäi suomalaisten sotavangiksi jatkosodassa. Suomalaisille tarkoitettujen upseerikurssien lopettamisen jälkeenkin yksittäiset suomalaiset saattoivat saada upseerikoulutusta muualla, vaikka Stalinin vainot vähensivät merkittävästi suomalaisten sotilaskoulutusta.

Talvisota oli kuitenkin parantanut suomalaisten asemaa Neuvostoliitossa. Sodan kuluessa saatiin sotavankikuulusteluissa tietoja, että rintaman toisella puolella oli useita lähinnä suomalaisista, inkeriläisistä ja karjalaisista koostuvia maavoimien ja tiedustelujoukkojen joukko-osastoja, joiden johtajina oli suomalaisia punaupseereja.¹⁰⁶⁷

Varsinkin tiedustelujoukkoihin kuuluvat suomalaiset olivat todellinen uhka, sillä kielen ja kulttuurin tuntevina heillä oli hyvät mahdollisuudet onnistua tehtävissään. Puna-armeija, sekä sen strateginen tiedustelu että

¹⁰⁶⁴ Valpo nro 12505/IV Kotijoukkojen esikunnalle 22.8.1941, KotijE svstso, Fa 2, KA.

¹⁰⁶⁵ SPR, sotavankitoimisto, Bb 54–55, KA.

¹⁰⁶⁶ Inkerissä vuonna 1908 syntynyt Outinen siirrettiin kuitenkin sotavankileiri 3:lle, sillä kuulusteluissa kävi ilmi, että hän oli osallistunut vakoojakursseille Viipurissa kesällä 1941. Erään antautuneen desantin kertomasta tiedettiin, että kurssilla oli ollut 70–80 osanottajaa. Sotavankileiri nro 6:n kirjelmä KD nro 37sal. 24.9.1941, KotijE svstso, Fa 4, KA; Valpo, pääosaston henkilökortisto (Ville Sylvester Outinen), KA; Sudenniemi 1987, s. 205.

¹⁰⁶⁷ Esim. Päämajan Tied.1/V II KD nro 372/41/sal. 12.12.1941, T2264/12, KA; Päämajan Tied.1/V II KD nro 1008/sal. 23.3.1942, T2264/12, KA.

"tavallinen" tiedusteluapu GRU että Neuvostoliiton sisäasiain kansankomissariaatti NKVD, ryhtyivät värväämään maassa olevia suomalaisia tiedustelutehtäviä varten jo kesällä 1940. Nyt värvättiin muun muassa amerikkalaisia, jotka olivat olleet siihen asti aktiivisen poliittisen toiminnan ulkopuolella. Ehkä toivottiin, että Suomen valtiollisella poliisilla ei olisi heistä tietoja.¹⁰⁶⁸

Suhtautuminen heimokansalaisuuksia edustaviin vakoojiin oli kaksijakoinen. Suomeen lähetetyistä suomalaisista tai suomensukuisista vakoojista ja partisaaneista monet tuomittiin kuolemaan sodan aikana.

Kaikki eivät koskaan päätyneet oikeuteen asti. Suomalaisen Jalkaväkirykmentti 9:n partion onnistui paljastaa vihollisen salainen radioasema rintaman selustassa Sortavalan pohjoispuolella. Kuulusteluissa kävi ilmi, että vakoojapartion johtaja oli Vaasasta lähtöisin oleva punaupseeri, joka oli siirtynyt 1930-luvulla Neuvostoliittoon. Silminnäköjen mukaan kuulusteluissa ylimielisesti käyttäytynyt mies ammuttiin saman tien ja haudattiin kuulustelupaikalle.¹⁰⁶⁹

Oikeudessa syytetyn suomensukuisuutta pidettiin raskauttavana asianhaarana. Joissain tapauksissa suomensukuiset saivat kuitenkin lievempiä tuomioita, joten heidän mahdollisuutensa selvitä hengissä olivat keskivertovakoojia suuremmat. Osa heistä jäi asettamatta syytteesen, ainakin jotkut yhteistyöhalukkuutensa vuoksi. Kielitaitonsa vuoksi heidän oli tietysti myös helpompi ryhtyä yhteistyöhön suomalaisten kanssa.¹⁰⁷⁰ He saattoivat päätyä Suomen tiedustelun tai vastavakoilun palvelukseen kuten esimerkiksi Lapissa pidetty inkeriläinen Alois Kuortti.¹⁰⁷¹

Osa päätyi kuitenkin sotavankileiri 3:lle. Heidän myöhemmät vaiheensa ovat varsin kirjavat. Osa jäi sotavankileirille sodan loppuun saakka, mutta esimerkiksi desanttina Suomeen tullut inkeriläinen Juho Andersson päätyi sotavankileiri 3:lta Heimopataljoona 3:een ryhmänjohtajaksi,¹⁰⁷² samoin Haaparannassa vuonna 1913 syntynyt, perheensä mukana Neuvostoliittoon vuonna 1928 siirtynyt Sixten Allan Tuorila.

Teatterikoulussa opiskellut mutta autonkuljettajana vuodesta 1936 leipänsä ansainnut Tuorila pidätettiin 26.10.1941 Äänislinnassa partisaanina. Päämajan tiedusteluosaston kuulustelijat kuulustelivat häntä Äänislinnan sotavankien järjestelypaikassa, koska vangiksi oli jäänyt useita muitakin samaan, enimmäkseen suomalaisista koostuneeseen puna-armeijan 7. armeijakunnan alaiseen tiedusteluosastoon kuuluneita sotilaita. Tuorilaa pidettiin tiedusteluosaston käytettävänä kuutisen viikkoa, minkä jälkeen hänet

¹⁰⁶⁸ Rentola 1994, s. 280–281, 361–373.

¹⁰⁶⁹ Sudenniemi 1987, s. 345–346.

¹⁰⁷⁰ Lindstedt 1999, s. 282–287, 307–313.

¹⁰⁷¹ Panschin 2000, s. 95.

¹⁰⁷² Andersson kuoli Heimop 3:ssa taistellessaan saamiinsa haavoihin 24.11.1943, SPR, sotavankitoimisto, kuolleiden sotavankien kortisto, KA; Tietoja Heimopataljoonaan kuuluvista sotilaista 12.3.1943, T9392/42, KA; Päämajan valvontaosaston vastavakoilutoimiston kirjelmä nro 14140/Valv.2/sal. liitteineen 10.10.1942, KotijE Fa 10, KA.

siirrettiin sotavankileiri 3:lle. Partisaani Tuorila siirrettiin kuitenkin lokakuussa 1942 heimovangeille tarkoitettulle sotavankileiri 21:lle ja sieltä edelleen Heimopataljoona 3:een.¹⁰⁷³

Oman lukunsa muodostivat Itä-Karjalaan jättäytyneet vihollisen agentit. Suomalaisen joukkojen edessä Itä-Karjalassa syksyllä 1941 huomattiin nopeasti, että suurin osa väestöstä oli evakuoitu alueelta, mutta sekä NKVD että puna-armeijan tiedustelupalvelu GRU jättivät alueelle joitakin tiedustelijoita. Suurin osa vakoojista paljastui ensimmäisen miehitysvuoden aikana joko Äänislinnassa tai sotatoimialueella. Eräs heistä oli amerikansuomalainen Eino Siikki.¹⁰⁷⁴

Itä-Karjalan sotilashallinnossa toimi lokakuun alussa 1941 oppaana ja tulkkina Äänislinnassa asunut koristetaiteilija Eino Ilmari Eemelinpoika Siikki (s. 3.10.1910 Virginia, Michigan, USA). Hän herätti päämajan valvontaosaston huomion, ja hänet pidätettiin poliittisesti epäluotettavana henkilönä 21.10.1941 mutta vapautettiin samana päivänä. Kuulustelu saattoi olla rutiiniluonteinen, sillä Itä-Karjalan sotilashallinnon valvontatoimisto ehti kuulustella lokamarraskuussa 1941 noin 200 henkilöä. Heistä vain nelisenkymmentä oli syytteeseen asetettavia. Pidätys ei Siikkiä säikäyttänyt, vaan hän anoi oikeutta harjoittaa mainos- ja taidetyötä eräässä asumattomassa talossa Äänislinnassa. Anomukseen ei kuitenkaan suostuttu, sillä Siikistä oli saatu epäedullisia tietoja muualta, mahdollisesti päämajan valvontaosaston arkistosta. Helsingin yliopiston kirjaston kokoelmissa on Siikin kuvittama kirja ”Paavin sotaretki”, jonka perusteella hänen poliittinen kantansa olisi tullut hetkessä selväksi. Kirjaston luetteloista ei käy yksiselitteisesti ilmi sen hankinta-aika, mutta se on saatu kokoelmiin jo ennen sotia. Taiteellisia näkökohtia todennäköisemmin Siikin pidätyksen syynä oli kuitenkin ilmianto.

Valvontaosaston VII armeijakunnan alatoimiston miehet pidättivät Siikin 14.11.1941 vakoilijaksi epäiltynä ja passittivat hänet sotavankileiri 3:lle 29.11.1941. valtiollinen poliisi oli kerännyt tietoja Siikistä jo vuodesta 1934 alkaen, mutta kyseessä lienee ollut rutiininomainen Neuvostoliittoon siirtyneiden suomalaisten valvonta. Vasta pidätyksen jälkeen 18.11.1941 Valtiollinen poliisin pääosastolle saapui todistajanlausunto, jossa Siikki todettiin GPU:n asiamieheksi. Hän oli muun muassa ilmiantanut suomalaisia, jotka olivat salaa

¹⁰⁷³ Päämaja, tied.1/V.II, KD nro 374/41/sal, yhteenveto Nro 51 12.12.1941, T2264/12, KA; PM valvontaosasto, vastavakoilutoimisto, nro 14140/valv.2/sal. KotijE:n sotavankitoimistolle 10.10.1942, KotijE svtsto, Fa 20, KA; PM valvontaosaston pidätettyjen luettelo nro 23 ajalta 1.–15.12.1941, Valpo amp XXA.7.a. 2, KA.

¹⁰⁷⁴ Laine 1982, s. 98–103, 333–334; Sudenniemi 1987, s. 350–351.

*lukeneet suomalaisia lehtiä kuten Suomen Kuvalehteä ja Hakkapeliittaa.*¹⁰⁷⁵

Vaikka Siikki paljastui GPU:n asiamieheksi, hän ei ehtinyt tehdä mitään konkreettista vakoilutekoa. Muistitiedon mukaan Einon hankkimia tietoja piti tulla viestittämään radiolla hänen pikkuveljensä Roy, mutta jostakin syystä hän ei päässyt linjojen yli.¹⁰⁷⁶ Jää hämäräksi, miksei Siikin tapausta viety oikeuteen, kuten VII armeijakunnan esikunta ilmeisesti oletti. Yhtenä synnä Siikin siirtämiseen kotialueen sotavankileirille oli Itä-Karjalan oikeudenhoidon epäjärjestys syksyllä 1941 (ks. luku *Vallatulta alueelta tavatut siviilit*).¹⁰⁷⁷

Valvontaosaston saksalaisille luovuttamien suomensukuisten sotavankien luovutuksen syynä on jokin muu kuin heidän etninen alkuperänsä. Siksi heidän menneisyytensä ja tekojensa tarkastelu antaa hyvän kuvan siitä, mitkä tekijät tekivät sotavangista "epäilyksenalaisen" ja "syyllisen".

Valvontaosasto luovutti saksalaisille sotilasviranomaisille yhteensä 27 suomensukuista sotavankia. Heistä seitsemän oli kirjattu kansallisuudeltaan suomalaiseksi, kolme inkeriläiseksi, kaksi vepsäläiseksi ja 15 karjalaiseksi. Joukossa oli ainakin kolme alkujaan siviilivangiksi jäänyttä, sittemmin sotavankileiri 3:lle siirrettyä vankia. Yksittäisiä suomensukuisia luovutettiin lähes jokaisessa luovutuserässä. Sekä ensimmäisessä että viimeisessä sotavankileiri 3:lta luovutetussa vankiryhmässä oli kuitenkin useita suomensukuisia vankeja, 13.12.1941 viisi ja 22.9.1942 peräti 12.

Luovutetuista suomensukuisista sotavangeista kaksi, toukokuussa 1942 saksalaisille luovutettu karjalainen Aleksei Jefimovitsh Ivanovski ja jo ensimmäisessä luovutuserässä 29.10.1941 luovutettu tverinkarjalainen Vladimir Ivanovitsh Ivanov olivat politrukkeja. Eino Siikki todettiin NKVD:n tai GRU:n agentiksi joulukuussa 1941. Lumatjärvellä syntynyt karjalainen insinööri, sotamies Ivan Aleksandrovitsh Karpov oli sotavankikortin mukaan NKVD:n avustaja. Omaisten käsityksen mukaan hän oli siviilivanki.¹⁰⁷⁸

Painavin syin NKVD:n avustajaksi epäiltiin myös Suomessa syntynyttä Vilhelm Lukkarilaa.

Ylivieskassa 10.9.1887 syntynyt turbiinikoneenkäyttäjä Vilhelm Edvard Kustaavanpoika Lukkarila pidätettiin puna-armeijan

¹⁰⁷⁵ Siikki luovutettiin SD:lle 13.12.1941 Rovaniemellä, Valpon pääosaston henkilökortti (Siikki, Eino Ilmari), KA; Valpo 1706/1686 KD 1941, KA; SPR, sotavankitoimisto, Bb55, KA; Itä-KarSE, väestökirjaote, T5353/6, KA; Eino Siikin anomus Äänislinnan poliisimestarille 12.11.1941, T1048/30, KA; Päämajan valvontaosaston pidätettyjen luettelo ajalta 1.–15.11.1941, Valpo amp XXA7A2, KA; Laine 1982, s. 324. Siikin kuvitus teoksessa Johansson 1933, Kruhse ja Uitto 2008, s. 242; Jaakko Salemaan sähköpostiviesti 6.11.2009.

¹⁰⁷⁶ Muistitieto voi pitää paikkaansa, sillä Roy Siikki oli sodan aikana partisaanijoukoissa radistina. Syystä tai toisesta hän joutui vuonna 1942 muutamaksi kuukaudeksi Tsheljabinskin työleirille, Eino Siikin tyttärentyttären Jevgenija Shiskinan sähköpostiviesti 19.10.2013.

¹⁰⁷⁷ Useita eri pöytäkirjoja, T4702/6, KA.

¹⁰⁷⁸ Valpon pääosaston henkilökortti (Siikki, Eino Ilmari), KA; SPR, sotavankitoimisto, Bb55 (Ivan Karpovin sotavankikortti), KA; Martta Belajevan kirje Suomen Punaiselle Ristille 18.7.1943, SPR, sotavankitoimisto, Ea 15, KA.

sotilaspukuun pukeutuneena Ilomantsin lähellä 15.7.1941 vakoilusta epäiltyinä. Kuulusteluissa kävi ilmi, että hän oli siirtynyt Venäjälle vuonna 1914 ja hakenut Neuvostoliiton kansalaisuutta vuonna 1919 tai 1920. Hän oli kuulunut kommunistiseen puolueeseen vuodesta 1919 lähtien ja oli ”kiivas kommunisti”, valtiollisen poliisin mukaan stahanovilainen. Hän oli toiminut talvisodan aikana Suojärvellä Kuusisen hallituksen suomenkielisten julistusten levittäjänä sekä väestön huoltotehtävissä ja valittu kyläneuvoston jäseneksi Hautavaarassa. Jatkosodan alussa hänet lähetettiin nelimiehisen partisaaniryhmän jäsenenä Suomeen tuhoamaan varastoja ja räjäyttämään siltoja.

Samassa partisaaniosastossa oli muitakin suomea puhuvia, joista vangiksi jäi myös inkeriläinen Kaapro Reponen. Hän kertoi heti vangiksi jäätyään sotavankikuulustelijalle, että epäili Lukkarilaa GPU:n agentiksi, koska Lukkarila oli partiomatkalla kertonut toimittaneensa kiinni monta miestä ja muutenkin puhellut ”siihen malliin” partisaaniryhmän johtajan, kapteeni Ripatin kanssa. Reponen arveli, että niin vanhaa miestä kuin Lukkarila ei olisi otettu mukaan partioretkelle ilman erityistä syytä—54-vuotias Lukkarila ylitti Neuvostoliiton yleisen palvelusvelvollisuusiän ylärajan 50 vuotta. Reponen itse siirrettiin heimosotavankileiri 21:lle, mutta Vilhelm Lukkarila siirrettiin sotavankileiri 3:lle 31.8.1941. Lukkarila luovutettiin saksalaisille 13.12.1941.¹⁰⁷⁹

Epäilyttäviksi upseereiksi lienee luettu ainakin luutnanttiin rinnastettava 2. luokan insinööri-tekniikko, karjalainen Vasili Jegorovitsh Mitrofanov tai Robert Stern, kuten hän oli alkujaan ilmoittanut nimekseen. Väärän nimen ilmoittamisen lisäksi Mitrofanov oli suomenkielentaitoisena syylistynyt sotavankileiri 3:lla tapahtuneisiin sotavankien kellojen myynti- ja varkaustapauksiin maaliskuussa 1942.

Inkeriläinen vuonna 1905 syntynyt Ivan (Juho) Mihailovitsh Pulkkinen oli sotilasarvoltaan peräti kapteeni ja toiminut aiemmin miliisinä, siis NKVD:n alaisuudessa. Molemmat vepsäläiset luovutetut olivat upseereja; vuonna 1898 syntynyt Ivan Makarovitsh Lezin sotatekniikko tai luutnantti, vuonna 1913 syntynyt Vasilij Petrovitsh Petrov taas aliluutnantti puna-armeijan 3. divisioonan esikunnasta. Valvontaosasto luovutti Stern/Mitrofanovin 8.4.1942 ja Lezinin, Petrovin sekä Pulkkinen saksalaisille 8.9.1942.¹⁰⁸⁰

Vuonna 1913 Kontupohjassa syntynyt karjalainen luutnantti Grigori Dimitrijevitsh Antjukov oli siviiliammattiltaan Kontupohjan kunnallishallintotrustin puheenjohtaja. Lisäksi hän oli työskennellyt

¹⁰⁷⁹ Valpo pääosaston henkilökortti (Lukkarila, Wilhelm Edvard), KA; Kaapro Reponen tutkintapöytäkirja 5.1.1942, Valpo I KD nro 117/1372 vuodelta 1942, KA; Vilhelm Lukkarilan rintamakuulustelukortti 18.7.1941 ja Kaapro Reponen jatkokuulustelupöytäkirja 18.7.1941, T4013/23, KA; jäljennös luovutusluettelosta 13.12.1941, T19659/B18, KA.

¹⁰⁸⁰ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

aikaisemmin piirituomarina.¹⁰⁸¹ Antjukov voidaan laskea yhtä hyvin upseeriksi kuin hallinnolliseksi johtohenkilöksi. Hänet luovutettiin saksalaisille 8.9.1942.¹⁰⁸²

Paateneessa vuonna 1897 syntynyt karjalainen kassanhoitaja tai toimittaja Nikolai Jakovlevitsh Gromov paljastui kyläpolitruekiksi, vaikka oli sotilasarvoltaan sotamies.¹⁰⁸³ Frolov ja Gromov luovutettiin saksalaisille viimeisessä valvontaosaston luovutuserässä 22.9.1942.

Osa suomensukuisista sotavangeista oli avoimen kommunistisia. Sotavanki Vartiainen ei peitellyt sen paremmin menneisyyttään kuin poliittista kantaansa. Opettajan ammatti oli niihin verrattuna vähäinen tekijä hänen poliittista luotettavuuttaan arvioitaessa.

Kajaanissa vuonna 1914 syntynyt Onni Sulo Vihtorinpoika Vartiainen jäi sotavangiksi Kotkatjärvellä 10.9.1941 tavallisena rivimiehenä. Hänet vietiin muiden sotavankien mukana Aunukseen, jossa valvontaosasto pidätti hänet epäluotettavana henkilönä 25.9.1941 ja siirretti siviilivangeille tarkoitettuun Vitelen keskitys-leiriin 27.9.1941.

Kuulusteluissa Vartiainen kertoi, että oli muuttanut Neuvostoliittoon äitinsä Iidan kanssa vuonna 1931 laillista tietä. Onni Vartiaisen Neuvostoliittoon muuttoon oli hyvä syy. Hänen isänsä Vihtori ”Vikke” (Juho Vihtori, s. 11.12.1887 Iisalmi) Vartiainen oli kyyditetty Neuvostoliittoon vuonna 1930 yhdessä neljän muun Kajaanin kaupunginvaltuuston jäsenen kanssa. Vihtori Vartiainen oli korkean tason ammattiyhdistysaktiivi. Hän oli muun muassa kuljetustyöläisten liiton perustamiskokouksessa mukana kajaanilaisten edustajana vuonna 1924. Hän kuului Suomen Kommunistiseen Puolueeseen ja oli sen kaupunginvaltuutettuna, lopulta kaupunginvaltuuston puheenjohtajana Kajaanissa vuosina 1925–1930.

Petroskoissa hän toimi Karjalan rakennustrustilla lastaajana. Hänet hyväksyttiin kommunistiseen puolueeseen myös Neuvostoliitossa. Suomalaisuus kävi Vihtorille lopulta kohtalokkaaksi. Hänet vangittiin jouluaatonaattona 1937 ja tuomittiin 26.1.1938 ammuttavaksi vastavallankumouksellisesta toiminnasta ja yhteiskunnallisen omaisuuden sabotoinnista syytettynä. Teloituspäivä oli 10.2.1938.

Onni Vartiaisen elämää Neuvostoliitossa suomalaisuus ei näytä haitanneen. Hän sai Neuvostoliiton kansalaisuuden vuonna 1932. Hän oli ehtinyt käydä Kajaanissa viisi luokkaa lyseota. Petroskoissa hän

¹⁰⁸¹ Sotavankikortit: SPR, sotavankitoimisto, Bb54–56, KA ja T6863/28, KA; II Armeijakunnan esikunnan toimiston vankitietoja (päiväämätön), T2264/13, KA; Valpon pääosaston henkilökortisto (Antjukoff, Grigori), KA; Pöytäkirja sotavankileiri 3:ssa 22.3.1942 suoritetuista kuulustelusta, T6861/7, KA.

¹⁰⁸² Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

¹⁰⁸³ Valpo I, KD nro 731/1473 vuodelta 1942 liitteineen, KA; Valpon pääosaston henkilökortisto (Gromov, Nikolai), KA; sotavankikortit: SPR, sotavankitoimisto, Bb 54, KA ja T6863/28, KA.

jatkoj opintojaan ja valmistui matematiikan opettajaksi vuonna 1936. Kuulusteluissa hänen todettiin kuuluneen ammattiliittoon, puolueen nuorisjärjestöön (Komsomol), kansainväliseen puna-apuun (Mopr), vapaaehtoiseen maanpuolustusjärjestöön (Osoviahim) ja Jumalattomien liittoon.

Jatkosodan alussa hänet määrättiin hävityspataljoonaan eli kodinturvajoukkoihin vartiopalvelukseen, mutta hän kävi useampaan otteeseen anomassa siirtoa rintamalle. Kuulustelunsa lopuksi Onni Vartiainen ilmoitti olevansa vakaumuksellinen kommunisti, ja Neuvostoliiton kansalaisena velvollinen säilyttämään puna-armeijan sotilassalaisuudet. Vartiainen luovutettiin Saksan siviilitiedustelulle Rovaniemellä 13.12.1941.¹⁰⁸⁴

Kivennavalla vuonna 1911 syntynyt suomalainen Johan Hippiläinen joutui epäilyksenalaiseksi ehkä siksi, että hän oli siviiliammatiltaan opettaja ja sotilasarvoltaan nuorempi luutnantti.

Myös luvussa *Hallinnolliset johtohenkilöt, opettajat ja toimittajat, muut ”kiihkokommunistit, yllyttäjät ja kiihottajat”* mainittu inkeriläinen Nadja Juhontytär Haltsonen oli suomalaisen ”kiihkeän kommunistin” ja loikkarin leski ja ammatiltaan opettaja. ”Kiihkokommunisteihin” taas voidaan lukea karjalainen, Repolassa vuonna 1919 syntynyt sotamies Viktor Ristonpoika Tergujev, joka oli Osoviahimin, Mopr:in ja Komsomolin jäsen. Tergujev luovutettiin saksalaisille 13.12.1941, Hippiläinen 8.9.1942 ja Haltsonen 22.9.1942.¹⁰⁸⁵

Joidenkin suomensukuisten sotavankien luovutusperuste jää epäselväksi. Esimerkiksi Käkisalmissa vuonna 1912 syntynyttä puna-armeijan kersantti Viljam Fomitsh Koroa ei pidetty mitenkään epäilyttävänä vielä lokakuussa 1941, jolloin häntä kuulusteltiin Viipurin sotavankisairaalassa. Hänen annettiin jopa toimia sotavankisairaalassa tulkkina. Koro oli muuttanut suomalaisten vanhempiensa mukana Venäjän puolelle Inkerinmaalle jo ennen vallankumousta. Siviiliammatiltaan hän oli konemekaanikko paperitehtaalla. Hän oli suorittanut asevelvollisuutensa laivastossa ja määrätty heinäkuussa 1941 NKVD:n alaiseen erilliseen laivaston korjausosastoon. Sotasairaalaasta hänet siirrettiin läheiselle sotavankileiri 6:lle tammikuussa 1942. Maaliskuussa 1942 hänet kuitenkin siirrettiin sotavankileiri 3:lle. Hänet luovutettiin saksalaisille 22.9.1942.¹⁰⁸⁶

Aluksi luotettavina pidettyjen sotavankien siirtäminen sotavankileiri 3:lle ei ollut mitenkään epätavallista. Heimosotavankileiri 21:ltä siirrettiin useita suomensukuisia sotavankieja sotavankileiri 3:lle.

¹⁰⁸⁴ Valpo KD 1711/1687 vuodelta 1941, KA; Valpo, pääosaston henkilökortit (Vartiainen, Onni Sulo ja Vartiainen, vihtori), KA; SPR, sotavankitoimisto, Bc 56, KA; Vapaus 8.9.1930; Lahti–Argentina 2001, s. 560; Siltala 1985, s. 290–291.

¹⁰⁸⁵ SPR:n sotavankitoimiston kirje PM:n järjestelyosastolle 6.5.1943, SPR, sotavankitoimisto, Da 7, KA; valpo, pääosaston henkilökortisto (Tergujev, Viktor), KA.

¹⁰⁸⁶ Valpo I KD nro 1660/1679 vuodelta 1941, KA; Viljam Koron sotavankikortit: SPR, sotavankitoimisto, Bb 55, KA ja T6863/28, KA.

Näin kävi karjalaisille sotamiehille, vuonna 1920 syntyneelle balettimestari Semen Stepanovitsh Medvedeville (Karhuselle) ja vuonna 1907 syntyneelle metsätyönjohtaja Fjodor Osipovitsh Babaroville. Venäläisen sotilaskantakortin mukaan Medvedev oli politrukki, ja voi olla, että suomalaiset epäilivät häntä siksi. Suomalaisessa sotavankikortissa ja muissa lähteissä Medvedevin sotilasarvo on yksiselitteisesti sotamies. Babarovin siirron syynä saattoi olla käyttäytyminen, sillä sotavankileiri 3:lla Babarov suunnitteli karkaamista, jäi kiinni ja sai rangaistukseksi raipaniskuja.

Inkeriläinen vuonna 1918 syntynyt sotamies, siviilissä olutkaupan myyjänä toiminut Antti Matinpoika Iljainen siirrettiin sotavankileiri 21:ltä sotavankileiri 3:lle, sillä kävi ilmi, että hän oli osallistunut Viipurissa heinäelokuussa 1941 järjestetylle vakoojakurssille. Sitä paitsi hän kuului puna-armeijan tiedustelujoukkoihin. Medvedev luovutettiin 13.12.1941, Babarov ja Iljin 22.9.1942.¹⁰⁸⁷

Seuraavassa kuviossa on esitetty suomensukuisten sotavankien luovutukseen vaikuttaneita syitä. Lähteiden vajavaisuuden vuoksi kaikkien sotavankien kohdalla ei ole mahdollista nimetä yhtäkään luovutukseen vaikuttanutta syytä. Joidenkin kohdalla voidaan havaita useita luovutukseen johtaneita tekijöitä. Tällöin luovutusyyksi on valittu painavin syy, esimerkiksi Sulo Vartiaisen kohdalla ”kiihkokommunismi” eikä opettajan virkaa. Useimpien vankien kohdalla luovutusperusteita on luultavasti ollut useita, vaikka lähteitä tästä ei ole säilynyt.

Kuvio 21 Suomensukuisten sotavankien luovutukseen vaikuttaneita tekijöitä tai ominaisuuksia. Lähde: Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

¹⁰⁸⁷ Valpo, pääosaston henkilökortti (Iljainen, Antti Matinpoika), KA; Iljaisen, Medvedevin ja Babarovin sotavankikortit: SPR, sotavankitoimisto, Bb 54–55, KA ja T6863/28, KA; Medvedevin venäläinen kantakortti, TsAMO 58–18004–518.

Suomensukuisten vankien luovuttaminen saksalaisille turvallisuusviranomaisille vahvistaa entisestään kuvaa luovutusten syistä ja luovutettujen valikoitumisesta.

Pelkkä etninen alkuperä ei ollut riittävä syy sen paremmin sotavankileiri 3:lle siirtämiseen kuin saksalaisille luovuttamiseen, mutta se vaikutti kuulustelijoiden arvioon sotavangin poliittisesta luotettavuudesta. Sotavankien menneisyys on siis painanut valvontaosaston vaakakupissa enemmän kuin sotavangin kuulustelussa antamat vakuutukset kommunisminvastaisuudesta. Osa saksalaisille luovutetuista suomensukuista sotavangeista oli tosin avoimen kommunistisia.

Kansallisuus ja kansalaisuus olivat eri asioita erityisesti loikkareita arvioitaessa. Loikkarit asettuivat jonkinlaiseen ”ei-enää-suomalaiseen” tilaan. Kansallisen itsemäärittelyn sijaan he määrittivät itsensä mieluummin poliittisesti.¹⁰⁸⁸ Myös päämajan valvontaosasto suhtautui heihin suomalaisuutensa hyljänneinä.

Säilyneiden kuulustelujen perusteella Suomessa syntyneiltä sotavangeilta kysyttiin erityisen tarkkaan heidän kansalaisuuttaan. Yksikään luovutetuista sotavangeista ei ollut oman ilmoituksensa mukaan Suomen kansalainen.

Vuonna 1930 laillista tietä Neuvostoliittoon passilla mennyt Onni Vartiainen oli hakenut ja saanut Neuvostoliiton kansalaisuuden heti kun hänen Suomen passinsa meni umpeen vuonna 1932. Yhdysvaltoihin jo vuonna 1908 Suomen suuriruhtinaskunnasta lähtenyt Arvo Vaara oli hakenut Neuvostoliiton kansalaisuutta vuonna 1933 ja saanut sen vuonna 1934.

Käkisalmissa syntynyt Viljam Koro oli muuttanut Suomen suuriruhtinaskunnasta Venäjälle vuonna 1916 ja ilmoitti olevansa Neuvostoliiton kansalainen, vaikka vanhemmat olivatkin suomalaisia. Ylivieskassa vuonna 1887 syntynyt Vilhelm Lukkarila oli muuttanut Suomen suuriruhtinaskunnasta Venäjälle vuonna 1914 ja hakenut sekä saanut Neuvostoliiton kansalaisuuden vuonna 1919 tai 1920.

Eino Siikki oli syntynyt Yhdysvalloissa vuonna 1910 suomalaisten vanhempien lapsena, muuttanut Neuvostoliittoon perheensä kanssa vuonna 1932 eikä ollut koskaan Suomessa asunutkaan.¹⁰⁸⁹ Vuonna 1928 Suomessa voimaan tulleen lain mukaan Suomen kansalainen, joka on syntynyt ulkomailla, menettää kansalaisuutensa täyttäessään 22 vuotta, jos hänellä ei ole koskaan ollut varsinaista asunto ja kotia Suomessa, hän ei ole suorittanut asevelvollisuuttaan Suomessa tai käynyt vähintään kahta vuotta suomen- tai ruotsinkielistä koulua.¹⁰⁹⁰ Tällä perusteella Siikki oli menettänyt Suomen

¹⁰⁸⁸ Pimiä 2007, s. 215; Poliittisten loikkareiden suhteen Pentti Renvall loi pohjan ”harhautuneen kansan teorialle”. Sen keskeinen sisältö oli, että suomalainen ei punaisenakaan hävittänyt kansallisia peruspiirteitään, kuten ahkeruutta ja peräänantamattomuutta.

¹⁰⁸⁹ Valpo KD nro 375/1413 vuodelta 1942 liitteineen (Vaara), KA; Valpo KD 1711/1687 vuodelta 1941, KA; pääosaston henkilökortti (Vartiainen), KA; Valpo KD nro 1660/1679 vuodelta 1941 (Koro), KA; Valpo, pääosaston henkilökortti (Lukkarila, Wilhelm Edvard), KA; Valpo, pääosaston henkilökortti (Siikki, Eino Ilmari), KA.

¹⁰⁹⁰ Laki Suomen kansalaisuuden menettämisestä, 17.6.1927, nro 181/1927.

kansalaisuutensa. Hän lienee ollut Neuvostoliiton kansalainen, vaikka siitä ei ole lähteissä mainintaa.

Maailmankatsomuksellisen sodan aseveljet

Tärkeä kysymys Suomen ja Saksan yhteistyössä on, osallistuiko Suomi Saksan rinnalla tai saksalaisille viranomaisille alisteisena samaan maailmankatsomukselliseen sotaan vai kävikö se omaa erillissotaansa bolsevismia ja mahdollisesti muita aatteita vastaan. Suomen sotilaallinen ja poliittinen johto ei ollut virallisesti sitoutunut Saksan kansallissosialistiseen ideologiaan ja rotuteorioihin. Yhteisen vihollisen vuoksi saksalainen rotuhierarkiaan perustuva viholliskuva bolsevikeista ja juutalaisista muistuttaa suomalaisten venäläisistä luomaa viholliskuvaa.¹⁰⁹¹

Tähänastisessa tutkimuksessa on paljolti korostettu Suomen ja Saksan erillisiä maailmankatsomuksellisia sodanpäämääriä, vaikka suomalaisten tutkijoiden käsitys on ollut huomattavasti idealistisempi kuin saksalaisten tutkijoiden.

Mauno Jokipii toteaa vuonna 1987 ilmestyneessä tutkimuksessaan Jatkosodan synty, että ”Rotusodasta ei suomalaisille edes puhuttu[...] ja [...]voidaan näin yleisesti todeta, että Saksan muualla mahdollisesti käyttämiä brutaaleja menetelmiä ei yritettykään tuoda Suomen rintamille. Suomen ja Saksan sotilaallinen yhteistyö näyttää olleen kansainvälisten normien mukaista, niin siistiä kuin sodankäynnin on mahdollista olla.”¹⁰⁹²

Suomen ja Saksan suhdetta tutkinut Gerd Überschär tulkitsee realistisemmin, että Suomen hallitukselle sodan tavoitteena ei ollut ”juutalaisbolsevistisen eliitin” fyysinen tuhoaminen tai Neuvostoliiton valtiojärjestyksen hävittäminen vaan talvisodan seurauksena menetettyjen alueiden ja mahdollisesti Itä-Karjalan valloittaminen.

Maailmankatsomuksellisesti laajempaan tavoitteena oli osallistua Euroopan uudelleenjärjestämiseen (*Neuordnung Europas*). Suomessa Saksan sodanpäämääräksi ymmärrettiin ”normaali” valtopoliittinen sota ja eurooppalaisten kansojen ”ristiretki” ”stalinistista bolsevismia vastaan”.

Überschär toteaa, että koska Suomi oli taloudellisesti riippuvainen Saksan tuesta ja sotilaallisesti heikommassa asemassa, sen mahdollisuudet erillissotaan olivat rajatut. Überschär esittää siitä esimerkkinä sen tähänastisessa suomalaisessa ja osin kansainvälisessäkin tutkimuksessa huomiotta tai ymmärryksettä jääneen seikan, että Saksan Norjan-armeija

¹⁰⁹¹ Silvennoinen 2008, s. 69–72, 194–195, 333–334; Danielsbacka 2013, s. 56–59.

¹⁰⁹² Jokipii 1987, s. 388–399. Jokipii mainitsee kyllä lähdeluettelossaan Überschärin artikkelin, jossa mainitaan Saksan Norjan armeijan saaneen ns. rikolliset käskyt ja jakaneen ne alaisilleen. Hän ei kuitenkaan viittaa siihen tässä kohdin. Oula Silvennoinen toteaa Jokipiin suomalaisia SS-miehiä koskevaa tutkimusta arvioidessaan, että Jokipiin tutkimuksissa on havaittavissa valikoivaa hiljaisuutta ja kepeää lähdekritiikkiä, joiden tarkoitus on johdonmukainen, Silvennoinen 2013, s. 51–52.

jakoi alaisilleen joukkoyksiköille ns. ”rikolliset käskyt”, ks. *luku Saksan sotavoimat*.¹⁰⁹³

Jokipiin ja Überschärin tulkinta voi pitää paikkaansa, jos maailmankatsomuksellisia sodanpäämääriä katsotaan Suomen hallituksen näkökulmasta. Suomalais-saksalaisen aseveljeyden rinnalla oli kuitenkin turvallisuusviranomaisten välinen näkymätön, salainen yhteistyö, josta vain harvat olivat perillä. Oula Silvennoisen mukaan tämä yhteistyö sai Suomen poliisi- ja turvallisuusviranomaiset irtautumaan laillisesta järjestyksestä ja mukautumaan kansallissosialististen poliisi- ja turvallisuusviranomaisten tavoitteisiin ja omaksumaan niiden toimintatapoja.

Se ilmeni ”irtautumisena oikeusvaltion toimintatavoista sekä kansainvälisistä sodan lakien ja Suomen allekirjoittaman Geneven sopimuksen sotavankien kohtelun periaatteista”. Silvennoinen toteaa, että kyse oli verraten suppeasta toiminnasta, sillä poikkeusjärjestelyt koskivat vain Neuvostoliiton kansalaisia ja vain Lapin alueella. Suomalaisen hallintokoneiston tiukemmin valvomilla alueilla se ei olisi ollut mahdollista, mutta Pohjois-Suomi koettiin ”moraaliseksi poikkeustila-alueeksi”.¹⁰⁹⁴

Mitkä sitten olivat Suomen valtiollisen poliisin ja Suomen päämajan valvontaosaston maailmankatsomukselliset sodanpäämäärät? Miksi nämä viranomaiset ryhtyivät yhteistyöhön saksalaisten turvallisuusviranomaisten ja Saksan sotavoimien kanssa?

Oula Silvennoisen mukaan valtiollisen poliisin tavoitteena oli olla kelpo liittolainen, avustaa Saksaa Murmanskin ja Leningradin valloituksen jälkiselvittelyissä ja helpottaakseen omaakin tehtäväänsä pian Suomeen liitettävillä alueilla. Vihollinen nähtiin ihmiskunnan ulkopuolella olevaksi joukoksi, joka ei ansainnut myötätuntoa tai humaania kohtelua. Taustalla oli ajatus kommunismista, venäläisistä ja Neuvostoliitosta uhkana Suomen olemassaololle.¹⁰⁹⁵

Sotavankien valikoiminen luovutettavaksi ja luovuttaminen Saksan siviilitiedustelupalvelulle laajentaa entisestään kuvaa Suomen ja Saksan turvallisuus- ja valvontaviranomaisten yhteisistä ideologisista sodanpäämääristä. Suomalaisen vangitsemien sotavankien ja siviilihenkilöiden tutkinta ja luovuttaminen saksalaisille *Einsatzkommandoille* palveli sekä saksalaisten että suomalaisten viranomaisten etuja vallattavan alueen tilanteen vakauttamisessa ja pidemmällä tähtäimellä kommunismin hävittämisessä.

Selvittääkseni suomalaisen ja saksalaisen yhteistyön muotoja ja rajoja vertailen suomalaisia ja saksalaisia seulontakäskyjä ja niiden toteuttamista. Lisäksi vertailen muutamia seulontakäytäntöjä, joista Suomen Lapin-

¹⁰⁹³ Überschär 1983, s. 402–403. Försterin mukaan ”Saksalaisista lähteistä ei käy ilmi, että rikolliset käskyt olisi annettu kirjallisina liittolaisten sotavoimille”, Förster 2005, s. 94; Korpi toteaa, että suomalaisille tiedoksi annetuissa käskyissä ”on havaittavissa selviä piirteitä OKW:n „Richtlinien für das Verhalten der Truppe in Russland“-käskystä, Korpi 1998, s. 111, viite 231.

¹⁰⁹⁴ Silvennoinen 2008, s. 334–337.

¹⁰⁹⁵ Silvennoinen 2008, s. 333–336.

armeijan toiminta-alueella voimassa olleissa käskyissä ei ole mainintoja, mutta joiden perusteella sotavankeja seulottiin Suomessa ja Saksassa.

Christian Hartmann toteaa, että tapahtuneen toiminnan kuvaaminen käskyistä lähtien on ongelmallista, sillä käsky on suunnitelma, ei toimintaraportti. Sitä voi tulkita monella tavalla.¹⁰⁹⁶ Siitä huolimatta voimassa olleiden käskyjen selvittäminen luo kehukset sille, miten oli mahdollista toimia.

Käskyjen tietoinen noudattamatta jättäminen on varsinkin sotaolosuhteissa harvinaista, niiden tulkinta lievemmin hyvinkin yleistä. Käytettävissä oleva aineisto antaa riittävän kuvan siitä syvyydestä ja laajuudesta, jolla käskyjä toteutettiin. Vielä tärkeämpää on käskyjen taustalla olevan maailmankatsomuksen avaaminen.

Tässä yhteydessä on hyvä huomata, että suomalaiset viranomaiset eivät olleet suorassa alistussuhteessa saksalaisiin viranomaisiin, vaikka suomalaisia joukko-osastoja olikin saksalaisille joukoille alistettuna ja joitakin valtiollisen poliisin virkailijoita oli saksalaisen turvallisuuspoliisin käytettävissä. Suomalaiset joukkoyksiköt olivat kuitenkin vain operatiivisessa mielessä alisteisia saksalaisille.

Suomalaiset joukko-osastot olivat Suomen viranomaisten, lakien ja tuomioistuimien alaisia samoin kuin saksalaiset joukko-osastot olivat Saksan viranomaisten, lakien ja tuomioistuimien alaisia eksterritoriaalioikeuden nojalla.¹⁰⁹⁷

Suomalaiset joukko-osastot noudattivat saksalaisia käskyjä niiltä osin kuin se oli tarpeen operatiivista toimintaa ajatellen. Molemmiin puolin oli siis käsitys siitä, että sotaa käytiin rinta rinnan mutta kukin omalla tavallaan.

Tästä osoituksena on, että suomalainen III armeijakunta ei katsonut tarpeelliseksi jakaa omana käskynään Saksan maavoimien esikunnan 19.5.1941 antamaa käskyä Joukkojen käyttäytymisen suuntaviivat Venäjällä, jonka Saksan Norjan-armeija oli jakanut myös III armeijakunnalle.¹⁰⁹⁸

Saksan päämajan puolelta katsottiin, että saksalaisille alistetut suomalaiset joukot eivät olleet kaikissa sotavankiasioissa saksalaisten määräysten alaisia, vaikka sotavankihallinto oli osin yhteinen (ks. luku *Yhteinen sotavankihallinto ja sotavankiluovutukset*).

Saksan päämajan sotavankitoimiston Saksan Norjan-armeijalle lähettämän sähkösanoman perusteella 8.9.1941 annettua sotavankien kohtelun päälinjaukset kiteyttävää käskyä ”*Anordnung für die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangenen*” ei toistaiseksi saanut antaa edelleen suomalaisille tahoille. *Anordnung für die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangenen* kiteytti ajatuksen siitä, että bolsevismi oli Saksan

¹⁰⁹⁶ Hartmann 2009, s. 473.

¹⁰⁹⁷ Jokipii 1987, s. 397.

¹⁰⁹⁸ Alkuperäinen käsky Richtlinien für das Verhalten der Truppe in Rußland, ”Asiaa tosin harkittiin, sillä arkistokappaleeseen on kirjoitettu puneella ”käskyyn”, joka on kuitenkin vedetty kynällä yli. AOK Norwegen, Abt. Ic.Az. B1 Nr. 76 a/41 g.kommandos, saap. 22.6.1941 V armeijakunnan esikunnalle, KD 84/III/3a/sal, T17791/14, KA.

päävihollinen. Pääsyy siihen, ettei käskyä annettu tiedoksi suomalaisille, lienee sen muissa määräyksissä sotavankien kohtelusta, mahdollisesti työvoiman käyttöä koskevista määräyksistä. Käskyssä tosin säädellään muun muassa *Einsatzkommandojen* toiminnasta ja yhteistyöstä vankileirien henkilökunnan kanssa.¹⁰⁹⁹

Mallia kuitenkin otettiin. Sotavankien erottelua koskevista määräyksistä käytettiin samankaltaista retoriikka sekä Suomessa että Saksassa. ”Epäluotettavat (untragbaren)” tai ”epäilyksenalaiset” sotavangit olivat ”syyllisiä (schuldig)”, joiden ”syyllisyyden selville saaminen” oli tärkeää.¹¹⁰⁰

Myös sotavankien erottelua koskevat menettelytavat olivat samanlaisia. Suomalaisten käytäntöihin kuului poliittisesti epäluotettavien sotavankien ”luotettavuuden” selvittäminen muilta sotavangeilta, erityisesti sotavankitiedottajilta, saatujen tietojen perusteella. Leirihenkilökunnan mielipide sotavangista painoi paljon. Myös sotavankeja kuulustelemalla yritettiin saada heidät tunnustamaan ”poliittinen epäluotettavuus”. Suomalaisten kuulustelumetodeihin ei kuitenkaan tiedetä kuuluneen kidutuksen, toisin kuin saksalaisilla.

Saksalaiset *Einsatzkommandot* käyttivät epäluotettavia sotavankeja erotellessaan pitkälti samoja metodeja eli sotavankitiedottajia, muiden sotavankien kuulusteluissa saatuja tietoja ja leirin henkilökunnan havaintoja. Syyllisyyden määrittelyssä henkilökohtainen vaikutelma oli tärkeämpi kuin varsinaiset syyllisyyteen viittaavat tekijät, joita ei ehkä pystyttäisi todentamaan.¹¹⁰¹

Määräysten tasolla eroteltavien sotavankien ja siviilien ryhmissä on eroja. Käskyissä onkin erotettavissa kaksi linjaa, Saksan sotavoimien nimissä annetut käskyt ja Saksan turvallisuuden pääviraston alkujaan *Einsatzkommandoja* varten laatima käsky.

Sekä Itä-Karjalan sotilashallinnossa että III armeijakunnan rintamantakaisella alueella sovellettiin Saksan Norjan-armeijan käskyjä lähes suorana käännöksenä. Päämajan valvontaosaston määräys taas vastaa henkilöryhmiltään enemmän Saksan turvallisuuden pääviraston 17.7.1941 antamaa käskyä.

Verrattaessa valvontaosaston 4.11.1941 antamaa määräystä sotavankileiri 3:lle siirrettävistä sotavangeista saksalaisten vastaaviin käskyihin (*liite 3*) on selvää, että henkilöryhmistä oli neuvoteltu vastaanottajan kanssa. Käskyissä mainitut henkilöryhmät poikkeavat toisistaan yksityiskohtissa, sillä valvontaosaston määräys on huomattavan yksityiskohtainen saksalaiseen

¹⁰⁹⁹ AOK Norwegen, Befehlstelle Finnland, Fernschreiben 29.9.1941, OKW Abt. Kriegsgef. Eins BG nr 6418/41 28.9.1941, RH 20–20/24, BA–MA. Kiitän Reinhard Ottoa tästä lähdetiedosta.

¹¹⁰⁰ ”Politisch untragbaren Elemente”, ”verdächtige”: Einsatzbefehl Nr. 8, painettuna Jacobsen 1965, s. 242; ”schuldig oder nicht schuldig”: Kommissarbefehl, painettuna Jacobsen 1965, s. 226; Päämajan valvontaosaston kirje no 5847/valv.2/sal. 4.11.1941, saapui KotijE:lle 5.11.1941, KotijE, svtsto, Fa 6, KA.

¹¹⁰¹ Jacobsen 1965, s. 188–189, 241–246; Keller 2011, s. 126; Otto 1998, s. 50, 64–65, 257–258; Valpon kirjediaarit 1941–1942, KA; PvPE valvontatoimisto, kirje nro 2548/Ulk.3/sal 18.6.1941, T9497/11, KA. Myös luku *Leiri erikoisen tarkasti valvottaville vangeille*.

käskyyn verrattuna, mutta pääryhmät ovat samat epäilyksenalaisia upseereita myöten. Heitä ei Saksan sotavoimien käskyissä mainita.¹¹⁰²

Yhteinen vihollinen, yhteinen maailmankatsomus?

Suomessa ja Saksassa poliittisesti epäilyttävien sotavankien asema poikkesi toisistaan siinä mielessä, että Saksassa osalta evättiin sotavangin aseman tarjoama suoja. Saksassa komissaareilta evättiin oikeus sotavangin asemaan sillä perusteella, että he eivät olleet sotilaita vaan maan joutumisesta sotaan vastuussa olevia rikollisia, jotka levittivät kommunismin aatteita muiden sotavankien ja jopa saksalaisten joukossa.¹¹⁰³

Suomessa taas oikeusvaltion periaatteet toteutuivat siinä mielessä, että poliittisia upseereita ja poliittisesti epäluotettavia siviilihenkilöitäkin kohdeltiin sotavankina. Sen paremmin suomalaiset kuin saksalaisetkaan eivät tehneet eroa sotavankien ja valloitetulta alueelta tavattujen siviilien kohtelussa, jos heitä epäiltiin poliittisesti epäluotettaviksi.

Suomalaisille sodan aikana toimitetuissa saksalaisissa käskyissä mainitaan vain komissaarit, mutta tiedetään, että saksalaisten tuhoamispolitiikka koski kaikkia poliittisia upseereita viimeistään 18.8.1941 lähtien, jolloin Saksan sotavoimien esikunta antoi käskyn myös politrukkien, ei siis pelkkien komissaarien, erottelemisesta.¹¹⁰⁴

Jo maaliskuun lopussa 1941 pitämässään puheessa Hitler oli määritellyt komissaarit ja GPU:n edustajat rikollisiksi. Hitler näki jokaisessa puna-armeijalaisessa potentiaalisen kommunistin. Jos kommunisteja ei hävitettäisi, he olisivat vastassa taas 30 vuoden kuluttua riippumatta siitä, että he nyt häviäisivät sodan. Hitlerin ja laajemmin Saksan kansallissosialistien mielikuvissa venäläisiä oli kahta lajia: ”juutalais-bolsevistiset komissaarit” ja ”yksinkertaiset venäläiset”. Mielikuva venäläisistä yksinkertaisina, kulttuurisesti alempina ihmisinä oli syntynyt ensimmäisen maailmansodan aikaisista kokemuksista venäläisistä ja erityisesti venäläisistä sotavangeista.

”Juutalais-bolsevistiset” komissaarit pakottivat yksinkertaiset venäläiset taistelemaan barbaarisesti, ”aasialaisesti”. He kiihottivat ja suorastaan pakottivat vastahakoiset miehet taisteluun jopa aseella uhaten. Komissaarit olivat syyllisiä saksalaisten sotavankien surmaamiseen. Komissaarit organisoivat myös selustassa kauhua herättäneitä partisaanijoukkoja. Komissaareissa ruumiillistui Neuvostovaltion totalitaarisuus ja terrori.

¹¹⁰² Asiakirjojen jakelun perusteella päämajan valvontaosasto ei saanut suoraan AOK:n käskyä 8.7.1941 tai suomalaisen III Armeijakunnan käskyä 8.8.1941. Suomen päämajan tai yhteysupseerien kautta ne oli kuitenkin voitu toimittaa edelleen valvontaosaston tiedoksi. On täysin mahdollista, että Einsatzbefehl Nro 8 on saatu käyttöön suoraan suomalaisilta valtiollisen poliisin virkailijoilta, jotka olivat saksalaisen Einsatzkommandon palveluksessa.

¹¹⁰³ Overmans 2010, s 130–133.

¹¹⁰⁴ Megargee 2006, s. 89.

Poliittisten upseerien verraten pienen ryhmän surmaaminen johtaisi vihollisen joukkojen hajoamiseen, sillä poliittisten upseerien ajateltiin olevan puna-armeijaa ylläpitävä voima. Saksalaisten näkökulmasta vangiksi joutuneenakin komissaarit olivat vaarallisia sekä vankitovereilleen että saksalaisille. Heidän kuljettamisensa varsinaisen Saksan alueelle tuli estää, jotta Saksan kansa voitaisiin suojella kommunistisilta kiihottajilta.¹¹⁰⁵

Suomalaisten näkökulmasta poliittiset upseerit edustivat ideologista vihollista pahimmillaan. He olivat puolueen jäseniä, ammattikommunisteja, jotka olivat saaneet ideologista koulutusta ja jakoivat tietouttaan kommunistisen järjestelmän paremmuudesta eteenpäin miehistöille.

Vankeina he olivat vaarallisia, sillä heidän aseensa, aate, ei ollut riisuttavissa. Oli pelättävissä, että he jatkaisivat kommunistisen ideologian ja kapinamielialan levittämistä tavallisten sotavankien joukossa. Muista vangeista eristettyinäkin heidän pelättiin aiheuttavan levottomuutta vankileireillä, suunnittelevan kapinoita ja pyrkivän yhteyteen suomalaisten kommunistien kanssa. Upseereina heitä ei voinut käyttää työvoimana eikä se heidän vaarallisuutensa vuoksi olisi ollut missään tapauksessa mahdollista.¹¹⁰⁶ Poliittiset upseerit siis kuormittivat sotavankiorganisaatiota ja huoltoa ja olivat potentiaalinen vaara koko maan turvallisuudelle.

Saksalaisissa käskyissä upseereja ei mainita lukuun ottamatta *Einsatzbefehl nro 8:n* liitettä 1, jossa todetaan, että upseerit ovat monesti epäilyttävinä seulottava, jotta heidän vaikutusmahdollisuutensa miehistöön estettäisiin.¹¹⁰⁷

Suomen päämajan valvontaosaston käskyssä mainitaan samoin epäilyksenalaiset upseerit. Upseerien epäilyttävyys liittyy heidän asemaansa puna-armeijan johtohenkilöinä. He olivat todennäköisemmin myös kommunisteja, sillä puolueen tai Komsomolin jäseniä suosittiin jatkokoulutuksessa ja he etenivät urallaan muita nopeammin.¹¹⁰⁸ Joidenkin upseerien luultavasti pelättiin olevan lähetettyjä agenteja, sillä valvontaosaston luovuttamien upseerien joukossa on useita, jotka ovat antaneet vääriä tietoja joko sotilasarvostaan tai nimestään. Valvontaosaston maailmankuvassa valehtelu viittasi moraaliseen turmioon ja sitä kautta kommunismiin.

NKVD:n avustajat liittyvät selvimmin valvontaosaston tehtäväkenttään, vakoiluntorjuntaan. Olen laskenut samaan ryhmään kuuluviksi myös NKVD:n alaisiin joukko-osastoihin kuuluneet sotavangit ja vakoojat, jotka oli syystä tai toisesta jätetty tuomitsematta rangaistukseen tuomioistuimessa.

Saksalaisten näkökulmasta NKVD:n jäsenet olivat kommunisteja ja vakoojat ja partisaanit kommunistisen järjestelmän tuotteita.

¹¹⁰⁵ Overmans 2010, s. 130–133; Otto 1998, s. 48–49, 54–55; Römer 2008, s. 287–318; Hartmann 2009, s. 507, 514.

¹¹⁰⁶ Kujansuu 1999, s. 146.

¹¹⁰⁷ Otto 1998 s. 103.

¹¹⁰⁸ Merridale 2005, s. 35–37, 48, 60–61, 68–69; Reese 1996, s. 100–101; Colton 1979, s. 49; Reese 2005, s. 79; SPR, sotavankitoimisto, Bb 54–56, KA; Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

Partisaanitoiminta johtui saksalaisten käsityksen mukaan kommunistisesta kiihoksesta.¹¹⁰⁹ Saksalaiset pyrkivät myös yhdistämään partisaanit ja juutalaisuuden oikeuttaakseen juutalaisten tuhoamisen.¹¹¹⁰ Valvontaosaston tavoitteena oli saada vakoilijat tuomittua teoistaan ja pitää heidät siihen asti eristettyinä muista sotavangeista ja erityisesti siviiliväestöstä.

Saksalaisissa käskyissä painotus on toisaalta kommunistisen puolueen jäsenyydessä ja neuvostoyhteiskunnan johtotehtävissä olleissa henkilöissä, toisaalta ammattivallankumouksellisissa, intelligentsijan edustajissa ja juutalaisissa. Saksan sotavoimien viholliskuvaa tutkinut Christian Hartmann toteaa, että ”johtavien toimihenkilöiden” surmaamisen ajateltiin Macchiavellin oppien mukaan johtavan neuvostoyhteiskunnan hajoamiseen.¹¹¹¹

Suomessa hallinnolliset johtohenkilöt, opettajat ja toimittajat katsottiin virka-asemansa vuoksi kommunistien luottamusmiehiksi. Heidän joukossaan täytyi siis olla paljon kommunisteja. Päämajan valvontaosaston määräyksessä ei mainita neuvostointelligentsijaa, vaikka se oli saksalaisten ideologisen sodan päävihollisia. Saksalaiset tosin totesivat nopeasti, että ”älymystön” määritelmä puuttui. Älymystöön kuulumista yritettiin selvittää kysymällä ammattia tai koulutusta, mutta eri kuulustelijoiden kriteerit poikkesivat paljon toisistaan. Joissain tapauksissa kaikki 10-luokkaisen koulun käyneet laskettiin älymystöön kuuluviksi.¹¹¹²

Suomessa pelkkä koulutus ei ollut riittävä syy epäilyksenalaisuuteen, vaikka moni luovutettu oli korkeasti koulutettu. Siitä paras todiste ovat korkeakoulutetut juutalaiset, joita ei luovutettu saksalaisille. Valvontaosaston näkökulmasta vaarallista oli kommunistisen aatteen levittäminen, jota opettajien ajateltiin harjoittavan. Valvontaosastolla tiedostettiin selvästi toimittajien ja opettajien mahdollisuus vaikuttaa muiden mielipiteisiin.¹¹¹³

Päämajan valvontaosaston määräyksessä korostuvat sotilasarvo ja ammatti aivan toisella tavalla kuin saksalaisissa käskyissä. Niinpä saksalaisille luovutettaviin valikoituikin enimmäkseen upseereita ja poliittisia upseereita. Kahta henkilöryhmää, kolhoosin johtohenkilöitä ja konetraktoriasemien ensimmäisiä apulaisia, ei sen sijaan lähdeaineiston perusteella ollut sotavankien joukossa juuri lainkaan. Tässä on tosin muistettava, että käytettävissä oleva lähdeaineisto on niukka.

Samasta syystä epäilyksenalaisten hallinnollisten johtohenkilöiden osuus vaikuttaa pieneltä. Valvontaosaston käskyssä mainittu ”muut kiihkokommunistit, yllyttäjät ja kiihottajat” viittaa siihen, että upseerien, hallinnollisten johtohenkilöiden ja opettajien kohdalla kommunismi oli todennäköisempää kuin muiden ryhmien kohdalla. Samoin myös juutalaisten ajateltiin olevan muita todennäköisemmin kommunisteja.

¹¹⁰⁹ Kilian 2012, s. 504.

¹¹¹⁰ Hartmann 2009, s 657–658.

¹¹¹¹ Hartmann 2009, s. 480.

¹¹¹² Otto 1998, s. 66, s. 258.

¹¹¹³ Hölsä 2000, s. 51–52.

Kiihkokommunistit ja kiihottajat yritettiin löytää ammatin, sotilasarvon tai kansallisuuden perusteella epäilyttäväksi leimattujen joukosta.

Kaikki sotavangit eivät tuonut avoimesti esiin kommunistisuuttaan, sillä kommunistisessa neuvostoyhteiskunnassa kasvaneet olivat oppineet varomaan sanojaan. Siellä oikeankin aatteen vääränlainen tai väärin ajoitettu julistaminen saattoi johtaa ikäviin seuraamuksiin.

Saksalaiset vainosivat juutalaisia vain heidän etnisen alkuperänsä vuoksi. Vaikka suurin osa sotavankien joukossa olleiden ja valloitetun alueen siviiliväestöön kuuluneiden juutalaisten surmista on *Einsatz*-yksiköiden vastuulla, myös Saksan sotavoimat osallistui juutalaisten surmaamiseen.

Toisen maailmansodan aikana noin 2,4 miljoonaa juutalaista surmattiin Saksan valloittamilla alueilla. Heistä vähintään 450 000 kuoli Saksan sotavoimien toiminta-alueella. Useimmat tutkijat katsovat, että Saksan johdon päätös surmata kaikki valloitetulta alueelta tavatut juutalaiset, olivatpa he siviilejä tai sotavankeja, ajoittuu viimeistään kesään 1941, mutta mahdollisesti jo vuoden 1941 alkuun.¹¹¹⁴ Sen oikeutukseksi juutalaisten syyksi vieritettiin kaikki mahdolliset neuvostovaltion rikokset ja erityisesti bolsevismi.¹¹¹⁵ Vertailussa käytössä olleissa saksalaisissa seulontakäskyissä juutalaiset mainitaan erikseen vain *Einsatzbefehl Nr 8*:ssa. Saksan sotavoimien omissa yleisissä käskyissä juutalaisia ei tässä vaiheessa mainita.¹¹¹⁶

Valvontaosaston määräyksen eniten huomiota saanut kohta on ”epäilyksenalaiset juutalaiset”. Juutalaisuus yhdistettiin bolsevismiin tai kommunismiin, mutta ”älymystöön” kuuluminen ei sinällään ollut epäilyttävää edes juutalaisille. Korkeasti koulutettuja juutalaisia sotavankeja ei pidetty poliittisesti epäluotettavina ilman muita epäluuloja herättäviä ominaisuuksia.

Tästä voi päätellä päävihollisena olleen edelleen kommunismin. Pelkkä juutalaisuus ei ollut uhaksi länsimaiselle demokratialle – jos demokratiasta voi valvontaosaston tavoitteissa lainkaan puhua. Tilanne oli siinä mielessä erilainen kuin Saksassa, jossa sotavankien joukosta pyrittiin kaikin keinoin erottelmaan juutalaiset ja aasialaiset muun muassa selvittämällä, oliko sotavanki ympärileikattu.¹¹¹⁷

Suomalainen ajatusmalli on samantyyppinen kuin saksalaismiehityksen aikaisessa Virossa, jossa virolainen turvallisuuspoliisi oli kiinnostuneempi kommunistien kuin juutalaisten tuomitsemisesta. Juutalaisuuden arvioinnin yhteydessä virolainen turvallisuuspoliisi arvioi myös kommunistista menneisyyttä, mutta Viron saksalaiselle turvallisuuspoliisille pelkkä juutalaisuus riitti tuomion perusteeksi. Virolaiset eivät siis suoraan rinnastaneet bolsevismia ja juutalaisuutta.¹¹¹⁸

¹¹¹⁴ Hartmann 2009, s. 654–655.

¹¹¹⁵ Hartmann 2009, s. 647.

¹¹¹⁶ Hartmann 2009, s. 635, 642–643

¹¹¹⁷ Overmans 2010, s. 134; Otto 1998, s. 66.

¹¹¹⁸ Birn 2006, s. 160–165.

Saksalaisille luovutettujen isovenäläisten sotavankien suuren osuuden voi ajatella liittyvän saksalaisten rotuoppien soveltamiseen. Valvontaosaston luovuttamien isovenäläisten sotavankien osuus luovutetuista sotavangeista (63 %) oli kuitenkin likimain sama kuin isovenäläisten osuus kaikista Suomessa olleista sotavangeista (66 %).

Pelkkä rotu tai kansallisuus ei painanut valvontaosaston puntarissa paljoakaan, kuten suomalaisten, inkeriläisten ja karjalaisten luovutettujen suhteessa suuri määrä kertoo. Heimokansalaisuudestaan huolimatta he edustavat valvontaosaston ”vanhoja” vihollisia, kommunisteja ja vakoojia. Myös virolaisten ja etnisten saksalaisten sotavankien luovuttaminen kertoo kommunismin ensisijaisuudesta valvontaosaston viholliskuvassa.

Saksalaisille luovutettujen joukossa on myös henkilöryhmiä, joiden kohtelusta edellä käsitellyissä suomalaisissa tai saksalaisissa käskyissä ei ole mainintaa, mutta joiden seulonta oli yleistä Saksan valloittamilla alueilla.

Saksalaiset katsoivat kesällä 1941, että karkurisotavangit olivat ”vaarallisia” ja siten ”ei-toivottavia”, ”seulottavia”.¹¹¹⁹ Maaliskuussa 1941 Saksan sotavoimat antoi määräyksen, että Saksan siviilitiedustelupalvelun tuli teloittaa karanneet sotavangit. Joulukuussa 1941 karkurien kohtaloksi määrättiin keskitysleiri, mutta jo muutaman kuukauden päästä kuolemanrangaistus sotavankikarkureille palautettiin. Tämän jälkeen kiinni saadut karkurit piti luovuttaa Saksan salaiselle poliisille, joka tutki, olivatko vangit tehneet rikoksia pakonsa aikana. Useimmat olivat esimerkiksi varastaneet ruokaa, mikä riitti kuolemanrangaistukseen. Saksan sotavoimat teloitti usein karanneet sotavangit itsenäisesti ilmoittamatta tapauksista Saksan salaiselle poliisille.¹¹²⁰ Myös vähäisemmät rikkeet kuten varastaminen tai saksalaisen naisen kanssa seurustelu saattoivat johtaa sotavangin surmaamiseen.¹¹²¹

Myös päämajan valvontaosasto asetti sotavangeille varsin korkeat moraaliset vaatimukset. Valehdella ei saanut, sillä väärä tietoja antanut sotavanki koettiin epäilyttäväksi, olipa väärä tieto sitten oma nimi, sotilasarvo, siviiliammatti tai kansallisuus. Varastaakaan ei saanut, ei ruokaa karkumatkalla eikä toisten sotavankien omaisuutta. Kaikki sotavankileiri 3:lla toimineen kellovarkauksiin syyllistyneen varaskoplan jäsenet luovutettiin saksalaisille. Toiset sotavangit tiesivät tosin kertoa, että koplan jäsenet olivat myös uhanneet karkaavansa lämpimien ilmojen tultua.¹¹²²

Sääntöjen jatkuva ja tahallinen rikkominen kuten jatkuva karkailu saattoi johtaa saksalaisille luovutukseen. Vuonna 1942 perustettu kurileiri, sotavankileiri 24, tarjosi sittemmin ratkaisun karkurisotavankien ongelmaan. Näissäkin tapauksissa toisten sotavankien lausunnot painoivat henkilön luotettavuutta arvioitaessa. Kaiken kaikkiaan karkurisotavankien osuus saksalaisille luovutetuista on pieni. Valvontaosaston käytännöt karkurien

¹¹¹⁹ Keller 2011, s. 124.

¹¹²⁰ Neerland Soleim 2005, s. 139; Nuremberg Document NO 1236.

¹¹²¹ Otto 1998, s. 256–258.

¹¹²² Pöytäkirja kuulustelusta svl 3:ssa 22.3.1942, T6861/7, KA.

käsittelyssä poikkeavat saksalaisesta käytännöstä ja edustavat suurimmalta osin kansainvälisten sopimusten linjausta, jonka mukaan pakoon yrittävä vanki voidaan tuomita vain kurinpitorangeistukseen.¹¹²³

Suomalaisen sotavankihallinnon toimintamalli karkurien suhteen on asia erikseen. Karkurisotavankien osuus suomalaisten vartiomiesten ampumista sotavangeista on huomattavan suuri. Kaikista karkureista karkeasti ottaen puolet saatiin kiinni elävänä.¹¹²⁴

Arvioitaessa päämajan valvontaosaston ja saksalaisten turvallisuusviranomaisten yhteistoimintaa on todettava, että lähdeaineiston perusteella seulonnessa keskityttiin nimenomaan käskyissä mainittuihin henkilöryhmiin. Saksassa tai sen valloittamilla alueilla vainottiin ideologisista syistä myös muita henkilöryhmiä. Esimerkiksi saksalaisten miehittämässä Virossa muun muassa romanit, ammattirikolliset ja irtolaiset joutuivat virolaisen ja saksalaisen turvallisuuspoliisin uhreiksi.¹¹²⁵

Valvontaosaston määräyksessä ei mainita lainkaan romaneja. Suomessa romaneja kohdeltiin lähinnä irtolaisina, jotka piti työllistää keinolla millä hyvänsä. Kun heille löytyi oma paikkansa, kuten oman maan kansalaisille armeijan riveissä sotilaina siinä missä muutkin¹¹²⁶ tai puna-armeijalaisille sotavankileirillä säällisesti käyttäytyvinä vankeina, he eivät kiinnostaneet valvontaosastoa sen enempää. Suomessa sotavankina olleiden romanisotavankien osuus oli häviävän pieni, sillä vain muutamia oli rekisteröity kansallisuudeltaan romaneiksi (”mustalainen”).¹¹²⁷

Sotavankien elämä oli niin rajoitettua ja kontrolloitua, että monet saksalaisten turvallisuusviranomaisten siviiliväestön joukosta poimimat ryhmät jäivät kokonaan uupumaan sotavankeja koskevista lähteistä. Ammattirikollisten osuutta sotavangeista voi lähteiden niukkuuden vuoksi vain arvailla, vaikka heitäkin joukossa oli. Irtolaisuuteen ei sotavankileirillä ollut mahdollisuutta, mutta työtä vieroksuvat sijoitettiin sotavankileiri 24:lle.

Naissotavankeja oli häviävän vähän ja heidän vähät kontaktinsa vastakkaiseen sukupuoleen rajoittuivat vartiomiehiin. Prostituutio ei ollut leireillä mahdollista, sillä tiukan kontrollin vuoksi leirien vartijat saivat tuomioita pelkästä keskustelemisesta naissotavankien kanssa.¹¹²⁸ Saksalaisille tosin luovutettiin myös vartiomiehen kanssa keskustelemisesta kiinni jäänyt naissotavanki.¹¹²⁹ Sotavankien joukossa olleet homoseksuaalit jäivät lähteissä pimentoon jopa paremmin kuin omat kansalaiset, sillä ”haureuteen samaa sukupuolta olevan kanssa” syyllistyneitä sotavankeja ei tiedetä syytetyn

¹¹²³ Haagin sopimus 1907, liite koskien maasodan lakeja, luku III, artikla 8.

¹¹²⁴ Turunen 1978, s. 72–74; Mikkola 2000, s. 107; Mikkola T 1976, s. 122–123; Kujala 2008, s. 259–263, 287–289.

¹¹²⁵ Myös paikallisten määräysten tasolla oli eroja, sillä Virossa oli voimassa sotavoimien käsky romanien pidättämisestä, Birn 2006, s. 185–201.

¹¹²⁶ Pulma 2012, s. 154–163.

¹¹²⁷ Jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA; Korohovski, Ivan Jakovlevitsh, ryhmä O:n rintamakuulustelukortit, T4013/23, KA.

¹¹²⁸ Hallikainen 2000, s. 59–61.

¹¹²⁹ Sotavankileiri 3:n kirje nro 661/I/henk./sal Saimaan skp:n esikunnalle 30.7.1942, T6861/7, KA.

oikeudessa. Sehän olisi taannut heille tuomion sotavankileiriä miellyttävämmissä oloissa, vankilassa.

Saksalaisten miehittämän alueen siviiliväestön osalta toteutettiin ”eutanasiaohjelmaa”, jonka uhreiksi joutuivat muun muassa vallatun alueen laitoksissa hoidetut mielisairaajat. Heitä pidettiin elinkelvottomina mutta myös vaarallisina.¹¹³⁰ Syksyllä 1941 Saksan sotavoimien alaisuudessa sotavangeista seulottavien ryhmään lisättiin myös ”parantumattomasti sairaat”.¹¹³¹

Suomessa parantumattomasti sairaat sotavangit saivat kuolla omia aikojaan sotavankisairaaloissa tai leireillä. Kuolemaa ei yritetty jouduttaa, vaan sairauksia tai vammoja hoidettiin mahdollisuuksien mukaan. Resurssit tosin olivat vähissä. Suomessa mielisairaita sotavankeja hoidettiin sotavankisairaaloissa ja muissakin sairaanhoitolaitoksissa, kuten mielisairaaloissa, joissa he saivat ajan käsitysten mukaisesti modernia ja tehokasta lääketieteellistä hoitoa, muun muassa sähköshokkeja.¹¹³²

Eri asia sitten on se, että Suomen sotavanki- ja mielisairaaloissa ruokahuolto oli riittämätön ja johti hoidokkien, myös oman väestön, nälkäkuolemiin.

Yhden luovutetun sotavangin, vuonna 1920 syntyneen ukrainalaisen luutnantti Ivan Klementjevitsh Tshernenkon tai Sheljavinin, tiedetään olleen sotavankikortin perusteella henkisesti sairas. Todennäköisemmin luovutussyynä oli kuitenkin jokin muu, sillä hän oli upseeri ja ilmoittanut aluksi väärän nimen.¹¹³³

Vaikka sisällöltään saksalaisia käskyjä vastaava määräys siviiliväestön joukossa olleen poliittisesti epäluotettavan aineksen seulonnasta oli voimassa myös Itä-Karjalassa, sen tavoitteena ei ollut ei-toivotun väestön tuhoaminen. Itä-Karjalan sotilashallinnossa pidettiin heinäkuussa 1941 lähtökohtana sitä, että ”Alueelle jäänyt väestö, olipa se mitä ainesta tahansa, on toistaiseksi elätettävä.”

Lause on samassa muistiossa, jossa todetaan, että kaikki johtavat kommunistiset ainekset on pidätettävä ja toimitettava keskitysleiriin. Poliittisesti epäilyttävien suomensukuisten siviilihenkilöiden vangitsemisen Itä-Karjalassa ei olisi pitänyt johtaa mihinkään muuhun kuin vapauden menetykseen. Itä-Karjalan sotilashallinnon suunnitelmista ei käy ilmi, olisiko myös poliittisesti epäluotettavat vierasheimoiset siviilivangit siirretty Saksan hallitsemille alueille olojen vakiinnuttua.¹¹³⁴

Kuten Mirkka Danielsbacka toteaa sotavankien kuolleisuuden syitä analysoidessaan, vuonna 1941 Suomi muistutti huomattavasti enemmän totalitaarisia maita sotavankien epähumanin, kansainvälisiä oikeusperiaatteita rikkovan ja epäinhimillisen kohtelun puolesta kuin

¹¹³⁰ Kilian 2012, s. 500–501, 503.

¹¹³¹ Otto 1998, s.53.

¹¹³² Kivimäki 2013, s. 338–347; T17851/16, KA.

¹¹³³ Tshernenkon sotavankikortti, T6863/28, KA.

¹¹³⁴ Turunen 1978, s. 35–36; Merikoski 1956, s. 601; Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta, PM 21.7.1941, T5682/2, KA.

oikeuseriaatteita noudattavia maita. Saksan menestyksen myötä tarjoutui mahdollisuus viedä loppuun vuonna 1918 alkanut ideologinen sota bolsevismia vastaan. Suomalaiset avustivat halukkaasti Saksan toimintaperiaatteita poliittisesti ja rodullisesti ei-toivottujen tuhoamissodassa.¹¹³⁵

Suomen ja Saksan turvallisuus- ja valvontaviranomaisilla oli yhteinen vihollinen.¹¹³⁶ Suomalaisten ja saksalaisten valvontaviranomaisten maailmankatsomuksellinen ja konkreettinen päämäärä oli sama, bolsevismin tuhoaminen. Suomessa oltiin monissa asioissa yhteisen bolsevismin vastaisen sodan nimissä lähellä kansallissosialistisen Saksan menettelytapoja. Siitä huolimatta maailmankatsomuksellisia vihollisia kohdeltiin eri tavoin Suomessa kuin Saksassa.

Palvelus aseveljelle vai oma etu?

Päämajan valvontaosaston sotavankiluovutuksia on pohdittu vähän niiden hyödyn kannalta. Mitkä olivat luovuttajan ja vastaanottajan motiivit näiden sotavankien osalta?

Suomalaisten valvontaviranomaisten näkökulmasta poliittisesti epäluotettavien sotavankien kohtelun suurin ongelma oli se, ettei heitä voitu laillisin keinoin rangaista. Heitä ei voitu asettaa syytteeseen, sillä Suomen lain mukaan he eivät olleet syyllistyneet mihinkään rikokseen. Siitä huolimatta monet heistä olivat valvontaosaston näkökulmasta syyllistyneet vakaviin tekoihin ja jatkoivat "rikostaan" sotavankileireillä levittämällä kommunistista aatetta.¹¹³⁷

Sotavankileiri 3 oli näille vangeille hyvä säilytyspaikka, mutta auttamatta väliaikainen. Kun sota loppuisi, sotavangit olisi palautettava Neuvostoliittoon. Tällöin poliittiset upseerit ja muut "syylliset" pääsisivät jatkamaan kommunistisen aatteen levittämistä.

Valloitetulla alueella vangiksi jääneet "kommunistien johtohenkilöt" taas olisi siviilihenkilönä päästettävä vapaaksi tai säilytettävä turvasäilössä syömässä valtion leipää. Aluevalloituksiin tähtäävissä sodissa vastapuolen siviilit ja sotavangit luovat "viidennen kolonnan" uhkan. Kun miehittäjävaltion tarkoituksena on saada valloitettu alue pysyvästi hallintaansa, siviilien ja sotavankien kohteluun vaikuttaa se, mitä heille suunnitellaan tehtävän sodan jälkeen. Vallatulle alueelle vihollista ei voi vapauttaa.¹¹³⁸

Kotimaiset kommunistit oli enimmäkseen saatu työleireille kustantamaan edes osin säilössä pitonsa, mutta poliittisesti epäilyttäviä sotavankeja pidettiin

¹¹³⁵ Danielsbacka 2013, s. 296.

¹¹³⁶ Silvennoinen 2008, s. 156.

¹¹³⁷ Otsikoimaton muistio, joka liittyy sodan jälkeiseen sotavankileiri 3:n oloja selvittelyeseen oikeudenkäyntiin, päivätty 6.2.1946, Eljas Erkon julkiset tehtävät, Ga 1, PLA.

¹¹³⁸ Danielsbacka 2013, s. 205–206.

niin vaarallisina, ettei heitä haluttu käyttää työhön edes eristettynä ja tarkasti vartioituna. Valvontaosaston sotavankiluovutuksia saksalaisille ei kuitenkaan voi perustella valtakunnan turvallisuudella, sillä sotavangit olivat erityisen hyvin vartioituina sotavankileiri 3:lla.

Poliittisten upseerien ja muiden epäilyttävien sotavankien pitäminen leirillä toimitettuna ja muutenkin vähissä olevaa leipää syömässä on tuntunut valvontaosaston päättäjistä turhalta. He olivat suomalaisten valvontaviranomaisten näkökulmasta täysin hyödyttömiä.

Tahto päästä eroon ei-toivottavista sotavangeista on ollut päämajan valvontaosaston sotavankiluovutusten päällimmäinen syy. Kun päämajan valvontaosasto sai tietää saksalaisten menettelytavoista, se otti tilaisuudesta vaarin.

Syynä lienee ollut ajatus siitä, että saksalaisilla oli lailliset mahdollisuudet ”tutkia ja tuomita” poliittisesti epäilyttäviä sotavankieja, toisin kuin suomalaisilla viranomaisilla, joiden toimintaa sotavankien kohtelua koskeva lainsäädäntö rajoitti. Paras todiste päämajan valvontaosaston aktiivisesta toiminnasta poliittisesti epäluotettavien sotavankien luovuttamisessa on se, että valvontaosasto valitsi itsenäisesti saksalaisille luovutettavat sotavangit. Lähteistä ei ole löydetävissä mitään merkkejä siitä, että saksalaiset olisivat pyytäneet nimeltä ainoatakaan valvontaosaston luovuttamaa sotavankia.

Käytäntö oli aivan toinen kuin silloin, kun valtiollinen poliisi neuvotteli saksalaisen turvallisuuspoliisin kanssa Saksan hallinnossa olevilta alueilta kotoisin olevien siviilihenkilöiden luovuttamisesta. Jokaisesta henkilöstä neuvoteltiin erikseen ja saksalaiset halusivat suomalaiset kuulustelupöytäkirjat käännoksinä, ettei Virossa toimivan Saksan turvallisuuspoliisin (*Sicherheitspolizei*) olisi tarvinnut suorittaa uusia kuulusteluja. Tällöin saksalaiset eivät halunneet ottaa vastaan valtiollisen poliisin sille tarjoamaa, Suomessa vakoilusta tuomittua virolaista.¹¹³⁹

Mitä saksalaiset turvallisuusviranomaiset ajattelivat hyötyvänsä 520:sta poliittisesti epäluotettavasta sotavangista? Vai ajattelivatko he hyötynäkökohtia lainkaan?

Kysymys on tärkeä, sillä sotavangin hyödyllisyys vangitsijalleen vaikuttaa hänen selviytymisensä vankeudesta.¹¹⁴⁰ Valvontaosaston luovuttamien sotavankien hyödyntämismahdollisuuksia on mahdollista verrata muiden saksalaisille luovutettujen sotavankiryhmien vastaanottosyihin ja Niall Fergusonin mainitsemiin yleensä tunnettuihin syihin hyödyntää sotavankieja, ks. luku *Sotavangit ja sotavankien luovutukset hyödyn näkökulmasta*.¹¹⁴¹

Valvontaosaston saksalaisille luovuttamien sotavankien käyttäminen saksalaisten työvoimana voidaan sulkea suoraan pois, sillä sotavangeista neljäsosa oli poliittisia upseereita ja vielä suurempi osa, 214, upseereita ja sotilasvirkamiehiä. Saksan armeija ei käyttänyt kumpiakaan työvoimana. Poliittisten upseerien ja muiden upseerien käyttäminen työvoimana oli

¹¹³⁹ Silvennoinen 2008, s. 241–242.

¹¹⁴⁰ Scheipers 2010, s. 9–10.

¹¹⁴¹ Ferguson 2003, s. 416–445; Kujala 2008, s. 151; Danielsbacka 2013, s. 35–36.

Saksan armeijan määräysten ja käytäntöjen vastaista. Saksalaiset joukot Lapissa kuljettivat sotavankien joukossa olleita upseereja Saksaan vuodesta 1943 alkaen. Sitä ennen heidät oli luovutettu suomalaisille.¹¹⁴²

Vuoden 1942 loppuun saakka Saksan Norjan-armeijan alainen sotavankihallinto olisi siirtänyt upseerisotavangit ensisijaisesti suomalaiselle upseerileirille ja vasta sitten Saksaan (ks. luku *Yhteinen sotavankihallinto ja sotavankiluovutukset*). Poliittiset upseerit tuli Saksan sotavoimien käskyjen ja Saksan Norjan-armeijan käytäntöjen perusteella luovuttaa *Einsatzkommandoille* pois armeijan alaisilta sotavankileireiltä. Sama koskee myös luovutettuja juutalaisia, kommunisteja, kiihottajia, toimihenkilöitä ja älymystön edustajia. Saksalaiset ovat jo ennen sotavankien vastaanottoa tienneet luovutettavan vankiaineksen sopimattomuuden työvoimana käytettäväksi.

Saksalaiset tutkijat ovat pohtineet sotavankien seulonnan ja sotavankien työvoimana käyttämisen suhdetta. Vaikka työvoimasta oli pula, Saksan sotavoimien ensisijaisena tavoitteena oli bolsevistisen maailmankatsomuksen hävittäminen. Valtakunnan turvallisuus oli tärkein tekijä. Siksi sotavankeja ei sodan alussa käytetty työvoimana kaivoksissa tai maataloudessa, vaikka näillä aloilla työvoiman tarve oli suurin. Sotavankien kanssakäymistä saksalaisten siviilien kanssa pidettiin uhkana maan sisäiselle turvallisuudelle, sillä heidän pelättiin levittävän kommunistista aatetta.

Konkreettisesti kyse oli myös työtehosta: sotavankien työteho heikkeni ja vartioiminen vaati paljon miehiä, jos joukossa oli ”ei-toivottuja” sotavankeja. Kansallissosialistisen aatteen soveltaminen venäläisiin sotavankeihin oli siis tärkeämpää kuin taloudellinen etu, jonka poliittisesti ”ei-toivottujen” sotavankien työvoimana käyttäminen olisi tuottanut.¹¹⁴³

Sotavankien seulominen mahdollisti heidän käyttämisensä työvoimana sotavankien joukossa olevien henkilöryhmien aiheuttamasta uhkasta huolimatta. Seulonta oli tärkeä suorittaa ennen kuin sotavangit siirrettiin pois rintamalta. Siksi Suomen Lappiin laivattiin tuhansia jo luotettavuusarvion läpikäyneitä sotavankeja työvoimaksi, vaikka siellä toimi samaan aikaan rintamalla vangittuja sotavankeja valikoinut *Einsatzkommando*.

Aina ensimmäinen seulonta ei ollut riittävän tarkka. Eri syistä seulottavia sotavankeja, myös poliittisia upseereja, löytyi vielä seuraavinakin vuosina myös Saksan alueella. Saksan vanhojen rajojen sisäpuolella (*im Reich*) luovutettiin epäluotettavaksi havaittuja sotavankeja siviilitiedustelupalvelulle keskitysleirillä surmattavaksi ja tuotettiin lisää työvoimaa rintaman lähellä olleilta sotavankileireiltä.¹¹⁴⁴ Suomen päämajan valvontaosaston luovuttamien sotavankien käyttäminen työvoimana olisi ollut paitsi määräysten vastaista, myös turvallisuusriski saksalaisille. Saksaan heitä ei missään nimessä olisi voinut kuljettaa.

¹¹⁴² Otto 2008, s. 72, 83, 111.

¹¹⁴³ Ulrich 2009, s. 144–146; Otto 2008, s. 168–169, 244, 256–257.

¹¹⁴⁴ Otto 1998, s. 238, 245, 248–249, 270.

Valvontaosaston sotavankiluovutuksissa kyse ei ollut sen paremmin normaalista valvontaosaston tehtäväkenttään kuuluneesta toiminnasta, vakoiluntorjunnasta yhteistyössä saksalaisten kanssa. Valvontaosaston Lapin alatoimisto oli tiiviissä yhteistyössä saksalaisten kanssa, mutta se luovutti saksalaisille vain muutamia sotavankeja koko jatkosodan aikana. Myös päämajan tiedusteluosaston kautta luovutettujen sotavankien lukumäärä on murto-osa valvontaosaston luovutusten volyymistä.

Luovutettujen lukumäärä, 520 sotavankia, sulkee pois kaikkien luovuttamisen vakoojina tai partisaaneina. Päämajan valvontaosaston puolivuotiskatsausten mukaan Suomeen saapui jatkosodan alun ja kesäkuun 1942 lopun välisenä aikana noin 700 henkilöä vakoilutehtävissä. Suomessa tuomittiin vakoilusta kuolemaan 337 Neuvostoliiton kansalaista vuosina 1941–1942, minkä lisäksi vakoojia tuomittiin myös vapausrangaistuksiin vuosina 1941–1942.¹¹⁴⁵

Karkean matematiikan mukaan kaikki valvontaosaston saksalaisille luovuttamat sotavangit eivät voineet olla vakoojia, eivät edes kaikki ne sotavangit, jotka eivät olleet poliittisia työntekijöitä. Kaikista vakoojista ei voinut ollut tietuudella hyötyä Saksan Norjan-armeijalle, sillä osa heistä oli saatu vangiksi Etelä-Suomessa tai Suomenlahdella.

Eversti Matti Ropposen sodan jälkeisessä selostuksessa, jonka mukaan saksalaiset halusivat tutkia luovutettuja poliittisia toimihenkilöitä ”saadakseen täydellisen kuvan NKVD:n (GPU:n) toimintatavoista”¹¹⁴⁶ on varmastikin osa totuudesta. Turvallisuusviranomaisten on tärkeää tuntea vastapuolen toimintatavat mahdollisimman hyvin.

Jotkut valvontaosaston saksalaisille luovuttamista sotavangeista olivat kieltämättä yhteistyöhaluisia. Muutama oli ehtinyt kertoa laajasti omista erikoisaloistaan heti vangiksi ottamisen jälkeen. Esimerkiksi vuonna 1905 syntynyt isovenäläinen vanhempi luutnantti Vladimir Vasiljevitch Zorin laati ”täydellisen selostuksen Neuvostoliiton armeijan tiedusteluosaston järjestelystä sekä lyhyen selostuksen Neuvostoliiton sotilas- ja siviilialoilla toimivasta kemiallisesta teollisuudesta” jo syyskuussa 1941 ollessaan 63. sotasairaalassa hoidettavana. Pelkkänä tietolähteenä käyttäminen ei voinut olla luovutusssyy, sillä Zorin luovutettiin saksalaisille vasta kesäkuussa 1942.¹¹⁴⁷ Samassa erässä luovutettiin myös vuonna 1900 syntynyt juutalainen luutnantti Mihail Shub, joka oli laatinut laajan selostuksen omista vaiheistaan ja divisioonansa toiminnasta marraskuussa 1941.¹¹⁴⁸

Heidän ilmeisen auliisti antamansa tiedot olisi ollut mahdollista välittää saksalaisten tiedustelulle pöytäkirjakopioina. Saksalaiset olisivat tällöin voineet rauhassa tutustua asiakirjoihin ja esittää luovutuspyynnön vain

¹¹⁴⁵ Panschin 2003, s. 162; Lindstedt 1999, s. 201.

¹¹⁴⁶ Eversti Matti Ropposen selostus eräitten sotavankien luovutuksesta saksalaisille 3.1.1945, T19499/37, KA; Panschin 2000, s. 94–95.

¹¹⁴⁷ 63.sotasairaalan kirje no 39/II/I kotijoukkojen esikunnalle 2.10.1941, KotijE, Fa 5, KA; jäljennös luovutusluettelosta 27.6.1942, T19659/B18, KA.

¹¹⁴⁸ PM tiedusteluosasto, M. Shub kirjoittaa 3.D:n vaiheista, saapunut Kar. AE:n 21.11.1941, T2246/13, KA; jäljennös luovutusluettelosta 27.6.1942, T19659/B18, KA.

erityisen kiinnostavista sotavangeista, kuten tiedusteluyhteistyössä muuten tehtiin.

Leningradin eteläpuolella tykistöhaupitsirykmenttiä heinäkuussa 1941 johtaneen majuri Pjotr Petrovitsh Pavlovin kuulustelupöytäkirjoista ja hänen laatimistaan selostuksista lähetettiin kopiot päämajan ulkomaanosastolle pöytäkirjojen laatimisen jälkeen lokakuussa 1941.¹¹⁴⁹ Saksalaiset saivat siis tätä kautta käyttöönsä Pavlovin antamia tietoja. Päämajan valvontaosasto luovutti Pavlovin saksalaisille viranomaisille vasta 8.4.1942 yhdessä 60 muun sotavangin kanssa.¹¹⁵⁰ Jos kyse olisi ollut tiedusteluyhteistyöstä, Pavlov olisi luovutettu päämajan tiedusteluosaston kautta jo aiemmin.

Viime vuosina julkisuutta saaneen teorian mukaan valvontaosaston luovuttamat sotavangit olisi luovutettu Saksan sotilastiedustelun edustajille käytettäväksi tiedustelutarkoituksessa.¹¹⁵¹ Jos kaikki 520 sotavankia olisi haluttu Saksan tiedustelun palvelukseen, heidät olisi luovutettu sotilastiedustelun, ei siviilipuolen turvallisuusviranomaisten edustajille.

Kuten edellä on todettu, saksalaisille kuulusteluja varten luovutettuja sotavangeja ei välttämättä luovutettu pysyvästi eikä heitä luovutettu kymmenien vankien erissä vaan korkeintaan muutama kerrallaan.

Teorian toinen ongelma on se, että valvontaosaston siviilitiedustelulle luovuttamat sotavangit tuskin päätyivät Saksan armeijan sotilastiedustelun tehtäviin, sillä *Einsatzkommandojen* tehtävänä ei ollut tiedustelutoiminta vaan poliittisesti ei-toivotun aineiston erottelu.

Siviili- ja sotilastiedustelun kilpailuasetelman vuoksi on epätodennäköistä, että siviilitiedustelu olisi tehnyt suuren työn sotavankien seulonnassa pelkästään sotilastiedustelun tarpeita varten. Kilpailuasetelma ei ollut vain teoreettinen, sillä kesäkuussa 1941 Suomen valtiollisen poliisin nuorempi etsivä Heliara raportoi esimiehilleen, että ”saksalaisen pääesikunnan valvontaosaston (*Abwehr*)” ja *Sicherheitspolizein* yhteistyö ei ollut aina kovin sujuvaa.¹¹⁵²

Pekka Kauppalan mukaan Saksan sotilastiedustelulla saattoi olla ”puutetta juutalaisista asiamiehistä” Komissaarikäskyn aiheuttaman politrukien ja juutalaisten vankien teloitamisen vuoksi. Hänen mukaansa Saksan Lapin-armeija toivoi ”yleisessä sotavankipulassa ja sen sisäisessä erityisessä ”politrukki- ja juutalaispulassa” [lainaus alkuperäinen] suomalaisilta ylipäätään mahdollisimman paljon siirtoja, mutta aivan erityisellä innolla politrukien ja juutalaisten siirtoja.”¹¹⁵³

Noin puolet valvontaosaston luovuttamista sotavangeista päätyi saksalaisten turvallisuusviranomaisten haltuun lokakuun 1941 ja 5.5.1942 välillä–komissaarikäsky kumottiin 5.5.1942. Venäläisten laskelmien mukaan

¹¹⁴⁹ 1383/Shist.tsto, Pjotr Petrovitsh Pavlov, T19128, KA.

¹¹⁵⁰ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

¹¹⁵¹ Westerlund 2008, s. 97–99, 100; Kauppala 2011, s. 149.

¹¹⁵² Tauno Heliaran matkakertomus, päivätty 30.6.1941, valpo hmp H14011, KA.

¹¹⁵³ Kauppala 2011, s. 176.

noin 42 000 poliittista upseeria jäi sotavangiksi toisen maailmansodan aikana.¹¹⁵⁴

Felix Römerin kattavaan rintamajoukkojen lähdeaineiston tilastointiin perustuvan tutkimuksen perusteella saksalaisten rintamajoukkojen surmaamien komissaarien määrä varsinkin vuoden 1941 puolella on merkittävä: vielä lokakuussa teloitettiin lähes 500 poliittista upseeria ja heihin rinnastettavaa henkilöä. Vaikka surmattujen määrä väheni sodan jatkuessa, vielä huhti- ja toukokuussa 1942 teloitettiin noin 30 poliittista upseeria kumpanakin kuukautena koko itärintaman alueella.¹¹⁵⁵

Suurin osa poliittisista upseereista paljastui vasta sotavankileireillä, joten he jäivät *Einsatzkommandojen* armoille.¹¹⁵⁶ Saksalaisilla ei siis ollut pulaa asiamiehiksi koulutettavista poliittisista upseereista ja juutalaisista vuosina 1941–1942.

Kauppala tulkitsee, että valvontaosaston saksalaisille luovuttamat sotavangit päätyivät Saksan liittotasavallan tiedustelun palvelukseen sodan jälkeen, joten heistä ei siksi kuultu mitään Neuvostoliitossa. Hänen mukaansa tieto sotavankien surmaamisen tai menehtymisestä saksalaisten käsissä tai saksalaisten vankileireillä olisi kyllä päätyneet sotavankikortistoihin Saksassa ja/tai Neuvostoliitossa, mutta tiedusteluyhteistyö on ollut syytä salata.¹¹⁵⁷

Teoriaa salailusta vesittää se, että neuvostotiedustelulla oli sodan jälkeen varsin hyvä käsitys sotavankien tiedusteluyhteistyöstä, sillä lähes kaikki säilyneet neuvostosotavankien sotavankikortit päätyivät Neuvostoliittoon sotasaalisaineistona. Niissä on merkintöjä sotavankien yhteistyöstä Saksan tiedustelun palveluksessa. Monien sotavankileirien kortistot tosin tuhoutuivat tai tuhottiin saksalaisten perääntyessä. Näin kävi myös Saksan Norjan-armeijan alaisten Stalag 322:n ja Stalag 309:n kortistojen.¹¹⁵⁸

Myös Suomesta suoraan Saksaan luovutettujen, Saksan tiedustelun palvelukseen siirtyneiden sotavankien tietoja on Venäjän arkistoissa olevissa sotasaaliina saaduissa saksalaisissa sotavankikorteissa.¹¹⁵⁹

Nykytutkijan kannalta ongelmallista on, että Venäjän tiedustelupalvelun arkistoon, jossa tietoja Saksan tiedustelun palveluksessa olleista todennäköisesti olisi, ei länsimaisilla tutkijoilla juuri ole pääsyä.

Muissa venäläisissä arkistoissa on toki tietoja kaatuneista, kadonneista ja sotavangiksi jääneistä, vaikka tiedot eivät ole mitenkään täydellisiä. Suomessa sotavankina olleista puna-armeijalaisista löytyy kyllä poikkeuksetta tieto sotavangiksi jäämisestä, mutta ei välttämättä muita tietoja mahdollista sotavankeudessa menehtymistä lukuun ottamatta. Tiedot perustuvat toisaalta puna-armeijan joukko-osastojen vahvuusilmoituksiin katoamis- tai

¹¹⁵⁴ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA; Hartmann 2009, s. 488.

¹¹⁵⁵ Römer 2008, s. 580, taulukko 5.

¹¹⁵⁶ Hartmann 2009, s. 488–489.

¹¹⁵⁷ Kauppala 2011, s. 152–153, 156, 176–177.

¹¹⁵⁸ Keller 2011, s. 33–35, Findmittel, BA–MA.

¹¹⁵⁹ Ahmed Bigejevin sotavankikortti, <http://lists.memo.ru/d4/f283.htm>, alkuperäinen Tsamo:ssa.

kaatumisaikana ja toisaalta suomalaisten viranomaisten sodan jälkeen Neuvostoliittoon luovuttamiin tietoihin.

Muiden tietojen olemassaolo edellyttäisi, että neuvostoviranomaiset olisivat suorittaneet sodan jälkeen kutsunnat, joihin olisi kutsuttu sotaa edeltävän asuinpaikkakunnan perusteella. Puna-armeijalaisia määriteltiin omaisten tiedustelujen perusteella kaatuneiksi tai kadonneiksi jo sodan aikana ja suuremmassa määrin sodan päätyttyä. Tietoja koottiin eri lähteistä, mutta yhtenäisen väestökirjanpidon puuttuessa lopullisten tappioiden lukumäärä on edelleen avoin.¹¹⁶⁰

Kaikki eivät kuitenkaan olleet menehtyneet, olivatpahan vain päätyneet suodatusleiriltä gulagille, työpataljoonaan, takaisin rintamalle tai aloittaneet aivan uuden elämän jossain toisessa maan kolkassa. Edes sitä, ettei sotavanki koskaan päätynyt perheensä luo, ei voi pitää todisteena hänen katoamisestaan tai kaatumisestaan. Asuinpaikkarajoitusten tai henkilökohtaisten valintojen vuoksi jotkut sotavankeudesta palanneet aloittivat uuden elämän jossain muualla Neuvostoliitossa ottamatta koskaan yhteyttä omaisiinsa.¹¹⁶¹

Koska sotavangit luovutettiin nimenomaan *Einsatzkommandolle*, jolle luovutettavat sotavangit eivät Saksan Norjan-armeijan 18.7.1941 antaman käskyn mukaan ansainneet sotavangin asemaa, heitä ei myöskään rekisteröity sotavangeiksi. Tästä on todisteena se, että päämajan valvontaosaston luovuttamia sotavankia ei sodan aikanaan löytynyt Stalag 309:n arkistosta.¹¹⁶² Siksi heistä ei voi löytyä tietoja saksalaisista lähteistä eikä myöskään Venäjän arkistoissa olevista sotasaaliina saaduista saksalaisista sotavankikorteista.

Sallan saksalaisella vankileirillä Stalag 309:llä rekisteröityjen ja Saksaan siirrettyjen sotavankien sotavankikortteja nimittäin löytyy Venäjän arkistoista. Heihin kuuluu myös etnisenä saksalaisena sotavankina Lapissa saksalaisille luovutettu Ivan Bulgakov, joka paljastui saksalaisten kuulusteluissa aliluutnantiksi. Saksalaiset olisivat halunneet luovuttaa hänet sotilasarvonsa vuoksi takaisin suomalaisille, mutta kun suomalaiset kieltäytyivät ottamasta häntä vastaan, hänet siirrettiin Saksaan upseerileirille. Hän joutui aivan sodan loppuvaiheessa Saksassa *Einsatzkommandon* kuulusteltavaksi ja lopulta keskitysleirille kuljetettavaksi, mistä sotavankikortissa on selvät merkinnät.¹¹⁶³

¹¹⁶⁰ Westerlund–Ilenkov 2008, s. 20–43.

¹¹⁶¹ Neerland Soleim 2005, s. 143–144; Petrov 2013, s. 315.

¹¹⁶² Suomen Punainen Risti sai heinäkuussa 1943 saksalaiselta sotavankikommentajalta (Kriegsgefangenen-Bezirks-Kommandant Lappland) seuraavan vastauksen yrittäessään tavoittaa päämajan valvontaosaston saksalaisille joulukuussa 1941 luovuttamaa sotavanki Semjon Medvedeviä: "...Kortiston tarkistuksen jälkeen todettiin, että sotavanki S-645 Semjon Medvedeviä ei löydy täältä", PM järjestelyosaston kirjelmä nro 848/Järj.4/sal. 10.10.1942, SPR svstso, Ea 9, KA; Valvontaosaston vastavakoilutoimiston kirje nro 9014/Valv.2/sal. Päämajan sotavankitoimistolle 4.7.1943, T 19654/F6, KA; Saksalaisten sotavankikommentaja Lapissa, kirjelmä Tgb.Nr.3426/43, SPR svstso Ea 15, KA.

¹¹⁶³ Sotavankikortti, Ivan Danilovitsh Bulgakov, s. 31.8.1919, Podolsk, osasto 11, upseerikortisto, Tsamo; Otto 1998, s. 164–165; saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta (Bolgakov Ivan Danilovitsh, s. 31.8.1919), KA.

Pitkähkö aika sotavangin kiinniottamisen ja valvontaosaston toimeenpaneman luovutuksen välillä kertoo siitä, ettei sotavankeja suunniteltu käytettäväksi operatiivisen tiedon lähteinä – eikä Saksan siviilitiedustelupalvelu operatiivisella tiedoilla mitään olisi tehnytään tässä vaiheessa.

Kauppalan ajatukset Saksan siviilitiedustelulle luovutettujen sotavankien käyttämisestä tiedustelutehtävissä aina plastiikkakirurgisia operaatioita myöten näyttävät perustuvan tietoihin SS:n tiedusteluoperaatiosta Operaatio Zeppelinistä. ”*Unternehmen Zeppelin*” käynnistyi vasta vuonna 1942, joten sotavankien luovuttaminen sen käyttöön vuonna 1941 tuntuu erikoiselta, suorastaan tulevaisuuden ennustamiselta, sillä hanke alkoi keväällä 1942 ja sai virallisen aseman vasta kesällä 1942. Hanke perustui sitä paitsi vapaaehtoisten sotavankien käyttämiseen agenttitehtävissä rintaman takana.¹¹⁶⁴

Tähän tehtävään poliittiset upseerit, kiihkokommunistit tai kommunistien luottomiehet eivät olisi soveltuneet. Heitä kuitenkin oli valvontaosaston luovuttamista sotavangeista suurin osa. Ainakaan 15.5.1942 mennessä *Unternehmen Zeppelinin* käyttöön soveltuvista Stalinin hallintoa vastustaviin kommunistisiin oppositioryhmiin kuuluvista sotavangeista ei ollut tullut ilmoituksia *Reichsicherheitshauptamt*lle. Määräyksen jakelulistassa on myös ”*das Einsatzkommando der Sicherheitspolizei und des SD beim AOK Norwegen, Befehlstelle Finnland*”.¹¹⁶⁵

Lähteiden puutteessa kyse on valistuneesta päättelystä muun tutkimustiedon perusteella. Täysin varmaa tietoa sotavankien kohtelusta ei saada koskaan. Asiakirjalähteitä Saksan turvallisuuspoliisin toiminnasta Suomessa ei ole jäljellä juuri lainkaan, sillä Suomessa ja Norjassa toimineen *Sicherheitspolizein* toimitalo, arkisto ja kortisto tuhoutuivat joulukuussa 1942 Kirkkoniemien pommituksessa.¹¹⁶⁶

Vähien säilyneiden lähteiden nojalla päämajan valvontaosaston luovuttamia sotavankeja kohdeltiin kuten saksalaisten omia sotavankeja. Tätä käsitystä tukee *Einsatzkommando Finnlandiin* kuuluneen valtiollisen poliisin virkailija Arvid Ojastin käsitys. Hän ei nähnyt eroa suomalaisten vangiksi ottamien sotavankien ja saksalaisten vangiksi ottamien sotavankien käsittelyssä. Se käy ilmi sekä suomalaisten vangiksi aivan sodan alussa jääneen kapteeni Ivan Mihailovin tapauksessa että Kairalan kapinan yhteydessä.

Sotavankileiri 1:ltä Köyliöstä kuljetettiin heinäkuun lopussa 1941 Rovaniemen poliisivankilaan kolme sotavankia, kapteeni Ivan Vasiljevitch Mihailov, luutnantti Aleksei Grigorjevitch Pjatikov ja luutnantti Mihail Ivanovitsh Usoljtsev. Pjatikov teki sodan päätyttyä syksyllä 1944 ilmiannon kohtelustaan Rovaniemellä. Vankien kuulustelu tapahtui ensin Rovaniemen poliisivankilassa ja sen jälkeen

¹¹⁶⁴ Biddiscombe 2000, s. 1115–1118, 1125–1128.

¹¹⁶⁵ R58/142, Reichsicherheitshauptamt, VI C/Z B.-Nr.: 51056/42 15.5.1942, BArch. Kiitän Oula Silvennoista tästä lähdetiedosta.

¹¹⁶⁶ Silvennoinen 2008, s. 282.

Rovaniemen lähistöllä metsässä. Pjatikovin kertoman mukaan hänet pantiin käsi- ja jalkarautoihin ja hänelle annettiin yhteensä 100 iskua paljaalle iholle, jotta hänet saataisiin tunnustamaan. Ilmiannosta ei käy ilmi, mitä olisi pitänyt tunnustaa.

Pjatikov ja Usoljtsev palautettiin Rovaniemen poliisivankilaan 10.8.1941 ja lähetettiin takaisin sotavankileiri 1:lle 27.8.1941, mutta suomalaisen Sonderkommandon johtaja Arvid Ojasti nouti kapteeni Mihailovin Rovaniemen poliisivankilasta tarkemmin ilmoittamattomana aikana 28.7.–4.8.1941. Saksalaisen sotapäiväkirjan ja Pjatikovin ilmiannon mukaan kapteeni Mihailov teki itsemurhan hirttäytymällä, Pjatikovin mukaan 1.8.1941, sotapäiväkirjan mukaan 4.8.1941. Sotapäiväkirjan mukaan Mihailov oli sitä ennen tunnustanut olleensa henkilökohtaisesti vastuussa kahdeksan saksalaisen sotavangin ampumisista. Pjatikovin mukaan Mihailov hirttäytyi, koska hänet oli tuomittu kuolemaan.¹¹⁶⁷

Arvid Ojasti ei kainostellut näkemyksissään saksalaisille mahdollisesti luovutettavien sotavankien kohtelusta myöskään suomalaisen sotavankileiri 9:n työpisteessä tapahtuneen vankikapinan (Kairalan kapina) yhteydessä.

Hän katsoi kiinnijääneiden sotavankien kuuluvan saksalaisten hallintaan ja Saksan sotalakien mukaan ammuttavaksi heti. Sallan paikalliskomendantti Tauno V. Mäen mukaan Ojasti ampui kaksi kapinaan osallistunutta välittömästi, kun heidän hallustaan löytyi varastettua omaisuutta. Ojastin mukaansa loputkin ammuttaisiin joka tapauksessa, kun heidät luovutettaisiin saksalaisille.¹¹⁶⁸

Tiedossa on siis varsinaista sotavankien seulontaa suorittaneen yksikön *Einsatzkommando Finnlandin* jäsenen asenne sotavankeja kohtaan riippumatta siitä, kuka heidät oli vanginnut. Ei ole mitään syytä olettaa, että saksalaiset turvallisuusviranomaiset olisivat kohdelleet päämajan valvontaosaston luovuttamia sotavankeja eri tavalla kuin itse vangiksi ottamiaan poliittisia upseereita tai muuten poliittisesti epäluotettavia sotavankeja tai suomalaisten etnisinä saksalaisina luovuttamia sotavankeja.

Saksalaisten turvallisuusviranomaisten näkökulmasta poliittisesti epäluotettavat sotavangit olivat hyödyttömiä, sillä heitä ei voinut käyttää työvoimana. Hyöty heidän vastaanottamisestaan liittyi turvallisuusnäkökohtiin Suomen Lapissa ja sodassa valloitettavalla alueella sekä sodanpäämääriin.

Poliittisesti epäluotettavien sotavankien vastaanottaminen oli pieni palvelus aseveljelle, mutta tärkeä osa Saksan aatteellista sodankäyntiä, jonka tavoitteena oli vihollisen yhteiskuntajärjestelmän muuttaminen. Poliittisesti

¹¹⁶⁷ AOK Norwegen, Kriegstagebuch 4.8.1941, RH 24–19/46, BA-MA; AOK Norwegen, O.Qu/Qu.2, Kriegstagebuch, 29.7.1941, mf T312/1029, KA; Sotavankileirien tutkimuskeskus, Ilmianno nro 366/1454, 1099b, 16.1.1945, T16064, KA; Rovaniemen nimismiespiiri, pidätettyjen luettelo 21.5.1941–22.5.1942, JAVIa11, nrot 2867, 2922 ja 2923, OMA; Korpi 2010, s. 113.

¹¹⁶⁸ Kuulustelupöytäkirja 25.8.1942, Sotaylioikeus, akti nro 1514–1515/1942, s. 241–244, T18830/4, KA; Silvennoinen 2008, s. 270–274.

epäluotettavien sotavankien tuhoamisen myötä tuhottiin myös kommunismi, kuten saksalaisissa käskyissä korostetaan.

Yhteistyön tulos

Mihin valvontaosaston saksalaisille luovuttamat sotavangit päätyivät? Suurin osa tutkijoista olettaa, että valvontaosaston saksalaisille luovuttamat sotavangit teloitettiin tai heidät alistettiin epäinhimilliselle kohtelulle.¹¹⁶⁹

Elina Sana pitää todennäköisenä vaihtoehtona, että poliittiset sotavangit joutuivat keskitys- tai tuhoamisleireille. Oula Silvennoinen arvioi väitöskirjassaan, että *Einsatzkommando Finnlandin* uhreihin täytyy ”suurella todennäköisyydellä” lukea kaikki päämajan valvontaosaston luovuttamat sotavangit. Kallatsa pitää luovutusten keskeisenä syynä kommunisminvastaista taistelua ja olettaa, että vangit ammuttiin Sallan saksalaisella vankileirillä. Raija Hanskin mukaan on todennäköistä, että vangit teloitettiin tai heidät alistettiin epäinhimilliselle kohtelulle. Jukka Lindstedt päättelee sotavankien kohtaloa sen perusteella, minkälaisia henkilöitä sotavankileiri 3:lle piti siirtää. Varsinkin juutalaisten sotavankien kohdalla Lindstedt epäilee, että yhteistoiminta saksalaisten kanssa ei olisi ollut mahdollista.¹¹⁷⁰

Suomalaisten viranomaisten arkistoissa säilyneet tiedot valvontaosaston saksalaisille luovuttamista sotavangeista päättyvät poikkeuksetta luovutuskuittaukseen. Edes vankikuljetusten lopullinen määränpää ei ole selvillä niissä tapauksissa, joissa luovutusluettelon kuittauksessa ei mainita paikkakuntaa.

Ensimmäinen, 26.10.1941 sotavankileiri 1:ltä lähtenyt luovutuserä kuljetettiin rautateitse Rovaniemelle asti, ja siitä eteenpäin muin keinoin Sallaan, jossa saksalainen *SS-Sturmabführer vom Felde* kuittasi sotavangit vastaanotetuiksi 29.10.1941. Seuraava, sotavankileiri 3:lta 9.12.1941 lähtenyt luovutuserä kuljetettiin vaunuissa, joiden määränpää rautatiehallituksen kuljetuspäiväkirjan mukaan olisi ollut Kemijärvi. *SS-Sturmabführer vom Felde* kuitenkin kuittasi tämän luovutuserän sotavangit vastaanotetuiksi Rovaniemellä 13.12.1941. Saksalaisille luovutettiin 17.2.1942, 14.3.1942 ja 8.9.1942 sotavankierät samoin Rovaniemellä ja 22.9.1942 luovutuserä Sallassa. Luovutuserien 8.4.1942, 27.6.1942 ja 22.7.1942 kuittauksissa ei mainita luovutuspaikkaa.¹¹⁷¹

¹¹⁶⁹ Kallatsa 2009, s. 124–127, 224, alkuperäiset viitteet: Pietola 1987, s. 227; Hanski 1990, s. 133; Lindstedt 1999, s. 283–284; Kujansuu 1999, s. 63–64; Sana 2003, s. 339, 344–347; Silvennoinen 2008, s. 226, 333.

¹¹⁷⁰ Sana 2003, s. 339, 344–347, 355–356; Silvennoinen 2008, s. 226, 333; Hanski 1990, s. 131–133; Lindstedt 1999, s. 283–284; Lindstedt 2004, s. 154–155; Kallatsa 2009, s. 124, 224.

¹¹⁷¹ Jäljennökset luovutusluetteloista, T19659/B18, KA; Rautatiehallituksen sotilastoimisto, sotilaskuljetuspäiväkirjat 1941–1942, Ab10–12, T19684, KA.

Luovutusluettelon kuittaus on samalla viimeinen merkintä luovutetuista sotavangeista suomalaisissa viranomaisarkistoissa muutamia poikkeuksia lukuun ottamatta. Rovaniemellä 13.12.1941 luovutetuista sotavangeista kolmea, Eino Siikkiä, Onni Vartiaista ja Wilhelm Lukkarilaa, tiedetään valtiollisen poliisin korttimerkintöjen perusteella kuulustellun Sallan vankileirillä joulukuussa 1941.¹¹⁷²

Päämajan valvontaosasto ilmoitti kysyttäessä neljän luovutetun, Vasili Kovaljovin, Ksenia Molodetskajan, Mihail Poroshinin ja Aleksei Samusjevin kuolleen, kuten luvussa *Valvontaosaston sotavankiluovutusten salassapito* on kerrottu. Elina Sana mainitsee löytäneensä myös 14.3.1942 luovutetun Sergei Andrejevitch Zubovin kuolintiedon, mutta tieto ei varmennu käyttämistäni lähteistä.¹¹⁷³ Eino Siikin Itä-Karjalan väestökirjaotteeseen on tehty merkintä "ammuttu vakoilijana."

Ulkomaisista lähteistä saadut tiedot yksittäisistä sotavangeista ovat vielä niukempia. Sodan jälkeen ennen lokakuuta 1948 neuvostoviranomaiset löysivät Sallan läheltä Kuolajärven ja Mikkolahden väliltä joukkohaudan, johon haudatuista yksi henkilö pystyttiin tunnistamaan luurangon housujen salataskussa olleen päiväkirjan perusteella. Kyse on 22.9.1942 Sallassa saksalaisille luovutetusta sotamies Anatoli Galibinista. Galibinin päiväkirjamerkinnyt päättyvät 5.9.1942, muutamaa viikkoa ennen luovutusta saksalaisille.¹¹⁷⁴

Lähteiden puutteessa täyttä varmuutta sotavankien kohtalosta saksalaisille luovuttamisen jälkeen on siis mahdotonta saada. He katoavat jäljettömiin.

Olen saanut yhteyden joidenkin valvontaosaston luovuttamien sotavankien omaisiin.¹¹⁷⁵ Kukaan heistä ei ole kuullut sotavankina olleesta omaisestaan sodan jälkeen mitään. Koska 520 sotavangin omaisten jäljittäminen ei väitöskirjaa varten ole ajan eikä varojen käytön vuoksi mahdollista, olen selvittänyt tarkimmin 48 luovutetun juutalaisen sotavangin vaiheita sodan jälkeen.

Ensisijaisena lähteenä ovat Venäjän puolustushallinnon arkiston (TsAMO) luettelot, mutta olen yrittänyt selvittää sotavankien vaiheita myös eri perustein laadittujen matrikkeliyyppisten "Muistokirjojen" (Kniga pamjati) ja omaisten yhteydenottojen avulla. Edes Venäjän puolustusministeriön arkistosta ei löydy kaikkia sotavankeja koskevia tietoja.

Venäläisissä arkistolähteissä valvontaosaston luovuttamia juutalaisia sotavankeja koskevat maininnat päättyvät joko tietoon katoamisesta (21 tapausta), vangiksi jäämisestä (4 tapausta), kaatumisesta (2 tapausta) tai omaisten tiedusteluista (8). Osin kyse on päällekkäisistä kategorioista, sillä henkilö saattaa olla saman arkiston eri lähteessä merkitty kadonneeksi ja

¹¹⁷² Valpo, pääosaston henkilökortisto (Wilhelm Kustaavanpoika Lukkarilan, Eino Ilmari Siikin ja Onni Sulo Vartiaisen henkilökortit), KA.

¹¹⁷³ Sana 2003, s. 321; sen sijaan tietoja löytyy 13.3.1942 menehtyneestä Boris Nikolajevitsh Zubovista (s. 5.5.1900).

¹¹⁷⁴ Poljan–Pobol 2006, s. 342–355.

¹¹⁷⁵ Eino Siikin tyttärentytär Jevgenija Shiskina; Arvo Vaaran sisarentytär Elina Mäntynen; Vasili Jegerovitsh Mihailovin pojanpoika; Vladimir Isajevitsh Berkinzonin tytär Larisa Polyak.

vangituksi. Monen kadonneeksi merkityn kohdalla on maininta omaisen tiedustelusta sodan aikana tai sen jälkeen. Niiden perusteella kadonneita on pidetty kaatuneina, sillä esimerkiksi Jakov Semenovitsh Eisenbergin isälle on annettu todistus eläkettä varten 22.10.1941, koska poika on "kadonnut taistelussa valkosuomalaisia vastaan".¹¹⁷⁶

Ne muutamat, joiden omaisiin on saatu yhteys, ovat jääneet siihen käsitykseen, että omainen olisi kaatunut. Vladimir Isajevitsh Berkinzonin tytär Larisa Polyak kertoo, että jo sodan aikana Vladimir Berkinzonin asetoveri oli kertonut yrittäneensä paeta yhdessä Berkinzonin kanssa suomalaisia joen yli, mutta Berkinzon oli asetoverin käsityksen mukaan tullut suomalaisten ampumaksi.¹¹⁷⁷

Muutamien juutalaisten sotavankien omaiset ovat etsineet heitä vielä 2000-luvulla. Tällöin mahdollisesti Serah Beizerin kautta on saatu tieto, että omainen on jäänyt suomalaisten vangiksi ja luovutettu sitten saksalaisille. Se on omaisten käsitys ainakin Jakov Abramovitsh Kljutshikin, Lev Maksimovitsh Roginskijn ja Mihail Simonovitsh Linakinin kohtalosta.

Ainoa mahdollinen maininta eloonjääneestä koskee Mihail Markovitsh Grek-Gimpeliä. Mihail Grek -niminen, vuonna 1900 syntynyt sotavanki menehtyi Norjassa Beisfjordin leirillä 28.3.1945. Hänen syntymäpaikakseen on merkitty Stalingradin alue, kun valvontaosaston luovuttaman Mihail Grek-Gimpelin (s. 1900) syntymäpaikaksi on merkitty Brest Litovsk Valko-Venäjäällä. Mihail Grek on sen verran yleinen nimi, ettei näillä tiedoilla ole mahdollista arvioida, onko kyseessä sama henkilö vai ei.¹¹⁷⁸

Päämajan valvontaosaston luovuttamien poliittisesti epäluotettavien sotavankien kohtelua on verrattava muiden *Einsatzkommando Finnlandin* seulomien sotavankien vaiheisiin. Vertailukelpoinen ryhmä ovat suomalaisten viranomaisten etnisinä saksalaisina syksyllä 1941 saksalaisille luovuttamat sotavangit. Joukossa olleet epäilyttäviksi ja tarkemmin tutkittaviksi todetut sotavangit siirrettiin Sallan vankileirille tarkempaa tutkimusta varten.

Stalag 309:llä Sallassa oli oma osastonsa "poliittisesti epäluotettavia" sotavankeja varten, kuten *Einsatzkommando Finnlandin* palveluksessa ollut valtiollisen poliisin virkailija Veikko Heinonen kuvasi, "vaarallisten vankien 'karsina' (politrukki- ja juutalaisleiri)".¹¹⁷⁹ Nimitys "karsina" on sama, jota Saksan sotavankileireillä käytettiin jo seulottujen sotavankien säilytykseen tarkoitettusta piikkilangalla muusta leiristä erotetusta osasta.¹¹⁸⁰

Veikko Heinosen syyskuussa 1941 laatimassa tilannekatsauksessa kuvataan *Einsatzkommandon* toimintaa Stalag 309:ssä Sallassa suurin sanoin. Heinonen kirjoitti, että "ehdokkaita likvidointia varten on tällä

¹¹⁷⁶ Tsamo 58–818883–727.

¹¹⁷⁷ Larisa Polyakin sähköpostiviesti 11.7.2014.

¹¹⁷⁸ <http://www.krigsgraver.no/person/48842/view>, saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

¹¹⁷⁹ Silvennoinen 2008, s. 221–222.

¹¹⁸⁰ Otto 1998, s. 68–69.

hetkellä aliupseerileirissä kaksi ja politrukkileirissä yksi. Heidän kohtalonsa on jo selvä ja tapahtunee asian lopullinen ratkaisu näinä päivinä”.¹¹⁸¹

Einsatzkommando Finnlandin palveluksessa olleen *Untersturmführer* Amelungin raportti suomalaisten Saksan Norjan-armeijalle luovuttamien volkansaksalaisten kuulusteluista antaa viitteitä siitä, että juutalaiset sotavangit eroteltiin surmattaviksi. Raportin mukaan tarkemmin tutkittavien joukkoon kuului 12 sotavankia, joita epäiltiin juutalaiseksi tai juutalaisia sukujuuria omaavaksi. Heitä kohdeltiin edelleen sotavankeina, mutta heidät toimitettiin Sallan vankileirille tarkempaa tutkimusta varten.

Heistä Simon Weneroff-Berger (suomalaisissa lähteissä Semjon Veinerov) on luetteloon merkitty juutalaiseksi, Peter Kristelin kohdalle on tehty merkintä ”näyttää juutalaiselta” ja Semjon Kuperin kohdalle on tehty merkintä ”isän nimi Isaak”. *Einsatzkommandon* laatimasta luettelosta ei käy ilmi, keitä muut yhdeksän juutalaiseksi epäiltyä ovat.¹¹⁸² Suomalaisissa lähteissä kaikki 80 luovutettua on merkitty saksalaisiksi.¹¹⁸³

On täysin mahdollista, että *Einsatzkommando Finnland* on todennut jonkun yksittäisen valvontaosaston luovuttaman sotavangin ”syyttömäksi”. Useimpien päämajan valvontaosaston luovuttamien sotavankien hengissä selviäminen on kuitenkin epätodennäköistä, sillä he edustivat nimenomaan saksalaisten käskyjen perusteella surmattavia henkilöryhmiä.

Hengissä säilyneistä politrukeista ja agitaattoreista saksalaisten rintamavastuualueella Suomen ja Norjan Lapissa on hajatieta suomalaisen yhteysupseerin raporteissa. Saksalaiset eivät teloittaneet kaikkia poliittisia sotavankeja heti ainakaan Petsamon Salmijärvellä sijainneella rangaistusleirillä keväällä 1944. Salmijärven rangaistusleirin komentajan mukaan tarkoituksena oli kuitenkin ”tapattaa vähitellen nälkään” politrukit ja agitaattorit, joten näillä ei käytännössä ollut mahdollisuuksia selvitä hengissä sodan loppuun asti.¹¹⁸⁴

Saksalaiset eivät periaatteessa siirtäneet muualta Itärintamalta Suomeen juutalaisia tai komissaareja, politrukkeja tai poliittisia vankeja. Siitä huolimatta Norjasta palautettiin 58 juutalaista sotavankia kesällä 1945.¹¹⁸⁵ Kyse saattaa olla ainakin osin henkilöistä, jotka olivat aiemmin ilmoittaneet edustavansa jotakin muuta kansallisuutta. Inarin Hyljelahden rangaistusleirillä tosin oli muistitietojen mukaan juutalaisia vuonna 1943.¹¹⁸⁶

¹¹⁸¹ Silvennoinen 2008, s. 221–222; Otto 2008, s. 67. Vaikka Stalag 309 oli nimensä mukaisesti perustettu miehistön sotavankileiriksi, sitä käytettiin myös saksalaisen XXXV armeijakunnan saamiin sotavankien järjestelyleirinä, jonka kautta muun muassa upseerit siirrettiin vuosina 1941–1942 suomalaiselle upseerileirille ja sen jälkeen Saksaan. Leirillä oli myös sairaalaoasto. Stalag 322 Norjan Elvenesissä toimi samoin järjestelyleirinä saksalaisen Vuoristoarmeijan saamille sotavangeille. Vastaavasti esimerkiksi Lubliniin alkujaan sotavankileiriksi perustettu Majdanekin leiri toimi sotavuosina myös järjestelyleirinä, karkotettujen siviilien vankilana, sotavankisairaalana, mutta myös tuhoamisleirinä ja pakkotyöleirinä, Huovinen 2011, s. 124–125.

¹¹⁸² Anlagen 300–3001, RH 20–20/205, BA–MA.

¹¹⁸³ Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

¹¹⁸⁴ Westerlund 2008a, s. 149, 166.

¹¹⁸⁵ Westerlund 2008, s. 149, 151, 163–164.

¹¹⁸⁶ Westerlund 2008, s. 67–70, 152–155.

Stalag 309:n tai ylipäänsä saksalaisten sotavankina Suomessa ja Norjassa olleiden kansallisuusjakaumasta ei ole tutkimustietoa lähteiden puuttuessa. Juutalaiset ovat ainoa ryhmä, jonka lukumäärästä on tehty tilasto-oletta. Lars Westerlundin saksalaisten Lapissa saamien sotavankien kokonaislukumäärän perusteella tekemä laskelma on, että saksalaiset olisivat saaneet Sallan, Petsamon ja Kiestingin rintamilla 45 juutalaista sotavankia.¹¹⁸⁷

Juutalaisten poliittisesti epäilyttävien sotavankien päätyminen muualle kuin joukkohautaan on epätodennäköistä. Juutalaisten seulomisesta on aikalaismuistelmia, jonka mukaan saksalaiset selvittivät Stalag 309:ssä juutalaisuutta kysymällä isovanhempien etunimiä ja tarkistamalla, oliko sotavanki ympärileikattu. Sotavankikorttiin voitiin merkitä ”juutalaisen näköinen” vain näköhavaintojen, kuten hiusten värin, perusteella.¹¹⁸⁸

Einsatzkommando Finnlandin toiminnan loputtua syksyllä 1942 mahdollisesti eloon jääneille juutalaisille kohtalokas määräys annettiin heinäkuussa 1944. Tällöin Saksan Norjan-armeijan päällikkö von Falkenhorst määräsi kaikki sotavankileireillä ja työpataljoonissa olevat täysjuutalaiset siirrettäväksi heti Saksan siviilitiedustelupalvelulle. Tämä johti siihen, että kolme vankia luovutettiin Saksan siviilitiedustelulle ja ammuttiin sittemmin.¹¹⁸⁹

On mahdollista, vaikkakin epätodennäköistä, että siihen asti olisi toteutettu Saksan sotavoimien syyskuussa 1941 antamaa määräystä, jonka mukaan juutalaisten käyttö missä tahansa Saksan sotavoimien aputyövoimana oli kielletty lukuun ottamatta erityisen supistettuja työmuodostelmia, jollaisiksi Suomen Lapin saksalaiset työmuodostelmat ehkä katsottiin. Itärintamalta on joitakin esimerkkejä siitä, kuinka juutalaisia pidettiin työpanoksen takia Saksan sotavoimien alaisuudessa eikä heitä luovutettu siviilitiedustelulle.¹¹⁹⁰ Poliittisesti epäluotettavien juutalaisten käyttäminen tällaisessa työmuodostelmassa on kuitenkin epätodennäköistä.

Himmlerin ohje sotavankileireillä toimiville komennuskunnille kesäkuulta 1941 oli, että *Einsatzkommandojen* suorittamia sotavankien teloituksia ei pitänyt suorittaa leireillä tai julkisesti. Käsken mukaan kenraalikuvernementin alueella rajan välittömässä läheisyydessä sijaitsevilta leireiltä vangit oli ”erikoiskäsittelyä” varten siirrettävä entiselle neuvostovenäläiselle alueelle.¹¹⁹¹

Määräyksen taustalla oli tietoisuus toiminnan laittomuudesta, sillä se oli vastoin kansainvälistä oikeutta ja kansainvälisiä sopimuksia. *Einsatzkommandojen* aloitettua toimintansa huomattiin, että salassapidolle

¹¹⁸⁷ Westerlund 2008, s. 149–155.

¹¹⁸⁸ Westerlund 2008, s. 149–155.

¹¹⁸⁹ Neerland Soleimin mukaan tämä on ainoa löydetty viittaus siihen, että Norjassa valikoitiin ja teloitettiin juutalaisia sotavankeja, Neerland Soleim 2004, s. 175.

¹¹⁹⁰ Hartmann 2009, s. 659.

¹¹⁹¹ Silvennoinen 2008, s. 236; Megargee 2006, s. 116.

oli muitakin syitä. Teloitusten vaikutukset muihin sotavankeihin, alueen väestöön ja vihollisen toimintaan olivat selvästi negatiivisia.¹¹⁹²

Määräyksestä huolimatta silminnäkijöitä ei voitu välttää Sallassakaan. Saksassa tutkittiin 1960- ja 1970-lukujen taitteessa sotavankien kohtelua saksalaisilla sotavankileireillä Suomen Lapissa toisen maailmansodan aikana, koska sotavankien surmaamisesta oli epäilyjä.

Eräs Sallassa sodan aikana ollut saksalainen sotilas kertoi, että vähän ennen joulua 1941 Sallan saksalaiselle vankileirille tuotiin 25–30 venäläistä poliittista komissaaria. Heitä säilytettiin muista vangeista erillään erityisen tarkasti vartioituina, mutta he eivät varsinaisesti kuuluneet vankileirille. Muutaman päivän päästä suomalaiset kuulustelivat näitä vankeja. Taas muutamaa päivää myöhemmin vangit haettiin kuorma-autoilla ja hiukan myöhemmin heidän vaatteensa tuotiin takaisin.¹¹⁹³ Tällöin leirillä oli yleisesti puhetta siitä, että komissaarit oli ammuttu. Mies muisteli, että näihin aikoihin leirillä oli noin 12 miehen suuruinen siviilitiedustelupalvelun joukko (*SD-kommando*).

Toinen Sallassa sodan aikana ollut saksalainen sotilas taas oli joutunut talvella 1941–1942 todistamaan satojen sotavankien teloituksia metsässä vankileirin alueen ulkopuolella. Saksalainen sotilaspoliisi oli suorittanut sotavankien ampumiset ja saksalainen SS-mies oli johtanut teloitusta. Todisteena ruumisrykkyöistä oli valokuvia.

Vaikka sotavankien kohtelua Suomen Lapissa tutkittiin Saksassa rikosepäilyinä, päteviä todisteita ei vuosikymmeniä sitten tapahtuneista rikoksista saatu. Kuulustelutietojen lisäksi ainoa konkreettinen todiste oli valokuva ammutuista sotavangeista Sallassa.¹¹⁹⁴

Myös sotavangit ovat muistelleet, että maaliskuussa 1942 saksalaiset kuljettivat poliittisia upseereja ja kommunisteja muilta leireiltä Stalag 309:n arestiparakiin. Osa oli paljastunut ilmiantojen, osa kuulustelujen yhteydessä. Joka toinen päivä arestiparakiin tuotiin 30–40 sotavankia, jotka kuljetettiin edelleen jonnekin. Leirillä huhuttiin, että arestiparakin vangit vietiin pois ammuttavaksi. Saksalaiset olivat kertoneet, että kolmisensataa sotavankia, etupäässä päällystöä, politrukkeja ja kommunistipuolueen korkeampia jäseniä, oli ammuttu.

Eräs sotavanki oli kuulunut joukkueeseen, jonka tehtävänä oli kuljettaa ammuttujen ruumiita lentopommien jäljiltä syntyneisiin isoihin kuoppiin. Hautauspaikka sijaitsi 30 kilometriä Kuolajärveltä Korjan kylään johtavan

¹¹⁹² Jacobsen 1965, s. 176–177, 190–191; Megargee 2006, s. 89. Rolf Keller pohtii, keille sotavankien ”seulonnan” lopputulos oli selvillä. Hänen mukaansa komissaarien kohtalosta liikkui huhuja, mutta esimerkiksi Wietzendorfin sotavankileirin vartiokomppanian päällikkö, vuonna 1897 syntynyt luutnantti, ei oikein tiennyt tammikuussa 1942, pitäisikö huhuja uskoa. Toisaalta Oerbken Stalagilla koko leirin Wehrmachiin kuuluva henkilökunta tiesi, mitä vangeille tapahtuisi – heistä tehtäisiin saippuaa, Keller 2011, s. 25.

¹¹⁹³ Myös muilla saksalaisilla leireillä ”seulottujen”, surmattavaksi kuljetettavien sotavankien takit ja päähineet otettiin heiltä pois ja annettiin muille sotavangeille. Eräs Wehrmachtin sotilas kertoi, että ”Sanottiin, että he eivät tarvitse enää vaatteita. Taivaassa ei tarvita vaatteita”, Keller 2011, s. 126.

¹¹⁹⁴ Silvennoinen 2008, s. 324–326; Otto 2008, s. 28–29.

tien varressa–siis samoilla tienoilla, josta Anatolij Galibinin ruumis löydettiin sodan jälkeen.

Ennen ampumista teloitettavien oli käsketty riisua sotilaspuseronsa, jotka tuotiin takaisin leirin vaatevarastoon. Eräs sotavanki sai käskyn siirtää ”ammuttujen kommunistien” vaatteet kuorma-autosta leirin varastoon.¹¹⁹⁵ Sotavankien ja saksalaisten sotilaiden tai työvelvollisten kertomukset tukevat toisiaan yksityiskohtia myöten.

On mahdotonta tietää, osallistuiko suomalaisen komennuskunta sotavankien surmaamiseen. Se, että *Einsatzkommando Finnlandin* jäsen, Suomen valtiollisen poliisin virkailija Jaakko Tolonen oli kehuskellut ”teloittaneensa” 97 ”poliittisesti valveutunutta” sotavankia¹¹⁹⁶, viittaa *Einsatzkommando Finnlandin* palveluksessa olleiden suomalaisten osallistuneen sotavankien surmaamiseen. Useimmiten se lienee ollut saksalaisten joukkojen tehtävä, kuten silminnäkijöiden kertomuksista käy ilmi.

Joku kuulusteli sotavangit, joku muu luokitteli heidät kuulustelujen perusteella toivottaviin ja ei-toivottaviin, joku muu taas suoritti käskystä itse teloitukset. Vastuu jakautui suurelle joukolle ihmisiä, joista kenenkään ei tarvinnut tuntea olevansa vastuussa koko tapahtumaketjusta.¹¹⁹⁷

Einsatzkommando Finnlandin työsarka saksalaisten ottamien vankien erottelussa jäi ennakoitua pienemmäksi. Saksalaiset joukot Suomessa ja Norjassa saivat noin 6 300 sotavankia tammikuun puoliväliin 1942 mennessä. Stalag 309:n vankivahvuus oli vuoden 1941 lopussa 2460 vankia ja Norjan Elvenesissä sijainneen Stalag 322:n 1290 sotavankia.¹¹⁹⁸

Saksalaisten eteneminen Sallan ja Petsamon suunnalla pysähtyi jo syyskuussa 1941. Uusia sotavankia saatiin vuonna 1942 vain vähän: maaliskuussa 1942 Saksan Lapin-armeija sai vain noin 300 sotavankia. Jo loppuvuodesta 1941 *Einsatzkommando Finnlandin* toiminta hiljeni. Joulukuun lopulla vom Felde lomautti kaikki yksikön palveluksessa olleet suomalaiset valtiollisen poliisin virkailijat ja tulkit ylietsivä Arvid Ojastia lukuun ottamatta.

Kesää kohti taistelut kiihtyivät, joten silloinen *Einsatzkommando Finnlandin* päällikkö Willy Laqua kehotti toukokuussa 1942 valtiollisen poliisin virkailija Tauno Heliaraa olemaan yhteydessä Elvenesin vankileirin päällikköön. Laquan mukaan Litzan rintamalta oli viime aikoina tullut uusia sotavankia, joiden kuulustelut olisi järjestettävä politrukien toteamiseksi.¹¹⁹⁹

Vaikka saksalaiset laivasivat kesäkuun 1942 ja elokuun 1944 välillä yli 20 000 sotavankia Suomeen, *Einsatzkommando* ei tarvittu heidän

¹¹⁹⁵ Westerlund 2008, s. 69–70; Silvennoinen 2008, s. 265–266.

¹¹⁹⁶ Ilmiantopäiväkirja nro 2663/23.8.1945, T16070, KA.

¹¹⁹⁷ Silvennoinen 2008, s. 333.

¹¹⁹⁸ Otto 2008, s. 66–71.

¹¹⁹⁹ Silvennoinen 2008, s. 200–201, 233–235, 263–264.

luotettavuutensa selvittämiseen. Suomeen tuodut sotavangit oli kuulusteltu jo ennen Suomeen siirtoa.¹²⁰⁰

Marraskuussa 1942 ei oltu sen lähempänä Muurmanskia kuin vuotta aiemminkaan. Kun saksalaiset alkoivat valmistautua toiseen sotatalveen, *Einsatzkommando Finnland* lakkautettiin tarpeettomana marraskuussa 1942.¹²⁰¹

Osasyynä oli myös tilanteen uudelleenarviointi. Varsinkin syksyllä 1941 saksalaiset arvioivat suomalaisten kommunistien ja neuvostopartisaanien vaaran suureksi. Vaikka partisaani-iskuista oli kiusaa sodan loppuun saakka, suomalaisten kommunistien toiminta Lapissa oli tukahdutettu Kittilän ja Kolarin metsäkaartilaisten paljastumisten yhteydessä syyskesällä 1941.¹²⁰² Saksalaisten käsitys turvallisuustilanteesta Suomessa lienee muuttunut syksyyn 1942 mennessä.

Vain hiukan ennen *Einsatzkommando Finnlandin* lakkauttamista, 9.9.1942, puna-armeijan kaksoispäällystöjärjestelmä oli lakkautettu. Vaikka politrukut jäivät huolehtimaan joukkojen moraalista, heitä ei enää tarvittu vahvistamaan sotilaallisia käskyjä.¹²⁰³ *Einsatzkommando Finnlandin* lakkauttaminen ei kuitenkaan liity tähän yhteensattumaan, sillä muilla rintamilla *Einsatz*-joukot jatkoivat toimintaansa sodan loppuun saakka.

On mahdollista, että Suomen päämajan valvontaosasto odotti saksalaisen *Einsatzkommandon* palaavan Sallaan seuraavana kesänä, jatkuihan sotavankien tutkinta sotavankileiri 3:lla syksyn 1942 jälkeenkin. Saksan sotaonni kääntyi loppuvuodesta 1942 Stalingradissa ja Pohjois-Afrikassa. Joukkojen irrottaminen itärintamalta ei ollut mahdollista, joten saksalaisten asemasota Lapissa jatkui eikä uusia sotavankeja saatu. *Einsatzkommandolle* ei siis ollut tarvetta.

Valtiollisen poliisin henkilökuntaa jäi vielä Lappiin saksalaisten avuksi. Heistä Arvid Ojasti avusti saksalaisia muun muassa kiinni jääneiden partisaanien kuulustelussa.¹²⁰⁴

Kaikkia *Einsatzkommando Finnlandin* uhreja pystytään tuskin koskaan nimeämään tai edes määrittämään uhrien lukumäärää. Reinhard Otto toteaa, että asiakirjalähteissä mainitaan vain 36 sotavangin luovuttamisesta Stalag 309:ltä Saksan turvallisuusviranomaisille. Lähdesarja on aukollinen ja kattaa vain ajan kesäkuun puolivälistä vuoden 1941 loppuun ja helmikuun alusta huhtikuun loppuun 1942. Se kattaa vain rekisteröidyt sotavangit.

Otto toteaa, että ei ole tiedossa, kuinka moni sotavanki ”seulottiin” jo ennen rekisteröintiä, mutta olettaa, että kyse on korkeintaan muutamista sadoista vangeista.¹²⁰⁵

¹²⁰⁰ Otto 2008, s. 98.

¹²⁰¹ Otto 2008, s. 5–6, 29; Sonderführer Norman Rieksin kirje Suomen ulkoasiainministeriölle 18.7.1943, Valpo KD 201/178 vuodelta 1943, KA; Silvennoinen 2008, s. 233, 235, 279–281.

¹²⁰² Silvennoinen 2008, s. 229–231.

¹²⁰³ Merridale 2006, s. 168.

¹²⁰⁴ VP KD nro 46/1137 vuodelta 1943, KA.

¹²⁰⁵ Otto 2008, s. 98–99.

Einsatzkommandojen uhrien määrästä koko itärintamalla ei ole olemassa kattavia lähteitä, mutta useimmin käytetty arvio on 600 000 henkilöä.¹²⁰⁶

Vasta sodan päätyttyä *Einsatzkommandojen* toimintaa ja sotavankikuolemia ryhdyttiin tutkimaan Saksassa. Tiedot perustuvat suurelta osin todistajanlausuntoihin, joita tarvittiin sotarikosoikeudenkäyntejä varten. Myös sodanaikaisia lähteitä on olemassa, ei kuitenkaan kattavasti. Saksan alueella toimineet sotavankileirit toimittivat ”seulotut” sotavangit keskitysleireille surmattaviksi ja keskitysleirit raportoivat surmista Saksan valtakunnan turvallisuuden päävirastolle.

Venäjän arkistojen kokoelmissa olevien saksalaisten sotavankikorttien tutkimus on tuonut uutta tietoa myös *Einsatzkommandojen* uhreista. Rolf Keller on selvittänyt ”seulottujen” sotavankien lukumäärää Saksan alueella (*Altreich*) olleiden venäläisten sotavankien osalta alueella toimineiden *Einsatzkommandojen* raporttien perusteella. Toissijaisena lähteenä hän on käyttänyt sotavankikortistoja, joissa saattaa olla merkintöjä sotavankien passituksesta tuhoamisleirille ja passituksen peruste kuten ”juutalainen” tai ”epäluotettava”. Joidenkin leirien kohdalla *Einsatzkommandojen* toiminnasta on viittauksia vain vankikorttien siirtomerkinnöissä keskitysleireille.¹²⁰⁷

Sallassa toimineen Stalag 309:n osalta sen paremmin *Einsatzkommandojen* raportteja kuin sotavankikorttejakaan ei ole säilynyt aivan yksittäisten sotavankien kortteja lukuun ottamatta. Tällöin kyse on Stalag 309:ltä muille leireille siirretyistä sotavangeista.

¹²⁰⁶ Jacobsen 1965, s. 265; Streit, s. 94; Megargee 2006, s. 141.

¹²⁰⁷ Keller 2011, s. 33–34, 39–42, 117–118, 123–124, 128–129, 133–139.

Osa IV Sotavankiluovutukset vastuun, seurausten ja lakien näkökulmasta

Sotavankiluovutusten vastuukysymykset

Sotavankien luovutuksista tehdyssä tutkimuksessa on perätty luovutuksista vastuullisia henkilöitä ja pohdittu, ketkä ylipäänsä tiesivät sotavankien luovutuksista.¹²⁰⁸

Tässä tutkimuksessa käsitellyt toimijat ovat lähes yksinomaan väliportaan osastotasoisia viranomaisia, jotka tekivät itsenäisiä luovutus päätöksiä. Päämajan järjestelyosasto päätti useimmista sotavankien vaihtoon liittyvistä seikoista.

Kotijoukkojen esikunta oli vain toimeenpanevana välikätenä suomensukuisten sotavankien siirrossa. Se ei varsinkaan vuosina 1942–1944 uskaltanut juuri tehdä itsenäisiä ratkaisuja. Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimiston johtaja kapteeni Eljas Erkko ehti kuitenkin sopia suullisesti sotavankien luovutuksesta saksalaisten merivoimien yhteysosaston päällikön, amiraali von Boninin kanssa loppuvuodesta 1941.¹²⁰⁹

Ensimmäisen sotavankierän luovuttamisesta vaihdon puitteissa oli annettu ylipäällikön määräys. Muut vaihdon puitteissa suoritettut sotavankiluovutukset tapahtuivat yleisesikunnan päällikön kenraali Erik Heinrichsin allekirjoittaman määräyksen perusteella.¹²¹⁰ Sotavankien vaihto koski Mannerheimia myös siitä syystä, että sotavangit lähettivät hänelle jatkuvasti vapauttamisanomuksia ja anomuksia päästä kotimaahansa. Ainakin osin ylipäällikön toivomuksesta myös kotiuttamistaan anoneita sotavankeja luovutettiin Saksaan vaihdon puitteissa.¹²¹¹

Toisin kuin suomalainen sotavankihallinto sodan loppuun asti ajatteli, sotavankeja ei vaihdettu ”Saksan kanssa”, vaan vaihdon toisena osapuolena oli useita eri saksalaisia viranomaisia.

Lähimmäs totuutta pääsivät pohdinnoissaan Berliinissä sotavankien vaihdon mutkistumisesta suivaantuneet ensimmäisen sotavankikomission johtaja Vilho Helanen, Suomen sotilasasiamies Valter Horn ja Suomen armeijan edustaja Saksan päämajassa kenraali Paavo Talvela. He totesivat, että Saksassa suomensukuisten asioita Venäjällä hoitivat useat eri tahot,

¹²⁰⁸ Sana 2003, s. 365–366, 377, 386–387; Beizer 2007.

¹²⁰⁹ Kotijoukkojen Esikunnan 20.12.1941 PM:n ulkomaosastolle, no 3577/Järj.1b/sal, KotijE, svstso, Fa 6, KA.

¹²¹⁰ Päämajan järjestelyosaston kirjelmä nro 2138/Järj.2/sal 21.11.1941, KotijE svstso, Fa 9, KA; Päämajan järjestelyosaston kirjelmä nro 125/Järj.4/sal. 19.6.1942, Fb 110 A 7 B, UM; Päämajan järjestelyosaston kirjelmä nro 1118/Järj.4/sal 12.11.1942, Fb 110 A 7 B, UM; Vilho Helasen päiväkirja 7.12.1942, AKS:n arkisto, KA.

¹²¹¹ Kulkulaitosten ja yleisten töiden ministeriön väestönsiirtoasian keskustoimiston kirjelmä nro 553 UM:lle 15.4.1943, T19654/F8, KA.

ainakin Saksan sotavoimat, SS, ulkoministeriö, Itäministeriö ja Venäjän vähemmistökansallisuuksia tutkiva erityinen tutkimuslaitos.

Helanen tiivistä näkemyksensä vaihtoon liittyvien ongelmien syystä seuraavasti: "Sehän täällä Saksassa onkin niin hullua, että täällä on niin monia virastoja ja laitoksia hoitelemassa samansuuntaisia asioita. Jos meillä Suomessa on organisatiosta puutetta, niin Saksassa on yliorganisointia mitä suurimmassa ja mitä kiusallisimmassa määrin".¹²¹²

Kolmannen valtakunnan hallinnon ongelmana oli toisilleen alisteisten ja rinnakkaisten viranomaisten paljous. Viranhaltijoiden, organisaatioiden ja niiden näkemysten keskinäinen kilpailu pakotti kompromissiratkaisuihin ja haittasi hallintoa.¹²¹³

Sotavankien vaihtoon sekaantuneita tahoja oli itse asiassa huomattavasti enemmän kuin mitä Helanen kumppaneineen listasi. Sodan loppuun mennessä suomalaiset viranomaiset olivat neuvotelleet sotavankien vaihdosta ainakin Saksan merivoimien yhteysupseerin,¹²¹⁴ Itäministeriön,¹²¹⁵ Saksan päämajan sotavankilaitoksen, Saksan pohjoisen armeijaryhmän selusta-alueiden C-piirin sotavankikomentajan,¹²¹⁶ Lapissa olevien saksalaisten joukkojen päämajan,¹²¹⁷ Suomessa olevien Saksan armeijan edustajien¹²¹⁸ ja jopa SS-johtaja Himmlerin kanssa¹²¹⁹.

Helsingissä sijainnut Saksan sotavoimien tiedustelupalvelun toimipiste "Büro Cellarius" sekaantui asiaan välittämällä tietoja suomalaisten pyrkimyksistä sotavankien vaihtoon myös silloin, kun tietojen levittämiseen ei suomalaisten näkökulmasta olisi ollut tarvetta.¹²²⁰

Varsinaista sotavankien vaihtoa eli sotavankien luovutuksia Saksaan tai sen valloittamille alueille vastineeksi suomensukuisista sotavangeista päästiin toteuttamaan vasta kesällä 1942, kun oli saatu yhteys Saksan päämajan sotavankilaitoksen yleisen osaston ryhmään II ja sen toimistoon II D, joka hoiti sotavankien vaihtoja, lomiamia, vapauttamisia ja palauttamisia.¹²²¹

¹²¹² Vilho Helasen päiväkirja 15.7.1942 ja 4.–5.12.1942, AKS:n arkisto, KA.

¹²¹³ Broszat 1969, s. 429–430.

¹²¹⁴ Kotijoukkojen Esikunnan 20.12.1941 PM:n ulkomaaosastolle, no 3577/Järj.1b/sal, KotijE, svtsto, Fa 6, KA.

¹²¹⁵ Itä-Karjalan Sotilashallinto-esikunnan lainopillisen avustajan Veli Merikosken Kertomus matkasta, jonka tarkoituksena oli tutustuminen Saksan idässä valtaamien alueitten hallinnon järjestelyyn, päivätty 1.12.1941, T2870/1, KA.

¹²¹⁶ Verbindungsstab Nord, Abt. Qu. nro 450/41 geh. 18.12.1941, T19653/5–6, KA; Streim 1981, s. 9.

¹²¹⁷ AOK Norwegen, Befehlsstelle Finnland, Qu.2 suomalaiselle yhdysupseeri Ahooselle 4.11.1941, T19653/5–6, KA.

¹²¹⁸ Verbindungsstab Nord, abt. Qu. Nr. 24241 geh. Suomen päämajan ulkomaaosastolle 27.9.1941, KotijE, Fa 9, KA.

¹²¹⁹ Suomen armeijan edustaja Saksan päämajassa, raportit sotamarsalkalle 7., 12. ja 27.5.1942, T19932/19, KA.

¹²²⁰ Verbindungsstab Nord, Abt. Qu. nro 450/41 geh. 18.12.1941, T19653/5–6, KA; Vilho Helasen päiväkirja 16.7.1942, AKS:n arkisto, KA.

¹²²¹ Suomen sotilasiamies Berliinissä, kirje nro 2060/4e Suomen päämajan ulkomaosaston päällikölle 15.12.1942, T19654/F3–4, KA; Vilho Helasen päiväkirja 15.7.1942 ja 27.11.1942, AKS:n arkisto, KA; Streim 1981, s. 9; Reemtsma ja Jureit 2002, s. 196–197.

Ilman Itäministeriön yhteydenottoa Saksan päämajan sotavankilaitoksen osastolla II D toimivaan kapteeni Duyckersiin suomalaiset tuskin olisivat saaneet neuvottelukosketusta oikeaan tahoon.¹²²²

Suomalaisten yhteydenotot muihin saksalaisiin viranomaisiin olivat kylläkin tuottaneet omalla tavallaan tulosta. Lapissa olevien saksalaisten joukkojen kanssa oli jo vaihdettu–tai ainakin luovutettu–sotavankeja kahteen otteeseen ennen virallisen vaihdon aloittamista. Yhteydenotot Saksan pohjoisen armeijaryhmän selusta-alueiden C-piirin sotavankikomentajaan olivat johtaneet baltialaisten sotavankien luovuttamiseen Tallinnassa kahteen otteeseen ja Saksan merivoimien yhteysupseeri oli mahdollistanut sekä vankien kuljetuksen Tallinnaan että Josif Stalin -alukselta evakuoitujen vankien palauttamisen Hankoon.

Vaihdon toteutumisen viivästyminen johtui saksalaisen virkakoneiston jäykkyydestä, sitä edeltävät sotavankiluovutukset taas sotavankityövoiman puutteesta Saksan maavoimien alueella. Saksassa sotavankihallinto oli nimittäin jakautunut kahtia. Kotialueella ja valloitetuilla alueilla eli Saksassa ja suoraan siihen liitettyjen alueiden lisäksi Puolan kenraalikuvernementissa, Baltian maista muodostetussa Ostlandissa ja Ukrainassa sekä Norjassa sotavangit olivat suoraan Saksan sotavoimien esikunnan alaisia. Sotatoimialueella sotavangit olivat Saksan armeijan maavoimien päämajan alaisuudessa. Saksan maavoimien sotavankihallinto jakautui edelleen alueellisille sotavankikomentajille (vuoteen 1942 *Kommandeure der Kriegsgefangenen*, siitä eteenpäin *Kriegsgefangenen-Bezirkskommandanten*).¹²²³

Suomalaisen sotavankihallinnon saksalaisille luovuttamat sotavangit päätyivät eri sotavankikomentajien alaisuuteen, eli baltialaiset ja muut Tallinnassa saksalaisille luovutetut sotavangit maavoimien alaisen Pohjoisen Armeijaryhmän sotavankikomentajan alaisuuteen ja Lapissa luovutetut etniset saksalaiset sotavangit samoin Saksan maavoimien alaisen Lapin sotavankikomentajan alaisuuteen.

Koska sotavankeja käytettiin näidenkin sotavankiviranomaisten alaisuudessa työvoimana, viranomaisilla ei ollut mitään halua luovuttaa sotavankeja suomalaisille, jos he eivät saaneet vastaavaa määrää sotavankeja vastineeksi samalle leirille tai ainakin saman sotavankikomentajan alaisuuteen.

Tilannetta ei auttanut lainkaan se, että sotavankien vaihto alistettiin puolin ja toisin ylimmille päättävälle tahoille, joiden intressit olivat toiset kuin alueellisen, sotavangeista ensisijaisesti omana työvoimanaan kiinnostuneen sotavankihallinnon. Suomensukuisten sotavankien "paluukuljetuksena" Saksaan siirretyt kaukasialaiset siirrettiin Saksan sotavoimien alaiselle leirille; Stalag I D oli OKW:n I:n piirin sotavankikomentajan alaisuudessa.¹²²⁴

¹²²² Vilho Helasen päiväkirja 23.7.1942, AKS:n arkisto, KA.

¹²²³ Streit 1978, s. 67; Streim 1981, s. 10–15.

¹²²⁴ Kertomus suomenheimoiosten sotavankien vastaanottoa varten Saksaan marraskuussa 1942 lähetetyn komissionin toiminnasta, päivätty 8.1.1943, laatinut komissionin johtaja Vilho Helanen,

Vaikka suomensukuisia sotavankeja siirrettiin suomalaisille sotavankileireille kaikkien mainittujen saksalaisten sotavankikommentajien alaisuudesta, saksalaisen sotavankihallinnon hajautuminen vaikeutti suomensukuisten sotavankien siirtoa Suomeen.

Suomen päämaja oli aina etukäteen yhteydessä saksalaisiin viranomaisiin Suomen päämajassa olevien Saksan armeijan edustajien tai Saksan Helsingin-sotilasasiamiehen kautta. Raulan mukaan jälkimmäinen taho oli pääasiassa yhteydessä Saksan maavoimien pääesikuntaan, kun taas kenraali Erfurth edusti Saksan armeijan esikuntaa.¹²²⁵ Vaikka Saksan armeijan päämaja oli selvästi paremmin informoitu suomalaisten vaihtosuunnitelmista, sen näkemykset sotavankien vaihdosta erosivat Suomessa olevien saksalaisten yhteysupseerien ohjeista. Kesällä 1942 Saksan armeijan edustajat–lähteestä ei käy, ilmi, oliko kyseessä sotilasasiamies vai edustaja päämajassa–Suomessa olivat selittäneet, etteivät he toistaiseksi halua Suomesta sotavankeja.

Saksan armeijan päämajan sotavankihallinto taas ilmoitti saaneensa määräyksen vaihtaa sotavankeja Suomen kanssa miehen miestä vastaan. Ensimmäinen sotavankikomissio sai maavoimien alaisen Pohjoisen Armeijaryhmän alaisilla sotavankileireillä varsin ristiriitaisia ohjeita alusta alkaen, sillä armeijan päämajan sotavankilaitoksen ohjeistusta sotavankien vaihdosta ei joko ollut saatu tai sitä ei haluttu noudattaa.

Saksan armeijan päämajan sotavankihallinto tunnusti kyllä maavoimien alaisen sotavankihallinnon vaikeudet luopua sotavankityövoimasta. Joulukuussa 1942 armeijan päämajan alaisen sotavankilaitoksen kapteeni Duyckers totesi suomalaiselle sotavankikomissiolle, että Tallinnan vankileiriltä, joka oli maavoimien alainen, ei olisi pitänyt saada lainkaan sotavankeja, sillä maavoimilla oli työvoimapula. Lopulta Saksan sotavankilaitos sai suostuteltua maavoimien esikunnan Tallinnassa olevien suomensukuisten sotavankien luovuttamiseen–työvoimaa vastaan.¹²²⁶

Suomessa sotavankien luovutuksista ja vastaanotosta olivat kiinnostuneet monet eri viranomaiset samanaikaisesti. Kun hyvä saksalainen yhteistyökumppani löytyi, vaihdoista riennettiin sopimaan ylemmiltä päättäviltä tahoilta lupaa kysymättä. Se oli järkevä tapa, sillä luovutuksia ja vaihtoja jarruttivat eri tahojen eriävät intressit.

T19654/F8, KA; Kertomus III Saksaan lähetetyn sotavankien vastaanottokomissionin matkasta ja toiminnasta 31.8.1943, T19654/F20, KA; Matkakertomus, koskee allekirjoittaneen vääpeli Georg Seron Päämajan Sotavankikommentajan käskystä ajalla 4.–17.5.44 sekä 20.–25.5.44 suorittamaa komennusmatkaa Tallinnaan, T19656/F20, KA; Streim 1981, s. 237; Maripuu 2006, s. 746–749. Neerland Soleimin 2004, s. 86 mukaan Lapin sotavankikommentaja olisi ollut OKW:n alainen, mutta tämä ei voi pitää paikkaansa siitäkään syystä, että Lapin sotavankikommentajan alaisuudessa olleet saksalaisten sotavankileirit Stalag 309 ja 322 olivat maavoimien hallinnoimalla sotatoimialueella (*Operationsgebiet des Heeres*). Itse asiassa tammikuusta 1942 lähtien Suomen Lapissa ollut saksalainen esikunta (aluksi *AOK Lappland*, kesäkuusta 1942 lähtien *20. Gebirgs-AOK*) oli maavoimien alainen.

¹²²⁵ Erfurth katsoi, että sotilasasiamiehen toimi olisi voitu lakkauttaa ja antaa hänen hoitaa myös tämän tehtävät, Raula 2003, s. 93–94.

¹²²⁶ Vilho Helasen päiväkirja 15.7.1942, 4.–5. ja 8.12.1942, AKS:n arkisto, KA.

Kesällä 1942 päämajan sotavankihallinnolla ei ollut suurempaa kiinnostusta sotavankien luovuttamiseen saksalaisille vastineeksi suomensukuisista sotavangeista, sillä sen näkökulmasta kyseessä ei ollut sotavankien vaihto vaan yksipuolinen luovuttaminen saksalaisille. Päämajan sotavankihallinto ei katsonut saavansa mitään vastineeksi, sillä Suomeen siirrettävät sotavangit oli tarkoitus siirtää Itä-Karjalaa asuttamaan, siis Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan alaisuuteen. Sitä paitsi se katsoi, että saksalaisille oli luovutettu jo paljon sotavankeja—siis Saksan Norjan-armeijalle ja Saksan maavoimille.¹²²⁷

Myös päämajan valvontaosastolla oli oma osuutensa suomensukuisten sotavankien Suomeen siirrossa, sillä se viime kädessä päätti poliittisesti arveluttavien sotavankien Suomeen siirrosta sotavankikomission kuulustelijoiden alustavan arvion pohjalta.¹²²⁸

Osaltaan sotavankien vaihdosta sopivat myös tahot, joille asia ei lainkaan kuulunut, kuten Suomen ilmailuasiamies majuri Helmer Helenius. Hän oli neuvotellut Saksan sotavankilaitoksen edustajan *Hauptmann* Duyckersin kanssa suomensukuisten sotavankien siirrosta Saksasta Suomeen. Ilmeisesti Helenius oli ajautunut tehtävään henkilökohtaisen suhdeverkostonsa kautta, sillä Suomen armeijan edustaja Saksan päämajassa kenraali Paavo Talvela ei ennalta tiennyt sotavankien vaihdosta. Hän oletti vielä heinäkuussa 1942, että suomensukuisista sotavangeista muodostetaan pataljoonia SS-joukkoihin, ja kertoi näin jo tehdynkin.

Syynä Heleniuksen omatoimisuuteen lienee ollut saksalaisten halu hoitaa asia epävirallista tietä, sillä Duyckers kertoi tienneensä, että asiasta olisi periaatteessa pitänyt sopia Saksan sotilasasiainministeriön kanssa, mutta arvellessaan, että asia olisi helpompi ja nopeampi hoitaa ilman mitään muodollisuuksia suoraan majuri Heleniuksen kanssa.

Kenraali Talvela olisi puolestaan suonut, että hänen tehtäväkseen olisi annettu sotavankiasiain hoito eri saksalaisten tahojen ja toisaalta Suomen ulkoasiainministeriön, päämajan ja kotijoukkojen esikunnan kanssa, ja hän aikoi ehdottaa tätä myös lähettiläs Kivimäelle.¹²²⁹

Neuvotteluihin sotavankien vaihdosta oli sekaantunut myös Suomen ulkoasiainministeriö. Sen osuus vaihdon toteuttamisesta jäi vähäiseksi, sillä sotavankien siirto kuului siviiliviranomaisille vain vähässä määrin. Ulkoasiainministeriön toimialaan kuuluivat kotimaahansa palauttamista anoneet sotavangit silloin, kun sotavangin kotimaa ei ollut Saksa tai sen valloittama maa. Tällöin Suomen ulkoasiainhallinto toimi aktiivisesti edistääkseen sotavankien siirtämistä kotimaihinsa, kuten on nähty espanjalaisten ja romanialaisten sotavankien tapauksessa.

¹²²⁷ Vilho Helasen päiväkirja 15.7.1942, AKS:n arkisto, KA.

¹²²⁸ Päämajan järjestelyosaston kirjelmä nro 125/Järj.4/sal. 19.6.1942, UM Fb 110, A7 B, KA; Vilho Helasen päiväkirja 21.6.1942, AKS:n arkisto, KA. Kaikkien sotavankikomissioiden matkakertomuksissa mainitaan, että epäselvät tapaukset tuli alistaa päämajan harkintaan.

Todennäköisesti järjestelyosasto pyysi näissä tapauksissa lausunnon myös valvontaosastolta.

¹²²⁹ Vilho Helasen päiväkirja 1.7.1942, AKS:n arkisto, KA.

Mitään selvää tehtäväjakoja ei kuitenkaan ollut, joten joskus ulkoasiainhallinnon ja puolustushallinnon toimenpiteet sotavankien kotiuttamiseksi olivat samanaikaisia, kuten romanialaisten sotavankien tapauksessa.

Tiedustelu yhteistyöhön liittyvät sotavankien luovutukset järjestivät vaihtelevien yhteyksien kautta. Suomen III armeijakunnan toimisto II eli tiedustelutoimisto oli yhteistyössä Saksan Lapin-armeijan tiedustelu-upseerin ja Saksan Lapin-armeijan ilmavoimien kanssa, ilmavoimien tiedustelujaos Suomen päämajassa toimineen Saksan tiedustelupalvelun yhteysupseerin kanssa ja päämajan tiedusteluosasto Saksan armeijan tiedustelupalvelun Viron-toimipisteen kanssa.¹²³⁰

Päämajan valvontaosasto sopi sotavankien luovutuksista suoraan Saksan siviilihallinnon turvallisuusviranomaisten kanssa Lapissa. Valvontaosaston Lapin-alatoimisto oli yhteistyössä saksalaisen salaisen kenttäpoliisin ja Saksan Norjan-armeijan tiedusteluosaston kanssa.

Valvontaosaston sotavankiluovutusten salassapito

Eri syistä tapahtuneet sotavankien vaihdot ja luovutukset olivat useiden eri viranomaisten keskinäisiin sopimuksiin perustunut tapahtumasarja, jonka koko laajuus oli selvillä ehkä vain muutamille yksittäisille henkilöille Suomen päämajassa. Tämä koskee nimenomaan päämajan valvontaosaston sotavankiluovutuksia, sillä sotavankien luovutus vaihdon puitteissa ei ole ollut mitenkään erityisen salainen asia huolimatta siitä, että kaikki sitä koskevat kirjelmät ovat järjestään salaisia. Sotavankihallinnon periaatteiden mukaan käytännössä kaikki sotavankeja koskevat asiat olivat salaisia, sillä ne olivat osaltaan strategista tietoa.¹²³¹

Sotavankien vaihdosta oli tiedotettu ainakin jossain määrin myös sotavankeja, kuten eräässä sotavankikomppaniassa metsätyönjohtajana palvelut mies kertoi sodan jälkeen. Hänen mukaansa syksyllä 1942 muutama sotavanki oli lähetetty armeijakunnan hallinnolliseen toimistoon. Sotavangeille, joiden joukossa oli ollut yksi ”kansallisuudeltaan kaukaasialainen (kasakstan)” oli ilmoitettu, että he pääsevät Saksan kautta kotimaahansa. Metsätyönjohtajan saaman vaikutelman mukaan vangit olivat lähteneet omasta halustaan.¹²³²

Säilyneiden asiakirjojen jakelulistojen perusteella on selvää, että päämajan eri osastot, päämajan sotavankihallinto, kotijoukkojen esikunta, ulkoasiainministeriö, valtiollinen poliisi ja Itä-Karjalan

¹²³⁰ Laukkanen 2003, s. 179–180.

¹²³¹ Esimerkiksi sotavankien vahvuusilmoitukset aina sotavankien kokoamispaikoista lähtien olivat salaisia ja vankimäärät piti vielä ilmoittaa koodimuodossa siten, että ryhmiin 1-5 jaoteltujen vankien lukumäärä ilmoitettiin jättämättä väliä ryhmän numeron ja vankien lukumäärän väliin. Esimerkiksi 26 miehistöön (ryhmä 4) kuuluvan sotavangin ryhmästä ilmoitettiin numeroyhdistelmällä 426, Käsky sotavankien käsittelystä, Päämaja, nro 106/Järj.2/sal. 29.6.1941, KotijE, svstto, Fa 2, KA.

¹²³² Antti Oskari Tiaisen kuulustelupöytäkirja 22.3.1946, KKO 1590/804 VD 1947, KA.

sotilashallintoesikunta ovat olleet tietoisia sotavankien luovutuksista saksalaisille vaihdon puitteissa ja etnisten saksalaisten ja baltialaisten sotavankien luovutuksista.¹²³³

Poliittisesti epäluotettavien sotavankien luovuttaminen saksalaisille turvallisuusviranomaisille oli päämajan valvontaosaston oma hanke, vaikka pieni piiri sen ulkopuolella oli tietoinen luovutuksista. Valvontaosaston sotavankiluovutukset oli lähtökohtaisesti tarkoitus pitää salassa myös Suomen puolustus- ja sotavankihallinnolta aivan pientä piiriä lukuun ottamatta.

Päämajan valvontaosasto oli organisatorisesti tiedustelujaoston päällikön alainen. Hänen esimiehensä oli yleisesikunnan päällikkö, jota ylempänä oli vain puolustusvoimien ylipäällikkö. Mikään lähteissä ei viittaa siihen, että tiedustelujaoston päällikköä, yleisesikunnan päällikköä tai ylipäällikköä olisi tiedotettu valvontaosaston sotavankiluovutuksista. Muulta taholta asiaan olisi ollut vaikea puuttua.

Yhteistyöstä saksalaisen siviilitiedustelupalvelun ja -poliisin kanssa yleisellä tasolla on kyllä tiedotettu sekä puolustusvoimien että valtionhallinnon ylintä johtoa. Ainakin sisäasiainministerien Ernst von Bornin ja Toivo Horellin on täytynyt olla jollain tasolla tietoisia turvallisuuspoliisiyhteistyöstä Suomen Lapissa. Kansliapäällikkö Bruno Kivikosken ja Lapin läänin maaherran Kaarlo Hillilän raporttien rivien välistä voi lukea, että väestön ja sotavankien poliittinen erottelu oli heille tuttu asia.¹²³⁴

Itse asiassa kansliapäällikkö Kivikosken raporteilla oli varsin laaja jakelu. Syyskuun alussa 1941 Kivikoski kirjoitti raportissaan, että valtiollisen poliisin edustaja Urho Piha oli kertonut vom Felden toivovan mukaansa valtiollisen poliisin virkailijaa tutkimaan ja tuomitsemaan Murmanskista saatavia vankeja, kunhan hyökkäys sinne etenisi. Kivikosken raportista meni jakelulistan mukaan kopio tasavallan presidentille, pääministerille ja Suomen marsalkalle. Kivikoski mainitsee asian ikään kuin se olisi tuttu sekä Kivikoskelle että raportin oletetuille lukijoille. Myös *Gestapon* toiminnasta kirjoitettiin tuttuna asiana.¹²³⁵

Valloitettavaa ja valloitettua aluetta koskevien määräysten, joissa mainittiin poliittisen henkilöstön erottelu ja luovuttaminen saksalaisille, jakelu rajoittui saksalaisille alisteisiin suomalaisiin joukko-osastoihin.

Saksalaiset käytännöt sotavankien joukossa olevan poliittisen henkilöstön kohtelusta oli tehty selviksi Suomen puolustusministerille loppukesästä 1941. Tällöin Saksan sotilasasiamies lähetti Suomen puolustusministerille sotavankien kohtelua koskevia määräyksiä. Saksan sotavoimien esikunnan antamassa ohjeessa mainitaan, että sabotaasin ja siviiliväestön poliittisen kiihottamisen estämiseksi sotavankien joukossa olleet johtohenkilöt eli

¹²³³ Esimerkiksi seuraavien kirjelmien jakelulistat: Päämajan järjestelyosaston kirjelmä nro 2138/Järj.2/sal 21.11.1941, KotijE svstto, Fa 9, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirjelmä nro 7670/järj.1b.sal. 18.11.1941, Fb 110 A7 B, UM.

¹²³⁴ Silvennoinen 2008, s. 337–338.

¹²³⁵ Silvennoinen 2008, s. 228.

poliittiset komissaarit, upseerit ja aliupseerit tuli siirtää erityiseen, Saksan vanhojen rajojen ulkopuolelle sijoitettavaan leiriin omiin ryhmiinsä eroteltuina.¹²³⁶ Sotavankien surmaamisesta ei kirjeessä mainita.

Jukka Lindstedt kuitenkin arvioi, että Komissaarikäskey oli luultavasti tunnettu Suomen päämajassa. Hänen mukaansa tieto valvontaosaston luovutuksista on todennäköisesti ollut myös joillakin muilla tahoilla tiedustelujaostossa kuin valvontaosastolla sekä varsinaisessa sotavankihallinnossa.¹²³⁷

Yksittäisten henkilöiden osuus tai vastuu valvontaosaston sotavankiluovutuksiin on epävarma. Kaikkien asianosaisten oli helppo ajatella, että vankien kohtalo oli joka tapauksessa saksalaisten vastuulla.

Kommunististen aineiden etsiskely ja sulkeminen erilliselle leirille oli Suomessa arkipäivää tasavallan suojelulain nojalla. Sen nojalla omien kansalaisten joukossa olevan kommunistisen aineksen tarkkailu ja eristäminen ilman oikeuden päätöstä oli normaali käytäntö. Kukaan tuskin huolestui siitä, että samankaltaisia toimenpiteitä suunniteltiin valloitetun tai valloitettavan alueen tai sotavankien suhteen.

Valvontaosaston toiminnan valvonnan puute on sen sijaan asia, johon olisi pitänyt kiinnittää huomiota. Valtiollisen poliisin asema ja toiminta oli julkisempaa kuin päämajan valvontaosaston, joten sen toimintaan oli jollain tasolla mahdollista puuttua – ainakin päällikkö vaihtamalla. Päämajan valvontaosaston toiminta ja päätöksenteko oli niin yksinvaltaista ja salaista, että sotavankileiri 3:lle suljettujen sotavankien kohteluun puututtiin ennen sotavankikomendantin esikunnan perustamista vain sotavankitarkastajan taholta.

Sotavankiluovutukset eivät kuuluneet valvontaosastonkaan tehtäväkenttään, mutta kun asia paljastui, se ei herättänyt muissa sotilasviranomaisissa suurempaa hämmästyystä sotavankiluovutusten suhteellisen yleisyyden vuoksi. Suomessa sotavankivaihtoja ja -luovutuksia hoiti niin moni viranomaistaho, että valvontaosaston toiminta ei vaikuttanut mitenkään epätavalliselta.

Elina Sana pohdinta sotavankitoimiston päällikkönä vuosina 1941–1942 toimineen Eljas Erkon osuudesta valvontaosaston sotavankiluovutuksiin on siinä mielessä turha. Sana toteaaakin, että Eljas Erko korosti päämajan valvontaosaston määräysvaltaa, kun asiaa sodan jälkeen tutkittiin.¹²³⁸

Sanan huomio siitä, että Erko oli tietoinen sotavankiluovutuksista yleensä, ei ole yleistettävissä koskemaan valvontaosaston sotavankiluovutuksia.¹²³⁹ Eljas Erkon kirje pääministeri J.W. Rangellille

¹²³⁶ Deutsche Gesandtschaft, Militärattache, Tgb – nr 379/41 geh Suomen puolustusministerille 30.8.1941, KotijE sv.tsto, Fa 6, KA.

¹²³⁷ Lindstedt 2004, s. 164.

¹²³⁸ Sana 2003, s. 324–327, 365–370, 372–380.

¹²³⁹ Sana 2003, s. 376–377. Sana perustelee käsitystään Eljas Erkon saamalla kirjeellä. Siinä kyse on luovutuksista vaihdon puitteissa, joista tiesi koko sotavankihallinto Sana viittaa 5.12.1941 sotavankileiri 2:n päällikön H. Paasin ilmoitukseen Erkolle ”liittymiskirjelmässä mainittuja muita sotavankeja eli Lopushnjak, Porfirij ja Meljnik, Afanasij ei ole täältä voitu sv leiri No 2:n passittaa

joulukuussa 1942 kuitenkin todistaa, että Erkko oli jollakin tasolla tietoinen päämajan valvontaosaston ja Saksan salaisen poliisin yhteistyöstä. Hän epäili siviilipakolaisten marraskuussa 1942 tapahtuneen luovutuksen johtuneen päämajan valvontaosaston, valtiollisen poliisin ja Gestapon yhteistyöstä. Sotavankien luovutuksia kirjeessä ei kuitenkaan mainita.¹²⁴⁰

Tilanne sotavankiluovutusten suhteen oli jatkosodan aikana sekava monien eri viranomaistahojen toimiessa yhtä aikaa. Kotijoukkojen esikunnan toimistopäälliköllä tuskin olisi ollut mahdollisuuttakaan puuttua päämajan valvontaosaston sotavankiluovutuksiin, vaikka hän olisi huomannut niissä jotakin epäilyttävää.

Sotavanki ei ole saari

Heikoin lenkki luovutusten salassapidossa oli yllättäen sotavanki itse, minkä vuoksi valvontaosaston sotavankiluovutukset olivat vähällä paljastua jo sodan aikana. Sotavankien kontakteja leirien ulkopuolelle ei osattu ottaa huomioon.

Yhteyttä valvontaosaston saksalaisille luovuttamiin sotavankeihin yritettiin saada monelta taholta. Valtion tiedotuslaitoksen alainen erikoistiedotusosasto tilasi vain muutama päivä liian myöhään, 16.10.1941, käyttöönsä everstin arvoisen rykmentin komissaari Aleksander Ivanovitsh Malkisin ja politrukki Ivan Vladimirovitsh Zujevin. Molemmat oli ehditty luovuttaa valvontaosaston virkailijalle kolme päivää aikaisemmin. Heidät luovutettiin saksalaisille Rovaniemellä 29.10.1941.¹²⁴¹

Yksityisten yhteydenottoihin vastattiin välttelevästi, kuten keväällä 1943, kun juutalainen seurakunta lähetti sotavankileiri 3:lla olleelle, saksalaisille Sallassa 22.9.1942 luovutetulle juutalaiselle sotavanki Hanan Abramovitsh Rozenbljumille paketin pyytäen samalla vastaanottokuittausta. Sotavankileiri 3:n päällikön sijainen ilmoitti seurakunnalle maaliskuussa 1943, että sotavanki "oli siirretty päämajan käyttöön" eikä häneltä täten voitu saada seurakunnan pyytämää ilmoitusta paketin saapumisesta.¹²⁴²

syystä, että sanotut vangit oli 26.11.1941 lähetetty täältä sv. järj. leiri nro 1:n saksalaisille sotilasviranomaisille luovuttamista varten". Sotavangit Lopushnjak ja Melnik piti kuitenkin luovuttaa saksalaisille vaihdon puitteissa, sillä muuten kuin vaihdon puitteissa luovutettavia sotavankeja ei siirretty sotavankijärjestelyleireille. Kumpaakaan miestä ei tosin koskaan luovutettu, sillä ukrainalainen Porfiri Jefimovitsh Lopushnjak menehtyi 6.2.1942 sotavankijärjestelyleiri 2:ssa keuhkotautiin. Samoin ukrainalainen Afanasi Aleksandrovitsh Melnik menehtyi 26.2.1942 Sotavankijärjestelyleiri 1:ssä, kuolinsyy tuntematon. Jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta, KA.

¹²⁴⁰ Eljas Erkon yksityisarkisto, kirjekonsepti J.W.Rangellille 10.12.1942, Ba 5, PLA; Manninen ja Salokangas 2009, s. 392. Saksalaisille luovutettiin vain kaksi puolalasta upseeria, molemmat tiedustelutarkoituksessa Osasto Paatsalolle. Kirjeessä mainitut "puolalaiset upseerit" voivat olla kesällä 1940 Norjasta Suomeen saapuneita liittoutuneiden joukossa taistelleita puolalaisia, jotka internoitiin Suomessa. He siirtyivät sodan vielä kestäessä Ruotsiin, Jalonen 2008, s. 398–410. Myös jatkosodassa suomalaisten sotavangiksi jääneet puolalaiset anoivat, ettei heitä luovutettaisi Saksaan, ks. luku Juutalaiset sotavankeina Suomessa.

¹²⁴¹ Passitus nro 16, T7699/22, KA.

¹²⁴² svl 3:n kirje nro 265/III/2c Helsingin juutalaiselle seurakunnalle 17.3.1943, k. 412, SJA, KA.

Valvontaosastolla koettiin läheltä piti -tilanne, kun Suomen Punainen Risti tiedusteli kesällä 1942 päämajan järjestelyosastolta kolmen ”päämajan kuulusteltavaksi” luovutetun sotavangin, Ksenia Molodetskajan, Mihail Poroshinin ja Aleksei Samusjevin, olinpaikkaa. Kaksi ensin mainittua oli saanut Suomen Punaisen Ristin kautta kirjeitä. Samusjeviä oli käynyt henkilökohtaisesti tiedustelemassa hänen Suomessa asuva tätinsä.

Päämajassa tiedettiin, että Suomen Punaiselle Ristille tuli ilmoittaa vankien senhetkinen osoite kirjeiden jälleen lähettämistä varten. Päämajan valvontaosasto oli luovuttanut kyselyt sotavangit saksalaisille. Molodetskaja oli luovutettu sotavankileiri 3:lta vain muutamaa päivää aiemmin eli 22.9.1942, Poroshin sotavankileiri 1:ltä jo 29.10.1941 ja Samusjev 17.2.1942. Siitä huolimatta päämajasta ilmoitettiin Suomen Punaiselle Ristille, että Poroshin ja Molodetskaja olivat "saadun ilmoituksen mukaan" kuolleet sotavankileiri 3:lla. Ilmoitus lienee saatu valvontaosastolta, sillä sotavankileiri 3 ei voinut asiaa tietää, vangit kun oli siirretty pois leiriltä elävinä.

Sotavanki Aleksei Samusjev ilmoitettiin Suomen Punaiselle Ristille paetessa ammutuksi. Tieto oli saatu puhelimitse kotijoukkojen esikunnalta, joka puolestaan oli saanut sen päämajan järjestelyosastolta. Koska päämajan valvontaosasto oli luovuttanut sotavanki Samusjevin saksalaisille 17.2.1942, tiedon täytyi jälleen tulla päämajan valvontaosastolta eikä sotavankileiri 3:lta.¹²⁴³

Viimeistään sotavanki Vasili Kovaljovin kohtaloa selvitellessään Suomen Punaisen Ristin on täytynyt huomata, että valvontaosastolle luovutettujen sotavankien kirjaamisessa oli ongelmia.

Vuonna 1904 syntynyt isovenäläinen tai ukrainalainen sanomalehtimies Vasili Kovaljov oli jäänyt vangiksi Salmassa heinäkuun puolivälissä 1941. Samana päivänä vangittiin hänen vuonna 1913 syntynyt vaimonsa Sofia Kovaljova, joka oli sanitääri. Sofian kertoman mukaan Vasili ei ollut mobilisoitu puna-armeijaan, vaan hän oli ollut kotipaikkansa Salmin puolustusjoukoissa, ilmeisesti siis hävityspataljoonassa.

Vasili Kovaljov kuitenkin todettiin kuulusteluissa luutnantiksi tai politrukiksi ja siirrettiin sotavankileiri 1:lle. Päämajan valvontaosaston luovutti hänet saksalaisille 29.10.1941. Vaikeasti haavoittunut Sofia Kovaljova vietti kuukausia 28. Sotasairaalassa. Toivuttuaan hän ryhtyi tiedustelevaan miehensä mahdollista

¹²⁴³ SPR:n sotavankitoimistoon saapunut kirjelmä nro 2370 vuodelta 1943, päivätty 5.6.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 7, KA; SPR:n sotavankitoimistoon saapunut puhelinsanoma nro 2911 vuodelta 1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 9, KA; SPR:n sotavankitoimiston kirjelmä nro 2356 vuodelta 1942 Päämajan järjestelyosastolle 30.9.1942, SPR, sotavankitoimisto, Da 4, KA; PM järjestelyosaston kirjelmä nro 848/Järj.4./sal. SPR:n sotavankitoimistolle 10.10.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 9, KA; saksalaisille luovutettujen sotavankien kortisto, T6863/28, KA; luovutuserittäinen kortisto, T19659/B17, KA; Neerland Soleim 2004, s. 141. Norjassa tapahtuneita sotarikoksia tutkittaessa on kuitenkin käynyt ilmi, että saksalaiset vartijat käskivät sotavankeja usein kulkemaan edellään ja ampuivat heidät sitten takaapäin. Tapaukset ilmoitettiin pakoyrityksinä. Käytäntö oli sama Suomessa, Kujala 2008, esim. s. 245, 251.

olinpaikkaa Suomen Punaiselta Ristiltä, vaikka ei ollut lainkaan varma siitä, oliko mies selvinnyt hengissä Salmin valtauksesta. Kun vastausta ei heti kuulunut, Sofia lähetti ilmoituksen myös sotavankilehti Severnoje Slovoon pyytäen muilta sotavangeilta tietoja miehestään.

Suomen Punainen Risti vastasi Sofia Kovaljovalle, ettei Vasili Kovaljov -nimistä sotavankia ollut heidän luetteloissaan. Marraskuussa 1942 eräs sotavanki kuitenkin kirjoitti Sofia Kovaljovalle Severnoje Slovo -lehden kautta, että oli nähnyt Vasili Kovaljovin sotavankileiri 1:llä. Sofia päätteli, että hänen miehensä oli ehkä haavoittunut ja kuollut vammoihinsa, ja pyysi Suomen Punaista Ristiä ilmoittamaan miehensä kuolinajan ja -paikan sekä kuolinsyyn. Vastausta ei tullut, joten Sofia Kovaljova lähetti Suomen Punaiselle Ristille vielä uuden kyselyn maaliskuussa 1943. "En voi uskoa, että tällaisessa demokraattisessa maassa ihminen voi kadota jäljettömiin," hän kirjoitti. Tällöin hän epäili, että Vasili Kovaljov olisi lähetetty Ukrainaan muiden ukrainalaisten sotavankien mukana ja pyysi edelleen tietoja miehensä olinpaikasta tai mahdollisesta kuolemasta.

Suomen Punaisen Ristin tiedusteltua Kovaljovia päämajasta sieltä ilmoitettiin, että valvontaosaston ilmoituksen mukaan Kovaljov oli kuollut 29.10.1941. Tieto välitettiin Sofia Kovaljoville, joka oli sillä välin saanut muita teitä tiedon siitä, että hänen miehensä oli siirretty 26.10.1941 sotavankileiri 1:ltä edelleen. Sofia kieltäytyi ymmärtämästä, miten mies olisi voinut kuolla yhtäkkiä, kun hänet oli kolme päivää aiemmin nähty täysin terveenä. Sofia Kovaljovan mielestä "väkivaltainen kuolema ei tule kysymykseen tällaisessa demokraattisessa maassa kuten Suomi." Kun hän edelleen kysyi Suomen Punaiselta Ristiltä miehensä kuolinsyytä ja hautapaikkaa, Suomen Punainen Risti välitti kysymyksen päämajalle ja pyysi siltä Sofia Kovaljovan mainitsemia tietoja. Tällöin päämajan järjestelyosasto vastasi valvontaosaston ilmoittaneen, että sotavanki Kovaljov oli kuollut saksalaisten käytössä ollessaan, mutta muita yksityiskohtia järjestelyosastolla ei ollut tiedossaan.¹²⁴⁴

Vasili Kovaljovin olinpaikkaa selvitellessään Suomen Punaisen Ristin kärsivällisyys alkoi loppua. Sen tehtävänä oli pitää kirjaa sotavankien vankipaikoista ja kuolemantapauksista, mutta tehtävä oli mahdoton, mikäli sotavankihallinto ei ilmoittanut sille tarvittavia tietoja. Valvontaosaston luovuttamien sotavankien tietojen ilmoittamisessa ilmenneiden puutteellisuuksien vuoksi kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimiston päällikkö everstiluutnantti Fabricius sopi Suomen Punaisen Ristin sotavankitoimiston päällikön kanssa helmikuussa 1943, että Suomen

¹²⁴⁴ Sofia Kovaljovan kirjeet SPR:lle 22.8.1942, 17.11.1942, 16.3.1943 ja 20.5.1943, SPR, sotavankitoimisto, Ec 1, KA; PM:n järjestelyosaston kirjelmä nro 537/Järj.4./sal. 13.4.1943, SPR, sotavankitoimisto, Ea 13, KA; SPR:n sotavankitoimiston kirjelmä nro 5330/1943 4.6.1943, T19654/F6, KA; PM:n järjestelyosaston kirjelmä nro 537/Järj.4./sal. 7.6.1943, T19654/F6, KA.

Punaiselle Ristille toimitettaisiin luettelot muun muassa kaikista siihen mennessä saksalaisille viranomaisille luovutetuista sotavangeista sekä vastaisuudessa tapahtuvista vastaavan luonteisista sotavankien siirroista. Sitä ennen valvontaosaston sotavankiluovutuksista ei ollut toimitettu mitään tietoa Suomen Punaiselle Ristille. Suomen Punainen Risti oli varsin tietoinen sotavankien siirroista saksalaisille vaihdon puitteissa tai etnisen alkuperän vuoksi, sillä sille ilmoitettiin jatkuvasti tapauksista, joissa Suomen Punaisen Ristin kautta tavoiteltu sotavanki oli siirretty suomalaiselta sotavankileiriltä saksalaisille. Vaihdon puitteissa luovutettujen sotavankien luovutustiedot olikin toimitettu suhteellisen pian luovutuksen jälkeen Suomen Punaiselle Ristille.¹²⁴⁵

Huhtikuussa 1943 päämajan järjestelyosasto määräsi kotijoukkojen esikunnan antamaan Suomen Punaiselle Ristille tietoja sotavankien luovutuksista "Saksaan ja mahdollisesti muihinkin ulkovaltoihin" Suomen Punaisen Ristin kortistojen täydentämistä varten. Päämajan sotavankitoimisto sopi myös päämajan valvontaosaston kanssa siitä, että valvontaosaston saksalaisille luovuttamien sotavankien luettelot lähetettäisiin päämajan sotavankitoimistolle, joka puolestaan lähettäisi luettelon Suomen Punaiselle Ristille.¹²⁴⁶

Noin sadan valvontaosaston saksalaisille luovuttaman sotavangin tiedot päätyivät Suomen Punaiselle Ristille 29.5.1943 päivätysssä listassa, mistä syystä monen luovutetun Suomen Punaisen Ristin sotavankikortissa on luovutuspäiväksi merkitty 29.5.1943.

Kesällä 1943 sotavankileiri 3:n päällikkö tiedusteli päämajan valvontaosastolta, mitä hänen tulisi ilmoittaa Suomen Punaiselle Ristille Ksenia Molodetskajan tapauksesta. Sotavankileiri 3:lta oli lähetetty Suomen Punaiselle Ristille erikseen luettelot sotavankileirillä olevista ja valvontaosaston käyttöön luovutetuista sotavangeista. Kun Suomen Punainen Risti oli verrannut luetteloja, se oli huomannut, että valvontaosastolle luovutetuksi ilmoitettu sotavanki Molodetskaja oli myös ilmoitettu sotavankileiri 3:lla kuolleeksi.

Leirin päällikkö epäili, että asia oli arkaluonteinen ja pyysi siksi toimintaohjetta valvontaosastolta. Ohjeeksi ilmeisesti annettiin, että Suomen Punaiselle Ristille tuli ilmoittaa Molodetskajan kuolleen sotavankileiri 3:lla, sillä niin sotavankileirin päällikkö ilmoitti Suomen Punaiselle Ristille vielä kuukautta myöhemmin.

¹²⁴⁵ Suomen Punainen Risti, sotavankitoimisto, Nro 4178 Kotijoukkojen esikunnan Järj. os. 1b.:lle 10.3.1943, KotijE svstso, Fa 23, KA; luovutettujen nimiluetteloiden lähettäminen Suomen Punaiselle Ristille, esim. Kotijoukkojen esikunta, nro 3936.Järj. 1b. Suomen Punaisen Ristin sotavankitoimistolle 5.6.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 7, KA.

¹²⁴⁶ SPR:n sotavankitoimiston kirjelmä nro 4178/1943 10.3.1943, KotijE svstso, Fa 20, KA; PM järjestelyosaston kirjelmä nro 599/järj.4./sal. 17.4.1943, T19654/F6, KA; PM valvontaosaston vastavakoilutoimiston kirjelmä nro 7179/Valv.2/sal. 29.5.1943, SPR, sotavankitoimisto, Ea 13, KA; PM järjestelyosaston kirjelmä nro 842 /järj.4/sal. 31.5.1943, SPR, sotavankitoimisto, Ea 13, KA.

Kun Suomen Punainen Risti sitten vaati–Geneven sopimuksen mukaisesti–Molodetskajan kuolintodistusta, leirin päällikkö joutui myöntämään, että Ksenia Molodetskaja oli asiaa "lähemmin tutkittaessa" luovutettu saksalaisille sotilasviranomaisille, joilta saadun tiedon mukaan hän oli kuollut 22.9.1942. Siten häntä koskevaa kuolintodistusta ei voitu sotavankileiri 3:sta lähettää.¹²⁴⁷

Suomen Punaisen Ristin sotavankitoimisto osoitti kiitettävää tarkkanäköisyyttä yhdistäessään Kovaljovin, Molodetskajan, Samusjevin ja Poroshinin kuolemantapaukset saksalaisille luovutettujen sotavankien luettelossa esiintyviin samannimisiin henkilöihin. Suomen Punainen Risti tiedusteli päämajan järjestelyosastolta, pitikö asia käsittää siten, että mainitut sotavangit olivat kuolleet saksalaisille luovuttamisen jälkeen.

Päämajan järjestelyosasto välitti kysymyksen edelleen valvontaosastolle, joka ilmoitti, että mainitut sotavangit oli luovutettu saksalaisille sotilasviranomaisille, joilta saadun tiedon mukaan he olivat kuolleet päivämäärillä 29.10.1941 (Mihail Ivanovitch Poroshin ja Vasili Lukjanovitsh Kovaljov), 17.2.1942 (Aleksi Anatoljevitsh Samusjev) ja 22.9.1942 (Ksenia Feodorovna Molodetskaja). Kuolinsyitä ei ilmoitettu.

Koska Suomen Punaisen Ristin sotavankitoimistolle ei ollut ilmoitettu tarkkoja luovutuspäiviä tai se oli merkinnyt luovutuspäivät väärin osaan sotavankikorteista, se ei voinut tietää, että sotavankien kuolinpäivä oli sama kuin se päivä, jona heidät luovutettiin saksalaisille.¹²⁴⁸

Harvojen salaisuus

Tiedetään, että valvontaosasto ei pyytänyt kirjallista lupaa päämajan sotavankitoimistolta tai kotijoukkojen esikunnalta sotavankien luovuttamiseksi saksalaisille. Kummankaan näistä kirjediaareista vuosilta 1941–1942 ei löydy merkintöjä kirjeistä, joissa asiaa olisi käsitelty.

Tämä ei kuitenkaan tarkoita, etteikö sekä päämajassa että kotijoukkojen esikunnassa olisi ollut henkilöitä, jotka tiesivät valvontaosaston luovutuksista ainakin periaatteellisella tasolla. Muutenhan esimerkiksi sotavankien siirtoon tarvittavan rautatiekaluston tilaukset eivät olisi onnistuneet, sillä ne hoiti päämajan sotavankitoimisto. Luovutuksista tietoisten piiri oli kuitenkin pieni eikä asiaa haluttu selvittää yhdellekään ylimääräiselle henkilölle.

Siksi vuosina 1942–1943 kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimiston ja vuosina 1943–1944 päämajan sotavankikomentajan esikunnan päällikkönä toiminut everstiluutnantti Voldemar Fabricius ei saanut tietää valvontaosaston sotavankiluovutuksista.

¹²⁴⁷ Sotavankileiri 3:n kirjelmät nro 600/III/41.sal. ilman päiväystä, nro 733/III/4a.sal. 29.6. ja nro 914/III2a. 15.7.1943, T6862/3, KA; Mikkola T 1976, s. 17–18.

¹²⁴⁸ PM valvontaosaston vastavakoilutoimiston kirje nro 9014/Valv.2/sal. Päämajan sotavankitoimistolle 4.7.1943, T19654/F6, KA; SPR:n sotavankitoimiston kirje PM:n järjestelyosastolle 28.6.1943, T19659/B17, KA.

Kun valvontaosastolle luovutetut sotavangit roikkuivat edelleen sotavankileiri 3:n vankiluetteloissa syksyllä 1943, Suomen Punainen Risti kysyi päämajan sotavankikomentajan esikunnalta, oliko mainittuja sotavankeja pidettävä saksalaisille luovutettuina, kuten päämaja jo toukokuussa 1943 oli ilmoittanut.

Fabricius ilmoitti Suomen Punaiselle Ristille tammikuun lopussa 1944, ettei "mainittuja vankeja ole luovutettu päämajan valvontaosaston käyttöön yhtä vähän kuin muidenkaan sotavankileirien vankeja" ja että vangit kuuluvat edelleen sotavankileiri 3:n kirjoihin. Samana päivänä Fabricius ilmoitti melko jyrkkään sävyyn sotavankileiri 3:n johtajalle, että sotavankileiri 3:n kirjoissa olevia vankeja ei ole luovutettu valvontaosaston tai kenenkään muunkaan käyttöön, koska sotavankikomentajan esikunta ei ole antanut käskyä sotavankien siirrosta. Fabricius muistutti vielä, että "siirroista, käyttöön luovuttamisesta j.n.e. määrää yksin Sv.kom.E."

Asia ei kuitenkaan jäänyt tähän. Kapteeni Paavo Simonen sotavankikomentajan esikunnasta ilmoitti Suomen Punaiselle Ristille 22.2.1944, että sotavankileiri 3:n lähettämässä nimiluettelossa olevat valvontaosaston käyttöön siirretyt sotavangit tosiaan olivat Saksan sotilasviranomaisille luovutettuja ja heidät oli poistettu sotavankileiri 3:n kirjoista. Kirjeen toisena allekirjoittajana on toimistoupseeri Martti Pernaja.¹²⁴⁹

Miika Kallatsa tulkitsee sotavankikomentajan esikunnan kannanotot arvoituksellisiksi, vaikka selitys on yksinkertainen: todellinen asiointi oli helpointa ilmoittaa Suomen Punaiselle Ristille sotavankikomentaja Fabriciuksen tietämättä. Siksi Paavo Simosen allekirjoituksen kohdalla lukee "Käskystä: Komento- ja järjestelyasiain toimiston päällikön p.o."¹²⁵⁰

Sotavankileiri 3 toimitti normaaliin tapaan sotavankien viikkoilmoitukset kotijoukkojen esikunnalle koko toimintansa ajan. Näihin ilmoituksiin on selvästi merkitty sekä päämajan valvontaosastolta tulleet että sen haltuun siirretyt sotavangit. Tuolloin kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimistossa työskennellyt luutnantti Pernaja ilmoitti viimeisen luovutuserän jälkeen sotavankileiri 3:lle, että valvontaosastolle luovutetut vangit pidettäisiin vielä toistaiseksi leirin kirjoissa.¹²⁵¹

Kotijoukkojen esikunnassakin on siis ollut henkilö tai henkilöitä, jotka ovat tienneet, että päämajan valvontaosaston käyttöön oli luovutettu kaikkiaan yli 500 sotavankia, joita ei ollut palautettu sotavankileiri 3:lle tai siirretty millekään muullekaan kotialueen vankileirille.

Näiden vankien henkilöllisyys ei ollut kotijoukkojen esikunnan tai sotavankien rekisteröintiä hoitaneen Suomen Punaisen Ristin

¹²⁴⁹ SPR:n kirjelmä nro 9028 25.1.1944, PM sv.kom.E. kirjelmät nro 571/Sv.1/sal. 31.1.1944 ja 22.2.1944, T19656/F20, KA; Kallatsa 2009, s. 110–113.

¹²⁵⁰ Päämaja, sotavankikomentajan esikunta, nro 571/Sv.1. Suomen Punaisen Ristin sotavankitoimistolle 22.2.1944, T19656/F20, KA.

¹²⁵¹ Sotavankileiri 3:n diaarit, T 6861/1–2, KA; sotavankileiri 3:n sotavankitilanneilmoitus nro 38/42 20.9.1942, T6861/8, KA.

sotavankitoimiston tiedossa. Vuosina 1941–1942 Suomen Punaiselle Ristille ei toimitettu lainkaan sotavankileiri 3:lla rekisteröityjen sotavankien sotavankikortteja tai luetteluita sinne muualta siirretyistä sotavangeista.

Siitä huolimatta Suomen Punaisella Ristillä oli lukumäärätieto sotavankileiri 3:lla olleista vangeista, sillä kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto lähetti Suomen Punaiselle Ristille viikoittain koosteen kaikkien kotialueiden leirien sotavankitilanneilmoituksista. Leireiltä, joista lähetettiin sotavangeja sotavankileiri 3:lle, ilmoitettiin Suomen Punaiselle Ristille sotavankien siirrosta joko ilmauksella ”svl 3:n” tai ”Päämajan kuulusteltavaksi”. Sotavankileiri 3 ei ilmoittanut edes sotavankien kuolintapauksista suoraan Suomen Punaiselle Ristille, vaan kuolintodistukset lähetettiin kotijoukkojen esikunnalle. Sieltä vain osa niistä päätyi Suomen Punaiselle Ristille.¹²⁵²

Sotavankiluovutusten loppumisen jälkeenkin vallitsi jonkinlainen hiljainen sopimus siitä, että sotavankileiri 3 oli jotenkin erityinen. Valvontaosasto torjui päättäväisesti kotijoukkojen esikunnan ehdotuksen sotavankileiri 3:n liittämisestä ”kurileiri” 24:een vuoden 1943 alussa, kun sotavankileiri 3:n yhteyteen perustettiin partisaaneille ja vakoojille tarkoitettu leiri 3A. Valvontaosasto perusteli sotavankileiri 3:n paremmuutta muun muassa sillä, ettei leiriltä ollut karannut vielä yhtään vankia. Valvontaosastolle oli ”tärkeätä vain se, että nämäkin sotavangit tehokkaasti eristetään ja säilytetään”.¹²⁵³ Kun heinäkuussa 1944 sotavankileiri 3 piti liittää ”kurileiri” 24:n, käsky peruttiin vain hieman myöhemmin vailla perusteluja.¹²⁵⁴

Sotavankiluovutukset ja Suomen suhde Neuvostoliittoon

Suomen ja Neuvostoliiton välisen sodan päättyminen Suomen tappioon vaikutti sotavankiluovutusten selvittelyyn ja niistä muodostuneeseen käsitykseen.

Sotavankiluovutusten tiedettiin olevan Neuvostoliittoa kiinnostava kysymys, sillä aselevon solmimisen jälkeisenä päivänä 5.9.1944 kotijoukkojen esikunnasta annettiin puhelinsanoma Suomen Punaisen Ristin sotavankitoimistolle. Siinä pyydettiin lähettämään kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimistolle luettelot 1) saksalaisilta sotilasviranomaisilta Suomeen luovutetuista sotavangeista, 2) saksalaisille sotilasviranomaisille luovutetuista sotavangeista, 3) vapaaehtoisina Suomen armeijassa palvelleista

¹²⁵² SPR:n sotavankitoimiston kirjelmä nro 3626 vuodelta 1943 Kotijoukkojen Esikunnalle 11.1.1943, KotjE svstso, Fa 23, KA; Sotavankileiri 3:n diaarit, T 6861/1–2, KA.

¹²⁵³ Kujansuu 1999, s. 36; PM valvontaosaston kirje nro 16907/Valv.2/sal. Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimistolle 2.12.1942, KotjE svstso, Fa 23, KA; PM valvontaosaston kirje nro 810/Valv.2/sal Päämajan järjestely 4:lle 16.1.1943 liitteineen, KotjE svstso, Fa 24, KA. Kujansuun mukaan sotavankileiri 3A olisi tosin perustettu vuonna 1942.

¹²⁵⁴ Myllymäki 2013, s. 73.

sotavangeista, 4) sotavankileiri 3:sta saksalaisille luovutetuista sotavangeista, 5) siviilivankeina internoiduista ja 6) karkureista.¹²⁵⁵

Samana päivänä eli 5.9.1944 sotavankikomentajan esikunta antoi sotavankileiri 3:lle puhelinsanomman, jonka perusteella sotavankileiri 3:n päällikkö Lauri Holopainen laati luettelon Saksan sotilasviranomaisille luovutetuista ja heiltä vastaanotetuista sotavangeista koko sodan ajalta. Holopainen toimitti jo 6.9.1944 355 nimeä käsittävän luettelon ”PM:n Val.os:n edustajalle SV.leiri 3:ssa” luovutetuista sotavangeista. Holopainen valitteli tietojen ”eräitä puutteellisuuksia”, koska ”vangit ovat saavuttamattomissa”.¹²⁵⁶

Syyskuussa 1941 moni suomalainen katsoi parhaaksi siirtyä Ruotsiin. Myös sotavankileiri 3:n päällikkö Lauri Holopainen pakeni 29.9.1944 Ruotsiin ja palasi sieltä vasta toukokuussa 1945.¹²⁵⁷ Holopaisen pakeneminen lienee liittynyt sotavankileiri 3:n toimintaan yleensä. Siihen liittyviä mahdollisia laittomuuksia selviteltiin sodan jälkeen korkeinta oikeutta myöten.¹²⁵⁸

Holopainen kertoi sodanjälkeisessä kuulustelussa vuonna 1946, että sotavankileiri 3:lla säilytettiin ”vieläpä kuolemaantuomittuja vankejakin”. Suomalaisissa alioikeuksissa kuolemaan tuomittuja ylioikeuden päätöstä odottavia sotavangeja säilytettiin yleensä vankeinhoitolaitoksen alaisissa vankiloissa. Ainoassa tunnetussa tapauksessa, jossa kuolemaan tuomittua säilytettiin sotavankileirillä, päämajan valvontaosasto piti käytäntöä huonona ja olisi halunnut siirtää tuomitun lääninvankilaan. Holopaisen lausunnosta – jota hän ei enää seuraavissa kuulusteluissa toistanut – herää väistämättä ajatus siitä, että maininnalla viitattiin valvontaosaston saksalaisille luovuttamiin vankeihin.¹²⁵⁹

Virallinen totuus valvontaosaston sotavankiluovutuksista muodostui heti jatkosodan päätyttyä, kun sotavankiluovutuksia selviteltiin Liittoutuneiden valvontakomission vaatimuksesta joulukuusta 1944 alkaen. Neuvostoliiton ja Iso-Britannian yhteinen Liittoutuneiden valvontakomissio valvoi välirauhansopimuksen toimeenpanoa syyskuusta 1944 alkaen. Käytännössä Neuvostoliitto määräsi valvontakomission toiminnasta.

Yksi komission päätehtävistä oli Suomessa olleiden Neuvostoliiton kansalaisten palauttaminen kotimaahansa tutkittaviksi ja rangaistaviksi. Suurimpia ryhmiä olivat neuvostosotavangit ja Inkerin siirtoväki. Vallinneessa poliittisessa tilanteessa Suomi oli täysin valvontakomission määräysvallan alaisena.¹²⁶⁰

Valvontakomission huomio kiinnittyi sotavankiluovutuksiin, kun sotavankileirillä 1:llä olleita sotavangeja kuulusteltiin lokakuussa 1944 heidän

¹²⁵⁵ Apudiaari/Kotijoukkojen esikunta, 5.9.1944 12532/s.13460, SPR, sotavankitoimisto, Ab2, KA.

¹²⁵⁶ Sotavankileiri 3, nro 876/III a.sal päämajan sotavankikomentajan esikunnan sv.1:lle 6.9.1944, T19659/B18, KA.

¹²⁵⁷ Valpon pääosasto, henkilökortti (Holopainen Lauri Kustaa), KA.

¹²⁵⁸ Syyte sotavankileiri 3:lla tapahtuneista sotavankien ampumisista nostettiin vasta vuonna 1946, KKO 1401/714 VD 1946, KA.

¹²⁵⁹ KKO 1401/714 VD 1946, KA; Lindstedt 1998, s. 183, 200, 286, 413 ja 583–590.

¹²⁶⁰ Nevalainen 1990, s. 272–283, Turtola 1997, s. 9–14; Manninen 1997, s. 38–39, 46–54; Pohjonen 2011, s. 11–13. Valvontakomission toiminnasta Suomessa myös Blinnikka 1976.

palattuaan Neuvostoliittoon. Tällöin kävi ilmi, että osa leirillä olleista sotavangeista oli siirretty tuntemattomaan paikkaan sodan aikana.

Joulukuussa 1944 valvontakomissio vaati suomalaisia selvittämään 88 nimeltä mainitun sotavankileiri 1:llä olleen sotavangin olinpaikan. Heitä ei ollut palautettu Neuvostoliittoon sodan jälkeen.¹²⁶¹ Puolustusvoimien pääesikunnan yhteysosasto päällikkönään eversti Ilmari Karhu sai epäkiitolliseksi tehtäväkseen selvittää valvontakomission vaatimuksissa esiintyneiden henkilöiden tiedot.¹²⁶²

Vastauksena sotavankien olinpaikkaa ja Neuvostoliittoon palauttamattomuuden syytä koskevaan valvontakomission tiedusteluun yleisesikunnan päällikkönä toiminut kenraali Aksel Airo ilmoitti 22.12.1944, että "mainitut sotavangit on luovutettu saksalaisten pyynnöstä ja suullisen sopimuksen perusteella, joka edellytti, että suomalaiset luovuttavat saksalaisille heidän toivomansa sotavangit. Suomalaisten tarkoituksena oli tämän kautta saada suomenkielentaitoista ja käyttökelpoista työvoimaa, josta tähän aikaan oli erittäin suuri puute".¹²⁶³

Ulkoasiainministeriö pyysi asiasta lisäselvitystä jo samana päivänä todeten saaneensa selville, että osa kysytyistä sotavangeista oli luovutettu saksalaisille vuosina 1941–1942. Paitsi että ulkoministeriö pyysi tarkkoja tietoja siitä, mistä syystä ja mitä varten ja millä oikeudellisilla perusteilla luovutus oli tehty, se pyysi selvitystä siitä, oliko mahdollisesti myös muita sotavangeja luovutettu saksalaisille. Yhteysosasto hoiti asian välittämisen yleisesikunnan päällikölle ja totesi lennätinsanomassaan, että lisätiedusteluja tehtiin siltä varalta, että venäläiset halusivat lisätietoja asiasta.

Pääesikunta vastasi tiedusteluun joulupäivänä 1944 viestillä, jonka sisältö oli se, että ketään, joka tuntisi asian perusteellisesti, ei ollut tavoitettu. Jatkosodan alussa tiedusteluosaston päällikkönä toiminut kenraalimajuri Lars Melander oli kuitenkin tiennyt, että syksyllä 1941 Suomen päämajaan oli saapunut everstiluutnantin arvoinen Saksan tiedustelu- tai valvontaviranomaisten edustaja, joka oli ehdottanut sotavankien vaihtoa. Saksalaiset kaipasivat sotavangeja, jotka voisivat antaa tietoja NKVD:stä. Saksalaisille luovutettujen listat olivat entisen sotavankikomentajan eversti Malmin hallussa.¹²⁶⁴

Kun joulun pyhien vuoksi sen paremmin sotavankien vaihdosta vastanneita tahoja kuin valvontaosaston sotavankiluovutuksista tienneitä henkilöitä ei tavoitettu, onnistuttiin valvontakomissiolle annetuissa vastauksissa yhdistämään kaksi eri luovutustyyppiä. Sekava selitys vieritti vastuun tuntemattomille tahoille.

¹²⁶¹ Liittoutuneiden Suomessa olevan Valvontakomission puheenjohtajan sijaisen kenraaliluutnantti Savonenkovin muistio nro 85 Suomen ulkoasiainministerille 13.12.1944 liitteineen, T19498/22, KA.

¹²⁶² Pv PE:n Yht.os.n kirjelmä KD nro 305/15a 25.12.1944, T19498/22, KA.

¹²⁶³ Muistio nro 85 13.12.1944, lähettäjä Liittoutuneiden Suomessa olevan valvontakomission puheenjohtajan sijainen, kenraaliluutnantti Savonenkov, Pv PE:n yhteysosaston kirjelmä KD nro 281/15 a 22.12.1944, T19498/22, KA.

¹²⁶⁴ Ulkoasiainministeriön kirjelmä nro B.597. 22.12.1944, Pv PE:n Yht.os:n lennätinsanoma nro 292/151 23.12.1944, Pv PE:n Yht.os.n kirjelmä KD nro 305/15a 25.12.1944, T19498/22, KA.

Seuraavana vuonna asian selvittämistä jatkettiin. Pääesikunnan yhteysosaston päällikkö eversti Karhu ilmoitti ulkoasiainministeriölle 2.1.1945, että ”sotavankien luovutus saksalaisille on saanut alkunsa saksalaisten sotilasviranomaisten taholta tehdystä aloitteesta. Tästä kehittyneet neuvottelut ovat ilmeisesti olleet suullisia, koska mitään kirjallisia muistiinpanoja ei ole löydetty. Kun sitä tai niitä henkilöitä, jotka ovat olleet suorassa neuvottelukosketuksessa saksalaisten kanssa ei ole tavattu, ei täyttä selvyyttä luovutuksen alkuvaiheista ja perusteista ole saatu. Todennäköistä kuitenkin on, että heti alusta alkaen on kysymys ollut sotavankien vaihdosta. Tätä tukee mm. se, että myöhemmin asia on käytännössä kehittynyt vaihdoksi ilman, että olisi käyty mitään uusia periaatteellisia neuvotteluja saksalaisten kanssa”.

Edelleen eversti Karhu selvitti, että ”saksalaiset vuorostaan halusivat ainakin ensimmäisissä ryhmissä sotavankeja, jotka voisivat antaa heille täydentäviä tietoja venäl. NKVD:stä ja myöhemmin valtaamiensa alueiden ukrainalaisia, valkovenäläisiä ja vähemmistökansallisuuksiin kuuluvia [sotavankeja]”.

Kirjeestä saa sen kuvan, että Karhu piti valvontaosaston luovutuksia sotavankivaihdon osana. Hän selitti luovutettujen vankien vastaanotettuja suurempaa lukumäärää sillä, että suomalaisille kelpasivat vain suomea puhuvat vangit, koska heidän käyttämisensä työvoimana oli kielen perusteella helpompaa.¹²⁶⁵ Karhu saattoi jopa pitää selvitystään tyhjentävänä, sillä hän oli ollut koko jatkosodan ajan rintamapalveluksessa eikä todennäköisesti tuntenut aihetta ennalta.

Kirjeen jakelu meni myös kenraali Erik Heinrichsille, joka oli allekirjoittanut sotavankien vaihtoa koskevat käskyt. Hän, kuten kukaan muukaan, ei nähnyt aiheelliseksi korjata eversti Karhun käsityksiä. Voi epäillä, että päämajan esikuntapäällikkönä hän tiesi jotakin valvontaosaston sotavankiluovutuksista.

Yhteysosaston tehtävä oli hankala, sillä osa luovutuksiin osallisista oli tosiaan tavoittamattomissa. Päämajan valvontaosaston päällikkönä vuosina 1941–1942 ollut Kustaa Rautsuo oli siirtynyt Ruotsiin sodan jälkeen, kuten monet muutkin päämajan tiedusteluosaston palveluksessa sodan aikana olleet henkilöt.

Uudenvuodenaattona 1944 eversti Karhu pyysi lisätietoja sotavankien luovutuksesta valvontaosaston entiseltä päälliköltä eversti Matti Ropposelta, joka oli jatkosodan aikana valvontaosastossa palvelleista upseereista korkearvoisin tavoitettavissa ollut. Tuolloin rajavartiolaitoksen esikunnassa toiminut Ropponen kirjoitti vastaukseksi muistion, jossa hän pesi kätensä valvontaosaston sotavankiluovutuksista. Muistio ei vastannut Ropposen tietoja tapahtuneesta, sillä kuten edellä on todettu, Ropponen oli itse allekirjoittanut suuren osan sotavankileiri 3:n liittyvistä käskyistä.

¹²⁶⁵ Puolustusvoimain pääesikunnan yhteysosaston kirjelmäKD 380/3a 2.1.1945, T 19663/F1, KA.

Valvontakomissiota varten laatimassaan muistiossa Ropponen muisteli, että valvontaosaston silloinen päällikkö eversti Kustaa Rautsuo oli tiedottanut syyskesällä 1941, ehkä heinä-elokuun vaihteessa, että ”Kotij.E perustaa erikoisen sv.leirin, mihin kootaan muista leireistä kaikki komissaarit, politrukkit ja vastaavat, että nämä tullaan luovuttamaan saksalaisille, jotka kokoavat yhteen kaikki Suomen eri rintamilla sotavangiksi saadut poliittiset toimihenkilöt voidakseen yhtenäisesti tutkia ko. henkilöitä ja saadakseen täydellisen kuvan NKVD:n (GPU:n) toimintatavoista, ja että näin luovutettujen sotavankien tilalle Suomi tuli saamaan Saksalta suomensukuisia sotavankeja”.

Ropposen selostuksen mukaan ”luovutettavaksi nimettiin sellaisia sotavankeja, joihin nähden PM:n tied.os:n tai muiden elimien kuulustelut olivat jo päättyneet. Suomensukuisista sotavangeista luovutettiin vain joitakin sellaisia, jotka näyttivät erityisen sopivilta saksalaisten tutkimustyön kannalta. Samoin ei luovutettu sellaisia muita kansallisuuksia olevia sotavankeja, joiden toiminta poliittisina työntekijöinä näytti kyseenalaiselta.” Ropponen mainitsee vielä, että ”luovutettavat poliittiset sotavangit nimesi Valv.os.”.¹²⁶⁶

Nämä selitykset ja ennen kaikkea se, että valvontakomission esittämän nimiluettelon vankien vaiheista annettiin selvitys, tyydyttivät valvontakomissiota. Valvontakomission edustajat olivat ensisijaisesti kiinnostuneet vielä Suomessa olleiden sotavankikarkurien palauttamisesta kotimaahansa eikä niinkään siitä, miksi sotavangit luovutettiin saksalaisille. Saksalaisille luovutetuiksi ilmoitettujen sotavankien sotilaskantakortteihin tehtiin Neuvostoliitossa merkinnät siitä, että he olivat ”palvelleet saksalaisten parissa” siltä varalta, että he palaisivat kotimaahansa.¹²⁶⁷

Kun valvontakomissio oli saanut lopulliset luettelot luovutetuista sotavangeista kesä-heinäkuussa 1945¹²⁶⁸, valvontakomission suurin kiinnostus laimeni. Se keskittyi vaatimaan Heimopataljoona 3:ssa ja Erillinen Pataljoona 6:ssa palvelleiden Neuvostoliiton kansalaisten palauttamista. Saksalaisille luovutettuja sotavankeja ei kuitenkaan unohdettu, vaan yksittäisten Neuvostoliittoon palauttamattomien vankien tietoja kyseltiin vielä vuosia.¹²⁶⁹

Vaikka pääesikunta vakuutti valvontakomissiolle, ettei ketään valvontaosaston luovutuksista tietävää saatu käsiin, vastaus ja vastaajat olivat koko ajan yhteysosaston ulottuvilla. Valvontakomission kanssa neuvotellut pääesikunnan yhteysosaston päällikkö eversti Ilmari Karhu tiedotti sotavankikomentajana toiminutta eversti Sulo Malmia valvontakomission

¹²⁶⁶ Eversti Matti Ropposen selostus eräitten sotavankien luovutuksesta saksalaisille 3.1.1945, T19499/37, KA; Panschin 2000, s. 94–95.

¹²⁶⁷ Esim. Boris Kasjanovitsh Fishstein; Tsamo 33–594260–7 ja siihen tehty merkintä ”vankina Suomessa 28.10.1941 lähtien”, ”palveli saksalaisilla”, ilmoitus 013009/23.3.1945.

¹²⁶⁸ Puolustusvoimien pääesikunta, sotavankikomentajan esikunnan selvityselimen kirjelmä nro 1571/Sv.1. LVK:lle 2.7.1945, T10805/17, KA.

¹²⁶⁹ Esim. Puolustusvoimien pääesikunnan ulkomaaosaston kirjelmä LVK:lle 9.6.1947 koskien joulukuussa 1943 alas ammutun Li-2 -koneen miehistöä, T19503/8, KA.

kyselystä erikseen puhelimitse heti kun siitä tuli tieto ulkoasiainministeriöstä. Herää kysymys, miksi näin tehtiin, jos Malmilta ei kuitenkaan pyydetty lausuntoa—Malm tosin oli saanut omasta pyynnöstään eron puolustusvoimien palveluksesta 31.12.1944.

Malm ei näytä millään lailla puuttuneen pääesikunnan vastaukseen, vaikka tiesi, että valvontaosaston luovutuksissa oli kyse aivan muusta. Jatkosodan aikana Suomen sotilasasiamiehenä Tukholmassa toiminut, Stella Polaris -operaation myötä Ruotsiin siirtynyt eversti Martin Stewen nimittäin oli kuullut Malmilta syksyllä 1944 ”venäläisten politrukkien ja komissaarien saksalaisille luovuttami[se]sta Sallaan, jossa ne saksalaisten toimesta surmattiin”.¹²⁷⁰

Valvontakomissio kyseli talven ja kevään mittaan lisätietoja valvontaosaston saksalaisille luovuttamista vangeista. Se sai eversti Malmin huolestumaan omasta asemastaan.

Malmilla ei itsellään ollut osuutta valvontaosaston sotavankiluovutuksiin muutoin kuin sivustakatsojana, sillä hän oli ollut jalkaväkirykmentti 11:n komentajana jatkosodan alusta marraskuun alkuun 1941. Marraskuusta 1941 kesäkuuhun 1942 Malm oli sotasairaalassa potilaana vaikeiden paleltumavammojen vuoksi. Hänet määrättiin vasta perustetun päämajan järjestelyosaston päälliköksi 16.6.1942. Siinä asemassa hän oli varmasti tullut tietoiseksi valvontaosaston sotavankiluovutuksista.¹²⁷¹

Toukokuussa 1945 Malm pyysi, että suoritettaisiin ”tutkimus, jonka kautta määriteltäisiin, mistä seikoista sotavankiasioissa ja sotavankien käsittelyssä on katsottava vastuun lankeavan päämajan sotavankikomentajan esikunnalle ja mistä päämajan valvontaosastolle. Tässä yhteydessä olisi erikoisesti määriteltävä: 1. Valvontaosaston osuus sotavankien sijoittamiseen nähden Sotavankileiri 3:een sekä sotavankien hoitoon ja käsittelyyn nähden Sotavankileiri 3:ssa. 2. Valvontaosaston toiminta muissa sotavankileireissä. 3. Valvontaosaston osuus sotavankien poliittiseen määrittelyyn (luokitteluun) nähden. 4. Valvontaosaston perustelut siitä, minkä mukaan määriteltiin ne sotavangit, jotka luovutettiin saksalaisille Pohjois-Suomeen”.

Kyseessä oli tiukasti sisäinen tutkimus, sillä asiakirja laadittiin vain viitenä kappaleena, joista kaksi jaettiin komentoesikunnan päällikölle, yksi kenraaliluutnantti Harald Öhquistille, yksi Malmille ja yksi puolustusvoimain pääesikunnan yhteysosastolle.¹²⁷²

Asiasta tietoisten piiri ei laajennut, sillä tehtävää suorittamaan valittiin Öhquist. Hän oli ollut yhteysupseerina Saksan päämajassa jatkosodan alusta maaliskuuhun 1942, jolloin hän siirtyi Kannaksen ryhmän komentajaksi. Keväällä 1944 hänet siirrettiin sotilaskoulutuksen ylitarkastajaksi päämajaan. Öhquist oli siis ollut syrjässä sotavankiasioiden hoidosta koko jatkosodan ajan.

¹²⁷⁰ Valpo II amp XVI A, Muistio, laadittu eversti K. Vaalan käydessä Tukholmassa keväällä 1945 mm. tarkoituksella puhutella eversti Steweniä, s. 5, KA; Silvennoinen 2008, s. 328.

¹²⁷¹ Puolustuslaitoksen kantakortti ja nimikirja, Malm Sulo Aate, s. 4.7.1895, KA.

¹²⁷² Puolustusvoimain pääesikunnan yhteysosasto, KD nro 2702/15 31.5.1945, T19663/F6, KA.

Hänellä oli kuitenkin vankka kokemus hankalien asioiden selvittämisestä, sillä Öhquist oli suorittanut useita puolustusvoimien sisäisiä selvitystehtäviä kesän ja syksyn 1944 aikana. Öhquist avusti myös oikeuskansleria eräiden upseerien mahdollisten sotarikossyytteiden selvittelyssä. Syksyllä 1944 Öhquist lähetettiin vielä Ruotsiin hoitamaan Stella Polaris -operaation jälkiselvittelyä yhdessä Ruotsin puolustusvoimien edustajien kanssa.¹²⁷³

Malmin vireille panemaa asiaa selvittäessään Öhquist sai tietoja eversti Malmin lisäksi valvontaosaston vastavakoilutoimiston entiseltä päälliköltä Matti Ropposelta ja päämajan järjestelyosaston päällikkönä 10.6.1941–14.6.1942 toimineelta, huhtikuussa 1945 puolustusvoimain palveluksesta eronneelta kenraalimajuri Selim Isaksonilta.

Ei ole ihme, että Öhquist tavattuaan Ropposen ja Malmin kirjoitti päiväkirjaansa "saken komplicerad".¹²⁷⁴ Öhquistin raportti ei ole säilynyt tai ainakaan löytynyt. Tässä tapauksessa muistion hävittäminen vaikuttaa tarkoitukselliselta.

Valvontakomissio kyseli yksittäisten, lähinnä päämajan tiedusteluosaston kautta luovutettujen sotavankien vaiheista vielä heinäkuussa 1945,¹²⁷⁵ mutta muuten suomalaisten antamat selvitykset näyttivät riittävän.

Luovutuksiin osalliset huokasivat helpotuksesta. Ruotsiin syksyllä 1944 siirtyneet valvontaosaston entinen päällikkö Kustaa Rautsuo ja sotavankileiri 3:n päällikkö Kustaa Holopainen palasivat Suomeen seuraavana vuonna. Kustaa Holopainen sai vastata toiminnastaan sotavankileiri 3:n päällikkönä oikeudessa, mutta Kustaa Rautsuo ei joutunut syytteeseen.¹²⁷⁶

Ne, joiden tietoon valvontaosaston toiminnan laittomuus tuli, eivät halunneet puuttua siihen. Vaikka valvontaosaston sotavankiluovutukset olisivat voineet paljastua jo sodan aikana, intressi luovutusten salassa pitoon oli riittävän monella taholla. Valvontaosaston lisäksi pelissä oli päämajan sotavankihallinnon ja kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimiston maine ja laajemmin tietysti koko maan maine.

Sodan jälkeen valvontaosaston sotavankiluovutukset olisivat saattaneet muodostua ongelmaksi Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa. Suomalaisten onneksi Neuvostoliitto ei saanut selville luovutusten koko kuvaa, joten kaikkien sotavankien luovutukset voitiin niputtaa yhteen. Samanaikaiset sotavankien vaihdot ja luovutukset Suomen sotavankihallinnon määräyksestä hälvensivät epäluuloja, sillä niiden takana olivat aivan muut syyt.

Liittoutuneiden valvontakomissio kysyi oikeita miehiä mutta väärästä syystä sodan päättymisen jälkeen, sillä Neuvostoliitto oli kiinnostunut vain omien miestensä saamisesta tuomiolle yhteistoiminnan vuoksi. Saksalaisille luovutetut eivät kiinnostaneet luovuttajan syyllisyyden näkökulmasta, sillä

¹²⁷³ Tapola ja Karjalainen 2013, s. 281-285, 291, 294-295.

¹²⁷⁴ Lipponen 1996, Harald Öhquistin kalenterimerkintä 2.6.1945, Pk 1205/17, KA.

¹²⁷⁵ Puolustusvoimain pääesikunta, yhteysosasto, kirje nro 61 liittoutuneiden valvontakomissiolle 20.7.1945, T19503/7, KA.

¹²⁷⁶ Kujala 2008, s. 265–266; Sana 2003, s. 370–372; KKO päätöstaltio 24.9.1946 ja akti 1006/514 VD 1946, KA; Helsingin poliisilaitoksen osoitetoimisto, osoitekortisto, Rautsuo, Kustaa, HKA.

luovutukset oletettiin osaksi Suomen tiedustelutoimintaa. Neuvostoliittoa kiinnostivat suomalaisten sotarikosten lisäksi saksalaisten kanssa tiedusteluyhteistyötä tehneet sotavangit, joten valvontaosaston sotavankiluovutukset oli helppo perustella tiedustelusyllällä.

Monilla suomalaisilla oli samanaikaisesti halu suojella tiedustelutoimintaan osallistuneita sotavankeja. Päämajan sisälläkin oli yhteistyötä monen eri saksalaisen sotilasviranomaisen kanssa, joten luovutukset Saksan siviilitiedustelulle eivät kiinnittäneet liikaa huomiota.

Liittoutuneiden valvontakomission oleskelu maassa vaikutti haluun, tarpeeseen ja mahdollisuuksiin selvittää luovutusten syitä ja niistä vastuullisia tahoja. Kuten Antti Kujala toteaa sotavankien surmia käsittelevässä teoksessaan, Suomessa opittiin sodan jälkeen varomaan suuren itänaapurin reaktioita. Myös sisäpoliittisessa mielessä varovaisuus oli järkevää mahdollisia sotarikoksia selviteltäessä.¹²⁷⁷

Oikeudellisia näkökohtia

”Sotavangit ovat vihollisen hallituksen, mutta eivät niiden yksityisten henkilöiden tai joukko-osastojen vallassa, jotka ovat heidät vanginneet.”

Haagin sopimus 1907, Maasodan lakeja ja tapoja koskeva ohjesääntö, II luku, 4. artikla.

Sotavankien luovutuksista käydyssä keskustelussa on esitetty erilaisia näkemyksiä luovutusten laillisuudesta. Kysymys on akateeminen, sillä näin kauan aikaa sitten tapahtuneiden asioiden selvittäminen tuomioistumisessa olisi turhaa jo senkin vuoksi, että luovutuksista päättäneet henkilöt ovat jo kuolleet.¹²⁷⁸

Aikalaisten käsityksiä luovutusten laillisuudesta voidaan selvittää jossain määrin jatkosodan aikana voimassa olleen kansallisen ja kansainvälisen lainsäädännön kautta. Suomi oli liittynyt Haagin kansainvälisen konferenssin maasodan laeista ja tavoista vuonna 1907 hyväksymään yleissopimukseen (IV yleissopimukseen) ja allekirjoittanut Geneven vuoden 1929 sopimuksen. Suomen valtiosääntöoikeudessa oli kuitenkin kansainvälisten sopimusten kansallisen sitovuuden suhteen niin sanottu dualistinen järjestelmä, eli valtiosopimukset eivät tulleet velvoittaviksi pelkästään sopimuksen solmimisella. Sopimukset oli saatettava voimaan kotimaisella lailla eli ratifioimalla ne.

Suomi oli saattanut vuoden 1907 Haagin sopimuksen itseään sitovaksi liittymällä sopimukseen ja ratifioimalla sen vuonna 1922. Geneven sopimus oli jatkosodan syttyessä edelleen ratifioimatta sotaväen rikoslain

¹²⁷⁷ Kujala 2008, s. 11–12.

¹²⁷⁸ ”Ihmislouvatusten rikosvastuu”, Vieraskynä, Jukka Lindstedt, HS 11.12.2003.

arestirangaistusta ja sotavangin karkaamista koskevien kansallisten lakien eroavaisuuksien vuoksi.

Sotaväen rikoslain 64 §:n mukaan ”Sotavanki, joka tekee teon saattaakseen valtakunnan tai liittovallan joukkoja vaaraan taikka auttaakseen tai suosiakseen vihollista, tuomittakoon kuolemanrangaistukseen”. Sotaväen rikoslain 65 §:n taas määräsi, että vankeudesta tai ehdollisesta vapaudesta paennut sotavanki, joka pakenemalla rikkoi kunniasanansa olla niin tekemättä, tuomittiin kuolemaan, elinkautiseen tai vähintään kahdeksan vuoden kuritushuonerangaistukseen.

Näiltä osin sotaväen rikoslaki oli ristiriidassa Geneven yleissopimuksen 46 artiklan 1 kappaleen kanssa. Sen mukaan sotavankeja ei saanut tuomita muunlaisiin rangaistuksiin kuin niihin, joita on säädetty samoista rikoksista sovellettavaksi asianomaisen maan omassa sotavoimassa palveleviin henkilöihin. Geneven yleissopimuksen 50 artiklan mukaan sotavankikarkurit olivat vain kurinpitörangaistuksen alaisia.¹²⁷⁹

Tilanne oli tiedossa jo Suomen liittyessä Geneven sopimukseen. Suomen sotaväen rikoslakia suunniteltiin 1930-luvun alkupuolella muutettavaksi niin, että Geneven sopimus voitaisiin ratifioida, mutta tätä ei missään vaiheessa toteutettu.¹²⁸⁰ Jukka Lindstedtin mukaan sotaväen rikoslain 64 ja 65 § olivat ristiriidassa myös Haagin IV yleissopimuksen kanssa, mutta sotien välisenä aikana ja sotien aikana ristiriitaa ei nähty.¹²⁸¹ Suomessa sotavangeille annettiin yleisesti myös raipparangaistuksia, jotka olivat Geneven yleissopimuksen vastaisia siinä missä kaikki muukin ruumiillinen kurittaminen.¹²⁸²

Haagin sopimuksen mukaan siihen sisältyvät määräykset olivat voimassa ainoastaan silloin, kun kaikki sotaa käyvät maat olivat hyväksyneet sopimuksen. Geneven sopimukseen vastaava rajoitusta ei sisältenyt, mutta Suomi ei katsonut Haagin ja Geneven sopimuksia jatkosodan aikana sitoviksi, koska Neuvostoliitto ei ollut hyväksynyt niitä. Se taas johtui siitä, että Neuvostoliiton lainsäädännön mukaan sotavangiksi antautuminen oli ankarimmillaan kuolemanrangaistuksella rangaistava teko.

Suomessa sopimuksia pyrittiin noudattamaan soveltuvin osin, ja Haagin sopimus toimitettiin tiedoksi sotavankileireille jo sodan alkupäivinä. Suomen kanssa samaa mieltä sopimuksien sitovuudesta Saksan ja Neuvostoliiton välisessä sodassa oli myös Saksan päämaja. Neuvostoliitto ilmoitti Saksalle sodan alettua kesällä 1941, että se kunnioittaisi Haagin sopimusta sillä ehdolla, että vastavuoroisuutta noudatettaisiin.

Saksa kieltäytyi ehdotuksesta, koska sodan tässä vaiheessa tavoitteena oli tuhota koko juutalais-bolsevistinen valtio mahdollisimman nopeasti. Virallisina syinä olivat muun muassa puuttuva näyttö tietojen vaihdosta

¹²⁷⁹ Lindstedt 1999, s. 145; Kujala 2008, s. 152; Porvali 2010, s. 188.

¹²⁸⁰ Danielsbacka 2013, s. 73.

¹²⁸¹ Lindstedt 1999, s. 145–152; Kujala 2008, s. 152.

¹²⁸² Kujala 2008, s. 153–154.

Neuvostoliiton osalta ja Stalinin lausumaksi väitetty tieto vangiksi jääneiden neuvostosotilaiden sukulaisten rankaisemisesta.¹²⁸³

Toisen maailmansodan aikana oli siis olemassa vakiintuneet käytännöt ja kirjalliset sopimukset sotavankien kohtelusta, mutta niiden sitovuus oli heikko ja niitä rikottiin yleisesti.¹²⁸⁴

Kansainvälisten toisen maailmansodan aikana tunnustettujen sotavankisopimusten mukaan oikeus kohteluun sotavankina on kaikilla laillisilla taistelijoilla. Sellaisina pidetään henkilöä, joka kuuluu sotajoukkoihin tai ylipäänsä joukkoon, jonka jäsenet ovat alaisistaan vastuussa olevan johdon alaisia, jonka tunnusmerkki on näkyvä ja pysyvä ja joka kantaa asetta näkyvästi sekä noudattaa sodan lakeja. Myös eräät sotajoukkoja seuraavat mutta taisteluihin osallistumattomat ryhmät, esimerkiksi sotakirjeenvaihtajat tai armeijan huoltoon osallistuvat siviilit, luetaan sotavangin asemaan oikeutettuihin.¹²⁸⁵

Suurin osa Suomessa olleista neuvostosotavangeista tunnustettiin ilman muuta sotavangeiksi ja heitä kohdeltiin sen mukaan, vaikkei välttämättä kansainvälisten sopimusten edellyttämällä tavalla.

Kansainväliset sopimukset eivät suoranaisesti säädelleet sotavankien luovuttamista jatkosodan aikana. Sotavankiluovutuksista ei ole mainintoja Haagin vuoden 1907 sopimuksessa. Geneven vuoden 1929 sopimuksen artikloissa 26 ja 72 säädellään sotavangin siirtoa vangitsijamaassa ja sotavankien kotiuttamista sodan aikana sekä siirtämistä neutraaliin maahan. Artiklan 26 mukaan sotavangin pitää saada tieto siirrosta etukäteen ja sotavangin omaisuuden tulee seurata mukana. Artiklan 72 mukaan pitkittyneen sodan aikana hyväkuntoisia sotavankeja voidaan kotiuttaa tai siirtää neutraaliin maahan. Kolmannelle sotaikäyväälle osapuolelle luovuttamista ei mainita lainkaan.

Sotavankien siirtoja säädeltiin vasta vuonna 1949 solmitussa Geneven sopimuksessa. Vuoden 1949 sopimuksen mukaan sotavangin sai siirtää (transfer) ainoastaan sellaisen vallan haltuun, joka on Geneven sopimuksen osapuoli ja kun sotavangin pidittänyt valta on vakuuttunut, että kyseinen valta on halukas ja kykenevä soveltamaan Geneven sopimusta.

Tällöin vastuu on sillä taholla, jonka haltuun sotavangit on siirretty, mutta jos vangitsijavaltiolla on aihetta epäillä, ettei sotavangit vastaanottanut valtio kohtele heitä sopimusten mukaisesti, sen tulee joko vaatia sotavankien palauttamista haltuunsa tai sotavankien kohteluun liittyvien puutteiden korjaamista.

Siviilihenkilöitä ei saa luovuttaa maahan, jossa he saattavat pelätä joutuvansa vainoetuiksi poliittisten tai uskonnollisten mielipiteidensä vuoksi.

¹²⁸³ Lindstedt 1999, s. 126–131, 483, 486, 557, 604; Kujala 2008, s. 154–155; Hanski 1990, s. 15–24; Rosen 2002, s. 511; Deutsche Gesandtschaft, Militärattache, Tgb – nr 379/41 geh Suomen puolustusministerille 30.8.1941, KotijE sv.tsto, Fa 6, KA.

¹²⁸⁴ Danielsbacka 2013, s. 35.

¹²⁸⁵ Haagin sopimus 1907, artiklat 1, 13 ja 29; Rosen–Parkkari 2004, s. 105; Hanski 1990, s. 25–26.

Vuoden 1949 sopimukseen sotavankien siirtoa koskevat kohdat lisättiin lähinnä Italian toivomuksesta siitä syystä, että toisen maailmansodan aikana monet sotavankeja maasta toiseen siirtäneet laivat olivat joutuneet hyökkäyksen kohteeksi ja uponneet lasteineen. Italian ehdotus sai kannatusta muiden maiden edustajilta, sillä mikä tahansa sotavankien siirto saattaa olla vaaraksi sotavangin hengelle ja terveydelle.¹²⁸⁶

Aikalaiskäsitteet luovutusten lainmukaisuudesta

Suomalaisessa sotavankihallinnossa herättiin vasta myöhään edes miettimään luovutusten oikeutusta, sillä etnisten saksalaisten ja baltialaisten sotavankien luovutuksen ajateltiin olevan sotavangin parhaaksi. Etnisten saksalaisten ja baltialaisten sotavankien luovutuksissa motiivina oli väestön palauttaminen kotialueilleen saksalaisen mallin mukaan. Ajatusmalli liittyy saksalaisten väestöpolitiikan ”kansojen elämänoikeuden toteuttamiseen”.¹²⁸⁷

Luovutusten ajateltiin parantavan sotavankien oloja ja asemaa, sillä suomalaiset viranomaiset tiesivät jo ennen etnisten saksalaisten sotavankien luovutusta, että saksalaisilla oli tarkoitus vapauttaa heidät sotavankeudesta. Yhteysesikunta Nord oli nimittäin ilmoittanut syyskuussa 1941, että saksalaiset vapauttavat poliittisesti luotettavat saksalaissyntyiset sotavangit sotavankeudesta.¹²⁸⁸ Sekä pääesikunnassa että kotijoukkojen esikunnassa oletettiin, että baltialaiset sotavangit vapautetaan kotimaassaan sotavankeudesta.¹²⁸⁹

Samoin Suomeen siirrettävien suomensukuisten sotavankien siirron ajateltiin parantavan heidän asemaansa, sillä heidät piti sijoittaa alkuperäisten suunnitelmien mukaan Itä-Karjalaa asuttamaan. Sodan pitkittyessä heistä muodostettiin sen sijaan Heimopataljoona 3. Molemmissa tapauksissa heidät vapautettiin sotavankeudesta. Ne, jotka eivät halunneet tai voineet liittyä Heimopataljoonaan, jäivät sotavankileireille Suomessa. Käytännössä suurin osa heistä sijoitettiin maatiloille töihin.

Suomensukuisten sotavankien vastineeksi vaihdossa luovutettujen sotavankien tiedettiin olevan saksalaisille mieluisia kansallisuuksia ja suomalaiset viranomaiset todella olettivat, että saksalaisilla olisi paremmat mahdollisuudet huoltaa heitä. Osan heistä, ainakin ukrainalaisten, tiedettiin päätyvän kansallisuusperustaisiin joukko-osastoihin tai muuhun työpalveluun sotavankeudesta vapautettuina.

¹²⁸⁶ Beaumont 1996, s. 281–282; Rosen–Parkkari 2004, s. 111–112, 125–126, 262–264; Levie 1977, s. 104–106; Geneven III sopimus, 12 sekä 46–48 artikla; Geneven IV sopimus, 41–46 artikla ja lisäpöytäkirjat kommentaareineen, s. 253–255; Geneven sopimus vuodelta 1929, artikkelit 25, 26 ja 72.

¹²⁸⁷ Manninen 1980, s. 113–114.

¹²⁸⁸ Verbindungsstab Nord, abt. Qu. Nr. 24241 geh. Suomen päämajan ulkomaaosastolle 27.9.1941, KotijE, Fa 9, KA.

¹²⁸⁹ Dimitri Koppelin kirje Pääesikunnalle 4.12.1941 ja siihen käsin tehty huomautus, KotijE, svstso, Fa 7, KA.

Suomalaisilla viranomaisilla oli kuitenkin vastuu sotavangeista, sillä Haagin sopimuksen nojalla sotavangit ovat vihollisen hallituksen, mutta eivät niiden yksityisten henkilöiden tai joukko-osastojen vallassa, jotka ovat heidät vanginneet.¹²⁹⁰

Suomessa herättiin miettimään luovutusten oikeudellista perustaa toukokuussa 1942, jolloin kotijoukkojen esikunta pyysi ulkoasiainministeriön lausuntoa siviili-internoitujen luovuttamisesta Saksaan. Professori Erik Castrénin mukaan siviilihenkilöiden luovuttaminen toiseen sotaa käyvään maahan oli kansainvälisten sopimusten nojalla kyseenalaista, elleivät henkilöt itse anoneet luovutusta.

Sotavankien hän taas katsoi ”sotatoimien yhteisyyden” vuoksi joutuneen sekä Suomen että Saksan määräysvallan alaisiksi. Castrénin lausunnon mukaan Haagin sopimus ei varsinaisesti kiellä sotavangin luovuttamista toiseen sotaikäyvään maahan eikä ulkoasiainministeriö siten nähnyt sotavankien luovutukselle estettä.

Lausunnossa kuitenkin todettiin, että sotavankien luovutus saattaisi hankaloittaa heidän kotiuttamistaan tulevaisuudessa. Se sinänsä olisi Haagin sopimuksen 20. artiklan vastaista. Muuten perusteluna oli Haagin sopimuksen 4. artikla, jonka mukaan sotavangeista vastuussa on sen maan hallitus, jonka sotavoimien haltuun sotavangit ovat joutuneet.¹²⁹¹

Loppuvuodesta 1943 päämajan huomio kiinnittyi taas luovutusten laillisuuteen siviilihenkilöinä Suomeen siirrettävien inkeriläisten siirron yhteydessä. Sittemmin oikeustieteen professorina toimineen luutnantti Reino Ellilän antaman selvityksen mukaan kansainvälisten sopimusten perusajatuksen mukaista ei ollut luovuttaa oman armeijan ottamia sotavankeja toiselle valtiolle. Vain siinä tapauksessa, että sotavangit itse todistettavasti halusivat tulla luovutetuiksi saksalaisille, asia oli toinen. Siinäkin tapauksessa kultakin vangilta oli otettava kirjallinen todistus anomuksesta.

”Mikäli luovutuksia on vastoin yllämainittuja määräyksiä tapahtunut, on merkitystä, sillä, että vastaanottava valtio luovuttavalle sitoutuu noudattamaan haltuunsa saamiinsa sotavankeihin nähden kansainvälisten sopimusten määräyksiä --- mutta jos rikkoo tuon sitoumuksensa, jää vastuu kansainvälisoikeudellisessa mielessä kuitenkin sille valtiolle, joka on sotavangit ottanut”.¹²⁹²

Joku tai jotkut tahot olivat kiinnittäneet huomiota sotavankien luovuttamisen oikeudellisiin ongelmiin jo kesällä 1942, sillä suomensukuisia sotavankeja kesällä 1942 noutanut komissiolle oli etukäteen ilmoitettu "...olevan toivottavaa, että Saksasta Suomeen siirtyviltä sotavangeilta tavalla

¹²⁹⁰ Haagin sopimus 1907, Maasodan lakeja ja tapoja koskeva ohjesääntö, II luku, 4. artikla.

¹²⁹¹ Ulkoasiainministeriön kirjelmä nro 23291/30.5.1942, nro 36/8 Sal.D -42, salaisten kirjeiden konseptit 1942, UM. Tulkinnat Castrénin muistiosta painottavat eri seikkoja, ks. Lindstedt 2004, s. 160; Hanski 1990, s. 133–134; Laine 1982, s. 156.

¹²⁹² Heinrichs Malmille 11.11.1943, ja Luutnantti Ellilän PM 15.11.1943, T19655/E3, KA. Myös Mikkola 1976, s.163.

tai toisella saataisiin hyväksyminen Suomeen siirtymiseen." Niinpä komissio hyväksyi vain ne suomensukuiset sotavangit, jotka olivat ilmoittaneet siirtyvänsä vapaaehtoisesti Suomeen.¹²⁹³

Koska Suomeen siirrettäviä sotavankeja suunniteltiin tässä vaiheessa Itä-Karjalaa asuttamaan, pohdinta liittynee tosiaan sotavankien luovuttamiseen eikä sotavankien rekrytoimiseen osaksi Suomen armeijaa. Haagin sopimuksen 23. artiklan nojalla sotavankien pakottaminen sotimaan omaa maataan vastaan oli kiellettyä.¹²⁹⁴

Lokakuussa 1944 Suomen Punaiselle Ristille annettussa selvityksessä ulkomaille luovutetuista sotavangeista todettiin, että kaikki kotijoukkojen esikunnan ja sotavankikomentajan esikunnan kautta Saksan sotilasviranomaisille luovutetut sotavangit olivat antaneet siirtoon suostumuksensa.¹²⁹⁵ Väittäjä ei pidä paikkaansa vuosien 1941 ja 1942 osalta, mutta vuosina 1943 ja 1944 sotavangin omalla tahdolla oli merkitystä- useimmiten.¹²⁹⁶

Valvontaosaston sotavankiluovutusten suhteen tilanne oli toinen. Sotavangeilla ei ollut mahdollisuutta kieltäytyä luovutuksesta. Hyvin syin voidaan olettaa, että luovutusten laittomuuskin oli tiedossa. Valvontaosaston sodanaikaisesta toiminnasta kirjoittaessaan vastavakoilutoimiston päällikön sijaisena toiminut Pentti Heino nimittäin korostaa asioiden hoitamista voimassa olevien lakien ja asetusten mukaan; siksi alatoimistojen päälliköiksi koulutettiin nuoria juristeja ja rikospoliiseja. Alatoimistojen päälliköistä suurin osa oli suorittanut ylemmän oikeustieteen tutkinnon. Myös alatoimistojen kuulustelijoilla oli usein ”lainopillinen sivistys”.¹²⁹⁷

Kun valvontaosastolla oli hyvä oikeudellinen asiantuntemus vakoojien syytteenpanon lainmukaisuuden takaamiseksi, on lähdettävä siitä, että valvontaosaston sotavankiluovutusten tiedettiin olevan laittomia. Tuskin niitä muuten olisi pidetty niin tiiviisti salassa.

Panschin mukaan valvontaosastolla tiedettiin ”Gestapon kyseenalaisista menettelytavoista”, joten luovutettavien sotavankien kohtalo saksalaisten käsissä oli valvontaosaston tiedossa. Vastavakoilutoimiston päällikön Matti Ropposen poika, vuonna 1932 syntynyt Ilkka Ropponen, on kertonut kuulleensa jo sodan aikana valvontaosaston sotavankiluovutuksista. Ollessaan

¹²⁹³ Kertomus suomenheimoiosten sotavankien vastaanottoa varten Saksaan lähetetyn komissionin toiminnasta, päivätty 31.7.1942, T19654/F5, KA.

¹²⁹⁴ Hanski 1990, s. 96–98.

¹²⁹⁵ PM sotavankikomentajan esikunnan kirjelmä nro 7317/Sv.1. Suomen Punaiselle Ristille 23.10.1944, SPR, sotavankitoimisto, Fa 3, KA.

¹²⁹⁶ Kotijoukkojen esikunnan kirjelmä nro 2492. Järj.1b.sal. SPR:n sotavankitoimistolle 8.7.1943, SPR, sotavankitoimisto, Ea 14, KA; Strömberg 1994, s. 61–63; Manninen 2001, s. 20. Strömbergin mielestä Bamshinia ei olisi pitänyt luovuttaa, sillä hänestä olisi ollut edelleen hyötyä Suomen tiedustelulle. Saksalaisille luovutettu majuri Stepan Bamshin oli lupautunut yhteistyöhön kuulustelijoidensa kanssa sillä ehdolla, ettei häntä luovutettaisi saksalaisille. Siitä huolimatta hänet luovutettiin saksalaisille sotilasviranomaisille 30.6.1943. Sukellusveen S-7:n päällikkö Sergei Lisin ilmeisesti vastusti luovutustaan saksalaisille, mutta siitä huolimatta hänet luovutettiin, ks. luku *Tietorikkaat sotavangit*.

¹²⁹⁷ Pv.PE:n ulkomaosaston päällikkö Eino Virkin PM 9.6.1948 liitteinen, T23828/Fa12, KA; Panschin 2000, s. 35.

valvontaosaston vastavakoilutoimiston lähettinä Mäntyharjulla jatkosodan aikana hän sai tietoonsa, että politrukkeja luovutettiin sodan aikana saksalaisille töihin Kuusamossa. Kerrottiin, että kun miehet olivat siirtyneet saksalaisten puolelle, heidät ammuttiin.¹²⁹⁸

Myös asiakirjalähteiden perusteella valvontaosastolla tiedettiin, että saksalaisille luovutetut sotavangit katoaisivat jäljettämiin. Valvontaosasto ei katsonut kenenkään tarvitsevan luovutettujen sotavankien tietoja luovutuksen jälkeen, vaikka sotavangit jäivät muodollisesti sotavankileiri 3:n kirjiin.¹²⁹⁹

Sotavankien hengen ja henkilötietojen lisäksi valvontaosaston virkailijat suhtautuivat piittaamattomasti myös saksalaisille luovutettujen sotavankien omaisuuden turvaan. Sotavankileiri 1 joutui lähettämään kotijoukkojen esikunnalle 26.10.1941 valvontaosastolle luovutettujen sotavankien rintama- ja sotavankikortit sekä heille kuuluvan omaisuuden (26 kuorta), joita valvontaosaston miehet eivät suostuneet ottamaan mukaansa.¹³⁰⁰

Vangit oli kuitenkin rekisteröity sotavangeiksi, joten omaisuuden olisi pitänyt seurata heitä aina siirron yhteydessä, kaiken järjen mukaan myös silloin, kun heidät luovutettiin saksalaisille. Normaalisti sotavankien rahavarat ja arvopaperit kerättiin sotavankileireillä omaisuuskuoriin, joita säilytettiin sotavankileirin toimistossa. Omaisuuskuori seurasi vankia leiriltä toiselle.

Myös vaihdon puitteissa saksalaisille luovutettujen ja saksalaisilta saatujen vankien omaisuus seurasi sotavangeja tai se pyrittiin toimittamaan sotavangeille jälkikäteen. Joskus saksalaisille luovutetut sotavangit jopa kyselivät suomalaisille jäänyttä omaisuuttaan saksalaisten sotilasviranomaisten kautta.

Kuolleiden sotavankien omaisuus sen sijaan piti toimittaa Suomen Punaiselle Ristille, josta se toimitettiin kotijoukkojen Esikunnan sotavankien yleiselle päivärahatilille. Käskyjen jakelun perusteella järjestely oli kaikkien sotavankileirien tiedossa.¹³⁰¹

Viimeiseen valvontaosaston luovuttamaan luovutuserään kuuluneista vangeista kuuden sotavangin markkamääräiset rahavarat tilitettiin päämajan

¹²⁹⁸ Ilkka Ropposen haastattelu 6.7.1999; Panschin 2000, s. 29. Ilkka Ropposen isällä Matti Ropposella oli henkilökohtaiset suhteet Einsatzkommando Finnlandin päällikköön, sillä Laqua kertoi toukokuussa 1942 aikovansa käydä Mikkelissä tapaamassa valvontaosaston vastavakoilutoimiston päällikköä Matti Ropposta, Silvennoinen 2008, s. 266.

¹²⁹⁹ Sotavankileiri 3 nro 958/I/sv./sal sotavankileiri 1:n päällikölle 21.10.1942, T7536/9, KA.

¹³⁰⁰ Sv.leiri 1, nro 134/41/175/II/7 Kotijoukkojen esikunnalle 30.10.1941, T7536/18, KA.

¹³⁰¹ SPR svstso, 21.12.1944, Fa3, Päämajan intendentitoimiston kirje nro 4323/Int.tsto 10.12.1941, SPR, sotavankitoimisto, Ea 3, KA; Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 1899/Järj.lb Suomen Punaisen Ristin sotavankitoimistolle 18.3.1942, KotijE sv tsto, Fa 12, KA; Suomen Punaisen Ristin sotavankitoimiston kirje Kotijoukkojen Esikunnalle 1.5.1942, KotijE svstso, Fa 16, KA; Deutscher General beim Oberkommando der Finnischen Wehrmacht, Abt. Qu, kirje päämajan ulkomaosastolle 12.1.1943, T 19654/F9, KA; Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimiston kirje SPR:lle 20.2.1942, saman kirje nro 4086 SPR:lle 14.2.1942, SPR, sotavankitoimisto, Ea 5, KA; PM Valvontaosaston tilitys pidätetyiltä talteen otetuista rahavaroista 1941–1944, T10905/3, KA; PM Valvontaosaston tilitys pidätetyiltä talteen otetuista rahavaroista 1941–1944, T10905/3, KA; Todisteet nro 90 ja 240, T10805/24, KA; Luettelo lähteiden vankien omaisuudesta 16.9.1942, T 6861/12, KA.

kassaan 23.11.1942, eli niitä ei luovutettu sotavankien mukana. Myös muissa luovutuserissä luovutettujen varoja tilitettiin päämajalle, ei Suomen Punaiselle Ristille. Yleensä vain vakoojien mukana olleet, toimintamenoihin suunnatut varat tilitettiin päämajan kassaan.

Jatkosodan aikana päämajan valvontaosasto rahoittikin toimintaansa pitkälti vakoojilta takavarikoituilla rahoilla, minkä ansiosta valvontaosasto oli sodan aikana omavarainen. Vakoojina kuolemaan tuomittujen, niin siviilien kuin sotavangiksi julistettujenkin, henkilökohtainen omaisuus lähetettiin Suomen Punaiselle Ristille.¹³⁰²

Juridisessa mielessä valvontaosasto ei tuominut eikä rangaissut sotavankeja. Se jätettiin saksalaisille. Sotavangin henki oli kansainvälisten sopimusten nojalla turvattu myös Suomessa. Sotavanki oli Suomessa toisen maailmansodan aikana olemassa olevan lainsäädännön mukaan mahdollista tuomita kuolemaan, mutta vain kenttäoikeuden päätöksellä.

Sotavangin tekemistä rikoksista tuomittiin oikeudessa jatkosodan aikana 29 henkilöä kuolemaan ja heistä teloitettiin 24. Lindstedtin mukaan monet kuolemaantuomittujen teoista eivät käytännössä täyttäneet Sotaväen rikoslain pykälien 64 ja 65 vaatimuksia. Suurin osa muista kuolemaan tuomituista, yhteensä 456 henkilöä, sai tuomionsa vakoilusta ja Neuvostoliiton kansalaisen sotapetoksesta.¹³⁰³

Monet sotavankiasioista ja turvallisuudesta vastaavat viranomaiset kuitenkin pitivät rankaisuvaihtoehtoja joko liian hankalina, koska ankarimmat rangaistukset oli mahdollista toimeenpanna vain kenttäoikeuden kautta, tai liian lievinä, koska kurinpitoteitse toteutettavat rangaistukset eivät sisältäneet tarpeeksi ankaria vaihtoehtoja.

Sotavankien vieminen oikeuteen oli hankalaa, sillä Geneven sopimuksen (1929) mukaan sotavankia ei saanut tuomita ilman mahdollisuutta puolustaa itseään ja oikeutta pätevään asianajajaan. Sotavankien tekemien rikosten tuomioistuinkäsittelyä ei suosittu vapausrangaistuksella sovitettavissa rikoksissa, koska vankien katsottiin pitävän vankilaan joutumista etuna.

Kuolemanrangaistusta, kuritushuone-, vankeus- tai sakkorangaistusta ei voinut Haagin ohjesäännön mukaan tuomita kuin tuomioistuimen päätöksellä ja sotaväen rikoslakia soveltaen. Tuomioiden ja oikeusistuinten tuli olla samat kuin vangitsijavaltion omia sotilaita tuomittaessa.¹³⁰⁴

Valvontaosaston näkökulmasta sotavankien rankaisemiseen ei ollut riittäviä keinoja. Valvontaosasto vaati sotavankileirien kurinpitosääntöön kovennuksia joulukuussa 1941 muassa sillä perusteella, että ”Leireillä rikkomuksista annettavat pikkurangaistukset eivät saa ryssien selkiä pysymään nöyrinä”. Valvontaosaston mukaan karkuruus lisääntyi

¹³⁰² Markkamääräiset varat katsottiin tammikuussa 1944 annetun määräyksen mukaan takavarikoitaviksi ja sotavankien päivärahatilille tilitettäväksi, koska markkojen oletettiin olevan luvattomasti hankittu myymällä puhdetöitä salaa. Sotavankikomendantin esikunnan kirje nro 51/sv2/sal/ 5.1.1944, T 19664/G5, KA; Panschin 2000, s. 57; Mikkola 1976, s. 17–18.

¹³⁰³ Lindstedt 1999, 145–146, 201, 258–262.

¹³⁰⁴ Hallikainen 2000, s. 86–88.

lisääntymistään ja sen ehkäisemiseksi valvontaosasto vaati rangaistusten koventamista erityisesti karkureiden kohdalla.¹³⁰⁵

Aivan oma lukunsa olivat ne sotavangit, jotka olivat valvontaosaston näkökulmasta syyllisiä, mutta joita ei voinut kotimaisen lainsäädännön nojalla edes asettaa syytteeseen.

Sodan jälkeen muisteltiin, että valvontaosasto perusteli sotavankileiri 3:n perustamista sillä, että maan turvallisuuden kannalta oli olennaista pitää riittävän hyvin eristettynä vakoilijana ja tihutyöntekijänä pidätetyt henkilöt ja ”poliittiset kiihoittajat”, joita ei lain mukaan voitu syytä tai toisesta oikeudessa tuomita tai edes asettamaan syytteeseen.¹³⁰⁶

Vakoojien tuomitsemisen vaikeus

Saksalaisille luovutettiin myös joukko henkilöitä, jotka eivät kansainvälisen oikeuden määritelmän mukaan ole sotavankeja mutta eivät myöskään siviilejä, eli vakoojat ja desantit. Vakoojiksi luettiin Haagin sopimuksen ja kotimaisen sotaväen rikoslain mukaan henkilöt, jotka salaa tai väärillä syillä hankkivat tai koettavat hankkia tietoja antaakseen ne viholliselle. Vailla valepukua esiintyviä sotilashenkilöitä ei kuitenkaan pidetty vakoojina.

Koska vihollisen sotilaspukua käyttäneiden, lähinnä sabotaasimatkalla olleiden desanttien huomattiin jäävän tämän määritelmän ulkopuolelle, syyskuussa 1941 sotaväen rikoslain § 67:n lisättiin 3. momentti (19.9.1941/680), jonka mukaan samaan rangaistukseen vakoojien kanssa tuli tuomita sotaa käyvään vihollisosastoon kuuluva henkilö, joka salaa tai valesyillä tulee tai jättäytyy maahan tai sotatoimialueelle auttaakseen vihollista tai tuottaakseen vahinkoa valtakunnan joukoille. Vakoilemasta tavatut vihollisen sotilaat menettivät oikeuden tulla kohdelluiksi sotavankeina ja heidät saatettiin tuomita oikeudessa.¹³⁰⁷ Ennen lainmuutosta Suomeen oli kuitenkin saapunut useita vakoojia, joita ei ollut saatu pantua syytteeseen, sillä heillä oli yllään puna-armeijan asepuke.

Useimmista vakoojina pidätetyistä saksalaisille luovutetuista ei ole riittävästi tietoja sen arvioimiseksi, olisiko heidät voitu tuomita oikeudessa. Antti Iljainen oli saanut vakoojan koulutuksen, vaikka olikin jäänyt vangiksi tavallisena rivimiehenä. Hän oli siten oikeutettu sotavangin asemaan eikä häntä voinut syyttää Suomessa vakoilusta. Vasili Aleksejevitch Maljushkinista tiedetään, että hänet pidätettiin Vammelsuussa laskuvarjomiehenä 22.8.1942. Kuulustelujen jälkeen hänen kuulustelupöytäkirjansa toimitettiin 18.

¹³⁰⁵ PM, Valvontaosasto, vastavakoilutoimisto, n:o 518/Valv.2/sal., Päämajan valvontaosaston katsaus joulukuulta 1941, 16.1.1942, T 8362/8, KA; Danielsbacka 2013, s. 252.

¹³⁰⁶ Vaikka lähde on laadittu sodan jälkeen, sitä voi pitää luotettavana kuvana valvontaosaston muille viranomaisille antamista selityksistä sotavankileiri 3:n perustamisesta, sillä se liittyy Eljas Erkon osuuteen sotavankileiri 3:n vartiointimääräysten antamisesta, Otsikoimaton muistio, joka liittyy sodan jälkeiseen sotavankileiri 3:n oloja selvittelleeseen oikeudenkäyntiin, päivätty 6.2.1946, Eljas Erkon julkiset tehtävät, Ga 1, PLA.

¹³⁰⁷ Lindstedt 1998, s. 131–135, 248–251.

divisioonan komentajalle. Hänet julistettiin sotavangiksi ilman oikeuden päätöstä.¹³⁰⁸

Valvontaosaston luovuttamista vakoojista myös 1.4.1942 Viipurin lähellä pidätetty laskuvarjomies Valentin Sergejevitsh Jegorov katsottiin sotavangiksi. Hänen toverinsa menehtyi pidätyksen yhteydessä.¹³⁰⁹ Aleksei Makarovitsh Poljakov ja Tihon Aleksandrovitsh Jasjko katsottiin samoin sotavangeiksi, vaikka he olivat tulleet maahan vakoilutarkoituksessa. Heidät siirrettiin 20.8.1942 tapahtuneen pidätyksen jälkeen Viipuriin sotavankileiri 6:lle. He kuuluivat nelimiehiseen partioon tai partisaaniosastoon, jonka jäsenistä yksi ammuttiin pidätyksen yhteydessä, yksi oli antautunut vapaaehtoisesti ja Poljakov ja Jasko jäivät kiinni korsusta Huumolan kylän lähettäviltä Viipurista n. 40 km itään.¹³¹⁰

Vakoojan syyllisyyden uudelleenarviointi oli mahdollista vain harvoin, sillä sotavangiksi julistetuista ei yleensä ollut laadittu tutkintapöytäkirjaa. Myöhemmin esille tulleet raskauttavat seikat voitiin vain harvoin yhdistää aiempaan näyttöön.

Kiestingin Lampaisten kylässä vuonna 1917 syntynyt karjalainen Ohvo Larionov pidätettiin venäläiseen tiedustelupartioon kuuluvana vakoojana Sallassa 9.7.1941. Hänet vietiin saksalaiselle vankileirille, jossa hän sai vankinumeron. Jo 13.7.1941 hänet siirrettiin Rovaniemen poliisilaitokselle valvontaosaston III armeijakunnan alatoimiston kuulusteltavaksi. 21.8.1941 hänet luovutettiin edelleen Pohjolan suojeluskuntapiirille sotavankileiri 9:lle Kemiin siirrettäväksi. Larionov pidätettiin uudelleen seuraavana kesänä 1.7.1942 Rovaniemellä epäiltynä sotapetokseen syyllistymisestä. On mahdotonta tietää, mitä Larionovin epäiltiin Rovaniemellä yrittäneen. Joka tapauksessa hänet palautettiin sotavankileiri 9:lle 29.7.1942 ja siirrettiin sotavankileiri 3:lle vasta 2.9.1942. Hän ehti juuri ja juuri viimeiseen luovutuserään 22.9.1942.¹³¹¹

Ohvo Larionovin tapauksessa herää kysymys, minkä vuoksi häntä ei saatettu oikeuden eteen kesällä 1942. Ajateltiin, että näytön puutteessa miestä ei saataisi tuomituksi, vaikka hän alkujaankin oli tullut maahan tiedustelujoukon jäsenenä–ja jätetty viemättä oikeuteen. Vakoilijoiden sodanaikaisia tuomioita tutkineen Jukka Lindstedtin mukaan aiempien vakoilumatkojen vaikutus syytetyn tuomioon oli horjuva. Välillä niillä perusteltiin tuomiota, enimmäkseen ei.¹³¹²

¹³⁰⁸ PM valv.os. pidätettyjen luettelo nro 16 ajalta 16.–31.8.1942 Valpo amp XXA7a2, KA; 18.D:n kenttäoikeuden juttuluettelot 1942, T18924, KA.

¹³⁰⁹ Jegorovilla oli yllään lumipuku, joka välillä katsottiin sotilaspuvuksi ja välillä ei, Haapanen 2012, s. 206.

¹³¹⁰ Jasjko ja Poljakov olivat venäläisessä sotilaspuvussa, Haapanen 2012, s. 231–233.

¹³¹¹ Valpon pääosaston henkilökorttisto, Larionoff Ohvo ja Ohvo Larionovin sotavankikortit, SPR/svtsto, Bb 55, KA ja T6863/28, KA; SRL 1941, § 53–55.

¹³¹² Lindstedt 1999, s. 131, 247–248.

Sotaväen rikoslain § 67:n mukaan ”Ulkomaalaista, joka kuuluu sotaa käyvään vihollisosastoon, pidettäköön vakoilijana, jos hän salaa tai valesyillä sotaväen toiminta-alueella hankkii tai koettaa hankkia tietoja ilmoittaakseen ne viholliselle; älköön häntä kuitenkaan tuomittako rangaistukseen muusta vakoilusta kuin siitä, mistä hänet tavataan”. Joka tapauksessa pykälä rajoitti vakoojakoulutuksen saaneiden ja vakoilumatkoja tehneiden mutta puna-armeijassa muissa tehtävissä toimineiden sotavankien syytteesepanoa.

Mikään oikeuden säännös ei velvoita määräämään vakoilijalle rangaistusta.¹³¹³ Valvontaosaston virkailijan muistelmien mukaan vakooja säästi henkensä yleensä vain jos häntä voitiin käyttää hyväksi esimerkiksi virheellisten tietojen antamisessa omille joukoille tai muuten vakoilutehtävissä. Jossakin tapauksessa vakoilija saattoi olla sellaisella tärkeällä asialla, jonka kehittymistä jäätin odottelemaan, ja siksi hänet säästettiin hänet teloitukselta.

Valvontaosaston lakimiehet katsoivat läpi kaikki valvontaosastolla laaditut kuulustelupöytäkirjat ja tekivät ehdotuksensa kiinnijääneiden kohtalosta. Vakoilija saattoi joutua kenttäoikeuden eteen, sotavankileiri 3:lle tarkkailtavaksi tai tavalliselle sotavankileirille.¹³¹⁴

Sotavankileiri 3:lle siirrettyjen vakoojien ”syyllisyys” oli valvontaosaston näkökulmasta ratkaisematta tuomioistuimen lausunnosta riippumatta. Valvontaosaston tavoitteena oli saada vakoilijat tuomittua teoistaan ja pitää heidät siihen asti eristettyinä muista sotavangeista ja erityisesti siviiliväestöstä. Joissain tapauksissa uudelleenarviointi onnistui oikeusteitse.

Vuonna 1911 syntynyt inkeriläinen Simo Antinpoika Junna siirrettiin sotavankileiri 3:lle sen jälkeen kun 15. divisioonan kenttäoikeus oli hylännyt häntä koskevan vakoilusyytteen toteennäyttämättömänä 19.12.1941. Junna oli tullut rintaman yli Metsäpirtissä marraskuussa 1941. Hän oli ollut siviilivaatteissa ja väittänyt karanneensa pakkotyöleiriltä. Valvontaosaston I armeijakunnan alatoimiston päällikkö Leo Ropponen (vastavakoilutoimiston päällikön Matti Ropposen veli) oli kuitenkin kehottanut 15. divisioonan päällikköä nostamaan syytteen Junnan tapauksessa, sillä valvontaosaston suorittamissa kuulusteluissa Junna oli kertonut saaneensa tehtäväkseen pyrkiä Viipuriin jonkun kapteenin puheille.

Niinpä 15. divisioonan virallinen syyttäjä valitti kenttäoikeuden tuomiosta todeten, että Junnan ristiriitaiset puheet tekivät syytteen perustelluksi. Kun sotaylioikeus käsitteli asiaa elokuussa 1942, tilanne oli olennaisesti muuttunut. Eräät Suomessa vankina olleet puna-armeijan tiedustelu- tai tuhoamispartioihin kuuluneet kertoivat Junnan olleen Jukin leirillä NKVD:n päällystön suosiossa. Eräs tiedustelupartioon kuulunut oli nähnyt hänet tiedustelumatkalle

¹³¹³ Lindstedt 1999, s. 282.

¹³¹⁴ Lindstedt 1999, s. 282–283.

värvättyjen huoneessa Leningradissa ja kuullut, kuinka Junnan itse kertoi suostuneensa lähtemään tiedustelumatkalle.

Junna heikensi asemaansa entisestään huhtikuussa 1942 piilottamalla räjähteitä vankiparakiinsa sotavankileiri 3:lla. Toukokuussa 1942 suoritetuissa lisäkuulusteluissa Junna myönsi, että hänen tehtäväkseen oli annettu antautuminen ja sen jälkeen havainnointi joukoista ja muusta puolustuksesta Viipurin tienoilla, koska hänet todennäköisesti lähetettäisiin takaisin Neuvostoliittoon vakoilutarkoituksessa. Hänet tuomittiin sotaylioikeudessa eliniäksi kuritushuoneeseen vailla muutoksenhakuoikeutta ja siirrettiin Helsingin lääninvankilaan kärsimään rangaistustaan. Sodan päätyttyä hänet palautettiin Neuvostoliittoon.¹³¹⁵

Päämajan valvontaosaston käsitykset vakoojien syyllisyydestä poikkesivat selvästi kenttäoikeuksien ja osin muidenkin tuomioistuinten näkökulmasta. Valvontaosaston tiukan linjan taustalla voi aavistaa olevan sen sisäpiirin kokemukset 1920- ja 1930-luvun Neuvostoliittoon kohdistuneessa vakoilu- ja terroritoiminnassa.¹³¹⁶

Valvontaosasto toi näkökantansa laskuvarjomiesten syyllisyydestä selväksi päämajan hallinnolliselle toimistolle heinäkuun lopulla 1941. Vastavakoilutoimiston päällikön Matti Ropposen allekirjoittamassa kirjeessä todetaan: ”Jo se, että laskuvarjomies on tavattu rintamamme takana puettuna siviili- tai suomalaisen sotilaspukuun ja tunnustaa saaneensa määräyksen palata takaisin omalle puolelleen ja siellä tehdä selkoa havainnoistaan, riittänee perusteeksi hänen tuomitsemisekseen rangaistukseen vakoilusta.”

Valvontaosaston kirjeen liitteenä oli raatimies B.C. Carlssonin muistio, jossa tulkitaan kansainvälistä oikeutta siten, että siviilipuvussa vangiksi jäävä aseistettu desantti voidaan surmata ilman edellä käypää tuomiota. Carlsson ei pitänyt tällaisia desantteja vakoojina. Carlssonin tulkinnan mukaan myöskään kotimaisessa lainsäädännössä ei ollut kohtaa, jonka nojalla desantin olisi voinut tuomita. Niinpä desantit piti vapauttaa tuomioistuimessa, mutta se ei saanut estää sotilasviranomaisia toimimasta heidän suhteensa ”niin kuin sodan lait ja tavat sallivat”. Carlssonin tulkinnan mukaan he eivät olleet oikeutettuja sotavangin asemaan vaan olivat ”vailla ohjesäännön sotaikäyville suomia oikeuksia ja luovutetut sen täydellisen määräysvallan alaisiksi, joka heidät sodassa saa haltuunsa”.¹³¹⁷

Kyse oli myös asenteiden kiristymistä sodan aikana yleisesti. Jopa muutoin kuolemanrangaistusta vastustanut sotatuomari Alkio perusteli sodan aikana

¹³¹⁵ Sotaylioikeuden päätöstaltio 21.8.1942 (T18803) ja siihen liittyvä asiakirjavihko nro 57/1942, T18825, KA; Päämajan valvontaosaston vastavakoilutoimiston kirjelmä nro 14140/Valv.2/sal. liitteineen 10.10.1942, KotijE, svstso, Fa 10, KA; Sotavankileiri 3:n rangaistuspäiväkirja 1941–1942, T19666/4, KA; Simo Junnan sotavankikortti, SPR, sotavankitoimisto, Bb 1, KA; Päämaja, tiedusteluosasto, Vnk. ptk nro 1387, Ivan Vasiljevitch Mezin, Shist.tsto, T19128, KA.

¹³¹⁶ Mainio 2015, s. 316–319.

¹³¹⁷ PM Valvontaosasto, vastavakoilutoimisto, nro 1435/Valv. 2/sal. Hallinnollisen toimiston päällikölle 29.7.1941, T20104/2, KA.

vakoilijoiden tuomitsemista kuolemaan seuraavasti: ”Sota on sotaa, ja tämän 'rikoksen' yleisvaarallisuus pakottaa käyttämään yleensä ankarinta rangaistusta. Pakkotilassa, sodan pakkotilassa elävän yhteiskunnan on suojeltava itseään voimakkain keinoin.”¹³¹⁸

Päämajan valvontaosaston kirje on laadittu ennen kuin Jakov Kljutshikin tapausta käsiteltiin oikeudessa. Hänen syyllisyytensä oli valvontaosaston näkökulmasta selvä, tuomioistuinten tuomioiden perusteella taas ei.

Viron juutalainen, vuonna 1917 syntynyt tukinlajittelija Jakov Abramovitsh Kljutshik pudotettiin Inkoon Degerbyhyn 12.7.1941 vastaisena yönä yhdessä toisen miehen kanssa siviilipuvussa aseeseen ja räjähdysaineiden kanssa. Samaan aikaan Narvan läheltä Kotlyn kentältä lähti ainakin yksi toinen desanttikone. Kljutshik antautui suomalaisille vastarintaa tekemättä heti aamun sarastaessa 12.7.1941.

Kljutshik tuomittiin 4. rannikkoprikaatin kenttöoikeudessa 11.8.1941. Selvää oli, että Kljutshik oli saapunut maahan laskuvarjolla "tarkoituksenaan turmella ja hävittää kulkuvälineitä ja muita maanpuolustukselle tärkeitä laitoksia". Kun hän ei ennen pidättämistään ehtinyt toteuttaa hänelle annettua tehtävää, kenttöoikeus katsoi hänen syyllistyneen sotapetoksen yritykseen. Hänet tuomittiin sotaväen rikoslain 53 § 1 kappaleen a) kohdan ja 2 kappaleen sekä yleisen rikoslain 4 luvun 1 §:n nojalla kahdeksaksi vuodeksi kuritushuoneeseen ja olemaan yli kymmenen vuotta kansalaishuottamusta vailla. Tuomio alistettiin sotaylioikeudelle, joka katsoi 8.10.1941, että kenttöoikeuden toimittama tutkinta oli ollut puutteellinen. Sotaylioikeus palautti jutun kenttöoikeuteen, jonka lisätutkintametodi oli se, että Kljutshik sai kirjoittaa omakätisen selostuksen tapahtumista.

Seuraavalla tuomioistuinkierroksella kenttöoikeus vapautti Kljutshikin syytteestä 28.10.1941 sillä perusteella, ettei vakoilua voitu näyttää toteen. Kljutshik passitettiin sotavankileirille ja noudettiin sitä tarkoitusta varten lääninvankilasta 30.10.1941. Kenttöoikeuden eli 4. rannikkoprikaatin virallinen syyttäjä Börje Planting valitti päätöksestä sotaylioikeuteen, jonka 7.1.1942 antaman päätöksen nojalla mies sai elinkautisen vankeusrangaistuksen vakoilusta.

Kljutshik luovutettiin saksalaisille turvallisuusviranomaisille sotavankileiri 3:lta 17.2.1942. Sotavankikortin mukaan hänet oli rekisteröity sotavangiksi sotavankileiri 1:llä 18.11.1941, mutta hänelle on merkitty myös sotavankijärjestelyleiri 1:n vankinumero. Sinne saapumispäiväksi on merkitty 31.10.1941, siis päivä lääninvankilasta poistamisen jälkeen. Tieto Kljutshikin tuomiosta oli varmasti tavoittanut valvontaosaston ennen luovutusta. Sotavankileiri 3:n diaarissa ei kuitenkaan ole mainintaa siirtomääräyksestä

¹³¹⁸ Lindstedt 1999, s. 455–456.

vankeinhoitolaitoksen alaiseen vankilaan. Sotaylioikeuden 7.1.1942 antaman tuomion jälkeen Kljutshik ei päätynyt lääninvankilaan suorittamaan elinkautista tuomiota. Valvontaosasto katsoi, että sillä oli tuomioistuinta suurempi oikeus määrätä Kljutshikin sijoituspaikka ja muuttaa elinkautinen vankeus saksalaisille luovutukseksi. Mistään lievemmästä vaihtoehdosta ei ollut kyse, sillä lievennys ei ollut valvontaosaston tavoitteissa.

Kljutshik nimittäin edusti kaikkea sitä, mitä valvontaosasto piti vaarallisena: Hän oli Narvan miliisin operatiivisen osaston päällikkö tai rikospoliisin keinotteluosaston täysin valtuutettu jäsen - mies muutti tässä kohden kertomustaan kenttäoikeuteen 28.10.1941 toimitetussa selonteossa. Sodan alettua hän ilmeisesti työskenteli lentoteollisuuden kansankomissariaatissa. Hän oli vielä suorittanut NKTB:n eli sisäasiain kansankomissaarin lyhyen kurssin, minkä vuoksi hänet määrättiin varajohtajaksi joukkueeseen, jonka piti järjestää partisaaniosasto Narvan lähelle kesä-heinäkuun vaihteessa. Hanke kuitenkin peruuntui hankalan maaston vuoksi.¹³¹⁹

Valvontaosaston omankädenoikeus oikeudessa jo tuomitun suhteen ei ollut ennenkuulumaton, sillä talvisodan päätyttyä kolme sotaylioikeudessa kuolemaan tuomittua, Korkeimman oikeuden päätöstä odottanutta neuvostoliittolaista vakoojaa palautettiin kotimaahansa muiden sotavankien kanssa ennen kuin heidän asiansa käsiteltiin korkeimmassa oikeudessa. Päämajan valvontaosaston vastavakoilutoimisto oli tietoinen kesken olevasta oikeuskäsittelystä, sillä se ilmoitti vankien palautuksesta Korkeimmalle oikeudelle. Korkein oikeus muutti tuomion elinkautiseksi vankeusrangaistukseksi.¹³²⁰

Siviilihenkilöiden luovuttaminen

Kansainvälisen oikeuden näkökulmasta sotavangin määritelmän ulkopuolelle jäävät myös siviilit. Ennen toista maailmansotaa siviilien asemaa ei ollut säädelty kansainvälisissä sopimuksissa. Voitaneen siis olettaa, että siviilien aseman ajateltiin olevan vähintään saman tai paremman kuin sotavankien. Vasta vuoden 1949 Geneven sopimuksessa säädettiin, että siviilien vapautta voidaan rajoittaa internoimalla heidät. Tällöin siviili-internoidut tuli pitää erillään sotavangeista ja rikosvangeista.¹³²¹

Jatkosodan aikaisessa Suomessa sotavankeja ja siviilivankeja kohdeltiin pääsääntöisesti eri tavoin, ja sotavankileireille joutuneet siviilivangit pyrittiin

¹³¹⁹ Sotaylioikeus, tuomiotaltio 7.1.1942 ja asiakirjavihko nro 738/1942, T 18823, KA; Kljutshikin sotavankikortti: SPR, sotavankitoimisto, Bb 67, KA; vankien nimikirjat, Br 142, Helsingin lääninvankilan arkisto, KA.

¹³²⁰ Rosén–Parkkari 2004, s. 100.

¹³²¹ Rosen–Parkkari 2004, s. 125–126, 262–264; Geneven IV sopimus, 41–46 artikla.

siirtämään pois sotavankileireiltä. Käytännössä siirtoja tapahtui myös toisin päin.¹³²² Voidaan kysyä, oliko valvontaosaston luovuttamat siviilivangit kuitenkin tunnustettu sotavangeiksi, kun heidät siirrettiin sotavankileirille.

Vallatulta alueelta tavattujen siviilihenkilöiden luovuttaminen saksalaisille viranomaisille oli valvontaosaston näkökulmasta käytännöllistä, mutta kuten Erik Castrénin lausunnosta voidaan päätellä, kansainvälisen oikeuden kannalta yhtä vaikeasti perusteltavissa kuin sotavankien luovuttaminen.

Useimpien vallatulla tai takaisinvalloitetulla alueella siviilihenkilöinä vangittujen luovutuksiin vaikutti heidän menneisyytensä, näkyvimmin heidän siviiliammattinsa Neuvostoliitossa tai heidän poliittinen kantansa. Kyse ei ollut millään muotoa rikollisista vaan henkilöistä, jotka koettiin uhkaksi maan turvallisuudelle – peruste, joka mahdollisti siviilihenkilöiden turvasäilöön siirtämisen tasavallan suojelulain nojalla Suomen alueella. Miehitetyltä alueelta kuitenkin puuttuivat varsinaiset turvasäilöt, sillä poliittisesti epäluotettavalle ainekselle tarkoitetuilla Vitelen ja Kolvasjärven leireillä oli myös leiriläisten omaisia.

Siviilihenkilöiden luovuttamista saksalaisille viranomaisille voidaan pohtia heidän pidättämisensä laillisuudesta lähtien. Suuri osa Itä-Karjalan siviiliväestöstä oli jatkosodan aikana suljettu keskitysleireille kansallisuutensa tai poliittisen epäluotettavuutensa vuoksi. Leireille siirrettiin poikkeustapauksissa muitakin sotilashallintoalueen väestöön kuuluvia henkilöitä, joiden vapaana oloa ei pidetty suotavana. Itä-Karjalan sotilashallinto perusteli väestönsiirtoja sillä, että väestö asui sotatoimialueella ja voisi piilotella sissisotaa käyvää vihollista.¹³²³

Poliittisesti epäluotettavien henkilöiden pidättäminen ja siirtäminen keskitysleirille vastasi Suomen sodanaikaista turvasäilökäytäntöä, joten siinä mielessä miehitetyn alueen väestön asema ei ollut huonompi kuin Suomen kansalaisten asema. Itä-Karjalan sotilashallinnon lainopillisena neuvonantajana toiminut Veli Merikoski mainitsee leirille sulkemisen syyksi muun muassa yhteyden pitämisen viholliseen, yrityksen luvattomasti mennä vihollisen puolelle, sabotaasin ja yleisen niskoittelun. Merikosken mukaan miehitetyn alueen oikeudenhoidossa otettiin huomioon Haagin maasotaohjesäännön 43. artiklan vaatimukset.¹³²⁴

Pertti Elsinen mukaan tasavallan suojelulakia ei voi pitää laillisena perusteena valloitetun alueen väestön poliittisiin pidätyksiin. Hänen mukaansa tasavallan suojelulakia tai asetusta ei voitane pitää yleisinä lakeina, jotka kuuluivat ylipäällikön julistuksen perusteella Itä-Karjalassa voimassa olleisiin rikoslakeihin.¹³²⁵ Vertailtaessa eri henkilöryhmien kohtelua on kuitenkin kohtuullista ajatella, että poliittisesti epäluotettavien henkilöiden siirron laillisuus ei ole sen vähäisempi kuin muidenkaan väestönsiirtojen,

¹³²² PM valvontaosasto kirje nro 5847/valv.2/sal 4.11.1941, KotijE sv.tsto, Fa 6, KA.

¹³²³ Laine 1982, s. 63, 67, 116, 122, 125.

¹³²⁴ Merikoski 1956, s. 620, 622–623.

¹³²⁵ Elsinen 1979, s. 239–240.

koska väestön siirto keskitysleireille hoidettiin ylipäätään sotilaskäskyllä eikä lainsäädännön keinoin.

Poliittisesti epäilyttävien siviilivankien kuljettaminen pois valloitetulta alueelta ja siirtäminen puolustushallinnon alaiselle erityisleirille on aivan toinen asia, samoin heidän luovutuksensa salailu.

Toisen maailmansodan jälkeisen oikeuskäsityksen mukaan saksalaisten vastaava toiminta oli sotarikos. On kuitenkin muistettava, että kyse on lakien taannehtivasta tulkinnasta, sillä Nürnbergin kansainvälinen sotatuomioistuim määritteli useita toisen maailmansodan aikana Saksassa voimassa olleita lakeja ja käskyjä rikollisiksi. Tällä perusteella Nürnbergin tuomioistuim tuomitsi Saksan sotavoimien komentajan Wilhelm Keitelin muun muassa Hitlerin 7.12.1941 antaman *Nacht und Nebel* -käskyn toimeenpanemisesta.

Käsky oli tarkoitettu tukahduttamaan Saksan valtaamien alueiden siviiliväestön vastarinta. Sen tarkoituksena oli päästää vastarintaliikkeiden jäsenet oikeuden eteen vain siinä tapauksessa, että kuolemanrangaistus oli varmasti tuomittavissa. Muissa tapauksissa vangit kuljetettiin salassa Saksaan, jossa he päätyivät keskitysleirille tai erityistuomioistuimen eteen.

Hitlerin näkemyksen mukaan vankeusrangaistus olisi ollut näille vangeille liian lievä, mutta *Nacht und Nebel* -käskyn seurauksena heidän katoamisensa jäljettömiin mahdollisesti heidän kohtelemisensa lain ja oikeuden ulkopuolella. Vangeista ei annettu mitään tietoa omaisille, sillä tarkoituksena oli myös saada vangin perhe ja paikallisyhteisö kärsimään epätietoisuudessa.¹³²⁶

Siviilihenkilöiden oikeudessa tuomitsematta jättämisen käytäntö vastaa sinänsä saksalaista 13.5.1941 annettua käskyä sotatuomioistuimista. Sen mukaan siviilejä ei toistaiseksi syytettäisi sota- tai pikaoikeuksissa. Toisin kuin Suomessa, Saksassa oli ohjeistettu jatkotoimenpiteistä. Siviilihenkilöiden kaikkinaisen vastarinta piti tukahduttaa välittömästi. Epäilyksenalaisen siviilien kohdalla saksalainen upseeri saattoi ratkaista, tuliko kyseinen henkilö ampua vai ei. Partisaanit tuli ampua välittömästi.¹³²⁷

Suomen osalta katson, että kyse ei ollut saksalaisen käytännön seuraamisesta vaan Haagin sopimuksen 42. artiklassa säädellyn miehitetyn alueen hallinnon järjestämisen laiminlyömisestä varsinkin syksyllä 1941. Haagin sopimuksen 42. artiklan mukaan ”Kun laillisen vallan valtaoikeus on tosiasiallisesti siirtynyt valtaajan käsiin, on tämän ryhdyttävä kaikkiin käytettävissään oleviin toimenpiteisiin palauttaakseen ja turvatakseen, mikäli mahdollista, yleisen järjestyksen ja julkisen elämän, noudattamalla, ellei siihen ole ehdotonta estettä, siinä maassa voimassa olevia lakeja”.

Valloitetulta ja takaisinvaltatulta alueelta saatujen siviilivankien luovuttaminen saksalaisille suomalaisessa tuomioistuimessa tuomitsemisen sijaan johtunee ensisijaisesti poliisitoimen, vankiloiden ja tuomioistuimien puutteesta varsinkin vuonna 1941. Oikeudenhoidon järjestäytymättömyydestä ja resurssien puutteesta johtuen asiat ruuhkautuivat puolustuslaitoksen

¹³²⁶ Finucane 2010, s. 171–182; Umbreit 1988, s. 182–183.

¹³²⁷ Megargee 2006, s. 37; Jacobsen 1965, s. 208–210, 221–222.

alaisissa kenttäoikeuksissa, eikä rikoksista syytettyjä saatu edes tutkittua saati sitten tuomittua.¹³²⁸

Osa siviilihenkilöinä vangiksi otetuista luovutetuista olisi ehkä voitu tuomita oikeudessa vakoilusta, jos vain Itä-Karjalassa olisi ollut siihen riittävät tutkintamahdollisuudet ja tuomioistuimet. Valvontaosaston luovutti saksalaisille laskentatavasta riippuen–pidetäänkö Itä-Karjalaan jättäytyneitä agenteja siviilivankeina vai vakoojina–16 vakoojana pidätettyä sotavankia. Kyse oli lähinnä henkilöistä, joita ei Suomessa ollut mahdollista tuomita oikeudessa.

Eino Siikin (luvussa *Suomensukuiset sotavangit*) kohdalla oikeuden eteen asettamista haittasi valloitetun Itä-Karjalan hallinnon oikeudenhoidon ja poliisihallinnon olemattomuus syksyllä 1941. Valvontaosaston näkökulmasta NKVD:n agenttina toiminut Siikki oli äärimmäisen vaarallinen, mutta hän jäi tuomitsematta suomalaisessa tuomioistuimessa, koska häntä ei pystytty asettamaan syyteeseen tutkinta- ja oikeusviranomaisten puutteen vuoksi. Jää epäselväksi, saatiinko edes syyteeseen asettamista varten riittävää kuulustelupöytäkirjaa laadittua.

Valvontaosasto piti Eino Siikkiä silti kuolemaan tuomittuna miehenä. Se tilitti päämajalle Siikin rahat merkinnällä "kuolemaantuomitulta Eino Ilmari Siikiltä tavatut rahat". Myös muille viranomaisille Siikki ilmoitettiin kuolemaan tuomituksi, sillä Äänislinnan alueen kuolinluettelossa Siikin kuolinajaksi on merkitty marraskuu 1941 ja kuolemansyyksi "ammuttu vakoilijana". VII armeijakunnan esikunnan kenttäoikeuden tuomioluetteloista tai päämajan valvontaosaston pidätettyjen luetteloista ei löydy mainintaa Siikin tuomiosta, joten suomalaisessa tuomioistuimessa häntä ei tuomittu.¹³²⁹

Oikeusvaltion rajoilla

Jukka Lindstedt toteaa, että oikeusvaltion tunnusmerkeiksi katsotut periaatteet olivat Suomessa velvoittavia jo viime sotien aikana. Näitä tunnusmerkkejä ovat ylimmän yhteiskunnallisen vallan jakaminen eri valtioelimille vallan kolmijako-opin mukaisesti, yhteiskunnallisen vallankäytön sitominen lakiin, kansalaisten oikeudellinen yhdenvertaisuus sekä kansalaisille kuuluvat perus- ja ihmisoikeudet.¹³³⁰

Sotavangit vieraan maan kansalaisina jäävät monessa kohdin määritelmän ulkopuolelle, joten heidän kohtelunsa ei ole oikeusvaltion toteutumisen

¹³²⁸ Havaintoja rikollisuustilanteesta Äänislinnassa 7.10.–10.12.1941 välisenä aikana, laatinut Eimert Spooft 22.12.1941 liitteineen, T 2870/1, KA.

¹³²⁹ PM Valvontaosaston tilitys pidätetyiltä talteen otetuista rahavaroista 1941–1944, T10905/3, KA; todisteet nro 90 ja 240, T10805/24, KA; Luettelo lähtevien vankien omaisuudesta 16.9.1942, T 6861/12, KA. Siikin varat oli takavarikoitu häneltä lokakuussa 1941, jolloin valvontaosaston III armeijakunnan alatoimisto oli pidättänyt Siikin. Siikki oli ehditty välillä vapauttaa, mutta varat olivat jääneet valvontaosaston haltuun.

¹³³⁰ Lindstedt 2014, s. 161.

mittari. Edellä kerrotun perusteella jatkosodan Suomessa toimittiin silti useilla eri tavoilla oikeusvaltion periaatteiden vastaisesti.

Sodankäyntiä ja sotavankeja koskeva oikeussääntöjä rikottiin. Sotilasviranomaisten hallussa olevien henki, terveys ja omaisuus olivat vaarassa, sotilasviranomaiset tai tarkemmin sanottuna päämajan valvontaosasto uhmasi tuomioistuimen päätöstä. Valloitetun alueen väestöllä ei edes ollut mahdollisuutta tulla tuomioistuimessa tuomituksi.

Osin syynä oli valloitus sodan aiheuttama resurssipula, mutta on selvästi nähtävissä, että suomalaisten turvallisuus- ja valvontaviranomaisten militaristinen hallintokulttuuri ja käsitys siitä, että kansakunnan yhteinen etu oikeutti toiminnan ohi lain ja oikeuden, johti ylilyönteihin sekä koti- että ulkomaisten poliittisten vankien kohtelussa.¹³³¹ Toiminta oli mahdollista, koska näiden viranomaisten asema oli melko itsenäinen eikä niillä ollut riittävän tiukkaa valvontaa.

Onko enää tehtävissä mitään oikeuden toteuttamiseksi? Tehtyä ei saa tekemättömäksi, vääryyksistä vastuulliset ovat jo kuolleet eikä heidän rikosoikeudellinen vastuunsa ole kovin selvä sodan aikana voimassa olleen lainsäädännön nojalla, vaikka tekojen moraalinen vastuu on kiistämätön.

Yhden näkökulman aiheeseen tuo Yhdistyneiden kansakuntien ihmisoikeuskomission vuonna 2005 julkaisema raportti. Sen mukaan kansainvälisen oikeuden nojalla vakavien rikosten uhreiksi joutuneilla on oikeus tietää loukkauksistaan totuus. Toisaalta kansakunnalla on oikeus ja velvollisuus muistaa:

Oikeus tietää on myös kollektiivinen oikeus, jossa historian kokemusten perusteella pyritään estämään loukkausten toistuminen. Siitä seuraa kansakunnan velvollisuus muistaa, jotta revisionismina ja kieltämisenä ilmenevät historian vääristymät voidaan torjua.”¹³³²

Tästä näkökulmasta sotavankiluovutuksista laaditut tutkimukset ja saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta palvelevat toisaalta tiedon saamista, toisaalta kansakunnan muistamisvelvollisuutta.¹³³³

Tässä tutkimuksessa on mainittu nimeltä ne luovutetut sotavangit, joiden vaiheet on valittu esimerkeiksi luovutuksiin liittyneistä seikoista. Julkisuudessa on esiintynyt epäilyjä siitä, että valtiovalta tai tutkijat haluaisivat salata luovutuksiin liittyviä seikkoja, kun saksalaisille luovutettujen henkilötietoja ei julkisteta sellaisenaan Internetissä.¹³³⁴

Tietosuojalautakunnan päätös kieltää saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokannan julkistaminen Internetissä johtunee pikemmin Internetistä mediana. Hakukoneita käyttämällä on mahdollista löytää tietoja esimerkiksi henkilön nimellä etsimällä. Joistakin saksalaisille luovutetuista on

¹³³¹ Mainio 2015, s. 314–319; Lindstedt 2014, s. 164–166.

¹³³² Huskamp Peterson 2014, s. 255–256.

¹³³³ Lindstedt 2004; Beizer 2007; Kahan, Semy: Finland utlämnade många judar, Hufvudstadsbladet 24.11.2001.

¹³³⁴ Turun Sanomat 23.1.2007.

löytynyt niin niukkoja tietoja, että tietokannassa mainitun henkilön voi yhdistää lähes kehen tahansa samannimiseen henkilöön—esimerkkinä vaikkapa luvussa *Kokonaistilasto luovutetuista sotavangeista* esiintyvä Ivan Petrov. Tällöin tiedon löytyminen Internetistä saattaa rikkoa aivan sivullisenkin henkilön yksityisyyden suoja. Yhä elävillä sotavangeilla ja yhtä hyvin kuolleiden sotavankien omaisilla on oikeus yksityisyyteen.

Sotavankeus sinänsä on traumaattinen kokemus, jota kaikki eivät halua julkisesti muistella. Neuvostoliitossa sotavangiksi jääminen oli neuvostoarmeijan pääesikunnan käskyn mukaan kielletty ja rangaistava teko, josta myös sotavangin omaiset saivat kärsiä. Kotimaahansa palanneita sotavankeja kohdeltiin pettureina.¹³³⁵

Osa saksalaisille luovutetuista entisistä puna-armeijan sotilaista liittyi luovutuksen jälkeen Neuvostoliittoa vastaan taistelleisiin saksalaisiin joukko-osastoihin, jotkut taas suostuivat vankeusaikanaan Suomessa yhteistyöhön suomalaisten viranomaisten kanssa. Tätä taustaa vasten tietosuojalautakunnan päätös on ymmärrettävä luovutettujen sotavankien ja heidän omaistensa suojelemisena, ei tosiasioiden salailuna.

Missään tapauksessa suomenkieliset julkaisut ja suomenkielinen tietokanta eivät kuitenkaan ole paras mahdollinen keino saattaa tieto uhrien omaisille, joista suurin osa on venäjänkielisiä.

¹³³⁵ Sella 1992, s. 91, 100–110, 127.

Johtopäätökset

Sotavankien luovutusten ja vaihtojen tutkiminen osoittautui täysin mahdolliseksi tehtäväksi keskeisten lähdeaineistojen, kuten päämajan valvontaosaston arkiston, tuhoutumisesta huolimatta. Käytettävissä olevien lähteiden avulla oli mahdollista myös laatia tilastoja luovutettujen sotavankien lukumäärästä, heidän sotilasarvoistaan ja kansallisuuksistaan.

Luovutettujen lukumäärä auttaa suhteuttamaan luovutukset määrällisesti pientä joukkoa koskeneeksi ilmiöksi. Suomalaisten saksalaisille luovuttamien sotavankien lukumäärä on korkeintaan 2 897 henkilöä. Se on noin neljä prosenttia kaikista Suomessa jatkosodan aikana olleista sotavangeista.

Luovutukset eivät olleet aina lopullisia, sillä luovutettujen kokonaislukumäärään sisältyvät 2 261 pysyvästi luovutetun lisäksi Porin ja Kemin lentokenttätyömaille luovutetut ja siellä kuolleet tai suomalaisille palautetut 238 vankia. Kaikkien luovutettujen kohdalla luovutuksen pysyvyydestä ei ole tietoa, sillä luovutettujen kokonaislukumäärään sisältyvät myös sotatoimiyhtymien luovuttamat 401 rekisteröimätöntä sotavankia, joita vastaava määrä mutta ilmeisesti vain osin samat henkilöt palautettiin suomalaisille.

Lisäksi suomalaiset viranomaiset luovuttivat Espanjan asianhoitajalle 19 espanjalaista puna-armeijassa taistellutta miestä. Heitä ei ole laskettu saksalaisille luovutettujen sotavankien kokonaislukumäärään. Luovutukset eivät olleet yksipuolisia, sillä saksalaiset viranomaiset luovuttivat suomalaisille viranomaisille 2791 sotavankia.

Suomalaisten luovuttamien tai vastaanottamien sotavankien tarkastelu yhtenäisenä ryhmänä estää näkemästä luovutusten moninaisuuden. Kaikkien luovutusten taustalla oli kuitenkin Suomen ja Saksan liittolaisuussuhde, yhteinen sota yhteistä vihollista vastaan. Suomen ulkoasiainministeriön kanta vuonna 1942 oli se, että sotavangit olivat sotatoimien yhteisyyden vuoksi joutuneet sekä Suomen että Saksan määräysvallan alaisiksi.

Suomen ja Saksan sotavankihallinnot olivat kuitenkin koko sodan ajan täysin erilliset lukuun ottamatta muutamia yhteisiä sotavankien järjestelypaikkoja vuosina 1941–1942 ja muutamia yhteisiä operaatioita merialueilla. Ennen sodan alkua suunniteltiin, että kaikki saksalaisten ottamat sotavangit siirrettäisiin suomalaisille sotavankileireille, mutta saksalaiset päättivät omien sotavankileirien perustamisesta Lapissa Suomen ja Norjan alueelle jo kesäkuussa 1941 työvoimasyistä.

Lopulta vain viitisenkymmentä upseerisotavankia siirrettiin Lapin saksalaisilta sotavankileireiltä (Stalag 309 ja 322) suomalaiselle upseerisotavankileirille vuonna 1941. Saksalaisten Lapissa vangiksi ottamia miehistöön kuuluvia sotavankeja ei luovutettu suomalaiselle sotavankihallinnolle karjalaisia, inkeriläisiä ja suomalaisia sotavankeja

lukuun ottamatta. Heidän lukumääränsä on vähäinen, vain muutamia kymmeniä henkilöitä.

Varsinaiset sotavankien vaihdot ja luovutukset saivat alkunsa useilla eri tahoilla samanaikaisesti. Saksalaiset luovuttivat sotavankeja suomalaisille joukko-osastoille työvoimaksi jatkosodan kolmena ensimmäisenä kuukautena, jolloin saksalaiset eivät itse käyttäneet sotavankeja laajamittaisesti työvoimana.

Suomalaiset joukko-osastot ja sotavankihallinto luovuttivat sotavankeja työvoimaksi saksalaisille ilman mitään virallisia sopimuksia. Aluksi asioista päätettiin joukko-osastotasolla ja vasta myöhemmin tieto luovutuksista saavutti päämajan.

Alusta asti suomalaisten ja saksalaisten sotilasviranomaisten käsitykset työvoimaksi Suomessa olleille saksalaisille joukoille luovutettujen sotavankien hallintaoikeudesta erosivat toisistaan. Kun suomalaiset luovuttivat saksalaisille vankeja, joiden piti jäädä Suomen alueelle, suomalaiset käsittivät luovutuksen väliaikaiseksi. Saksalaisten näkemyksen mukaan vangit olivat saksalaisten joukkojen käytettävissä samalla tavalla kuin heidän itse ottamansa vangit.

Osittain näistä näkemyseroista ja suuremmalta osalta suomalaisten kiristyneestä työvoimapolitiikasta johtuen sotavankien luovuttaminen saksalaisille työvoimaksi jollekin tietylle työmaalle päättyi Kemin lentokentän työmaalla olleiden sotavankien palauttamiseen vuonna 1943.

Armeijakuntatasolla sotavankien "lainailu" päättyi jo talvella 1941–1942. Ensisijaisena syynä on molempien osapuolien sotavankityövoiman tarve, mutta asemasotavaiheessa pystyttiin myös paremmin valvomaan heti sodan alussa annettua käskyä siirtää sotatoimiyhtymien ottamat sotavangit viipymättä kotialueelle. Työvoimaksi luovutettuja sotavankeja ei ollut valikoitu etnisen alkuperän tai sotilasarvon perusteella. Luovutuksen syynä oli yksinomaan työvoimantarve.

Heikon lähdetilanteen vuoksi on vaikea todentaa, miten luovutus vaikutti sotavankien kohteluun. Kuolleisuus Suomessa olleiden saksalaisten joukkojen alaisissa sotavankimuodostelmissa oli pienempi kuin suomalaisissa sotavankimuodostelmissa ainakin vuosina 1941–1942. Tässä mielessä sotavankien luovuttaminen saksalaisille työmaille Suomessa saattoi jopa parantaa sotavankien oloja.

Rekisteröimättömien sotavankien luovuttaminen saksalaisille työvoimaksi kuitenkin hidasti heidän rekisteröintiään. Rekisteröimättömät sotavangit olivat rekisteröityjä sotavankeja alttiimpia mielivallalle ja kohtasivat muita vankeja todennäköisemmin väkivaltaisen lopun.

Suomalaiset tekivät ensimmäisen aloitteen etnisten saksalaisten ja baltialaisten sotavankien luovuttamisesta saksalaisille. Suomen päämaja ja Saksan Norjan-armeija sopivat keskenään etnisten saksalaisten sotavankien luovuttamisesta Lapissa oleville saksalaisille joukoille. Vastineeksi Saksan Norjan-armeija lupasi luovuttaa suomensukuiset sotavankinsa suomalaisille vankileireille.

Baltialaisten sotavankien luovuttamisesta saksalaisille sovittiin Saksan maavoimien esikunnan alaisen Pohjoisen armeijaryhmän sotavankikomentajan kanssa. Etnisten saksalaisten ja baltialaisten sotavankien luovutus tapahtui varsinaisen vaihdon ulkopuolella.

Suomalaiset sotilasviranomaiset luovuttivat saksalaisille sotavankien etnisen alkuperän vuoksi käytännössä kaikki etniset saksalaiset ja baltialaiset sotavangit. Näiden ryhmien kohdalla kyse ei ollut sotavankien varsinaisesta kotiuttamisesta, sillä lähes kaikki etniset saksalaiset ja osa baltialaisista olivat kotoisin Venäjältä tai Neuvostoliitosta. Tarkoituksena oli sodan päätyttyä siirtää sotavangit etnisen alkuperänsä mukaiselle alueelle.

Sitä odotellessa etniset saksalaiset siirrettiin oman kansansa pariin Suomen Lappiin saksalaisten alaisuuteen. Baltialaisten sotavankien luovutuksen toivottiin vähentävän omaa huoltotaakkaa ja takaavan sotavangeille paremmat olot saksalaisten huostassa.

Osa saksalaisille luovutetuista baltialaisista vapautettiin sotavankeudesta kotimaassaan, osa joutui Saksan armeijaan tai työvelvolliseksi. Saksan Norjan-armeijalle luovutetut etniset saksalaiset jäivät sodan loppuun asti saksalaisten työvoimaksi Lappiin, vaikka heidät vapautettiin muodollisesti sotavankeudesta.

Ensimmäiset neuvottelut sotavankien vaihdosta käytiin jo syyskuussa 1941, mutta saksalaisen virkakoneiston jäykkyyden vuoksi neuvottelut eivät tuottaneet tulosta ennen kesää 1942. Sotavankien vaihdosta päätti periaatteellisella tasolla puolustusvoimien ylipäällikkö, joka myös antoi sotavankivaihtoa koskevan ensimmäisen määräyksen. Ylipäällikkö Mannerheim oli jatkossakin tietoinen sotavankien vaihdoista.

Saksalaisten taholta asiasta päätti sotavoimien esikunnan alainen sotavankilaitos. Se antoi määräyksiä sotavankien luovuttamisesta myös maavoimien alaisen Pohjoisen Armeijaryhmän sotavankileireille Virossa.

Suomen ulkoasiainministeriön pyrkimykset sotavankien kotiuttamiseksi Saksan miehittämille alueille eivät johtaneet tuloksiin, mutta osa kotiuttamisestaan anoneista sotavangeista luovutettiin saksalaisille osana sotavankien vaihtoa.

Kaikki sotavankien tai heidän omaistensa anomukset eivät johtaneet luovutukseen sotavangin tai saksalaisten viranomaisten kieltäytymisen vuoksi. Suomalaisilla viranomaisilla ei ollut mitään omasta tahdostaan luovuttamista anoneiden luovuttamista vastaan. Sotavankien luovuttamisen tarkoituksena oli vankien kotiuttamisen lisäksi myös Suomi-kuvan kiillottaminen ulkomaiden silmissä.

Varsinaisessa vaihdossa kyse oli tiettyjen etnisten sotavankiryhmien siirtämisestä vastaanottajamaahan työvoimaksi tai sotilaksi. Suomalaiset halusivat ensisijaisesti suomenheimoisia (suomalaisia, karjalaisia, inkeriläisiä ja vepsäläisiä) sotavankeja, saksalaiset taas etnisiä saksalaisia, baltteja, kaukasialaisia ja ukrainalaisia.

Vaikka sotavankien vaihto sai alkunsa etnisten saksalaisten ja virolaisten vankien kotiuttamispyrkimyksistä etnisille kotialueilleen, heidät ehdittiin

suurelta osin luovuttaa saksalaisille vastikkeetta ennen varsinaisen sotavankien vaihdon alkua. Vaihdon puitteissa saksalaisille luovutettiin vain kaukasialaisia, turko-tataarilaisia, ukrainalaisia ja itse luovutustaan anoneita sotavankeja.

Toimintaa leimasi molemminpuolinen haluttomuus luovuttaa sotavankeja, sillä kumpikin osapuoli pelkäsi jäävänsä sotavankien vaihdossa tappiolle. Suomen päämajan suunnitelmat sotavankijoukko-osastojen perustamisesta hidastivat sotavankien luovutuksia ja estivät ukrainalaisten sotavankien luovuttamisen saksalaisille.

Sotavankien käyttämisestä vaihdossa vastineena Suomeen siirrettävistä inkeriläisistä neuvoteltiin, mutta sotavankeja ei lopulta koskaan luovutettu vastineeksi inkeriläisistä. Yleisen poliittisen tilanteen lisäksi sotavankien vaihdon loppumiseen vaikuttivat sotavankien kieltäytymisten lisäksi suomalaisten haluttomuus luovuttaa sotavankeja saksalaisille edes vastineeksi saksalaisilta saatavista heimosotavangeista.

Suomalaisten innokkuus sotavankien vaihtoon ei ole selitettävissä pelkästään työvoimapolitiittisesta näkökulmasta, sillä vaihdon piti tapahtua mies miestä vastaan. Suomensukuisten sotavankien työpanosta pidettiin parempana kuin neuvostosotavankien yleensä ja heidän käyttämistään Itä-Karjalan asuttajina suunniteltiin.

Sotavankien vaihto aiheutti sekä kustannuksia että käytettävissä olevan työvoiman vähenemistä sotavankien siirtojen ja niihin liittyvien karanteenien aikana. Sotavankien Suomeen siirrossa kyse oli paljolti aatteesta, suomensukuisten sotavankien kasvattamisesta Suur-Suomea rakentamaan.

Suomensukuisia sotavankeja ei vapautettu sotavankeudesta paitsi jos he liittyivät Suomen armeijaan. Heidän olonsa Suomessa olivat kuitenkin selvästi paremmat kuin muita kansallisuuksia edustavien sotavankien. Vaikka kielitaidolla oli merkitystä sotavankien valinnassa, kansallisuus oli määräävä tekijä: päämaja ei suostunut Suomessa tulkkina toimineiden, vuonna 1942 saksalaisille luovutettujen ja Itä-Preussiin päätyneiden virolaisten sotavankien siirtoon Suomeen heidän pyynnöistään huolimatta.

Sotavankien luovuttamisen etnisen alkuperän tai vaihdon puitteissa ei oletettu heikentävän luovutettavien sotavankien asemaa. Vaikka suomalaiset sotilasviranomaiset olivat kuulleet joukkokuolleisuudesta saksalaisilla sotavankileireillä talvella 1941–1942, he ollettivat, että saksalaisilla olisi paremman elintarviketilanteen vuoksi mahdollisuus antaa vastaanottamilleen sotavangeille runsaammat muona-annokset kuin Suomessa.

Yleisesti ottaen luovutetut sotavangit eivät nauttineet erityisiä etuuksia luovuttajamaassa, mutta heidän tiedettiin olevan vastaanottajamaassa suosituimmuusasemassa. Työvoimatilanteen ja heimoaatteen lisäksi sotavankien luovuttamiseen vaikuttivat siis myös käsitykset mahdollisuuksista huoltaa sotavankeja.

Suurin osa sotavankiluovutuksista tapahtui sotavangin mielipidettä kysymättä. Siitä huolimatta sotavankiluovutukset tarjosivat yksittäisille sotavangeille mahdollisuuden vaikuttaa omaan tulevaisuuteensa. Ainakin

vuonna 1943 sotavankien kieltäytymistä luovutuksesta saksalaisille kunnioitettiin osin. Saksasta ja Virosta Suomeen siirrettäviltä suomensukuisilta sotavangeilta kysyttiin alusta lähtien suostumusta siirtoon.

Itse luovutustaan anoneista suurin osa halusi palata saksalaisten valloittamalle kotipaikkakunnalleen, mutta saksalaisten vankeuteen haluttiin siirtyä myös taistelemaan bolsevismia vastaan tai paremman kohtelun toivossa. Totalitaarisessa valtiossa kasvaneiden ja usein etnisen alkuperänsä tai sukutaustansa vuoksi kaltoin kohdeltujen neuvostokansalaisten lojaaliutta omaa maata kohtaan vähensi se, että sotavangiksi jääminen oli Neuvostoliitossa rangaistava teko.

Sotavankien joukkoluovutukset tyrehtyivät työvoimapolitiittisista ja sodan kulkuun liittyvistä syistä. Itse luovutustaan anoneita luovutettiin vielä sodan viime kuukausina.

Eriyisen tietorikkaita sotavankeja luovutettiin Suomen ja Saksan tiedusteluorganisaatioiden välityksellä. Tiedustelumielessä loppuun käytetty sotavanki arvioitiin vastaanottajamaassa ja hänet sijoitettiin sopiviin tehtäviin tai vankileirille. Muutamia kymmeniä sotavankeja luovutettiin puolin ja toisin kaukopartioiden tai agenttiedustelun tarpeisiin.

Sotavankien luovuttaminen liittyi Suomen ja Saksan yhteistyöhön vakoojien ja partisaanien torjunnassa Suomen Lapissa, mutta myös laajempaan tiedustelutietojen vaihtoon, kuten lentäjäsotavankien luovutuksissa.

Toisin kuin suomalainen sotavankihallinto ehkä oletti, saksalaisten huostaan päädyttyään luovutetut sotavangit aloittivat vankeutensa ikään kuin nollapisteestä. Saksalaiset arvioivat heidän luotettavuutensa ja hyödyllisyytensä uudelleen omien tarkoituspärisensä nojalla. Tästä syystä sotavangin vaiheet saksalaisille luovuttamisen jälkeen saattoivat muotoutua tyystin erilaisiksi kuin suomalaiset viranomaiset olettivat.

Tässä tutkimuksessa esitetyt tiedot antavat mahdollisuuden saksalaisille luovutettujen sotavankien luovutuksen jälkeisten vaiheiden selvittämiseen aivan eri lähtökohdista kuin aiemmin.

Päämajan valvontaosaston sotavankiluovutukset saksalaisille poikkeavat muista sotavankiluovutuksista sikäli, että niistä ei saatu vastinetta eikä kyse ollut kummassakaan maassa suosituimmuusasemassa olevista sotavangeista.

Luovutusten taustalla oli Suomen ja Saksan liittolaisuussuhde, yhteinen sota yhteistä vihollista vastaan. Sodan alussa Saksan sotavoimat ja Saksan siviilitiedustelupalvelu saivat apua Suomen valtiolliselta poliisilta saksalaisten käskyjen mukaisessa poliittisesti epäluotettavien sotavankien seulonnassa. Yhteistyö johti Suomessa sotavankina olleiden poliittisesti epäluotettavien sotavankien luovuttamiseen Saksan siviilitiedustelupalvelun erikoiskomennuskunnalle, *Einsatzkommando Finnlandille*.

Päämajan valvontaosaston sotavankiluovutukset saksalaisille turvallisuusviranomaisille perustuivat keskinäiseen sopimukseen. Päämajan valvontaosasto toimi omalla vastuullaan, sillä sen ei tiedetä saaneen luovutuksiin määräystä tai lupaa ylemmiltä tahoilta. Poliittisesti

epäluotettavat sotavangit olivat päämajan valvontaosaston silmissä yhtä lailla rikollisia kuin kotimaiset kommunistit, mutta heidän tuomitsemisensa suomalaisissa tuomioistuimissa ei ollut suomalaisten lakien puitteissa mahdollista.

Osin syynä oli valloitus sodan aiheuttama resurssipula, joka näkyi selvimminkin Itä-Karjalan poliisihallinnon ja oikeudenhoidon puutteellisuutena syksyllä 1941. Rikoksista epäiltyjä ei saatu edes tutkittua, saati tuomittua. Siksi heidät luovutettiin Saksan tiedustelupalvelulle, jonka tehtäväksi kuului poliittisesti epäilyttävien siviilihenkilöiden ja sotavankien tutkiminen ja kommunismiin syylliseksi todettujen surmaaminen.

Molemmat osapuolet kävivät omanlaistaan sotaa samaa vihollista, bolševismia vastaan. Suomalaiset viranomaiset eivät toimineet saksalaisten käskyjen nojalla vaan omiin määritelmiinsä nojautuen, vaikka saksalaiset käskyt oli selvästi luettu ja niistä oli haettu vaikutteita.

Suomalaisten näkökulmasta ideologinen vihollinen henkilöityi kommunisteihin. Heihin kuuluivat itsestään selvästi kaikki poliittiset upseerit, NKVD:n palveluksessa tai sen alaisissa joukko-osastoissa palvelleet, vakoojat, hallinnolliset johtohenkilöt ja ”kiihkokommunistit”. Epäilyttäviä tekijöitä olivat muun muassa upseerin arvo, juutalaisuus ja siviiliammatti kuten opettaja.

Epäilyttävien sotavankien etsiminen oli subjektiivista toimintaa, joka perustui pitkälti kuulustelijoiden arvioihin. Luotettavuusarvioissa luotettiin ilmiantajiin. Nälkäkuoleman partaalla olleiden sotavankien yhteisöllisyys oli vähäistä ja jokainen mahdollisuus parantaa omaa asemaa käytettiin hyväksi.

Juutalaisuus oli tekijä, joka vahvisti epäilyjä kommunistisuudesta samalla tavalla kuin esimerkiksi opettajan ammatti. Päämajan valvontaosaston määräys sotavankileiri 3:lle siirrettävistä vangeista käsittää kohdan ”epäilyksenalaiset juutalaiset”, mikä osoittaa selvää antisemitismia päämajan valvontaosastolta. Selvää antisemitismia esiintyi sekä puolustushallinnossa että sotavankien joukossa, mikä lisäsi juutalaisten sotavankien todennäköisyyttä joutua epäilyksenalaisiksi.

Määräysten tasolla eriarvoiseen suhtautumiseen juutalaisia sotavankeja kohtaan ei kehoitettu sotavankihallinnon missään portaassa. Joissakin sotavankimuodostelmissa oli esimiesasemassa henkilöitä, jotka syrjivät juutalaisia sotavankeja ja kohtelivat heitä kaltoin. Myös osa muista sotavangeista suhtautui syrjivästi juutalaisiin sotavankeihin.

Vaikka sotavankien luovutuksesta ei ollut säädetty kansainvälisissä sopimuksissa, Haagin sopimuksen nojalla suomalaisilla viranomaisilla oli kuitenkin vastuu sotavangeista. Suomalaisessa sotavankihallinnossa herättiin vasta myöhään edes miettimään luovutusten oikeutusta, sillä etnisten saksalaisten ja baltialaisten sotavankien luovutuksen ajateltiin olevan sotavangin parhaaksi.

Päämajan valvontaosaston sotavankiluovutukset olivat monessa mielessä sotavangin edun ja oikeusvaltion periaatteiden vastaisia. Näissä poliittisesti epäluotettavien sotavankien luovutuksissa rikottiin sotavankeja koskevia

kansainvälisiä oikeussääntöjä, sillä luovutukset vaaransivat sotavankien hengen, terveyden ja omaisuuden. Päämajan valvontaosasto uhmasi ainakin kerran tuomioistuimen päätöstä. Tällainen lainvastainen toiminta oli mahdollista, koska päämajan valvontaosaston asema oli melko itsenäinen eikä sillä ollut riittävää valvontaa.

Eri syistä tapahtuneet sotavankien vaihdot ja luovutukset olivat useiden eri viranomaisten keskinäisiin sopimuksiin perustunut tapahtumasarja, jonka koko laajuus oli selvillä ehkä vain muutamille yksittäisille henkilöille Suomen päämajassa.

Sotavankien luovutuksista saksalaisille vaihdon puitteissa ja etnisten saksalaisten ja baltialaisten sotavankien luovutuksista tietoisten joukko oli laaja. Niistä tiesivät päämajan eri osastot, päämajan sotavankihallinto, kotijoukkojen esikunta, ulkoasiainministeriö, valtiollinen poliisi ja Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta.

Päämajan valvontaosaston sotavankiluovutukset sen sijaan olivat vain pienen piirin tiedossa. Päämajan valvontaosasto sopi sotavankien luovutuksista suoraan Saksan siviilihallinnon turvallisuusviranomaisten kanssa Lapissa. Mikään lähteissä ei viittaa siihen, että tiedustelujaoston päällikköä, yleisesikunnan päällikköä tai ylipäällikköä olisi tiedotettu valvontaosaston sotavankiluovutuksista.

Yhteistyöstä saksalaisen tiedustelupalvelun ja turvallisuuspoliisin kanssa yleisellä tasolla sekä käytännöistä poliittisesti epäluotettavien siviilihenkilöiden ja sotavankien erottelua koskevista käytännöistä on kyllä tiedotettu laajemmin. Ainakin jollain tasolla siitä ovat tienneet tasavallan presidentti, pääministeri, ylipäällikkö, yleisesikunnan päällikkö Erik Heinrichs sekä sisäasiainministerit Ernst von Born ja Toivo Horelli. Tarkempia tietoja on ollut ainakin kansliapäällikkö Bruno Kivikoskella ja Lapin läänin maaherra Kaarlo Hillilällä.

Koska kommunististen ainesten etsiskely ja sulkeminen erilliselle leirille oli Suomessa arkipäivää tasavallan suojelulain nojalla, valloitetun tai valloitettavan alueen asukkaiden tai sotavankien erottelu ei herättänyt huomiota.

Päämajan valvontaosaston sotavankiluovutusten salassapito ja salailu liittyy sekä siihen, että luovutukset tiedettiin kansainvälisen oikeuden vastaisiksi jo niitä suunniteltaessa, että Suomen asemaan sodan hävinneenä valtiona. Vaikka luovutusten selvittely sodan päätyttyä laajensi niiden syistä ja seurauksista tietoisten piiriä ainakin marginaalisesti, oli koko maan etu, että asia painettiin villaisella. Luovutusten paljastuminen olisi vaikeuttanut Suomen asemaa Liittoutuneiden valvontakomission yhä ollessa maassa.

Sotavankien luovutusten tärkeimmäksi syyksi nousevat tämän tutkimuksen perusteella hyötynäkökohdat. Sotavankien luovutusten hyöty ei aina liittynyt sotavangin itsensä hyödyntämiseen. Luovuttajan näkökulmasta sotavangit olivat resurssi, jota ei mielellään luovutettu vastineetta.

Sotavankien luovutuksia suunniteltaessa sotavankeja käytettiin paljolti reservinä, kuten muista kuin heimosotavangeista muodostettavaa

sotavankipataljoonaa suunniteltaessa, tai vaihdon välikappaleena neuvotteluissa inkeriläisten siirrosta Suomeen.

Vastaanottajatahon sotavankien käyttöön liittyvät varsinaiset hyödyt liittyvät työvoiman tarpeeseen ja tiedustelunäkökohtiin. Sekä Suomi että Saksa hyödynsivät kotialueelleen palautettuja sotavankeja ensisijaisesti armeijoidensa riveissä tai työvoimana.

Hyötynäkökohtia pohdittiin myös sotavangin osalta, mutta sotavangin edun tuli käydä yksin luovuttajan tai vastaanottajan edun kanssa. Kun suomalainen sotavankihallinto käytti sotavankeja työvoimana vain rajatussa määrin syksyllä 1941, baltialaisista ja saksalaisista sotavangeista haluttiin päästä eroon vastineettakin oman huoltotaakan vähentämiseksi. Luovutettavien sotavankien ajateltiin hyödyttävän saksalaisia työvoimana, mutta sotavangin eduksi ajateltiin saksalaisten paremmat huoltomahdollisuudet.

Ideologiset syyt painoivat vaakakupissa hyötyä enemmän suomenheimoisten, virolaisten ja saksalaisten sotavankien luovutuksissa. Suomalaiset halusivat parantaa heidän asemaansa vastaanottamalla tai luovuttamalla heitä kustannusten uhallakin. Taustalla oli mahdollisuus käyttää sotavankeja Itä-Karjalaa asuttamassa ja myöhemmin Suomen armeijan riveissä.

Myös espanjalaisten ja romanialaisten sotavankien luovutuksissa sotavankien etu ja diplomaattisten sekä propagandapisteiden hankkiminen painoivat enemmän kuin oma etu. Saksalaisten puolelta suomenheimoisten sotavankien luovuttamisessa oli aatteen lisäksi kyse myös hyvien suhteiden ylläpitämisestä suomalaisiin.

Sekä luovuttajalle että vastaanottajalle hyödyttömiin sotavankeihin voidaan lukea saksalaisten suomalaisille luovuttamat upseerisotavangit sekä Suomen päämajan valvontaosaston Saksan siviilitiedustelupalvelulle luovuttamat sotavangit. Heidän luovuttamiseensa vaikuttivat luovuttajan ja vastaanottajan käsitykset sodan maailmankatsomuksellisista päämääristä.

Poliittisesti epäluotettavien sotavankien vastaanottaminen oli pieni palvelus aseveljelle, mutta tärkeä osa Saksan aatteellista sodankäyntiä, jonka tavoitteena oli vihollisen yhteiskuntajärjestelmän muuttaminen. Poliittisesti epäluotettavien sotavankien tuhoamisen myötä tuhottiin myös kommunismi, kuten saksalaisissa käskyissä korostetaan.

Liitteet

Liite 1

*Suomalaisten sotilasviranomaisten saksalaisille viranomaisille luovuttamat sotavangit luovutuserittään*¹³³⁶

Nimeltä tunnetut sotavangit

<i>Päivä</i>	<i>Luovutuspaikka</i>	<i>lukumäärä</i>	<i>luovutuksen peruste</i>	<i>Luovuttaja</i>	<i>Vastaanottaja</i>
29.10.1941	Salla	52	ideologinen	valvontaosasto	Saksan siviilitiedustelu
8.11.1941	Rovaniemi	80	etnisiä saksalaisia	päämajan järjestelyosasto	Saksan Norjan-armeijan esikunta
19.11.1941	Inari	94	työvoimaa	päämajan järjestelyosasto	Saksan Norjan-armeijan esikunta /IV Wi
21.11.1941	Rovaniemi	3	etnisiä saksalaisia	päämajan järjestelyosasto	Saksan Norjan-armeijan esikunta
29.11.1941-					
24.3.1942	Elvenes, Norja	5	työvoimaa (sairaita)	päämajan järjestelyosasto	Saksan Norjan-armeijan esikunta /IV Wi
13.12.1941	Rovaniemi/ Kemijärvi	60	ideologinen	valvontaosasto	Saksan siviilitiedustelu
1.1.1942	Tallinna	602	baltteja ja saksalaisia	päämajan järjestelyosasto	Saksan maavoimat
helmik. 1942	Pori	204*	työvoimaa	kotijoukkojen esikunta	Porin lentokentän saksal. esikunta
17.2.1942	Rovaniemi tai Kemijärvi	60	ideologinen	valvontaosasto	Saksan siviilitiedustelu
14.3.1942	Kemijärvi	56	ideologinen	valvontaosasto	Saksan siviilitiedustelu

¹³³⁶ T19659/B17, KA: T19659/B18, KA: T19661/B60, KA: SPR svstiso Bb 54–56, Bc, Bh 1, Ea 7, Ea 13, Ea 14, KA: T5856/25, KA: T19684/Ab10–12, KA: saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, KA.

8.4.1942	Kemijärvi	60	ideologinen	valvontaosasto	Saksan siviilitiedustelu
28.5.1942	Rovaniemi	26	etnisiä saksalaisia	kotijoukkojen esikunta	Saksa Lapin-armeijan esikunta
4.6.1942	Tallinna	58	baltteja	päämajän järjestelyosasto	Heimatstab Übersee
27.6.1942	Salla	60	ideologinen	valvontaosasto	Saksan siviilitiedustelu
30.6.1942	Rovaniemi	14	tiedustelu	ErP 4/4 (Paatsalo)	?
22.7.1942	Salla	62	ideologinen	valvontaosasto	Saksan siviilitiedustelu
8.9.1942	Salla	60	ideologinen	valvontaosasto	Saksan siviilitiedustelu
22.9.1942	Salla	50	ideologinen	valvontaosasto	Saksan siviilitiedustelu
5.10.1942	Salmi	4	työvoima	kotijoukkojen esikunta	Kleine Kraftwagenkolonne 234
8.10.1942	Rovaniemi	95	etnisiä saksalaisia	kotijoukkojen esikunta	Saksa Lapin-armeijan esikunta
20.10.1942	Helsinki	55	baltteja	päämajän järjestelyosasto	Saksan maavoimat
25.12.1942	Kemi	34*	työvoimaa	päämajän järjestelyosasto	Kemin lentokentän saksal. esikunta
5.1.1943	Hanko	501	vaihto (kaukasialaisia)	päämajän järjestelyosasto	Saksan sotavankilaitos
19.9.1943	Hanko	75	vaihto (anon +kaukas)	sotavankikommentaja	Saksan sotavankilaitos
20.10.1943	Hanko	29	vaihto (puolal, ukrain)	sotavankikommentaja	Saksan sotavankilaitos

yksittäisiä sotavankiluovutuksia 15.9.1941-11.8.1944 seuraavasti:

20	tiedustelutaroituksessa	tiedusteluosasto	Saksan Norjan/Lapin-armeija tiedustelu-upseeri
21	vakoilutorjunta	valvontaosaston Lapin alatoimisto/ErP4/4 (Paatsalo)	?
16	Itse luovutustaan anoneita	sotavankikommentaja	eri tahoja
27	Saksalaisten vankeja		eri tahoja
13	Luovutussyyistä ei tietoa		
2496	nimeltä tunnettua luovutettua sotavankia		

Yhteensä

Sotavangit, joiden henkilöllisyys ei ole tiedossa

marrask. 1941 Pohjois-Suomi 300* työvoima III armeijakunnan esikunta SS-divisioona Nord

jouluk. 1941 Pohjois-Suomi 101* työvoima III armeijakunnan esikunta SS-divisioona Nord
Yhteensä **2897 luovutettua sotavankia**

**Tähdellä merkityihin luovutuseriin kuuluvat sotavangit palautettiin suomalaisille sotilasviranomaisille ennen jatkosodan päättymistä.*

Liite 2

*Saksalaisten viranomaisten suomalaisille sotilasviranomaisille luovuttamat sotavangit luovutuserittäin*¹³³⁷

<i>Vastaanottoaika</i>	<i>vastaanottoaika</i>	<i>lkm</i>	<i>luovutusyy</i>	<i>luovuttaja</i>	<i>vastaanottaja</i>
13.8.1941	Merialue/Helsinki	23	yhteinen operaatio	Saksan merivoimat	merivoimat
heinäkuu 1941-1942	Rovaniemi	54	upseerisotavankeja	Saksan Norjan-armeija	kotijoukkojen esikunta
joulukuu 1941	Hanko	758	työvoimaa Hankoon	Marinebefehlshaber Ostland	merivoimat
1.8.1941-5.11.1942	sotavankileiri 9	16	suomenheimoisia	Saksan Norjan-/Lapin-armeija	kotijoukkojen esikunta
19.7.1942	sv.järj.leiri 2 ?	3	?	?	?
25.7.1942	Helsinki/Turku	808	heimosotavankeja	Saksan sotavankilaitos	päämajän järjestelyosasto
23.11.1942	sotavankileiri 9	20	tiedustelu	?	ErP 4/4 (Paatsalo)
7.12.1942	sv.järj.leiri 2 ?	3	?	?	?
29.12.1942	sv.järj.leiri 2 ?	2	?	?	?
22.12.1942-6.1.1943	Hanko/Järj.leiri 2	393	heimosotavankeja	Saksan sotavankilaitos/	päämajän järjestelyosasto
23.1.1943	sotavankileiri 9	7	suomenheimoisia	Saksan Lapin-armeija	kotijoukkojen esikunta
19.7.1943	sv.järj.leiri 2 ?	4	?	?	?

¹³³⁷ Luettelo os. 9458:n 23.11. Stalag 322:sta vastaanottamista erikoistehtäviin koulutettavista sotavangeista, päivätty 2.12.1942, T 19658/B10, KA; Saksan sotilasviranomaisilta saadut sotavangit (päivämätön), T19659/B18, KA.

13.8.1943	sv.järj.leiri 2 ?	1	?	?	
17.9.1943	sotavankileiri 7	179	heimosotavankeja	Saksan sotavankilaitos/	Sotavankikomentaja
25.5.1944	sotavankileiri 7	20	heimosotavankeja	Saksan sotavankilaitos/	Sotavankikomentaja

yhteensä **2271** rekisteröityä sotavankia, minkä lisäksi

rekisteröimättömät

heinäkuu 1941 100 työvoimaa, palautettiin saksalaisille
 syyskuu 1941 400 työvoimaa, palautettiin saksalaisille
yhteensä 2791 suomalaisten vastaanottamaa sotavankia

LIITE 3					
Suomalaisten ja saksalaisten seurantakäskeyjen vertailu, käskeyissä mainitut henkilöryhmät					
<i>Wehrmacht</i> 6.6.1941	<i>AOK</i> <i>Norwegen</i> 27.6.1941	<i>AOK</i> <i>Norwegen</i> 8.7.1941	<i>RSHA</i> 28.6.1941, <i>Einsatzbefehl Nr 8</i> 17.7.1941	<i>Itä-Karjalan</i> <i>sotilashallinto-</i> <i>esikunta</i> 21.7.1941, VII <i>AKE</i> 19.8.1941	<i>Valvontaosasto</i> 4.11.1941
komissaarit	komissaarit	komissaarit	kansankomissaarit ja näiden sijaiset, entiset puna- armeijan poliittiset komissaarit		poliittiset komissaarit poliittiset ohjaajat (politrukit)
	N.K.W.D.: n (Sisäasiain- komisariaatti) johtajat ja virkailijat	N.K.W.D.n (Sisäasiain- komisariaatti) johtajat ja virkailijat		N.K.W.D.n (Sisäasiainkomi- sariaatti) johtajat ja virkailijat	NKVD:n agentit ja tilapäiset avustajat
siviili- virkailijat		johtavat kommunistiset ainekset ja johtohenkilöt	merkittävät Neuvostoliiton kommunistisen puolueen ja sen rinnakkaisjärjestön keskuskomiteoiden, alue- ja piirikomiteoiden virkailijat, Kominternin virkailijat, merkittävät valtion ja puolueen työntekijät		kommunistisen puolueen johtohenkilöt
	Komsomolin johtohenkilöt	Komsomolin johtohenkilöt		Komsomolin (kommunistisen nuorisjärjestön) johtajat	
	kommunistis- en puolueen ja kominternin rekisteröidyt	kommunistisen puolueen ja kominternin rekisteröidyt jäsenet		kommunistisen puolueen ja kominternin rekisteröidyt jäsenet	

<i>Wehrmacht</i> 6.6.1941	<i>AOK</i> <i>Norwegen</i> 27.6.1941	<i>AOK</i> <i>Norwegen</i> 8.7.1941	<i>RSHA</i> 28.6.1941, <i>Einsatzbefehl</i> Nr 8 17.7.1941	<i>Itä-Karjalan</i> <i>sotilashallinto-</i> <i>esikunta</i> 21.7.1941, VII	<i>Valvontaosasto</i> 4.11.1941
					konetraktoriasemien ensimmäiset apulaiset (= poliittiset ohjaajat)
			epäilyttävät upseerit, ammattivallan- kumoukselliset		upseerit, aliupseerit ja miehistöön kuuluvat kiihkokommunistit, yllyttäjät, kiihottajat
	teollisuuslaitosten, yhdistysten ja järjestöjen poliittiset johtajat		valtiollisten viranomaisten keskus- ja väliportaana johtavat henkilöt, talouselämän johtohenkilöt	teollisuuslaitosten , yhdistysten ja järjestöjen poliittiset (kommunistiset) johtajat	epäilyksenalaiset hallinnolliset johtohenkilöt
					epäilyksenalaiset kolhoosien johtohenkilöt
			neuvostovenäläisen lukeneiston jäsenet		epäilyksenalaiset opettajat
			kaikki juutalaiset		epäilyksenalaiset juutalaiset
			kaikki kiihottajiksi tai vakaumuksellisiksi kommunisteiksi todetut henkilöt		muut kiihkokommunistit, yllyttäjät ja kiihoittajat
	sanomalehtien johtajat	sanomalehtien johtajat		sanomalehtien johtajat	
<p>Lähteet: Römer 2008, s. 76, Jacobsen 1965, s. 240, AOK Norwegenin Armeijan päämajan komentopaikka Suomi, Qu.2 Nr.47/41 g. Kdos., päivätty 27.6.1941, T 2870/1, Kriegstagebuch AOK 20, O.Qu/Qu.2 8.7.1941 ja liite 22, AOK Norwegen, Befehlsstelle Finland, Qu.2 Nr. 59/41 G.Kdos 8.7.1941, mf T312/1029, Itä-Karjalan sotilashallinto-esikunta, P.M. 21.7.1941 ja Itä-Karjalan sotilashallinto-esikunta, P.M. 11.8.1941, koskee poliisitoimen järjestelyä Itä-Karjalan sotilashallintoalueella, T 5682/2, Päämajan valvontaosaston kirje no 5847/valv.2/sal. 4.11.1941, saapui KotijE:lle 5.11.1941, KotijE, svstso, Fa 6.</p>					

Lähteet ja kirjallisuus

Kansallisarkisto (KA)

Viranomaisarkistot

Valpo I ja II, Supo
kirjediaarit
KD-asiakirjat
pääosaston henkilökortisto
valvontakortisto
asiamapit

Korkein oikeus

1006/514 VD 1946
993/507 VD 1946
1163/593 VD 1946
45/26 VD 1945
774/390 VD 1945
1326/675 VD 1946
222/115 VD 1945

Metsähallitus

Saksan armeijan puunhankinta-asiakirjat

Palautusvaltuuskunta

Muiden viranomaisten asiakirjat

Sisäasiainministeriö (SM)

Jatkosodan aikaiset väestönsiirtoasiakirjat (JAV)

Helsingin lääninvankila

Vankien nimikirjat

Suomi, sotavangit ja ihmislouvatukset 1939–1955 -tutkimushanke

Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta
Jatkosodan aikana menehtyneiden sotavankien tietokanta
Porin lentokentän työmaalla menehtyneiden sotavankien tietokanta
Venäjältä tilatut mikrofilmit

Puolustushallinnon aineistot

Kotijoukkojen Esikunta (KotijE),
sotavankitoimisto (svtsto) 1941–1944

hallinnollinen toimisto (hall.tsto) 1941–1944
komentotoimisto 1939–1940
Perus 5408 Erillinen Pataljoona 16, 1. komppania
Perus 8725 IV Armeijakunta, sotavankileiri
Perus 10114 Sotavankileiri 22
Sotapäiväkirja 18711, Merivoimien esikunta
T1048 Äänislinnan alue-esikunta, komentotoimisto
T10544 III Armeijakunnan esikunta, hallinnollinen toimisto
T10587 Yhteysesikunta Roi, sota-asiaintoimisto
T10805 Päämajan valvontaosasto
T10905 Päämajan valvontaosasto
T11500 V Armeijakunnan esikunnan linnoitusosasto (osasto 4)
T11110 Helsingin suojeluskuntapiiri
T11492 L-73 Sotavankikomppania
T12422 Sotavankileiri 3
T15712 Yleisesikunnan päällikkö
T15889 Merivoimien esikunta, hallinnollinen toimisto
T16070 sotavankileirien tutkimuskeskus, ilmiannot
T17763 Päämajan sotavankitarkastaja
T 17788 III Armeijakunta, esikunnan tiedustelutoimisto
T17842 Päämaja, ilmasuojelutoimisto
T17944-17946, 17951 Yhteysesikunta Roi
T 17991 III Armeijakunta, esikunnan operatiivinen toimisto (toimisto III)
T18803 Sotaylioikeus
T 18825 Sotaylioikeus
T18853 Sotaylioikeus
T18898 VII Armeijakunnan esikunnan kenttäoikeus
T18912 8. Divisioonan esikunnan kenttäoikeus
T19005 Pohjolan suojeluskuntapiirin kenttäoikeus
T 19128 Sotahistoriallinen toimisto
T19198 Päämaja, hallinnollinen toimisto
T19279 Ilmavoimien esikunta, yleisesikuntaosaston operatiivinen ja
koulutusosasto
T19498 Puolustusvoimain pääesikunta, yhteysosasto
T19499 Puolustusvoimain pääesikunta, yhteysosasto
T19503 Puolustusvoimain pääesikunta, tilastotoimisto
T19653 Päämaja, hallinnollinen toimisto (järj.2)
T19654 Päämaja, hallinnollinen toimisto (järj.4)
T19656 Päämaja, sotavankikommentajan esikunta
T19657 Päämaja, sotavankikommentajan esikunta
T19659 Puolustusvoimain pääesikunta, sotavankikommentajan esikunnan
selvittelyelin
T19661 Puolustusvoimain pääesikunta, sotavankikommentajan esikunnan
selvittelyelin

T19663 Puolustusvoimain pääesikunta, sotavankikomendantin esikunnan selvittelyelin
T19932 Puolustusvoimain pääesikunta, ulkomaatoimisto
T20117 Yleisesikunnan päällikkö
T 2061 VII Armeijakunta, esikunnan sotilashallinnollinen toimisto
T 2073 VII Armeijakunta, esikunnan vallatun alueen järjestelytoimisto (toimisto X)
T 20774 Päämaja, yleisesikunnan päällikkö
T21761 Pohjolan suojeluskuntapiirin kenttäoikeus
T22305 Saimaan suojeluskuntapiirin kenttäoikeus
T 23828 Puolustusministeriö
T2264 Karjalan Armeijan/Aunuksen ryhmän esikunta, toimisto II
T2553 Päämaja, yleinen huoltotoimisto
T2870 Itä-Karjalan SE, hallinnollinen osasto, hallinnollinen toimisto, väestöasiaintoimisto
T2875 Itä-Karjalan SE, lääkintöosasto
T4013 Ryhmä Oinosen esikunta
T 4702 21. Sotapoliisikomppania
T4944 Annuksen ryhmän esikunta, toimisto II
T4949 Annuksen ryhmän esikunta, toimisto II
T5353 Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta, väestöasiaintoimisto
T5471 Yhteysesikunta Roi, yhteysupseerien toimintakertomukset
T5619 Hangon sotavankileiri
T5634 Suomen armeijan edustaja Saksan päämajassa
T5682 Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta, hallinnollinen osasto
T5685 Äänislinnan alue-esikunta, väestöasiaintoimisto
T5857 Yhteysesikunta Roi, hallinnollinen toimisto
T6376 Miehikkälän keskitysleiri
T6557 Päämaja, vapaaehtoistoimisto
T6861 sotavankileiri 3
T6862 sotavankileiri 3
T6863 sotavankileiri 3
T7230 Kotijoukkojen sotavankitarkastaja
T7312 sotavankileiri 7
T7536 sotavankileiri 1
T7699 sotavankileiri 1
T8981 sotavankijärjestelyleiri 1
T9392 Heimopataljoona 3
T9729 Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta, hallinnollinen osasto
T9916 sotavankijärjestelyleiri 1
T 9556 Divisioona J. Esikunnan hallinnollinen toimisto.

Yksityiskokoelmat

Akateemisen Karjala Seuran (AKS:n) arkisto
Vilho Helasen päiväkirjat 1942–1943

Martti Albin Eklundin kokoelma, Pk-2159

Erik Heinrichsin kokoelma, Pk-1172

Gustaf Mannerheimin kokoelma

Suomen juutalaisten arkisto (SJA)

Suomen Punainen Risti (SPR)
sotavankitoimisto

Harald Öhquistin kokoelma, Pk-1205

Mikrofilmikokoelma

Teuvan seurakunta, rippikirja 1891–1900 (IAa18), mikrokortti
Hietamäen seurakunta, rippikirja 1910–1924 (II-10), mikrofilmi
AOK Norwegen, sotapäiväkirjat liitteineen, mf T312/1029,
mf T-78/359
Reichsführer SS und Chef der Deutschen Polizei, mf F 13/126,

Mikkelin maakunta-arkisto (MMA)

Mikkelin lääninvankilan arkisto, vankien nimilehdet 1941–1944

Oulun maakunta-arkisto (OMA)

Rovaniemen nimismiespiirin arkisto, pidätettyjen kirjat 1941–1944

Ulkoasiainministeriön arkisto (UM)

Sota 1941-1944 (1947) Suomen ja Venäjän välillä (Jatkosota)

Fb 110 A2b
A 3C
A3b
A6
A 7b

Helsingin kaupunginarkisto (HKA)

Helsingin poliisilaitoksen osoitetoimisto

Kansan arkisto

Aino Mäntysen kokoelma, Biografica

Päivälehdien arkisto (PLA)

Eljas Erkko

Yksityisarkisto

Julkiset tehtävät

Saksan valtionarkisto, Bundesarchiv (BArch), Berliini

R 58, Reichsicherheitshaupamt

Saksan sota-arkisto, Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA),

Freiburg

RH 20-20, 20. Gebirgsarmee

RH 26/169, 169. Infanteridivision

Institut für Zeitgeschichte München-Berlin, Saksa

Nürnberg documents, Document NO 1236

Latvian valtionarkisto, Latvijas Valsts Vesturis Arhiv (LVVA),

Riika

P-5087

P 70

Viron valtionarkisto, Eesti Riigiarhiiv (ERA), Tallinna

R-64 Eesti julgeoleku Politsei

R-65 Kindralkomissar Tallinnas

Venäjän puolustusministeriön keskusarkisto, Tsentralnyi Arhiv

Ministerstvo Oborony (TsAMO), Podolsk

fondi 58, Kenttäarmeijan henkilötappiokirjauksien

keskustoimisto

Venäjän federaation keskusarkisto,

Gosudarstvennyi Arhiv Rossijskoi Federatsii (GARF), Moskova

fondi r-9526, Neuvostoliiton kansankomissaarien neuvoston –

ministerineuvoston kotiuttamisasioiden valtuutetun hallinto

Permin valtiollinen uusimman historian arkisto, Permski

gosudarstvennyi arhiv novejshei istorii, Venäjä

Arhivnaja spravka 3.10.14, numero 17,

Memorial-seuran Pietarin osasto, Pietari, Venäjä

Ahmed Bigejevin sotavankikortti (myös Internet, <http://www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=272035141>)

Kanadan arkisto- ja kirjastolaitos, Library and Archives of Canada (LAC), Ontario

Painetut asiakirjakokoelmat

Die "Ereignismeldung UdSSR" 1941: für Konrad Kwiet zum 70. Geburtstag. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion ; 1. Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ludwigsburg der Universität Stuttgart ; Bd. 20, toim. Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2011.

Meldungen aus Norwegen 1940-1945: die geheimen Lageberichte des Befehlshabers der Sicherheitspolizei und des SD in Norwegen. Texte und Materialien zur Zeitgeschichte; Bd. 6. Toim. Stein Ugelvik Larsen, Beatrice Sandberg und Volker Dahm, München : Oldenbourg, 2008.

Sotaväen rikoslaki (SRL) 1941, Pieni lakisarja 5, Helsinki 1941.
Suomen asetuskokoelma

Haastattelut

Ilkka Ropposen haastattelu 6.7.1999, Vladimir Panschinin hallussa.

Tiedonannot

Jelena Asinovskajan sähköposti 16.3.2014
Muässäs Baibulatin sähköpostiviesti 5.2.2014.
Larisa Polyakin sähköpostiviesti 11.7.2014
Kirsti Mäntylän tiedonanto puhelimitse 13.6.2014
Jaakko Salemaan sähköpostiviesti 6.11.2009
Jevgenija Shiskinan sähköpostiviesti 19.10.2013
Almira Tagirdcanovan sähköpostiviesti 6.2.2014

Lehdistö

Dagens Nyheter 21.9.2008
Göteborgs-Posten 18.2.2014
Helsingin Sanomat 24.12.1999
Helsingin Sanomat 11.12.2003
Hufvudstadsbladet 24.11.2001
Kansan lehti nro 19, 24.1.1943
Pohjalainen 18.11.2003
Ruotuväki 8/2007
Severnoje Slovo 1941–1944
Süddeutsche Zeitung 7.11.2013
Suomen Kuvalehti 5/2012
Suomen urheilulehti 12.11.1941

Turun Sanomat 16.4.2005
Turun Sanomat 23.1.2007
Uusi Suomi 8.11.1941
La Vanguardia 14.6.1998
Vapaus 14.5.1932 (nro 115)
Vapaus 29.11.1932 (nro 282)

Kirjallisuus

Ahto, Sampo: ”Tiedettä” parhaimmillaan. Sotilasaikakauslehti 6–7/2004, s. 46–47.

Andreyev, Catherine: Vlasov and the Russian liberation movement. Soviet reality and émigré theories. Cambridge University Press, Cambridge 1987.

Applebaum, Anne: Gulag. A History. Anchor Books, New York, 2003.

Arnstad, Henrik: Skyldig till skuld. En europeisk resa i Nazi-Tysklands skugga. Stockholm, Norstedts, 2009.

Azarov, Vsevolod: Komandir S-7 geroi Sovetskoi rodinu. O geroe Sovjetskogo Sojuza S. P. Lisine, Politizdat, Moskova 1985.

Bacque, James: Other losses. An investigation into the mass deaths of German prisoners at the hands of the French and Americans after World War II, Stoddart, Toronto 1989.

Barker, A.J.: Behind Barbed Wire. B. T. Batsford Ltd, London 1974.

Barkov, Leonid: V debrjah Abvera. Tallinn 1971.

Beaumont, Jean: Protecting Prisoners of War. Teoksessa Prisoners of War and Their Captors in World War II. Toim. Bob Moore ja Kent Feodorowitch. Berg, Oxford-Washington D. C. 1996, s. 277–297.

Beizer, Serah: The Treatment of Soviet Jewish Prisoners of War in Finland 1941–1944, Julkaisussa Jews in Eastern Europe, toim. Yisrael Elliot Cohen ja Michael Beizer, julkaisija The Hebrew University of Jerusalem, Centre for Research and Documentation of East European Jewry, Spring 1995, s. 11–24.

Beizer, Serah: Suomi ja juutalaiset sotavangit, HaKehila nro 5-6/2001, s. 10–11.

Benedict, Ruth: *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture*, Tuttle Publishing, Tokyo, Ruthland & Singapore, 1989.

Biddiscombe, Perry: *Unternehmen Zeppelin: The Deployment of SS Saboteurs and Spies in the Soviet Union, 1942-1945*. *Europe-Asia Studies*, vol. 52, No 6/2000, s. 1115-1142.

Bidlack, Richard: *Propaganda and Public Opinion. Teoksessa The Soviet Union at War 1941-1945*, toim. David R. Stone, Pen & Sword Military, South Yorkshire 2010, s. 45-68.

Birn, Ruth Bettina: *Die Sicherheitspolizei in Estland 1941-1944. Eine Studie zur Kollaboration im Osten*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2006.

Björne, Lars: *Syihin ja lakiin eikä mielivaltaan..." Tutkimus Turun hovioikeuden poliittisista oikeudenkäynneistä vuosina 1918-1939. Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja. A-sarja no 117, Helsinki 1977.*

Blinnikka, Aulis: *Valvontakomission aika*. WSOY, Porvoo 1969.

Broszat, Martin: *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1969.

Brotherus, Harry: *Vaeltava oikeus*. WSOY Porvoo-Helsinki 1966.

Browning, Christopher: *Aivan tavallisia rivimiehiä. 101. reservipoliisipataljoona ja "lopullinen ratkaisu" Puolassa*. Art House 1999, alkuperäisen vuonna 1992 ilmestyneen painoksen täydennetty laitos.

Colton, Timothy J.: *Commissars, Commanders and Civilian Authority: the Structure of Soviet Military Politics*. Harvard University Press, Cambridge 1979.

Danielsbacka, Mirkka: *Vankien vartijat. Ihmislajin psykologia, neuvostosotavangit ja Suomi 1941-1944*. Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta XXXII, Helsinki 2013.

Ekman, Per-Olof: *Meririntama. Merisotatapahtumat Itämeren pohjoisosissa 1941-1944*. WSOY, Porvoo-Helsinki-Juva 1983.

Elsinen Pertti. *Miehitetyn Itä-Karjalan paikallisen siviiliväestön oikeudenhoito vuosina 1941-1944*. Yleisen historian pro gradu -tutkielma, Joensuun yliopisto 1979.

Elfvingren Eero, Kosonen Matti, Laidinen Einar: Vihollisen selustassa. Päämajan tiedustelu Neuvosto-Karjalassa 1939-1944. Otava, Helsinki 2010.

Ferguson, Niall: Julma sota. WSOY, Helsinki 2003.

Finucane, Brian: Enforced disappearance as a crime under international law. *The Yale Journal of International Law*, vol. 35/2010, s. 171–197.

Frolov, Dmitri: Sotavankien paluu Neuvostoliittoon 1939-1956. *Idäntutkimus* 1/2005.

Frolov, Dmitri: Sotavankina Neuvostoliitossa: suomalaiset NKVD:n leireissä talvi- ja jatkosodan aikana / Dmitri Frolov. *Bibliotheca historica* 91, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2004.

Frolov, Dmitri: Talvisodan 1939–40 neuvostoliittolaiset sotavangit. *Sotahistoriallinen aikakauskirja* 19, Helsinki 2000, s. 175–193.

Förster, Jürgen: Das "Unternehmen Barbarossa" als Erobg- und Vernichtungskrieg. Teoksessa *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Band 4, Der Angriff auf die Sowjetunion, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1983, s. 413–450.

Förster, Jürgen: Hitlers Verbundete gegen die Sowietunion 1941 und der Judenmord, teoksessa *Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte*. toim. Christian Hartmann, Johannes Hürter ja Ulrike Jureit, Verlag C.H. Beck, München 2005, s. 91–97.

Geust, Carl-Fredrik: Helsingin ja Kannaksen taivaalla 1944 - Neuvostoliiton kaukopommitusilmavoimien toiminnasta. *Sotahistoriallinen aikakauskirja* 13, Helsinki 1994.

Geust, Carl-Fredrik: Talvi- ja jatkosodan lentäjävangit. Teoksessa *Sotavangit ja internoidut. Kansallisarkiston artikkelikirja. Prisoners of War and Internees. A Book of Articles by the National Archives.* Toimittanut Lars Westerlund. Kansallisarkisto, Helsinki 2008.

Grünstein, Boris. Juutalaisena Suomessa. WSOY, Helsinki 1989.

Haapanen, Atso: Viholliset keskellämme. *Desantit Suomessa 1939-1944*. Minerva Kustannus, Helsinki 2012.

Hallikainen, Janne: Toimen menettämisestä raippaa, pilkasta luotiin: neuvostoliittolaisiin sotavankeihin kohdistunut kurinpito ja mielivalta

Suomen sotavankimuodostelmissa jatkosodan aikana. Suomen historian pro gradu -työ, Jyväskylän yliopisto 2000.

Hanski, Jari: Juutalaisvastaisuus suomalaisissa aikakauslehdissä ja kirjallisuudessa 1918–1944. Kirja kerrallaan, Helsinki 2006.

Hanski, Raija: Behandling av krigsfångar under vinter- och fortsättningskriget. En folkrättslig studie. Institutet för mänskliga rättigheter, projektet Finland och de mänskliga rättigheterna nr 26, Åbo Akademi 1990.

Hanski, Raija: The Second World War. Teoksessa Implementing Humanitarian Law Applicable in Armed Conflicts. The Case of Finland. Martinus Nijhoff Publishers. Dordrecht, Boston, London 1992, s. 41–101.

Hartmann, Christian: Wehrmacht im Ostkrieg. Front und militärisches Hinterland 1941–1942. R. Oldenbourg Verlag, München 2009.

Harviainen, Tapani: Antisemitismi ja holokausti vai juutalaiset Suomessa?. teoksessa Juutalainen kulttuuri, toim. Harviainen, Tapani, Illman, Karl-Johan. Otava, Helsinki 1998.

Hautala, Paavo: Isät meidän itään päin. Kemijärvi 1993.

Havu, Ilmi: (toim). Helsingin yliopiston sankarivainajamatrikkeli 1939–1945, Helsinki 1993.

Heiskanen, Raimo: Saadun tiedon mukaan... Päämajan johtama tiedustelu 1939–1945. Otava, Helsinki 1989.

Hentilä, Seppo: Löytyykö totuus komissioista? Historiantutkimus ja totuuskomissiot. Tieteessä tapahtuu 8/ 2005, s. 7–11.

Hill, Alexander: The War Behind the Eastern Front. The Soviet Partisan Movement in North-West Russia 1941–1944. Frank Cass, London and New York 2005.

Hoffmann, Joachim: Die Geschichte der Wlassow-Armee. Verlag Rombach, Freiburg 1984.

Hoffmann, Joachim: Die Ostlegionen 1941–1943 – Turkotataren, Kaukasier, Wolgafinnen im deutschen Heer. Freiburg/Breisgau 1976.

Holmila, Antero: Holokausti. Tapahtumat ja tulkinnat. Atena, Jyväskylä 2010.

Huovinen, Mika: Did the East Belong to the SS? The Realism of the SS Demographic Reorganisation Policy in the Light of the Germanic Operation of SS-und Polizeiführer Odilo Globocnik. *Jyväskylä Studies in Humanities*, University of Jyväskylä, Jyväskylä 2011.

Huskamp Peterson, Trudy: Lopullinen vastaus löytyy vain asiakirjoista. Teoksessa *Kleion pauloissa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 251–260.

Hölsä, Martti: Itäkarjalaisopettajia Suomessa jatkosodan aikana. Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan opettajaleiri 1941–1944. Opetus-, kasvat- ja koulutusalojen säätiö, Saarijärvi 2000.

Iwanow, A. N.: *Kurze Zusammenstellung über die russische Armee*. Verlag R. Eisenschmidt, Berlin 1937.

Jacobsen, Hans-Adolf: Komissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener, Teoksessa *Anatomie des SS-Staates*, Band II, Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte, Walter-Verlag, Olten und Freiburg im Breisgau 1965, s. 163–279.

Jalonen, Jussi: Valkoinen kotka, avoin lintuhäkki. Ruukin leirin internoidut puolalaiset. Teoksessa *Sotavangit ja internoidut*. Kansallisarkiston artikkelikirja, toim, Lars Westerlund, Kansallisarkisto, Helsinki 2009, s. 398–414.

Jatkosodan historia, osat 1-6, WSOY 1988–1994.

Jatkosodan pikkujättiläinen. Toimittaneet Jari Leskinen ja Antti Juutilainen. WSOY, Helsinki 2005.

Johansson, O: *Paavin sotaretki*. Petroskoi 1933.

Jokipii, Mauno: *Jatkosodan synty*. Tutkimuksia Saksan ja Suomen sotilaallisesta yhteistyöstä 1940–1941. Otava, Helsinki 1987.

Jokisipilä, Markku: *Aseveljiä vai liittolaisia? Suomi, Hitlerin Saksan liittosopimusvaatimukset ja Rytin-Ribbentropin sopimus*. SKS, Helsinki 2004.

Jokisipilä, Markku ja Könönen, Janne: *Kolmannen valtakunnan vieraat*. Suomi Hitlerin Saksan vaikutuspiirissä 1933–1944. Otava, Helsinki 2013.

Jonas, Michael: Kolmannen valtakunnan lähettiläs. Wipert von Blücher ja Suomi. Ajatus kirjat, Juva 2010.

Junila, Marianne: Kotirintaman aseveljeyttä. Suomalaisen siviiliväestön ja saksalaisen sotaväen rinnakkainelo Pohjois-Suomessa 1941–1944, *Bibliotheca historica* 61, SKS Helsinki 2000.

Kainulainen, Hannu: Tutkijoiden erillissota. Suomalaisten historiantutkijoiden erillissotakeskustelu 2000-luvulla. Poliittisen historian pro gradu -työ, Helsingin yliopisto 2013.

Kallatsa, Miika: Suomen Saksalle luovuttamat sotavangit jatkosodan aikana. Suomen historian lisensiaattityö. Tampereen yliopisto, kesäkuu 2009.

Kallioniemi, Timo: Prikaati K. Heimosoturit jatkosodassa. Pohjoinen, Oulu 1992.

Karemaa, Outi: Vihollisia, vainoojia, syöpäläisiä: venäläisviha Suomessa 1917–1923. *Bibliotheca Historica* 30. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1998.

Karjalainen, Mikko: Ajatuksista operaatioiksi. Suomen armeijan hyökkäysoperaatioiden suunnittelu jatkosodassa. Sotahistorian laitos, Julkaisusarja 1, nro 12. Helsinki 2009.

Karvonen Mikko: Salainen sotapäiväkirja Itä-Karjalasta 1941–1942. Toim. Eero Marttinen. Gummerus 2007.

Kauppala, Pekka: Paluu vankileirien teille. Suomesta Neuvostoliittoon luovutettujen kohtalo 1940–1955. Gummerus, Helsinki 2011.

Keller, Rolf: Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen Reich 1941/1942. Behandlung und Arbeitseinsatz zwischen Vernichtungspolitik und kriegswirtschaftlichen Zwängen. Wallstein Verlag, Göttingen 2011.

Kilian, Jürgen: Wehrmacht und Besatzungsherrschaft im Russischen Nordwesten 1941–1944. Praxis und Alltag im Militärverwaltungsgebiet der Heeresgruppe Nord. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2012.

Killingray, David: Italian prisoners of war in Great Britain, 1943–6. Teoksessa *Prisoners of War and Their Captors in World War II*. Toim. Bob Moore ja Kent Feodorowitch. Berg, Oxford-Washington D. C. 1996, s. s. 119–141.

Kivimäki, Ville: Murtuneet mielet. Taistelu suomalaissotilaiden hermoista 1939–1945. WSOY, Helsinki 2013.

Kivine, Paavo: Kristjan Palusalu. Mälestusi, müüte, materjale. Olympia 2006.

Knopp, Guido: Wehrmacht: Hitlerin armeija. Ajatus kirjat, Helsinki 2009.

Kontinen, Ville: Suomalaisten merimiesten internoiminen Saksaan 1944–1945. Euroopan historian pro gradu -työ, Helsingin yliopisto 2006.

Korpi, Kalle: Tavoitteena Muurmanni. Saksan Norjan-armeija ja Pohjois-Suomen rintamasuunta joulukuusta 1940 joulukuuhun 1941. *Studia historica septentrionalia* 28, Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys 1996.

Korpi, Kalle: Rintama ilman juoksuautoja. Saksalaisten keskeiset rakentamiset, työmaat ja työvoima Pohjois-Suomessa 1941–1942. *Studia historica septentrionalia* 59, Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys 2010.

Kosonen, Matti: Vakoiluntorjunta jatkosodassa. Teoksessa Salaisen sodan sivut. Tiedustelua, vakoilua ja salatoimintaa jatkosodassa. Maanpuolustuskorkeakoulu, sotahistorian laitos, Helsinki 2003, s. 207–216.

Kramer, Alan R.: Prisoners in the First World War. Teoksessa Prisoner in War, toim. Sybille Scheipers, Oxford University Press, New York 2010, s. 75–90.

Kruhse, Pauli ja Uitto, Antero: Suomea rajan takana 1918–1944: suomenkielisen neuvostokirjallisuuden historia ja bibliografia. Kansalliskirjasto, Jyväskylä 2008.

Kujala, Antti: Vankisurmat. Neuvostosotavankien laittomat ampumiset jatkosodassa. WSOY, Helsinki 2008.

Kujansuu, Juha: Jatkosodan politrukki- ja upseerisotavangit. Teoksessa Vihollisen armoilla. Neuvostosotavankien kohtaloita Suomessa 1941–1948. Toimittanut Heikki Roiko-Jokela. Minerva kustannus Oy, Jyväskylä 2004.

Kujansuu, Juha: Upseerisotavangit: Neuvostoupseerit Köyliön upseerisotavankileirissä 1941–1944. Suomen historian pro gradu -työ, Jyväskylän yliopisto 1995.

Kujansuu, Juha: Kenraalikoppi ja sikalaryssät. Jatkosodan politrukki- ja upseerisotavangit. Suomen historian liseniaatintyö, Jyväskylän yliopisto 1999.

Kulha Keijo K.: Inkeriläisten siirtäminen Suomeen II maailmansodan aikana. Teoksessa *Studia Historica Jyväskyläensia V*, Jyväskylä 1967, s. 224–257.

Kumenius, Otto: Viiden rintaman vastavakoilija. Alea-kirja Oy, Helsinki 1969.

Käkönen, U.A.: Miehistyksen varalta. Päämajan tiedustelua 1943–1945, Helsinki, Otava 1970.

Lahti-Argutina Eila (toim.): Olimme joukko vieras vaan. Venäjänsuomalaiset vainonuhrit Neuvostoliitossa 1930-luvun alusta 1950-luvun alkuun. Siirtolaisuusinstituutti, Vammala 2001.

Laine, Antti: Itä-Karjalan sotilashallinnon valistusosaston päällikkö, teoksessa *Etelän tien kulkija - Vilho Helanen 1899–1952*, toim. Heikki Roiko-Jokela ja Heikki Seppänen, Atena Kustannus Oy, Jyväskylä 1997, s. 175–196.

Laine, Antti: Suur-Suomen kahdet kasvot. Itä-Karjalan siviiliväestön asema suomalaisessa miehistyshallinnossa 1941–1944. Helsinki, Otava 1982.

Lappalainen, Niilo: Hankoniemi toisessa maailmansodassa. WSOY, Porvoo-Helsinki-Juva 1987.

Laukkanen, Erkki: Saksan tiedustelu Suomessa. Teoksessa *Salaisen sodan sivut. Tiedustelua, vakoilua ja salatoimintaa jatkosodassa. Maanpuolustuskorkeakoulu, sotahistorian laitos, Helsinki 2003*, s. 173–192.

Laurent, Helene: Suuri täisota. Pilkkukuumeen torjunta Suomessa jatkosodan aikana 1941–1944. Yhteiskuntahistorian pro gradu -työ, Helsingin yliopisto 2006.

Lehtola, Veli-Pekka: Kolttasaamelaisten asuttaminen Inariin 1945–1949. *Historiallinen aikakauskirja 4/2009*, s. 454–470.

Levie, Howard S.: *Prisoners of War in International Armed Conflict. International Law Studies*, volume 59. Naval War College, Newport, R.I. 1978.

Lindstedt, Jukka: Kirja-arvostelu, Elina Sana. Luovutetut. Suomen ihmislouvutukset Gestapolle. Oikeus 1/2004, Julkaisijat Oikeuspoliittinen yhdistys Demla ry ja Oikeus- ja yhteiskuntatieteellinen yhdistys, s. 111–114. Viitteissä Lindstedt 2004a.

Lindstedt, Jukka: Juutalaisten sotavankien luovutukset. Historiallinen Aikakauskirja 2/2004, s. 144–165. Viitteissä Lindstedt 2004.

Lindstedt, Jukka: Jukka Lindstedt. Kuolemaan tuomitut. Kuolemanrangaistukset Suomessa toisen maailmansodan aikana. Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja. A-sarja no 221, Helsinki 1999.

Lindstedt, Jukka: Sota ja oikeusvaltion periaatteet. Teoksessa Kleion pauloissa. Suomalaisen kirjallisuuden seura 2014, s. 161–170.

Lipponen, Rauno: Itsenäisen Suomen kenraalikuunta 1918–1996. WSOY, Porvoo-Helsinki-Juva 1996.

Long, Delbert H. ja Long, Roberta A.: Education of Teachers in Russia. Greenwood Press, Westwood, Connecticut 1999.

Lowe, Keith: Savage Continent. Europe in the Aftermath of World War II. Picador, St. Martin's Press, New York 2012.

Luostarinen, Heikki: Perivihollinen. Suomen oikeistolehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva sodassa 1941–1944, tausta ja sisältö. Vastapaino, Tampere 1986

Mainio, Aleks. Näkymätön sota. Suomi vastavallankumouksellisen terrorismin ja vakoilun tukialueena 1918–1939. Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta nro XXXVII, Helsinki 2015.

Manelius, Jari: Joukkojen suorittama sotavankien kuulustelu Suomessa ja Neuvostoliitossa toisen maailmansodan aikana. Maanpuolustuskorkeakoulun diplomityö 1993.

Manninen, Ohto: Molotovin cocktail – Hitlerin sateenvarjo. Toisen maailmansodan historian uudelleenkirjoitusta. Painatuskeskus Oy, Helsinki 1994.

Manninen, Ohto: Sotavangit ja sotavankileirit. Teoksessa Jatkosodan historia, 6. osa. Sotatieteen laitoksen julkaisuja XXV:6. WSOY, Porvoo 1994 (viitteissä Manninen 1994b).

- Manninen, Ohto: Suur-Suomen ääriiviivat. Kirjayhtymä, Helsinki 1980.
- Manninen, Ohto: Väli rauhansopimuksen valvonta. Teoksessa Sotahistoriallinen aikakauskirja 16/1997, Sotahistoriallisen seuran ja sotamuseon julkaisuja, Helsinki 1997, s. 31–57.
- Manninen, Pentti: Il-2 ja majuri Bamshin. Suomen ilmailuhistoriallinen lehti 2/2001, s. 20–23.
- Manninen, Pentti: Venäläiset lentäjäliloikkarit Suomessa 1943–1944. Suomen ilmailuhistoriallinen lehti 1/2006, s. 16–19.
- Maripuu, Meelis: Soviet Prisoners of War in Estonia in 1941–1944. Teoksessa Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, Tallinna 2006, s. 739–766.
- Megargee, Geoffrey P.: War of Annihilation. Combat and Genocide on the Eastern Front, 1941. Rowman & Littlefield Publishers, Inc, USA 2006.
- Merikoski, Veli: Itä-Karjalan sotilashallinto. Teoksessa Suomen sota 1941–1945, osa 6. Sotahistoriallisen tutkimuslaitoksen sotahistoriallisen toimiston julkaisuja IX:6. Toimittanut Sotahistoriallisen tutkimuslaitoksen sotahistoriallinen toimisto, Kustannusosakeyhtiö Kivi, Helsinki 1956, s. 598–646.
- Merridale, Catherine: Ivan's War. Life and Death in the Red Army, 1939–1945. Faber and Faber, London 2005.
- Mertelsmann, Olof: Das "kleinere Übel"? Das Generalkommissariat Estland im estnischen Vergangenheitsdiskurs. Teoksessa Reichkommissariat Ostland. Tatort und Erinnerungsobjekt. Toim. Sebastian Lehmann, Robert Bohn ja Uwe Danker. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2012.
- Mikkola, Pirkka: Sotavangin elämä ja kuolema. Jatkosodan neuvostovankien suuren kuolleisuuden syyt. Suomen ja Skandinavian historian pro gradu -työ, Helsingin yliopisto 2000.
- Mikkola, Timo: Sotavankikysymys Suomessa vuosina 1941–1944. Poliittisen historian pro gradu -työ, Helsingin yliopisto 1976.
- Moore, Bob: Axis Prisoners in Britain during the Second World War: A Comparative Survey. Teoksessa *Prisoners of War and Their Captors in*

World War II. Toim. Bob Moore ja Kent Feodorowitch. Berg Oxford-Washington D. C. 1996, s. 19–46.

Moore, Bob: *The Treatment of Prisoners of War in the Western European Theatre of War, 1939–1945*. Teoksessa *Prisoner in War*, toim. Sybille Scheipers, Oxford University Press, New York 2010, s. 111–126.

Muir Simo ja Worthen Hana: *Introduction: Contesting the Silences of History*, teoksessa *Finland's Holocaust: Silences of History*. Muir, S. & Worthen, H. (toim.). Palgrave Macmillan 2013, s. 1–30.

Mutanen, Pekka: *Vaiennetut sotilaat. Ajatus kirjat*, Helsinki 2009.

Myllymäki, Arvo: *Kurileiri. Sotavankileiri 24 ja muut neuvostosotavankien erityisleirit jatkosodan aikana*. Minerva Helsinki 2013.

Mäkelä, Jukka L.: *Salaista palapeliä*. WSOY, Porvoo-Helsinki 1964.

Mäkelä, Jukka L.: *Salaisen sodan saatosta*. WSOY, Porvoo-Helsinki 1965.

Neerland Soleim, Marianne: *Slavearbeiderne fra øst : Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–45*, Oslo : Institutt for Forsvarsstudier, Forsvarssudier 1/2005.

Neerland Soleim, Marianne: *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945 : antall, organisering og repatriering*, Institutt for historie, Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Universitetet i Tromsø 2004.

Nevalainen, Pekka: *Inkeriläinen siirtoväki Suomessa 1940-luvulla*. Otava, Helsinki 1990.

Niglia, Federico: *A neglected story. German prisoners of war in Italy (1945–1947)*. *Journal of Military and Strategic Studies*, 14/2011.

Noormets, Tiit: *Mobilisation into the Red Army in Estonia in 1941*, teoksessa *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, Tallinna 2006, s. 431–444.

Nuorteva, Jussi: *Vangit – vankilat –sota. Suomen vankeinhoitolaitos toisen maailmansodan aikana. Sarjassa Suomen vankeinhoidon historiaa, osa 4. Opetusministeriön vankeinhoito-osasto*, Helsinki 1987.

Näre, Sari: Turvasäilöön ja keskityslleirille – poliittisten vankien kohtelu sodan aikana, Teoksessa Ruma sota. Talvi- ja jatkosodan vaiettu historia. Toim. Sari Näre ja Jenni Kirves. Johnny Kniga Publishing, Helsinki 2008

Ojala, Veli: Heimopataljoona 3. Suomen historian pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto 1974.

Olli [Väinö Nuorteva]: Vot, Iivana. 29 juttua neuvostoryssistä. Otava, Helsinki 1942.

Otto, Reinhard: Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/1942. Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. R. Oldenbourg Verlag, München 1998.

Otto, Reinhard: Zusammenarbeit von Wehrmacht und Gestapo. Aussonderung und Ermordung sowjetischer Kriegsgefangener aus dem Stalag III B, in: Stalag III B Fürstenberg (Oder). Kriegsgefangene im Osten Brandenburgs 1939–1945, Berlin 2006.

Otto, Reinhard: Soviet Prisoners of War on the German Lapland Front 1941–1944, teoksessa Sotavangit ja internoidut. Kansallisarkiston artikkelikirja, toim. Lars Westerlund, Kansallisarkisto, Helsinki 2009, s. 64–113.

Overmans, Rüdiger: Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945, teoksessa Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 9/2, Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung. Deutsche Verlags-Anstalt, München 2005, s.729– 876.

Overmans, Rüdiger: The Treatment of Prisoners of War in the Eastern European Theatre of Operations, 1941–1956. Teoksessa Prisoner in War, toim. Sybille Scheipers, Oxford University Press, New York 2010, s. 127–140.

Paarma, Harri: Salaisen tiedustelun partiot 1940–1944. Karisto, Hämeenlinna 1972.

Paavle, Indrek (toim.): Eesti Rahvastikukaotused II/1 Saksa Okkupatsioon 1941–1944. Hukatud ja vangitsuses hukkunud. Tartu 2002.

Paavle, Indrek: Estonian Citizens and Residencmts Executed or Deceased in Imprisonment in 1941-1944. An Overview, teoksessa Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, Tallinna 2006, s. 639–650.

Panschin, Vladimir: Kasvottomien miesten sota. Päämajan valvontaosaston toiminta jatkosodassa. MpKK Sotahistorian laitos, julkaisusarja 2, no 7, Helsinki 2000.

Panschin, Vladimir: Päämajan johtama vastavakoilu. Teoksessa Salaisen sodan sivut. Tiedustelua, vakoilua ja salatoimintaa jatkosodassa. Maanpuolustuskorkeakoulu, sotahistorian laitos, Helsinki 2003, s. 154–172.

Parkkari, Nestori: Suomalaisessa keskitysleirissä vv. 1940–1944: Sotahistoria. Kansankulttuuri, Helsinki 1955.

Pekkarinen Jussi ja Pohjonen Juha: Ei armoa Suomen selkänahasta. Ihmisluovutukset neuvostoliittoon 1944–1981. Otava, Helsinki 2005.

Pennington, Reina: Women. Teoksessa The Soviet Union at War 1941–1945, toim. David R. Stone, Pen & Sword Military, Great Britain 2010.

Petrov, Nikita: Unter Verdacht. Die staatliche Überprüfung sowjetischer Repatrianten und ihre rechtlichen Folgen (1944–1954), teoksessa Zwangsarbeit in Hitlers Europa, Besatzung, Arbeit, Folgen. toim. Dieter Pohl ja Tanja Sebta, Metropol, Berlin 2013, s. 311–326.

Pietola, Eino: Sotavangit Suomessa 1941–1944: dokumentteihin perustuva teos sotavankien käsittelystä Suomessa jatkosodan aikana. Jyväskylä, Gummerus 1987.

Pimiä, Tenho: Sotasaalista Itä-Karjalasta. Suomalaistutkijat miehitetyillä alueilla 1941–1944. Ajatus kirjat, Helsinki 2007.

Pinkus, Benjamin: The Jews of the Soviet Union. The History of a National Minority. Cambridge University Press, Cambridge 1988.

Pohjonen, Juha: Valvontakomission uhrit. Ihmisluovutukset Neuvostoliittoon 1944–1955. Kustannusosakeyhtiö HAI, Tampere 2011.

Poljan, P. -Pobol', N.: Tselovek na obotsine vojny: "Nam zapretili belyj svet..." Al'manah dnevnikov i vospominanij vojennyh i poslevojennyh let. Moskova 2006: Rosspen, s. 342–355.

Porvali, Mikko: Salainen tiedustelija. Suomalaisen vakoojaupseerin kirjeet 1940–1944. Atena, Jyväskylä 2012.

Porvali, Mikko: Vakoojakoulu. Päämajan asiamieskoulutus jatkosodassa. Atena, Jyväskylä 2010.

Preston, Paul: The Spanish Holocaust. Inquisition and extermination in twentieth-century Spain. Harper Press, Great Britain 2012.

Pulma, Panu: Sodan puristuksessa. Teoksessa Suomen romanien historia, toim. Panu Pulma, SKS, Helsinki 2012.

Rajavuori, Mikko: ”Se ainoa rikkaus, mitä meillä on jäljellä” - Inkeriläislasten siirrot Suomeen jatkosodan aikana. Proseminariesitelmä. Helsingin yliopisto, Suomen ja Pohjoismaiden historian laitos, 10.4.2008.

Raula, Juho: Rintamantakainen aseveljeys. Kolmannen valtakunnan sotaväki ja suomalais-saksalaiset suhteet Etelä-Suomen rannikkokaupungeissa 1941–1944. Suomen historian lisensiaattitutkielma, Turun yliopisto 2003.

Rautkallio, Hannu: Suomen juutalaisten aseveljeys. Tammi, Helsinki 1989.

Rautkallio, Hannu: Manipulointia juutalaisten luovutuksilla. Kanava 1/2004, s. 33–34.

Rautkallio, Hannu: Erillissotamme harmaata aluetta. Kanava 9/2008, s. 761–765.

Reemtsma, Jan Philipp ja Jureit, Ulrike: Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–194. Ausstellungskatalog, Hamburg, Hamburger Edition, 2002.

Reese, Roger R.: Red commanders: a social history of the Soviet Army officer corps, 1918–1991, University Press of Kansas, Lawrence, 2005.

Reese, Roger R.: Why Stalin’s Soldiers Fought. The Red Army’s Military Effectiveness in World War II. University Press of Kansas, USA 2011.

Rentola, Kimmo: Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota 1937–1945. WSOY, Porvoo-Helsinki-Juva 1994.

Rislakki, Jukka: Erittäin salainen. Vakoilu Suomessa. Love kirjat Helsinki 1982.

Roiko-Jokela, Heikki: Heimotyötä ja virolaissympatioita. Teoksessa Vilho Helanen, Etelän tien kulkija–Vilho Helanen 1899–1952, toim. Heikki Roiko-Jokela ja Heikki Seppänen, Jyväskylä, Atena 1997, s. 206–260.

Roiko-Jokela, Heikki: Unelma vapaudesta. Korpiljyvä, Jyväskylä 2001.

Rosén, Gunnar: Sata sodan ja rauhan vuotta. Suomen Punainen Risti 1877–1977. 2, uudistettu painos. Suomen Punainen Risti, Helsinki 2002.

Rosén, Gunnar: Suomalaisina Itä-Karjalassa, Sotilashallinnon ja Suomen Punaisen Ristin yhteistoiminta 1941–1944. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1998.

Rosén, Gunnar ja Parkkari, Juhani: Sodan lait. Käsikirja. Edita 2004.

Ruoho, Harri: Porin lentokentän historia. Suomen historian pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto 1993.

Räty, Reima ja Flinkman, Juha: S/S Hindenburg. Hylky Saaristomerellä. Sotamuseon julkaisuja 2/1997. Vammala 1997.

Römer, Felix: Der Kommissarbefehl. Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2008.

Römer, Felix: „Im alten Deutschland wäre solcher Befehl nicht möglich gewesen.“ Rezeption, Adaption und Umsetzung des Kriegsgerichtsbarkeitserlasses im Ostheer 1941/42, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 56 (2008), 53–99, viitteissä Römer 2008a.

Römer, Felix: The Wehrmacht in the War of Ideologies: The Army and Hitler's Criminal Orders on the Eastern Front. Teoksessa Nazi Policy on the Eastern front, 1941. Total War, Genocide, and Radicalization. toim. Alex J. Kay, Jeff Rutherford, David Stahel. University of Rochester Press, USA 2012, s. 73–100.

Sairila, Tanja: Hurjapäitä raivottaria. Suomen historian pro gradu -tutkielma, Jyväskylän yliopisto 2002.

Salomaa, Markku: Punaupseerit. WSOY, Porvoo-Helsinki-Juva 1992.

Sana, Elina: Luovutetut. Suomen ihmislouvatukset Gestapolle. WSOY, Helsinki 2003.

Saressalo, Lassi: Päämajan kaukopartiot jatkosodassa. WSOY 1987.

- Saukkonen, Jussi: Vastuun sukupolvi. Kirjayhtymä, Helsinki 1973.
- Savolainen, Hannu: Jatkosodan ihmislouvatukset menneisyyden kipupisteenä. Elina Sanan luovutetut-teoksen aiheuttama kohu. Poliittisen historian pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto 2011.
- Scheipers, Sybille: Introduction: Prisoners in War. Teoksessa Prisoner in War, toim. Sybille Scheipers, Oxford University Press, New York 2010.
- Sella, Amnon: The Value of human life in Soviet Warfare. Routledge, New York 1992.
- Seppälä, Helge: Neuvostopartisaanit toisessa maailmansodassa. WSOY, Porvoo-Helsinki 1971.
- Sevander, Mayme: Vaeltajat. Migration Studies C 14. Siirtolaisuusinstituutti, Turku 2000.
- Siltala, Juha: Lapuan liike ja kyyditykset 1930. Otava, Keuruu 1985.
- Silvennoinen, Oula: Finland, the Vernichtungskrieg and the Holocaust. Teoksessa The Holocaust as active memory. The past in the present. Toim. Marie Louise Seeberg, Claudia Lenz ja Irene Levin. Burlington, VT, Ashgate 2013, s. 152–164.
- Silvennoinen, Oula: Kumpujen yöhön eli kuinka historiallinen muisti vääristyi. Teoksessa Luvattu maa. Suur-Suomen unelma ja unohdus. Toim. Sari Näre ja Jenni Kirves, Johnny Kniga 2014, s. 15–68.
- Silvennoinen, Oula: Salaiset aseveljet. Suomen ja Saksan turvallisuuspoliisiyhteistyö 1933–1944. Otava, Helsinki 2008.
- Slepyan, Kenneth: The People's Avengers: The Partisan Movement. Teoksessa The Soviet Union at War 1941–1945, toim. David R. Stone, Pen & Sword Military, South Yorkshire 2010, s. 154–181.
- Smith, Jeremy: Non-Russian Nationalities. Teoksessa The Soviet Union at War 1941–1945, toim. David R. Stone, Pen & Sword Military, South Yorkshire 2010, s. 215–237.
- Smolar, Rony: Setä Stiller. Valpon ja Gestapon välissä. Tammi, Helsinki 2003.

Sotavankileirikäsikirja: Talvi-, jatko- ja Lapin sodan sotavanki- ja siviilileirit 1939–1944. Käsikirja. Toim. Lars Westerlund, Kansallisarkisto, Helsinki 2008.

Soikkeli, Martti: Vaitelias mies. Edita, Helsinki 2008.

Spoerer, Mark: Die Soziale Differenzierung der ausländischen Zivilarbeiter. Teoksessa Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 9/2, Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung. Deutsche Verlags-Anstalt, München 2005, s. 485–576.

Stepakov Victor: Partisaaneja, desantteja, sisesejä rintaman molemmilla puolilla. Toim. Stepakov Victor, Hipputeos, Helsinki 2005.

Stone, David R.: The Red Army. Teoksessa The Soviet Union at War, toim. David R. Stone, Pen & Sword Military, South Yorkshire 2010, s. 121–153.

Streim, Alfred: Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im "Fall Barbarossa". Eine Dokumentation. C.F. Müller Juristischer Verlag, Heidelberg-Karlsruhe 1981.

Streit, Christian: Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. Studien zur Zeitgeschichte Band 13. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1978.

Strömberg, G-E: Vanki nimeltä Bamshin. Sotilasaikakauslehti 10/1994, s. 61–63.

Sudenniemi, Seppo: Salaisen sodan varjot. Tiedustelua ja desanttitoimintaa talvi- ja jatkosodassa. Otava Helsinki 1987.

Suolahti, Ida: POW transfers during the continuation war. Teoksessa Prisoners of War deaths and people handed over to Germany and the Soviet Union in 1939–55. A Research Report by the Finnish National Archives. Toim. Westerlund, Lars. Helsinki 2009. s. 136–163.

Syrjä, Pentti: Isänmaattomat. Heimosoturit jatkosodassa 1941 – 44. WSOY, Porvoo 1991.

Syrjö, Veli-Matti: Itsenäisen Suomen kenraalikuunta. Historia. WSOY, Porvoo 1998.

Syrjämäki, Petteri: Kootaan kaikki hulikaaniaines venäläisistä sotavangeista: sotavankileiri 24 eli kurileiri 1942–1944. Suomen historian pro gradu -tutkielma, Jyväskylän yliopisto 2000.

Tapola, Päivi ja Karjalainen, Mikko: Mannerheimin haastaja. Kenraali Harald Öhquist. Otava, Keuruu 2013.

Thurston, Robert W.: Life and terror in Stalin's Russia 1934–1941, Yale University Press, New Haven, 1996.

Tiedusteluopas. Puolustusministeriön koulutusosasto, Helsinki 1939.

Tilli, Jouni: Luovutuskeskustelu menneisyyspolitiikkana. Elina Sanan Luovutetut jatkosotaan liittyvän historiapoliticyn kritiikkinä. Valtio-opin pro gradu -tutkielma, Jyväskylän yliopisto 2006.

Tilli, Jouni: Elina Sana's Luovutetut and the Politics of History, teoksessa Finland's Holocaust: Silences of History. Muir, S. & Worthen, H. (toim.). Palgrave Macmillan 2013.

Tomasevich, Jozo: War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration. Stanford University Press, California 2001.

Tooze, Adam: The Wages of Destruction. The Making and Breaking of the Nazi Economy. Penguin Books, London 2007.

Torvinen, Taimi: Kadimah. Suomen juutalaisten historia, Otava, Helsinki 1989.

Trett Leonid: Hango Kroonika. Mobiliseeritu mälestusi elust nõukogude liidu baasis Hangos. Välis-Eesti ja EMP, Stockholm 1989.

Turjanmaa, Eelis: Partisaanitorjuntaa jatkosodan pohjoisrintamalla: suomalaisten johtaman partisaanitorjunnan järjestely linjan Oulu - Oulujärvi - Miinoa - Sorokka pohjoispuolella 1941–1944. Suomen historian pro gradu -tutkielma, Historian ja etnologian laitos, Jyväskylän yliopisto, 2013.

Turtola, Martti: Liittoutuneiden Valvontakomission organisaatio ja sijoittuminen Suomeen. Teoksessa Sotahistoriallinen aikakauskirja 16/1997, Sotahistoriallisen seuran ja sotamuseon julkaisuja, Helsinki 1997, s. 9–30.

Turtola, Martti: Mannerheimin ristiriitainen upseeri. Eversti Aladár Paasosen elämä ja toiminta. WSOY, Helsinki 2012.

Turunen, Meri: Mikäs ryssä sinä olet joka suomea puhut? Suomensukuiset sotavangit Suomen sotilasviranomaisten suunnitelmissa ja kotirintaman arjessa vuosina 1941–1944. Poliittisen historian pro gradu -työ, Helsingin yliopisto 2005.

Turunen, Pekka: Suomalaisen sotilashallinnon alaiset keskitys- ja siirtolaitokset Itä-Karjalassa vuosina 1941–1944. Yleisen historian pro gradu – tutkielma, Joensuun yliopisto 1978.

Umbreit, Hans: Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft. Teoksessa Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 5, Erster Halbband, Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1988, s. 3–347.

Überschär, Gerd R.: Die Einbeziehung Skandinaviens in die Planung „Barbarossa“. Teoksessa das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 4, Der Angriff auf die Sowjetunion, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1983, s. 365–412.

Überschär, Gerd R.: "Unternehmen Barbarossa" : der deutsche Überfall auf die Sowjetunion 1941 : Berichte, Analysen, Dokumente . Toim. Gerd R. Ueberschär, Wolfram Wette, Ferdinand Schöningh, Paderborn 1984.

Usai, Urmas: Eestlased tööpataljonides 1941–1942. Mälestusi ja dokumente. Esimene raamat. Olion, Tallinn 1993

Vanhala, Pekka: Lisähavaintoja Pohjois-Kymenlaakson ja sen lähialueiden ilmapuolustuksesta talvi- ja jatkosodassa. Tuokio kirjat Helsinki 2004.

Vepsäläinen, Seppo: Virolaisten liittyminen Saksan alaisiin aseellisiin joukkoihin kesästä 1941 kesään 1942 mennessä. Historiallis-poliittiset syyt ja virolaisten mielipiteet. Yleisen historian pro gradu -tutkielma 2007. Helsingin yliopisto.

Westerlund, Lars: Saksan vankileirit Suomessa ja raja-alueilla 1941–1944, Tammi, Helsinki 2008. Viitteissä Westerlund, Lars 2008a.

Westerlund, Lars: The Mortality Rate of Prisoners of War in Finnish Custody between 1939 and 1944. Teoksessa Prisoners of War deaths and people handed over to Germany and the Soviet Union in 1939–55. A Research Report by the Finnish National Archives, toim. Lars Westerlund, Kansallisarkisto, Helsinki 2008, s. 14–84. Viitteissä Westerlund, Lars 2008b.

Westerlund, Lars: Sotavankien ja siviili-internoitujen sodanaikainen kuolleisuus Suomessa. Muonahuolto, tautisuus ja Punaisen Ristin toimettomuus 1939–44. Historiallisia Tutkimuksia 244. SKS 2009.

Vihavainen, Timo: Tiedot ja luulot kansakunnan muistissa. Kanava 1/2004, s. 78–80.

Vihavainen, Timo: Ryssäviha. Venäjän-pelon historia. Helsinki, Minerva 2013.

Viitasaari, Yrjö: Päämajan johtama tiedustelu. Teoksessa Salaisen sodan sivut. Tiedustelua, vakoilua ja salatoimintaa jatkosodassa. Maanpuolustuskorkeakoulu, sotahistorian laitos, Helsinki 2003, s. 42–56.

Wilhelm, Hans-Heinrich: Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938-1942. Veröffentlichungen des Instituts für Zeitgeschichte. Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1981.

Vuorinen, Harry Verner: Myrskyn silmässä: Poliittisen vangin päiväkirjat vuosilta 1941–1944. Like, 2006.

Wylie, Neville: Barbed wire diplomacy. Britain, Germany and the politics of prisoners of war, 1939–1945. Oxford University Press, USA 2010.

Yantovsky, Shimon: To where we belong. Memoirs. Jerusalem 2000.

Ylikangas, Heikki: Heikki Ylikankaan selvitys valtioneuvoston kanslialle. Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 5/2004.

Internet:

Post holocaust and anti-semitism, No 54, 11 Adar 5767/1 March 2007, Finland's tarnished holocaust record. An Interview with Serah Beizer,
<http://jcpa.org/article/finlands-tarnished-holocaust-record/>

Norjan valtionarkiston kotiutettujen sotavankien tietokanta, luettu 5.2.2015
<http://gda.arkivverket.no/cgi-win/webcens.exe?slag=visbase&filnamn=krfgang1&metanr=2430>

Norjan valtionarkiston Norjassa menehtyneiden sotavankien tietokanta, luettu 5.2.2015
<http://www.krigsgraver.no/person/48842/view>

Yhdysvaltain turvallisuuspalvelun kirjasto (Central Intelligence Agency, Electronic Library), Counter Intelligence War Room, London, Situation Report Nro 8, SF. 52/442(10), 28.2.1946, s. 12.14, luettu 5.2.2015.

http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/1705143/DUPLITZER,%20EMIL_0012.pdf.

Georg-Eric Strömbergin haastattelu 2007, luettu 5.2.2015,
<http://www.virtualpilots.fi/hist/>

Timo Soikkasen artikkeli Haamuarmeijan paluu, luettu 5.2.2015,
<http://www.ennenjanyt.net/2013/12/haamuarmeijan-paluu/>.

Antero Leitzingerin Agricola-historiasivustolle laatima kirja-arvostelu ”Suomi ja holokaustin kriteerit” 12.4.2014, luettu 5.2.2015,

<http://agricola.utu.fi/julkaisut/kirja-arvostelut/index.php?id=3508>, ISSN 1796-704X.

Viron miehitysmuseo (Okupatsioonide muuseum), Poliittiset pidätykset Virossa (Poliitilised arreteerimised Eestis), luettu 5.2.2015,

<http://okupatsioon.ee/et/memento-2005>

Final Report of the International Commission on the Holocaust in Romania 2004, luettu 5.2.2015,

<http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/romaniareport.html>

YLE:n jutut Saara Tuukkasen muistelmissa käsitellystä Heinäveden naisten erityistyöleiristä, luettu 19.10.2015,

http://yle.fi/uutiset/nakokolma_heinaveden_leiri_oli_vain_yksi_monista/7949312,

http://yle.fi/uutiset/sotatutkijan_kiistama_naisten_tyoleiri_loytyi_sittenkin_ylen_jutun_ansiosta_leiri_on_tunnettu_taalla_aina/7947491?ref=leiki-uu